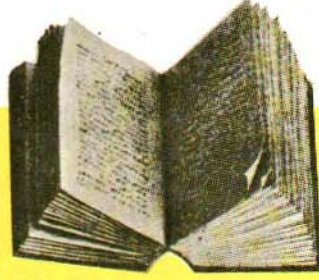

Yavuz Akpınar

AZERÎ
EDEBİYATI
ARAŞTIRMALARI

*dergâh
yayımları*

AZERÎ EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI

Yavuz Akpınar

Dergâh Yayınları: 150

İnceleme dizisi: 21

Azerî edebiyatı araştırmaları'nın yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Yavuz Akpınar

AZERİ EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI

DERGÂH YAYINLARI

Peykhane Cad. Gedikpaşa Cami Sok. 57/1

Çemberlitaş-İstanbul

516 12 62 -516 00 47

BİRİNCİ BASKI: HAZİRAN 1994

Azerî edebiyatı araştırmaları, Emek Matbaacılık tesislerinde hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ/7

I. BÖLÜM AZERİ EDEBİYATI HAKKINDA İNCELEMELER

1. Ana Hatlarıyla Başlangıçtan Günümüze kadar Azerî Edebiyatı/17
 - I. Kısım: Başlangıçtan XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar /17
 - a- Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar/17 b- XV- XVI. Yüzyıllar/23 c- XVII-XVIII. Yüzyıllar/27 d-Modern Azerbaycan Edebiyatına Geçiş Devresi/32
 - II. Kısım: XIX. ve XX. Yüzyıllarda Azerî Edebiyatı/35
 - a- XIX. Yüzyıl Azerbaycanına Umumî Bir Bakış/35 b- Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri/35 c- XIX. Asrın Başlarında Azerî Edebiyatı/36 d- XIX. Asırda Güney Azerbaycan'da Edebî Hayat/41 e- Kuzey Azerbaycan'da Modern Edebiyatın Doğuşu/44 f- XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerî Edebiyatı/50 g- Azerbaycan'da Tiyatronun Doğuşu ve Gelişmesi/58 h- XX. Yüzyılda Azerî Edebiyatı/69 ı- Sovyet Devri Azerî Edebiyatı/74 i- XX. Yüzyılda Güney Azerbaycan Edebiyatı/84 j- Azerbaycan'da Matbuat Faaliyetleri/89
2. Şehriyar'ın Türkiye'de Neşredilmemiş Bazı Türkçe Şiirleri/100
3. Bulud Karaçorlu Sehend ve Bazı Şiirleri/117
4. Habib Sahir/138
5. Azerbaycan Edebiyatında ve Matbuatında "Açıklık ve Yenidenkurma"Politikasıdan Sonra Görülen Değişme ve Gelişmeler/148
6. Çağdaş Azerî Şiirinde Millî bir Mesele olarak Güney Azerbaycan/175

II. BÖLÜM TÜRKİYE-AZERBAYCAN EDEBİ İLİŞKİLERİ

1. Azerî Edebiyatında Yunus Emre/201
2. Azerî Edebiyatında Namık Kemal (Tanınması, eserlerinin neşri ve sahnelenmesi, tesirleri)/213
 - a- Azerbaycan Matbuatı ve Namık Kemal/213 b-Azerbaycan Ders Kitaplarında Namık Kemal/213 c- Füyuzat Dergisinde Namık Kemal/226 d- Şelale Dergisinde Namık Kemal/226 e- Mehmed Hadi ve Namık Kemal/228 f- Mirze Elekber Sabir ve Namık Kemal/238 g. Maksud Şeyhzade ve Namık Kemal/245 h. Güney Azerbaycan ve İran'da Namık Kemal'in Tanınması ve Tesirleri/246 ı-Azerbaycan Tiyatro Hayatında Namık Kemal'in Dramları/248 j- Gulam Memmedli'nin Salnamelerinde Namık Kemal'in Tiyatro Eserleriyle İlgili Bilgilerin Kronolojik Cedveli/256
3. Azerî Edebiyatında Şemseddin Sami/280
4. Azerbaycanlı Abdulla Sur ve Onun Türk Edebiyatı Tarihi/306
5. Türkiye-Azerbaycan Edebî İlişkileri Açısından Zelimhan Yakub'un Şiirleri/309
 6. Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkilerinin Geleceği Hakkında Bazı Düşünceler/321

III. BÖLÜM
TANITMA YAZILARI- METİN NEŞİRLERİ- BİYOGRAFİLER

1. Şehriyar'ın Yeni Bir Manzumesi: Rahim Bey'e Mektup/331
2. Şehriyar: Türkün Dili/338
3. Ali Kuşan: "Heyder Baba'nın Şehriyar'a Selam"ı/340
4. Şehriyar ve Sehend'in Şiirinde Azerbaycan/345
5. Mikail Müşfik/353
6. Resul Rıza'dan Şiirler/353
7. "İki Seven Yüreğin Bir Aşkı Vardı Ancak"/369
8. Resul Rıza ve Nigar Refibeyli'nin Ardından/376
9. Azerbaycan'dan Bir Şair: Mirvarid Dilbazi/386
10. Bahtiyar Vahabzade'nin "İki Gorhu" Adlı Manzumesi/394
11. Bir Alim Daha Göçtü (Prof. Dr. Hamid Arash)/416
12. Prof. Dr. Abbas Zamanof/418
13. Penah Halilof/421

IV. BÖLÜM
ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- Feridun Bey Köçerli/425
 Ganizade Sultan Mecid/427
 Hakverdili Abdurrahim Bey/429
 Hasan bey Melikzade Zerdabi/431
 Hophopname/433
 Hüseyin Cavid Rasizade/435
 Lâli Mirza Ali Han/437
 Mehmedmed Ağa Şahtahtlı/438
 Mehmedmed Tağı Sıdkı Sefarof/441
 Memmed Arif Dadaşzade/443
 Memmed Cafer Caferof/445
 Memmed Rahim/447
 Memmed Said Ordubadi/449
 Muciz Mirza Ali Şebüsteri/451
 Molla Nasrettin/453
 Natevan, Hurşid Banu/455
 Neriman Nerimanof of/457
 Nesimi Seyyid İmadeddin/459
 Niğarî Mir Hamza/465
 Nizamî İlyas (Genceli Nizami)/467
 Ömer Faik Numanzade/471
 Sabir Mirza Ali Ekber Tahirzade/472
 Samed Vurgun/475
 Selman Mümtaz/478
 Seyid Azim Şirvani/481
 Süleyman Rüstern/484
 Şehriyar/486
 Şeyhzade Maksud/490
 Şiraliyev Memmedağa Şiraliyev/492
 Temsilat/494
 Tezkire (Seyid Azim Şirvani)/496
 İndeks/497

ÖNSÖZ

Azerî Edebiyatı Araştırmaları adı altında toplamış olduğumuz bu yazılar, uzun zamandan beri bu sahada yaptığımız çalışmaların bir kısmını teşkil etmektedir.

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya ve Azerbaycan yöresinde Türklerle Ruslar ve Ruslarla İranlılar arasında cereyan eden savaşlar sonunda Azerbaycan, Rusya ve İran arasında ikiye bölünmüş ve bunun tabii bir neticesi olarak Azerî edebiyatı kendiliğinden Kuzey ve Güney Azerbaycan edebiyatı olmak üzere iki koldan gelişimini sürdürmüştür.

Araştırmalarımız mahiyeti itibariyle her iki Azerbaycan'da ortaya çıkan edebî faaliyetleri kapsamaktadır. Ayrıca Azerî edebiyatı ile Türkiye'deki edebiyat arasındaki ilişkiler, bizim özellikle ele alıp işlediğimiz bir konudur. Çünkü XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Azerî edebiyatının içinde bulunduğu şartlar, bu iki Türk edebiyatı sahasını karşılaştırmalı olarak incelemeye zarurî hâle getirmektedir. Bu bakımdan çalışmalarımızın bir kısmı Türkiye Türk edebiyatının bazı şahsiyetleri ve eserleriyle de yakından ilgilidir.

Memleketim olan Kars, tabii muhiti ile bende çocukluğumdan itibaren doğu illerimizin sınırları ötesindeki Türkler hakkında bilgi edinme arzusu uyandırmıştır. Aile muhitimiz ve daha sonra Erzurum Atatürk Üniversitesi'ndeki tahsil hayatım beni bu konu üzerinde her gün biraz daha fazla düşünmeğe, bilgi edinmeğe sevk etmiştir.

Böylece daha üniversitedeki öğrencilik yıllarımdan itibaren Kafkasya ve Azerbaycan yöresinin tarihi, edebiyatı, mukadderatı hakkında bilgimi genişletmeye, bu zengin Türk kültür bölgesini araştırmaya gayret ettim.

Fakülteyi bitirdikten sonra artık Azerbaycan Türk edebiyatı hakkında çalışmalar yapmak için kesin kararımı vermiştim. Bu sırada hocalarımdan büyük bir anlayış ve teşvik göturdüm. Araştırmalara başladığımda Türkiye'deki kütüphanelerinin yetersizliğini fark edip büyük bir hayal kırıklığına uğradım. Kaynakları temin etmek için Azerbaycan'a gitmek gerekiyordu. Hatta imkân bulursam orada üniversitede bir burs bulup çalışmak istiyordum.

Böylece 1970 yılında ilk defa Azerbaycan'a gittim ve çalışmalarım için çok ihtiyaç duyduğum kitapları temin etmeğe başladım. Daha sonra da bir çok kere aynı amaçla Azerbaycan'a seyahat ettim. Orada karşılaştığım herkesten anlayış ve yardım gördüm. Bulamadığım kitapları bana evlerinden getirip veren bir çok insanla karşılaştım. Başta merhum Prof. Abbas Zamanof olmak üzere bu insanlara minnettarım. Onların yardımlarını hiçbir zaman unutmuyacağım.

Mirza Fethali Ahundzade'nin hayatı ve edebî faaliyetleri hakkındaki doktora çalışmam bu sahada yapmış olduğum ilk ilmî araştırma teşkil etti.

Erzurum'daki talebelik yıllarım ve asistanlığım sırasında bu bölgenin yakın ilişkiler içinde olduğu İran Türleri'ni tanımaya başladım. Böylece Güney Azerbaycan edebiyatı ile de ilgilenme imkânına kavuştum. Daha sonra İran'a da giderek çalışmalarım için malzeme temin ettim, edebî çevrelerle alâkalar kurdum

Defalarca diğer Türk yurtlarında ve bir yıl süreyle Amerika Birleşik Devletleri'nde araştırmalarımı sürdürdüm. Böylece her iki Azerbaycan'daki edebî hareketleri inceleme fırsatı bulduğum gibi Azerbaycan'ın başta Türkiye olmak üzere diğer Türk yurtları ile mevcut kültürel bağlarını öğrenme ve inceleme imkânına da kavuştum.

Azerbaycanlı bilim adamları bu edebiyatı yakın zamanlara kadar, bilinen katı ideolojik tavrıyla ele almak mecburiyetinde kalmışlardı. Çoğu zaman siyasî baskılar sebebiyle objektif değerlendirmeler yapamıyor, bazı hakikatleri tahrif etmek zorunda kalıyorlardı.

Benzeri durum, daha farklı şartlar altında da olsa Güney Azerbaycanlı (İran) edebiyatçıları için de geçerli idi. Bir farkla ki, İran'da Azerî edebiyatı araştırmalarıyla uğraşan bilim adamı yok denecek kadar azdı ve daha çok amatör bir şekilde, küçük çapta halk edebiyatı ve klasik edebiyat araştırmaları yapılabiliyordu.

Böylece belirtmeğe çalıştığım şartlar içerisinde Azerî Edebiyatı'nı, Azerbaycanlı bilim adamlarından daha farklı ve serbest bir muhit içerisinde, objektif olarak değerlendirme ve mukayeseli araştırmalar yapabilme imkânına sahiptim. Bu benim için büyük bir şanstı. Nitekim yapmış olduğum çalışmalar belirttiğim özellikleri sebebiyle her iki Azerbaycan'da da ilgi ve takdirle karşılandı.

Daha sonra edindiğim tecrübeler ve elde ettiğim sonuçlar bir kere daha ortaya koydu ki, başta Kırım ve Kafkasya (Azerbaycan da buraya dahil olmak şartıyla) olmak üzere bir çok Türk yurdu özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 1930'lu yıllara kadar Türkiye ile yakın ilişkiler kurabilmiş, siyasî, edebî cereyanlar bu Türk yurtlarında benzer eserlerin, benzer siyasî ve edebî hareketlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu gerçek, beni Türkiye ile diğer Türk yurtları arasındaki tarihî, siyasî, kültürel bağları, edebî hareketleri, siyasî ve sosyal hadiseleri incelemeğe sevketti, Azerî edebiyatından sonra çağdaş Türk edebiyatları araştırmalarına yöneldim, Kırım, İdil-Ural ve Türkistan Türk edebiyatlarına doğru çalışma sahamı genişlettim.

Böylece söz konusu dönem içerisinde başta Azerbaycan olmak üzere Kırım, Kazan, Türkistan Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki edebî ve kültürel ilişkileri araştırmak benim başlıca ilgi alanım oldu.

Bu kitapta sadece Azerî edebiyatı ile alâkalı araştırmalarımın beli başlı neticelerini bir araya getirmiş bulunuyorum. Yazılarımın büyük bir kısmı daha önce çeşitli dergilerde ve kitaplarda neşredilmiş bulunmaktadır. Ancak ilk defa burada okuyuculara sunulanlar da vardır.

Diğer Türk edebiyatları hakkındaki çalışmalarımı da ileride bir araya getirerek yayımlamayacağımı düşünmekteyim.

Bu kitaptaki yazılar konularına, mahiyetlerine göre 4 bölümde sınıflandırılmışlardır. Kitabın I. Bölümünde genel olarak Azerî edebiyatı tarihiyle, belli başlı edebî şahsiyetler ve konularla alakalı incelemeler bir araya getirilmiştir.

Burada özellikle belirtem gerekir ki "*Ana Hatlarıyla Başlangıcından Günümüze Kadar Azerî Edebiyatı*" adını taşıyan bölüm *Türk Dünyası El Kitabı* (2.bs) için hazırlanmış ve bu eserin 2. cildinde neşredilmiştir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün isteği üzerine bu kitabın 1. baskısına merhum *Ahmet Caferoğlu* tarafından yazılmış olan "Azerbaycan Edebiyatı" adlı makalenin, Azerî edebiyatının başlangıçtan XVIII. asrın sonuna kadar ki kısmı tarafımızdan yeniden gözden geçirilmiş, kısmen değiştirilmiş ve yeni bilgilerle genişletilmiştir.

Azerî edebiyatının XIX. ve XX. yüzyılları içeren kısmı ise -ki yazının hacmince en kapsamlı kısmını teşkil etmektedir- son araştırmalar dikkate alınarak tamamen tarafımızdan kaleme alınmıştır. Bununla alakalı olarak ilgili bölüm başlarında da gerekli açıklamalar yapılmıştır. Makalenin her iki kısmı birbirine alakalıdır ve bütünlük gösterir. Bu bakımdan kitaba tamamı alınmış bulunmaktadır.

Türk Dünyası El Kitabı'nda uygulanan prensiplerin bir gereği olarak orada "*Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı*" başlığı altında yer almış bulunan bu makalenin bütünlüğü ve mahiyeti dikkate alınarak adını *Ana Hatlarıyla Başlangıcından Günümüze Kadar Azerî Edebiyatı*" şeklinde değiştirilip bu kitaba alınması uygun görülmüştür. Ayrıca *Türk Dünyası El Kitabı*'ndaki makalede yer alması uygun bulunan "*Azerbaycan'da Matbuat Faaliyetleri*" adlı kısım bu neşre ilâve edilmiştir.

Bu bölümde bulunan diğer yazılar arasında Güney Azerbaycanlı şairler *Şehriyar*, *Sehend* ve *Habib Sahir*'le ilgili makalelerimiz ilk elden kaynaklara dayanmaları ve konularında Türkiye'de neşredilmiş ilk araştırmalar olmaları bakımından da ayrı bir değer taşımaktadırlar.

Türkiye'de *Şehriyar*'ın *Haydar Babaya Selam* adlı manzumeleri neşredilmiş, bunlar için bazı açıklamalar yazılmıştı, ama *Şehriyar*'ın biyografisi ve diğer şiirleri hakkında bilgiler yoktu. Hatta bu manzumelerinden başka Türkçe şiirler olduğu ülkemizde pek bilinmiyordu. Biz 1972 yılından itibaren *Şehriyar*'ın o zamana kadar İran'da bilinen Türkçe şiirlerini bir araya topladık, bazı dergilerde yayımlamağa başladık. Sonra şairin nisbeten geniş bir hâl tercümesini, bir takım yeni şiirlerini ve bunlarla alakalı bilgileri elde ederek 1978'de İstanbul'daki I. Millî Türkoloji Kongresi'ne *Şehriyar* hakkında bir tebliğ sunduk. Bu tarihten sonra tekrar elimize geçen bazı şiirlerini de ayrı ayrı neşrettik. Bunlar sadece metin neşri olup, bir inceleme içermedikleri için kitabımızın 3. bölümünde yer aldılar.

Özellikle belirtmek gerekir ki, *Şehriyar*'ın ve *Sehend*'in Türkçe şiirlerinin bir kısmı hem Güney Azerbaycan hem de Kuzey Azerbaycan'dan önce Türkiye'de tarafımızdan gerekli açıklamalarla neşredilmiştir. Çünkü İran'da o zaman hüküm süren katı şah rejimi

minin sansürü bu gibi eserlerin basılmasına imkân vermiyordu. Şiirler gizlice elyazısıyla veya daktilo ile çoğaltılıyor, bazen de bantlara kaydedilerek kasetler elden ele dolaşıyordu. Türkçe kitap neşretmek, dergi çıkartmak yasak olduğu için bu yola başvuruluyordu. Ayrıca İran'da Türklerin büyük bir kesimi kendi ana dilinde okuyup yazma bilmediği için bu usul tercih ediliyor ve gerçekten de yararlı oluyordu.

Biz o dönemde İran'dan güçlkle temin ettiğimiz bu gibi metinleri açıklamalar yazarak Türkiye'de neşrediyorduk. Yayımladığımız bu metinler o zaman Bakû'da da ilgiyle karşılanmıştı.

Çağdaş Güney Azerbaycan şiirinin önde gelen temsilcilerinden *Habib Sahir*'le alakalı incelememiz 1981'deki İran seyahatimiz sırasında Tahran'da şairle şahsen görüşmemiz sırasında elde edilen malzemeye ve daha sonra şairin yazıp gönderdiği otobiyografisine dayanmaktadır. Özellikle bu yazı Türkiye ile Azerbaycan ve İran arasındaki ilişkilerin yoğunluğunu gösteren önemli bilgilerle doludur.

Kitabımızın II. Bölümü doğrudan doğruya Türkiye ile Azerbaycan arasındaki edebî ilişkilere hasredilmiş incelemelerden ibarettir.

Azerî Edebiyatı, içinde olduğu her şeyden önce coğrafî, tarihî, siyasî, sosyal şartlar sebebiyle daima Türkiye ile yakın ilişkiler içinde olmuştur. Buna rağmen Azerî edebiyatının bu tarafı Rus baskısı yüzünden Kuzey Azerbaycan'da gereği gibi ele alınmamıştır. Yoksa bazılarının tahmin ettiği gibi bu konuda ilgisizlik söz konusu değildir. Komünist rejim, oluşturduğu demir perde ile Sovyet yönetimi altındaki Türklerle Türkiye'nin hatta bütün dünyanın bağlarını bilinen ölçüler içinde koparmış, onların Türkiye'deki edebî, kültürel hareketleri de gereği gibi izlemelerine imkân vermemiştir. Bunun tam tersine var olan, bilinen bağlarında kopartılmasını, unutulmasını sağlamak istemiştir.

Hâlbuki 1930'lu yıllara kadar Türkiye Türklerinin edebiyatı Azerbaycan okullarında düzenli bir şekilde okutulmaktaydı. Her iki tarafta basılan kitaplar ve süreli yayınlar ilgililer tarafından rahat bir şekilde takip ediliyordu. Bu sebeble Azerî sanatçılar üzerinde Anadolu Türk edebiyatının olumlu tesirleri olmuştur.

Bizde ise *-Fuat Köprülü* istisna olmak şartıyla- diğer araştırmacılar belki de şartların gereği olarak bu iki Türk edebiyatının karşılıklı ilişkilerini ele almak yerine Azerî edebiyatını Türkiye'de tanıtmayı tercih etmiş, daha çok bu yönde neşriyatta bulunmuşlardır. Aslında söz konusu ilişkileri ele alacak birinin her iki ülkede de çalışması gerekmektedir. Kütüphanelerde aranılan eserlerin bulunamaması bu şekilde çalışmayı mecbur kılmaktadır.

Biz Azerî edebiyatı araştırmalarının bu tarafını hiçbir zaman ihmal etmedik ve imkân buldukça sız sık her iki Azerbaycan'ada giderek çalışmalarımızı sistemli bir şekilde sürdürmeye çalıştık. Böylece *Yunus Emre*, *Namık Kemal*, *Şemseddin Sami*, *Abdullah Sur*, *Zelihan Yakub* hakkındaki çalışmalarımız ortaya çıktı. Bu gurubta mütaala edilecek araştırmalarımız devam etmektedir. *Recaizade Ekrem*, *Abdülhak Hamid*, *Tevfik Fikret*, *Rıza Tevfik* ve daha bir çok fikir ve sanat adamımızın Azerî edebiyatındaki

tesirlerini, bu edebiyatın gelişimindeki rollerini incelemeye devam ediyoruz. Amacımız XX. yüzyıldaki edebî, fikrî, ilişkileri belli başlı yönleriyle bir bütün olarak tesbit edebilmektir.

Bu bölümdeki çalışmalarımızın bir kısmı çeşitli kongrelerde tebliğ olarak sunulmuş bulunmaktadır. "*Azerî Edebiyatında Namık Kemal*" ve *Zelihan Yakub* hakkındaki araştırmalarımız hariç diğerleri şimdiye kadar basılamamış, kongre tebliğleri arasında beklemiş, geniş okuyucu zümresine kapalı kalmıştır. Başka bir ifadeyle *Yunus Emre*, *Şemseddin Sami* ve *Abdullah Sur* hakkındaki araştırmalarımız ilk defa burada yayımlanmaktadır.

"*Türkiye-Azerbaycan-İran ilişkilerinin Geleceği Hakkında Bazı Düşünceler*" adlı çalışmamız da 1992'de New York'taki "ATAA İkinci Dünya Türkleri Konferansı"na tebliğ olarak sunulmuş, ilgiyle karşılanmıştır.

Kitabın III. bölümünde Türkiye'de Azerî edebiyatını tanıtmaya amacıyla zaman zaman çeşitli dergilerde neşretmiş olduğumuz bazı sanatçılar ve eserleri hakkındaki yazılarımız toplanmıştır.

Azerî edebiyatının hem Kuzey Azerbaycan'daki hem de İran'daki seyrini izleme ve ortaya çıkan edebî gelişmeleri, gündemde olan edebî faaliyeti zamanında Türkiye'de geniş okuyucu zümrelerine ulaştırma, bizim çalışmalarımızın önemli bir kısmını teşkil etmektedir.

Neşrettiğimiz metinler İran'da eski yazı (Arap alfabesi) ile, Kuzey Azerbaycan'da ise Kiril (Rus) alfabesiyledir. Azerbaycan Türkçesi, yazı dilimize çok yakın olmasına rağmen bu metinleri Türkiye'de olduğu gibi yayımlamak, bazı fonetik değişikliklerin anlaşılabilmesi, bir kısım yapı ve çekim eklerinin bilinmemesi üstelik kelime hazinesinde de bazı farklılaşmaların bulunması sebebiyle yetersiz kalmaktadır. Bazende metne ait bazı açıklamalar gerekli olmaktadır. İşte bu gibi sebepler yüzünden III. bölümde topladığımız yazılarda bazen gerekli görülen yerlerde transkripsiyon işaretlerini kullandık ve ayrıca genel okuyucu zümresinin ihtiyaçlarını göz önünde tutarak bunlara yeterli açıklamaları ilâve ettik.

Bu bölümdeki yazıların tamamı daha önce muhtelif dergilerde çıkmış bulunmaktadır. Her yazıda ne zaman nerede neşredilmiş olduğu ayrı ayrı gösterilmiş, eğer varsa yapılan değişiklikler belirtilmiştir.

Bu bölümdeki üç yazı mahiyetleri itibariyle diğerlerinden biraz ayrılır. "*Bir Âlim Daha Göçtü*" (*Hamid Araslı* hakkında), *Prof. Dr. Abbas Zamanof* ve *Penah Halilof* adlı tanınmış Azerî bilim adamları hakkındaki bu yazılar Azerî edebiyatı tarihiyle uğraşan bilim adamlarının çalışmalarını Türkiye'de tanıtmaya yönelik. Bu yazılarda adı geçen bilim adamlarının biyografileri yanında neşretmiş oldukları eserlerden, edebî araştırmalardan söz edilmiş ve önemli çalışmalarının bibliyografik künyeleri verilmiştir.

"Bu bölümde yer alan Şehriyar'ın "Rahim Bey'e Mektub"u, "Türk'ün Dili" adlı şiiri, Ali Kuşan'ın Şehriyar'a nazire olarak yazdığı manzume ve "Şehriyar ve Sehend'in şiir-

lerinde Azerbaycan" başlıklı yazımız, Güney Azerbaycan'da yakın tarihlerde ortaya çıkan edebî panoramanın ana hatlarını belirlemeğe yönelik çalışmalarımızın bir neticesidir."

Özellikle İran Türkleri hakkında Türkiye'de bilinen şeylerin çok yetersiz ve az olduğu da göz önünde tutulursa bu yazıların ve aynı konudaki diğer neşriyatımızın Güney Azerbaycan edebiyatını Türkiye'de tanıtmaya önemli ölçüde hizmet etmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Mikayıl Müşfik, Nigâr Refibeyli, Resul Rıza, Mirvarid Dilbazi gibi şairler modern Azerbaycan şiirinin önde gelen temsilcilerinden oldukları hâlde bunlar hakkında Türkiye'de yeterli malumat bulunmamaktadır. Bu şairler hakkındaki yazılarımızda onların hâtercümeleri ortaya konmuş, Azerî edebiyatının gelişmesinde nasıl bir rol oynadıkları belirtilmiş, şiirlerinden örnekler verilmiş bu şiirlerin anlaşılabilmesi için gerekli görülen açıklamalar da ihmal edilmemiştir.

Böylece modern Azerî şiirinin belli başlı temsilcileri hakkında Türkiye'de ihtiyaç hissedilen temel bilgiler verilmiş, Türk okuyucularının bu kardeş edebiyatı tanımaları için belirli ölçüde bir imkân yaratılmıştır. Azerî edebiyatını Türkiye'de tanıtmak için yaptığımız faaliyet sadece sözü edilen yazılardan ibaret değildir. Ayrıca çağdaş Azerî şiirinin önde gelen temsilcilerinden *Nebi Hazri ve Bahtiyar Vahabzade*'nin şiirlerinden seçmeler yaparak kitap hâlinde bastırığımızı, *Mirza Fethali Ahundzade*'nin dünya Türklüğü arasında yazılmış ilk komedileri teşkil eden *Temsilât* adlı eserini İzmir'de neşrettiğimizi burada belirtmek isteriz.

IV. bölüm Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'ne tarafımızdan yazılmış Azerî edebiyatı ile alakalı maddelerden seçmeler yapılarak oluşturulmuş ve bu maddeler tıpkı ansiklopedide olduğu gibi alfabetik sıraya konmuştur.

Bu bölümde daha çok Türkiye-Azerbaycan ilişkileri göz önünde tutularak, bu ilişkilerde belirli bir rol oynadığına inandığımız kişiler ve eserler hakkındaki yazılarımız yer almaktadır. Meselâ: *Hüseyn Cavid, La'li, Mehemed Ağa Şahtahtlı, Muciz, Nigârî, Ömer Faik Numanzade, Seyid Azim* gibi şahsiyetler bir müddet Türkiye'de tahsil veya iş için bulunmuş, edebî faaliyetlerinde belirli ölçüde bu muhitten etkilenmişlerdir.

Aynı şekilde *Hophopname* (Sabir), *Temsilât* (Ahundzade), *Tezkire* (Seyid Azim), *Molla Nasreddin* (mizahî dergi) gibi ansiklopedi maddeleri, Türkiye-Azerbaycan edebî ilişkilerine dair pek çok malzeme ve bilgi ihtiva etmelerine rağmen Türkiye'de fazla bilinmedikleri için bu bölüme alınmışlardır.

Sözünü ettiğimiz şahsiyetler ve eserlerin bir kısmı hakkında Türkiye'de ilk defa tarafımızdan ilgili ansiklopedi maddelerinde söz edilmiştir. Elbette bu ansiklopedi maddeleri yazılırken Azerbaycan'da yapılmış çalışmalardan da geniş ölçüde yararlanılmış, orada elde edilen sonuçlar belirli bir tahlil ve tenkide tabi tutularak Türk okuyucularına ulaştırılmıştır. *Nesimî, Nizamî, Seyid Azim Şirvanî* hakkındaki maddeler bu gruba dahil edilebilir.

"Anlaşıldığı gibi "Azerî Edebiyatı Araştırmaları" adı verilen bu kitapta aslında de-

ğışık tarihlerde, farklı yayın organlarında, farklı maksatlarla kaleme alınmış çalışmalarımız, konularına ve mahiyetlerine göre bir araya getirilmiştir. Buna rağmen temel prensipler ve belli başlı şahıslarla ilgili yazılarda farklı tarihlerde yazılmış olmaları sebebiyle bir kısım tekrarlar ve tedahüller kaçınılmaz olmuştur.

Amacımız son zamanlarda Türkiye'de ortaya çıkan Azerî Edebiyatı hakkındaki kaynak eser ihtiyacını belirli bir ölçüde karşılamak, okuyucunun ayrı ayrı yerlerde neşredilmiş bu yazılarımıza ulaşmasını kolaylaştırmak olduğu için, gerekli görülen ilâveler ve bazı düzeltmeler dışında bu yazılara müdahale etmek uygun görülmemiştir."

Yazılarımı bir araya toplamam için beni teşvik eden meslektaşlarıma teşekkür eder, özellikle bu eserin basımında ilgi ve desteğini gördüğüm Dergah Yayınları'nın sahibi aziz dost *Ezel Erverdi Bey*'e minnetdarlığımı belirtmek isterim

Yavuz Akpınar

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERÎ EDEBİYATI HAKKINDA İNCELEMELER

1. ANA HATLARIYLA BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE KADAR AZERİ EDEBİYATI*

I. KISIM

BAŞLANGIÇTAN XVIII. YÜZYILIN SONUNA KADAR**

a- Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar

Azerbaycan Türk Edebiyatı veya daha kısa bir adlandırma ile *Azerî Edebiyatı*: Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu yörelerinde yaşayan Türklerin, "Doğu Oğuzca" olarak tanımladığımız Türk şivesiyle oluşturdukları, genel Türk Edebiyatı'nın bir koludur. "Batı Oğuzca" ile ortaya çıkan edebiyata da Anadolu Türklerinin Edebiyatı, Türkiye Türklerinin Edebiyatı veya Osmanlı Türk Edebiyatı adlarını veriyoruz. "Doğu Oğuz" Türk şivesiyle gelişmiş olan bir Türk edebiyatı kolu da Türkmen Edebiyatı'dır.

Bu kısa tanımlamadan da anlaşılacağı gibi Azerbaycan Türk Edebiyatı, Türkmen ve Çağatay (Müşterek Orta Asya Türk Edebiyatı) edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu Türk edebiyatlarını birbirine bağlayan köprü vazifesi görür.

Azerbaycan Türk Edebiyatı, 1804-1828 tarihleri arasında Rusların Aras nehrinin kuzeyinde kalan bütün Kafkasya ve Azerbaycan topraklarını istila ve işgal etmelerinden sonra iki kola ayrılarak gelişimini sürdürmüştür. Biz, bugün eski Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Türk Edebiyatı'nı adlandırırken; Kuzey Azerbaycan Edebiyatı, İran İslâm Cumhuriyeti sınırları içinde kalan bölgenin için de Güney Azerbaycan Edebiyatı terimlerini kullanıyoruz.

1920'de kurulan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde bütün dünya görüşünün değişmesine bağlı olarak tarih, dil ve edebiyat anlayışı Moskova'nın yararı ve buyruğu doğrultusunda zorla değiştirilmiş, sun'i bir şekilde, bu bölge Türk dünyasından koparı-

* Bu makale *Türk Dünyası El Kitabı*'nin 2. baskısında (Ankara 1992, s.597-668) Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü'nün bu eserde uyguladığı prensiplerine uygun olarak "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" adıyla yer almıştır. Bu baskıya "Azerbaycan'da Matbuat Faaliyetleri" kısmı ilâve edilmiştir.

** Bu kısım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün isteği üzerine merhum *Ahmet Caferoğlu*'nun *Türk Dünyası El Kitabı*'nin 1. baskısına (Ankara, 1976) yazmış olduğu "Azerbaycan Edebiyatı" adlı makalenin başlangıçtan XVIII. asrın sonuna kadarki kısmı esas alınarak, kısmen değiştirilerek ve yeni bilgilerle genişletilerek *Yavuz Akpınar* tarafından yazılmıştır.

XIX. ve XX. yüzyıllar ise tamamen *Yavuz Akpınar* tarafından yazılmıştır.

larak "Azerbaycan halkı", "Azerbaycan dili" ve "Azerbaycan Edebiyatı" gibi yanlış kavramlar günümüze kadar yerleştirilmeğe çalışılmıştır.

Azerbaycan'da 1985'ten bu yana devam eden yeni dönemde bu sun'i kavramların artık terk edilmeye başlandığını görüyoruz.

Azerbaycan Türk Edebiyatı anlayışı ilk defa ilmî bir şekilde *Fuad Köprülü* tarafından tanımlandırılmış; doğuşu ve gelişmesi ana hatlarıyla ortaya konulmuştur.

Azerbaycan'daki Türk Edebiyatı, bu bölgede Türk unsurunun tarih sahnesine çıkışıyla belirir. Kafkasya ve Azerbaycan yörelerinde Türk ırkının çeşitli boylarından insanların takip edilebilen varlığı -başlangıç noktası biraz münakaşalı olsa da- M.Ö. VII. yüzyılda bu yöreye gelmiş bulunan Sakalarla ve onları takip eden Hunlarla başlatılabilir. Elbette ki bu dönemlere ait yazılı edebiyat örnekleri ortada yoktur. Ancak çeşitli sebeplerle kalmış isimler (şahıs ve yer adları), arkeolojik buluntular ve bazı mimarî kalıntılar bölgedeki zengin proto-türk kültürünün izlerini taşımaktadır. Yine kökleri bu dönemlere kadar inen sözlü edebiyat örnekleri; masallar, efsaneler, anonim şiir parçaları tesbit edilmiştir.

Dede Korkut, *Koroğlu* gibi destan parçalarında da bu eski dönemlere ait âlâmetler, hususiyetler görülmektedir.

Yazılı kaynaklardan tesbit edilebilen ilk edebiyat eserleri, bölgenin özelliklerine ve geçirdiği tarihî gelişmeye bağlı olarak Arapça ve Farsça olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arapların Kafkasya bölgesini işgalleri ve uzun zaman yönetimleri altında tutmaları neticesinde bölgede İslâm dini yayılmış; buna ve Arapların millî siyasetlerine bağlı olarak Arapça eserler yazılmaya başlanmıştır. VIII. asrın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'dan yetişmiş şahsiyetler arasında Arapça eserler vermiş olanlar "*Mevâlî şairler*" arasında yer almışlardır. Bunlar arasında *Ismail İbn Yesar* (Nisâî); *Musa Şehervat*, *Ebülabbas el-A'ma* bulunmaktadır. Azerbaycan Edebiyatının uzun zaman ihmal edilmiş bu dönemi hakkında *Malik Mahmud*'un "Erebce Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edibler, VII-XII. esrler" (Bakû, 1983) adlı monografisinde yeterli bilgi bulunmaktadır.

Aynı şekilde Oğuzlar (Selçuklular) İran, Anadolu ve Kafkasya'da tam bir hâkimiyet kurduktan sonra da Azerbaycan'dan yetişen şahsiyetler -biraz da Selçukluların Farsça'yı resmî dil olarak kullanmaları sebebiyle- Farsça eserler vermeye başladılar. Azerbaycan'a yeni gelen Oğuzlar, buralarda daha önce bulunan Türklerle karışarak yeni bir kültür oluşturmağa başladılar.

Selçuklular ve onlardan sonra bu yörelerde kurulan Türk devletleri Fars edebiyatına ve diline değer verdiler; Araplar tarafından iyice sindirilmiş olan eski İran an'aneleri yeniden canlandı, edebî eserler yeni özellikler kazandılar; Farsça gelişerek yüksek bir edebî dil haline geldi. Türk devletleri Fars kültürüne bu imkânı bahsettikleri gibi, Türk asıllı bir çok kimse de Fars diliyle eserler vererek İran edebiyatının yükselişinde büyük rol oynadılar.

XI-XII. asırlar arasında Azerbaycan veya İran Türklerinden olup da Farsça eser verenler arasında *Katran Tebrizî* (1012-1088), *Hatib Tebrizî* (1030-1109), *Mehsetî Gence-*

vî (XII. yüzyıl), *Hakanî Şirvanî* (1126-1199), *Nizamî Gencevî* (1141-1209)'yi özellikle anmak gerekir. Bu gibi şahsiyetler hem Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın hem de Türk-ler, Farslar, Kürtler ve diğer bazı kavimlerin ortaklaşa oluşturdukları İran İslâm Edebiyatının temsilcileri arasında sayılırlar.

Anlaşılabileceği gibi İran edebiyatı daha çok belirli bir ırka -Fark ırkına- ait edebiyat olmaktan daha çok, bu ismin temsil ettiği bölgenin dışına taşarak Türk devletleri dönemlerinde Anadolu'da, Azerbaycan'da ve Horasan'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan geniş bir Türk coğrafyasında, Afganistan ve daha başka yörelerde, yine büyük ölçüde Türkler tarafından himaye edilmiş ve geliştirilmiştir. Bu dönemlerde oluşturulan edebiyatın ortaklaşa bir İslâmî kültürün eseri olduğu unutulmamalıdır.

Günümüzde bile İran'da yaşayan Türkler, Farsça'yı anadilleriyle birlikte kullanmaktadırlar. Böylece Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın belirli bir özelliği olarak iki dillilik (Azerbaycan Türkçesi ve Farsça) daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durumun gereği olarak da İran'daki Fars ve Azerî - Türk edebiyatları incelenirken, aralarındaki yakın ilişkilerin gözden kaçmaması gerekir. Nitekim *Şehriyar*, her iki edebiyatın da son büyük temsilcisi olarak dikkate alınmalıdır.

XII. asırda Büyük Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan daha küçük çaptaki Türk devletleri dönemlerinde de Farsça önemini korudu. Aynı şekilde Şirvanşahlar ve Azerbaycan Atabeylikleri zamanında da Farsça yazılan eserler, Türkçe'ye nispetle çoğunlukta idi.

Şirvanlı *Hakanî*, Farsça yazmış Azerî şairlerinin en tanınmışlarından biridir. Şirvanşahlar sarayında yaşadı. Kendisi gibi Farsça yazmış bir başka Azerbaycanlı şair *Ebü'lula Gencevî*'nin yanında yetişti. *Tuhfetü'l-İrakeyn* adlı, Hac seyahati sırasında yazılmış manzum seyahatnamesi çok meşhurdur. Bu eserin içindeki "Medayin Harâbele-ri" Türkçeye çevrilerek bastırılmıştır. Hiciv ve bilhassa kasideleri ile şöhret kazanmıştır. Farsça bir divanı, 60 adet mensur mektubu bulunmaktadır. Bunlar güzel nesir örnekleri olarak kabul edilmişlerdir.

Bu devirde, hayatı hakkında yeterli bilgi olmayan, rubaileriyle aynı devir edebiyatına yeni bir zevk katan, kadın şairlerden *Mehseti Gencevî*, samimi duygularla tabii bir aşkı anlatan şiirleriyle dikkati çeker.

Farsça eserler vermiş Azerbaycan Türk şairlerinin en büyüğü hiç şüphesiz *Nizamî Gencevî* (Gence, 1141 ? - Gence, 1209 ?)dir. Sadece Türk ve Fars edebiyatları üzerinde büyük tesirler uyandırmakla kalmamış; dünya edebiyatının önemli şahsiyetleri arasında da yer almış bu büyük şair ve "mürşid" asırlarca devamlı bir şekilde Türk ve Fars edebiyatları üzerinde etkili oldu. Pehlevece ve Süryanice gibi eski dillere de aşina idi. Bu onun Hamse'yi yazarken Şarka ait bir çok kaynaktan yararlanmasını sağladı. Devrinde İran ve etrafında geniş bir şekilde ve tehlikeli bir tarzda yayılmakta olan İsmailî tarikatının görüşlerine karşı çıktı; Sünnî olan Selçukluları, Azerbaycan Atabeklerini destekledi. Bu, onun Türklüğü kadar, dinî ve ahlakî inançlarıyla da alakalıdır. İranlıların eski rivayetlerini, düşünce ve geleneklerini toplayıp, şuurulu bir şekilde ırkçılık yaparak Şahname'yi yaratan *Firdevsî*'ye karşılık *Nizamî*, kaynağı İslam dini olan insan ve

adalet sevgisini yüceltti; müsamahakâr bir dünya görüşünü telkin etti. *Firdevsî*'den konu itibarıyla yararlı olsa da mahiyet itibarıyla çok farklı eserler ortaya koydu. Edebiyata, insanın ve cemiyetin bir çok problemlerini getirdi. İdeal insan tiplerini yaratmaya, belirlemeğe çalıştı. İnsana psikolojik ve ictimâî bir varlık olarak bakabildi.

Şark edebiyatında ilk müsbet kadın tiplerini yaratan *Nizamî*'dir. Hamse'si ile yeni bir edebî çığır açmıştır.

Hamse'deki mesnevîler arasında bulunan Mahzenü'l-esrâr'ı Şark edebiyatında görülen didaktik-felsefî şiirin en güzel örneklerindedir.

XIII. yüzyıldan itibaren Harezmsahların, Moğolların daha sonraları Timuruların Azerbaycan sahasına kadar inmeleri, buralarda yayılmaları, ister istemez yeni yeni Türk boylarının buralarda yerleşmelerine, dolayısıyla kendilerinden önce buralarda yerleşmiş olan Türklerin sayılarını arttırmaya yarandı. Böylece bu bölgede Türkçe, yerli ve yabancı dillerden de faydalı unsurlar almak suretiyle, Azerbaycan edebî dilinin ortaya çıkmasına elverişli ve gerekli bir zemin hazırlamıştır. Azerbaycan'ı da hudutları içerisinde alan İlhanlılar, İslamiyeti kabul ederek Fars dilini himayeleri altına aldılar. Türkçe, Türklerle meskûn Türk köylerinde değil, çağın medeniyet merkezleri sayılan Tebriz, Şiraz, Hemedan gibi muhitlerle de rekabet edebilecek bir durum ve seviyeye ulaşmış idi. Hele İlhanlılar idaresinde Türkçe'nin de resmî devlet dilleri arasında yer alması önemli bir kültür hareketi sayılabilir. İbn Mühenna lugatında Azeri edebî ve yerli lehçesine hususî bir yer verilmesi, herhalde geliş güzel bir hâdise olarak düşünülemez. Aslen Hoyslu olup, Kastamonu'da Çobanoğulları sarayında yaşamış olan *Hüsam*'ın *Tuhfe-i Hüsam* adlı Farsça'dan Türkçe'ye manzum lugat kitabı Azerî Türkçesinin tarihî özelliklerini aksettiren ilk eserlerden sayılmaktadır.

XIII. yüzyıldan sonra Azerbaycan sahasında Türkçe yazan şairlerin sayısı artmaya başlar. Şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, Türkçe şiirleri ele geçen ilk Azerî şairi *Hasanoğlu*'dur. XIII. asrın sonlarında yaşamıştır. Farsça şiirlerinde Pûr Hasan mahlasını kullanan bu şairin asıl adı Şeyh İzzeddin Esferayanî'dir. İki Türkçe, iki de Farsça şiiri elde edilebilmiş olan bu şair hakkında fazla bilgi yoktur. Devletşah Tezkiresi'nde verilen bilgilere göre mutasavvıf bir şair olup Horasan civarındaki Esferayîn'de doğmuştur. *Ahmed-i Dâî*, *Nesimî* gibi bazı şairlerin bunun Türkçe gazeline nazireler yazdığı göz önünde tutulursa devrinde tanınmış ve sevilmiş bir şair olduğu anlaşılır. *Devletşah*, divanının Azerbaycan ve Anadolu'da pek meşhur olduğunu bildirmiştir.

Azerî Edebiyatının başlangıç ve oldukça kısır devrinde, Azerî Türkçesi'nin bütün hususiyetlerini yaşatan *Kadı Burhaneddin* (1344-1398) olmuştur. İlk tahsilini babası Sivas kadısı Şemseddin Muhammed'in yanında gördükten sonra Mısır, Şam, Haleb'e seyahatler yapmış, Mekke'yi de ziyaret etmiştir. Daha 20 yaşındayken, babasının vefatı üzerine Sivas kadılığına tayin edilmiş ve Emir Gıyaseddin'in kızı ile evlenmiştir. Kendi adına bir devlet kurmuş, 1397 yılında Akkoyunlu devletinin başçısı tarafından öldürülmüştür.

Çağının sayılı mütefekkir ve âlimlerinden sayılan âsi ruhlu Burhaneddin'in Arapça ve Farsça şiirleri dışında, gazel, rubaî ve tuyuğlardan oluşmuş 1500 civarında şiiri

içine alan bir Türkçe divanı vardır. Tek nüshası bilinen bu eser *Muhammed Ergin* tarafından Türkiye'de (İstanbul, 1980), *Elyar Seferli* tarafından da Azerbaycan'da (Bakû, 1988) neşredilmiştir.

Tuyuğ edebî nev'ini bize ilk tanıtan *Kadı Burhaneddin* olmuştur. Eski şairlerimizin "Tuyuğ"a rağbet göstermediklerini dikkate alacak olursak, bu çağırda Burhaneddin'in rakipsiz kaldığını görürüz. Dinî edebiyatın ve tarikat edebiyatının nisbeten yayıldığı bir zamanda, şairin halk edebiyatı üslubunda şiirler yazması, ona hususî bir mevki kazandırmıştır. San'atında bir mücahit olarak görülür. Bununla beraber şiirleri içerisinde didaktik ve âşıkâne ruhta olanları da vardır. Dil ve teknik bakımdan şiirlerinde göze çarpan kusurlara ve ihmellere rağmen, şairin kendine mahsus bir edası sezilir. Kendi tarifinde "gayret ve namus için kemer bağlamış ve bu yolda başını feda etmeğe hazır" bir şahsiyet olmuştur.

Kadı Burhaneddin, Anadolu ve Azerî Edebiyatları tekâmülü üzerinde müessir olacak bir kudrete sahib idi. O, eski İran geleneklerinden sıyrılmasını bildi; gazelleri aruz vezninde yazılmış birer koşma havası taşımaktadır. Şiirlerinde imâle ve zihafırlara bolca rastlanmaktadır. Kafiyelerinde de halk şiirinin tesiriyle açıklanabilecek bir rahatlık ve serbestlik vardır. Tam کافیye için özenmediği anlaşılmaktadır.

XIII. yüzyılda yazılmış, Anadolu ve Azerî sahalalarının müşterek eserlerinden biri de *Dasitan-ı Ahmed Haramî*'dir. Azerbaycanlı edebiyat tarihçilerinin, Azerî sahasının Türkçe yazılmış ilk mesnevisi olarak kabul ettikleri, yazarı belli olmayan bu eser 1632 mısradır. 1928'de *A. Talat Onay* tarafından ilim âlemine tanıtılmış, 1933 ve 1946'da yine aynı şahıs tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. *Elyar Seferli* tarafından da Azerbaycan'da (Bakû, 1978) bastırıldı. Bu eserin bilinen tek el yazması bugün ortada yoktur; kaybolmuştur. Eser, bir eşkiya olan Ahmed Haramî ile Gülendâmlı güzel ve kahraman bir kız arasındaki ilişkiler üzerine kurulmuş, halk hikâyelerinin bilinen özelliklerini kendinde toplayan küçük bir mesnevidir.

XIII-XIV. asırda da Farsça eserler vermiş Azerbaycan Türk şair ve yazarları bir haylidir. Divanı, Câm-ı Cem ve Dehnâme adlı mesnevileriyle derviş *Merağalı Evhedî*; XIV. asırda *Nizamî'nin* mesnevî geleneklerinin devam ettiren, Ferhâdname adlı mesnevî şairi *Arif Erdebilî*; Mihr ü Müşteri adlı mesnevîsi *Câmî* tarafından takdirle karşılanmış *Assar Tebrizî* bu gibi şairler arasında sayılabilir. Bu sonuncu şairin Mihr ü Müşteri'si *Yahya El-Hüseynî El-Nakî* tarafından Türkiye Türkçesi'ne de tercüme edilmiştir. Yine bu şairin El-vâfi fi ta'dâdi'l-kavâfi adını taşıyan bir کافیye sözlüğü ve Farsça divanı bulunmaktadır.

XIV. yüzyıl ortalarına doğru Yakın Şark tarikatları yanında, hususî bir yer tutan Hurufîlik'in Azerbaycan edebiyatının tekâmülü üzerinde, oldukça mühim rolü olmuştur. Tebrizli *Fazlullah Naimî* (1340-1394) başkanlığında kurulan bu tarikat tamamıyla yeni bir cereyanı kendinde temsil etmiş, bundan dolayı da İslâm dini ile mevcut tarikatlara karşı mücadele cephesi açmıştır. Aslında Fazlullah, tarikatın nazariyecisi idi: *Nesimî*, *Ebülhasan*, *Aliyü'l-al'â* gibi kendisine sadık taraftarlar buldu. Uzun müddet Esterebad'ta yaşamış olduğundan Esterebadî lâkabını almıştır. Aslında filozof bir şair olan Fazlul-

lah, 1394 yılında Timur'un oğlu Miranşah tarafından öldürülmüştür. Fakat tarikatinin yayılmasına mâni olunamamıştır. Hurufilik tarikatı nazariyesi ve esasları Fazlullah'ın Cavidannâme'sinde izah edilmiştir.

Hurufilik tarikatının gerçek hususiyet ve görüşleri, Azerî şairlerinden *İmameddin Nesimî* (1369 ? - 1417 ?) eserlerinde daha iyi ifadesini bulmuştur. Bundan dolayı da Nesimî, XIV. yüzyıl Azerî Edebiyatının en mümtaz şahsiyeti ve yarattığı tesirin genişliği ve devamlılığı yüzünden de, umum Türk edebiyatının en büyük mümessillerinden biri olmuştur. Fazlullah'ın en salâhiyetli halifelerinden sayılırdı. Doğduğu yer kesin olarak bilinmemekle birlikte Şamahı şehrinde dünyaya geldiğini iddia edenler vardır. Bakû'da son zamanlarda yapılan edebiyat araştırmalarında Şamahı'da doğduğu yolunda bilgiler bulunmaktadır.

Daha ilk gençlik yıllarında şiire, tasavvufa büyük ilgi gösterdiği, Hallâc-ı Mansur'a büyük bir sevgiyle bağlandığı, bu sebeple Hallâc'ın asıl ismiyle alakalı olarak Hüseyin mahlasını kullanmış bulunduğu eski tarihli yazma Nesimî divanlarında açıkça görülmektedir. Yine bu sıralarda Şii-Caferî görüşlerine bağlılığı ilk şiirlerinden anlaşılmaktadır. Sonra Naimî ile aynı vezinde olan Nesimî mahlasını tercih eder.

Nesimî, Naimî'nin öldürülmesinden sonra Azerbaycan, Irak, Anadolu'da dolaştı. Hurufiliği etkili siyasî kişilere de benimsetti. Nesimî'nin şiirleri Türkiye'de daha çok Alevî-Bektaşî muhitlerindeki şairler üzerinde etkili oldu. Bu tesir sadece Hurufilik düşüncesiyle izah edilemez: şiirlerinin büyüleyici havası, insanı heyecana sürükleyen, vecde getiren mistik ifadeleri, mükemmel dili de bu işte bir hayli rol oynamıştır.

Bütün ömrünü sadakatle bağlandığı Hurufilik yoluna koyan Nesimî, nihayet 1417 (?) yılında, verilen bir fetva ile, derisi yüzülmek suretiyle Halep'te öldürülmüştür. Bu acıklı son, şairin hayatı ve düşünceleri hakkında, halk arasında çeşitli rivâyetlerin oluşmasına yol açmış, şöhretini daha da yaygınlaştırmıştır.

Nesimî mutassıp tarikatçı olmakla beraber mistik düşünce sahibi bir şairdi. Azerî Türkçesine gerçek bir edebî şekil veren ve onu temelleştiren Nesimî'dir. Şiirlerinde Şarkın üç büyük dilini (Arapça, Farsça ve Türkçe) kullanmıştır. Türkçe şiirlerinde Arap ve Fars kelimeleri yerine bazan arkaik Türkçe unsurları da yerleştirmeye çalışmıştır. Nesimî, Nevaî'ye göre "Türkmanî" ve "Rumî" (Anadolu ağızlarında) dilinde şiirleriyle büyük bir sempati kazanmıştır. Farsça ve ondan daha hacimli bir Türkçe divanı vardır. Mukaddemetü'l-hakâyık adlı bir mensur eserinin daha olduğu, daha doğrusu bu eserin Nesimî'ye ait olduğu tahmin edilmektedir.

Kullandığı nazım şekilleri bakımından da Azerî edebiyatında çığır açıcı olmuştur; Müstezad, Murabba, Tercii bend türünde ilk örnekleri Azerî edebiyatında kullanan Nesimî'dir. Tuyuğları da, Kadı Burhaneddin'den sonra bu tarzın en belli başlı örnekleri arasındadır.

Hakkında yapılmış en önemli çalışma, *Hüseyin Ayan*'ın, henüz basılmamış "Nesimî, hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Türkçe Divanı'nın Metni" (Ankara, 1970) adını taşıyan ilmi araştırmasıdır. Burada Türkçe divanının karşılaştırmalı metni bulunmakta-

dır. Nesimî'nin Türkçe divanı Azerbaycan'da da *Cihangir Gehrmanof* tarafından Arap harfleri ile "İmadeddin Nesimî, Eserleri" (3 cilt, Bakû, 1973) adıyla bastırılmıştır.

Farsça divanı da, muhtelif şairler tarafından manzum olarak Azerî Türkçesi'ne çevrilip bastırıldı: "İmadeddin Nesimî; Farsça Divanı" (Bakû, 1972)

Devrin tanınmış şahsiyetleri içinde bir çok kişinin az sayıda da olsa Azerî Türkçesiyle şiirleri bulunduğu, bilhassa *F. Köprülü* tarafından tesbit edilmiştir: *Sultan Ahmed bin Veys* (1382-1410)'i, *Abdülkadir Merağî*'yi, *Şah Kasım Envar* (1356-1434)'ı bunlara örnek olarak gösterebiliriz. Şah Kasım Envar, Farsça şiirleri, Enisü'l-ârifin adlı Farsça mesnevisiyle devrin sufi şairleri arasında geniş şöret kazanmış, Nevaî üzerinde bile etkisi olmuştur. Türkçe tuyuğ ve gazeller yazmıştır; mülemmaları da vardır.

b- XV. - XVI. Yüzyıllar

XIV. yüzyılın sonlarına doğru, Timurluların zayıf düşmelerinden faydalanmasını bilen Şirvanşahların yeni bir kolu, Kuzey Azerbaycan bir bölgesinde, tamamıyla müstakil bir devlet kurmuştur (1382-1538). Buna mukabil, Güney Azerbaycan'da merkezi Tebriz olmak üzere, Karakoyunlular (1400-1468); Diyarbekir taraflarında ise Akkoyunlular (1468-1502) sülâlesi hâkimiyet sürmekte idiler. Aralarında durmadan devam eden dahilî mücadeleler sonunda, Güney Azerbaycan'ı kendi eline geçiren Akkoyunlu hükümdarı/Cihanşah(1405-1467)'ı öldürerek, hâkimiyetini bir kat daha sağlamlaştırdı. Uzun Hasan, Şirvanşahlar hâkimiyetinden de faydalanarak, ülkenin maddî ve manevî kalkınmasına çalıştı. Ülkenin Bakû, Şamahı, Gence, Tebriz, Merağa, Erdebil gibi şehirleri milletlerarası şöret bularak iktisadî bakımdan en yüksek zirvesine ulaştı. Bu çağda, Azerî Türkçesi en işlek bir hâle geldi. İç karışıklıklardan faydalanan şiiilik cereyanı genişlemeye muvaffak oldu. Nihayet *Şah İsmail Safevî* (1502-1524) Güney Azerbaycan'ı kendi hâkimiyeti altına aldı. Böylece, Diyarbekir ve Herat'tan başlayarak ta Bağdat ve Derbend'e kadar uzanan büyük bir sahayı birleştiren *Şah İsmail*, üstün kaabiliyeti ile, devletinin inkişafını başardı; oğlu *Şah Tahmasp* (1524-1575) onun faaliyetini devam ettirdi.

Aynı devre zarfında, Akkoyunlu ve Karakoyunlu saraylarındaki resmî dilin Farsça sayılmasına rağmen, gerçek devlet ve yazı dili Azerî Türkçesi idi. Yerli şair ve yazarlar, ana dile karşı olan bağlılıklarını gevşetmemişlerdi. Sultan Yakup adına *Yusuf ve Züleyha* mesnevisini yazan *Hatâî*, *Esrârname* mütercimi *Ahmedî* ve *Habibî* gibi ana dillerinde eser yazan Azerî şairleri, hep bu devrin saray etrafında kümülenmiş aydınları idiler, Safevîler devrinde Azerî Türkçesine verilen ehemmiyetin semeresi ise pek büyük oldu. Arapça ve Farsça eserlerin Türkçeye çevrilişi, küçümsenmeyecek bir değer taşır. Şiiliğe âit eserler ise, doğrudan doğruya Türkçe yazılıyordu. Siyasî mücadele yolunda Azerî Türkçesi, ihmale gelmez nimetlerdendi. Şah İsmail'in sarayı bir bakıma Azerbaycan Türk medeniyeti merkezi haline gelmişti. Resmî ve musikiyi seven Şah İsmail, hususiyle şiir ve edebiyatı, kendi himâyesi altına almıştı. Kendisinin kabiliyetli bir şair

olması, sarayında sana'atkâr ve âlimlerin toplanmasına imkân verdi. Sâde Azerî Türkçesiyle yazdığı şiirleri uzun zaman örnek olmuş, merkeze bağlı şairler tarafından da takip edilmiştir.

XV. ve XVI. yüzyıllar, umumiyetle Azerbaycan için kültür hareketlerinin yoğun olduğu bir zaman olmuştur. Akkoyunlu merkezi Tebriz'de, bütün din âlimleri ve propagandacıları da yakın ilgi ve saygı görmüşlerdir. Erdebil'deki Şeyh Safi türbesi Darü'l-İrşâd adını aldı. Şirvan gibi Şimalî Azerbaycan merkezinde din ve tarikat adamları mânevî hâkimiyet kurdular. Diğer merkez ve şehirlerde tarih, coğrafya, felsefe ve dinî eserler yaratan birçok otoriteler yetişti. Bunların hayat ve fikirlerini tanıtacak eserlerin yazılmasına bu zamanlarda başlanmış ve böylece tezkirecilik mektebi de kurulmuştur. Minyatörcülük, ressamlık, mimarlık, musiki vb. kültür ve güzel san'atların himayesi Safevilere nasip olan nimetlerdendir. Tebrizli ressam Seyid Ahmed'in talebesi olan Kemaleddin Behzâd (1455-1535) Herat'tan Tebriz'e göç etmiş ve faaliyetine burada devam etmiştir. Ağa Mirek Tebrizî/Sultan Mehmed Tebrizî/Muzaffer Ali Nakkaş/Hâfız Tebrizî vb. gibi, nakkaş ve ressamlar bu devrede yaşamış ve faaliyet göstermişlerdir. Yakın Şark için bir değer taşıyan Maksadü'l-edvâr (1413) adlı eser sahibi Nureddin Merağî de, bu çağın mümtaz simalarındandır. Böylece, iki Türkmen sülâlesi devrinde Azerbaycan ve Irak sahalarında, Türk edebiyatı, olgun bir seviyeye ulaşmıştı. Bununla beraber, Tebriz'de ve Şirvanşahlar sarayında Fars dili ile şiirler yazan bir çok Azerî şairi de vardı. *Bedr Şirvanî, Kâtibî, Meragalı Eşref* bunlar arasındadır. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah da *Hakikî* mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazarak devrin şairlerine katılmıştır.

XV. - XVI. yüzyıllarda Azerbaycan'ın siyasî ve içtimâî hayat şartları sebebiyle dış ülkelere hicret eden bir çok şairlere rastlanmaktadır. Bunlardan Türkiye'ye geçen edip ve san'atkârlar, yeni ülkede de başarı ile vazifelerine devam etmişlerdir. XV. yüzyılda Türkiye'ye geçen şairler arasında *Hamidî* ile *Haşimî*'yi sayabiliriz. XVI. yüzyılda bu şairlerin sayısı oldukça kabarmıştır. *Sürurî, Şâhî, Tufeylî, Habibî, Halilî, Matemî, Ârifî, Kasimî, Bîdârî, Sehabî, Penâhî, Hâfız, Halife, Mesihî, Hezânî, Hasırî, Meşrebî, Anka, Basîrî, Mir Kadri, Muhiddin Mehmed, Yusuf İbn Muhammed Han al-Muhammed Şahidî*. Ehemmiyet kazanmış olan İsfahanlı *Mevlânâ Hamidî*'dir. 1456 tarihinde İstanbul'a gelerek *Fatih Sultan Mehmed*'in teveccühünü kazanmıştır. Azerî Türkçesiyle yazılmış bir çok şiirleri vardır. Bunlar edebî kıymetten fazla, devrin siyasî ve içtimâî hayatını aksettirmek bakımından büyük değer taşımaktadır. *Nesimî* tarafından kurulmuş şiir mektebini devam ettiren *Halilî* hakkında ise sarîh bir malûmata rastlıyamıyoruz. Tarikata intisap eden bu şair *Evhedî* (1275-1338)nin tesiri altında kalmıştır. Nesimî'nin şiirlerine yazdığı nazireler edebiyat tarihi bakımından değer taşır. Hurufî şairlerden biri de *Sürurî*'dir. Sürurî-i Şarkî adıyla de bilinen ve Fazlullah'ı "allah" olarak tanıtan bu Azerî şairi, Şah İsmail'in hâkimiyeti esnasındaki hurufilik lehine baş gösteren cereyandan faydalanarak, saraya bile intisap etmiştir. Divanına bakılacak olursa, *Fuzulî* ve devri şairleri üzerinde müessir olabilecek kabiliyette bir şair olmuştur. Muasırlarından ve aslen Horasan Türklerinden olan şair *Tufeylî*, Hurufilikle Şiîliği bağdaştırmaya ve yerleştirmeye çalışmıştır. Şiirlerinde ayrıca Şah İsmail'i idealize etmiştir. Hatta Huru-

flîge karşı beslediği himayeye hürmeten Şah İsmail'i "Mehdî-i Sahibzaman" olarak tavsiften bile geri kalmamıştır.

Bir gazelinin Fuzulî tarafından tanzir edildiğine, bakılırsa, önemli şairlerden sayılması gereken *Şâhî* hakkında, kesin bir bilgimiz yoktur. Vatan ayrılığının ağır günlerini, lirik şiirleri ile terennüm ettiği anlaşılmaktadır.

Devrin önemli şairlerinden biri de Güney Azerbaycan'ın Selmas şehrinde doğmuş, Türkçe ve Farsça divan sahibi, 1490'a kadar Akkoyunlu *Sultan Yakub*'un himâyesi altında yaşamış olan *Nimetullah Kişverî*'dir. Şiirlerinde Çağatay Türkçesi ve *Nevâî*'nin tesirleri çok açık olan *Kişverî*'nin ele geçen üç divanından ikisinin Özbekistan'da bulunması da onun İran ve Orta Asya şairleri arasında sevilip okunduğunu gösteriyor. Divanı, *Cihangir Kahramanof* tarafından "Kişverî; Eserleri" (Bakû, 1984) adıyla bastırıldı.

Akkoyunlu sarayında yaşamış diğer bir şair de *Mir Hidayetullah Bey*'dir. *Hidayet*, mahlasını kullanmış olan bu şair Sultan Halil Bahadır'ın sarayında "emir-i azam" olarak bulunmuştur. *Kişverî*'nin ve *Hidayet*'in Azerî şiirinin olgunlaşmasında, *Fuzulî*'ye bir zemin hazırlamada önemli rol oynadıkları muhakkaktır. *Hidayet* divanı henüz neşredilmemiştir.

XV. yüzyıl Azerbaycan'ında, büyük bir inkişafa mazhar olan edebiyata katılan Azerî şairlerinin bir kısmı/ aynı devir Orta Asya'sında Yakın-Şark üzerinde kuvvetli tesir yapan *Ali Şir Nevâî*'nin Çağatay mektebi şakirtlerinden sayılmakta idiler. Bunlar, Safevîler devletinin teşekkülü üzerine, Azerbaycan'ın kültür merkezliğini Tebriz üzerine alınca, kendi ülkelerine dönmüş, burada *Ali Şir* tesiri altında, tahsil gördükleri mektebin dil ve üslûbuna sadık kalmak şartıyla, edebî faaliyetlerine devam etmişlerdir. Hattâ XVII. yüzyılda yaşamış ve *Mecmaü'l-havas* adlı tezkiresini vücuda getirmiş olan *Sadık Bey Afşar* bile, eserinde *Ali Şir Nevâî*'nin *Mecalisü'n-Nefais*'ine yakın bir dil kullanmayı lüzumlu görmüştür. Orta-Asya'da tahsil görmüş olan Şamahî kadısı *Yusuf Ziya Mahdum* (? -1485-6), Nakşibendi'ye rüknünden Baba Nimetullah Mahmud Nahçıvanî (? -1496/7) Tabib Mehmed Dilşad Şirvanî *Kemalname* adlı eserini (1437/8) yazmıştır. Din âlimlerinden Şirvanlı Seyit Yahya Celâleddin (1438/9) ve riyaziyeci Şirvanlı Fethullah (1453/4) gibi âlimlerle beraber, *Nevâî*, mahfilinde terbiye görmüş olan ve olgunlaşan *Hulkî*, *Allahî*, *Ziyayî* mahlaslı şairler de, vatanlarına dönünce, kapıldıkları cazip tesirlerden kolay kolay kendilerini kurtaramamışlardır. Nitekim *Hulkî* mahlaslı şiirin, Alınca şeyhlerine mensup olduğunu ve Mirza Bediü'z-zaman'ın musahiplerinden sıyrıldığını *Nevâî* denöğrenmekteyiz. Çağatay mektebi havasını Azerbaycan edebiyatına sokmaya çalışanlar arasında *Şahkuli*, *Peri Peyker*, *Susenî* gibi bazı şairler de bulunmakta idi. Şah İsmail kendisi dahi *Dehname*'sinde Çağatayca'ya yakın bir şive kullanmaya çalışmıştır.

XV-XVI. yüzyıllar lirik şiiri ile beraber, mesneviler de inkişaf etmeye başlamıştır. *Hataî*'nin Sultan Yakub'a (1478-1492) ithaf ettiği "Yusuf ve Züleyha"sı bu tarzın ilk örneklerindedir. Bu eseri *Tebrizli Hakirî*'nin "Yusuf ve Züleyha"sı takip etmiştir. Bu nev'i daha sonraları XVI. asırda *Zamirî*, "Leyla ve Mecnun" mesnevisiyle devam ettiriyor; *Fuzulî* de bunu takip ediyor.

Safevî Sülâlesinin himayekâr hareketleri sayesinde yüksek inkişafa mazhar olan Azerbaycan edebiyatı, nihayet *Şah İsmail*'in şahsiyetinde en yüce zirvesine erişmiştir. Yakın-Şark siyasî tarihinde çok mühim rol oynamış olan Şah İsmail Safevî (1486-1524) "*Hataî*" mahlâsiyle Azerbaycan'ın en muktedir şairliğine kadar yükselmeye muvaffak olmuştur. İran'ın muhtelif cereyanlarını, müfrit bir şîlik, akidesi etrafında toplayarak, bu mezhebi, devletin resmî dini olarak ilân etmiş, bu yolla kendisini ruhânî reisliğe kadar da ilerletmiştir. Şair olarak Şah İsmail, Azerbaycan edebiyatında şîilik lîrizminin kurucusu olarak kabul edilir. Bu lîrizmin temeli Ali ve Ali sülâlesinin mefkûreleştirmesinden ibaret olmuştur.

Bununla beraber, Şah İsmail halk edebiyatından faydalanmak suretiyle, aşk temlerini de terennümden çekinmemiştir. Estetik bakımından bu nev'iden şiirleri, daha hoş ve daha tatlıdır. Güzel cinaslar, dil sadeliği, bedîî tasvirler, nihayet fikir aydınlığı, şairin başlıca edebî hususiyetleri olmuştur. Âşıkâne gazelleri, yapı yönü itibariyle pek orijinaldirler. Mesnevi tarzında yazdığı *Dehnâme*, Azerî Türkçesinde yazılan ilk mesnevidir. 1506 da yazılmıştır. Dili Çağatay şivesi tesirini taşımaktadır. Eserin kahramanı âşik; şairin bizzat kendisidir. Divanından başka bir de *Nasihât-nâme*'si vardır.

Şah İsmail'le beraber Azerî Türkçesi'ne ve şiirine ölmezlik kazandıran *Fuzulî* (?-1556) olmuştur. Azerî ve Anadolu Türk edebiyatlarının en büyük lirik şairidir. Balkanlardan Doğu Türkistan'a kadar uzanan bütün Türk dünyasında kendinden sonra gelen nesilleri tesiri altına almak bakımından, ancak *Nevâî* ile karşılaştırılabilecek, edebiyatımızın müstesna şahsiyetlerinden biridir. XVI. yüzyılda Bağdat civarında doğmuş ve hep bu muhitte yaşamış olan şairin hayatı hakkında geniş bilgiye sahip değiliz. Eserlerinden çok iyi bir öğrenim gördüğü, devrinin bilimlerinde üstad olduğu, derin bir tasavvuf kültürü edindiği anlaşılmaktadır. Türkçe *Divan*'ı, *Leyla ve Mecnun*'u, *Hadikatü's-süeda*'sı Türk edebiyatının en çok okunan ve yayılan şaheserlerin arasında yer almıştır. Azerî edebiyatı üzerindeki büyüleyici etkisi o kadar fazla ve güçlü olmuştur ki, ancak XX. asrın başlarında *Sabîr*, *Fuzulî*'nin tilsimini kırarak; yeni Azerî şiirinin ufkunu açabilmiş, yolunu belirleyebilmiştir.

Daha XII. yüzyıldan itibaren Bağdat yöresinde yerleştirilen ve şivece Azerbaycan Türkçesiyle konuşan Türklere arasında, Azerî şairleri olarak mütalâa edilmeleri gereken bir takım yazarlar da bulunmuştur. Bunlar, bilhassa Timur istilâsına karşı direnme siyasetini güden Azerbaycan hâkimlerinin, Bağdat'la kurmaya muvaffak oldukları sıkı münasebetle, daha geniş imkânlar sağlamışlardır. Hele şîiliğin buraya da sıçraması, sahanın haddi zatında şîilerce mukaddes sayılan akdeslerin yattığı bir yer olması hasebiyle, daha geniş mânevî bir inkişafa elverişli idi. Bundan dolayı da çağın Bağdat'ında, çeşitli şairler ile ediplerin toplandığı mahfiller bulunmuştur.

Gülşen-i Şuara tezkiresi yazarının eserinde, bir takım Azerîlerin ismine rastlamaktayız. Bu şairler arasında *Zayid*, *Şemsî*, *Zihnî*, *İlmî*, *Rindî* ve saire bulunmakta idi. Hepsi Fuzulî mektebinin mensuplarından idiler. Kafiye, redif cihetinden birbirinden faydalanmışlardır. Fuzulî'nin oğlu *Fazlî* ise, şekilce Tebriz ve Şiraz edebiyatçıları geleneklerine uymaya gayret etmiştir. Şiirle tarih söylemekte ün salmıştı. Koşma tarzında yaz-

dığı şiirleri XVIII. yüzyıl Azerî şairleri üzerinde pek tesirli olmuştur.

Böylece *Fuzulî*'nin candan temenni ettiği *okunması ve yazılması âsan olan Azerî* gazel nev'ninin, Azerî edebiyatında yerleşmesinde en büyük vazifeyi Bağdatlı şairlerimiz üzerlerine almışlardır.

Sadıkî tezkiresi aracılığı ile hakkında bilgi edinebildiğimiz şair *Emanî* (? -1544), Şah İsmail tesiri altında kalarak Safevîlerin Türkiye'ye karşı yürüttükleri siyasî hareketlere katılmıştır. Kasidelerinde Şah Tahmasb (1524-1576) ile Şah Abbas'ın (1587-1628) fütuhatını terennüm etmiştir. Buna karşılık, koşma, geraylı, gazel, beyatî tarzında yazdığı şiirleri de vardır. *Devesi ölmüş garı* adlı küçük manzum hikâyesi, halk tarzında yazılmış, nefis bir hikâye örneğidir. Şairin tek nüshası Britanya müzesinde bulunan Türkçe divanı, *Elyar Seferli* tarafından "Emanî; Eserleri" (Bakû, 1983) adıyla neşredildi. Ayrıca biyografisi, eserleri ve devri hakkında yapılmış bir monografi de bulunmaktadır: *Balaş Azeroğlu*; "Mehemmed Emanî" (Bakû, 1977).

Fuzulî, Nesimî ve Hataî tesirleri altında kalan ve III. Murat zamanında İstanbul'a gelen Azerî şairlerinden biri de *Nutkî-i Şirvanî*'ni (1594-1601 ?)dir. Bazı gazelleri ve *Muhibbî*'nin gazeline yazdığı nazire elimize geçmiştir.

c- XVII. - XVIII. Yüzyıllar

Siyasî ve ekonomik bakımlardan XVII. yüzyıl Azerbaycan için yeni yeni imkânlar bahşeden bir devre olmuştur. Volga ırmağının kâmilten Rusya idaresine girişi üzerine, Azerbaycan, Rusya, İngiltere ve bilhassa İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile münasebetlerini gözden geçirmek, doğu ile batı arasındaki önem kazanan durumunu kıymetlendirmek mecburiyetinde idi. Nitekim Safevî'lerden Mehmed Hudabende zamanında, 1578 tarihlerinde, Tiflis de dahil olmak üzere, Gürcistan'ın bir kısmı Türkiye'ye terk edilmiş idi. Bu, Osmanlı devletinin Azerbaycan siyasetinde kurduğu ilk tarihi köprübaşı hadisesi olmuştur. Karşılık arayan Şah Abbas'ın, yeni reformlarla Azerbaycan'ı elinde tutmaya çalışması da istenen neticeyi vermemiştir. Üstelik İran payitahtı memleketin içlerine taşınarak, İsfahan'da yerleştirildi. Siyaset icabı Azerî Türkçesi de ikinci dereceye indirilmiştir.

Aşık Edebiyatı

Daha XVI. yüzyıl Safevîler devresi klasik şâirleriyle yanyana, hak şâirleri de, saray hayatında takdir edilmiş, sayılı mevki'e yükseltilmiştir. *Şah İsmail*'in bizzat kendisinin, şiirlik propagandası için âşık tarzında koşmalar yazması, saz şairleri için, fırsatı kaçırılmaz bir kaynak olmuştur. Bilhassa, Hazreti Ali temi, koşmaların temel konusunu teşkil etmekte ve ayrıca yazılı edebiyattaki münacaatın yerini tutmakta idi. Bundan istifade ederek, Şah İsmail bizzat kendisi, bir koşma şekli ve bir saz makamı vücuda getirmiştir. Hataî'nin aruz vezninde yazdığı gazeller, saz motiflerine uydurularak meclislerde terennüm edilmekte idi.

Bundan dolayı olsa gerektir ki, halk destanları, "üstadnâme"lerden sonra, Hazreti Ali'nin uykudayken şaire ilham vermesi ile başlar, ağır ve darlık günlerinde, yardım eli uzatması ile inkişaf ettirilirdi. Destanların ilham kaynağını pek tabii olarak, Hazreti Ali teşkil etmekte idi. İşte böyle bir çerçeve içerisinde vücuda getirilen destanlardan zikre değer olanları *Varka ve Gülşah* ile *Âşık Garib* idi.

Fakat devrin en ileri gelen saz şairi *Kurbanî* mahlasını taşıyan idi. Azerbaycanla hudut boyu Türkiye'sinde, büyük şöhret kazanmış olan bu saz şairi hakkında bilgimiz kıttır. Derin lirizme boğmuş olduğu samimi ifadesiyle, Azerî sazlı edebiyatının bir nevi piri sayılmıştır. Bundan dolayı da, zamanda ölmez saz şairlerince yapılan tasniflerde, hayalî kahramanlar sırasında alınmıştır. Şiirlerindeki güzel tecnisleri ve içten gelen güzellikleri, şairin takdir edilen taraflarından biridir. Mensubu bulunduğu saray çevresinde karşılaştığı ve hatta onunla mücadeleye giriştiği diğer şair *Kürenî* de Azerbaycan saz şairlerinin en ileri gelenlerinden idi *Kurbanî*'nin tesiri uzun süreli olmuştur. Kendisinden ilham alanlardan biri de XX. yüzyılda *Ali Asker* olmuştur.

Böylece Şah İsmail tarafından teşvik gören "Sazlı âşık" edebiyatı nevi, XVII. yüzyılda, karşılaştığı bütün siyasi manialarını bertaraf ederek, geniş yayılım sahası bulmuştur. Bu nevi'den mücadele ruhu ile ortaya atılan ünlü Azerî şairlerinden biri de *Tufarkanlı Abbas* olmuştur. Şiirlerinde Şah Abbas devrinin zulmünden söz edilmesi; bu âşığın adını taşıyan halk hikâyesinde de aynı mevzunun hâkim olması dikkatimizi çeker.

XVII. yüzyıl umumiyetle Azerbaycan halk edebiyatının dönüm noktasını teşkil etmiştir. Siyasi şartlar durmadan bu edebiyat nevinin, parlamasına ve geniş halk arasında sempati kazanmasına vesile olmuştur. Hele Şah Abbas'la başlayan farslaşma hareketi, halkı daha fazla mazisine, eski ananesine, efsânevi hayata dönmeye mecbur kılmış ve bu elverişli ruhî halet içerisinde, sazlı san'atkârlar, halkın ruhuna yakın koşma ve destan nevelerini yaratmaya başlamışlardır. Her iki Azerbaycan'ın geçirdiği isyanların acıları bu tarihî eserlerin terennümü ile dindirilmiş fakat *Kerem ile Aslı*, *Aşık Garib*, *Abbas ve Gülgez* gibi sırf aşkı ele alan, bir takım destanlarda gelişme imkânları bulmuştur.

Konuca (él) şairleri, aşk maceralarında yalnız ve yetim bırakılmazlar. Haklarında göz yaşartan, canlar yakan, oldukça acıklı bir takım âşk hikâyeleri yaratılmaktadır. Bunlar aşkına doymamış, uzun müddet çile çekmiş, hayatını sevgilisinin yoluna koymuş kişilerdir. Halk meclislerinde sevilir, okşanırlar. Klasik şairlerimizden *Mevcî* ile *Tufarkanlı Abbas* bu tip él şairlerinin en tanınmışlarıdır.

Bu devirde yaşamış halk şairleri arasında bayatları ile tanınmış olan *Sarı Âşık* hakkında fazla bilgi yok. Halk arasındaki söylentilere göre; Güney Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinden olan bu âşık Yahşi adlı bir kızı sevmiştir; bir çok şiirinde bu isme tesadüf edilmektedir. Sarı Âşık'ın halk şiirinin en eski türü olan ve halk edebiyatında daha çok anonim nazım türü olarak bilinen bayatı(mani)lar söylemesi; başka âşıklarda bu türde yazılmış fazla örneğe rastlanmaması dikkati çekmektedir.

XVII. yüzyılın sonlarında yaşamış *Hasta Kasım* hakkında bilinenler de daha çok

sözlü geleneğe dayanır. Tebriz civarındaki Tikmedaş köyündendir. Diğer âşıklar gibi bir çok yöreyi gezmiş; Dağıstan seyahatinde *Lezgi Ahmet* adlı âşıkla karşılaşmıştır. Bu değişme hâlen Azerbaycan âşıkları arasında bilinmektedir. Daha çok, dinî-ahlakî nasihatler veren şiiirleriyle, lirik koşmalarıyla, "Üstatnâme"leriyle tanınmış olan Hasta Kasım'a *Dede Kasım* da denilmektedir. "Dede"; Azerbaycan'da üstad âşıklar için kullanılan bir sıfattır. Bir çok tanınmış âşığın hayat hikâyesi gibi, bunun ki de halk arasında hikâyeleştirilerek yaşatılmıştır. Bu tarz biyografik karakter taşıyan halk hikâyelerinin yaratılmasında âşıkların çıraklarının, yetiştirmelerinin büyük rolü vardır. Hatta bazı âşıklar, kendi hayat hikâyelerini bizzat tanzim ederek yeni "âşık hikâyeleri" oluşturmuşlardır.

Sözünü etteğimiz âşıkların şiiirleri, haklarında oluşturulmuş hikâyeler, özellikle Kuzey Azerbaycan'da derlenmiş, neşredilmiş bulunmaktadır.

Azerbaycan'da XVIII. yüzyıl âşık şiiiri geleneklerinin en parlak dönemlerinden birini teşkil eder. Özellikle halk hikâyeleri bu dönemde gelişme gösterirler. Bazı halk hikâyeleri Azerî Türkçesi(Doğu Oğuzcası)nin yayıldığı sahalara mahsus ise de bir çok halk hikâyesi, Türk dünyasının değişik coğrafyalarındaki halk hikâyeleri ile büyük ölçüde paralellik, müştereklik gösterir. Azerbaycan sahasına mahsus halk hikâyeleri, henüz gereği gibi Türk dünyasının bir çok yöresindeki varyantlarıyla karşılaştırılarak incelenmemiştir. *Aşık Garip, Abbas ile Gülgez, Aslı ve Kerem, Şah İsmail, Ali Han ve Peri Hanım* gibi aşk konusunun asıl çekirdeği oluşturduğu halk hikâyelerinin bir çoğunun Bakû'da güvenilir neşirleri gerçekleştirilmiştir.

Klasik Edebiyat

Sözlü edebiyatla beraber, Yakın-Şark'a mahsus büyük bir edebî mektep yaratmış olan *Fuzûlî*, hiç şüphe yoktur ki XVII. ve XVIII. yüzyıllar edebiyatı üzerinde de gerektiği kadar tesirli olmuştur. Buna ayrıca bir de Mir Ali Şir Nevâî mektebi tesiri ilâve edilecek olursa Tebriz, Şirvan, Gence ve emsali gibi merkezlerde her iki mektebin devamlılığına gayret edildiği görülür. Buradan yetişen şâirler: *Kavsi Tebrizî, Saib Tebrizî, Nişat Şirvanî, Ağa Mesih Şirvanî, Mevcî, Safî, Fazlî, Şakir, Mehcur, Müştak* ve saire olmuştur.

Bunlardan *Alican Kavsi*, *Fuzûlî*'yi kendisine üstad seçtiğini şiiirlerinde belirtmektedir. Ona nazireler yazmıştır. 1666-1667 tarihlerinde Gence'de hakimiyet süren Ziyat-hanoğlu Uğurlu hana, yazdığı *terci-i bend'i* vardır. Bir aralık, vatanından ayrılarak İsfahan'da kendisi de Türkçe şiiirler yazan Şah Abbas'a iltihak etmişse de, burada kalamamıştır. Divan'ı henüz tam olarak neşredilememiş olan *Kavsi*'nin şiiirlerinin bir kısmı, onu edebiyat tarihindeki lâyük olduğu mevkie yerleştiren *Hamid Araslı* tarafından "Gövsî Tebrizî; Seçilmiş Eserleri" (Bakû, 1958) adıyla yayınlanmıştır.

Kendi payitahtının kültür inkişafına yarar şairlerini merkeze naklettiren Şah Abbas, bazan *Sanî* bazen de kendi adı ile şiiirler yazardı. Şair *Te'sir*, iş bu İsfahan'a naklettirilen şairlerden idi. Farsça zengin şiiir neveleri yanında 447 beyitten ibaret Türkçe şiiirleri de vardır.

Birinci Şah Abbas devri, ünlü şairlerinden birisi de *Mesihî* idi. Yazmış olduğu *Varka ve Gülşah* adlı mesnevisini, Şah Safi'ye ithaf etmiştir. Ayrıca *Dane ve Dam* ile *Zembur ve Asel* adlı diğer iki mesnevisinin varlığı biliniyorsa da, bu eserler ele geçmemiştir.

*Kavsi'*den sonraki devrede Hindistan, Türkiye, İran sahalarında büyük ün kazanmış şairlerden biri de *Saib Tebrizî* (1601-1676)dir. I. Şah Abbas devrinde Tebriz'den İsfahan'a zorla göç ettirilen ailelerden birinin çocuğudur. İyi bir öğretim gördü. Genç yaşta Hacca gitti; Bağdat, Mekke, Medine'de bulundu. 1625'de Hindistan'a gitti. O devirde bir çok Azerî şairi, İran şairi Safevî sarayında bekledikleri ilgiyi göremedikleri için Hindistan'a, Türk-Moğol devleti olan *Babürlü*lerin sarayına gidiyorlardı. 1633'te babasının ısrarı üzerine İsfahan'a döndü: İran'ın bir çok yerinde dolaştıktan sonra II. Şah Abbas'ın davetiyle İsfahan'a döndü. Kendisine "*Sultanü's-şuara*" ünvanı verildi.

Esasen Farsça ve kısmen de Azerbaycan Türkçesi ile şiirler yazmış bulunan *Saib*'in 150 bin beyit tutarında şiirleri olduğu tahmin ediliyor. Hâlen 115 bin beytlik külliyyatı ele geçmiştir.

Divanından baka *Kandaharname* adlı tarihî mevzu bir mesnevisi ile *Mahmud ü Ayaz* adlı bir başka mesnevisinin daha olduğu bildiriliyor ise de bunlar kayıptır. *Sefine-i Saib* veya *Beyaz* adıyla bilinen bir mecmua (antoloji) tertib etmiş; buraya, kendisi de dahil olmak üzere 800 kadar Farsça yazmış şairlerden örnekler almıştır. Bu mecmua 25 bin beyit tutarındadır.

Farsça şiirlerini konularına göre tertib ederek ayrı ayrı adlandırması dikkati çeker.

Kendi anadili Azeri Türkçesi ile yazdığı şiirlerden ancak 18 gazel ele geçmiştir. Bunlar 1946'da Bakü'da *Hamid Arashî* tarafından, 1977'de de Ankara'da *Meserret Dirioz* tarafından neşredildiler.

Saib'in eserleri Türkiye'de çok sevilmiş; hatta medreselerde okutulan ders kitapları arasına bile girmiştir. Türkiye'de Sebki Hindî şiir anlayışının yayılmasında *Saib*'in de rolü fazladır. Osmanlı şairleri bir çok şiirine nazireler yazmışlardır.

Azerî Türkçesiyle yazdığı şiirlerde, özellikle *Fuzulî*'nin gazellerine yazdığı nazireler dikkati çekmesine rağmen; taklitçi bir şair değildir.

Urmiye Afşarlarından olup Tarzi kasabasında doğan ve küçük bir divanı elimize geçen şair *Tarzi de* bu devir ediplerindedir. Türkçe kelimeleri Fars gramer kaidelerine sokarak bu dille şiir yazması dikkati çekmemiş de değildir. Bu uydurma dili taklit eden şair *Molla Fevki* olmuştur. Fakat uzun zaman yaşamamış ve kullanılmamış olan bu garip bir dil de, ortadan kalkmıştır. *Mihri-i Arab* adlı diğer bir şair de Türk ve Arap dillerine ait kelimeleri Farsça gramer kaidelerine uydurarak bir sürü gazeller yazmıştır.

Saib'in takdirine mazhar olup devrin şairleri arasında dikkatimizi çekeni *Derunî*dir. *Derunî* hakkındaki bilgimiz tezkirelerdekinin aşmamaktadır. Ayrıca Bender valisi *Riza Kuli Han* (? - 1768)la, Türkçe manzumeler yazan *Mirza Celâl Şehrîstanî*, Tebriz şeyhülislâmı *Mirza Salih Tebrizî* ve *Tebrizli Te'sirî* de bu devir şairleri arasında saymak gerekir.

Şah Süleyman Safevî devri şairlerinden *Melik Beg Avcı* hakkında nispeten daha geniş bilgiye rastlanmaktadır. 63 gazelden ibaret küçük bir Türkçe divanı elimize geçmiştir. Fuzûlî ve Nevâî tesirleri şiirlerinde rahatça sezilmektedir.

Aynı devirde yaşamış fakat bir türlü şahsiyetleri aydınlatılamayan şâirler arasında *Mevcî*, *Mirî Beg*, *Avare Beg* gibileri de bulunmaktadır.

Azerî şairlerinden Hindistan'da yaşamış ve şiirler yazmış olan *Mehmed Sadık Tebrizî*, şiirlerinde *Settar* mahlasını kullanmıştır.

Hindistan'a göçerek burada eserler vermiş, birçok Azerbaycanlı edebî şahsiyet hakkında tezkirelerde bilgiler bulunmaktadır.

XVIII. Yüzyıl Edebiyatı

Modern Azerbaycan edebiyatını müjdeleyen XVIII. asır/Azerbaycan siyasî tarihinin, yeni bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Bu asırda, Kuzey Azerbaycan'ın, İran hakimiyetine karşı ayaklanması neticesinde, yerli hanlıklarının kuruluşu, Azerbaycan'ı istiklâle doğru sürüklemekte idi. Hele asrın başı, Türkiye ve İran devletleri arasındaki yıkıcı harpler ve siyasî çekişmeler, iç isyanlar, Nadir Şah'ın harp seferleri, ülkeyi ekonomik bakımdan, tamiri güç sarsıntılara boğmuş idi. Yerli hanlıklar durumdan faydalanarak, bir an evvel istiklâllerini ilân etmiş, siyasî derlenmeye başlamışlardır. Bilhassa Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra, Azerbaycan istiklâl hareketi genişlemiş, büyüklü küçüklü Karabağ, Gence, Şeki, Kûba, Talış, Bakû, Nahçıvan, Şirvan, Makû, Hoy ve emsali bir takım hanlıklar vücade getirilmişlerdir. Bunlardan hayli güçlü ve kuvvetli olan Şeki Hanı (Hacı Çelebi Han), bir aralık Tebriz şehrini de kendi hanlığı sınırları içrisine alarak, istiklâli ile yaşamış, Kûbalı Feth-Ali Han da hayatının otuz yılını (1758-1789), bütün Azerbaycan hanlıklarını bir idare altında birleştirmeye vakfetmiş, ancak Erdebil'e kadar uzanan Hazar denizi kıyılarındaki hanlıkları, kendi idaresi altına almaya muvaffak olmuştur.

Azerbaycan Hanlıklar devrinin, yerli edebî-kültür gelişmesi üzerinde de oldukça geniş bir tepkisi olmuştur. Daha *Şah İsmail*'le başlayan sadece Türkçecilik cereyanı *Vakıf*, *Vidadî* gibi modern Azerbaycan edebiyatı kurucularınca da benimsenerek, Fars ve Arap dilli edebiyata karşı, bir nevi cephe alınmış ve bu suretle yerli Azerî Türkçesi geniş bir himayeye mazhar olmuştur. Millî edebiyat ekolünün kurulması da bu devreye rastlar.

Böylece siyasî durum, Kuzey Kafkasya'da milliyetçilik ve yerli hanlıkların istiklâli-ne müteveccihken, aksine İran Azerbaycan'ını, ağır bir sıkıntı havası tehdit etmekte idi. Safevî hanedanının sükutu, bir aralık İran'ın Afganlılar tarafından istilâsı, daha sonraları Nadir Şah'ın (1736-1747) devlet kuruculuğu ve sükutu, Kerim Han Zend'in hakimiyeti (1760-1779), nihayet iç isyanlardan sonra Kacar hanedanının iş başına gelişi, (XVIII. yüzyıl sonu), ister istemez İran'ın bünyesinde kolay kolay tedavi edilemez yaralar açmıştı. Eski İran'a tâbi halklar, bu devirde istiklâle kavuşmuş, yeni yeni terakki hamleleri yapmışlardır. Dekadans, ilim sahasında da kendini göstermiştir. Bu devri ka-

rakterize eden kaynaklar arasında "Çağatay-Fars" dili lugâtinin *Senglah*'ı yazan *Mirza Muhammed Asterabadî* de bulunmaktadır.

Hanlıklar devri Azerbaycan'ın, kültür harekâtına verdiği öneme, birkaç han sülâlesine mensup kimselerle, yüksek devlet memurları tarafından âlimlerin himâyesi ve hanların bizzat kendilerinin şiir yazmaları, delil sayılabilir. Bu himâyekârlık, uzun zaman, Azerbaycan şâirler mahfellerinde de devam edip gitmiştir. Edebiyata hizmetleri dokunan ve şiirler yazan hanlar şunlardır: Kûba ve Salyan hakimi "Müşteri" mahlaslı *Feth-Ali Han İbn Hüseyin Han*, "Tutî" mahlaslı "*Ebû'l-Feth Han*, "Kutsî" mahlaslı *Abbas Kuli Ağa Bakihanlı*, "Nevâ" mahlaslı *Caferkuli Han*, *Kerim Ağa "Fatih" ibn Feth-Ali Han*, "Natevan" mahlaslı *Hurşin Banu Hanım*, *Mustafa Ağa Şekihanof*, *Mehmet Hüseyin Han "Müştak"* ve saire.

d- Modern Azerbaycan Edebiyatına Geçiş Devresi

Modern Azerbaycan Edebiyatı, İran Azerbaycan'ından fazla, merkezleri Karabağ, Tiflis, Bakû ve Gence olmak üzere, bilhassa Kuzey Kafkasya'da geniş gelişme imkân ve şartlarını bulmuştur. Azerbaycan edebiyat tarihçilerinin bu edebiyatın öncüsü olarak *Molla Penah Vâkıf*'ı (1717-1797) saymaları, muasırlaşma tarihimizi daha öncelerine götürmektedir.

Bu suretle, XVIII. yüzyıl Azerî edebiyatının en başta gelen şairi durumunda bulunan *Vakıf*, devrinin, Karabağ hanlığı siyâsî hayatında rol oynamış, kültür ilerlemesine mektepler açmakla katılmıştır. Nüfuzu ve kabiliyeti sayesinde, hanlığın başvezirliğine kadar yükselmiş, elde ettiği mevkiiden faydalanmak suretile, Azerî edebiyatını İran tesirinden kurtarmaya çalışmıştır. Bu bakımdan *Molla Penah Vakıf*, Azerî edebiyatında, kendine mahsus imtiyazlı bir mevki işgal eden san'atkar ve siyâsî bir şahsiyet olmuştur. Bugün bile, halk arasında atasözü olarak kullanılan "Her okuyan *Molla Penah* olmaz" deyimini, ta o zamanlardan kalma, şâire ait bir şöhret tortusudur.

Vakıf'ın edebî yaratıcılığı, Azerî şiir tarihine yeni bir çığır açmıştır. En büyük gayesi şiirlerinde yerli gelenek ve göreneği korumak, halkın hayatını ve yaşayışını olduğu gibi idealize etmek, tamamıyla realizme sadık kalmak idi. Buna göre de yerli halk hususiyetleri, bütün çıplaklığı ile onun şiirlerine aksettirilmiştir.

Gerçekçi Azerî edebiyatı mektebini kurmaya muvaffak olan *Vakıf* şeklen tecnis, gazel, muhammes, müstezat ve müşâare gibi eski klasik şiir tarzı içerisinde kalmakla beraber, tem, ifade, konu, hatta deyim, kelime hazinesi bakımından, aksine, tamamıyla halk ruhuna bağlı, samimî bir Azerî vatandaş şâiri olarak kalmıştır. Aşk, insan güzelliği, tabiat tasvirleri, tefekkür yollu acıklı hayat kaygusu, kadın hayat neş'esi, dünyayı parlamak görmek hep *Vakıf* şiirinin unsurları idi. Arkadaşı şâir *Vidadî* ile birlikte, kendilerinden önceki, Azerî şâirlerine nisbetle daha hazırlıklı Azerbaycan halk şâirlerinin tesiri altında, bu halk edebiyatı nevine karşı büyük sempati duymuşlardır. Vücuda getirdiği nazım yenilikleri, üslûb, hiç şüphe yoktur ki, saz şâirleri tesirinin en hayırlı tarafı olmuştur. Ahengi, üslûbu, lirizmi ve umumiyetle dili, kendinden sonraki Azerî edebiyatının akıcılığını temine yaramıştır.

XVIII. yüzyıldan itibaren, Azerbaycan âşık ve hanendeleri tarafından, çeşitli meclislerde terennüm edilen *Vakıf*'ın şiiirleri, ister istemez, bu mektebin devamlılığını temine yaramıştır. Hele XIX. ve XX. yüzyıl âşıkklarının bir çoğu Vâkıf'ın mevzularını ve temlerini ele alarak onu takliden koşmalar vücude getirmişler. Onun kafiye, redif ve bedîî ifadeleri, hep saz şâirlerine örnek olmuş, işlenmiş, daha sevimli bir hale getirilmiştir. Bu edebî yolun yolcuları arasında dikkatimizi çekenler: *Âşık Elesker (Ali Asker)*, *Bozalğanlı Âşık Hüseyin* gibi, devrin ün salan halk şâirleri idi.

Vakıf'ın halk diline dayanan, sâde ve açık edebî üslup okulunu, benimseyenlerin başında, şâirin yakın dostu *Molla Veli Vidâdî* (1709-1809) durmakta idi. Şemkirde doğmuş, fakat hayatını Şihli'da geçirmiştir. Bir aralık *Vakıf*'ın daveti üzerine Karabağ'a gelmiş, Cevanşir kazasının Gülistan adlı mahallindeki küçük hanlığın hizmetine girmiş, hattâ Gürcistan kralı Irakli'ye de hizmet etmiştir.

Bütün ömrü boyunca *Vidâdî*, dostu *Vakıf* ve Şeki hanı Hüseyin Han *Müştak*'la yazmış, sıkı dostluk münasebetlerini devam ettirmiştir. Bununla beraber, yaşadığı devrin felaketli ve ihtilalli günleri, şâirin üzerinde kaldırılması zor kederler doğurmuştur. Kendi oğlunun kazaya kurban oluşu, *Müştak*'ın ölümü, aziz dostu *Vakıf*'ın katli, zavallı şâiri o kadar sarsmıştır ki, hayatının sonlarına doğru, hep keder dolusu mersiye tarzında şiiirler yazmaya mecbur olmuştur. Bu keder, şâirin hususî hayatının şartlarıyla beslenmiştir. Elinden, yuvasından ayrı düşmesi, şiiirlerinde hep vatan hasreti motiflerinin terennümü sayesinde hafifletilmiş, küskün şâirin keder yükü kaldırılmak istenmiştir. Bundan dolayı da, *Vakıf*'taki neş'e, *Vidâdî*'de kederle yer değiştirmiştir.

Yeni edebî mekteb şâiri olarak *Vidâdî*, eski divan şiiir tarzına bağlı kalmakla beraber, koşma ve geraylı tarzında şiiirler yazmakla, bu nevîlerin Azerbaycan edebiyatında kökleşmesine çalışmıştır. Hatta bir aralık, yine *Vâkıf*'la beraber Bayatî türünde şiiirler de yazmıştır. Şâir, anlaşılın bu nevi şiiirler ile teselli bulmakta idi.

Vakıf ve *Vidâdî*'nin çağdaşı olup, hece veznile şiiir yazmış olan *Ağgızıoğlu Pîrî* adlı şâir hakkında bilgimiz, şimdilik kıttır. *Vakıf*'ın meftunu, *Vidâdî*'nin hürmet ettiği, Şeki hanı "*Müştak*" mahlaslı şâir Mehmet Hüseyin Han ise, *Vakıf* mektebine mensub idi. Halksever bir han olması hasebiyle, etrafına küçük bir şâirler topluluğunu celbetmiştir. Kabiliyetli şâir, maarifsever idi. Etrafında toplananlar *Şekilî Nebi*, *Şekilî Râci*, *Ağcayazlı Zârî*, *Rafi* ve saire idi. *Müştak* 22 yıllık hanlık hayatından sonra 1780 tarihinde katledilmiştir.

Aynı devir siyasî tarihinde, oldukça gergin yıllar geçirmiş olan Şirvan şehrinde de, Azerî edebiyatında, oldukça önemli yerleri olan *Ağa Mesih Şirvânî*, *Nişat Şirvânî*, *Mehcur Şirvânî*, *Baba Şirvânî*, *Zülâlî*, *Râci*, *Şirvanlı Reşit* gibi bir takım şâirler yetişmiştir. Hususiyle Fuzulî mektebinden sayılırlardı. İçlerinde devrin tarihî ve siyasî olaylarını şiiir tarzında tasvir edenler de vardı. Nitekim *Şakir Şirvânî*'nin, Nadir Şah ordusunun 1735 yılındaki Şirvan talanını tasvir eden *Ehval-i Şirvan* adlı manzumesi ile, *Ağa Mesih*'in 1748 yılındaki, Ahmet Han Şahseven'in, Şamahı'ya karşı hücumunu tasvir eden mahzumesi inceleme değeri taşıyan kıymetli parçalardır.

Ağa *Mesih Şirvânî*, hükûmete yakın rical arasında, hürmet sahibi ve nüfuzlu bir şahsiyet idi. Hemşehrilerinden *Nişat* ve *Zülâlî* ile müşâareler yapmıştır. Devrinin acıklı hâdiselerini tasvirle, sanattan fazla tarihe hizmet etmiş şâirlerdendir. 1748 felâketinden sonra, tamamıyla küçük tarihî manzumeler yazmaya başlamış ve Şehnâme tarzında, büyükçe bir eser de vücuda getirmiştir. Bu eser o devirlerde, Feth-Ali hana ithaf edilmiştir. *Mesih*'in şiirleri *Muhsin*, *Selâmî*, *Valeh*, *Şahid*, *Garip*, *Canioğlu Abdulah*, *Zakir*, *Nevvab* vesaire gibi şâirler tarafından tanzir edilmiştir. Tıpkı *Mesih* gibi, *Nişat Şirvânî*'nin de tesir çevresi pek geniş olmuştur. Eski klasik şiir mektebine mensup idi. Kimin tesir altında kaldığını söylemek o kadar da kolay değildir. Ancak, bir gazelini *Safî Kuli Han*'ın tesiri altında yazdığı aşikârdır.

Aynı devrin şâirleri arasında *Nedîm*'in kendisine nazire yazdığı Elçi-i Acem *Namî* adlı Azerî şâiri, muvakkat bir zaman için İstanbul'a gelmiş, burada tanınmıştır. Hakında Raşid tarihinde oldukça genişçe malûmat vardır. Resmî evraklardaki adı *Murtaza Kuli Han*'dır. İstanbul'a 1721 tarihinde gelmiştir. Üzerinde *Saib Tebrizî*'nin büyük tesiri görülmektedir.

Vakıf, Hüseyin Han *Müştak*'ın çağdaşlarından olup *Müşteri* mahlâsile şiirler yazan Feth-Ali han ibn Hasan Ali han, babasının ölümü üzerine 1744 de idaresini eline aldığı Derbent, Kuba ve Selyan şuara ve aydınlarını himayesi altına almış, edebiyatın gelişmesine yardımcı olmuştur. Elimize pek az şiirleri geçmiştir. Aslen Tebrizli olup Karabağ'da yerleşmiş bulunan *Arif* mahlâslı Ağa Hüseyin de *Nişat* ve *Ağa Mesih*'in çağdaşlarından idi. Zarif gazelleri vardır. Devrin elem dolusu durumunu terennüm etmekte idi. 1805 tarihinde vefat eden *Nâbi* de aynı temleri konu olarak seçmişti. *Nersesov*'ca tesbit edilen *Aciz* (divanı 1856 da Tebriz'de basılmıştır) de bu devrin sayılı şâirlerinden idi. Elimizde ciddi bilgileri bulunmayan *Sabit Şakakî* ile *Rafî* de bu devir ediplerinden sayılırlar.

XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın başlarında, faaliyette bulunmuş olan *Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu*, devri için ehemmiyeti olan Azerî şâirlerindendir. Vatanperver ve ülkesinin kültür kalkınmasına hizmeti bol olmuştur. Gözleri Gürcü Kralı Irakli'nin emri ile oyulmuştur. En hisli şiiri 1804 tarihinde feci bir surette vatan müdafaası kalesinde katledilen Gence hanı Cevat hanın şehadetini tasvir edenidir. Şiirde vatan aşkı için, canını şehadet tahtasına koyan bu mücahit hanın elemli hali cidden kalpleri sızlatacak kadar güzel bir şekilde tasvir edilmiş ve Azerbaycan edebiyatında, istiklâl mücadelesi izlerini sokmuştur.

Tıpkı *Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu* gibi, vatanın siyasî kaygularına katılan *Arif* mahlâslı Mustafa Ağa (1774- ?) da, kendisine çok aşkı ve muhabbeti dolayısıyla, Rusya içerlerine sürülmüştür. Sürgünde geçirdiği siyasî buhranlar bunaltısını, genç kuşaklara miras bırakmıştır. Şâir *Arif*'in kardeşi olan *Kâzım Ağa Sâlik* te, aynı muhitin mensubu idi. Asıl orijinal şiirleri murabba nevinden olanlarıdır. Kafiyesi *Vakıf* ve *Vidâ-dî*'ninki ayarındadır. Bazı şiirleri Çağatay şivesindedir. Muasırı *Fedaî* mahlâslı Mirza Mehmed Gaib de zamanın şâirlerinden idi.

II. KISIM

XIX. VE XX. YÜZYILLARDA AZERÎ EDEBİYATI

a- XIX. Asır Azerbaycan'ına Umumî Bir Bakış

Asrın başlangıcında Kafkasya ve Azerbaycan, siyasî ve idarî bakımdan tam bir karışıklık içerisindeydi. Uzun zamandan beri ülkede siyasî birlik sağlanamamıştı. Bölgede Türklerin on iki tane "hanlık"ı, Gürcülerin bir krallığı bulunuyordu. Ayrıca Kuzey Kafkasya ve Dağistan'da bazı kavimler arasında ufak, feodal karakterde idarî teşekküller vardı. Azerbaycan ise, iki müslüman devlete; Türkiye ve İran'a komşu olması sebebiyle siyasî hüviyetinde ve kültür hayatında bazı hususî renkler taşıyordu. Bu sebeple de her iki devletin tesirlerine açıktı.

Ruslar XIX. asrın başlarından itibaren Kafkasya ve Azerbaycan'ı istila etmeye başladılar. Azerbaycan hanlıklarının arasında çeşitli ihtilafların bulunması, siyasî ve askerî bakımdan bir hayli zayıflamış olmaları, Rus istilasını kolaylaştırdı. Hanlıklar arasındaki mücadele, memleketi iktisadî bakımdan çökerttiği gibi, uzun zaman Azerbaycan'ın İran nüfuzu altına kalmasına da sebep olmuştu.

İngiltere ve Fransa, zaman zaman, kendi menfaatleri açısından, Rusların Kafkasya, Azerbaycan ve İran'a doğru yayılmalarını mahzurlu gördüklerinden, bu harekete mâni olmak istediler. Türkiye ve İran nezdinde çeşitli teşebbüslerde bulundular. Bu devletlerin, birçok siyasî ve iktisadî buhranlar içinde bulunmaları, askerî bakımdan Ruslardan daha zayıf olmaları işgâli kolaylaştırdı. 1804'te Gence şehrinin kırk gün kadar süren muhasaradan sonra Rusların eline geçmesi, yapılan katliam bütün Azerbaycan'da büyük bir infîl uyandırdı ve memleketin elim mukadderatını belli etti. Yirmi yıl kadar sonra bütün Azerbaycan Rusların eline geçti, hatta Rus ordusu Aras nehrini geçerek İran topraklarına girdi. 18 Şubat 1828'de Ruslarla İranlılar arasında imzalanan Türkmençayı muahedesi gereğince Aras nehrinin kuzeyinde kalan Azerbaycan toprakları Ruslara bırakıldı. Hazar denizi de tamamen Rus kontrolüne geçti. Bu tarihten sonra Azerbaycan'da patlak veren birçok halk ayaklanması ülkenin kötü mukadderatını değiştiremedi. Rus işgâlinin ilk yıllarında bazı hanlıkların -sembolik mahiyette de olsa- yaşamasına göz yumulmuştu. Ruslar Azerbaycan'a tamamıyla yerleştiklerinden emin olduktan sonra hanlıkları lağv etmeye başladılar: 1840'ta Nahçıvan hanlığı, 1844 yılında ise İlisu Sultanlığı ortadan kaldırıldı. Memleket altı eyalete ayrılarak merkezi Tiflis'te olan "Kafkasya Umumî Valiliği"ne bağlandı. Böylece askerî mahiyetteki Rus idaresi merkezleşmiş oldu.

Tiflis, Rus idaresinin mühim bir askerî üssü, hem de "başşehir" olarak sür'atle ge-

lişmeye başladı. Bu şehirde eskiden beri gayr-ı müslimler -Gürcüler, Ermeniler vs.- çoğunlukta idi. Fakat, Türk ve Müslüman sakinler de az değildi. Azerbaycan'da Müslümanlar "Şii" ve "Sünnî" olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Şiiler çoğunlukta idi. Rus istilasından sonra tek para sistemi kuruldu. Azerbaycan'ın Rusya ve diğer ülkelerle yaptığı ticarete bir canlanma, gelişme oldu. Bunda yolların düzenlenmesi, daha sonra demiryolu çekilmesi ve deniz yoluyla yapılan sevkîyâtın geliştirilmesinin de büyük rolü vardır.

Rus işgâliyle Kafkasya ve Azerbaycan'da modernleşme başladı. Tiflis, Rus ve dolayısıyla Avrupaî tesirlerin etrafına yayılmasında büyük rol oynuyordu. Çarlık idaresi 1802'den itibaren bu şehirde mülkî ve askerî mektepler açtı. 1820'de "*Tiflisskie Vedomosti*" (Tiflis haberleri) adında Rusça gazete neşredildi.

Bu sıralarda Tiflis'e dünyanın birçok yerlerinden seyyahlar, yazarlar, devlet adamları gelmeye başlamıştı. Rus edebiyatında Kafkasya ve Azerbaycan'la alâkalı eserler ortaya çıkıyordu. Avrupa ve Rusya'daki fikir hareketleri, yenilikler kısa bir zaman sonra Tiflis'e ulaşıyordu. 1828'de Rusya'da "Dekabristler" harekâtı adı verilen ayaklanmadan sonra birçok ihtilalci bu şehre sürgün edilmişti. Bunların arasında Doğu Avrupalı kimseler de vardı. Çarlık hükûmeti siyasî suçluları Kafkasya'da ikamete mecbur ediyordu. Tiflis, inkılâpçı, ihtilalci ve hürriyet taraftarı meşrutiyetçilerle dolup taşıyordu. Böyle bir muhitin, Tiflis'te çeşitli devlet dairelerinde çalışan veya bu şehirde yaşayan Azerî "maarifçi"leri, münevverleri üzerinde derin tesirler yapması kaçınılmazdı. Tiflis, Avrupaî bir şehir hâline gelmişti.

b- Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri

Azerbaycan ve Kafkasya'daki ilk Rus mektebi 1802'de Tiflis'te açılmıştı. 1829'da bu mektep "gimnaziya"ya çevrildi. Fakat, burada yalnız "asilzâde" çocuklar okuyabiliyordu. halktan kimselerin bu mektepte okumaları imkânsızdı. Okutulan dersler; matematik, fizik, kimya, tarih, coğrafya vs. idi. Bunların yanında tabii ki, Rusça da önemli bir yer tutuyordu. Gürcüce derslere de yer verilmekteydi. 1819 yılından sonra "Azerî Türkçesi" (o zamanki adıyla; daha doğrusu Rusların adlandırınmasıyla "Tatarca") de bu mektepte okutulan dersler arasında yer aldı. Bunun sebebi büyük nüfusu Türk olan Kafkasya ve bilhassa Azerbaycan'da, devletin halkla münasebetlerini sağlayacak memur ve mütercim kadrosunu yetiştirmekti. Ayrıca, eski devirlerde olduğu gibi XIX. asırda da bu bölgede gayr-ı müslimlerin; Ermeni, Yahudi, Dağistanlı ve Gürcülerin kendi aralarındaki tabii konuşma dili, ticaret ve seyahat sırasında kullanılan anlaşma vasıtası Azerî Türkçesi idi. Bu bakımdan Ruslar, Azerî Türkçesi'nin öğrenilmesine önem vermişlerdir.

Ruslar tarafından Azerbaycan'da açılan ilk resmî mektep; 1830'da Şuşa'da faaliyete geçen "Kaza mektebi"dir. Bunu 1831'de Nuha, 1832'de Bakû, 1833'de Gence ve 1837'de Şamahı ve Nahçıvan şehirlerinde açılanlar takip etmiştir. Bu mektepler esasen

ilk tahsil imkânı sağlamak, yerli ahalinin çocuklarına Rusça öğretmek ve bunları daha sonra çeşitli memuriyetlerde kullanmak gibi yararları gözönünde tutularak açılmıştır. Buraları bitiren çocuklar orta tahsillerine "Rus" mekteplerinde devam edebileceklerdi. Sözü edilen kaza mekteplerinde "şeriat dersi" adı altında basit dinî bilgilerin verildiği de bilinmektedir. Ayrıca, Farsça ve Fars edebiyatı da okutulmakta idi.

Azerbaycan'da ilk kız mektebi 1847'de Şamahı'da açılmıştır. Rusların, kendi emelleri doğrultusunda "ruslaştırma" ve "sâdık memurlar" yetiştirme siyaseti takip ettiği bu gibi mekteplere halk, çocuklarını vermek istemiyor; buralarda çocuklarını okutan aileleri "tefîr" ediyordu. Bu bakımdan Rus mekteplerinde sözü edilen yıllarda okuyan "müslüman" talebe pek fazla değildi. Daha çok Ermeniler ve Gürcüler buralara çocuklarını gönderiyorlardı. Ayrıca, "bey"ler ve bazı tâcirler, ilerideki menfaatlerini düşünerek çocuklarını mektebe göndermekte idiler. Daha sonra halkın tepkisi giderek azalmaya başladı.

Yukarıda sözü edilen sebepler yüzünden bazı Azerî münevverleri, serbest düşünceli din adamları hususî mektepler açmaya başladılar. Mesela, *Abbas Kuluağa Bakıhanofun* Bakû şehrinde böyle bir mektep açmak ve bizzat yönetimi ile uğraşmak istediği biliniyor. Fakat, Ruslar bir "han" çocuğu olan Abbaskuluğa'nın, hem de kendi han sülalesinin geçmişte hâkim olduğu bir şehirde böyle bir mektep kurmasına izin vermemişlerdir. *Mirza Şefi'nin* de Gence'de böyle bir mektep açtığı ve lâik bir eğitim-öğretim takib ettiğini biliyoruz. Nitekim, *Ahundzâde*, bu mektepte bulunduğu sıralar *Mirza Şefi'nin* tesiri ile din adamı olmaktan vazgeçmiştir. Rus mekteplerinin açılışıyla aynı yıllara rastlayan hususî mekteplerin yaygınlaşmasının sebebi, medreselerde okuyan bazı ileri görüşlü münevverlerin, asrın ihtiyaçlarına cevap verebilecek, din dışı derslerin de okutulacağı mekteplerin yokluğunu hissetmiş olmalarıdır. Hususî mektep açanların bir çoğu İslâm dünyasındaki yenilikçi düşüncelerden -özellikle Türkiye'den-, Avrupa'daki ilmî keşiflerden haberdar olan kimselerdi. Bunların kendi mekteplerindeki talim-terbiye metodları medreselerdekine benzemez. Osmanlı ve Rus okullarından ilham alınmıştır. Bu "Usul-i cedid" mekteplerin medreselerden diğer bir farkı da "Rusça" derslere yer verilmesidir. Ayrıca aklî ilimlerin yanında yeni anlayışa uygun olarak tarih, coğrafya ahlâk dersleri de okutulmakta, bu yeni dersler için hususî kitaplar yazılmakta, antolojiler tertip edilmekte idi. Bu tip mektep açanların bir çoğu İran ve Irak'ta tahsil görmüştü. Kendi evlerinin bir odasında veya durumu iyi olanlar hususî bir bina tutarak, burada para karşılığında çocukları okutuyorlardı. Bu iş iyice yerleştikten sonra derslerin de ayrı ayrı hocalar tarafından okutulduğu görülür. Elbette ki, bu mekteplerde Anadili, Arapça, Farsça, Fars edebiyatı gibi dersler medreselerden biraz farklı olarak okutulmakta idi. Ayrıca "şeriat" derslerinin de programlarda mühim bir yeri vardı.

Halk bu tarz mekteplere daha fazla ilgi göstermeye başlamıştı. Fakat bu mekteplerin bir çoğunda zarurî olduğuna inanıldığı için Rusçanın da okutulması, çok mutaassıp kimseleri, medreselerdeki nüfuzları azalan, itibarları sarsılmaya başlayan cahil ve dar görüşlü bir çok basit din adamını kızdırıyordu. Bunlar, "*Usul-i cedid*" diye adlandırını-

lan söz konusu hususî mekteplere ve aynı zamanda Rus resmî mekteplerine çocuklarını göndermemeleri için halkı sıkıştırıyorlardı. Hatta bu gibi mekteplerde çocuklarını okutanları "tekfir" edecek kadar ileri gidiyorlardı. Buna rağmen, "mektepdârlık" (hususî mektep açanların) edenlerin bir çoğu halk arasında ilmî şahsiyeti ve ahlâkı ile tanınmış kimseler olduğu için tutucu ve câhil kimselerin tesiri uzun zaman sürmemiş, halk çocuklarını bu tarz mekteplere göndermeye başlamıştır. Hatta asrın ikinci yarısından sonra, resmî Rus mekteplerine de bir çok kimse tereddütsüz çocuklarını gönderiyordu. Rusça öğrenmenin zarurîliği herkesçe kabul edilmişti. Bunun dinî bakımdan "günah" olmadığı anlaşılıyordu.

Modern Azerî edebiyatının doğmasında ve gelişmesinde büyük rol oynayan ilk şahsiyetlerin yetişmesinde hem resmî Rus mekteplerinin hem de hususî Azerî mekteplerinin büyük tesiri olmuştur.

Bu asırda, cemiyette ve din anlayışında yenileşmeyi, ıslahatı arzu eden ve bu yolda faaliyette bulunan, eserler veren kimselere, Azerî Türkçesi'nde, aydınlanma çağı münevverleri manasına "*maarifçiler*" denilmektedir. İşte ilk Azerî maarifçileri sözü edilen mekteplerden yetişmişlerdir. Bu genç kuşak, XIX. asra hâkim aklî düşüncelerin, cemiyet, din ve insan anlayışının tesiri ve câzibesıyla, hurafelere, dine, eski hayat telâkkilerine, cehtële karşı mücadeleye başladılar. Bunların bir kısmı, biraz da dıştan gelen bir tesirle İslâm dinini, Şarktaki geri kalmışlığın sebebi olarak gördüler. Bunda o devir Rus münevverleri arasındaki "nihilist" düşüncelerin de rolü vardır. Yenilik taraftarı münevverlerin Avrupadaki din-ilim çatışmalarına da aşına olduklarını unutmamak icap eder. Maarifçilerin bir çoğu, birden fazla sahada eserler vermiş, faaliyetlerde bulunmuş "ansiklopedist" şahsiyetlerdir.

Azerî maarifçilerinin üzerinde Türkiye'deki yenilikçi aydınların ve Rusya'daki "Dekabrist"lerin büyük ölçüde tesiri vardır. 1828'de Aralık ayında Çarlık hükûmetine karşı isyan ettikleri için bu ayın ismiyle anılan ihtilalciler, Çar'ın yetkilerinin sınırlandırılmasını, Rusya'da meşrutî bir idarenin kurulmasını istiyorlardı. İsyancıları bastırıldı, yakalandılar. Bir kısmı idam edildi, bir kısmı da Kafkasya'ya, Sibiryaya sürgün edildi. Kafkasyaya gelenler burada Gürcü, Ermeni münevverleri yanında Azerîlerle de temasta bulundular. Bir kısım Azerî edebî şahsiyetinin üzerinde Dekabristlerin tesiri bilinmektedir. Bu ihtilalci ve hürriyetçilerin aynı zamanda Batı Avrupa edebiyatını Kafkas muhitinde tanıtmada da rolleri olmuştur. Çünkü bir çoğu Fransızca, Almanca gibi Batı dillerini biliyordu. Azerî münevverlerinden *Abbaskuluğa Bakıhanof Kutsî, M.F. Ahundzade, M.Ş. Vâzih* ve başkaları Dekabristleri Tiflis'te tanımış, dostluk etmişlerdir.

Maarifçilerin karakteristik bir yanı da hürriyetçi ve halkçı düşüncelere sahip olmalarıdır. Halkın eğitilmesi, cehtëletten kurtarılması, gelecekte kendi kendini idâre etmeye hazırlanması, maarifçilerin programının esâsını teşkil eder. Yeni Azerî edebiyatının kurucuları ve öncüleri, sözü edilen maarifçi düşünceleri benimsemeleri bakımından tam bir uyum gösterirler.

c- XIX. Asrın Başlarında Azerî Edebiyatı

XIX. asrın başlarından itibaren ortaya çıkan Rus istilasının bir sonucu olarak Azerî edebiyatı iki kola ayrıldı: Kuzey Azerbaycan'daki edebiyat, Rus tesiri sebebiyle asrî hayata göre şekillenmeye başlarken, Güney Azerbaycan'daki edebiyat, klasik an'aneler içerisinde gittikçe sönükleşiyor, bir taklit ve nazîre edebiyatı hâlini alıyordu.

Azerî edebiyatındaki yenilik cereyanı gittikçe kuvvetlenirken, bir yandan da klasik edebiyat anlayışı hem Kuzey hem de Güney de canlılığını sürdürüyordu. Azerî şairler -birkaç şahsiyet hâriç- uzun zamandan beri *Fuzulî* gibi kudretli san'atkârları taklit etmekle yetiniyorlar, veya eski şairlere nazîreler yazmaktan başka bir şey yapamıyorlardı.

Halk edebiyatı ise, tekâmülünü sürdürmekteydi. Saz şairleri (âşıklar), halk şairleri (kalem şuarası) geleneğe uygun şekilde çoğunlukla hece vezninde, az da olsa aruz vezninde ve klasik edebiyatın nazım şekilleri ile eserler vermeye devam ediyorlardı. Bu durumun tersi olarak klasik nazım şekilleri ile şiirler söyleyen bir çok "divan şairi", bu tarz şiirlerinin yanında hece vezni ile koşmalar; geraylı (8 heceli koşma)lar terennüm ediyorlardı. Şifahî halk edebiyatı ile klasik edebiyat an'aneleri birbirinin içine girmişti. Klasik edebiyata, bir yandan Osmanlı edebiyatı, diğer yandan daha fazla ölçüde İran edebiyatı tesir etmekte idi.

Bu dönemde yaşamış en meşhûr âşıklar arasında şunları saymak mümkündür: Aşık Musa (1795-1840), Mehemed Hüseyin (1800-1880), Varhiyanlı Aşık Mehemed, Aşık Dilgam, Aşık Recep, Aşık Hasan, Aşık Cavat, Aşık Alı (1817-1907), Aşık Elesger (1821-1926), Zodlu Mirza Beyler (1837-1919), Şemkirli Aşık Hüseyin; bunun oğlu Aşık Çoban (1872-1917), Yahya Bey Dilgam, Güney Azerbaycan'da da Aşık Cemal gibi üstat âşıklar yetişmişlerdi.

Aşık tarzı şiirin yanında, halk *dastan*(hikâye)ları, *nağıl*(masal)lar, *letife*(fıkra)ler, *tapmaca*(bilmece)lar, *bayatı*(mani)lar vs. gibi şifahî edebiyat nev'ileri belirli bir an'aneye bağlı olarak halkın ihtiyacına cevap veriyor, onun zevkini tatmin ediyordu. En çok bilinen ve anlatılan halk hikâyeleri; Aşık Garib, Şah İsmail, Ferhad ile Şirin, Arzu ile Kanber -bazı bölgelerde-, Tahir ile Zühre, Latifşah, Aslı ile Kerem, Emrah, Abbas ile Gülgez, Kurbanî vs. idi. Aşk maceralarına ait bu hikâyelerin yanında bir de kahramanlık hikâyeleri vardı; Köroğlu kolları ve Dede Korkut destanlarının halk içeresinde yaşayan hikâyeleşmiş varyantları. Daha sonraki devirde -Rus istilasından sonra- "kaçak"lar ile alakalı hikâyeler de oluştu. Bu gibi hikâyeler arasında Kaçak Nebi, Kaçak Kerem sayılabilir.

Azerî sahasında, halk edebiyatı nazım şekillerinin eskiden beri yazılı edebiyata geçtiği bilinmektedir. XVI-XVIII. asırlarda/halk edebiyatı nazım şekilleri ve ifade hususiyetleri/yazılı edebiyat üzerinde gittikçe tesirini arttırdı. Azerî edebiyatı tarihçisi *Feyzullah Kasımzade*, bu durumu "yazılı edebiyatta âşık şiiri tarzı" diye adlandırmış ve "XIX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" (Bakû, 1974) adlı değerli eserinde bu tarz edebiyata hususî bir bahis ayırmıştır.

XIX. asırda "yazılı edebiyatta âşık şiiri tarzı" canlılığını korumuş, hatta mühim temsilciler yetiştirmiştir. Bunların arasında Kuzey Azerbaycan'dan, *Mehemmed Bey Aşık* (1776-1861), *Ağabeğümağa*; "Ağabacı" (1776-1881), *Aşık Peri*, *Kâzımağa Sâlik* (1781- ?), *Mücrim Kerim Vardanî*, *Melikballı Kurban*, *Sekili Hatem*, *Mirza Bakış Nâdim*, *Kasım Bey Zâkir*, *Bababey Şâkir*, Güney Azerbaycan'dan, *Hayran Hanım Dünbü-lî*, *Mehdi Bey Şekakî*, *Mehemmed Hanife Aciz*, *Andelib Karacadağî*, *Seyyid Ebulkasım Nebatî*, *Mirza Mehdi Şükûhî* vs.yi sayabiliriz.

Rus istilası Azerbaycan'da büyük akisler uyandırmış, halk arasında ruslar tarafından kanlı bir şekilde ele geçirilen şehirler hakkında destanlar, ağıtlar oluşmuştur. Bu işe bir çok halk şairinin, divan şairinin öncülük ettikleri de bilinmektedir. Bu gibi şairler arasında *Abdurrahman Ağa Dilbazof* (mahlası; *Şâir'dir*)un ve âşıklar arasında *Gençeli Hasan*'in şiirleri çok meşhurdur.

Azerî Türkçesi, eskiden beri Kafkasya ve Azerbaycan'da yaşayan Ermeni ve Gürcü gibi gayr-ı müslim halkların müşterek lisanı olmuştur. Bu bakımdan adı geçen her iki halk arasında, Türk edebiyatının bâriz bir tesiri vardır. Bilhassa Ermeniler arasından çıkan "aşuğ"lar bizim saz şairleri gibi çalıp söylemeğe -tabîî Azerî Türkçesi ile-, halk hikâyeleri anlatmaya, hatta Türk saz şairleriyle, âşıklarıyla atışmaya başlamışlardır. Bu gibi Ermeni âşıkları arasında Azerî Türkçesiyle şiirler söyleyenler: *Aşık Şirin*, *Miskin Bürcü* (1810-1848), *Davit Keşişoğlu* (1804-1876) vs. sayılabilir.

Ermeni ve Gürcü alfabesi ile şiir mecmuaları, cönkler tertip edilmiş; halk hikâyeleri, Köroğlu destanının kolları yazıya geçirilmiştir. Bunlar eski devirlerde Azerî Türkçesinin bazı ses hususiyetlerini öğrenmede de yardımcı olmaktadır.

Kendi an'anelerine ve nazım şekillerine bağlı Divan edebiyatı (Klasik edebiyat), XIX. asırda da güçlü olmuş, canlılığı sürdürebilmiştir. 1850'lerden sonra gittikçe zayıflamış, fakat günümüzde bile edebiyat sahnesinden çekilmemiştir. Bilhassa Güney Azerbaycan'da tesiri daha da fazladır.

Azerî sahasında gazel, XIX. asrın sonlarında, mevzuunda ve dilinde bazı değişikliklere uğrayarak yok olmaktan kurtulur. Bugün bile bir çok Azerî şairinin gazel yazmakta olduğunu biliyoruz. Buna rağmen kaside, mesnevî gibi türler, yerlerini *poéma* (manzum hikâye veya manzum roman) denilen nazım şekline bırakırlar.

XIX. asrın mersiyeleriyle tanınmış şairleri : *Dahil*, *Dilsûz*, *Râcî*, *Kumrî*, *Mukbil*, *Pürgam*, *Ahî*, *Süpührî*, *Hakî*, *Şuaî*, *Mahzûn* vs. dir. *Abbaskuluğa Bakıhanlı Kutsî* gibi modern edebiyatın öncüleri arasında da mersiyeler kaleme alan şâirler bulunmaktadır. Mersiyecilik, günümüzde yalnız Güney Azerbaycan'da, esasen taklitçilik şeklinde devam etmektedir.

Mersiyelerin büyük bir kısmı sade bir halk diliyle yazıldıkları için; Azerî Türkçesi'nin bütün zenginliğini gözönüne sererler. Bu eserlerin dil bakımından önemi büyüktür.

Klasik şiirin bir kolu da tekkelerde inkişaf eden tarikat edebiyatıdır. Tarikatçılık daha çok Kazak ve Karabağ civarında, Güney Azerbaycan'ın bir çok yerlerinde yaygın

hâle gelmişti. Dağıstan taraflarında da *Şeyh Şamil*'in millî direniş harekâtına bağlı olarak gelişme göstermiştir. Asrın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın Dağıstan'la komşu olan mıntıklarında *Mehemmed Askerî* mahlaslı bir Nakşibendî şeyhinin tesiri altında kalan *Kutkaşınlı Abdullah*'ın da Azerî Türkçesiyle dinî şiirleri bulunmaktadır.

Asrın en meşhur tarikat şeyhlerinden ve kudretli tekke şairlerinden birisi de *Mir Hamza Nigârî* (1815-1885)dir. Karabağlı bir seyyid ailesinden olan şair, tahsilini Türkiye'de tamamlamış, Azerbaycan'a döndükten sonra bir şair ve tarikat şeyhi olarak büyük bir şöret kazanmıştı. Osmanlı-Rus muharebeleri sırasında Türkiye'nin tarafını tuttuğu için, Ruslar tarafından sıkıştırılınca *Nigârî* Türkiye'ye göç etmiş, bilhassa "Terakeme/Karakaplak" boyundan müntesipleri de büyük kabileler halinde Türkiye'ye geçmişlerdir. Ruslar bu göçe mani olmak istemişlerse de başaramamışlardır. Harput'ta vefat etmiş, müridleri tarafından na'şî Amasya'ya getirilerek şeyhinin yanında defnedilmiştir. Şiirlerinde coşkun bir lirizm ve tasavvufî düşünceler dikkati çeker. *Çaynâme*, *Nigârname* gibi mesnevileri, Türkçe ve Farsça divanları, ayrıca "âşik şiiri tarzında" heceyle manzumeleri vardır. Dilinde Türkiye Türkçesi'nin tesiri hissedilir. Gazellerinde *Fuzulî*'nin tesiri açıktır. Türkiye'deki müridleri arasında da Azerî Türkçesiyle gazeller yazan bir çok şair yetişmiştir.

Klasik edebiyatın satirik şiir dalındaki temsilcileri arasında *Baba Bey Şâkir* (1770-1844), dikkati çeker. Rus memûrlarının zâlimliğini, rüşvetçiliğini ve ahlâksızlığını ifşâ eden manzumeleriyle tanınmıştır. Beyler, sahtekâr, ve câhil din adamları hakkında da hicivleri vardır.

d- XIX. Asırda Güney Azerbaycan'da Edebî Hayat

Bu asrın başlarında İran'da zaten zayıf olan merkezî idare çözülmeye başlamıştı. Memleketin çeşitli yerlerinde mahallî derebeyleri iyice güçlenmişti. Bunlara İran'da da "hanlık" deniliyordu. Aslında İran, hiç bir zaman Osmanlı İmparatorluğu gibi merkezî bir idare kurabilmiş değildi. Tâbir câiz ise, en kuvvetli feodal, han veya büyük bir aşiretin reisi İran'ı ele geçiriyor, diğer hanlıkları kendine tâbi ediyordu.

XIX. asırda da durum böyle idi. Türk soyundan İran şahı Ağa Mehmed Şah Kaçar'ın 1797'de Karabağ'da öldürülmesinden sonra, feodal karakterdeki hanlıklar daha da güçlenmiş, nerede ise müstakil devletçikler hâline gelmişlerdir. Hanların ve bunlara tâbi beylerin keyfî hareketleri, ağır vergiler, zulm, Güney Azerbaycan Türklerini, ictimaf ve iktisadî bakımdan tam bir buhrana sürüklemişti. Memleketin kültürel hayatı da keşmekeşlik içindeydi.

Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesine kadar her iki Azerbaycan'da da siyasî, ictimaf ve iktisadî şartlar birbirine benziyordu. 1828'den sonra Aras nehrinin sınırı teşkil ettiği, ülkenin ikiye bölündüğü malumdur. Kuzey Azerbaycan, merkezi Tiflis'te olan "Kafkasya Umumî Valiliği"ne bağlanmış ve sür'atle merkezî bir

idare kurularak hanların, beylerin nüfuzu kırılmıştı. Daha başka sebeplere de bağlı olarak Kuzey Azerbaycan'da ticaret hayatı canlanmış, Ruslar tarafından siyasî ve ictimâî hayat sür'atle değiştirilmiştir.

Güney Azerbaycan'da ise eski hayat tarzı devam etmiştir. Fakat, iki ayrı devlete tâbi olmasına, ayrı ayrı şartlarda bulunmasına rağmen, her iki bölgenin edebî, dinî ve kısmen de olsa iktisadî münasebetleri devam etmiştir. Kuzey'de tedricen gelişen yeni hayat, edebiyat anlayışı çok geçmeden Güney'e ulaşıyor, burada da meyvelerini vermeye başlıyordu. *M. F. Ahundzade*'nin Güney Azerbaycanlı münevverlerle münasebetlerini bu husus için örnek olarak gösterebiliriz.

Güney Azerbaycan'da ve aynı zamanda İran'da yeni edebiyatın ilk temsilcileri arasında *Abdurrahim Talıbof*, *Zeynelâbidin Şirvânî*, *Mirza Ağa Tebrizî* sayılabilir.

Yeni edebiyat anlayışının ve yenilik temayüllerinin Güney Azerbaycan'da çok yavaş bir şekilde ortaya çıktığı görülür. Yukarıda da belirtildiği gibi, klasik şiir ve edebiyat anlayışı günümüze kadar tesirini devam ettirmiştir. Şüphesiz ki, bunun ictimâî, siyasî hayatla yakın alâkası vardır.

Asrın başlarında bu bölgedeki edebiyatta en çok rağbet gören nazım şekli gazeldir. Bu devrin gazellerinde an'anevî şiir anlayışı ve mevzuları yanında, gittikçe daha belirli bir hâl almaya başlayan gerçek insanî duyguların, ferdî his ve düşüncelerin, reel hayat anlayışının ortaya çıktığı görülür. Tasvir edilen sevgili artık muhayyel bir varlık değil, canlı-kanlı gerçek bir insandır. Devrandan şikâyet, gittikçe gerçekçi bir anlayışa bürünerek ictimâî, siyasî bir mahiyet kazanır.

Geçen asırlarda olduğu gibi bu devirde de göze çarpan en belirgin hususiyetlerden biri hemen her şairin kendi ana dili yanında Farsçayı da kullanmasıdır.

Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan, Rusların Revan hanlığını işgal ettikleri sırada bu hanlıkta münşilik vazifesinde bulunan hatta bu hadiseleri anlatan bir manzumesi bilinen *Andelip Karacadağî* asrın tanınmış şairlerindedir. "Leyla ve Mecnun" adlı Türkçe mesnevisi vardır. Klasik şiirlerinde dili nisbeten ağır olmasına rağmen, hece ile yazdığı koşma ve geraylılarında çok sade bir halk dili kullanmıştır.

Medrese tahsili görmüş, klasik Türk ve Fars şiirini yakından tanımış münevverlerin sade bir Türkçe ile "âşık şiiri tarzı"nda manzumeler yazmaları, herhalde Azerî halk edebiyatı, halk şiiri için çok faydalı olmuştur. Bilhassa XIX. asırda *Andelip*, *Nebatî*, daha eski devirde *Molla Penah Vakıf* gibi büyük şairler, âşık şiirinin de klasik şiir gibi kalıplaşmasını, belli mazmunlar ve alışılmış ifadeler içinde canlılığını kaybetmesini önlemiş; âşıklar üzerinde olumlu ve kuvvetli bir tesir göstermişler, âşık şiirinin ufkunu genişletmesinde önemli rol oynamışlardır.

Şiirlerinde ince bir ruh, seçkin bir güzellik duygusu, coşkun bir sevgi tezahürü görülen *Seyyid Ebulkasım Nebatî* (1812-1873), çağının en büyük şairlerinden biridir. Kendisi "seyyid" ve tarikat şeyhidir. *Şah Nimetullah Veli* (1331-1431)'nin tarikatine mensuptur. Karacadağ'ın Üştibin kasabasında doğmuştur. Mükemmel bir medrese tahsili görmüş, Farsça ve Azerî Türkçesiyle şiirler söylemiştir. Bazı şiirlerinde "Mecnun-

şah", "Hançobanî" gibi mahlasları da kullanmıştır. Yedi bin beş yüz mısra tutarındaki Divan'ı müretteb değildir. Şiirlerinin çoğu Farsçadır. Bunun bir sebebi de âşık tarzı şiirlerin divanlara dahil edilmemesi, daha sonra unutulup kaybolmasıdır. Divan'ı ilk defa Tebriz'de 1845'te taşbasması olarak yayınlandı. Tamamen orijinal san'atkârlık kudretine sahip bir şairdir. Şiir anlayışını, üslubunu kendisinden önce yaşamış herhangi bir şairle mukayese etmek imkânsıdır.

Dünyanın fâniliği, zâhirî güzelliği ve aldaticılığı, buna karşılık "sâdık âşıklar"ın "asıl mekân"ının bu dünya olmadığı, "vahdet mülkü"nü "meyhane" olduğu yolundaki kanaatler, *Nebatî*'nin mistik şiirlerinde en çok karşılaşılan hususlarıdır. Azerî Türkçe-siyle yazdığı "*Sâkiname*"si ilâhî aşk anlayışını yansıtmaya bakımından dikkati çeker. Halk tâbirlerini çok bol kullandığı koşma, geraylı ve tecnislerinde sevgili, halk edebiyatındaki anlayışa uygun olarak "gülbeden"li, "terlan bakış"lıdır, "benövşe"(menekşe)ye benzetilir. Tabii halk edebiyatında bu imajların doğmasında, yerleşmesinde klasik edebiyatın tesiri olduğu da bellidir. Klasik tarzda yazdığı gazel, kaside vs. gibi şiirlerindeki ruh hâli ile "âşık şiiri tarzı"nda söylediği koşma, geraylı vs. gibi manzumele-rindeki ruh hâli tam bir tezat gösterir. Birincilerde tarikat şairi, mutasavvıf bir düşünür, ikincilerde ise halk şairi, âşık olarak karşımıza çıkar. Edebiyat tarihindeki yerini de daha çok bu ikincilere borçludur.

Güney Azerbaycanlı bir çok şair gibi hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan *Héyran Hanım*'ın XIX. asrın başlarında Tebriz ve Hoy şehirlerinde yaşadığı, ana tarafından "Dümbüli" aşiretinden olduğu anlaşılmıştır. 4500 beytlik Divan'ında anadilindeki şiirleri, Farsça şiirlerine nazaran daha azdır. Klasik tarzdaki gazelleriyle *Fuzulî*'nin tesirinde kaldığı, bu büyük şaire nazireler söylediği açıkça belli olmaktadır. Dili nisbeten sadedir.

Hacı Mirza Mehdi Şükûhî (1829/30-1896), Tebriz'de doğmuş, Merağa'da yaşayıp bu şehirde de ölmüştür. Küçük yaşlarında yetim kalmış, tahsilini yarıda bırakarak baba mesleği aynacılıkla hayatını kazanmıştır. Tebriz'de bir din adamına yazdığı hicviye sebebiyle işleri bozulmuş, Merağa'ya göçe mecbur olmuştur. Bu şehirde de "bezzazlık" (gezgin kumaş, elbise satıcılığı) ile geçinmiştir. Maddî ve manevî sıkıntılar içerisinde bedbin bir ömür sürmüş, daha çok satirik şiirler yazmıştır. Seyahate çıkarak Türkiye, Arabistan, Orta Asya ve İran'ın bir çok yerini dolaşmış, sonra Tahran'a gelerek bir müddet kaldıktan sonra Merağa'ya dönmüştür. Seyahati sırasında yakından tanıdığı Şark halklarının siyasî, ictimai ve dinî vaziyeti, zaten kötümser olan tabiatında derin izler bırakmış, şairi gelecek hakkında ümitsizliğe düşürmüştür. Şark halklarını istismar eden han, bey, sahtekâr din adamları, aç gözlü tâcirler, ahlâksız kimseler onun satirik şiirlerinden yakalarını kurtaramamışlardır. Realist bir şairdir. Halkın yaşayını, adetlerini, batıl inançlarını çok renkli, acı bir dille, ince bir alayla dile getirir. Şiirlerini Türkçe ve Farsça yazmıştır. Divan'ı kendi sağlığında Tebriz'de defalarca bastırılmıştır. "*Münazara-yı Akl ü Aşk*" adlı bir mesnevisi, *Sadî*'nin Gülistan'ındaki tarzda yazdığı üç yüzdenden fazla Farsça küçük, nasihatamiz fıkraları, hikâyeleri (latife) bulunmaktadır. Bu hikâyeler de çok alaylı bir dille yazılmıştır. Bilhassa ilk mekteplerdeki eğitim öğre-

timin yenilenmesi yolunda kıymetli düşünceleri vardır. 1907'de oğlu Merağa'da "Usul-i cedid" bir mektep açarak bahasının arzusunu yerine getirmiştir.

Güney Azerbaycan'da halk edebiyatı, eski devirlerde olduğu gibi bu yüzyılda da en ihtişamlı günlerini yaşıyordu. Gezgin âşıkların, sazla çalıp söyledikleri yüzlerce halk hikâyesi vardı. "Aşık tarzı şiir"leriyle bilinen, "halk şairleri" veya divan şairlerinin sayısı da bir hayli artmıştı.

e- Kuzey Azerbaycan'da Modern Edebiyatın Doğuşu

İleride de bahsettiğimiz gibi, Rus istilâsından sonra, Rusça öğrenen, bu dilin edebiyatını ve bu dilin yardımı ile Batı Avrupa medeniyetini tanıyıp öğrenen Azerî münevverleri arasından ilk mütefekkirler ve ilim adamları yetişti. Batı düşüncesi ile temasa geçen bu ilk Azerî kuşağının üzerinde Fransız ihtilâlinden sonra Avrupa'da oluşmuş bulunan hürriyetçi düşüncelerin, demokrasi idealinin, halkçılık prensiplerinin büyük tesiri oldu. Tıpkı ilk modernist Rus münevverlerinde olduğu gibi "Batı" düşüncesi, yerli, millî ve dinî bilgilerle çeliştiği için Azerî münevverleri bulanığa düştüler. Bazıları tamamen "Batı" tarzı düşünceleri -ki, dolayısıyla Rus tesirini- reddederek kendi içlerine kapanıp kötümser bir hayat yaşadılar. Bir kısmı da tam tersine dinî ve millî kültürü kısmen veya tamamen reddederek "Batıcı", yenilikçi düşünceleri benimsediler. Bir kısmı da Türkiye'deki aydınları örnek alarak sentezci bir yol tuttular.

Asrî düşüncelerle temasa geçen, Rusların bulunduğu muhitlerde yaşayan veya Rus memuriyetinde, askerî hizmetinde bulunan bir çok kimse en azından "reformist" düşünceleri benimsedi. Diğer taraftan "Batı"yı ve Rus hayat tarzını tamamiyle reddeden münevverler -ki, bunların ekserisi medresede dinî tahsil görmüştü- bilhassa asrın ikinci yarısından sonra Türkiye, Mısır, Pakistan (o zamanki Hindistan) ve İran'da ortaya çıkan İslamcı ıslahat hareketlerine meylettüler. 1850'lerden sonra bu ikinci temayül bütün Rusya müslümanları arasında sür'atle yayıldı ve bir hayli taraftar topladı. Bir çok din adamı ictihad müessesesini zorlayarak, "İslamî asrın idrâkine göre" yorumlamaya başladılar. Sözü edilen her iki münevver zümresi de câhil halk tabakası ve softa medreseliler tarafından "tekfir" edilmekten yakalarını kurtaramadılar.

Modern Azerî edebiyatının öncüleri daha çok Rus hizmetine girmiş olan münevverler, ilim adamları arasından çıkmıştır. Petersburg Üniversitesi'nde Şarkiyatla alakalı dersler vermiş olan *Mirza Cafer Topçubaşı* (1784/90-1869) bu kuşağın ilk temsilcilerindendir. Gence'de doğmuş, daha sonra Tiflis'te medresede mükemmel tahsil görerek, dinî bilgileri yanında Arapça ve Farsçayı, ayrıca Ermenice, Gürcüce ve Rusçayı da öğrenmiştir. Gençlik yıllarını Tiflis'te geçirdi. 1817'de İran sefirinin hey'eti ile birlikte Petersburg'a gitti. Sonra Rus hariciye bakanlığının dairesinde mütercim olarak vazife aldı. 1819'da bu işinin yanında, Petersburg yüksek öğretmen okulunda Şark dilleri -Türkçe, Arapça ve Farsça- ve edebiyatları okuttu. 1823 yılında Petersburg Üniversitesi'ne Fars edebiyatı profesörü olarak tayin edildi. Otuz yıl kadar bu işte çalıştı. Bir çok Rus şar-

kiyatçısının hocasıdır. *Griboyedof*a Farsça öğretti. Polonyalı inkılapçı şair *Adam Mitskeviç*'in "Kırım soneleri" adlı şiirler silsilesinden birini Farsçaya çevirdi. Fars gramerine ait birkaç eseri vardır. "Hukuk" sahasında değerli eserler yazan kimseler için "Topçubaşı Mükâfatı"nı tesis etti.

1812 Rus-Fransız savaşı hakkında yazmış olduğu Farsça "Zafer Nağmesi" adlı manzumesiyle iyi bir şair olduğunu da isbat etti.

Rusya'da, Nümizmatik (para ilmi) ilminin kurucusudur. 1851'de ölümüne kadar "Rusya Nümizmatikta Cemiyeti"nin Şark şubesinin başkanlığını yapmıştır. "Rus Arkeoloji... Cemiyeti"nin "Heberleri" bunun teşebbüsüyle neşre başladı. İngiltere Kraliyet akademisine hakikî üye olarak kabul edildi. Farsça ve Azerî Türkçesiyle söylemiş olduğu şiirlerinin toplandığı bir divanı vardır. Basılmamıştır. 1869'da Petersburg'da vefat etti ve bu şehirde defnedildi. İmparatorluk kütüphanesindeki "Yazmaların Kataloğu"nu da hazırlamıştır.

Rus ve dünya ilim çevrelerinde tanınan ikinci ilim adamı *Mirza Kâzım Bey* (1802-1870)'dir. Babası, Güney Azerbaycan'daki Türk kabilelerinden biri olan "Gorçu" ilindedir. Reş'te doğmuş, ilk tahsilini tamamladıktan sonra, babasının bazı sebepler yüzünden Dağıstan'a göç etmesiyle alâkalı olarak 1820'den sonra Heşterhan civarında öğrenimine devam etmiş, mükemmel derecede Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Amcaları Fethali Şah'ın sarayında vezirlik yapmışlardır. Bilinmeyen sebepler yüzünden aile Dağıstan'a kaçınca burada maddî sıkıntılar içinde kalmışlar, *Mirza Kâzım Bey*, İsveçli misyonerlere Farsça öğretmek için ailesine yardımcı olmaya başlamıştır. Bu işi iki yıl kadar sürdürür. Bir yandan onlara Farsçanın yanında Azerî Türkçesini de öğretirken, diğer yandan misyonerlerden İngilizce öğrenmeye başlar. Bu sıralarda manevî sarsıntılar geçirir, misyonerlerin tesirinde kalmıştır. 1823'te Hristiyanlığı kabul eder. Misyonerlerin kendisini Avrupa'ya, İsveç'e götürmeleri yolundaki teşebbüslerinin din değiştirilmesinde rolü olmalıdır. O yıllarda genç bir adamın "Avrupa sevdası"na kapılması uzak bir ihtimal değildi. Nitekim, din değiştirmesinden hemen sonra İsveçli misyonerler Çarlık hükûmetine müraccat ederek, *Mirza Kâzım Bey*'i memleketlerine götürmek için izin istemişlerdir. Avrupalı misyonerlerle o devirde arası pek iyi olmayan Rus rûhanîleri, istismar edebilecekleri böyle bir imkânı eden kaçırmak istemedikleri için Rus hükûmeti İsveçlilere izin vermemiş, *Mirza Kâzım Bey* de Omsk şehrindeki "Asya Mektebi"ne tayin edilerek, Avrupalı misyonerlerden uzaklaştırılmıştır.

Mirza Kâzım Bey 1826'da Kazan Üniversitesi'nde görevlendirildi. Burada Şark dilleri ve edebiyatları okutuyordu. İki yıl sonra üniversitenin "Türk-Tatar edebiyatı kafedrası"na müdür tayin edildiğinde henüz yirmi altı yaşında idi. Kazanda Rus münevverleri, ilim adamları ile yakın alâkalar tesis etti. Meşhur Rus matematikçisi, üniversitenin rektörü H. İ. Lobaçevski yakın dostları arasındadır. Üç yıl içerisinde Rusçayı da mükemmel derecede öğrenerek 1829'da "*Kazanskiy vestnik*" mecmuasında *Sadî*'nin *Gülistan*'ından bir kısım yerleri bu dile çevirerek yayınlattı. Aynı şekilde dostu H. İ. Lobaçevski'nin yardımıyla da Kırım tarihine ait *Seyid Rıza*'nın "Es-Seb'ü's-seyyar" adlı tarihini Rusçaya çevirmişti. Üniversitede Almanca ve Fransızca'yı da mükemmel bir şekil-

de öğrendiği bilinmektedir.

Mirza Kâzım Bey, Kazan'da kısa zamanda ilim muhitine intibak ederek, Şarkiyata, dile, tarihe ait eserler yazmaya başladı. Avrupa ilim müesseseleriyle alakası vardı. Bu sebeple Rusya'da yayınlanan bir eseri, makalesi hemen Avrupa dillerine çevrilerek basılıyordu. Edebî faaliyetine daha küçük yaşlarında başlamıştı. Henüz 17 yaşında iken ilk kalem tücrübelerini yapmış, Arap diline ait bir gramer yazmıştır. Bir yıl sonra da "Muamma ve Lugaz" isimli klasik edebiyat ve halk edebiyatındaki nazım şekillerini incelediği eserini Azeri Türkçesi ile yazmış aynı zamanda Arapça ve Farsçaya da çevirmiştir.

Fakat Mirza Kâzım Bey'e dünya çapında şöret kazandıran 1839'da Kazan Üniversitesi'nce neşredilen "*Grammatika turetsko-tatarskogo yazıka*" adlı Rusça umumî Türk-Tatar grameridir. Bu kitap, dünyada yazılan ilk mukayeseli Türk lehçeleri grameridir. Büyük bir ilgi görmüş, bir çok Avrupa dillerine çevrilerek ders kitabı olarak okutulduğu gibi bizzat Mirza Kâzım Bey tarafından da Almancaya çevrilmiştir. Bu gramerin ikinci baskısı da 1846'da S. Petersburg'da yapılmıştır. Rusça diğer eserleri arasında "Uygurlar hakkında tedkikât", "Kur'an'ın bazı surelerinin şerhi hakkında", "Muhtasarül-vikâye fî mesâ'ili-hidâye" (Kazan, 1845, Rusça ve Arapça), "Firdevsî yaradıcılığı üzre Fars mitolojyası" "Kur'an'ın tam konkordansı", "Müridizm ve Şamil", "Bab ve Babîler", "Şeraül-İslam" vs. gibi eserleri sayılabilir. Bunların bir kısmı mecmualarda neşredilen ilmî incelemelerdir. Avrupa'da en çok dikkati çeken eserlerinden biri de İngilizceye çevirerek neşrettirdiği "*Derbentnâme*" (orijinal adı: "Derbendnâme or the History of Derbend"tir. S.Petersburg, 1850). 1829'da Büyük Britanya Kraliyet Asya Cemiyeti'ne henüz 27 yaşında iken hakikî üye olarak kabul edildi. 1850'de Kopenhag ve Paris'teki Asya cemiyetlerine de alındı. Ayrıca Boston'daki Amerika Şarkiyatçılar cemiyetine de kabul edilmiştir.

1855 yılında bilhassa Kâzım Bey'in teşebbüsü ile Petersburg'da Rus Şarkiyat Cemiyeti açılmıştır. 1869'da Avrupa seyahatine çıktı. Berlin, Paris, Londra gibi şehirlerde bulundu. 1870'lerde *M. F. Ahundzâde*'nin yeni alfabe düzenleme teşebbüslerini destekledi.

Kâzım Bey, ansiklopedik bir şahsiyet idi. Tarih, dil, edebiyat, felsefe, din, pedagoji, ahlâk etnografya, İslam hukuku, nümizmatik, kaligrafi, mitoloji vs. gibi birbirinden çok farklı sahalarda 100'den çok inceleme (makale) yayınlamıştır. Hristiyanlığı kabul etmesine rağmen İslâmiyetin aleyhinde yazmamış, Rusların ve Avrupa milletlerinin İslam'ı gerçek haliyle tanımalarını sağlamak istemiştir. "Müridizm ve Şamil", "Bab ve Babîlik" gibi eserlerinde Şarktaki ictimâî, siyasî hayatı, değişimleri vukufu tahlil edebilmiştir. Bu tip eserler Avrupa'da ancak 10-15 yıl sonra yazılabılmıştır. Rus üniversitelerinde okutulan Şark dilleri ve edebiyatları derslerine ciddiyet ve değer kazandıran Kâzım Bey'dir. İlim âleminin Şark tarihini mühim ve en esaslı kaynaklardan öğrenmesi için çalışmıştır.

Rusların Şark halklarını tanımalarını, bu halkların üstün seviyedeki klasik edebiyatlarını öğrenmelerini arzu ediyordu.

Mirza Kâzım Bey de şovenist Rus tarihçilerinin yanlış nazariyelerine karşı itiraz etmiş, Hindistan'daki İngiliz müstemlekecilik siyasetinin iç yüzünü, zulmünü açıklayan yazılar yazmıştır. Halbuki, aynı şeyleri Kafkasya'da, Orta Asya'da Ruslar yapıyorlardı! Mirza Kâzım Bey gibi M. F. Ahundzâde de açıkça Rusların zulmünü, müstemlekeciliğini tenkid edemediği için İran hükûmeti hakkında yazılar yazmıştır. Zaman ve zeminin değiştirilerek, yine üstü kapalı da olsa Rus emperyalizminin tenkid edilmesi, o devir Rusya'sındaki Türk münevverlerinin alışılmış usullerindedir.

Rusça'daki Şark dillerinden alınmış kelimeler hakkında incelemesi (1852), Rus kültür ve medeniyetine Şarklıların, dolayısıyla Türklerin tesirini göstermesi bakımından da dikkate değer.

Mirza Cafer Topçubaşı ve Mirza Kâzım Bey, Azerbaycan'ın dışında bulunmuşlar, ancak eserleri yoluyla modern edebiyatın doğuşuna zemin hazırlamışlardır. Fakat, Azerbaycan'da edebî tekâmülün içinde bulunan ve ona yön verenlerden birisi ve XIX. asrın ilk yarısındaki en büyük edebî şahsiyet hiç şüphe yok ki, *Abbaskuluğa Bakıhanlı Kudsî* (1974-1846)'dir. Gerçek manâda âlim, mütefekkir, istidatlı bir şair ve tarih yazarıdır. Ailesi Bakû (Bakı) hanları neslindedir. Mükemmel bir tahsil görmüş, dinî ilimler yanında Şark edebiyatı ile de alâkalı belli başlı kitapları okumuş, iyice hazmetmiştir. 1819'da Tiflis'e çağrılarak, Kafkasya Umumî Valiliği'nde "Şark dilleri mütercimliği" vazifesine tayin edilmiştir. Burada Rusça öğrendi ve Rus fikir muhitini, ictimâî hayatını tanıdı. Dostları arasında bir çok Rus askeri, edebiyatçılar, şairler, "asilzâdeler" bulunmaktadır. Dekabrist münevverlerle de yakın dostlukları olmuştur. Bütün bunların *Kutsî*'nin fikrî hayatında, edebiyat, tarih anlayışlarında müsbet tesir gösterdikleri muhakkaktır. 1829 Osmanlı-Rus muharebesi sırasında siyasî mütercimlik yaptı. 1831'de Türkiye-Rusya, Rusya-İran muharebelerinin sona ermesinden, istifâde ederek, ilmî çalışmalarına daha fazla vakit ayırma imkânına kavuştu. Harp yıllarında vakti mütercimlikle geçmişti. Rusya dahilinde seyahate çıkarak Varşova'ya kadar gitti (1833). Burada general Pakseviç'in tavassutunu sağlayarak emekliye ayrıldı. O devirde Rusların yüksek seviyede siyasî mütercimlik, tercümanlık yapabilecek kimselere ihtiyacı olduğu için *Abbaskuluğa'yı* "emekli" etmek istemiyorlardı. Halbuki o, kendini yazmayı tasarladığı eserlerine vermeyi düşünüyor, hacca gitmek istiyordu. Bu işte muvaffak olunca 1835 yılından sonra babasının Emsar köyünde bulunan mâlikânesine çekilerek eserlerini yazmaya başladı. 1846'da hacca giderken İstanbul'a gelip I. Abdülmecid Han'a "Esrârü'l-melekût" adlı astronomiye ait eserini takdim etti. Padişahın emriyle, Arapça olan bu kitap Hayatizade Seyyid Şerif Bey, tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilerek 1848 yılında İstanbul'da bastırıldı. Eserin baş kısmında *Abbaskuluğa* hakkında bilgi de verilmiştir. O devirde, Bakû hanlarının neslinden bir ilim adamının İstanbul'a bir Türk hakanına, bir halifeye eser takdim etmesinin tesâdüfî bir hâl olması imkânsızdır. Çok mânâlı bir davranıştır. *Abbaskuluğa*, diğer eserlerinde de Rus istilasına karşı millî şuuru uyandıracak bir anlayışa sahiptir. Ne yazık ki, haccdan dönememiş, bu ziyareti sırasında vefat etmiştir.

Tiflis'te iken yazdığı eserler arasında Farsçanın sarf ve nahvine ait "Kanun-i Kutsî" bulunmaktadır. "Tezhib-i Ahlak" adlı eseri isminden de anlaşıldığı gibi "orta halli" insan tipi yetiştirmek maksadıyla kaleme alınmış bir ahlâk kitabıdır. Asrındaki lâ-dinî

düşüncelerden etkilenmediği anlaşılır. Dindar bir insandır. Geleneğe uyarak mersiye-ler, nevhalar da yazmıştır.

"Mişkâtü'l-envâr" adlı eserinde Farsça yazdığı manzumeleri toplamıştır. Buradaki manzumelerin bir kısmı ahlakî terbiye, ibret için yazılmış hikâyelerden ibarettir. Mersiyelerini, "Ehl-i Beyt" hakkındaki kasidelerini "Riyâzü'l-Kuds" adlı eserine dahil etmiştir. Azerî edebiyatında ilk modern hikâyenin müjdecisi olan, manzum ve mensur karışık bir şekilde iki gencin aşk hikâyelerinin anlatıldığı "Kitab-ı Askeriyye" ismin-den de anlaşıldığı gibi Asker adlı gençle sevgilisinin maceralarına aittir. Şiirleri arasında Azerî Türkçesi ile yazmış olduğu ve pek meşhur olan "Tebriz Ehline Hitab", Tebriz'deki esnafın, din adamlarının sahtekârlıklarını ifşa eden bir hicviyedir. Hâlen elde olmayan kaybolmuş bir "Divan"ı da vardır. Rusçadan, Kirilof'tan temsiller çevirdiği ve umumî coğrafya hakkında bir eser hazırlamak istediği bilinmektedir.

"Gülistan-ı İrem" adlı eseri, Kafkasya ve Azerbaycan tarihine hasrolunmuş bir ki-taptır. Bir mukaddeme ve beş fasıldan ibarettir. Beşinci fasıl, Nâdir Şah'ın öldürülme-sinden 1818 Gülistan muahedesine kadar geçen zaman zarfında cereyan eden hâdisele-re, yani Azerbaycan hanlıkları devrine ayrılmıştır ki, kitabın en mühim kısmını burası oluşturur. Hanlıklar, bunların idaresi, vergi sistemi vs. hakkında verilen bilgiler çok de-ğerli ve güvenilirdir. Çünkü kendisi de bir "han" ailesinden gelmektedir. Eserin sonun-da Azerbaycan'da yetişmiş şair, yazar ve âlimlerle san'atkârlara ayrılmış bir "tezkire" kısmı vardır. Bu bahis de mühimdir.

Abbaskuluğa, Azerbaycan münevverlerinin "ansiklopedik" bilgiye sahip ilk "maa-rifçi"lerindendir.

Devrin en renkli simalarından birisi de *Mirza Şefi Vâzih* (1794-1852)'tir. Müstehzi, serâzat, zeki bir mütefekkir, üstat bir şair, mâhir bir hattatır. Klasik medrese tahsilini tamamladıktan sonra imamlık-hocalık yapmamış, ömrünü muallimlik ederek geçirmiştir. Gence'de ilk hususî mektebi açmış, 1846'da resmî Rus kaza mektebi açılınca orada muallim olarak vazife almıştır. 1844'te Tiflis'te olduğu sıralarda "Divan-ı Hikmet" adlı bir şairler meclisini kurmuş, bu şehirde yaşayan şairleri, münevverleri edebî bir mah-felde, etrafında toplayarak, onların devrin san'at, edebiyat hayatında mühim bir yol oy-namalarında etkili olmuştur. 1850'de yeniden Tiflis'e dönerek "gimnaziya" (lise seviye-sinde bir okul) da Farsça ve "Tatarca" (Azerî Türkçesi) muallimliği yapmıştır.

Tiflis'te kendisinden bir müddet Farsça, Azerî Türkçesi ve edebiyat dersleri almış olan şarkiyatçı *F. Bodenştet*, M. Şefi'nin şiirlerini Almanya'ya götürerek, tercüme etti ve bastırdı. Eser büyük bir ilgiyle karşılanınca Bodenştet, şiirlerin kendisine ait oldu-ğunu idda etti.

1855'te Rus muallimi *İ. Grigoryev*'le birlikte, mekteplerde okutulmak üzere Azerî Türkçesi ile yazılı metinlerden bir antoloji tertip etti. "Müntehabat" adıyla bilinen bu kitap Azerî Türkçesiyle basılan ilk ders kitabı olma hususiyetine de sahiptir.

Mirza Şefi, XIX. asrın başlarında medreseden yetişip de dine karşı cephe alan, dinî ve din adamlarını geri kalmışlığın en büyük sebeplerinden biri olarak görmeye başla-yan Azerî münevverlerinin ilk temsilcilerindendir. Talebesi olan Mirza Fethali Ahund-zâde'ye de bu yolda telkinlerde bulunarak onu din adamı olmaktan vazgeçirmişti.

Şiirlerinde nikbin bir ruh hâli, realist, âşıkâne tasvirler, dini ve din adamlarını tehzil eden ifadeler, hürriyetçi düşünceler görülür.

Kasım Bey Zâkir (1784-1857), Şuşalı bir "bey" ailesinin çocuğudur. Ailesi *Cevanşir* adlı büyük bir Türk aşiretine mensuptur. Önceleri Rus ordusunda subay olarak çalıştı. Sonra ayrılarak "Hındiristan" adlı köydeki malikânesinde yaşadı. Kardeşi oğlu Behbud Bey'in bazı sebepler yüzünden "kaçak" olması Zâkir'i zor durumda bıraktı. Çarlık hükûmetinin takibine maruz kaldı. Bir yandan da "bey"lerin baskısıyla karşılaştı. Sürgüne gönderildi. Bu sıralarda M. Fethali Ahundzâde'nin yardımlarıyla sürgünden kurtulabildi.

Azerî şiirinde *Vâkıf* ve *Vidadî* ile başlayan realizm çığırının mahallileşme cereyanının en mühim temsilcisidir. Şifahî edebiyattaki "âşık tarzı şiir"den maharetle yararlanmıştır. Şiirlerindeki güçlü lirizm, güzellik ve sevgi mevzularının san'atkârca, tabii ve samimi bir şekilde işlenmesi M.F. Ahundzâde'nin takdirini celbetmişti. Ahundzâde bu sebeple Zâkir'in şiirlerini toplayarak neşrettirmek istemiştir.

Zâkir âşık tarzında yazdığı şiirleriyle büyük bir şöhret kazanmıştır. Hem zamanındaki Azerî âşıklarının hem de daha sonraki nesilleri tesiri altına almıştır. Gazellerindeki dilin, bir az daha ağır olmasına rağmen, koşma ve geraylıları sade ve çok akıcı bir halk diliyle söylenmiştir. Manzum hikâyeleri, temsilleri ve mektuplarıyla Azerbaycan'daki ictimâf bozuklukları, adaletsizliği, Rus memurlarının zulmünü, din adamlarını, "bey"leri sert bir şekilde hicvetmiştir. Azerî şiirinin modern bir ruh ve muhteva kazanmasında rolü oldukça fazladır. Bazı şiirlerinde çok müstehcen bir dil kullanılmıştır; hicivlerindeki bu tesirin İran edebiyatından ve o zamanın ictimâf bünyesinden geldiği açıktır.

İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1869), Asil bir aliye mensuptur. Rus askerî mekteplerinde okumuş, 35 yıl Çarlık ordusunda subay olarak hizmet etmiş, topçu generalliğine kadar yükselmiştir. Rusça ve Fransızca'yı çok iyi biliyordu. Rusya'nın bir çok yerlerinde bulunmuştur. 1835'te askerî vazife dolayısıyla bulunduğu Varşova'da, Fransızca yazmış olduğu "Rechid-bey et Saadete-Chanime" adlı hikâye kitabını neşrettirdi. Emekli olduktan sonra 1852'de hanımıyla birlikte Hacca gitti. Seyahat hâtıralarını "*Sefernâme*" adlı -tam ele geçmeyen- Azerî Türkçesiyle yazdığı küçük bir kitapta topladı. Azerî edebiyatındaki mevkiini Reşid Bey ve Saadet Hanım adlı hikâye kitabına borçludur. Eserin baş kahramanları, o zamanki genç nesli temsil ederler. Reşid, asil bir aileden olmasına rağmen, köylüleri seven, onların hür olmasını arzulayan bir gençtir. Saadet ise, merhametli, iyi bir kızdır. Devrin geleneklerine rağmen, evleneceği erkeği kendisi seçmek ister. Fakat, yine de babasına bağlıdır. İki genç bazı hadiselerden sonra birbirlerine kavuşurlar. Eserin en mühim tarafı, kadın hukuku bakımından taşıdığı yeni fikirlerdir. Yazar, kadınların içinde bulunduğu durumdan dolayı, islâmiyeti suçlamaz. Bu eser, romantik bir hava taşır. Azerî sahasının ilk modern hikâyelerinden biridir. Fransızca yazılmış olması Azerî münevverleri arasında tanınmasını, okunmasını engellemiştir. Buna rağmen çok küçük de olsa, belirli bir çevre içerisinde tesiri olduğu muhakkaktır. Nitekim, Ahundzâde'nin bu hikâyeyi okuyarak, arkasına hayranlığını yazdığını biliyoruz.

f- XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerî Edebiyatı

1850'lerde Rus istilasından yarım asır kadar zaman geçmiş Azerbaycan'da bir çok değişiklikler olmuştu. Devlet idaresinde, ictimâî ve iktisadî hayattaki değişmelerin daha sonra edebiyatta da ortaya çıkması tabii idi. 1850-60 yılları arasında Azerbaycan'da ticaret gelişmiş, Kafkasya ve Azerbaycan'da yeni yollar yapılmış, bir çok yere demiryolu döşenmişti. Azerbaycan Rus sınaî mallarının büyük bir pazarı haline gelmişti. Buna karşılık Azerbaycan'ın bir çok yerlerinde, daha çok "bey"lerin ucuz ücretle çalıştırdığı köylüler sayesinde pamuk ve tütün ekilen sahalara genişletilmiş, üretim artmıştı. O yıllarda sür'atle gelişen Rus kapitalizmi, Azerbaycan'a uzanmış, bir çok yerde Ruslar tarafından fabrikalar, imalathâneler açılmaya başlanmıştı. 1852'de Bakû'da "ağ neft" (gaz yağı) tasfiyehânesi (fabrikası), 1861'de Nuha'da ipek fabrikası açıldı. Yine bu yıllarda bakır, boya, parafin elde etmek için de fabrikalar açıldı. 1860'larda fabrikaların sayısı yirmiye ulaşmıştı. 1850'lerden sonra Bakû şehri hızla gelişmeye başlayarak daha ilerideki yıllarda Tiflis'in elinden Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi olma vasfını aldı. Petrolden başka, Rusya'nın İran'a ve Orta Asya memleketlerine ulaşan deniz yollarının üzerinde bulunması sebebiyle bir liman olarak Bakû'nun gelişmesi sür'atle arttı. Transit mal taşınmasında önemi oldukça fazla idi. 1859'da Şamahî'de olan bölge -Şirvan bölgesinin- valiliği, Bakû'ya alındı. 1864 yılında Bakû'ya telgraf hattı çekilerek Rusya ile daha kolay yoldan haberleşme sağlandı.

Cemiyet hayatındaki bu değişmelere paralel olarak Azerî edebiyatında da yeni yeni düşünceler, modern eserler ortaya çıkıyordu. 1850'lerden sonraki "maarifçi demokratik" düşüncelerin ağır bastığı modern edebiyatta, cemiyette hüküm süren gerilik ve eskilik, ictimâî bozukluklar ve istibdadla mücadele gibi konular ele alınıyor; vatan ve halk sevgisi, hürriyet arzusu, yüceltiliyordu. Aslında kendi millî kökü üzerinde inkişaf eden yeni edebiyat, klasik Azerî edebiyatından insan sevgisi, zulme karşı mücadele, halkçılık düşüncelerini devralmıştı.

Daha önce ilk belirtilerini ve ilk temsilcilerini kısaca anlattığımız, modern Azerî edebiyatı, 1850'lerden sonra *Mirza Fethali Ahundzâde* (1812-1878)'nin şahsında en büyük temsilcisini bulur. Ahundzâde, tiyatro yazarı, şair, mütefekkir ve reformisttir.

Babası Mirza Mehemed Tağızâde, Tebriz civarındaki Hamine kasabasının asil ailelerinden birine mensuptu. Fethali'yi annesinin amcası, bir din adamı olarak tanınmış bulunan Ali Asgar, kendi yanında alıkoyarak tahsil ve terbiyesi ile bizzat meşgul olur; onu bir din adamı olarak yetiştirmek ister. Fethali bu yıllarda annesinin amcası ile birlikte Azerbaycan'ın bir çok yerlerinde dolaşmış, yayla ve köy hayatını yakından müşahade etmiştir. Bu müşahade ve intibalarını daha sonra yazacağı eserlerde bilhassa, tiyatrolarında zengin bir malzeme olarak kullanmıştır. Ahund Hacı Ali Asgar, Fethali'yi çok sever onu kendine evlat edinir. Bunun için Fethali "Ahundzâde" olarak tanınmaya başlar. Resmî Rus vesikalarında da "Ahundof" imzasını kullanır. 1832'de Hacca gitmeyi düşünen Ali Asgar yirmi yaşlarındaki Fethali'yi Gence'de bırakır. Bir yıl kadar kaldığı Gence'de Fethali, devrin tanınmış şair ve hattatlarından Mirza Şefi ile tanıştı. Ondan "nestalik" dersleri almaya başladı. Kısa zamanda *Mirza Şefi*, Fethali'yi tesiri al-

tına aldı; "metâlib-i irfâniyye"yi telkin ederek, onun dinî tahsilini yarıda bırakmasına sebep oldu. Mirza Şefi, din adamlarını "şarlatan" olarak kabul ediyordu. Hacdan dönen Ahund Ali Asgar Fethali'yi de yanına alarak 1834 yılında Tiflis'e gider. Kafkasya Umumî Valiliğine müracaat ederek, onun "Şark dilleri mütercimi" vazifesine tayin edilmesini ister. Zâten bu işleri yapacak memur sıkıntısı çeken valilik, Ahund Hacı Ali Asgar'ın teklifini münasip görerek Fethali'yi "Şark dilleri mütercimi şagirdi" olarak işe alır (1834). Hatta, ona Rusça öğretmesi için hususî bir memur vazifelendirilir. Fethali, çok zaman geçmeden Rusçayı mükemmel bir şekilde öğrendi. Valilik nezdindeki diplomatik işlere bakan masada çalışmaya başladı. Diplomatik yazışmaları kaleme alıyor, mahkeme evrakını, çeşitli kanunları tercüme ediyordu. Bu bakımdan Çarlık idaresinin siyasetini, devlet düzenini çok iyi kavramıştır.

Ahundzâde, Tiflis'te çok geniş bir muhit edinmekte gecikmedi. İşi, ona bu fırsatı ve imkânı sağlamıştı. Rus devlet memurlarıyla, askerlerle, diplomatlarla -ki o zaman Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın da Tiflis'te konsoloslukları vardı- Tiflis'e gelip giden yabancılarla, Rus münevverleri ile tanışmış, yakın dostluklar kurmuştur. Bu hâlin onun dünya görüşünde çok tesiri olduğu şüphesizdir.

1836 yılında mütercimliği yanında Tiflis'teki "kaza mektebi"nde Farsça ve Tatarca (Azerî Türkçesi) muallimliğine de tayin edilir. 1840'ta bu işten ayrılarak, eski hocası Mirza Şefi Vazih'in bu işe tayin edilmesine yardımcı olur. Bu tarihlerden sonra Tiflis'te Mirza Şefi'nin ettiği "Divan-ı Hikmet" adlı şairler meclisinin müdavimlerinden biridir.

1845 yılında bilinmeyen bir sebep yüzünden işten çıkarılır. 1846'da rütbesi yükseltilerek yeniden işe alınır. O zaman ki Rus devlet sisteminde memurlara da askerler gibi çeşitli rütbelere veriliyordu. Ahundzâde "albay" rütbesine kadar yükseltiştir.

1848 yılında Nasirüddin Şah'ın tahta çıkışı münasebeti ile Rus hükûmetinin İran'a gönderdiği hey'ete dâhil edilir. Bu vesileyle İran'ın bir çok yerlerini gördüğü gibi Hamne'de yaşayan üvey kardeşlerini de ziyaret eder. Bu seyahat intibalarını daha sonra yazacağı tiyatro eserlerinde ve *Kemalüddeve Mektupları*'nda kullanır. 7 Mart 1849 tarihine kadar İran'da kalır. Bu arada memleketin ileri gelen devlet adamları, şairleri, sanatçıları ile görüşür, İran'ın yönetimi hakkında bilgi edinir. Din adamlarının devlet idaresindeki rolü Ahundzâde'nin bilhassa dikkatini çeker.

1851'de S. Petersburg'daki Rus Coğrafya Cemiyeti Kafkasya şubesine üye olarak kabul edilir.

1857'de Revan'a gönderilerek oradaki vilayet ve kaza idarelerinin teftişine katılır. Bir yıla yakın sözkonusu bölgede bulunur, Türkiye ve İran sınırlarındaki ahalinin hayatı, âdet ve an'anelerini yakından müşahade eder.

1858'de Kafkasya Umumî Valiliği baş mütercimliğine getirilir. Başarılı hizmetleri görüldüğünden, zaman zaman çeşitli nişan ve mükâfatlarla taltif edilmiştir.

1849-1851 yılları arasında Tiflis'te tiyatro binası yapılmasıyla alâkalı olarak komedilerini yazmaya başlar. Bunları ancak, 1859 tarihinde kitap halinde "*Temsilât*" ismiyle

Tiflis'te bastırmaya muvaffak olur. Bu bakımdan Ahundzâde, Türk-İslâm âleminde ilk tiyatro yazan şahıs olarak karşımıza çıkar.

1857 yılından itibaren, fikrî hayatının en büyük hadiselerinden birini teşkil eden "Alfabe" mes'esiyle uğraşır. Arap harflerini ıslah maksadı ile hazırladığı Farsça layihasını Türkiye, İran ve Rusya devletlerinin ileri gelen devlet adamlarına gönderir. Bu hususta büyük mesâf ve emek harcar, bir çok kimselere mektup yazar. Kanatince İslâm dünyasının geri kalmasının, cehalete boğulmasının esas sebebi; okunması ve yazılması çok zor olan Arap alfabesidir. 1857'de sözkonusu layihasını İstanbul'a Osmanlı devleti ilgililerine göndermiş fakat, bir cevap alamamıştır. Buna rağmen ümidlidir, bir takım ıslahat tedbirlerinin yapıldığı Türkiye'de layihasına değer verileceği kanaatinde. Bu sebeple 1860'dan itibaren İstanbul'a gitmek için uğraşır. Nihayet 1863'te izin alabilerek İstanbul'a gelir. Arap harflerini kendi esasları içerisinde ıslah etmeyi düşündüğü layihası, *Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*'de *Münif Paşa*'nın ve kendisinin de hazır bulunduğu bir komisyonda görüşülür. Fakat, layiha bilhassa kitap basma mes'alesindeki zorlukları ortadan kaldırmadığı ve okuma ile yazmayı pek de kolaylaştırmadığı gerekçesiyle reddedilir. Buna karşılık Ahundzâde'ye "maarif emr-i ehemmine hidmeti" dolayısıyla 4. dereceden Mecidiyye nişanı verilir. Burada daha çok önemli olan, *Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*'de "*Temsilât*"ın da görüşülmüş olması, edebî bakımdan kıymetinin takdir edilmesi ve Osmanlı Türkçesi'ne tebdili için karar alınmış olmasıdır. Ne yazık ki, Cemiyetin bu yoldaki kararı gerçekleşmemiş, "*Temsilât*" Türkçemize aktarılamamıştır. Eğer aktarılsa idi tiyatro tarihimiz için, Türkiye'deki komedi anlayışının gelişmesi için çok olumlu gelişmelere sebep olabilirdi. Nitekim, Ahundzâde'nin kendisi de *Münif Paşa*'ya bir mektup yazarak İstanbul'da tiyatro binası yapılmakta olduğunu öğrendiğini, eserlerinin bu tiyatrodaki sahnelenmesini arzu ettiğini bildirerek, "*Temsilât*"ın Türkiye Türkçesine -alınan karara rağmen- çevrilerek yayınlanmamış olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.

Ahundzâde, İstanbul'dan hayal kırıklığı ile ayrılır, fakat, alfabe hususundaki çalışmalarından vazgeçmez. Türkiye'deki bazı edebiyat tarihçilerinin zannettiği gibi Ahundzâde, İstanbul'a Arap harflerinin latin harfleri ile değiştirilmesi yolunda bir teklif getirmiş değildir. Arap harflerini kendi esasları içinde ıslah etmeyi düşünmüştü. Ahundzâde latin harflerine dayalı bir alfabe yapmayı düşündüğünü ilk defa 1873'te İstanbul'daki "*Hakaik*" gazetesine yazdığı bir mektubunda açıklamıştır. Hatta, bu tarihte bile latin harfleri için kesin kararını verebilmiş değildir. Zirâ, sözkonusu mektubunda iki projeden bahseder; biri Arap harflerini ıslah etmek, ikincisi latin harflerine dayalı yeni bir alfabe kabul etmek şeklindedir. Ahundzâde, ömrünün son yıllarında 1877-1878'de alfabe hakkındaki son ve kat'i kararını vermiştir; Arap harfleri tamamen terkedilmeli, onun yerine latin harflerine dayanan bir alfabe kabul edilmelidir! Bu yoldaki kanaatinden o kadar emindir ki, şimdi olmasa bile "gelecek nesiller mutlaka bu işi yapacaklardır" diye bu husustaki inancını dile getirir.

Ahundzâde'ye, edebiyat tarihi ve Azerbaycan'ın ictimai-siyasî hayatında mühim bir mevki kazandıran "*Temsilât*" adı altındaki komedileri, "*Alfabe layihası*", "*Kemaliüddevele Mektupları*" ve diğer dinî-ictimai-siyasî tenkidleridir.

1850-55 yılları arasında 6 komedi (Hekâyet-i Molla İbrahimhalil Kimyager, Hekâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mestalişah Câdügün-ı meşhur, Hekâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran, Hekâyet-i Hırs-ı Guldurbasan, Hekâyet-i Merd-i Hasis Hacı Gara, Murafie Vekillerinin Hekâyeti) ve bir de hikâye (Hekâyet-i Yusuf Şah veya "Aldanmış Kevakib") yazar. Fakat tiyatro eserlerini Türkçe olarak 1859'dan önce bastıramaz, Rus sansürü izin vermemiştir. Bunun için temsilini Rusçaya çevirir, bu Rusça çeviriler daha önce basılır ve sahneye konulur. "*Temsilât*" adını verdiği komedileri Türkler arasında yazılan ilk tiyatro eserleridir. *Şinasî*'nin Şair Evlenmesi 1859'da neşredilmişti. Ahundzâde, bu piyesleriyle kudretli bir dramaturg olarak karşımıza çıkar. Piyelerde tenkit hedefi olarak seçilen tipler, ictimâî mes'eleler, onda büyük bir müşahede kudreti ve tahlilci bir zeka olduğunu gösterir. Bu eserleriyle, Azerî nesir dilinin gelişmesinde, Azerî tiyatrosunun hem nazarî hem de pratik olarak kurulmasında büyük hizmeti geçmiştir. Komedielerinde, ictimâî bozukluklar, hurafeler, câhil din adamları ve dervişler; saf, bilgisiz köy kadınları, eşkıyalığı yiğitlik gösterisi zanneden oba delikanlıları, eski günlerin, talan ve hırsızlığın hasretini çeken "bey"ler, hanlık devrindeki saray entrikaları ve idarecilerin adaletsizliği, Tebriz'deki dava vekillerinin hilekârlık ve dolandırıcılığı, İran ve Rus hükümetlerinin zulmü, halka karşı acımasız tutumları bu piyeslerde çok sert bir şekilde -bazan üstü kapalı- olarak tenkit edilmiştir. *Temsilât*, basılmadan önce Rus sansüründen geçmiş, bazı yerler çıkartılmıştır. Buna rağmen, piyeslerde hadiselerin ve tiplerin çok realist bir üslupta canlandırılmış olması *Temsilât*'ın değerini korumasına yardım etmiştir.

Ahundzâde tiyatroyu, cemiyeti terbiye etmek, kötü alışkanlıkları, ictimâî bozuklukları, insan tabiatındaki ihtirasları ortadan kaldırmak yolunda bir silah olarak görmüştür. Piyeleri yazılış tarihinden bir asırdan fazla zaman geçmesine rağmen, bugün bile değerini korumakta, sahnelerde ilgi ile seyredilmektedir. Çünkü, bugünün cemiyetinde bile geçerli olabilecek, insanî zaafı, ictimâî bozuklukları umumîleştirilebilir.

Ahundzâde'nin düşüncelerini, görüşlerini en iyi aksettiren eseri "*Kemallüdevle Mektupları*" şeklinde kısa adıyla bilinen bu eserin yazılışı, yayılması ve basımı bir hayli dikkati çekici hadiselerle doludur. Tiflis'te 1283/1866-67 yılında kaleme alınmıştır. Esas itibarıyla Ahundzâde'nin hayalinde canlandırdığı iki şahsın birbirlerine yazdıkları mektuplardan ibarettir.

Ahundzâde'nin -hiç bir yerde açıkça söylememesine rağmen- bu mektupları; *Voltaire*'in "İngilizler Hakkında Mektuplar", veya "Felsefî Mektuplar" adıyla bilinen eseri, *Montesquieu'nün* "Acem Mektupları" gibi eserlerin tesirinde kalarak yazdığı düşünülebilir.

Kemallüdevle Mektupları, üslup ve teknik hususiyetler ile *Voltaire*'in eserine daha yakın karakterdedir. Bir farkla ki, *Voltaire*'in Hristiyanlığa, Ahundzâde'nin ise İslâmîyete hücum ettikleri unutulmamalıdır. Ahundzâde'yi herşeyden önce böyle bir eser yazmaya teşvik eden, "dinin insan cemiyetinin ilerlemesine, yükselmesine ve gelişmesine mani olduğu" yolundaki kanaatidir. Sert ve açık tenkidin de faydasına inanmaktadır. Bu bakımdan insan ahlâkının terbiyesi, cemiyetin yükselmesi yolunda "nasihatimiz" eserle-

rin hiçbir fayda vermeyeceğini düşünür. İnkılapçı mütefekkir; ferdi düşünmeye sevk edecek sert ve acı uyarıların gerekli olduğunu kabul eder. Komedilerini, bir çok mektubunu, bilhassa *Kemalüddevle Mektupları*'nı bu sebeple yazar. Açık fikir tartışmalarının, ilerleme ve yükselme için en birinci şart olduğunu düşündüğünden bu mektupları sözü edilen tarzda yazıp, tanıdıklarına nüshalarını çoğaltarak göndermiş, İslâm dünyasında din, cemiyet, insan hakkında, umumî bir tartışmayı başlatmak istemiştir. O, İslâm dünyasında "protestanizm emele getirmek" istiyordu. Dinde reform Ahundzâde'nin en büyük emellerindendi. Bunun olabilmesi için de din adamları ve münevverler arasında çok geniş bir tartışmayı başlatmak gerekli idi. İşte *Kemalüddevle Mektupları* bu maksatla yazılmıştır. Ahundzâde, böyle bir tartışmada ilmin galip geleceğinden emindir.

Bu eserde sadece dinî problemler ele alınmış değildir. Onların yanında ictimâî, siyasi, ahlakî mes'elelerine de geniş yer verilmiştir. Hürriyet, demokrasi, kadın hukuku, mektep-maarif mes'eleleri gibi hususların tartışmaya sunulduğu kısımlar da vardır.

Şarkı bir bütün olarak düşünür. Onun nazarında Şark, İslâm ülkelerinden, Türkiye, İran, Hindistan ve -kısmen- Rusya'dan ibarettir. Fransız ihtilalini, ihtilalcilerini ve ihtilalin mütefekkirlerini çok iyi tanır. Bunun için halkın "ihtilal"le iktidarı ele geçirebileceğini iddia eder. Başka bir yolla "zalim-despot"ların elinden iktidar alınıp, halk hürriyetine kavuşamaz" der. Halkın kendi kendini idare edeceği demokratik, adaletli bir idarenin hasretini çeker. Cemiyeti düzenlemek için medenî kanunların zarurî olduğunu bildirir. Halk devleti "kanun-i esasî"ye sahip olmalıdır. Padişah veya sultan var ise onun da bu esas kanuna uyması gereklidir, der. İngiltere'yi bunun için örnek gösterir.

İnkılapçı mütefekkirde "millet" kavramı yoktur. Bütün müslümanları bir halk olarak görür. Nazarında bir İranlı ile Azerbaycanlının veya bir Türkiyelinin hiçbir farkı yoktur. Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin aynı soydan geldiğini bilmez gibi görünür veya hususa hiç ehemmiyet vermez. Ömrünü "elsine-i selase" mütercimi olarak geçiren bir kimsenin bu hususu bilmemesi imkânsızdır. Ehemmiyet vermediğini, bunun için de "millet" mes'alesinden bahsetmediğini düşünmek daha doğru olur.

Çağındaki Rus zulmünü açıktan açığa tenkit etmekten çekinir. Bir Rus memurunun da bunu yapması imkânsızdır. Fakat, eserlerinde zaman ve zemini değiştirerek bu eksiğini telafi etmenin yolunu bulur. Mesela; *Murafaa Vekilleri*, *Lenkeran Hanının Veziri* ve *Aldanmış Kevakib*'i bu gözle incelersek, aradığımızı fazlasıyla buluruz. İran'da tiyatro eserleri yazan ve yazdıklarını değerlendirmesi için Ahundzâde'ye gönderen *Mirza Ağa Han*'ın açıkça İran devletini ve vezirleri piyeslerinde tenkit ettiğini görünce onu uyarmıştır; "Muasırları, hususan İran gibi despot bir devlette tenkid etmek tehlikelidir, vak'ayı daha eki devirlerde cereyan etmiş gibi gösteriniz!" diye tavsiyelerde bulunur.

Ahundzâde, ansiklopedist bir şahsiyettir. Devrinin bir çok mes'eleleri hakkında fikirlerini söylemiş, tenkid etmiş, bazan da çözüm yolları tavsiyesinde bulunmuştur. Kalemeye aldığı eserler, mevzu bakımından da çeşitlilik gösterir: tarih, coğrafya, din, felsefe, akli ilimler vs. hakkında bir çok yazısı, incelemesi, makalesi vardır. Bu kadar değişik meşguliyetler arasında estetik, san'at, edebiyat gibi mevzularda da yeri geldikçe ya

hususî yazılar ortaya koymuş ya da münasip gördüğü bir eserinde, bir vesile ile lüzumlu gördüğü mevzudan, hususdan söz etmiştir. Bu görüşleri estetik problemlerden, san'atın mahiyeti ve vazifelerine kadar uzar; edebî eserin şekli, muhtevası ve üslubu gibi mühim mes'eleleri de ihata eder. Ahundzâde, Azerî sahasında, biraz daha geniş bir coğrafyada değerlendirecek olursak, Rusya ve İran'daki Türkler arasında edebiyatın nazarı mes'elelerine önem vermiş ve bu hususlardaki düşüncelerini şuurlu olarak kaleme almış ilk şahsiyettir. Edebî, tenkidî mes'eleler hakkındaki değerlendirmelerini, nazarı görüşlerini şu yazılarında derli toplu olarak bulabiliriz: *Fihris-i Kitap* (1859), (Temsilât'ın önsözü), *Nazm ve Nesr Hakkında* (1862), *Tenkid Risalesi* (1862), *Hikâyet* (1865) *Kritika* (1871, Bu kritik, İran'da çıkan Millet adlı gazete hakkında yazılmıştır.), *Mirza Ağa'nın Piyesleri Hakkında Kritik* (1871). Ayrıca *Kamelüddeve Mektupları*'nda da yerli geldikçe edebî mes'elelere dokunmuştur.

Ahundzâde, realist bir san'at görüşüne sahiptir. Ralist bir eserin en belirgin karakteri olarak "satirik" hüviyeti arar: "halkı terbiye etmek ve ahlâkını güzelleştirmek işinde, devletî nizam-intizama sokup kanunların tesirini arttırmada tenkitten daha faydalı bir vasıta olamaz", der. Tenkidi, eski cemiyeti yıkmak, yeni hayat tarzını kurmak işinde en tesirli vasıta olarak görür.

Piyesleri sebebiyle tiyatro san'atından daha geniş olarak söz eder. Kendisinin Türk-İslam dünyasında ilk tiyatro eseri yazan şahıs olduğunun şuurundandır. Şarka hâkim olan cehâlet ve batıl inançlardan, kötü alışkanlıklardan, menfaatçilikten insanları kurtarmada tiyatro eserlerinin mühim bir rol oynayabileceklerini düşünür. Piyeslerin açık, anlaşılır bir dille yazılmasını, içlerinde ahlâka aykırı sözler ve hareketlerin bulunmamasını teklif eder. İnsanlar üzerinde komedilerin daha fazla tesir bıraktığında inandığı için dram ve trajediye arka planda değer biçer.

Ahundzâde, XIX. asrın en büyük edebî şahsiyetidir. Değeri yüksek eserler ortaya koymuştur. Yeni edebiyatın temelini atarak kendisinden sonra gelenler üzerinde büyük tesir bırakmıştır. Dili, modern edebiyatın ihtiyacı olan seviyeye yükseltmiştir.

Seyyid Azim Şirvanî (1935-1888), XIX. asrın en büyük şairidir. Lirik şiirleri, tesirli satirik manzumeleri ile büyük bir şöhet kazanmıştır.

Babası Seyyid Mehemed, Şamahı'nın tanınmış şahıslarındandı. Yedi yaşında yetim kaldı. Dedesi (annesinin babası) Molla Hüseyin'in yanında ilk tahsil ve terbiyesini aldı. Bu şahıs Dağıstan'da Yahsay köyünde imamlık yapıyordu. Ondandı Farsça ve Arapça'nın yanında ilk dinî bilgileri öğrendi. On yıl kadar kaldığı Dağıstan'dandı on sekiz yaşında iken annesiyle birlikte Şamahı'ya döndü. Medresede tahsiline devam etti. 1856'da tahsilini tamamlamak maksadıyla Irak'a gitti, önce Nefes ve Bağdad'ta okudu sonra Suriye'ye geçerek Şam'da yüksek medrese tahsiline devam etti. Tahsilini bitirdikten sonra memleketine döndü. Fakat, nedense din adamlarından pek hoşlanmadı, sahtekâr, cahil hocaları, ahundları, beyleri yeren mizahî şiirler söylemeğe başladı. Bu durum da aleyhine oldu. Cahil halk arasında adı "kâfir"e çıktı. Din adamı olarak çalışmayan *Seyyid Ezim*, (Azerî Türkçesinde "Azim") "Usul-i cedid" mektep açarak "muallimlik" etmeye başladı (1869-70). İlk tahsilin medreselerdeki alışılmış usullerden farklı

olarak bu mektepte çocuklara anadillerinde tedris edilmesi, ayrıca tarih, coğrafya, matematik ve bilhassa "Rusça" gibi derslerin okutulması halk arasında pek yadırganıyordu.

1878'de resmî bir müessese olan "Şamahı Şehir Mektebi"ne "Tatarca" (Azerî Türkçesi) ve "Şeriat" dersleri muallimi olarak tayin edildi.

Seyyid Ezim Şirvanî, Irak ve Suriye'deki tahsilini tamamlayıp memleketine döndükten sonra zengin bir tâcirin yardımı ile hacca gitti. Bu sırada Kahire de dâhil olmak üzere Arabistan'ın bir çok yerini dolaştı, gezdi. Bu seyahatleri şairin İslâm dünyasını yakından tanınmasına yardım etti. Türkiye ve İran muhitlerini de tanıdığı, bu yöreler hakkında bilgisi olduğu eserlerinden açıkça anlaşılacaktır.

O zamanın geleneğine uyarak Şamahı'da bir şairler meclisi kurdu. "*Beytî's-safâ*" adını verdiği bu mecliste Şirvan şairleri (Şirvan geniş bir bölgenin adıdır, Şamahı da bu bölgenin merkezidir.) etrafında toplandı. Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerinde bu gibi meclislerde toplanan şairler, münevverler, yazdıkları şiirleri diğer şehirlerin meclislerine göndererek, birbirleriyle müşaarede bulunurlar veya bir gazele nazire yazılmasını isterlerdi. Seyyid Ezim de cemiyetinin en büyük şairi olarak Karabağ'daki "*Meclis-i Feramuşân*"la, Bakû'daki "*Memau's-Şuârâ*" ile alâka kurmuş, bu şehirlerdeki şairler arasında da üstadlığını kabul ettirmişti. Bu sebeple kendisine "serâmed-i devrân" ünvanı verilmiştir. Bakû'ya da giderek buradaki edebî toplantılara sık sık katılırdı. Hazır cevaplığı, güzel konuşması, kuvvetli hafızası, geniş bilgisi ile tanınmıştı.

Rusya'daki ilk Türk gazetesi olan *Ekinçi*'nin idarecisi, sahibi *Hasan Bek Melikzâde Zerdabî* ile de ilgi kurmuş, 1875'de bu gazetenin yayınlanmasından sonra Zerdabî'yle alâkaları, dostlukları ilerlemiş, Seyyid, Ekinçi'ye şiirler, makaleler yazmıştır. *Ekinçi*'nin kendisine yakın düşünceleri halk arasında yaymakta büyük rolü olduğunu görmüş, gazetesinin yayılması ve yaşatılması için çalışmıştır. Burada yazı ve şiirlerinde "*maarifçi idealler*"den bahsetmiş, cehaleti yeren, mektep, maarif mes'elelerinden söz eden yazılar kaleme almıştır. *Ekinçi*'den sonra çıkartılan, "*Ziya*" "*Ziya-yı Kafkaziyye*" "*Keşkül*" gibi gazete ve mecmualarda aynı mevzularda yazıları, şiirleri neşredilmiştir.

Eserlerini biri Azerî Türkçesiyle, diğeri Farsça olmak üzere iki büyük grupta toplamak mümkündür. Anadilindeki külliyyatı, hemşehrisi cerrah Mirza Habib tarafından toplanarak tertip edilmiş ve ilk defa 1309/1892'de Tebriz'de taşbasması olarak bastırılmıştır.

Seyyid'in on bin beytlik Farsça külliyyatı yine Mirza Habib tarafından dört kısım halinde düzenlenerek baskıya hazırlanmış, fakat bastırılmamıştır. Buradaki kasideler, bütün şiirlerinin yarısını teşkil edecek kadar fazladır.

Sözü edilen külliyyatların dışında kalan eserleri de vardır: Şair tarafından tam olarak düzenlenmemiş bir "*Tezkire*"ye Türkiye, İran ve Azerbaycan şairleri alınmıştır. Tezki-resinde geniş bir Türk coğrafyasına yer verilmesi dikkati çeker. Azerî şairlerinin, çoğunu Şirvanlılar ve Güney Azerbaycanlı şairler teşkil eder. Şirvan Hanlığı'nın tarihine dair ilmî bir eseri daha vardır ki, bunun bir kısmı Tiflis'te "*İzvestiya Kavkazkogo obşestva istorii i arkheologii*" adlı dergide Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır.

Türkçe külliyatı, yakın zamanlarda "*Eserleri*" adı altında üç cilt hâlinde yayınlandı (Bakû, 1967-74). Bu külliyatı neşre hazırlayan *Süleyman Rüstemoftur*.

Seyyid Ezim hakkında mühim bir monografi de yazılmıştır: *Sadik Hüseynof*, "Seyyid Ezim Şirvanî'nin Yaradıcılığ Yolu" (Bakû, 1977).

Seyyid Ezim, herşeyden önce halkın cehaletten kurtarılması için yeni usul (Usul-i cedid) mekteplerde çocukların, asrın ihtiyaçlarına göre okutulması gerektiğini söylüyordu. Ayrıca mekteplerde okutulacak ders kitaplarının sade bir dille yazılması, bu kitapların içindeki derslerin çocukların anlayacağı bir şekilde basit, açık bir tarzda işlenmiş olmasını zarurî olarak görüyordu. Bunun için kendisi "*Rebiü'l-efal*" adını verdiği manzum ve mensur hikâyelerden, temsillerden meydana gelmiş bir ders kitabı yazmış fakat Çar sansüründen izin alıp basturamamıştır.

Kitap, *Sadî*'nin *Gülistan*'ı, *Nizâmî*'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı ile yakınlık gösterir. Bazı konular, hikâyeler yazılırken *Mevlana*'nın *Mesnevî*'sinden de serbest tercüme yapılmıştır. *Kelile ve Dimne*'den de iktibaslar vardır. Fakat, Seyyid, alıntılarda da çok serbest davranmış, hikâyeleri veya mevzuları şekil olarak almış, kendi düşüncesi, maksadı doğrultusunda yeniden, serbest bir şekilde işlemiştir.

Kitabın içinde siyasî, ictimai, ahlakî mes'eleler hakkında yazılmış çok güzel hikâyeler bulunmaktadır. Hikâyelerin sonunda anlatılan vak'aya ve maksada uygun atasözleri ve deyimlere yer verilerek, manzumenin didaktik tesiri artırılmak istenmiştir.

Kitabın içinde siyasî, ictimai, ahlakî mes'eleler hakkında yazılmış çok güzel hikâyeler bulunmaktadır. Hikâyelerin sonunda anlatılan vak'aya ve maksada uygun atasözleri ve deyimlere yer verilerek, manzumenin didaktik tesiri artırılmak istenmiştir.

Seyyid memleketinin geri kalmışlıktan kurtarılması için yeni usul mekteplerde dinî ilimlerin yanında aklî ilimlerin de okutulmasını arzu ediyordu. Kendisi de ömrünün büyük bir kısmını açıp idare ettiği yeni usul mektepte ve resmî bir müessese olan "*Şamah Şehir Mektebi*"nde muallimlikle geçirmiştir.

Seyyid Ezim, Kafkasya ve Azerbaycan'daki müslümanların "Şii" ve "Sünnî" olarak, Rusların da körüklemeleri neticesinde birbirlerine düşman kesilmelerini doğru bulmuyarak;

*"Şiemiz Sünnîye eder töhmet,
Sünnimiz Şieden eder géybet.
Bizi puç étدی Şie, Sünnî sözü,
Ehl-i İslâm'ın oldu kôr gözü."* demiştir.

Seyyid'in lirik şiirlerinde mutasavvifâne ifâdeler görülse de tasavvufla alâkası, sadece klasik şiir uslubundan gelen tesirlerle alâkalıdır. *Fuzulî*'nin tesiri şiirlerinde görülmesine rağmen, taklitçi değildir.

Seyyid'in ictimai, siyasî şiirlerinde de açık anlaşılır düşünceler, hicivler çok sert bir dille ifâde edilmiştir. 1840'ta Azerbaycan'da "bey"lerin, toprak ağalarının imtiyazları kaldırılmış, bir çoğunun elinden toprakları alınmıştır. Fakat, Çarlık aleyhinde cereyanların kuvvetlenmesi Rus hükümetini bu imtiyazları beylere iade etmeye mecbur etti.

Husuf komisyonlar kurularak kimin "bey", "hanzâde" olup olmadığı mahalinde araştırılıyor, buna göre "beylik" beratları veriliyordu. Açıgözlü kimseler, bu komisyonlara para yedirerek "bey" olduklarına dair beratlar alıyorlardı. Dünya kadar "bey" türemiştii. Seyyid Ezim, bu hususta yazdığı büyük manzumesinde hadiseleri, şahısların gerçek adlarını da vererek kaleme aldı. Bu arada Rus memurlarının haksız kararları, rüşvete düşkünlükleri, "bey"lerin açıgözlülüğü, hilekârlıkları çok sert bir dille anlatılmaktadır.

Seyyid Ezim Şirvanî, devrinin ilerici, inkılapçı, maarifçi şahsiyetleri arasında müstesna bir yer tutmuş, şiirleri ile modern edebiyatın ufuklarının genişlemesinde birinci derecede rol oynamıştır. Ayrıca bir "muallim" olarak da bir çok münevverin yolunu aydınlatmış, onlara doğru yolu göstermiştir. Bu gibi talebeler arasında *Sâbir* örnek olarak gösterilebilir. Öğretmenlik hizmeti ile de Azerbaycan'da medenî hareketin gelişmesine büyük yardımlarda bulunmuştur.

g- Azerbaycan'da tiyatronun doğuşu ve gelişmesi

Türkiye'de olduğu gibi Azerbaycan'da da tiyatronun ortaya çıkışı, herşeyden önce Avrupaî hayat tarzının tesirine bağlı olmuştur. Kafkasya ve Azerbaycan Türklerinin bu hayat tarzı ile ilk defa Tiflis'te karşılaştıkları söylenebilir. Petrol sanayiinin gelişmesine bağlı olarak Bakû şehrinin sür'atle değişip Avrupaî bir karakter taşıması 1870-1880'li yıllardan sonra gerçekleşecektir.

Tiflis, Çarlık idaresinin bir eyalet merkezi idi. Kafkasya Umumî Valisi; "Cânîşin" buradan eyaleti idare ediyordu. XIX. asrın birinci çeyreğinden sonra Tiflis'te bir çok resmî daireler kurulmuş, muhtelif mektepler açılmıştı. Böylece Ruslar, Tiflis ahalişi arasına Avrupaî hayat tarzını sokmuş oldular. Prenslerin, asilzâdelerin büyük devlet memurlarının konaklarında bu bölge ahalisinin yabancı olduğu yeni tarz bir yaşama biçimi hâkimdi Gayr-ı müslimler bu yeni yaşama biçimine kısa zamanda ayak uydurdular. Fakat müslümanlar, -ki, bunların büyük bir çoğunluğu Türklerdi- bu hayata uzun zaman yabancı oldular; bu hayatı "kâfir"lerin tabii yaşama şekli olarak kabul edip, dışında kaldılar.

Avrupaî hayat anlayışının tabii bir neticesi olarak 1849'da Umumî Vali Knyaz (prens) Vorontsov, Tiflis Rus tiyatro binasının temelini attırdı. Tiyatro binası 1851'de hizmete açıldı.

Vorontsov, Kafkasya'daki muhtelif ırkların; Türk, Gürcü ve Ermenîlerin münevverlerini tiyatro eserleri yazmaları için teşvik de etmiştir. Böylece müslümanlar arasında ilk tiyatro yazarı olarak görülen *Mirza Fethali Ahundzade*, 1850 yılında ilk komedisi olan "Hekayet-i Molla İbrahimhalil Kimyager" (kısa adıyla Kimyager)i yazdı. Bunu aynı yıl yazdıkları; *Mösyö Jordan*, *Lenkeran Hanının Veziri* takip etti. 1852'de "*Hekayet-i Hırs-ı Guldurbasan*", 1853'te "*Hacı Gara*"yı 1855'te "*Mûrafaa Vekilleri*"ni yazmıştı. Fakat, Ahundzâde, bu komedilerini 1859 yılına kadar Azerî Türkçesi ile kitap hâlinde basturamaz. Çünkü Rus sansüründen izin alamamıştır. Herhâlde sansür mes'elesini göz

önüde tuttuğu için olacak, kendisi bir yandan komedileri yazarken bir yandan da Rusça-ya çevirmiştir. 1851'den itibaren bu Rusça çevirileri, Türkçelerinden daha önce bastırır. Tercümeleler *Kavkaz* adlı Tiflis'te yayınlanan Rusça gazetede ardarda neşredilir. Kaderin garip bir cilvesi olarak Azerî Türkçesiyle kaleme alınmış olan Azerbaycan'ın bu ilk tiyatro eserleri Rusça olarak bastırıldıkları gibi, sahneye de daha önce Rusça ve Ruslar tarafından konulurlar! Komediler yine Rusça olarak 1853'te Tiflis'te kitap hâlinde neşredilirler. Türkçe orijinaleri ancak 1859'dan kitap hâlinde *Temsilat* adıyla bastırılır. Bu baskıya Ahundzâde'nin komedilerinden sonra kaleme aldığı "Aldanmış Kevâkib" veya "Yusuf" Şah" adıyla da bilinen bir modern hikâyesi ilave edilmiştir.

Komedilerin ilk def'a Rusça olarak oynanmaları şaşırtıcı değildir. Zirâ, 1850'lerde, Ahundzâde'nin kendi deyimiyile "müselmanların tiyatro ile yakından ve uzaktan hiç bir münasebeti yoktur." Bu san'atın ne olduğunu 1850'lerde, Tiflis'te yaşayan, Rus muhiti ile alâkaları olan birkaç müslümandan başka kimse bilmiyordu. Bu sebeple ilk temsiller, Rus ve gayr-ı müslim kimseler tarafından gerçekleştirilmiştir. Ahundzâde'nin Rusça olarak sahneye konulan ilk eseri *Mösyö Jordan*'dir. 1851 yılı Mart ayı içerisinde Petersburg'da asilzâdelerden birinin evinde tertib edilen müsamerede sahnelenmiştir. Eser büyük bir ilgiyle karşılanır. İkinci olarak sahneye konulan Hekayet-i *Hırs-ı Guldurban*'dir. 31 Ocak 1852'de Tiflis'te yine Rusça olarak oynanmış, Ahundzâde de seyirciler arasında yer almıştır.

Daha sonraki yıllarda Ahundzâde'nin Azerbaycan'da eserleri Rusya başta olmak üzere Fransa, İngiltere gibi memleketlerde de sahneye konulmuştur. XIX. asrın ikinci yarısında Batı Avrupa'da en çok tanınan Şarklı yazar, Ahundzâde'dir.

Mirza Fethali Ahundzâde, komedilerinin kendi ana dilinde sahneye konulması için gayret sarfetmiş, onun bu isteği ancak 1873'te gerçekleşebilmiştir.

İlk Türkçe tiyatro eserinin yazılmasından -1850- tam yirmi üç yıl sonra, ilk Azerî piyesi, Türkler tarafından sahneye konulabilir: 23 Mart 1873 tarihinde Bakû'daki "realni mektebi"nin talebeleri, meşhur gazeteci *Hasan Bey Zerdabî* ve geleceğin tiyatro yazarı, *Necef Bey Vezirli* (1854-1926)nin yönetiminde Ahundzâde'nin *Lenkeran Hanının Vezirî* adlı piyesini oynarlar. Bu temsil başarıyla sonuçlanmış, tekrar tekrar sahnelenmiştir. Henüz profesyonel bir tiyatro topluluğunun oluşması için zaman çok erkendir. Temsiller daha çok mektep talebelerinin uğraştığı bir iş hâlinindedir.

1880 yılından sonra tiyatro faaliyetlerinde bir canlanma görülür. "Gori Muallim Mektebi"ni bitiren gençler, gittikleri yerlerde öğrencilerini başlarına toplayarak çeşitli eserleri sahneleştiriyorlardı. 1880 yılında ilk profesyonel denilebilecek "dram cemiyeti" Nahçıvan'da teşkil edildi. Bu tiyatro cemiyetinin en önemli üyeleri yine muallimlerdi: *Memmedağı Sıdkı*, *Celil Mehemedguluzade*, *Elekber Mehmedguluoğlu*, *Ekber Molla Beyelioğlu*, *Eyneli Bey Sultanof* vs. gibi 1882 yılından itibaren Azerî Türkçesini bilen profesyonel Ermeni aktör ve aktrisleri; Almaz Hanım, Stepan Safrazyanlar Azerbaycan'ın bir çok şehirlerinde temsiller vermeye başladılar. Bunlar başta Ahundzâde'nin komedileri olmak üzere "Girt-girt" adlı vodvilin yazarı *Vasak Mededyan*'ın Azerî Türkçesiyle yazmış olduğu bazı basit piyesleri oynuyorlardı.

Yine 1880'de Bakû'da muallim *Habib Bey Mahmudbeyof*, *Sultan Mecid Ganizade*, *Necefgulu Veliyev*, bir tiyatro topluluğu oluşturdular.

Azerî tiyatrosunun ve sahnesinin bu yıllardaki gelişmesinde *H. Zerdabî*, *Necef Bey Vezirli*, *S.M. Ganizade*, *N. Nerimanof*, bilhassa çok büyük hizmetler görmüşlerdir. Bunların bazıları hem aktör, hem rejisör, hem de piyes yazarı olarak bir kaç işi birden yapmışlardır. 1883 yılında meşhur petrol zengini *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*'in Bakû'da hususi bir tiyatro binası yaptırması, Azerî tiyatrosunun gelişmesi için uygun imkânları sağlamıştır.

Ahundzâde'den sonra ikinci tiyatro yazarı olarak görülen *Necef Bey Vezirli* (1854-1926)'nin piyeslerinde Azerbaycan'ın o zaman ki hayatı, ictimai problemleri realist bir şekilde işlenmiştir. Daha çok şehir hayatının, tüccar ve zengin sınıfının hayatından alınmış bu piyeslerde, sözü edilen zümrelerin ahlâken yaşadığı buhranlar, kendi milletine yabancılaşmaları, cemiyetten kopmaları, cemiyetin dertlerinden uzak, söumsuz bir hayat yaşamaları acı bir istihza ile tasvir edilmiştir.

Necef Bey, Azerbaycan'ın ilk trajedi (facia) yazarıdır. "*Müsibet-i Fahreddin*" adlı faciasını 1896'da yazmıştır. Diğer piyesleri arasında şunlar sayılabilir; "Ev Terbiyesinin Bir Şekli" (1875), "Gemi Lövbersiz Olmaz" (1876), "Daldan Atılan Daş Topuğa Değer" (1890), "Sonraki Pişmanlık Fayda Vermez" (1890), "Adı Var Özü Yoh" (1981), "Yağışdan Çıhdıg Yağmura Düşdük" (1895), "Pehlivan-ı Zamâne" (1898-1900). Bu eserlerin dışında tercüme ve tebdil (adapte) piyeseri de bulunmaktadır.

XIX. asrın sonlarında *Neriman Nerimanof* (1870-1925)'un tiyatro eserleri, konuları ve idealleriyle dikkati çeker. Asıl mesleği doktorluk olan N. Nerimanof, yazar ve siyaset adamı olarak Azerbaycan'ın yakın tarihinde önemli roller oynamıştır. Hikâye ve roman da yazmış olan Nerimanof'un *Nadanlık* (1894), *Dilin Belası* (1895), *Şamdan Bey* (1899), *Nadir Şah* (1899) gibi dram eserleri de vardır.

Özellikle *Nadir Şah*, Azerî tiyatrosunun klasikleri arasında yer alan bir tarihi dramdır. Eser tarihi hakikatlere uygundur. Nadir Şah'ın şahsında zalim Şark feodallerinin tipik bir örneği yaratılmış, esere siyasî ve ictimai derinlik ve mana kazandırılmıştır.

Rusya'da okumuş olan N. Nerimanof sosyalist düşünceden etkilenmiş, kendisi de Azerbaycan'ın siyasî hayatına doğrudan doğruya girerek Azerbaycan Bolşeviklerinin lideri ve 1920'de de Azerbaycan'ı yöneten ilk Bolşevik lider olmuştur. Çok geçmeden Moskova ile ilişkilerinde gerçeği öğrenmiş; Rusların "Kızıl emperyalizm" ideallerini anlamakta geç kalmıştır.

XX. asrın başlarında özellikle 1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan'ın bütün kültürel sahalarında olduğu gibi tiyatro da gelişmiş; hem oyun sayısı artmış hem de sahne faaliyetleri artık profesyonel bir karakter kazanmıştır. İlk tiyatro topluluğu 1888'de amatör olarak ortaya çıkmıştı. 1906'da "Müselman Dram Artistlerinin Şirketi" adıyla ilk profesyonel topluluk oluşturuldu. Aynı yıl bu toplulukların sayısı üçe çıktı. Bu tarihten itibaren de tiyatro faaliyetleri her yönüyle sür'atli bir gelişme gösterdi.

Molla Nasreddin'in yöneticisi *Celil Memmedguluzade* (1866-1932) mizahî yazıları, küçük hikâyeleri yanında tiyatroya eserleriyle de devrine damgasını vurmuş şahsiyetlerdendir. Öğrenciliğinden itibaren tiyatroya ilgi duymuş olan Celil Memmedguluzade Rus edebiyatını da çok iyi biliyordu. *Çay Destgâhı* (alegorik dram, 1889), *Kışmış Oyunu* (komedi, 1892), *Ölüler* (dram 1909), *Anamın Kitabı* (1919), *Kâmança* (1920), *Danabaş Kendinin Mektebi* (komedi, 1921), *Lâl* (senaryo, 1921), *Deli Yığınçağı* (komedi, 1926).

Bu eserler içerisinde *Ölüler* bir şaheser olarak kabul edilmektedir. Eser, basit olarak, "Ölülerin bir şeyh tarafından kerametle diriltmesi"ne ve buna inanan insanların zaafı üzerine kurulmuş olsa da, asıl temel öğe hemen her insanın "bir ölünün dirilmesinden korkması"dır. Çünkü, diriler ölüleri aldatmışlardır. Herkesin borçlu olduğu, aldattığı, istismar ettiği bir yakını vardır. Günün birinde bu "alacaklı" gelirse insanın hâli ne olur? Dram, bu esasa dayanarak insanların iki yüzlülüğünü, sahtekârlığını, bencilliğini teşhire yönelir. Bu eserde asıl tenkid ferde değil, cemiyetin bütününe yönelmiştir. Çünkü cemiyette doğru olan hemen hemen yoktur. Bir tek kişi vardır; o da milletin iç yüzünü bildiği için, onların çirkinliklerini unutmak için kendisini içkiye vermiştir!

Anamın Kitabı'nda Azerbaycan'a tesir eden üç kültür ve siyaset odağı sembolik ve alegorik bir tarzda eleştirilir; İran, Rusya ve Türkiye. Bu üç muhitin yanlış ve bozuk yönlerinin benimsenmesi çok sert bir dille acı gülüşe hedef olur. İdealize edilen Azerbaycan'ın kendi değerleridir.

Ölüler, *Deliler* ve *Danabaş Kendinin Mektebi*, birbirini tamamlayan eserler olarak yorumlanmaktadır. Bunların müşterek yanı, cemiyetin bozuk yönlerinin ifşa edilmesidir.

Celil Memmedguluzade ile aynı dönemde eserler vermiş, *Abdurrahim Bey Hakverdili* (1870-1933) de *Molla Nasreddin* ekolü mensupları arasında yer almıştı. Hakverdili de küçük yaşlarından itibaren sahne tecrübeleri edinmiş; Tiflis ve tahsilini tamamladığı Petersburg'da tiyatro görgüsünü geliştirmiştir. Onbeşten çok tiyatro eseri yazmış olan Hakverdili'nin en tanınmış eserleri arasında *Dağılan Tifag* (1896), *Behtsiz Cavan* (1900), *Ağa Mehemed Şah Gacar* (1907), *Millet Dostları* (1905) ve 1920'de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra yazmış oldukları arasında da *Ağaç Kölgesinde*, *Adalet Kapıları*, *Yoldaş Köroğlu* sayılabilir.

Hakverdili, devrinde tiyatroyu nazari ve pratik olarak en iyi bilen şahsiyetlerden idi. Halk tiyatrosunu da incelemiş; eserlerini bu millî zemine dayandırmaya çalışmıştır. *Ağa Mehemed Şah Gacar*'da *Şekspir*'in, *Köhne Dudman*'da *Şiller*'in tesirleri hissedilir. *Peri Cadu*'da ise sembolist dramı denemiştir. Dramlarının belli başlı konuları içinde toprak ağaları (mülkedar) ve beylerin hayatı geniş yer tutar. Demokrat ve Batı kültürü taraftarı bir aydın olarak eserlerinde Azerbaycan cemiyetini de bu yönde etkilemeye çalışmıştır.

1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan kültürel hayatında büyük rol oynamış aydınlar arasında *Üzeyir Hacıbeyli* (1885-1948) hususi bir yer tutar. Yazar, gazeteci ve bestekâr-

dir. Bu üç mesleği de olağan üstü bir başarı ile yürütmüş olması onun dehasının belirtisidir. Faaliyetlerinin ve eserlerinin rengârenkliliği ile dönemin en ilginç şahsiyeti olduğu şüphesizdir. *Leyli ve Mecnun* (1908), *Er ve Arvad* (1909), *O Olmasın Bu Olsun* (diğer adıyla *Meşedi İbad*, 1909), *Şeyh Sen'an* (1909), *Rüstem ve Zöhrab* (1910), *Arşın Mal Alan* (1912-1913), *Şah Abbas ve Hürşidbanu* (1912), *Aslı ve Kerem* (1912) gibi eserlerini kendisi yazıp besteleyerek Azerî sahnesinin ilk operalarını yaratır. Bu eserlerinde komedi ile musiki o derecede içiçe ve mükemmeldir ki, bunları basit olarak opera diye tanımlamak yeterli olmaz. En dikkati çeken özellik, bu eserlerde Azerbaycan Türkünün ferdî ve ictimâî hayatının derinliğine tesbit edilip çok canlı çizgilerle tasvir edilmiş olmasıdır. Eserler gerçek manada Azerbaycan halk hayatının aynısıdır. XX. asrın başlarındaki Azerî hayatını bütün hususiyetleriyle de bu eserlerde fazlasıyla buluruz ve bu canlandırma bize çok tabîî gelir, zorlama yoktur.

Bu eserler yazıldıkları, ilk oynandıkları günden günümüze kadar sahneden inmeyecek, dünya çapında büyük bir rekor kırmışlardır. Aynı zamanda Sovyetlerin bir çok yerinde sahnelenmişlerdir. 1919'da Türkiye'ye gelen bir Azerbaycan tiyatro topluluğu *Meşedi İbad* ile *Arşın Mal Alan*'ı İstanbul'da sahnelemiştir. Bu eserler filme de alınmış bulunmaktadır.

Sovyet devrinde Ü. *Hacıbeyli* daha çok musiki sahasında çalışmalar yaptı. "Azerbaycan Halk Musikisinin Esasları" (1945) adlı eseri sahasında ilk çalışmadır.

Köroğlu (1937) adlı operası, bestekârlığının şâheseri olarak kabul edilmiş; Hacıbeyli'ye dünya çapında büyük bir şöret kazandırmıştır.

Devrin bazı öğretmenleri de eğitim ve öğretimdeki yararları sebebiyle tiyatroya ilgi duyup piyesler yazıyor veya öğrencileriyle bazı eserleri sahneye koyuyorlardı. Bu gibi şahsiyetler arasında *Reşid Bey Efendiyef* (1863-1942), *Abdulla Şaik* (1881-1959) dikkati çeker. R. Efendiyef'in *Gan Ocağı*, *Gonşu Gonşu Olsa Kôr Gız Ere Gider*, *Sakgalın Kerameti* gibi eserleri sayılabilir.

Asıl mesleği muallimlik olan *Abdulla Şaik*, şair ve yazar olarak birçok eser kaleme aldığı gibi ictimâî faaliyetleri, yetiştirdiği nesillerle de Azerbaycan'ın yakın tarihinde olumlu roller oynamıştır. Yazmış olduğu edebiyat dersi kitapları uzun yıllar okutulmuştur. Özellikle çocuklar için yazdığı eserlerle tanınmıştır. Halk masallarını manzum bir şekilde işlemiş; okul piyesleri yazmıştır.

İlk piyesi *Gözel Bahar* (1910) manzum bir eserdir. Bunu *Bir Saat Hafiyelik* (1911), *İdeal ve İnsanlık* (1914) adlı romantik-sembolik eseri, *İldırım* (1927), *Aldanmış Ulduzlar* (1928), *Nuşûbe* (1945), *Ana* (1945) gibi eserleri izlemiştir.

XX. asrın başlarında Bakû, zengin bir sanayi şehri hâline gelmiş; ticaret gelişmiş, şehrin nüfusu artmış; hem Rusya'nın değişik yörelerinden hem de İran gibi İslâm ülkelerinden gelen -çoğunluğu işçi- çeşitli meslekten insanlarla, Rus yöneti ve askerleriyle, şehirde epeyce güçlü olan Ermeni kolonisiyle şehir kozmopolit bir hüviyet kazanmıştı. Bakû petroleri her ırktan insanı kendine çekiyordu. Bu gelişmenin zararı yanında faydası da vardı. Bakû'da kültür ve san'at da sür'atle gelişti. Azerbaycan kültür ve basın

hayatının merkezi artık Kafkasya Umumî Valiliği'nin başkenti Tiflis değil, Bakû idi. Gazeteler Bakû'da çıkmaya başladı. Şehir kısa zamanda Avrupalı bir hüviyet kazandı. Buna bağlı olarak Bakû'da zengin iş adamları ortaya çıkmış, Rusçayı çok iyi öğrenmiş bir genç nesil, Batı medeniyetini yakından tanıyan aydınlar sınıfı oluşmuştu. Rus meşrutiyeti (1905), ardından gelen İran meşrutiyet hareketleri, Türkiye'deki meşrutiyet, sosyalist, Türkçü, İslamcı politika ve kültür anlayışları Azerbaycan'ı derinden etkilemeğe başlamıştı.

Bu çerçeve içinde tiyatro da gelişimini büyük bir hızla sürdürüyordu.

İlk tiyatro binası 1858'de Şamahı'da yapılmıştı. Ama 1880'de Bakû'da *Hacı Zeynelabidin Tağıyev* tarafından yaptırılan mükemmel bina Azerî tiyatrosunun gelişiminde çok önemli bir rol oynadı.

Bunu yine Bakû petrol zenginlerinden *Mayılof*'un yaptırdığı tiyatro binası izledi. Bu binalarla Bakû, Avrupa çapında sahne imkânlarına kavuşmuş oluyordu.

Nihayet ilk profesyonel tiyatro toplulukları da oluştu. Nicat (Necat), Sefa, Neşri Maarif gibi topluluklar devrin tanınmış aktörlerini bir araya getirmişlerdi. 1920'ye kadar yetmişmiş, oynadığı rollerle sadece Kafkasya muhitinde değil, İran ve Çarlık Rusyası'nın Türkler yaşayan büyük bir kesiminde şöhret kazanmış oyuncular arasında Hüseyngulu Serabski, Cihangir Zeynalof, Mehdibey Hacinski, H. Ereblinski, Ebülfeth Veli, Hacığa Abbasof sayılabilir.

Yine 1920'lere kadar yazmış oldukları tiyatro eserleriyle Azerbaycan tiyatrosu hayatına hizmet etmiş yazarlar arasında, daha önce kendilerinden, eserlerinden bahsettiklerimiz dışında *Süleyman-ı Sani Ahundzade*, *Hüseyin Cavid*, *Cafer Cabbarlı*'yı ilave edebiliriz.

Hüseyin Cavid (1882-1941) devrin en meşhur şair ve dram yazarı idi. İstanbul Darülfünunu'nun edebiyat şubesinden mezun olmuş, Türkiye'de bulunduğu 1907-1909 yılları arasında *Rıza Tevfik*'le yakınlık kurmuş, o dönemin edebiyatını ve Türkçe vasıtasıyla Batı edebiyatını tanımıştı.

Azerbaycan'a döndükten sonra öğretmenlik yapmaya başladı. Birbiri ardınca şiirleri ve manzum dramları neşredildi. Romantik edebiyat görüşünü benimseyen Cavid, Batı medeniyeti ile Şark medeniyeti arasında bir sentez yapmaya çalıştı. Bunu edebi eserleriyle yapmaya çalışmış *N. Kemal*, *A. Hamid*, *T. Fikret* ve *R. Tevfik*'i özellikle yaratıcılığının ilk yıllarında örnek aldı. O devirde Azerbaycan'da yetişen bir çok aydın üzerinde Rus edebiyatının tesirleri görülür. *Cavid*'te bu yoktur. Ölüncüye kadar da Azerbaycan medeniyetinin kökü olarak kabul ettiği Türk-İslam dünyasının manevî değerlerinden ve kültüründen uzaklaşmadı. 1920'den sonra yaratıcılığında Sovyet devletinin bütün baskılarına rağmen "sosyalist realizm" anlayışının ürünü "güdümlü edebiyat" örneği eserler yazmadı; san'at görüşünden, dünya görüşünden taviz vermedi ve baskılara boyun eğmedi. Bunun için de ölüme gitti. Sürüldüğü Sibiry'a'da vefat etti.

Cavid'in ilk dram eserleri olan *Ana*, *Maral*'da beşerî problemler ele alınmıştır. Sovyet devrine kadar yazdığı eserler içinde en önemlileri *Şeyh Sen'an* ve *İblis*'tir.

Şeyh Sen'an'da, Şark'ın büyük düşünce ve dünya görüşünü temsil eden *tasavvufun* çağdaş bir yorumu ile karşılaşırız. Mekke'nin tanınmış şeyhi, bir aşk darbesi ile sarsılır, kuru bilgiden ibaret dünyası yıkılır. Kendini, dünyayı yeniden sorgulamaya başlar; ben kimim, iyi ve doğru nedir? Bu gibi sorular, XX. yüzyılın başında, Batı kültürünün darbeleriyle sarsılmış Türk-İslam aydınlarının kendilerine sordukları sorulardır. Cavid, tarihî bir konuya, aktüel insan problemlerini sokmuştur. Manzum olarak yazılmış bu dram, Azerbaycan tiyatrosunda romantik temayülün ilk eserleri arasında yer alır ve hâlen değerini korur.

Cavid manzum tiyatrodan bir yandan *Şekspir*'i örnek alırken bir yandan da *A. Hamid*'in tecrübelerinden yararlanmıştı.

Iblis adlı manzum dramında yine beşerî problemler karşısındadır. Konu, I. Dünya Savaşı sırasında, Kanal seferinden bozularak geri dönen Osmanlı subaylarının hayatından alınmıştır. Harbin her türlü felaketini görmüş, Türk askerleri yine de manevî güçlerini, iyimserliklerini yitirmemişlerdir. "İblis" eserde fantastik bir unsur olarak kişileştirilmiştir. Eser bir bakıma kötülükle iyiliğin kavgası ve zıtlığı üzerine kurulmuştur. Savaş zamanı da bu zıtlığın yaşandığı en dehşetli anlardır. Eserde *Faust*'tan ve Batı tiyatrosundan gelen tesirler hissedilir. Fakat asıl konu yine Şark dünyasından alınmıştır: İyilikle kötülüğün ezeli savaşı Zerdüştlüğün temel mes'elelerindedir. *Cavid* bu ezeli mes'eleyi Türk zabitelerinin şahsî dünyalarında ferdileştirir. Cehennemî bir ateş ve dehşet dünyası bu insanları çökertmemiştir. Buhranlar geçirirler, ümidlerini kaybedecek gibi olurlar ama yine de toparlanırlar. Onları ayağa kaldıran inançlarıdır; iyiliğe, güzele, hakka olan inançları. *Cavid*, burada, kısa bir zaman sonra Türk Kurtuluş Savaşı'nı başlatacak olan subaylarımızın tipolojisini ortaya koyar.

Konusu yine Türkiye'nin muasır hayatından alınmış *Uçurum* (1917) manzum dramında da Türkiye'de yanlış Batılılaşma ve bunun yol açtığı ahlak bozuklukları, ictimâî çöküş tenkit edilir. Batılılaşmayı "Firenk hayranlığı" olarak yanlış bir şekilde kabullenen bir ressamın facialı hayatı tasvir edilir.

Cavid diğer dramlarında da Azerbaycan-Türk tarihinin bazı devrelerini işlemiştir. *Siyavuş*, *Topal Teymur*, *Ömer Hayyam* gibi dramlarıyla millî-romantik tiyatronun temelini atmıştır.

Cavid, Sovyet devrinde çok tenkit edilir. Baskılara maruz kalır, ama yolundan dönmez. Belki de onun için tarihî dramlar yazma bir kaçış imkânı idi. 1920'lerde yaşanan devri ancak resmî görüşleri destekler, güdümlü bir edebiyatla ele almak mümkündü. Objektif tenkide hiç bir şans tanınmıyordu. Böylece *Cavid*, tarihî dramlara zulme, adalatsizliğe karşı savaştan, iyiyi ve güzeli arayan, hakka koşan, insan haysiyetini, kişiliğini korumasını bilen kahramanlarını yerleştirdi. Böylece dönemi için de sözü söyleme imkânı elde etti. Fakat, bu da "resmî dairelerin" gözünden kaçmadı ve baş eğmeyen bu san'atçıyı "pantürkist", "panislamist", "antikomünist" gibi suçlamalarla ölüme gönderdiler. Aradan zaman geçti, *Cavid*, ölümüne imza atan yetkililerin bir başka fermanıyla afvedildi, cenazesi memleketi Nahçıvan'a getirilerek devlet töreni ile toprağa verildi. Ama Azerbaycan edebiyatında tesirleri unutulmadı. *Cavid*, halkının kalbinde yaşadı.

Cauid, sosyalist-bolşevik ihtilalci kahramanların idealize edildiği devirde *Peygamber* (1922) adlı dramında Hz. Muhammed'i ele aldı, O'nu devrine ışık getiren, insanlığı kurtaran sıfatlarıyla idealize etti.

1920'den önce Azerbaycan tiyatrosu hayatına atılmış genç bir istidad, 1920'lerden sonra sovyet devrinin baskıcı ve kontrolcü, yönlendirici tavırlarına rağmen dehasını zorlayarak başarılı eserler vermeyi başardı. Bu genç *Cafer Cabbarlı* (1889-1934) idi. Bakû'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen *Cafer Cabbarlı*, "Rus-Tatar" mektebinde okumuş, Bakû sanayi mektebini bitirmiştir. Bir ara tıp fakültesinde okumuş sonra bırakmış, üniversitenin Tiyatro ve Şarkiyat bölümlerine devam etmiştir. Küçük yaşlarından itibaren şiir yazmaya başlamış olan *Cabbarlı*, güzel hikâyeler yazarı olarak da bilinir. İlk dramı *Vefalı Seriyeye* (1915)dir. Bunu *Solgun Çiçekler* (1917) takip eder. Her iki eser de aile ve kadın problemleriyle alâkalıdır. *Cabbarlı*, bu ilk eserleriyle girdiği ictimâî problemleri tartışma zemininden daha sonra da hiç ayrılmaz. Yaratıcılığının birinci devresini 1920'ye kadarki faaliyetleri oluşturur. Bu devrede *Edirne'nin Fethi* (1917), *Trablus Muharibesi veya Ulduz* (yazılışı; 1917, ilk baskısı; 1989), *Bakı Muharibesi* (kayıp), *Nesreddin Şah* (1916-1918) gibi tarihi konulu dramlar yazmıştır. Yine de bu eserlerde bir aşk hikâyesi konunun merkezinde yer alır.

"Bakı Muharibesi"nde, 1919'da Gence'de kurulan Millî Azerbaycan hükûmetinin, Türk ordusunun yardımıyla Bakû'yu bolşeviklerden kurtarması anlatılır. Sahnelenmiş, sonra eser kaybolmuştur.

Nesreddin Şah'ta, müstebid İran şahının zalimliği, İran devlet yöneticilerinin cehaleti ve gaddarlığı anlatılır. Eser, dolayısıyla Çarlık hükûmetinin idaresine yöneltilmiş tenkit olarak da düşünülebilir.

1920'den sonra yazdığı eserlerde, *Aydın* (1919-1921), *Oktay Eloğlu* (1923), *Od gelini* (1928)nde artık sosyalist düşüncenin tesirleri görülür. Aynı dönemlerde Azerbaycan Dram Tiyatrosunda yönetici ve rejisör olarak çalışmıştır. Bu serlerinde cemiyetin bozuk yanlarını şiddetle tenkit eder, devrin ütöpik bir hayali haline gelmiş bulunan "sosyalist düzen"in kurulmasına yardımcı olmaya çalışır. Bir yerde, devrin diğer yazarları gibi, bu tarz eserler yazmak mecburiyetindedir. Bütün yazarlar, san'atçılar yeni yönetimin sıkı baskısı altında komünist partisinin kendilerine gösterdiği yolda yürümeğe çalışırlar. *Cabbarlı* da bir yandan partiyi memnun edecek eserleri yazmağa çalışırken bir yandan da kendi yolunda yürümek istiyordu. O da yeni bir cemiyeten, adaletli bir düzenin kurulmasından yana idi. Azerbaycan cemiyetinin cehaletten ve sömürden kurtarılmasını, yükselmesini arzu ediyor, tiyatroyu bu gaye için en iyi vasita olarak seçmiş bulunuyordu. Bir çok eserinde, *Cabbarlı*'nın güdümlü edebiyatın propaganda çatusından sıyrıldığını san'at dehasını gösterebildiğini anlıyoruz. Zaten bu sebeptendir ki, Komünist Partisi hep kendisine kuşkuyla bakmış, Stalin devrinde tutuklanmış, hapisde yatmış, nihayet çektiği ıztıraplara tahammül edemeyen kalbi durmuştur.

Cabbarlı'nın *Sevil* (1929), *Almas* (1930), *Yaşar* (1932), *Dönüş* (1933), *1905'inci İde* (1931) gibi eserlerinde maruz kaldığı büyük baskının izleri görülür. *Cabbarlı*, san'atını çok ustalıklı olarak kullanmayı, her zaman ve her cemiyette geçerli olabilecek

ictimai, siyasî ve daha çok beşerî problemleri işlemeği becermiş, kahramanlarını güdümlü edebiyatın ruhsuz ve şekilsiz kuklaları olmaktan kurtarabilmiştir. Bu bile büyük başarıdır. Ayrıca rejisör olarak da Azerbaycan tiyatrosunun zirvelere yükselmesinde büyük rol oynamıştır.

1930'lardan itibaren artık bütün san'at dallarında Parti eliyle yürütülen, şekillendirilen güdümlü bir anlayış hâkim kılınmıştır. San'atçılar bazen zorla, bazen de inanarak bu "sosyalist realizm" çığırına kendilerini kaptırmışlardır. II. Dünya Harbine kadar Azerbaycan edebiyatı, sosyalist cemiyeti kurma, eski cemiyet hayatını ve insanî değerleri değiştirip yıkma savaşına sahne olmuştur. Çoğu kere körü körüne ve tek taraflı bir anlayışla kaleme alınan böyle eserlerin büyük bir kısmı edebî değerden mahrum siyasî propaganda eserleri olarak kalmışlardır. Hele Stalin'in döneminde kimse ağzına açmağa cesaret edemezken san'at eseri yaratmak, hem de gerçek değerler taşıyan güzel bir eser yaratmak oldukça zordur.

Edebî eserlerin görülür bir şekilde dili değişmeğe başlamıştır. 1930'lara kadar Türkiye Türkçesi ile yakın ilişkisi olan yazı dili zorla ortadan kaldırılmış, katı bir Azerbaycan Türkçesi yerleştirilmiştir. Gerçi bu mahallî Türkçe ile yazma geleneği eskiden beri vardı. Fakat Komünist yöneticiler Türkiye ile yakın ilişkileri yok etmek istedikleri için 1930'larda durulmaya başlamış olan bu yazı dilini ortadan kaldırmayı tercih ettiler. Böylece Azerbaycan yazı dilinde belirli bir şekilde mahallîleşme gözlemlendi. Günümüzde bu tarz yazı dili olgunlaşmış ve yerleşmiş bulunuyor. Fakat Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi o kadar birbirlerinin içerisinde ki, bunların zorla birbirinden uzak tutmak mümkün değildir. Kültür ilişkilerinin canlandığı dönemlerde karşılıklı etkileşimleri önlemek mümkün değildir.

1930-41 yılları arasındaki belli başlı eserler arasında Mirza İbrahimof'un *Heyat, Madrit*, Süleyman Rüstem'in *Gaçag Nebi*, Samed Vurgun'un *Vağif, Hanlar* gibi dramları en çok dikkati çeken, başarılı eserler arasındadır. Bu devirde komedileriyle, tiyatro hayatında görülür başarılar elde eden Sabit Rehman'ın *Toy ve Hoşbehtler* adlı piyeslerinden söz edilebilir.

Samed Vurgun'un *Vağif (Vâkıf)* devrin üzerinde en çok konuşulan, başarı kazanmış eseri sayılabilir. Bu dramda Azerbaycan'ın sevimli şairinin hayatı merkez alınarak, işgalci İran şahlığına karşı Azerbaycan halkının vermiş olduğu millî mücadele tasvir edilir. Hâkim konu vatanseverliktir. Vakıf'ın, işgalcilere karşı çıkan halkın lideri olarak sunulması dikkati çeker. Eserde, Azerbaycan'ın Ermenilerle ilişkisinin olduğu gibi değil de, olması arzu edildiği tarzda işlenmesi inandırıcı olmamıştır.

II. Dünya Harbi'nde bütün san'at hayatında ortaya çıkan temayül, Faşizme karşı mücadeledir. Tiyatro eserlerinde de savaşla alakalı eserlerin çokluğu dikkati çeker. Bunların hepsinin ortak hususiyetleri Faşistlerin zulmü, vahşiliği, acımasızlığı; sovyet insanının üstünlüğü, haklılığıdır. Daha sonra cepheden dönen yaralı, sakat askerlerin hayatı konu olarak alınır. Bu savaş günümüze kadar bir çok yönleriyle ele alınmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın işlendiği eserlerin belli başlılarını şöylece sıralayabiliriz; Sabit Rehman; *Hücum devam edir*; Süleyman Sani Ahundof; *Çetin Dere*, Gaygı, M. Tehmasib; *Aslan yatağı*; R. Rıza, *Vefa*; Zeynal Halil; *İntigam*.

Bu dönemde M. Said Ordubadî'nin, aynı zamanda tarihî bir roman olarak da kaleme aldığı *Dumanlı Tebriz* (1945) dramı, konusunu 1906-1911 İran meşrutiyet hareketinden alır. Özellikle Tebriz'de "mücahid"lerin zulme, esarete karşı kahramanca direnişleri anlatılır. Eserin zayıf tarafı, tarihî hadiselerin objektif olarak ele alınmamış olmasıdır.

Savaşın sonra tiyatro hayatında bir durgunluk görülür. Hatta bu durum, bütün Sovyetler Birliği'nde hissedildiği için olmalı ki, Komünist Partisi bir genelge çıkararak bu durumu tenkit eder. "muasır hayat"a dair eserlerin yazılmasını tavsiye eder; böylece Azerbaycan'da da tiyatro repertuarının zenginleştirilmesine çalışılır.

İlyas Efendiyef'in *İşıklı Yollar*, *Bahar Suları*, C. Mecnunbeyof'un *Böyük Mehebbet*, S. Rehman'ın *Aydınlık*, *Nişanlı Gız*, M. H. Tehmasib'in *Çiçeklenen arzular*, İ. Gasimof'un *Zerif teller* gibi eserleri böylece ortaya çıkar.

Fakar, hayat ancak tek taraflı olarak tasvir edilebiliyordu. Cemiyetin bozuklukları, idarecilerin yolsuzlukları anlatılamazdı. Zira, resmî görüşe göre bu tarz kusurlar Komünist idaresinde ortadan kalkmış bulunuyordu. Stalin'in ölümüne, hatta 1960'lara kadar edebiyat ve san'at hayatı canlanamadı, tek yanlı eserler çoğunluğu teşkil etti.

Köy hayatının, işçinin fabrikalardaki faaliyetine dair eserler; dünyanın bir çok yerindeki sosyalist hareketler, millî kurtuluş hareketleri, savaş aleyhtarı konular, sulh uğrunda mücadele gibi genel konulu piyesler yazıldı.

Bu dönemde edebiyat hayatında başarılarıyla ön plana çıkan İlyas efendiyef (d. 1914) hikâye ve romanlar yazmış; dramlarıyla Azerbaycan tiyatrosunun en önde gelen şahsiyetlerinden biri olmuştur. *İşıklı Yollar* (1946), *Bahar suları* (1948), *Atayevler ailesinde* (1954), *Sen hermişe benimlesen* (1964), *Unudabilmirem* (1966), *Mehvolmuş gündelikler* (1968), *Menim günahım* (1969), *Mahnı dağlarda galdı* (1972), *Geribe oğlan* (1974), *Hurşidbanu Natevan* (1978), *Büllur sarayda* (1983) gibi eserleri sadece Azerbaycan sahnesinde değil, Sovyetler Birliği'nin bir çok yerinde büyük ilgi görmüştür. Eserlerinde Azerbaycan hayatını ideolojik, şematik, tek yanlı bir şekilde ele alması ile bir çok yazardan ayrılır. Azerbaycan insanının 1920-70 yılları arasındaki çilelerini, siyasî tecrübesini, kültürel gelişimini realist bir tarzda, dolgun ve karakteristik kahramanların hayat hikâyelerinde ele alır. Yarattığı tipler sun'î değil, inandırıcıdır. Kahramanların psikolojisi başarıyla verilir. Millî problemlere karşı hassastır. Dramlarında, romanlarında siyasî hayatı doğrudan doğruya veya ima yoluyla tenkit eden cesurane çıkışlar İ. Efendiyef için karakteristiktir. 1990 yılında iki dramı Türkiye'de Azerbaycan'dan gelmiş bir tiyatro topluluğu tarafından sahnelendi ve büyük bir ilgi ile karşılandı.

Komedileriyle savaş sonrası tiyatro hayatında kendine mahsus bir çizgi geliştiren *Sabit Rehman* (1910-1970) öğretmenlik, gazetecilik yapmış, 1936'da Moskova'da sinema akademisinde okumuş, 1937'de Bakû'ya dönerek sinema stüdyosunda senaryo şubesinin müdürlüğünü yapmıştır. Güzel san'atlar tiyatro müdürlüğü, Bakû stüdyosu müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. Hikâye ve romanlar da yazmış bulunan S. Rehman daha çok komedileri ile büyük bir başarı sağlamıştır. *Aydınlar* (1949)'da kolhoz

hayatını, fedakâr işçileri, "sovyet insanı"nın yaratıcı ve yapıcı yanını idealize eder. Yeni cemiyete ayak uyduramayan eski kafalılar yerilir. *Nişanlı gız* (1953)'da ahlâk problemleri biraz da dramatik bir hava içinde işlenir. *Eligulu evlenir, Yalan Külekler* (1970) gibi eserlerinde cemiyetin çarpık yanları realistçesine, insanın zaafı psikolojik derinliğiyle işlenmiştir.

Enver Memmedhanlı (1913-1990) çok yönlü faaliyeti arasında tiyatro eserleri ve senaryolar da yazmıştır. Özellikle *Şarkın seheri* (1947) adlı dramıyla dikkati çekmiştir. Bu romantik dramda Azerbaycan'da sovyet hâkimiyetinin kurulması, Şark'ın mazlum milletlerinin kurtuluşunun başlangıcı olarak tasvir edilmiştir. *Od içinde* adlı dramında millî bir problem olan Güney Azerbaycan'daki 1945-1946 arasında cereyan etmiş, Pişeverî hareketi konu olan işlenmiştir. Bu konu E. Memmedhanlı'nın diğer eserlerinde de bir çok kere ele alınmıştır. Eserlerinde akıcı, sürükleyici mükemmel bir dil kullanmasıyla tanınmıştır.

Şiheli Gurbanof (1925-1974), *Eceb işe düşdük* (1962), *Olmadı éle oldu béle* (1964), *Sensiz* (1967), İslam Seferli (1923-1974), *Gözhekimi, Ana üreyi* (1960), *Yol ayracında* (1972), M. İbrahimof, *Kendçi gız* (1962), *Yahşı adam* (1965) komedileri ve *Közeren ocağlar* adlı dramı ile, Bahtiyar Vahabzade, *İkinci ses, Vicdan, Yağışdan sonra, Anar, Adamın adamı, Garavelli, Keçen ilin son gecesi, Seyfeddin Dağlı, Menziliniz mübarek* (1971), *Teze gelin* (1975), *Adı senin dadı benim* (1963), *Aydınlığa doğru* (1965), A. Memmedof, *Hemyerliler, Kişiler, Yadin damı, Ulduzlar görüşende, R. İbrahimbeyof, Tohunma, Yaşıl gapı arhasında, Şire benzer, Gum üzerinde, N. Hezri, Eks-seda, Sen yanmasan, Ekrem Eylisli, Vezife, Guşu uçan bulaglar, Atamülkü, Menim neğmekâr bi-bim* gibi piyesleriyle son dönem Azerî tiyatrosunun seçkin örneklerini vermiş bulunuyorlar.

Bütün edebî türler gibi, tiyatronun da 1985'ten bu yana sür'atle gelişen olumlu değişikliklerle daha da başarılı yazarlar ve eserler kazanacağı ümit edilmektedir.

h- XX. Yüzyılda Azerî Edebiyatı

XX. yüzyılın başları, Azerbaycan'da ve bütün Çarlık Rusyasında büyük hadiselerin cereyan ettiği bir zamandır. Bakû, petrol sanayii sebebiyle sür'atlı bir gelişme göstermiş, kısa zamanda Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi hâline gelmişti. 1905 Rus ihtilali, "kavimler hapishanesi" diye bilinen Çarlık Rusyasında hürriyet güneşini doğurmuş, Türkler ve Müslümanlar arasında siyasî, edebî, ictimai faaliyetlerin süratle gelişmesini sağlamıştır. Kısa zamanda birçok kitap yayımlanmış, gazete ve dergiler yerden biter gibi fıskırmaya başlamış, siyasî partiler, ictimai teşkilatlar kurulmuştur. Fikir hürriyetinin olması, Azerbaycan'daki siyasî hareketlerin de açıklık kazanmasına, aydınların temayüllerinin belirmesine ve pek tabii olarak bu hususlar da Azerbaycan'da fikir münakaşalarının, siyasî çatışmaların, kültür-medeniyet tercihlerinin ortaya çıkmasına yardım etmiştir. Münevverler tercihlerine göre çeşitli gazetelerin, dergilerin başlarında toplanmış açık bir şekilde kendi düşüncelerinin, inançlarının mücadelesini yapmaya başlamıştır.

1906-1911 yılları arasında İran'da meşrutiyet hareketlerinin yaygınlaşması 1908'de Türkiye'de meşrutiyetin ilan edilmesi Azerî münevverleri üzerinde derin tesirler bırakmış onları ümitlendirmiştir. Yine aynı yıllarda ve daha sonraları 1920'ye kadar Türkiye matbuatı İran'daki meşrutiyet hareketlerine, Kafkasya'nın tümünde olup bitenlere geniş yer vermiş, İran meşrutiyetçilerine yardım için gönüller Türkiye'den Tebriz civarında giderek çalışmışlardır. Meşrutiyet hareketlerinin başkanlarından, hürriyet kahramanı *Şettar Han* hakkında Türkiye'de birçok yazı neşredilmiş, kendisine kasideler yazılmıştır. Aynı durum 1920 lerde *Hıyabanî hükûmeti* kurulduğu zaman da görülmüştü.

Artık herkes uyuyan Şark'ın gaflet uykusundan uyandığına inanıyordu. Bu da değişik fikir kutuplarında bulunan insanlar arasında sert fikir tartışmalarının oluşmasını sağlıyordu.

Meşrutiyet ilk yıllarında İslamcılık düşünceleri/hem Türkiye'de hem de bütün İslam dünyasında çok hareketli ve cazip idi. İran meşrutiyetinin umulan neticeleri verememesi, Türkiye'de İttihatçıların milleti hayal kırıklığına uğratmaları, Balkan savaşı ve en nihayet Arap ülkelerindeki karışıklıklar, Osmanlı devletini uçurumun başına getirdiği gibi dünyadaki İslamcılık -İttihad-ı İslam- hareketinin de parlaklığını yitirmesine sebep olmuştur. Fakat, 1917 Rus ihtilali, Türk-İslam dünyasını yeniden ümitlendirmiş, harekete geçirmiştir. Bu sefer Türkçülük, Turancılık idealleri, İslamcılık hareketine göre daha canlı ve sürükleyici olmuştur.

II. Meşrutiyetten sonra İstanbul'a tahsil veya herhangi bir sebeple gelip burada yaşayan, okuyan, çalışan veya siyasî faaliyetlerine devam eden, Azerî edebî ve siyasî şahsiyetlerinden bazıları şunlardır: Daha önce 1890'lı yıllarda gazeteci *Ömer Faik Numanzade* ve *Mehemmed Ağa Şahtahtlı*, *Celal* ve *Said Unsî* kardeşler, sonraları; *Hüseyin Cavid*, *Mehemmed Hadi*, *Mehmed Emin Resulzade*, *Abdullah Sur*, *Yusuf Vezir Çemenzenli*, *Ahmed Ağaoğlu*, *Hüseyinzâde Ali bey*, *Mirza Ali Muciz* vs.

XX. yüzyılın başlarında Azerî münevverleri bir yandan bütün Rusyadaki matbuatı -Ruşça ve muhtelif Türk lehçelerindeki neşriyatı kasediyoruz- diğer yandan Türkiye,

İran ve başka İslam memleketlerindeki yayınları temin edip okuyor, bununla da kalmararak bu memleketlerdeki çeşitli dergilere gazetelere yazılar gönderiyordu. Meselâ; tanınmış, başarılı bir muallim olan *Mehemmed Tağı Sıdkı*, İstanbul'a *Ahter* gazetesine ve Kalküta'daki *Hablelmetin* dergisine yazılar göndermişti. Benzeri bir durum Güney Azerbaycan(İran)dan gelen Türk asıllı yazarlar için de söz konusudur; *Mehemmed Ali Terbiyet*, *Said Selmasî*, *Hüseyin Cavid* İstanbul'da buldukları sıralarda *Rıza Tefvîk*'ten hususî dersler almışlardır.

Bu yüzyılın girişinde Azerîler dünyaya gözlerini çevirmişler, olan bitenleri anlamaya çalışıyorlar, kendi yurtlarının geleceği için hazırlıklar yapıyorlardı. Türkiye'de de yeni gelişmeler vardı. Başta İstanbul'daki Türk münevverleri olmak üzere birçok kimse, Rusyadaki Türklerin matbuatını takip ediyor, oralarda çıkan süreli yayınlara makaleler gönderiyorlar, Türkiye'de çıkan süreli yayınların bir kısmı da Rusyadakilerden sık sık iktibaslar yapıyorlardı. Rusyadaki Türklerin, Türkiye matbuatına doğrudan doğruya gönderdikleri mektuplar, yazılar, teklifler halka sunuluyordu. Türk boyları arasında, tarihin hiç bir devrinde görülmeyen yakın kültür alış verişine başlamıştı. Bütün Türk dünyasında bu yaklaşımların tabii bir neticesi olarak müşterek temayüller belirdi: Bunlar arasında bilhassa "müşterek bir Türk yazı dili yaratma" teşebbüsü dikkati çeker. İstanbul'da *Sırat-ı müstakim*, *Türk Yurdu*, *İkdam*, Bahçesaray'da *Tercüman*, Bakû'da *Hayat*, *Füyuzat*, *Şelale*, *İrşad*, *Açıksöz* gibi süreli yayınlarda bu temayül açıkça desteklenmiştir.

Dildeki yakınlaşma ile birlikte edebî ve siyasî münasebetler de gelişmiştir. Bu karşılıklı münasebetler XX. asrın ilk çeyreğinde Azerî edebiyatının Türkiye ile olan bağlarını güçlendirmişti. O kadar ki, Azerbaycanlı *Abdulla Sur*, bazı kısımlar elyazması hâlinde kalmış, bazıları kaybolmuş, çok az bir kısmı ise basılmış olan *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı bir eser yazmıştı. *Namık Kemal*, *Şemseddin Sami*, *Abdulhak Hamid*, *Tevfik Fikret*, *Recaizade Ekrem*, *Muallim Naci*, *Mehmet Akif*, *Mehmet Emin Yurdakul* gibi yazarlarımızın eserleri Azerbaycan'da okunuyor, basılıyor ve sahneleniyordu. Türkiye'de basılmış bazı ders kitapları Azerbaycan'da okutuluyor, hatta bazı Türk gençleri Azerbaycan'a giderek orada öğretmenlik yapıyorlardı. Aynı şekilde Türkiye'ye gelerek burada eserler veren Azerî yazarları, gazetecileri de vardı: Meselâ; *Mehmed Emin Resulzade*, *Ağaoğlu Ahmed*, *Hüseyinzade Ali Bey*, *Yusuf Bek Vezirof* (Çemenzeminli), *Hüseyin Cavid*, *Mehemmed Hadi* vs.

Bakû ve Tiflis'te neşredilen bazı gazete ve dergiler Türkiye'ye yakınlık hususunda o kadar ileri gitmişlerdi ki, *Füyuzat*, *Teze Füyuzat*, *Şelale* tamamen Türkiye Türkçesi ile neşrediliyor, *Hayat*, *İrşad* ve daha sonra *Açıksöz*' gazetesi de bu yazı diline çok yakın ve daha sade bir yol izliyor, Türkiye siyasî ve kültürel muhiti ile yakın paralellikler gösteriyorlardı. Fakat ne yazık ki, birinci grupta olanların dili tamamen *Servet-i Fünun* dili idi. Bu bakımdan da Azerî Türkçesi'nin sadeleşmesini, kendini bulmasını geciktirmiştir. Yalnız bu dilin tıpkı Anadolu Türkçesi gibi Azerbaycan Türkçesi'ni de edebî, siyasî, felsefî terimler bakımından zenginleştirdiğini hatırlatmak gerekir. Belki de en yararlı yanı bu olmuştur. Bugün dahi aramızda müşterek olan bir çok edebî-kültürel terim o zaman Azerî Türkçesi'ne geçmiştir.

1905'ten sonraki yıllar, Azerî edebiyatının uyanma, dünyayı tanıma, silkinip şahsiyetini arama ve bulma devirleridir. Bu dönemlerde Azerî edebiyatı bir yandan Türkiye, diğer yandan da Rusya'daki edebî hareketlerin, siyasî gelişmelerin tesiri altındadır. Eskiden olduğu gibi İran edebiyatını takip etmeyi, örnek almayı bırakmış, hatta 1850'lerden sonra *Ahundzade*'nin eserleri, matbuat hayatının gelişmesine bağlı olarak daha ileri bir duruma gelmiş, İran edebiyatını tesiri altına almış, ona yön göstermeğe başlamıştır. XX. asrın başında İran'daki edebiyat, bir yandan da Türkiye'deki edebî, siyasî cereyanların, nüfuzu altında idi.

Bu yıllardaki Azerî edebiyatı üç büyük temayülün tesiri altındadır: Türkiye'ye bağlı olarak Türkçülük cereyanının, Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesiri ile İslamcılığın ve nihayet Rusya dolayısıyla çağdaş siyasî ve sosyal cereyanların; 1920'lere yaklaştıkça da sosyalist akımların. Azerbaycan'ın 1920'lere kadar, Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye kanalıyla takip edip tanıdığını da unutmamak gerekir.

Bu bakımdan XX asrın ilk çeyreğindeki edebiyatta bu üç temayülün temsilcilerine de rastlanır fakat bunların hepsinin dışında bir edebî mektep vardır ki; mensupları Azerbaycan'ın o günlerdeki durumuna göre bütün bu temayüllerin soğuk kanlılıkla bir sentezini yaparak, memleketleri için en doğru olan yolu seçmiş görünürler. Bunlar *Molla Nasreddincilerdir*. 1906'da Tiflis'te *Ö.F.Numanzade* ve *Celil Memmedguluzade* tarafından çıkartılan bu siyasî, ictimai, mizah mecmuası ile kısa zamanda mütecanis bir edipler, şairler topluluğu oluşturulmuştur; Derginin etrafında *M.A.Sâbir*, *Abdurrahim Bey Hakverdili* (1870–1933), *Memmed Said Ordubadî* (1872–1950), *Aligulu Gamkûsar* (1880–1919), *Ali Nazmi* (1878–1946), *Selman Mümtaz* (1884–1937) ve daha başka yazarlar, şairler toplanmıştı. Derginin yöneticisi ve başyazarı *Celil Memmedguluzade* (1866–1932) dir. Bunun bağlayıcı, emniyet telkin eden, kararlı şahsiyeti olması idi, bu grup 1920'lere kadar bir arada kalamazdı. *Molla Nasreddin* 1906–1918 arasında Tiflis'te, kapatıldıktan sonra 1921'e kadar Tebriz'de ve nihayet 1922–1931 yılları arasında da Bakû'da çıkmıştır.

Celil Memmedguluzade'nin gazetecilikten başka, fıkra, makale, hikâye ve dram yazarlığı da vardır. Dergi'de "Molla Nasreddin" imzasını kullanmış ve bu adla da meşhur olmuştur. Bilhassa *Anamın Kitabı* ve *Ölümler* adlı dramları o devrin Azerbaycan hayatını mükemmel bir şekilde; gayet realist çizgilerle aksettirmiştir. *Anamın Kitabı*, *Celil Memmedguluzade*'nin edebiyat anlayışını, siyasî-ictimai görüşlerini bütün açıklığı ile ortaya koyuyordu. Piyesteki üç kardeş üç ayrı memlekette okumuşlardır. Biri Türkiye'de biri Rusya'da ve biri de İran'da. Bacıları ise Azerbaycan'da analarının yanında terbiye görmüştür. Üçü de evlerine dönünce geçinemezler, ne yapacaklarını şaşırırlar. Üç ayrı insan, üç ayrı dünya görüşü karşı karşıyadır. Kızkardeşleri doğru olan yolu; analarının kitabını yani Azerbaycan'ın yolunu bulur. Bu yazarın kendisinin de benimsemiş olduğu sentezdir.

Molla Nasreddincilerden biri olan *Mirza Aliekber Sâbir* (1862–1911)den daha az söz edilebilir. Çünkü Türkiye'de az çok tanınmakta; *Hophopname*'si ile bilinmektedir. *Sâbir* milletin dertlerini yüreğinin derinliklerinde hissetmiş, bu dertlerin yüreğindeki acısını

"ağlayarak güldüren, güldürerek ağlatan" şiirleri ile dışa vurmuştur. Dili, üslubu, şiir anlayışı "gülle, bülbüle dair yalan söylüyen" gazelci, kasidedi şairlerin ortalıktan çekilmelerine, tam manasıyla devirlerini doldurmalarına sebep olmuştur. Realist-modern Azerî şiirinin ortaya çıkışı doğrudan doğruya *Sâbir*'in edebî faaliyetine bağlıdır. Tamamen orijanal karektere sahip, hiç bir kimse ile mukayese edilemeyecek, hiç bir ekole bağlanamayacak bir şairdir. Kendi yolunu –aslında Azerbaycan edebiyatının da yolunu– kendi açmış, kendi mektebinin esaslarını en mükemmel bir şekilde olgunlaştırmıştır. Ne yazık ki, genç denilecek bir yaşta dünyadan göçmüştür. *Sâbir*'in özellikle Güney Azerbaycan edebiyatı üzerindeki tesirleri son derece yararlı o'lmuş; burada *Mirza Ali Muciz* (1873–1934) gibi yetenekli bir şair *Sâbir*'in geleneğini devam ettirmiştir.

1920'li yıllardaki edebiyatı anlayabilmek için, yakın tarihlerde Azerbaycan'da cereyan eden siyasi, tarihi hadiseleri kısaca gözden geçirmek gerekir.

1917 ihtilalinin hemen sonrasında, 28 Mayıs 1918'de Gence'de *Mehmed Emin Resulzade*'nin başkanlığında tarihin ilk Türk cumhuriyeti; "Azerbaycan Millî Şurası" adıyla kurulur. Bakû henüz "Bolşevikler" in elindedir. Çünkü o zamanlar bu büyük petrol sanayii şehrinde bulunan işçi sınıfının –ki, çoğu Rus idi– sosyalist temayülleri sebebi ile Bakû ihtilalcilerin elinde idi. Millî Azerbaycan Hükümeti Türkiye'den yardım istedi. Nuri ve Mürsel Paşaların kumandasındaki Türk ordusunun, Azerbaycanlı gönüllülerle birlikte Bakû'yu muhasara ederek 15 Eylül 1918 tarihinde bu şehri Bolşeviklerden geri almasından sonra hükümetin başkenti buraya taşındı. Bu zafer bütün Azerbaycan'ı sevince boğdu. Hem Ruslardan, hem de Ermenilerden kurtulmuşlardı. Bu sıralarda hükümette büyük ölçüde etkili olan *Musavat Partisi*, *Ziya Gökalp*'in "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" düsturu doğrusunda şekillenmişti. Hükümet de bu yolda uygulamalara başladı fakat bu hâl uzun sürmedi. 27 Nisan 1920'de Bolşevikler Bakû'ya girerek Azerbaycan hükümetine son verdi. Bir müddet sonra da Azerbaycan Sovyetler Birliği'ne dâhil edildi.

Kuzey Azerbaycan XIX. asrın başlarından itibaren Güney Azerbaycan ve İran üzerinde müessir olmaya başlamıştır. 1905'ten sonra İran fikir hayatı, edebiyatı kuzeyin büyük tesiri altında şekillendi. 1906 İran meşrutiyet hareketi, Kuzey Azerbaycanlı aydınlarca büyük ölçüde desteklenmiştir. Aynı hareket Osmanlı Türklerince de yönlendirilmek istenmiştir. Tebriz'de 1908'de başlayan *Settar Han* ve *Bağır Han*ların önderliğindeki ihtilal hareketi 1912'ye kadar devam etti. İranlılar Rus–Kazak askerlerinin yardımı ile meşrutiyet hareketini, Tebriz'i susturarak kanlı bir şekilde bastırdılar. Bu yöredeki Rus kuvvetleri ancak 1917 Rus ihtilalinden sonra çekildi 1917'den itibaren Kuzey Azerbaycan'da güçlenen ve 1918'de bağımsız cumhuriyetin kurulmasıyla neticelenen millî hareket, Güney Azerbaycan'da da tesirini göstermiştir. 1920'de Tebriz'de *Şeyh Muhammed Hıyabanî* başkanlığında "Azadistan" adlı ikinci Azerî–Türk devleti kuruldu. Bir yıla yakın ayakta kalan bu millî hükümet de Rus–Kazakların yardımı ile İranlılar tarafından yıkıldı; *Hıyabanî* idam edildi. 1924'ten sonra İran tamamen Farsların eline geçerek, Güney Azerbaycan üzerinde büyük baskı kurdu; halkın kendi dilinde okuyup yazması yasaklandı. Azerî Türkçesi ile yazılan, basılan kitaplar ortadan kaldırıldı, mektepler kapatıldı. Bu hâl çok az değişikliklerle günümüze kadar devam etti.

Her iki Azerbaycan da birbirine yakın yıllarda devam eden bu büyük siyasî-millî hadiseler münevverler üzerinde derin izler bıraktı. Edebiyat hayatındaki tesirleri daha uzun zaman devam etti. Azerî şairleri, yazarları bu büyük siyasî-millî hadiselerin beslediği heyecanla millî eserler yarattılar.

Bu genel çerçeveyi çizdikten sonra tekrar edebiyata dönebiliriz.

1920'ye kadarki edebiyatın en büyük temsilcilerinden biri, kendi başına bir mektep olan *Hüseyn Cavid* (1882-1941)tir. Şair ve tiyatro yazarıdır. İran ve daha sonra Türkiye'de, İstanbul'da okumuştur. Romantik bir şair olmasına rağmen eserlerinde realizm temayülleri de güçlüdür. Şiirlerinde *Abdülhak Hamid*, *Rıza Tevfik*, ve *Tevfik Fikret*'in tesirleri görülür. Bu şairliğin ilk devreleri için söylenebilir. *Bahar Şebnemleri*, *Geçmiş Günler* adlı kitapları, *İblis*, *Uçurum*, *Peygamber*, *Şeyh Sen'an*, *Topal Timur* gibi manzum, mensur dramları da vardır. Devrinin en kudretli şairi ve dramları ile de en önemli tiyatro yazarıdır. Eserleri Azerbaycan sahnelerinde senelerce oynanmış ve günümüzde de oynanmaya devam etmektedir. Dili, Türkiye Türkçesi'ne çok yakın ve sadedir. Devrinin siyasî ictimâî vaziyeti, emperyalist devletlerin dünyada, insanlığa sığmaz vahşice hareketleri, harpler, cehalet ve sefalet *Cavid*'i zaman zaman bedbinliğe düşürmüş, ümitsizliğe sevketmiştir. O'nun "cihanda hak da hakikat de hepsi kuvvettir!" şeklindeki tesbiti bu durumun neticesidir.

Azerbaycan'ın romantik şairlerinden ikisi de *Ahmet Cevad*'la *Mehammed Hâdi*'dir. *Hâdi* (1879-1920), dilinin ağır olmasına rağmen o devir edebiyatında hürriyetçi, adaletçi bir şair olarak yıldız gibi parlamıştır. Türkiye'deki Türkçülük, İslamcılık cereyanlarının sempatanlarından. Fırtınalı, maceralı, bunalımlı bir hayatı vardır. Ne zaman nerede öldüğü açıkça bilinmemektedir. Şiirlerinde *Namık Kemal*, *Fikret* ve *Hamid*'in tesirleri görülür.

Ahmet Cevad (1892-1937) Türkiye'deki Millî Edebiyat cereyanını benimsemişti. Bu bakımdan çok sade bir dille ve millî vezin olarak kabul ettiği hece ile çokşun şiirler söylemiştir. *Koşma* ve *Dalga* adlı şiir kitapları vardır. *Ahmed Cevad* 1920'ye kadar yazdığı şiirlerinde Azerbaycan istiklalinin en sevimli, heyecanlı şairi olarak öne çıkar. Şiirlerinde *Ziya Gökalp*'in düşünceleri, *Mehmed Emin Yurdakul*'un şiir anlayışının tesirleri görülür. Sovyet devrinde büyük baskı altında yaşamış, yazdığı şiirlerde kurulan yeni hayatı, ictimâî ve siyasî değişiklikleri de terennüm etmiştir. *Ahmet Cevad* romantik Azerî şiirlerinin önde gelen temsilcileri arasındadır. Türkiye'de çok yayılmış "Çırpınırın Karadeniz bakıp Türk'ün bayrağına" mısrası ile başlayan marşın güftesi bu şairindir.

Azerî edebiyatındaki romantik temayülün diğer temsilcileri arasında *Abbas Sıhhat* (1874-1918), *Abdulla Şaik* (1881-1959), *Samed Mansur*, *Abdulhalık Cenneti*, *Abdullah Bey Divanbeyoğlu*, *Said Selmasî* vs. sayılabilir. Be cereyanı tebliğ eden süreli yayınlar arasında da öncelikle *Hayat*, *Füyuzat*, *Taze Füyuzat*, *İkbal*, *Şelale*, *Dirilik* vs. gösterilebilir.

Azerî edebiyatında nesir XIX. yüzyıla kadar zayıf kalmış, manzum nev'iler kadar gelişmemiştir. *Ahundzade* ile mensur türlerde ilk canlanma başlar. Daha sonra *Ekinçi*

gazetesinde, daha çok *Zerdabî*'nin makaleleriyle gelişimini sürdürür. Daha sonra *Sultan Mecid Ganizade*, *Neriman Nerimanof*, *M.S.Ordubadî*, *Abdulla Şaik*, *Seyid Hüseyin*, *Yusuf Vezir Çemenzemini*, *A. Hakverdili*, *N.Vezirli* gibi yazarlarla serpilmeğe, büyümeğe başlar. Azerî edebiyatı tarihçileri arasında roman türünün doğup gelişmesi mes'alesi biraz münakaşalıdır: Bazıları klasik edebiyattaki mesnevileri, manzum roman olarak kabul eder; bu türün başlangıçtan beri var olduğunu ileri sürerler. Bazıları da Avrupaî manada eserleri kastederek ilk romanın *Neriman Nerimanof*'un *Bahadır ve Sona* (1896–1899)sı olduğunu iddia ederler. Bir çoğu da *Sultan Mecid Ganizade*'nin iki ciltlik *Mektubat-ı Şeyda Bey Şirvanî* (1899) adlı eserini romanın ilk örneği olarak benimser. *Seyyah Zeynelabidin Merağayî*'nin *Seyahatname-i İbrahim Bey* (Farsça, 1877) adlı eserini ilk roman olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Bunların hepsi de bazı noktalardan haklıdır. Azerbaycan'da roman birden bire ortaya çıkmamış, bir müddet eski mesnevilerin, halk hikâyelerinin tesiriyle, diğer taraftan da Avrupaî eserlerin, Rus yazarlarının hikâye ve romanlarının tesiriyle kendi yolunu, gelişme istikametini aramıştır. İlk romanlar arasında *C.Mehammedguluzade*'nin *Danabaş kendinin ehvalatları* (1894), *M.Said Ordubadî*'nin *Bedbaht milyoncu yahud Rızagulu Han Firengimeab* (1914), *Abdulla Şaik*'in *Asrımızın kahramanları* (1909–1918) adlı eserleri sayılabilir. Bunların yanında roman adıyla neşredilen, küçük hacimli, muhteva itibarıyla da roman sayılmaları biraz su götürür eserler vardır: *Divanbeyoğlu*'nun *Can yangısı* (1913), *İbrahim Bey Musabeyof*'un *Gözellerin vefası* (1914), *Neft ve milyonlar saltanatında* (1917), *Ali Abbas Müznib*'in *Yusuf ve Züleyha* (1914), *Hacı Cabbarzade*'nin *Aşık Garip* (1913) vs.

1- Sovyet Devri Azerî Edebiyatı

1920'den sonra rejimin değişmesine bağlı olarak cemiyet hayatı büyük ölçüde başkalaştı, sür'atle değişti. Buna bağlı olarak da insanların dünya görüşü, san'at anlayışı yeniden şekillendi veya şekillendirildi. Yeni rejimin baskıcı olduğu ve kendi görüşünün dışında olanlara pek fazla hayat hakkı tanımak istemediği bilhassa 1937'lerde Stalin'in dehşetli terörüyle iyice anlaşıldı. 1920'den sonra sadece Azerbaycan'ın cemiyet hayatı, yönetim şekli değişmekle kalmamış, yönetenler de değişmişti. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Türkleri yönetimde arka plana itilerek Ruslar ve bilhassa Azerbaycanlı Ermeniler Azerbaycan'a hâkim oldular. Yakın tarihlerdeki Türk-Ermeni çatışmasının, Türkiye lehindeki halk oyununun tesirleri ile yeni yöneticiler çok gaddarca davrandılar; bir çok ilim adamı, yazar, gazeteci, öğretmen hayatında oldu. 1930'lardaki kolektifleştirme devrinde de halktan insanların binlercesi yok edildi. Böyle bir diktatörlük devrinde edebiyatın şaheserler yaratması, san'at hayatının başarılar sağlaması beklenemezdi. Nitekim "Sosyalist Azerbaycan Edebiyatı"nın san'at değeri taşıyan eserlere kavuşması için 10–15 yıl geçmesi gerekmiştir.

Yazarlar 1920'den önce olduğu gibi serbest yazma şansına sahip değillerdi. Resmî-ideolojik görüşe uygun yazmak mecburiyeti vardı. Buna "Sosyalist realizmi" adı veril-

di. Cemiyete "inkılapçı" bir gözle bakılıyor, sosyal hadiseler, insan ilişkileri sınıflar arasındaki çatışma fikrine uygun olarak açıklanıyordu. Yeni bir cemiyet kuruluyordu, bu cemiyetten yeni bir edebiyata ihtiyacı vardı. Böylece eski dünya görüşüne, hayat tarzına ve bunun tabii bir sonucu olarak da eski edebiyata (klasik edebiyat) karşı şiddetli bir hücum başlatıldı. Tabii "eski"yi temsil eden ancak cemiyetin kendisi idi. Bolşeviklerin karşısında bu "eski" denilen hayat tarzının temsilcileri çıkmıyor, konuşmuyordu. "Eski ile yeni arasındaki diyalektik mücadele"yi tamamıyla Bolşevik yazarlar yürütüyordu. Halkın yararına iddiasıyla başlatılan hücum, ferdin ve dolayısıyla "insan"ın inkârına kadar varmıştı. Cahil din adamları, zalim beyler, eski yöneticiler, hurafelere inanan insanlar, zengin kimseler, burjuvalar, anti-sosyalist ve komünistler, eski hayatın tipik temsilcileri olarak canlandırılıyorlardı. Bunların karşısına idealist komünistler, inkılapçılar, işçiler, öğretmenler, kadın haklarını ve kadın hürriyetini temsil eden genç kızlar, kadınlar adetâ insanüstü özellikleri ve gayretleri ile çıkartılıyorlardı.

Böylece kaba bir şekilde ve sun'i olarak yaratılan eski-yeni kavgasının yansıdığı edebî eserler bu eserlerde canlandırılan kahramanlar hep birbirine benzemeğe başladı. Basit sloganlar, tek yanlı ideolojik görüş, güdümlü edebiyatın özellikleri hâline geldi.

Bolşevik görüşü açısından ele alınan milletler arası problemler, dünyanın çeşitli yerlerindeki sınıflar arası çatışmalar, sömürgeler-emperyalisler arasındaki mücadeleler, halk hareketleri, işçi ve köylü hadiseleri; "enternasyonalizm", "dünya barışı", "dünya sosyalistlerinin birliği", "hümanizm" adına geniş ölçüde muhtelif eserlerde ele alındı. Bu hususta bazan o derecede aşırı davranıldı ki zaman zaman millî edebiyat ve dil inkâr edildi. Rusça; "Lenin'in dili", "Komünist dünyasının dili", Rus edebiyatı da; "emekçinin, işçinin, inkılabın edebiyatı" olarak yüceltildi. Azerî edebiyatının vazifesi; "büyük kardeş Rusların" edebiyatını örnek almaktı. Başlangıçta *Maksim Gorki*, bütün Sovyet halkları için resmî modeldi. *Mayakovski* ve diğerleri bunu takip etti. Bu "kuruluş devri"nden sonra 1930'lardan itibaren Komünist Partisi tarafından san'atçılara "sosyalist varlığını dolgun ve çok yönlü bir şekilde aksettiren, emekçilere sosyalizm kuruluşu işine sadakat ruhu aşılayan, derin mazmunlu, mükemmel bir şekilde sahip eserler yaratma" tavsiye edildi.

Kısaca çerçevesini çizmeğe çalıştığımız bu görüşler içerisinde yazıp yaratmak zorunda kalan, 1920'den önceki devirde olgun eserler yazmış san'atçılar değişik yollar tercih ettiler: Bir kısmı sustu, bir kısmı etliye sütlüye karışmamayı; küçük bir vazife alıp bir kenara çekilmeyi tercih etti. Bir kısım yazarlar da yeni devire ayak uydurmağa çalışarak istenilen tarzda eserler yazmayı denediler. 1920'den önce eserler vermiş, sosyalist veya sosyal demokrat görüşlü kimseler ise pek fazla zorlamadan yeni devrin değerlerine uygun eserler kaleme aldılar. Her şeye rağmen, kendi bildiği yolda gitmeğe, inandığı ölçüler içinde eserler vermeğe çalışanlar da yok değildi. Bu gibi şahsiyetler arasında *Hüseyin Cavid* örnek olarak gösterilebilir. *A.Hakverdili*, *Cafer Cabbarlı*, *Celil Memmedguluzade*, *Yusuf Vezir Cemenzeminli*, *Abdulla Şaik* gibileri ise kendi şahsiyetlerini korumaya çalışarak hem yeni devre, hem de kendi zevk ve görüşlerine uygun havada eserler yaratmağa çalıştılar. Bir kısmı başarabildi, bir kısmı da *Stalin*'in terör devrinde hayatını kaybetti.

Yeni yetişen, genç, heyecanlı, sosyalist değerlere samimî olarak inanmış veya Partinin gözüne girmeğe can atan bir çok kimse de güdümlü edebiyatı yaratmak için uğraştılar. Çok geçmeden kuşak çatışması, dünya görüşü farklılığı noktasına geldi. Yönetim tarafından teşvik edilen bir kısım gençler, yaşlı nesli çeşitli kötü sıfatlarla aşağılayarak onları zor durumda bıraktılar. Bu sert mücadele zemini, 1937'lere doğru o hâle geldi ki, kimse korkusundan bir şey yazamaz oldu. Yazılanlar da Parti kararlarının siyasî ve ideolojik sloganların dar çerçevesinden dışarı çıkamadı.

Bu dönemde bir kurtuluş yolu olarak tarihî konular, uzak ülkelerde cereyan eden hadiseler, ele alınmağa başlandı. Aslında bu sansürlü dönemlerde san'atçıların sık sık baş vurdukları bir kaçış yolu idi. *Yusuf Vezir Çemenzeminli*'nin; Gızlar bulağı, Gan içinde, *Cavid*'in; Siyavüş, Azer, Topal Teymur, *Cabbarlı*'nın; Od gelini, Nesreddin Şah, *Abdulla Şaik*'in; Nüşabe, *Samed Vurgun*'un; Vakıf, Gız Gayası, Aslan Gayası, Zencinin Arzuları gibi eserlerini buna örnek olarak gösterebiliriz.

Sovyet devri Azerî nesrinin ilk devresi olarak düşünülen II. Dünya Harbi'ne, 1941'e kadarki yıllarda *Abdurrahim Bey Hakverdili* (1870-1933), *Mehmed Said Ordubadî* (1872-1950), *Süleyman Sani Ahundof* (1875-1939), *Seyid Hüseyin* (1887-1937), *Yusuf Vezir Çemenzeminli* (1887-1943) gibi tecrübeli yazarlar yanında *Hacıbaba Nazarlı* (1895-1937), *Süleyman Rahimof* (1900-1978), *Mehdi Hüseyin* (1909-1965) gibi daha genç yazarlar edebî hayatta kendilerini göstermişlerdi.

Bu dönemde ele alınan mevzu genellikle Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kuruluşudur. Eserlerin bir çoğunda 1920'den önceki yıllar; yani Sovyet hükümetinin kuruluşundan önceki Azerbaycan ele alınır; köylülerin, işçilerin, genç aydınların kötü durumu, din adamlarının, zenginlerin, cahil ve fanatik kimselerin, burjuvaların, beylerin sömürsü anlatılır. Sonra da Sovyet devrinin gelmesi ile emekçilerin kurtuluşu, ilerleme ve kalkınma döneminin başlaması tasvir edilir. Daha doğrusu 1917 ihtilali arefesindeki ve hemen sonrasındaki Azerbaycan hayatı ele alınır; "İnkılabın" gerçekleşmesi anlatılır. Bu eserlerin ortak bir yanı da epik hususiyetlerin ağır basması, "inkılapçı" tiplerin idealize edilmesidir.

1941-1946 II. Dünya Savaşı yıllarında konuların ağırlığı tabîî olarak bu savaşa kayar. Savaş sırasındaki eserler daha çok halka güven ve cesaret vermek için yazılmışlardır. Savaşa genç bir asker olarak katılan ve döndükten sonra 1950 - 1960'lı yıllarda savaş hatıralarını, intibalarını yazan veya bunlardan yararlanarak değişik bir çok eser ortaya koyan bir kuşak yetişir. Bunların eserlerinde "gerçek savaş"ın ne olduğu görülür. Yaşanmışlıktan gelen canlı ve ürpertici hususiyetleri ile bu eserlerin büyük bir çoğunluğunun tek yanlı görüşle yazılmaları tezat teşkil eder. Bu gibi eserler hikâye, roman, ve tiyatro türlerinin imkânlarını zorlarlar. Savaşla birlikte uzak ülkelerin egzotizmi de esarlere yansır.

Savaşa kadarki dönemin önemli şahsiyetleri arasında, eski kuşaktan olarak kabul edebileceğimiz *Yusuf Vezir Çemenzeminli* çok yönlü bir yazar olarak dikkati çeker. Küçük, mizahî, realist hikâyelerinde Azerbaycan halk hayatının bütün yönlerini mükemmel bir şekilde işlemiştir. Azerbaycan Millî Hükümeti'nin elçisi iken (1918 - 1920) bu-

lunduğu İstanbul'da "Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar" adlı küçük edebiyat tarihini neşreder. Avrupa'da bir müddet bulunduktan sonra 1925'te Bakû'ya döner. Sovyet devrinde daha çok roman yazar, halk edebiyatı hakkındaki çalışmalarını sürdürür: Şair *Vakıf*'ın hayatını işlediği *Gan içinde*, Azerbaycan'ın eski tarihinden konusunu aldığı *Gızlar bulağı* (1934), Rusya'daki üniversite öğrencilerinin hayatını işlediği *Studentler* (1931-1934) belli başlı romanlarındandır. Hikâyelerinde kullandığı dille, canlandırdığı tipler arasında tam bir uyum olmasına dikkat etmiş; bunda da büyük başarı sağlamıştır. *Hazret-i şehriyar* (1935) adlı bir komedi de yazmıştır.

Memmed Said Ordubadi (1872 - 1950) bu dönemin belli başlı yazarları arasında yer alır. *Dumanlı Tebriz* (1927-1940, 4 cilt) romanı 1906-1911 yılları arasında merkez Tebriz olmak üzere Güney Azerbaycan(İran)da cereyan eden siyasî ve ictimai hadiseler hakkındadır. *Rızagulu Han Frengimeab* (1907) adlı romanı başarılı bir yergidir. *Döyüşen şehir*, *Gizli Bakı*, *Dünya deyişir* adlı üçlüden ibaret tarihî romanında 1890 - 1920 yıllarında merkez Bakû şehri olmak üzere Azerbaycan'da ortaya çıkan değişiklikler, siyasî hadiseler, Sovyet hükümetinin kuruluşu tavsir edilmiştir. Bir çok makalesi, tiyatro eserleri ve tercümelere de vardır.

İsimlerini belirttiğimiz yazarların daha gençleri arasında bulunan *S. Rehimof*, *E. Veliyev*, *E. Ebülhesen* Sovyet idaresinin kuruluşun işleyen daha sonraları da savaş konulu eserleriyle tanınırlar. *S. Rehimof*'un en meşhur eseri *Şamo* adlı büyük hacimli, epik karakterdeki eseridir.

Bu nesilden sayılabilecek *Mir Celal* (1908 - 1978) ve *Mehdi Hüseyin* (1909 - 1965) yazarlıkla birlikte tenkit ve edebî incelemeleriyle de tanınırlar. Her ikisinin de başarılı hikâye ve romanları vardır. *M. Hüseyin* Türkiye gezisini "*Bir ay ve bir gün*" (Bakû, 1963) adıyla neşretmiş ve eser bir hayli ilgiyle karşılanmıştı. *Daşgün* (1933 - 1936), *Apşeron*, *Terlan* gibi romanlarının dışında dram eserleri de vardır.

Savaş yıllarında edebî faaliyete başlayıp daha çok 1946'dan sonraki yıllarda olgunluk çağına ulaşmış yazarlar arasında *Mirza İbrahimof* (1911-1993) , *Sabit Rehman* (1910-1970), *Enver Memmedhanlı* (1913-990), *İlyas Efendiyev* (1914-) *Süleyman Veliyev* (1916 -) *İmran Gasimof* (1918 - 1981) gibi şahsiyetler Sovyet devri Azerî nesrinin olgun örneklerini vermişlerdir.

Mirza İbrahimof çok yönlü bir yazar, ilim adamı ve politikacıdır. Azerî edebiyatında millî bir mesele ve konu olarak ele alınan "Cenup meyvuu"(Güney Azerbaycan; vâhid Azerbaycan)nda en başarılı eserleri ; *Gelecek gün*, *Cenup hikâyeleri*, *Perviz'in hayatı*, *Pervane* vs.yi vermiş yazarlardandır. *M. İbrahimof*; *Böyük demokrat*, *Heyat ve edebiyat*, *Böyük şairimiz Sabir*, *Aşık şe'rinde realizm* gibi edebiyat araştırmaları ve tenkidî eserleriyle de önemli başarılar elde etmiş; bu gibi çalışmalarıyla edebiyat hayatına ışık tutmuştur.

İlyas Efendiyev, hikâye, roman ve dramlarıyla; lirik ve bazen de romantik anlatımıyla hayatı tahrif etmeyen realist yaklaşımıyla, kahramanlarının psikolojisine verdiği önemle "resmî yazar" olma hususiyetlerinden uzaklaşmış; san'atını ve şahsiyetini koruyabilmiş yazarlardandır. *Aydınlık geceler* (hikâyeler), *Söyüdü arh* (1959), *Körpü sa-*

lanlar (1960), *Geriye bahma goca* (1980), *Üçatulan* (1981), *Sarıköynekle Valeh'in nağılı* (1978) gibi eserleri vardır.

1960'lı yıllar Azerî edebiyatında yeni bir devrin başlangıcıdır. Çağdaş Azerbaycan hayatı veya çağdaş insan ele alınmış; nisbeten idelolojik yaklaşımlardan uzak, realist eserler, değişik teknikler ve anlatım yollarıyla ortaya konulmuştur. Bu kuşak aynı zamanda savaş ve siyasî kargaşalık devirleri yaşamamış, genellikle iyi bir öğrenim görmüş ve iyi derecede Rusça öğrenerek dünya edebiyatına da bu dille açılmışlardır. Aynı şekilde kendilerinden önceki kuşaktan çok daha iyi şartlarda dünya edebiyatının belli başlı eserlerini okuma, inceleme imkânı bularak dar kalıplardan sıyrılabilmişlerdir. Bu yıllarda eserler vermiş şahsiyetleri de iki grupta toplayabiliriz : 1960'lı yıllardan önce eserler vererek, edebî hayata girmiş ve faaliyetlerini 1960 ve 1970'li yıllarda da sürdürmüş olan nisbeten daha yaşlı bir ara nesil : *İsmail Şihli* (1919 -), *Hesen Seyit beyli* (1920-1980), *Ezize Ceferzade* (1921-), *Hüseyn Abbaszade* (1922 -), *Salam Gedirzade*(1923 - 1987), *Gülhüseyh Hüseynof* (1923 -), *Bayram Bayramof* (1924 -), *Şiheli Gurbanof* (1925 - 1967), *İsa Hüseynof* (1928-), *Çingiz Hüseynof* (1929 -), *Sabir Ehedof* (1930 -).

Bu ara nesil günümüz Azerî edebiyatına yeni bir soluk getirmiş olan, 1970 ve 1980'li yıllarda olgunlaşmış ve eserleriyle kendilerini kabul ettirmiş kuşakla, edebî gelenekler itibarıyla fazla alakası olmayan bir nesildir. Bunların içerisinde *İ. Şihli*, *İ. Hüseynof* gibi yaratıcılıklarıyla sıyrılabilmiş şahsiyetleri özellikle belirlemek gerekir. Bu ara nesil kuşağı itibarıyla II. Dünya Savaşı'nı çok genç yaşlarında yaşamış olan sanatçılardır. Dolayısıyla savaş bu nesli erken olgunlaştırmış ve 1960'lı yıllardaki yaratıcılık devrinde de büyük ölçüde etkilemiştir. Biz *İ.Şihli*, *S. Veliyev*, *S. Gadirzade*'nin eserlerinde yine II. Dünya Savaşı ile alakalı konuları görsek de bu devir yazarlarının eserlerinde artık savaş geride kalmıştır. Bütün dikkat savaştan sonraki ictimâî problemlere, köy ve şehirlerdeki çalışma hayatına, emekçilerin maddî, manevî dünyasına yönelmiştir.

İ. Şihli'nin *Ayrılan yollar*, *Dağlar seslenir* gibi eserleri bu tip romanlara örnek olarak gösterilebilir. Fakat *İ. Şihli* asıl büyük çıkışını *Deli Kür* (1957-1967) romanıyla yapmıştır. Eserde XIX. asrın sonlarıyla XX. asrın başlarında Kür nehri kıyısındaki bir köyün hayatı ele alınarak Azerbaycan'daki büyük değişmeler, gelişmeler sembolik olarak işlenmiştir. "İnkılap"tan önceki hayatın tasviri peşin hükümlerden, ideolojik yaklaşımlardan bir hayli uzaktır, ama yine de resmî görüşün tesirleri tamamen kaybolmamıştır. *İ. Şihli*, Azerbaycan halkının inanışlarını, efsanelerini, yaşayış tarzını, kısacası maddî ve manevî dünyasını çok iyi tanır. Hikâye ve romanlarında bu dünyadan alınmış unsurları, bütünlüde uyum içinde çok güzel kullanır. Bazı efsaneleri yeniden işlemiştir. Son zamanlarda neşredilen hatıraları ile de dikkati çekmektedir.

Savaştan sonra köy hayatını bütün genişliği ile ele alan yazarlar arasında *Toğana* ile *Sabir Ehedof* ve daha başarılı olarak *İsa Hüseynof* sayılabilir. *İ. Hüseynof*; *Bizim kızlar*, *Dan ulduzu*, *Yanar ürek*, *Saz*, *Tütek sesi* gibi büyük hikâyeleri ile tanınmıştır. *Nesimî*'nin hayatını işlediği *Maşher*, felsefî roman olarak kabul edilmektedir.

Mensur şiir ve hikâyeleri ile tanınmış *Gülhüseyn Hüseynoğlu* da bu neslin ileri gelen temsilcilerindedir. bu nesil içinde *Ezize Ceferzade*, geniş halk yığınları tarafından sevilerek okunan tarihî romanlarıyla ve edebiyat araştırmaları ile hususî bir yer tutar. Bazı Şirvanlı şairler hakkında yazmış olduğu üçlü romanı ve XVI. yüzyıl Azerbaycanı'nı tasvir eden tarihî romanları, Azerbaycan kadın şairleri hakkında araştırmaları vardır.

*Çingiz Hüseynof, Adalar, "Mehammed, Memmed, Meşiş"*te ayrı ırklardan ve ayrı kültürlerden işçilerin bir iş yerindeki uyumlu hayatı ile, "ideal Sovyet insanı" tiplemesini denemiştir. *Aile Sırları*'nda çağdaş Sovyet hayatının bozuk yönlerini eleştirir. Yazarın en fazla dikkati çeken eserlerinden biri de M.F. Ahundof'un hayatına hasredilmekte beraber alışılmış türde bir tarihî roman olmayan *Feteli Fethi*'dir.

Edebî faaliyette 60'lı yılların sonrasında başlayan 70 ve 80'li yıllarda da olgunluk devri eserlerini vermiş bulunan, yukarıda genel özelliklerinden söz ettiğimiz 1930'lı yılların kuşağı olarak adlandırabileceğimiz nesil içerisinde doğum tarihlerine göre: *İsi Melikzade*(1934-), *Yusif Semedoğlu*(1935-) *Ferman Kerimzade*(1937-), *Ekrem Eyllisli*(1937-), *Sabir Azerî*(1938-), *Elçin*(1940-), *Anar*(1938-), *Mövüd Süleymanlı*(1943-) kalıcı eserler verebilmiş yazarlardır.

Bu 30'lu kuşak arasında kendini kabul ettirmiş *Anar, Elçin, E. Eyllisli* ve *Y. Semedoğlu*'ndan bilhassa söz etmek gerekir.

Anar, çok yönlü bir yazar olarak dikkati çeker. Çok iyi bir öğrenim görmüş, mükemmel bir ortamda yetişmiştir. Sadece Azerbaycan'ın değil Rus ve Batı dünyasının da belli başlı eserlerini incelemiş, okumuş; geniş bilgi ve derin kültürü O'nun insan problemleri üzerinde yoğunlaşmasını sağlamıştır. *Anar*, konularını ve kahramanlarını çağdaş Azerbaycan toplumundan almasına rağmen; bu sınırlar içerisinde kalmamış, millîden beşerî olana ulaşabilmiş; hem çağdaş Azerbaycan insanını hem de günümüz insanını anlatmayı, canlandırmayı, çok yönlü bir şekilde yansıtmayı başarabilmiştir. Tiyatro eserlerinin dışında hikâye, roman ve deneme türünde eserleriyle, tenkidî makaleleri ile tanınır. *Ağ liman, Beş mertebeli evin altıncı mertebesi* gibi romanları vardır. *Dede Korkut* hakkında senaryo yazmış ayrıca "*Dede Korkut dünyası*" adlı incelemesiyle bu konuya yeni bir yaklaşım ve orijinal bir bakış açısı getirmiştir.

Hem edebiyat incelemeleri ve tenkidleri ile hem de hikâye ve romanlarıyla dikkatleri üzerine toplamış olan *Elçin*, basit insanların hayatından alınmış, psikolojik derinlik ve lirik bir anlatımla berirginleşmiş hikâyeleri ile ün kazanmıştır. Günümüzün hikâye ustalarındandır. *Mahmud ve Meryem* adlı romanında halk hikâyeciliği geleneğinin yeni bir yorumunu denemiş; *Ağ deve*'de savaş yılların işlemiştir. *Gümüşi narıncı, Bu dünyadan gatar geder, Bir görüşün hatiresi* gibi hikâye kitapları geniş okuyucu kitlesi tarafından rağbetle karşılanmıştır. *Tenkit ve edebiyatımızın problemleri* adlı eseri, günümüz Azerî edebiyatının problemlerini, başarılarını, kusurlarını gösteren bir incelemedir. 1979'daki Türkiye seyahati intibaları *Azerbaycan* adlı dergide neşredilmiştir.

Yakın dönemlerde Azerî edebiyatında kendisinden söz edilen, değişik tarzda bir romanla; *Getil günü* ile bütün dikkatleri üzerinde toplamış olan *Yusif Semedoğlu*, bu ese-

rinin neşrine kadar hikâyeleri ile tanınıyordu. *Getil günü* girift, sembolik, fantastik, bir roman olarak tanımlanabilir. Romanda tarihin değişik dönemlerinde yaşamış "şairlerin" hayat hikâyeleri ile Azerbaycan'ın talihi sembolik olarak anlatılmıştır denilebilir.

1970'li yıllarda bazı eserlerini artık Rusça olarak yazmağa başlayan bir kuşak dikkati çeker. Aslında bu bütün Sovyetler Birliği için karakteristiktir. Ana dili Rusça olanların, "Lenin'in dili" ile "Sovyet insanını, Sovyet cemiyetini" anlatmaları şeklinde açıklayabileceğimiz bu cereyanın içinde Azerbaycan'da eskiden beri bazı yazarlar bulunmuşlardır. Son zamanlarda bazı eserlerini Rusça yazan iki kardeş dikkati çeker: *Magsud İbrahimbeyof*(1935–) ve *Rustem İbrahimbeyof*(1939–). Bunların her ikisi de hikâye, tiyatro, roman, büyük hikâye ve özellikle senaryoları ile çağdaş "Sovyet insanı'nın iç dünyasını, problemlerini, dünya görüşünü yansıtmak isterler.

1920'li yıllara, Sovyet devrine geldiğinde Azerî şiiri yenileşme yolunda bir hayli yol almıştı. Özellikle Türkiye'deki yeni edebiyat anlayışının; Edebiyat-ı Cedide ve daha sonra da Servet-i Fünun ve nihayet Millî Edebiyat cereyanına katılmış şairlerin eserleri 1905'ten sonra Azerî şiirinin ilk hamleyi yapmasına büyük ölçüde tesir etmişti. Bir yandan da, daha küçük ölçüde Rus şiiri bu hususta etkili olmağa başlamıştı. *Sâbir*, *Hüseyn Cavid*, *Hadi* gibi büyük şairlerin elinde şekil ve dil itibarıyla geniş imkânlar kavuşmuştu. Klasik şiirin geleneklerinden şuurlu bir şekilde yararlanılmıştı. Böylece 1920'li yıllara geldiğinde Azerî şiiri modernleşmiş bulunuyordu.

Azerbaycan Sovyet hükûmeti kurulduktan sonra nesir ve tiyatro bahislerinde de geniş bir şekilde üzerinde durduğumuz gibi şiirde de siyasî, ictimai görüşler; "toplumcu bir sanat anlayışı" gittikçe kuvvetlendi. Devri saran "inkılapçılık" ruhu ve resmî himaye de bu anlayışı büyük ölçüde destekliyordu.

1920–1930 lu yıllarda eski kuşaktan şairler: *Hüseyn Cavid*, *Ahmed Cevat*, *Abdulla Şaik*, *Cefer Cabbarlı* gibi şahsiyetler belirli değişiklikler geçirerek hem devrin ruhuna uygun hem de kendi dünya görüşlerine ters düşmeyen eserler vermeğe çalışırken, yeni yetişen 1900'lü yıllarda doğmuş genç kuşak edebiyat hayatına girdi ve devrin heyecanına daha uygun eserler vermeğe başladı. Bunun içindir ki, Sovyet devri Azerî şiirini bu kuşakla başlatmak daha doğru olacaktır, sanıyoruz.

Bu gençler arasında *Mikayıl Rızaguluzade* (1905–1984), *Osman Sarıvelli* (1905–) *Süleyman Rüstem* (1906–1989), *Semed Vurgun* (1906–1956), *Mehdi Seyidzade* (1907–1976), *Memmed Rahim* (1907–1977), *Mikayıl Müşfik* (1908–1937), *Resul Rıza* (1910–1981) sayılabilir.

Süleyman Rüstem, "İnkılapçı" bir şair olarak 1927'de *Elemden Neş'eye* adlı şiir kitabıyla ilk çıkışını yaptı. Kitabın adı da onun dünya görüşünü yansıtıyordu. Parti'nin liderliğindeki yeni hayat görüşünün en inatçı savunucularından biri oldu. Hem klasik tarzda hem de halk şiiri geleneklerine bağlı eserler verdi, ama bu, sadece onun şiirlerinin şekil hususiyetleri için söylenebilir. Gittikçe daha çok serbest şiire yöneldi. Her zaman "partizan" bir şair oldu.

Azerî edebiyatında zamanla gelişerek hususî bir hüviyete bürünen "Cenup mevzu-u"nun en iyi temsilcilerinden biri de Süleyman Rüstem'dir.

Semed Vurgun Bir öğretmen olarak hayata atılmış, "Komsomol" teşkilatında vazife almış, siyasî ve ictimai işlerle meşgul olmuş, şiirleri yanında tiyatro eserleriyle de büyük başarı sağlamıştır. Süleyman Rüstem gibi bir çok eser vermiş, şiir kitapları defalarca basılmış, geniş halk yığınlarının büyük rağbetini kazanmıştır. Bunda bütün ömrü boyunca koruduğu halk adamı tavrı kadar, halk şiiri geleneklerinden ustalıkla yararlanmasının da rolü büyük olmuştur. Serbest şiirleri bulunmakla beraber hece her zaman onun şiirlerinde kendini hissettirmiştir. *Semed Vurgun*, Sovyet devrinde halk şiirini yeni bir ruhla yoğuran şairdir. *Azerbaycan* adlı manzumesi O'nun karakteristik eseri olarak düşünülebilir. Yurt sevgisi, halk sevgisi, tabiat sevgisi *Semed Vurgun*'un şiirlerinin hakim temasıdır.

Azerî şiirinde yaygın ve hâkim bir alışkanlık hâline gelecek olan "poema" (büyük manzume, manzum hikâye) türünün ilk önemli örneklerini ortaya koyan kuşaktandır. *Komsomol poeması* (1931-1956), *Gız gayası* (1935), *Bulag efsanesi* (1945), *Aslan gayası* (1935), *Besti* (1037) vs. gibi poemalarında tarihî ve efsanevî konuları da yeni bir anlayışta ele almıştır.

Stalin'in 1937'de iyice yoğunlaşan terör devrinde büyük buhranlar yaşamış, bu sıkıntılı dönemi şiirlerine de yansımıştır.

II. Dünya Harbi sıralarında bütün kuşağı gibi *Semed Vurgun* da Faşizme karşı şiirler yazmıştır. Tercümelere arasında *Puşkin*'in *Yevgeni Onegin*'i büyük bir başarı olarak kabul etmiştir.

Mikayıl Müşfik, döneminin siyasî fırtınaları, yeni cemiyet kurma, "dünya sosyalizminin galebisini sağlama" idealleri arasında romantik-lirik şiirin temsilcisi olarak dikkati çeker. Hece ve aruzun değişik ve alışılmamış kalıplarında şiirler yazdı, tamamen serbest tarzı da denedi. O dönemde şiirde yeni şekiller deneme, genel bir cereyan hâlinde idi. Bir kısım şairler temelde hece ve aruzu kullanmakla birlikte onların hiç alışılmamış kalıplarını deniyor, değişik kalıpları aynı şiirde karışık olarak da kullanıyorlardı. Tamamen yeni şekiller arayanlar da vardı. *Müşfik* genç yaşta vefat etmesine rağmen bir hayli eser bırakmıştır. Öldüğünde 10 kitabı neşredilmişti. Çocuklar için yazdığı manzumeler, manzum tercümelere de vardır.

II. Dünya Harbi'nde Sovyet ordusu İran'a girdi ve 1946'ya kadar Güney Azerbaycan'ı kontrol altında tuttu. Bu sırada Tebriz'de kültürel hayatta, belli ideolojik görüşler içinde de olsa canlanma görüldü. Bazı şair ve yazarlar Güney Azerbaycan'a Kızıl Ordu ile gönderilerek Tebriz'de *Veten yolunda* gazetesini çıkardılar ve bu gazetenin yanında *Şairler Meclisi* adı verilen bir dernek kurdular. Bu derneğin çatısı altında edebiyat ve sanat faaliyetleri yürütüldü. *Şairler Meclisi* (1945) adını taşıyan bir antolojide bu dernek mensuplarının eserleri toplu olarak neşredildi.

İkiye bölünmüş Azerbaycan'ın temsilcileri arasındaki bu doğrudan doğruya temas millî şuurun uyanmasına büyük ölçüde yardım etti. Böylece Azerî edebiyatında günü-

müze kadar sürüp gelen millî bir cereyan doğdu; Azerbaycan'ın birliğini, bağımsızlığını, yükselmesini terennüm etme, bu cereyanın ana hususiyetidir. Bu cereyan Sovyetlerin yayılma siyaseti ile de başlangıçta uyum gösteriyordu. Güney Azerbaycan'ın millî hislerle komunizme yaklaşması, İran'ın tamamını ele geçirmek için iyi bir propaganda vasıtası olarak görülüyordu. Stalin devrinde her türlü millî duyguyu terennüm etmeden ürkmüş bulunan Kuzey Azerbaycanlı şairler bu "Cenup mevzuu"na sığınıp duygularını dile getirdiler. Böylece "Cenup mevzuu" zamanla "Sovyet ideolojisi"nin dışına taşan gerçek millî duyguların ve emellerin anlatıldığı bir vasıta oldu. Yakın tarihte görülen millî hareketlerle de bu ruh iyice belirgin bir hâle geldi. Güneyli şairlerle Kuzeyliler arasındaki manzum mektuplaşmalar millî edebiyatın en güzel örneklerinin ortaya çıkmasına yardım etti. *Şehriyar* ile *Süleyman Rüstem*, *Memmed Rahim* arasındaki müşaare bu bakımdan hususî değer taşımaktadır.

Mikayıl Rızaguluzade çocuk edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamış, ders kitapları yazmış ve tercüme ile meşgûl olmuştur. *Tevfik Fikret* ve *Reşat Nuri Güntekin*'den de aktarmalar yapmıştır.

Osman Sarıvelli, halk şiiri geleneklerini devam ettiren şiir anlayışı ile dikkati çeker. 1941–1945 arasında Tebriz'de *Veten yolunda* gazetesinde çalıştı. II. Dünya Harbi'nde Faşizm aleyhindeki şiirleriyle tanındı.

Sovyet devri Azerî şiirinin veya daha doğru bir adlandırma ile modern Azerî şiirinin en önde gelen temsilcisi *Resul Rıza*'dır. Orijinal üslubu ile, şiirlerindeki felsefî derinlikle, nazım tekniğinin esnekliğiyle tanınmıştır. Devrin hayatını özellikle gençlik çağlarında ideolojik bir açıdan işlese de "partizan" bir şair olmamıştır. Şiirlerinde her zaman çağının problemleri karşısında sorumluluk duyan bir aydının vicdanının sesi ve adalet duyguları hissedilir. O millî mes'elelerde olduğu kadar, milletler arası problemlerde de duyarlıdır. Çağının "ferd"i inkâr eden, "sosyalist realizmi"ne çok daha bağlı san'at anlayışı karşısında ferdî ve şahsî duygularını dile getirmekten çekinmemiştir. Şiirlerinde engin bir insan sevgisi, iyimser bir ruh hâli dikkati çeker. O bir şair-filozoftur. İnsan, hayat, ölüm Resul Rıza'nın şiirlerinde önemli bir yer tutar. Siyaset adamı olarak da sorumluluk taşımış, Sovyet yönetimdeki bozulmaya, dargörüşlülüğe, bürokratizme karşı da mücadele etmiştir.

Karısı *Nigâr Refibeyli* ile birlikte yaptığı Türkiye seyahati intibaları ve bilhassa Irak'tan dönüşünden sonra yazdığı şiirler ve yazılar büyük ilgi görmüştür. Azerbaycanlılar Irak'ta kendilerine çok yakın bir kültürel atmosferde yaşayan kardeşlerinin olduğunu Resul Rıza'nın kaleminden öğrendiler! Bu da Azerbaycan'ın ne derecede dışa kapalı kaldığını gösteren müşahhas bir örnektir.

Bu ilk şairler kuşağını 1910'lu yıllarda doğmuş gençler izledi: *Cefer Handan* (1910–1961), *Mirvarid Dilbazi* (1912–), *Nigâr Refibeyli* (1913–1981), *Elekber Ziyatay* (1916–1982), *Ehmed Cemil* (1913–1977), *Zeynal Helil* (1914–1973), *Enver Elibeyli* (1916–1968) vs.

Nigâr Refibeyli Gence'nin köklü bir ailesinden geliyordu. Stalin devrinin teröründe bunun çok çilesini çekti. *Mirvarid Dilbazi* gibi modern Azerî şiirinin kadın temsilcileri

arasında yer aldı. Şiirlerindeki vatan ve insan sevgisi, ana şefkati, derin samimiyet ve açıklık dikkati çeker.

Mirvaid Dilbazi'nin şiirleri de aşağı yukarı aynı özelliklere sahiptir. Bir yandan halk şiiri geleneklerinden yararlanarak Azerbaycan'ın tabii güzelliklerini tasvir ederken, diğer yandan da kadın kalbinin hassas ve ince bir zevkle, anaca bir dikkat ve sezgi ile elde edilmiş duygularını şiirleştirmiştir. Çocuklar için yazmış olduğu şiirler de vardır.

1920 ve 1930 yıllarında doğan şairler kuşağı arasında bir çok şair yetişmiş bu nesil II. Dünya Harbi'nin içinde olgunlaşmıştır. Bu neslin ilk şiirlerinde Savaş'ın dehşeti sosyal ve siyasi konular, ferdî ve insanî konulardan daha çok ele alınmıştır. II. Dünya Harbi'nin bitmesinden sonra şiirde de konular değişmiş günlük hayat, sosyal konular, millî ve insanî problemler daha çok işlenmiştir.

Bu dönemin belli başlı şairleri: *Zeynal Cabbarzade* (1920–1977), *İslam Seferli* (1923–1974), *Gasım Gasımszade* (1923–), *Hüseyn Hüseynzade* ("Arif", 1924–) *Nebi Hezri* (1924–), *Bahtiyar Vahabzade* (1925–), *Gabil* (1926), *Medine Gülgün* (1926–), *Adil Babayev* (1925–1977), *Eliğa Gürçaylı* (1928–1980).

Bu kuşaktan olmayan fakat II. Dünya Harbi yıllarında ve sonrasında olgun şiirlerini vererek kendine mahsus bir yol tutan *Eliğa Vahid*(1985–1965)ten ayrıca söz etmek gerekir. *Vahid* klasik şiir geleneklerini büyük bir başarı ile sürdürmüş, aruzla yazmağa devam etmiş, zaman zaman mizahî şiirler yazmaktan da kaçınmamıştır. *Vahid*'in güzellik ve aşk anlayışı klasik şairlerinkinden çok farklıdır. O yanlış zamanda dünyaya gelmiş devri ile uzlaşamamış rind bir şairdi.

Bu şairler arasında lirik–romantik şiirleri ile *Nebi Hezri* özel bir yer tutar. Şiirlerinde değişik ve çok çeşitli konuları işlese de epik ve dramatik eserler yazsa da bu lirizm hep kendini gösterir. Dili çok güzel ve zevkli kullanır. Şiirleri şekil itibariyle hece veznine bağlıdır. Heceyi bilinen kalıplarını kırarak kullanır. Şiirleri "Seçilmiş Şiirler" (İstanbul, 1976) adıyla Türkiye'de de basılmıştır.

Bahtiyar Vahabzade, günümüz Azerî şiirinin en tanınmış şairleri arasındadır. Tıpkı *Nebi Hezri*, *İslam Seferli* gibi şiirin yanında dram eserleri de yazmaktadır. *Vahabzade*'nin şiirlerinde mütefekkir bir insanın düşünceleri ile karşılaşırız. Bunlar ferdin ve cemiyetin çeşitli problemleri üzerinde toplanan, tahlilci bir zekânın ilhamıyla yazılmış şiirlerdir. *Vahabzade*, vezne ve kafiyeye de şiirin muhtevası kadar değer verir, titizlik gösterir. Klasik şiir geleneklerinin geliştirilerek devam ettirilmesine gayret eder. Millî mes'eleler karşısındaki hassasiyeti halkın vicdanının sesi olması onu bilgelige yüceltmıştır. "Şiirler" (İstanbul, 1979) adlı kitabı ve Bakû'daki kanlı ocak hadiseleri ve Azerbaycan'ın aktüel mes'eleleri hakkındaki görüşlerini yansıtan "Tavşana kaç tazıya tut" (Ankara, 1990) adlı eseri Türkiye'de neşredilmiştir.

Günümüz Azerî şiirinin yükünü büyük ölçüde paylaşmakta olan ve olgunluk devri eserlerini artık vermiş bulunan çağdaşımız şairler arasında; *Fikret Sadık* (d.1931), *Eli Kerim* (1931–1969), *Neriman Hesenazade* (1931), *Helil Rıza* (1932), *Rifet Zebuoğlu*

(1932–1983), *Memmed Araz* (1933), *Tofik Bayram* (1934), *İlyas Tapdıq* (1934), *Mestan Eliyev* (1935), *Kemale Ağayeva* (1936), *Musa Yakub* (1937), *Memmed İsmayıl* (1939), *Memmed Aslan* (1939), *Vagif Samedoğlu* (1939), *Refik Zeka Handan* (1939), *Vagif Nesib* (1939), *Abbas Abdulla* (1940), *İsa İsmailzade* (1941), *Elekber Salahzade* (1941), *Vagif İbrahim* (1945–1983), *Nusret Kesemenli* (1946), *Ramiz Rövşen* (1946), *Sabir Rüstemhanlı* (1946), *Eldar Bahış* (1947), *Vagif Cebrayılzade* (1949), *Zelımhan Yakub* (1950), *Adil Cemil* (1954), *Vagif Behmenli* (1955), *Rüstem Behrudî* vs. sayılabilir.

Helil Rıza, edebiyat tarihi ve tenkidle de ilgilenmektedir. Özbek şairi *Magsud Şeyhzade* hakkında önemli bir monografi yazmış, Özbek Türkçesinden şiirler aktarmıştır. Millî mes'eleler karşısında çok duyarlı ve heyecanlı olması ile tanınmıştır. Bu yüzden şiirlerinde epik hususiyetler ön plana çıkar.

1960'lı yıllarda hızla yeni bir hamle yapan Azerî edebiyatında şairler de çağdaş dünyaya açılmaya başladılar. Resmî görüşün yumuşaması, ideolojik eserlerin arka plana atılmasına yardım eder. Çağdaş insanın benliği sosyal ve siyasî mes'eleler karşısındaki tavrı, Azerbaycan'ın başta Güney Azerbaycan olmak üzere millî problemleri, köylü, işçi ve aydın kesimin daha hür bir şekilde ele alınan yeni görüntüsü Azerî şiirinde büyük değişikliklere sebep olmuştur.

Yakın zamanlara kadar olur olmaz konularda "poema" (manzume, manzum hikâye) yazma alışkanlığı âdeta Azerî şiirinin onulmaz bir hastalığı hâline gelmiş "sosyalist kahramanların" tekrar edile edile birbirinin benzeri hâline gelmiş hayat hikâyeleri Azerî şiirini doldurmuştu. Bunda şiire hacmine göre değer biçen ve telif hakkı ödeyen yayın organlarının da rolü vardır. Biri güzel bir duygu, espirili bir söz, orijinal bir imaj ve konu yakaladı mı onu kendi hacmi içinde ifade edecek yerde şişirip uzatarak manzume hâline getiriyor, merkezdeki güzellik de kaybolup gidiyor. Çoğu zaman tanınmış şairlerin bile bu hastalıktan yakalarını kurtaramadıklarını görüyoruz.

i- XX. Yüzyılda Güney Azerbaycan Edebiyatı

1828'de Azerbaycan'ın siyasî olarak ikiye ayrılması, bundan sonra İran'a ve Rusya'ya bağlı bölgelerde ayrı ayrı hayat tarzının cemiyet üzerindeki tesirleri kültürel hayatı da derinden etkilemiştir.

Kuzeyde yenileşme, modernleşme başlamış buna bağlı olarak edebiyat anlayışı da değişmiş, gelişmiştir. Güneyde ise eski edebiyat anlayışı, halk edebiyatı, yüzyıllardan beri sürüp giden oluşumunu devam ettirmiş; daha yavaş bir şekilde değişmiştir.

Halk edebiyatı aslında Güney Azerbaycan'ın en güçlü kültürel sahasıdır. Yakın Türk yurtları olan Kafkasya, Kuzey Azerbaycan, Türkiye ve Türkmenistan'da hayat tarzı XX. asrın başlarında sür'atle değişmeğe başladığı, bu yüzden halk edebiyatı mahsülleri de zayıflayıp yok olmağa yüz tuttuğu hâlde Güney Azerbaycan zengin sözlü kül-

türünü büyük ölçüde yakın tarihlere kadar oldukça sağlam bir şekilde muhafaza edebilmiştir. Ne yazık ki, Pehlevi sülalesinin 1924'ten beri uyguladığı baskı ve zulüm devrinde bu bölgede önemli bir derleme faaliyeti sürdürmemiş; bir çok eser kaybolmağa başlamıştır. Önümüzdeki 5–10 yıl içerisinde de böyle bir faaliyet gerçekleştirilemezse genel Türk kültürü için de telafi edilemeyecek bir kayıp söz konusudur.

İran'daki sözlü Türk edebiyatından bazı derlemeler yapılmış ve neşredilmiştir. Bunlar arasında ilmi bir anlayışla yapılan çalışmalar çok azdır. Güney Azerbaycan'ın Türk halk hikâyelerinin en zengin kaynağı, âşık geleneğinin en canlı bölgesi olduğu düşünülürse, burada yapılacak halk edebiyatı araştırmalarının ne derecede değerli olacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Yine de *Dr. Selamullah Cavid, Samed Behrengi, Dr. Cevat Hey'et, Hüseyin Sadık, Hüseyin Feyzullahî, Nikabî, Ali Asgar Hurrem* gibi araştırmacıların halk edebiyatı hakkındaki neşriyatı bir kazançtır.

"İran İslam İnkılabı"ndan sonra âşıklar üzerinde baskılar olmuşsa da bu uzun zaman devam etmemiştir. Sırf Tebriz civarında 1980'li yılların başında yüz civarında âşık bulunmasına rağmen, şiirleri veya anlattığı hikâyeler derlenerek neşredilen ancak bir kaç kişidir.

Güney Azerbaycan'da klasik edebiyat araştırmaları da pek iyi durumda değildir. Yukarıda adlarını saydıklarımızdan başka *M.A.Ferzane, Gulamhüseyn Bekdili, Ali Kemali, Yahya Şeyda* gibi şahsiyetlerin gayretleriyle bu sahada da yeterli olmaşa bile önemli başarılar elde edilmiştir. Bilhassa *Dr. Cevat Hey'et*'in 1979'dan itibaren Tahran'da neşretmeğe başladığı *Varlık* dergisinde basılan çeşitli makaleler ve kendisinin eseri olan *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış* (Tahran 1.c., 1980, 2.c., 1990), *Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyatı* (Tahran, 1988) adlı kitaplar değerli ve sevindirici çalışmalardır.

Bakû'da bulunan "Nizamî Adına Dil ve Edebiyat Enstitüsü"nü "Cenubî Azerbaycan" şubesinin neşriyatı da özellikle hatırlanmalıdır.

1906–1911 İran meşrutiyet hareketi yıllarında bütün fikir hayatı gibi edebiyat da Kuzey Azerbaycan'ın güçlü tesiri altında sür'atle değişti ve yenileşmeğe başladı. Bu dönemde bir yandan da İstanbul kültür muhiti Güney Azerbaycan'ı derinden etkiliyordu. 1875–1895 yılları arasında İstanbul'da nisbeten düzenli bir şekilde Azerbaycanlı demokrat aydınlar tarafından Farsça olarak çıkartılan *Ahter* gazetesi İran'da çok etkili olmuştu. 1908 'dan sonraki İstanbul basınının, fikir hareketlerinin de İran üzerinde büyük tesirleri olduğunu hatırlatmalıyız.

İran meşrutiyet hareketi sırasında Güney Azerbaycan'da Farsça süreli yayınların yanında bir de Azerbaycan Türkçesi ile çıkan neşriyat söz konusudur: *Şafak, Tebriz, Mükâfat, İslah, Ferverzin* gibi yayın organlarının fikir hayatı kadar edebiyat hayatını da değiştirdiğini göz önünde tutmak gerekir.

Bütün İran'ın basın hayatında önemli bir yeri olan *İran-ı Nev* adlı Farsça gazete de Stolipin'in zulmünden kaçıp Tahran'a gelmiş bulunan tecrübeli gazeteci ve fikir adamı *Mehmet Emin Resulzade* tarafından 1909–1911 yılları arasında gündelik olarak neşredilmişti.

1906'dan itibaren Tiflis'te *Celil Memmedguluzade* ve arkadaşları tarafından çıkartılan *Mola Nasreddin* mizah dergisinin de İran'da ve bilhassa Güney Azerbaycan'da büyük yankılar uyandırdığı bilinmektedir. Bolşeviklerin Kafkasyayı ele geçirmelerinden sonra *C. Memmedguluzade* 1921'de Tebriz'e geçerek *Molla Nasreddin*'i burada çıkartmıştır. Ayrıca eskiden beri "Molla Nasreddinçi" şairler arasında Güney Azerbaycanlılar arasında *Bayrameli Abbaszade "Hammal"* (1859–1926), *Mirza Ali Mu'ciz* (1873–1934), *Mehemmedeli Manağzade Sâbit* (1888–1940) gibi şahsiyetler modern Güney Azerbaycan şiirinin ilk temsilcileri arasında yer aldılar.

16 yıl kaldığı İstanbul'da fikrî bakımdan olgunlaşmış olarak memleketine dönen *Şebüsterli Mu'ciz*'in şiirlerinde *Namık Kema* ve Fikret gibi Anadolu şairlerinin tesirlerinin görülmesine rağmen O, büyük ölçüde "Molla Nasreddinçiler"e ve bilhassa *Sâbir*'e bağlıdır. *Mu'ciz* demokrat, inkılapçı bir şair olarak satirik şiirleriyle cemiyetin kusurlarını, insanın beşerî zaafalarını, ihtiraslarını, kötülüklerini oldukça acı bir dille ve zaman zaman müstehcene kaçan bir üslupla ifşa ve tenkid etmiş bu yüzden baskılara göğüs germeğe mecbur olmuştur. Cehalete ve hurafelere karşı mücadele, öğretim hayatının modernleştirilmesi, kadın hakları *Mu'ciz*'in belli başlı konularındandır.

1940'lı yılların başlarında Güney Azerbaycan'da millî şuur güçlendi, fakat bu döneme hâkim "*Azerbaycan Demokrat Fırkası*"nın katı Sovyet(Rus) taraftarı tutumu ve komünist inançlı olması geniş halk yığınlarınca *Pişeverî* hareketinin benimsenmesine ve yerleşmesine mâni oldu. Hareket daha çok aydınlar arasında rağbet kazandı.

Sovyet ordusu ile Tebriz'e gelen Kuzey Azerbaycanlı bazı şair ve yazarlar burada yerli gençlerin de katılımıyla 1941'de *Vaten Yolunda* gazetesini çıkardılar ve *Şairler Meclisi* derneğini kurarak kültürel hayatı canlandırdılar. Bu dönemde de Farsça ve Türkçe bir çok süreli yayın ortaya çıktı: *Feryad*, *Tebriz*, *Şimal Ulduzu*, *Azerbaycan* vs.

Bilhassa "*Şairler Meclisi*" etrafında toplanan genç şair ve yazarlar önemli bir edebî cereyan yaratabildiler. Bu gençlerin şiirlerinin toplandığı mecmua 1945'te Tebriz'de *Şairler Meclisi* adıyla neşredildi. Bu gençlerden bir kısmı yakın dönemin en başarılı şairleri arasında yer aldılar.

Herhangi bir sınıflandırma yapmadan bu dönemde edebî hayata atılan şair ve yazarları tesbit edecek olursak: *Mehemmedeli Safvet* (1878– ?), *Cabbar Esgerzade Bağçaban* (1885–1960), *Eli Fitret* (1890–1946 ?), *Mirza Tağihan Rûfet* (1890–1921), *Seyid Cafer Pişeveri* (1892–1947), *Abbas Vasık* (1898–1956), *Fahreddin Mehzun* (1899–1986), *Mir Mehdi E'timad* (1900–1989 ?), *Elekber Pâkzad "Haddad"* (1901–1966), *Hilal Nasirî* (1903– ?), *Hüseyn Sahhaf* (1906– ?) *Seyid Mehemmed Hüseyn Şehriyar* (1906–1989), *Genceli Sabahî* (1906–1990) *Mir Mehdi Çavuşî* (1909–1967), *Habib Sahir* (1909–1986), *Hüseynghulu Kâtibi "Çoşkun"* (1910– ?), *Mehemmed Bîriyâ* (1914– ?) *Mehemmed Hüseyn Huşî "Bahtiyar"* (1919–1981), *Me'sum Ezimî* (1920– ?), *Mehemmedbağır Niknâm* (1921–1946), *Fethi Hoşginabî* (1921–), *Balaş Azeroğlu* (1921,), *Haşim Terlan* (1923–), *Eli Tude* (1924–) *Muzaffer Dürefşi* (1924–), *Yahya Şeyda* (1924–) *İsmayıl Ceferpur* (1925–), *Ebülfelz Hüseynî "Hesret"* (1925–) *Medi-*

ne *Gülgün* (1926–), *Söhrab Tahir* (1926–), *Bulut Karaçorlu Sehend* (1927–1979), *Hekime Billurî* (1926–), *Abbas Bâriz*, *Mirza Hüseyin Kerimi* (1931–), *Mir Hidayet Hisarî* (1920–), *Firuz Sadıqzade* (1931–), *Semed Behrengi* (1938–1969), *Eziz Möhsinî* gibi şahsiyetlerle karşılaşırız.

Seyid Mehemed Hüseyin Şehriyar, Sadece Azerbaycan'ın değil yakın dönem Türk dünyasının en büyük şairlerindendir. Farsça ve Türkçe şiirleri vardır. En büyük özelliği şiirlerindeki eşsiz lirizmdir. Samimiyeti, şahsî duygu ve düşüncelerinin derinliği, hayal dünyasının genişliği ve renkliliğiyle ulaşılması zor bir zirveye erişmiştir. *Haydar Babaya Selam* adlı iki manzumesi, bütün Türk dünyasını ayağa kaldırmış, her yerden bu manzumelere nazireler yazılmıştır. Türk edebiyatları arasında bu şekilde kurulan yakın ilişki ancak eski devirlerdeki *Nevâî* ve *Fuzulî* gibi büyük şairlerin tesirleriyle karşılaştırılabilir. *Şehriyar*, yok edilmeğe çalışılan bir dile ve onun edebiyatına yeni bir ruh vermiş, onu canlandırmış ve daha yüksek bir seviyeye çıkartmıştır.

Şehriyar'a yazdığı manzum mektup, *Dede Kurkut destanlarından* nazma çektiği *Sazımın Sözü* adlı epik eseri ile *Bulut Karaçorlu Sehend* millî şuurun uyanmasında büyük rol oynadı. Bu iki şair arasındaki müsaare, Güney Azerbaycan'ın siyasî, ictimai hayatının uyanan millî şuurun, demokratik ruhun aynası olarak kabul edilebilir.

Habib Sahir, şahlık zamanında da susmamış, özellikle lirik şiirleriyle sosyal muhtevalı manzumeleriyle dikkati çekmiştir. İstanbul'da okumuş, *Celal Sahir*, *Fikret*, *Cenab Şahabettin* ve bilhassa *Ahmet Haşim*'in tesirleri altında, biraz da Türkiye Türkçesinin karıştığı bedîî bir dille eserler vermiştir. *Habib Sahir* aynı zamanda Güney Azerbaycan'da Türkçe ve İran'da Farsça şiirleriyle modern ve serbest şiirin ilk büyük temsilcileri arasında yer almıştır. Modern şiir terbiyesini, hocası ve aynı zamanda Farsça şiirleriyle İran'da bu tarzın çığırını açmış bulunan bir başka Azerî şairi *Mirza Tağıhan Rüfet*'in telkin ve tavsiyelerine borçludur.

Klasik şiir geleneklerini devam ettirerek hem aruzla hem de heceyle, bilinen nazım şekillerinde yazdığı şiirleriyle tanınmış usta bir şair ve gazeteci olan *Yahya Şeyda*, aynı zamanda genç şairlere yol gösteren tecrübeli bir rehberdir. Lirik ve satirik şiirleri vardır. Güney Azerbaycanlı bazı şairlerin eserlerini toplayıp neşrettirmesiyle de tanınmıştır. *Haddad* ve *Sijimgulu*'nun eserleri yanında günümüzün genç şairlerinin kısa hâl tercümelemleri ve bir iki şiirini ihtiva eden önemli bir antolojiyi; *Edebiyat Ocağı* (1.c., Tebriz, 1364/1985 2.c., 1366/1987)'ni da tertip edip bastıran Yahya Şeyda'dır. *Şehriyar ve Azerbaycan Dilinde Eserleri* (2.bs. Tebriz, 1360/1981) adlı kitapta da *Şehriyar*'ın Türkçe şiirlerini toplamış, eser büyük rağbetle karşılanmıştır.

Yakın zamanlarda İran'da neşredilen Azerî şairlerine aid diğer antolojiler arasında *M.A.Ferzane*'nin hazırladığı; *Şehriyar ve Heyder Baba: Mektuplar ve Nazireler* (Tahran, 1358/1979) dikkati çeker. Bu eserde *Şehriyar*'a nazire yazmış şairlerin manzumeleri bir araya getirilmiştir. *Dr. Selamullah Cavid*'in *Dostlar Görüşü* (Tahran, 1359/1980), hatıralar, şairlerin hâl tercümelemleri ve şiir örnekleriyle en önemli kaynaklardandır. *Telim*

Hanlı'nin Seçilmiş Türkî Şiirler (Tahran, ?), bir kaç kişi tarafından hazırlanmış iki küçük ciltten ibaret *Edebî Yapraklar* (1358/1980), *Esadullah Cemalî'nin* Zencan şairlerini içine alan *Dan Ulduzu* (1359/1981) adlı eseri ve *M.Efhem'in Çiçekler* (1360/1981) adlı küçük antolojisi hatırlanmalıdır. Ayrıca *Nikabî'nin* tertip ettiği Kuzey Azerbaycanlı şairlerin çocuklar için yazmış oldukları şiirleri içine alan bir antolojiyi; *Uşağlar Bahçasında Gonçeler* (Tebriz, 1358/1980)i de ihmal etmemek gerekir. Daha önceleri, şah zamanında gizli olarak bir kaç kere basılmış ve önemli bir eksikliği gidermiş olan *Semed Behrengî'nin* (S. Garanguş imzası ile) *Pare Pare* adlı umumî antolojisini Güney Azerbaycan'daki belli başlı edebî çalışmalar arasında zikretmek gerekir.

Mensur eserler Güney Azerbaycan'ın içinde bulunduğu şartlar sebebiyle pek gelişmemiştir. *Genceli Sabahî* ve *Ali Tebrizi* (1929–)nin dışında eser vermiş bulunanlar Kuzey Azerbaycan'da faaliyet göstermişlerdir. Bunlar arasında *Abbas Penahî Makûlu* (1902–1971), *Hemid Mehemedzade* (1924–) zikredilebilir.

Ali Tebrizi halk hikâyeciliğinin geleneklerinden yararlanarak kaleme aldığı iki ciltlik *Şah İsmail* adlı eseriyle roman türünün Güneydeki ilk Türkçe örneğini ortaya koyar. Ayrıca millî duyguları güçlü bir şekilde işlediği şiirleriyle çağdaş şairler arasında hususî bir yer tutar.

1978 inkılabından sonra İran'da Türk basını kısa zamanda büyük gelişme gösterdi. Kitaplar, süreli yayınlar birbirini izledi. Başta günümüzde de yayınının sürdürmekte olan *Varlık* olmak üzere *İnkılab yolunda*, *Yoldaş*, *Kôroğlu*, *Birlik*, *Dede Korkud*, *Yeni Yol*, *Güneş*, *Ülker* vs. gibi dergiler İran Türklerinin ne kadar büyük bir kültürel güce sahip olduğunu gösterdi, hem de yarım asırlık bir zulme ve baskıya rağmen. Günümüzde (1991'de) *Varlık'tan* başka *İtlaaat'ın* ve *Fürug-i Azadî'nin* Azerbaycan Türkçesi ile neşredilen ilavelerinden, sahifelerinden başka süreli yayın görülmemektedir. *Fürug-i Azadî'nin* Türkçe sahifesini idare eden *Yahya Şeyda'dır*.

Edebiyat hayatında 1980'li yılların başında görülen dil ve imla anlayışındaki kargaşalıklar biraz durulmuş gibi görüyor. Özellikle *Varlık* dergisinin mutedil ve makul neşriyatı bu hususta önemli bir vazifeyi yerine getirmiştir.

"İran İslam İnkılabı"ndan sonra şiir kitapları basılmış bulunan şairlerin büyük bir kısmı bilinen sebeplerle takma ad veya mahlas kullanmaktadırlar. Tesbit edebildiklerimiz şunlardır: *A* (Ayın). *Selamî*, *Aydın*, *Alırıza Nabadel "Oktay"*, *Barış*, *Beytullah Cefer*, *Bağban Eleoğlu*, *Behmen Zamanî*, *E. (Elif) Alov*, *Gaflanti*, *H.M. Savalan*. *Habib F.*, *Hüseyn Düzgün*, *Hüseyn Feyzullahî*, *Hamdullah Mücavir Serabî*, *İbrahim Basarî*, *Kerim Meşruteci "Sönmez"*, *M.H. Yurdoğlu*, *M. Mişovlu*, *M. Şebüsterli*. *Meftun Eminî*, *Mehemedeli Mehzun*, *Settar Gülmehemedî*, *Türkoğlu* vs. Özellikle *Varlık* dergisinde şiirleri görülen *Hamid Nutkî* ve *Gulamhüseyn Bekdilî*'yi de bunlara ilave edebiliriz.

1980'li yılların başından beri yeni şartlar içerisinde varlığını isbat etmiş ve gelişmesini sürdürmüş olan Güney Azerbaycan edebiyatının kısa zamanda daha da büyük başarılar elde edeceği açıktır.

j- Azerbaycanda Matbuat Faaliyetleri

Rusların Kafkasya ve Azerbaycan'ı işgallerinden sonra halkla münasebetleri geliştirme, hükümetin kararlarını, kanunlarını halka duyurma ve tanıtmada gazeteye ihtiyaç duyuldu. Böylece ilk resmî gazete 1823'te Tiflis'te Rusça olarak "*Tiflisskie Vedomosti / Tiflis haberleri*" adıyla çıktı. Bu gazetenin 1829'da Gürcüce ve 1830'lardan itibaren de Farsça nüshaları yayınlanmaya başladı. 1832'den itibaren de Azerî Türkçesi ile yayınlandı. Fakat bu gazetenin nüshaları bugüne kadar ele geçmemiştir.

Yine Tiflis'te 1838–1864 yılları arasında Rusça olarak yayınlanan "*Zakavkaski Vestnik*" adlı gazete 1845 yılından itibaren, Azerî Türkçesiyle de çıkarılmaya başlanı: "Kafkasın Bu Tayının Haberleri" adını taşıyan gazetenin ilk sayısı elde edilebilmiştir. Gazetenin *Babacan Lazarev* tarafından Rusçadan çevrildiği ve sadece elli nüsha basıldığı öğrenilmiştir. Hem bu gazete hem de yukarıda adı bildirilenler; devlet tarafından çıkarıldıkları, tek bir yaprakтан ibaret oldukları, hem de çok az basıldıkları için Azerî matbuatının başlangıcı olarak kabul edilemezler. Üstelik bunlar millî husiyetler de taşımazlar.

İlk Azerî gazetesi, 22 Temmuz 1875'de Bakû'da *Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî* tarafından on beş günde bir çıkarılan *Ekinçi*'dir. Bu gazete aynı zamanda Çarlık idaresi altında yaşayan Türklerin çıkarmaya muvaffak oldukları ilk millî Türk–Müslüman gazetesi olma şerefini de taşır. *Ekinçi*'nin 1875'de 1–12., 1876'da 13–36. ve 1877 yılında da 37–56. sayıları çıkartılmış. Gazete devrin, ictimâî, siyâsî, iktisadî, edebî mes'elelerine yer vermiş ve çok sade bir dille, daha doğrusu halk diliyle çıkartılmıştı. *Ekinçi*'nin sahibi *Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî* (1842–1907), ilk tahsilini Şamahî'da tamamladıktan sonra Tiflis'e gitmiş 1860'de "gimnaziya/lise"yi bitirdikten sonra 1861'de Moskova Üniversitesi'nin Fizik–Matematik Fakültesi'nin "Tabiatşünaslık" bölümüne kabul edilmiştir. 1865'te burayı üstün bir başarı ile bitirmiş, üniversiteden, kendisine ilim adamı olarak kalması için yapılan teklifi kabul etmeyerek Azerbaycan'a dönmüş, ömrünü halkına hizmette geçirmiştir. 1872'de gazete çıkarmak için faaliyete geçmiş, İstanbul'a gelerek hurufat almış, Rus idaresinden izin alıncaya kadar üç yıl geçmiştir. En sonunda *ekinçi*, ziraat, hayvancılık gibi hususlardan bahsedeceğini ileri sürerek, hatta gazetesinin adını da "*Ekinçi*" koyarak izin almayı başarmıştır. Bu gazetenin neşredilmesi, Azerbaycan medeniyet tarihinde son derecede ehemmiyetli bir hadisedir. Azerbaycanın medenî yükselişinde, bir çok ictimâî problemin münakaşa zeminine getirilmesinde, Azerî münevverlerinin ilk def'a bir gazetenin çatısı altında toplanarak "halkçılık" yolundaki düşüncelerini açıklamalarında *Ekinçi*'nin büyük bir rol oynadığı şüphesizdir. Gazetenin ilerici, çığır açıcı yolda olmasının en büyük sebebi de *Zerdâbî*'nin, büyük vatan sevgisi, derin bir bilgiye sahip ileri görüşlü bir idealist olmasıdır. *Zerdâbî* ölünceye kadar Azerbaycan Türklerinin teşkilatlanmasına çalışmış, ictimâî hayır cemiyetlerinde faaliyetlerde bulunmuştur.

Azerbaycan'da yeni usul mekteplerin yaygınlaşmasında, ictimâî yardım cemiyetleri, "-Cemiyet-i Hayriyye"- kurulmasında, edebî dilin oluşmasında, dinin hurafelerden temizlenmesinde, halkın cehaletinden ve gaflet uykusundan uyandırılmasında *Ekinçi*'nin

büyük bir başarı sağladığı bilinmektedir. İlk def'a hürriyet, demokrasi, kadın hukuku gibi mevzulardan geniş halk kitlesine söz eden *Zerdabî*'dir. Siyasî, ictimâî mes'elelere bakış tarzı, halkın ictimâî faaliyetler için bile olsa teşkilatlandırılması Çarlık hükümetini korkutmuş, gazete bir kaç kere kapatılmıştır. Fakat, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi(93 muharebesi)nin başlaması, bu sırada *Ekinçi*'nin harble alakalı -üstelik üstü kapalı da olsa Osmanlılar lehine- haberler yayınlaması, Rusların hiç işine gelmedi; gazeteyi tamamen kapatıldı.

Ekinçi'nin ilk sayıları 4, daha sonraki sayıları ise 8 sahifedir. Gazetede başlıca şu kısımlar bulunmaktaydı: 1- Dâhiliyye, 2- Ekin ve ziraat haberleri, (daha sonra bu bahsin adı Efâl-i ehl-i dehât olarak değiştirilmiştir.) 3- İlim haberleri, 4- Taze haberler, 5- İlanlar, 6- Mektubât (7. sayıdan sonra konuldu.). İlk sayıdaki "dahiliyye" başlıklı yazıda *Zerdabî*, gazeteyi çıkartma sebeplerini açıklar. Hangi başlık altında, ne gibi konulardan bahsedileceğini bildirir. Bu yazı *Hasan Bey*'in gazetecilik anlayışını, halkçılık düşüncelerini belirtmesi bakımından önemlidir.

Toplam elli altı sayıda bin yüzden fazla makale, mektup, haber vs. neşredilmiştir. Bunların arasında 21 muhabirin 36 imza ile 200'den fazla yazısı yer alır ki, bu da gazetenin muhitinde ne kadar sevildiğini gösterir. *Zerdabî*, başka şehirlerden yazı, haber gönderenlerin imlâ ve üslubunu kendi anlayışına göre değiştirerek yazılarını yayınlıyordu.

Ekinçi, sadece Azerbaycan'da değil, bütün Rusya müslümanları arasında ilgiyle karşılanmıştır. Buna rağmen gazetenin düşmanları da başta sansür idaresi olmak üzere az değildir. Câhil halk yığınları, tutucu din adamları, menfaatlerine düşkün beyler gazeteye tehdit mektupları gönderiyorlardı.

Bütün baskılara rağmen *Ekinçi*, üç yıl içerisinde şerefli ve büyük bir işi başarmış, gaflet uykusuna dalmış "müselman"ların gözünü açma yolunda büyük mesâfe kat'etmiştir. Bu başarıda, başta *Zerdabî* olmak üzere gazeteye şiir ve çeşitli yazılar gönderen *Seyyid Ezim Şirvanî*, *Necef Bey Vezirli*, *Mirza Fethali Ahundzade*, *Ehsenü'l-Kavaid* (takma adıyla Hacı Mehemed Sadık), *Asger Ağa Gôranî*, *Alizade Şirvanî*, *Mahbus Derbendi* gibi Azerî münevverlerin de büyük payı vardır.

Ekinçi gazetesinin tamamı *Turan Hesenzâde* tarafından aynen Kiril harflerine aktararak bastırıldı: *Ekinçi* (1879-1877); (Bakû, 1979) *Sadık Hüseyinof* da "*Ekinçi gazetesinin izahlı bibliyografyası*"nı neşrettirmiştir (Bakû, 1977).

Ekinçi'den sonra *Said* ve *Celâl Ünsizâde* kardeşler tarafından 1879'da Tiflis'te *Ziya* (1879-1880 arasında 34 sayı çıktı.) adlı haftalık "edebî, ictimâî, siyasî, ilmî gazét" çıkartıldı. Bunu aynı kardeşlerden *Hacı Said Ünsizâde*'nin yine Tiflis'te yayınladığı "edebî, ictimâî, siyasî gazét" olan *Ziyâ-yı Kafkasiyye* takip etti (Bu gazete 1880-1884 arasında toplam 104 sayı çıkabildi.). Her iki gazetenin de belirli vasfı, dinî mevzulara ağırlık verilmesidir. Sansürün izin verdiği ölçüde çağdaş İslamî hareketin, düşüncelerin Azerbaycan'da yayılmasına çalışılmıştır. Gazete bu bakımdan da önemlidir. Aslında bunları iki ayrı gazete olarak saymak da doğru değildir. Birbirlerinin devamıdır. Bu gazetelerde *S.E. Şirvanî*, *H. Zerdabî*, *İ. Nazir*, *M.R. Daniş*, *Nakâm*, *S. Velibeyof* gibi şahsiyetlerin yazıları görülür.

Bu gazetelerin gündeminde alfabe tartışmaları da önemli bir yer tutmuş; bazı yeni alfabe tasarıları veya alfabe ıslahını içeren teklifler neşredilmiştir.

Bu iki gazeteyi, yine aynı kardeşler *Celâl Ünsizâde*'nin 1883'te Tiflis'te çıkardığı *Keşkül* adlı dergi takip eder. 1883-1891 arasında toplam olarak ilk on dokuz sayı dergi, sonraki 567 sayı da haftalık gazete şeklinde çıkmıştır. Bu dergide edebî meseleler ön plandadır. Azerî Türkçesinin yanında Farsça, Arapça ve hatta az da olsa Rusça yazılara da yer verilmiştir.

Keşkül'ün diğer bir hususiyeti de Rus ve dünya edebiyatına yer vermesidir. Azerî münevverlerine, yabancı edebiyatları tanıtmada büyük rol oynamıştır. Ayrıca *Fuzulî*'nin *Leyla vü Mecnun*'u, *Hafız* ve *Sadî*'nin haltercümelerini, *Hayyam*'ın bazı şiirlerini de Rusça olarak *Keşkül*'de görmek mümkündür. Bu bakımdan *Keşkül*, Rus muhitinde de Şark edebiyatını tanıtmada ilk adımları atmış sayılmaktadır.

Medreselerin ıslah edilmesi, Usul-i Cedid mekteplerin açılması, kütüphanelerin kurulması, tiyatro hayatının gelişmesi, ictimâ yardım cemiyetlerinin kurulması gibi bir çok mevzuda ilerici görüşler yine *Keşkül*'ün sahifelerinde yer almıştır.

Siyasî bakımdan *Keşkül*'ün havası dikkatî çekicidir. 1890'larda Azerbaycan'da ilk defa "millet" kavramı bu gazetede izah edilmiştir. Millet kelimesi, siyasî, kültürel bir manada kullanılmıştır. İlk defa "din" ve "millet" in ayrı ayrı kavramlar olduğu burada izah edilmiştir.

Bu gazetenin Azerbaycan kültür ve edebiyat tarihinde mühim bir yeri vardır. *Said* ve *Celâl Ünsizâdeler* gazetenin dilini Osmanlı Türkçesine yaklaştırmak istedikleri, İslamcı düşünceleri ve İslam birliği idealini yadıkları için Çarlık hükûmeti tarafından takibâta marûz kalmışlar ve neticede Türkiye'ye göç etmişlerdir.

Keşkül'ün kapatılmasından 1903 yılına kadar bir çok Azerî münevverinin gazete ve dergi çıkarmak için yaptıkları başvurular neticesiz kalmış, Rus sansüründen izin alınmamıştır. Bu bakımdan 1903'te Mehemed Ağa Şahtahtlı'nın çıkarmaya başladığı *Şark-ı Rus* gazetesi, büyük ilgi ve sevinçle karşılanmıştır. Bu gazete haftada üç sayı çıkarılmış, "siyasî, edebî, ictimâî, ilmî gazét" şiarını taşımıştır. Dört sahifeliktir. 1903-1905 arasında 442 sayı çıkmıştır.

Şark-ı Rus'un neşredilmesi Kafkasya muhitinde büyük bir sevinçle karşılandı. Çok geçmeden de Türkiye, İran ve Rusya'nın bütün Türk bölgelerinde okunan bir gazete oldu.

Gazetenin başarısında herşeyden önce kurucusu *Mehemed Ağa Şahtahtlı* (1846-1931)'nin entellektüel birikiminin büyük rolü olmuştur. O çok iyi bir öğrenim görmüş; doğu-batı dillerinden bir çoğuna hakkıyla vakıf ansiklopedist bir şahsiyetti. Leningrad'ta filoloji tahsili yapmış, Leipzig Üniversitesi'ni bitirmiş, Paris'te Sorbon'da 1873-1875 ve 1899-1902 arasında Şark dilleri okutmuş ve dilcilikle uğraşmıştı. 1890'lı yıllarda Rus gazetelerinin temsilcisi olarak 1883-1891 arasında İstanbul'da bulunmuştu. Doğu, Batı kültürlerini derinden öğrenmiş maarifçi, demokrat bir aydıydı. Bu Bakımdan gazetesi *Şark-ı Rus* da mahallî bir gazete olmayıp, Türk ve İslam âleminin sayılı

gazeteleri arasında yer almıştı. Bu gazete Rusya Türkleri-Müslümanları arasında yeni fikirlerin yayılmasında mühim rol oynadı; insan hakları, hürriyet, demokrasi, halkçılık, millî kültür ve medeniyet mes'eleleri, iktisadî ve siyasî konular bu gazete sayesinde günlük hayata girdi. O dönemin meşhur gazetelerinden olan *Tercüman* gibi, *Şark-ı Rus*'un da geniş bir tesir dairesi vardı. 1905'ten sonra Azerî matbuat ve fikir hayatına atılıp büyük rol oynayacak yazar ve siyasî şahsiyetlerin bir çoğu *Şark-ı Rus* gazetesinde ilk tecrübelerini edindiler.

M. Ağa Şahtahtlı, Latin hafleri lehindeki fikirleri sebebiyle *Tercüman* nâşiri *Gaspıralı* ile tartışmaya girmiş; *Gaspıralı*'nın o dönemdeki mutlak otoritesi ve üstünlüğü sebebiyle bir hayli yıpranmış ve gazetesi biraz itibar kaybetmiştir. *Şark-ı Rus*'ta dikkati çeken ikinci bir tartışma da yine *Şahtahtlı* ile *Ahmet Ağaoğlu* arasında cereyan etmiştir.

Azerbaycan matbuat faaliyetleri 1905 Rus ihtilalinden sonra birden bire gelişir. Çünkü Rus-Japon harbinin sonuna kadar Ruslar basın hayatını büyük bir baskı altında tutmaya devam etmişlerdi.

Adlarını saydığımız yayın organları her gün sansür tarafından denetleniyor, sık sık kapatılıyordu. 1905'te Çarlık kontrolü bir müddet için elden çıkarınca, bütün Rusya'da Türk matbuatı büyük bir gelişme gösterdi. Azerbaycan'da da bir çok kitap ışık yüzü gördü, yeni yeni gazete ve dergiler fikir hayatını renklendirdi.

1905'ten sonra hızla gelişen Azerbaycan Türk matbuatından söz etmeden önce, kısaca da olsa bir gazeteden bahsetmek gerekiyor; Bakû'da Rusça olarak yayınlanan *Kaspi* gazetesinden. 1891-1919 yılları arasında kesintisiz olarak Bakû'da neşredilmiş, 1884'e kadar haftada bir iki kere, bu tarihten sonra da günlük olarak çıkartılmıştır. Derginin yayın kadrosunda Ruslardan Başka *Ali Merdan Topçubaşı*, *Hasan Bey Melikzade Zerdabi*, *Hüseynzade Ali Bey* gibi devre ışık saçan Türk aydınları da bulunmuştur. Gazete, Bakû valisinin baş muavini *Viktor Kuzmin* tarafından çıkartılmıştır. Bu şahıs *Çırağ* isimli Türkçe bir gazete çıkarmak için de uğraşmış, fakat izin alamamıştır. 1889'dan sonra gazetenin idaresi *N.A. Sokolinski*'ye, ondan sonra da *S.Mihaylov*'a geçmiş ve nihayet 1891'de *Mehammed Ağa Şahtahtlı* gazetenin yöneticiliğine Rus makamlarından zorla izin alınarak getirilebilmiş, ancak bu görevde bir yıl kadar çışmaya muvaffak olabilmişti. Nihayet 1897 yılında gazeteyi eline geçiren Bakû petrol zenginlerinden ve Azerbaycan'ın medenî hayatında büyük rol oynamış olan *Zeynelabidin Tağiyev*, *Kaspi*'nin yöneticiliğine *Ali Merdan Topçubaşı*'nı getirmiş ve artık gazete bir Türk yayın organı haline gelmiştir. Bu tarihten sonra *Kaspi*, Rusya'da Türklerin, müslümanların haklarını imkân nisbetinde müdafaa eden, Batı ve Rus fikir muhitini, edebiyatını tanıtan bir gazete hüviyetine bürünür. Gazete başta *Hasan Bey Melikzade Zerdabi* olmak üzere, *Feridun Bey Köçerli*, *Neriman Nerimanof*, *Eynalı Sultanof*, *H. Minasozof*, *M. Hacinski* vs. gibi değerli şahsiyetlerin çeşitli konularda yazıları neşredilmiştir. *Kaspi* gazetesi özellikle 1905 tarihine kadar Azerbaycan ve Kafkasya'daki yenileşme hareketlerini, fikir akımlarını, hürriyet ve demokrasi mücadelesini temsil etme bakımından büyük bir değere sahiptir. Dili Türkçe olmasa da, Azerbaycan'ın millî gazetesidir. 1905'ten sonra da önemini korumağa devam etmiştir.

1905'te çıkan gazete ve dergiler arasında *İrşad, Hayat, Himmet (Hümmet)*, 1906'da yayına başlayanlar arasında *Debistan, Molla Nasreddin, Rehber, Tekâmül, Füyuzat* 1907'de *Behlul, Duma, Yoldaş, Taze Hayat, Hakaik, Hamiyet* ve *Bürhan-ı Terakkiyi*'yi sayabiliriz.

Hayat, petrol zenginlerinden *Zeynelabidin Tağıyev* tarafından, 1905-1906 arasında çıkartılmış; yöneticiliğini *Ahmet Ağayev* ve *Ali Bey Hüseyinzade* yapmıştır. 1906'da, 102. sayıdan sonra *Ağaoğlu* ayrılmış, *A. Hüseyinzade*, tek başına yayını sürdürmüştür. Toplam 325 sayı çıkmış olan bu günlük gazete Azerbaycan matbuatında önemli bir yere sahiptir.

Hayat'tan ayrılan *Ahmet Ağayev*, Bakû petrol zenginlerinden *Murtaza Muhtarof*'un sahibi olduğu; daha doğrusu maddî destek verdiği *İrşad* gazetesini çıkarttı. 1905-1907 arasında toplam 525 sayı çıkartılan gazetenin *Ağaoğlu*'ndan sonra *Haşim Bey Vezirof* ve *Mehmet Emin Resulzade* baş yazarlığını yapmışlardır.

Bilinen sebepler yüzünden yayın organları fazla uzun ömürlü olamıyor; sık sık kapatılıp açılıyor veya yenileri çıkartılıyordu. *İrşad*'tan sonra *M. Muhtarof*'un sahibi olduğu ve *Ağaoğlu*'nun yönetimini üstlendiği *Terakki* gazetesi çıkartıldı. 1908-1909 arasında toplam olarak 363 sayı çıkmıştır.

Hayat kapatılınca da, yine *Zeynelabidin Tağıyev*'in sahibi olduğu, *Ali Bey Hüseyinzade*'nin yönettiği *Füyuzat* dergisi yayına başladı. 1906-1907 arasında haftalık olarak yayınlanan bu dergi 38 sayı çıkartılabilmektedir.

Bu gazete ve dergilerle beraber siyasî ve edebî fikirler de gün ışığına çıkmış, değişik fikir ve san'at hareketleri olgunlaşmaya, ilk temsilcilerini yetiştirmeğe başlamıştır.

Özellikle *Füyuzat* dergisi, *Hüseyinzade*'nin de yetişmesine bağlı olarak Türkiye'nin *Servet-i Fünun* cereyanına bağlı bir dil ve san'at anlayışı sürdürmüş, Azerî edebiyatının yönünü Anadolu'ya çevirmiş, bu iki Türk ilinin tek bir dil ve kültür çatısı altında toplanması yolunda çalışmıştır. Azerbaycan'da Türkçülük cereyanının güçlenmesine sebep olmuştur.

Devrin en önemli dergilerinden biri de *Molla Nasreddin*'dir. 1906-1921 yılları arasında Tiflis'te haftalık olarak *Celil Memmedguluzade* ve *Ömer Faik Numanzade* tarafından çıkartılmıştır. Azerbaycan'ın mizah dergilerinin baş tacı olan *Molla Nasreddin* Türkiye, İran ve Çarlık Rusyasında ilgi ile okunmuş, devrinde ve daha sonraları çok büyük yankılar uyandırmış, kendine mahsus bir edebî ekol oluşturmuştur. Bu dergi etrafında toplanan şair ve yazarlara "*Molla Nasreddinçi*" denilmiş, bu ekol Azerî edebiyatında demokratik düşüncenin gelişmesinde, toplumun yenilenmesinde, Azerbaycan milliyetçiliğinin şekillenmesinde uzun zaman etkili olmuştur. *Molla Nasreddin* dergisi yalnız Kafkasya muhiti değil, Türkiye ve İran'ın ve ikinci derecede diğer Şark ülkelerinin siyasî ve sosyal hayatını şiddetli bir tenkit ateşinden geçirmiş, cahil halk tabakasının, siyasî çevrelerin baskılarına göğüs gererek sömürgecilikle mücadelesini sürdürmüştür.

Dergide zamanın tartışma konusu olan siyasî ve ictimai hadiseler, bunlarla ilgili şahıslar veya resmî şahsiyetler karikatürlerle, durumlarına uygun kısa mizahî yazılarla veya şiirlerle ifşa ediliyorlardı. Çizgi ile tenkidî sözün birleşimi asıl etkileyici gücü oluşturuyordu. *Molla Nasreddin*'in ölümsüz şairi *Sâbir*'in şiirleri genellikle insanın zihninde bir sahne canlandırır. Bu gibi şiirleri karikatürsüz düşünemeyiz.

Molla Nasreddin, Azerbaycan Bolşeviklerin eline geçtikten sonra *Celil Memmedguluzade* tarafından bir süre Tebriz'de çıkartılmıştır. Daha sonra Azerbaycan Sovyet hükümetinin va'dlerine aldanan *Celil Memmedguluzade* Bakû'ya geçmiş, fakat burada dergisini istediği gibi çıkartma imkânı kendisine verilmemiş, o da yayının yönetmenliğinden çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Şark'ın bu eşsiz mizah dergisi Komünist yönetiminin tenkide tahammül edememesi yüzünden kapanmıştır.

Azerbaycan'ın yenileşme hareketinde bu dergi, Molla Nasreddinçi yazarlar büyük iş görmüşlerdir. *Abdürrahim Bey Hakverdili*, *M.S. Ordubadî*, *Eli Nazmi*, *Eligulu Gamkûsar*, *Eli Razi*, *Ö.F. Numanzade*, *Kurbanali Şerifzade*, *Selman Mümtaz*, *Feridun Bey Köçerli* gibi şahsiyetler bu derginin yazı kadrosunu oluşturuyordu.

1905-1920 arasında Azerbaycan matbuatı içerisinde siyasî ve kültürel hayatta önemli rol oynamış gazete ve dergiler içerisinde şunlar gösterilebilir:

Dergiler: Davet - Koç (Türkçe ve Ermenice), *Debistan* (1906-1908), *Himmet/Hümmet* (1904-1905), *Rehber* (Aylık, 1906-1907), *Behlul* (1907), *Zenbur* (1327/1328/1918-1920), *Yeni Füyuzat* (1910-1911), *Güneş* (1910-1911), *Işık* (1911-1912), *Mekteb* (1911-1920), *Hak Yolu* (1911-1912), *Kel Niyyet* (1912-1913), *Şelale* (1913-1914), *Dirilik* (1914-1916), *Tuti* (1914-1917), *Baba-yı Emir* (1915-1916), *Kurtuluş* (1915 ve 1920), *Şeypur* (1918-1919).

Gazeteler: İrşad (1905-1908), *Hayat* (1905-1906), *Tekâmül* (1906-1907), *Taze Hayat* (Teze Heyat, 1907-1908), *Bürhan-ı Terakkî* (Hacitarhan, 1906-1908), *İttifak* (1908-1909), *Mazhar/Mezher* (Tiflis, 1908-1917), *Terakki* (1908-1909), *Hakikat/Hegîget* (1909-1910), *Necat/Nicat* (Rusça ve Türkçe, 1910-1912), *Seda* (1909-1911), *Hilal* (1910-1911), *Asar-ı Hakikat* (1911-1912), *Yeni İrşad* (1911-1912), *Seda-yı Vatan* (1911-1912), *Basiret* (1914-1920), *Açık Söz* (1915-1918), *Yeni İkdâm* (1915), *Seda-yı Kafkaz* (1915-1916), *Son Haber* (1915-1916), *Doğru Söz* (1916-1917), *İttihad* (1917-1918), *Millet* (Simferopol, 1917, Bakû, 1918-1920), *Müsavat* (1917), *Azerbaycan* (Gence, 1918, Bakû, 1918-1920), *İstiklal* (1918-1920).

Dergilerin arasında, Kırım Türklerinden *Hasan Sabri Ayvazof*'un başyazarlığını yaptığı *Şelale*, Anadolu Türk kültürünü Azerbaycan'da tanıtmak için yayımladığı yazılarla dikkati çeker, *Füyuzat* ve *Yeni Füyuzat*'ın yolunu izlemiştir. *Mehmed Emin Resulzade* tarafından çıkartılan *Açık Söz* gazetesi de Azerbaycan'da Türkçülük fikrinin gelişmesinde önemli bir rol oynamış, edebî dilin Türkiye'deki sadeleştirme cereyanının bir benzeri olarak mutedil bir Azerbaycan Türkçesi olması için mücadele etmiştir. *Resulzade* faaliyetine daha sonra *Azerbaycan* gazetesinde devam eder.

Bu dönemin sayılı gazetecileri arasında *Haşim Bek Vazirofu*, *Üzeyir Hacıbeyli* ve *Ceyhun Hacıbeyli*'yi, *Orucof* kardeşleri mutlaka saymak icab eder.

1915'te gazete olarak ve 1917'de dergi şeklinde ve her ikisi de tek sayı olarak çıkarılmış *Gardaş Kömeyi* (Kardeş Yardımı) adlı süreli yayınlar I. Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'da açlık ve hastalıktan, Rus ve Ermeni kırgınından bunalmış olan Anadolu Türklerine Kafkasya Türk-Müslümanlarının yapmış oldukları fedakâr yardımları yansıtılmaları bakımından eşsiz belgelerdir.

1920'den sonra Sovyet Azerbaycan'ının kurulması millî Azerî matbuatının sona ermesine sebep olmuş, bu tarihten 1980'lere -bir bakıma *Gorbaçov* devrine- kadar bütün basın katı bir Rus sansürüne tabi olmuştur. Elbette ki, bu dönemde de Azerî aydınları susmamışlar, kendi düşüncelerini üstü örtülü bir şekilde, sembolik ve alegorik yollarla açıklamaktan geri kalmamışlardır.

Yine de bu devrede (1920-1980) anadili ikinci planda kaldığı, Rusça ezici bir şekilde ortaya çıktığı, Azerbaycan bir sömürge eyaleti hayatını sürdürdüğü için millî matbuat 1905-1920 arasındaki parlak dönemlerine göre gittikçe sönükleşmiş, halkın ilgisini çekmez olmuş, baskı tekniği yönünden de ibtidaî bir hâlde kalmıştır. Moskova'da Rusça çıkan gazeteler Azerbaycan basınına "mahallî basın" seviyesine indirmiştir. Yine de dergiciliğin daha canlı ve dolgun olduğu söylenmelidir.

"Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti" kurulduktan sonra, açıkça zikir edilmese de rejim icabı gazeteler birer resmî gazete hüviyetine büründüler. Eski devirdeki *Zerdabî*, *Ağa-oğlu*, *Şahtahlı*, *Ö.F. Numanzade*, *Resulzade*, *C. Memmedguluzade*... çapında gazeteciler yetişmez oldu. Fikir ve siyaset dünyası "başmakale" yazarlarından yoksun kaldı.

Azerî Türkçesiyle 30 Nisan 1919 tarihinden itibaren yayımlanan *Azerbaycan* adlı günlük gazete en önemli süreli yayınlardandır. Bu gazete resmen "Azerbaycan Nazirler Soveti" (Azerbaycan Bakanlar Kurulu: hükûmeti)nin yayın organıdır.

Aynı şekilde hükûmet adına Rusça çıkartılan bir diğer günlük gazete de *Bakinski Raboçî*dir.

"Azerbaycan Yazıçılar İttifacı" tarafından aylık olarak 1923'ten beri çıkartılmakta olan iri hacimli edebiyat dergisi; *Azerbaycan*, Azerî edebiyatının en önemli yayın organı olarak görülebilir. Burada, edebiyatın bütün problemleri ile ilgili yazılar yanında büyük hacimli romanların, çok uzun poema(manzum hikâye)ların neşredilmesi de dikkati çeker. Bu dergi sırasıyla 1923-27 arasında "Maarif ve Medeniyet" 1928-36 arasında "İngilap ve Medeniyet", 1936-41 arasında "Relolyusiya ve Kultura", 1941-46 arasında "Veten uğrunda", 1946-52 arasında "İngilap ve Medeniyet" ve nihayet 1953 yılından bu yana da "Azerbaycan" adıyla çıkmaktadır. Bu isim değişiklikleri bir bakıma Azerbaycan'da esen siyaset rüzgârlarının yönünü de göstermektedir.

Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin haftada bir çıkartılan *Edebiyat ve İnce-sen'et* gazetesi de bulunmaktadır. 1943'te "Edebiyyat gazetesi" ismiyle çıktı, 1953'te bu adı aldı. Adından da anlaşılacağı gibi edebiyatın yanında tiyatro, resim, musikî, sinema gibi san'at dallarına ait yazı ve resimlere de yer verilmektedir.

1967'den itibaren genç yazarların eserlerini basmak amacıyla kurulan aylık edebiyat dergisi *Ulduz* günümüzde de yayınını sürdürmektedir.

Azerbaycan'da çocuklar ve kadınlar için de ayrı ayrı süreli yayınlar çıkartılmaktadır. Bunların arasında *Şark Kadını* adlı dergi 1923'te kadın problemlerinden bahseden bir dergi olarak neşredilir. 1938'de "*Azerbaycan Kadını*" adını alarak yayınını sürdürür. Aynı şekilde 1958'den itibaren aylık olarak yayımlanan *Göyərçin* bir çocuk dergisidir.

Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin çeşitli dergileri arasında "Elmî Eserler" serisi içinde çıkartılan 2 aylık "Dil ve Edebiyyat", "Tarih" gibi akademik dergilerin önemine de işaret etmeliyiz. Daha geniş bir okuyucu kitlesi için de 1961'den itibaren *Elm ve Heyat* çıkartılıyor. Güzel sanatlara tahsis edilmiş *Gobustan* adlı aylık dergi de çok önemlidir.

Sovyet devrinde çıkartılan diğer edebî dergiler arasında *Gızıl galem* (1924), Edebiyyat Cephesinde (1930), *Hücum* (1930) sayılabilir. Ayrıca Azerbaycan'da Rusça, Ermenice çıkartılan dergi ve gazetelerin olduğunu da hatırlatarak geçelim.

1985-1990 arasında bir çok dergi, gazete basılmağa başladı. Artık eski, katı sansürün de çözüldüğü görülmektedir. Dergiler yavaş yavaş belirli fikir muhitlerinin toplandığı, düşüncelerini açıkladığı serbest kürsülere dönüşmektedir. Bu yeni dönemde gazetecilik de gelişmeğe; objektif haberlere, şahsın görüşünü yansıtan başmakale ve yorumlara, serbest okuyucu mektuplarına, devlet kuruluşlarını açıktan eleştiren yazılara yer vermeğe başlamıştır. Böyle giderse, Azerbaycan'ın canlı ve verimli bir basın hayatına yeniden kavuşacağı şüphesizdir.

BİBLİYOGRAFYA

- *Ahundof*, Nazim, Azerbaycan'da dövri metbuat (1932-1920) -Bibliyografiya- Bakû, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası, Neşriyyatı 1965, 176+4 s. (Nizami adına Edebiyat ve Dil İnstitütü).
- *Ahundof*, Nazim, Azerbaycan satira jurnalları (1906-1920 ci iller), Bakû, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1968 354+2 s. (Nizami adına Edebiyyat ve Dil İnstitütü).
- *Ahundzade*, Mirza Fethali, Komediler (Temsilât), Hazırlayan: Yavuz *Akpınar*, İzmir, 1988, II+322 s. (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 46).
- *Akpınar*, Yavuz, Azerbaycan matbuatında ve edebiyatında "Açıklık ve Yenidenkurma" politikasından sonra görülen değişme ve gelişmeler, Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi 2. İlmî Kongresi, Tebliğler, 8-9 Nisan 1989 Ankara, s. 125+151 (Türk Yurdu Neşriyatı, No:2)
- *Akpınar*, Yavuz, Azerî edebiyatında Namık Kemal, Türklük Araştırmaları Dergisi, V, İstanbul, 1990, s. 83-150 (Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi).
- *Akpınar*, Yavuz, XX. asrın başlarındaki Azerî edebiyatına umumî bir bakış, Türk Edebiyatı Dergisi (Çağdaş Türk Edebiyatları Anıt Sayısı), Ocak 1984, Sayı: 123, s. 68-71.

- *Araslı*, Hamid, XVII.-XVIII. esr Azerbaycan edebiyatı tarihi, Bakû, 1956.
- *Baykara*, Hüseyin, Azerbaycan'da yenileşme hareketleri, Ankara, 1966.
- *Baykara*, Hüseyin, Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi, İstanbul, 1978.
- *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (Dergi), Neşreden: Ahmet Caferoğlu, İstanbul, 1932-1934.
- *Azerbaycan Sovet Edebiyatı*, Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1988 540+4 s.
- *Azerbaycan Sovet Edebiyatı*. 2 c., Baş redaktör: M.Arif, Bakû, 1967, (Nizami Adına Dil ve Edebiyat İnstitutü).
- *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, 10 c., Bakû, 1976-1987.
- *Azerbaycan Sovet yazıçıları* (Edebî sorgu kitabı) Bakû, Yazıcı (Neşriyyatı) 1987, 703+1 s.
- *Bennigsen*, Alexandre et Ch. Lemerrier-Quellejay, La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant, 1920, Paris, 1964.
- *Berge*, Adolph, Mirsa Shaffî, ZDGM XXIV, 1870, s. 425-432.
- *Bodenstedt*, F., Aus dem Nachlasse Mirza Shaffy's, Berlin, 1975.
- Brands*, Horst W., Azerbaidschanisches Volkseben und modernistische Tendenz in den Schauspielen Mirza Feth-Ali Ahundzade's (1812-1878), Wiesbaden 1958.
- *Caferoğlu*, Ahmet, Azerbaycan, İstanbul, 1940.
- *Caferoğlu*, Ahmet, Azerbaycan dil ve edebiyatın dönüm noktaları, Ankara, 1953.
- *Caferoğlu*, Ahmet, Die Literatur Aserbeidschans, Fundamenta II, Wiesbaden 1965, s. 635-699.
- *Caferoğlu*, Ahmet, Mirza Feth-Ali Ahundzade hakkında bir vesika, AYB, Sayı: 26, 1934. s.41-45
- *Caferoğlu*, Ahmet, Mirza Şefi hakkında notlar, TM II, 1928, 261-270.
- *Caferoğlu*, Ahmet, Die modern Azerbaidschanische Literatur, Handbuch der Orientalistik, V, Altaistik, Leiden 1963.
- *Caferoğlu*, Ahmet, Modern Azerbaycan edebiyatına bir bakış, AYB, Sayı: 37, İstanbul, 1954, s. 40-48.
- *Caferoğlu*, Ahmet, XVII. asır Azerî şairi Melik Bey Avcı, AYB, II, 1933.
- *Caferoğlu*, Ahmet, XIX uncu asır büyük Azerî reformatörü Mirza Feth-Ali Ahundzade, Festschrift Bonelliy, Rom, 1940, s. 69-85.
- *Caferoğlu*, Suzan, Azerbaycan şairlerinden Sadi Karabağlı, Türk Amacı, I (İstanbul, 1942), s. 209-216, Nu. VI (1942), s. 253-260.
- *Cenubî Azerbaycan edebiyatı antologiyası*, 4 c., Redaktör: Mirza İbrahimof, Bakû, Elm Neşriyyatı, 1981-1988, I.c., 1981, 383+2 s., II. c. 1983, 579+1 s., III. c., 1988, 549+1 s. IV. c. (basılmadı) (Nizami Adına Dil ve Edebiyyat İnstitutü)
- *Cevat Hey'et*, Azerbaycan edebiyat tarihine bir bakış, 2 c., Tahran, 1358-1369, I.c., 1358/1980, 190 s., II.c., 1369/1980, 534 s.
- *Cevat Hety'et*, Azerbaycan şifahî halg edebiyatı, Tahran, 1367 (1988), 157 s.
- *Çobanzade*, Bekir, Azerî edebiyatının yeni devri, Bakû, 1936.
- *Efendiye*, Paşa, Azerbaycan şifahî halg edebiyatı, Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1981, 401+3 s.
- *Elizade*, Hümmet, Azerbaycan âşığıları, Bakû, 1929-30, I-II.

- *Emin Abid*, Azerî-Türk edebiyatı tarihi. İstanbul, 1924 345 s. (İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü Tezleri, elyazma hâlinde, tez No: 5, Ayrıca bak; "Emin Abid'in Azerî edebiyatı tarihi, Hazırlayan: Aziz Merhan, İzmir, 1990, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mezuniyet tezleri, 2+282 s.
- *Ergin*, Muharrem, Azerî Türkçesi, İstanbul, 1971
- (*Ertaylan*), İsmail Hikmet, Azerbaycan edebiyatı tarihi, 2 c., Bakû, 1928.
- *Firidun Bey Köçerli*, Azerbaycan edebiyatı tarihi materyalleri, Bakû, 1925-26, I-II. Bu eserin yeni baskısı: Firidun Bey Köçerli, Azerbaycan edebiyatı 2 c., Tertip eden: Rugiyye Genbergızı, Bakû Elm Neşriyyatı, 1978-1981, I.c., 459+1s., II.c., 1981, 595+3 s.(Nizami Adına Dil ve Edebiyat İnstitütü)
- *Gasımzade*, Feyzulla, XIX. esr Azerbaycan edebiyatı tarihi, Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1966, 485+3 s.
- *Genceî*, Turhan, Il Canzoniere di Şah İsmail Hataî, Napoli, 1959.
- *Genceî*, Turhan, Tebrizli Saib, Türk. Amacı, Sayı: 1, 1942 s. 33-37, Sayı: 2, s. 52-60.
- *Genceî*, Turhan, Tebrizli Te'sir'in Türkçe şiirleri, TDED III, İstanbul, 1948, s. 117-128.
- *Guseynof*, Geydar, İz istorii obşçestvennoy i filosofskoy misli v Azerbaycane XIX veka, Bakû, 1958.
- *Hacıyev*, C., XX. esr Azerbaycan edebiyatı tarihi, Bakû, 1955.
- *Huluflu*, Veli, El aşğları, Bakû, 1927.
- *İskender*, A., Azerbaycan edebiyatı tarihi, Bakû, 1943-44, I-II
- *Krumskiy*, A. E., Tyurki ih movi ta litaraturi, Kiew, 1930.
- *Köprülü*, M. F., Azerî edebiyatına ait tedkikler, Bakû, 1926.
- *Köprülü*, M. F., Fuzuli, hayatı ve eserleri, İstanbul, 1924.
- *Mahmudof*, Malik, Erepece yazmış Azerbaycanlı şair ve edibler, VII-XII. esrler, Bakû, Elm Neşriyyatı, 1983, 205+3 s. (Azerbaycan Elmler Akademiyası Yahın ve Orta Şerg Halgları İnstitütü).
- *Memmedli*, Gulam, Azerbaycan teatrının salnamesi, 2 c., Bakû, 1975-1983, 1.c., 1975, 584 s., 2.c., 1983, 298+2 s.
- (*Paşayev*), Mir Celal, Firidun Hüseynof, XX. esr Azerbaycan edebiyatı tarihi 3. bs., Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1982, 425+3 s.
- (*Paşayev*), Mir Celal, Azerbaycan edebiyatı tarihi, Bakû, 1944 I-II.
- *Resulzade*, Mehmet Emin, Azerbaycan (maddesi) İslâm-Türk Ansiklopedisi, İstanbul, 1942.
- *Resulzade*, Mehmet Emin, Çağdaş Azerbaycan edebiyatı, Ankara, 1950.
- *Resulzade*, Mehmet Emin, Kafkasya Türkleri, Türk Yılı (mecmuası), İstanbul, 1928.
- *Resulzade*, Mehmet Emin, Azerbaycan kültür gelenekleri, Ankara, 1949.
- *Salman Mümtaz*, Azerbaycan edebiyatının gaynagları. Tertip eden: Rasim Tağıyev, Bakû Yazıcı (Neşriyyatı), 1986, 444+4 s. (Not. Bu eserin içinde S. Mümtaz'ın "Azerbaycan Edebiyatı" başlığı altında yayımlanmış olduğu 16 kitapçık da vardır.)
- *Salman Mümtaz*, Él şairleri, Bakû, 1927-1928, I-II

- *Seferli*, Elyar - Helil Yusifov, Gedim ve orta esrlr Azerbaycan edebiyatı, Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1982, 385+3 s.
- *Sundermeyer*, Kurt, Friedrich Bodenstedt und die "Lieder des Mirza-Schaffy", Kiel 1930.
- *Şakir*, M.A., Anadolu Azerî şairlerine ait bir kaç not, I; Sebâtî, II; Karabağlı Sadî, III; Nigârîzâde Mahmud, AYB, II.c., 1933.
- *Veliyev*, Vagif, Azerbaycan şifahî halg edebiyatı, Bakû, Azerbaycan Dövlət Üniversitesi Neşriyyatı, 1970, 439+5 s.
- *Vezirof*, Yusuf, (Yusuf Vezir Çemenzemimli) Azerbaycan edebiyatına bir nazar, İstanbul, 1921.
- *Vezirof*, Yusuf, Poet Azerbaycan, 1962.
- *Vezirof*, Yusuf, Antologiya Azerbaycanskoy poezii, Moskva, 1960, I-III.
- *Zamanof*, Abbas-Kamran Eliyev, Molla Nesreddinçi şairler, Bakû, Yazıçı (Neşriyyatı), 1986, 511+1 s.
- *Zamanof*, Abbas, Emel dostları, Bakû, Yazıçı (Neşriyyatı) 1979, 372 s.
- *Zamanof*, Abbas, Sâbir bu gün, Bakû, Gençlik (Neşriyyatı) 1985, 350 s.
- *Zamanof*, Abbas, Sâbir ve müasirleri, Bakû, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1975, 282 s.

2. ŞEHİRİYAR'IN TÜRKİYE'DE NEŞREDİLMEMİŞ BAZI TÜRKÇE ŞİİRLERİ*

Güney Azerbaycan (İran)ın en meşhur Azerî şairi *Seyyid Hüseyin ŞEHİRİYAR*'ın Farsça ve Azerî Türkçesiyle şiirler yazdığı bilinmektedir. Türkiye'de bunlardan *Haydar babaya Selam* (1 ve 2. kısımlar), *Rahim Bey'e Mektup* ve *Behcet - Abad Hatırası* gibi manzumeler yayınlanmış bulunmaktadır.

Şehriyar'ın bunlardan başka birçok Türkçe şiiri olduğu bilinmektedir. Nitekim Bakû'da muhterem *Prof. Gulam Hüseyin Bekdili*, şairimizin *Memmed Rahim Hazretlerine Cevap* (veya *Rahim Bey'e Mektup*),¹ *Şehriyar'ın Bayatları*,² *İki Manzum Mektup* (B.K. Sehend'in *Şehriyar'a* ve *Şehriyar'ın Sehend'e Mektubu*; *Sehendim* ³, *Bilmeyirem* ⁴, *Behcet-Abad Hatireleri* ⁵ adlı manzumelerini muhtelif tarihlerde neşrettirmiş bulunmaktadır. Bu saydıklarımızdan başka, Azerî Türkçesiyle yazmış olduğu bazı şiirlerin de olduğunu biliyoruz ⁶.

Bu araştırmamızda *Şehriyar*'ın Azerî Türkçesiyle yazmış olduğu mezkûr şiirleri Türkoloji muhitine ve edebî çevrelere sunmanın bahtiyarlığı içindeyiz.

Şair'in *Haydar Babaya Selam* adlı, iki kısımdan ibaret manzumesinin yayınlandıktan sonra, İran, Kuzey Azerbaycan, Türkiye ve Irak'da büyük bir sevinç ve takdirle kar-

(*) Daha önce "Erzurum Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 1979, Fasikül: 2, Sayı: 11 s. 507 - 530"da yayınlanmıştı. Yeniden gözden geçirilmiştir.

1- M. Rahim Hazretlerine Cevap, Edebiyyat ve İncesen'et (Mecmuası), Bakû, 29 İyun (Haziran) 1968, Nu: 26.

2- Şehriyar'ın Bayatları. Edebiyyat ve İncesen'et. Bakû, 4 Sentyabr (Eylül) 1971, Nu: 36 (1643)).

3- İki Manzum Mektub. Azerbaycan (dergisi), Bakû, 1 Yanvar (Ocak) 1972, Nu: 1, s. 199-202

4- Bilmeyirem. Kirpi (mecmuası), Bakû, Yanvar (Ocak) 1973, Nu: 1 (493).

5- Behcet-Abad Hatireleri. Azerbaycan Gençleri (gazetesi), Bakû 24 Noyabr (Aralık) 1973, Nu: 139 (8335)

6- Muhterem Prof. G. H. Bekdili'ye bir mektup yazarak, *Sehendim* manzumesinde anlıyamadığımız yerleri sormuştum. 27.1.1978 tarihli mektubunda gerekli açıklamaları gönderdiği gibi kendisinde *Şehriyar*'ın burada adları belirtilenlerden başka Azerî Türkçesiyle şiirleri bulunduğunu bildirmiştir. Muhterem Bekdili, ayrıca bu yakın tarihlerde Şâirimizin *Seçilmiş Şiirlerini* yayınlacağını ve buraya bütün Türkçe şiirlerin toplanacağını da ifade etmişlerdir. Kitabın neşrini sabırsızlıkla bekliyoruz. Çalışmamız sırasında bize elinden gelen yardımı esirgemediği için Bekdili'ye burada teşekkürü borç biliriz. Bu makalenin neşrinden çok sonra *Şehriyar*'ın Azerbaycan Türçesi ile yazdığı şiirler İran'da ve yakın tarihlerde de Türkiye'de neşredildi. En önemlileri şunlardır: *Külliyat-ı eş'âr-ı Türkî-i Şehriyar*, Hazırlayan: Hemid Memmedzade, Tahran, 1369, 316+12 s. *Şehriyar ve Azerbaycan Dilinde Eserleri*, Hazırlayan: Yahya Şeyda, Tebriz, 1360, 136 s., Yusuf Gedikli, *Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri*, İstanbul, 1991, 434 s.

şlandığı malumdur. Birçok şair, *Şehriyar*'a olan hayranlığını dile getirmiş, şiirler, nazireler yazmıştır. *Şehriyar* da bunlardan bazılarında manzum cevaplar söylemiş bulunmaktadır.

Şehriyar'ın Kuzey Azerbaycanlı şair *Memmed Rahim Bey* (1907-1977)e yazmış olduğu mektup Türkiye'de tarafımızdan neşredilmiş idi ⁷.

Yine *B. K. Sehend*'in *Şehriyar*'a gönderdiği manzum mektubu ⁸ ve *Behcet-Abad Hatiresi* ⁹ adlı şiiri de yayınlamış bulunuyoruz.

Şimdi sunacağımız şiirler: *Şehriyar*'ın *B. K. Sehend*'e cevaben yazmış olduğu manzum mektup –ki, adı *Sehendim*'dir–, *Bilmeyirem* ve *Bayatılar*'dır. *Behcet-Abad Hatiresi*'ni daha önceki neşrinde birçok baskı hataları bulunduğu için tebliğimize ilâve etmeği uygun bulduk.

*Sehend'e Mektub(Sehendim)*un elimizde iki nüshası vardır: *Birincisi* matbu olarak; *Prof. G. H. Bekdili Bey*'in neşri, *İkincisi* ses olarak; Tebriz radyosu spikerlerinden *Rıza Vetendust*'un doldurduğu söylenen kaset. Birincide 160 mısra, ikinci metinde ise 229 mısra bulunmaktadır ¹⁰. Biz, kasete kaydedilmiş metni tarih bakımından daha yakın zamana ait olması, daha mükemmel görünmesi sebepleriyle esas olarak aldık. Anlaşılan *Şehriyar*, *Sehendim* manzumesi üzerinde çalışmış, ilavelerde bulunmuştur. Bu durum, *Behcet-Abad Hatiresi* adlı şiir için de geçerlidir: Manzume Bekdili neşrinde 13, bizim elimize geçen metinde ise 15 beyittir.

Sehendim, aruz vezninin 4 feiâtun kalıbıyla yazılmış bir serbest müstezattır. Siyade mısralar umumiyetle 2 taktiden ibârettir. 3 veya 1 taktiden -yalnız bir yerde kurulmuş- ziyade mısralar da vardır. Ziyade mısralar düzenli aralıklarla gelmemektedir. Şair lüzûm gördüğü yerlere, şiirin musukisini de gözünde tutarak ziyade mısraları serpiştirmiştir. 2 failâtünden kurulu mısra'ların Azerî halk şiirindeki Geraylı(8 heceli bir nev'i koşma)lara benzemesi enteresandır. Herhâlde *Şehriyar*, yeni ve kuvvetli bir ahenk sağlamak arzusuyla hem hece hem de aruza uygun bir kalıbı seçmiş olmalıdır.

Behcet-Abad Hatiresi. Bu manzume, *Şehriyar*'ın kendi sesinden banda kaydedilmiş olarak elimizde bulunmaktadır. Şiir, Bekdili neşrinde, önce de belirttiğimiz gibi 13, bizdeki nüshada ise 15 beyittir. Bu neşrimizde *Şehriyar*'ın banttaki sözlerine ve sesine sadık kalmayı tercih ettik. Şiirin, Bekdili neşrinde eksik olması sebebiyle manasının bozulmuş olduğu açıkça bellidir. Hiç şüphesiz nâşirin eline eksik ve bozuk bir nüsha geçmişti.

Manzumenin mevzuu, gençlik yıllarına ait bir aşk macerasının terennümünden ibarettir. Tahran'da Tıp Fakültesi son sınıfında talebe olan *Şahriyar*, mektebi bitirmesine

7- Ocak (dergisi), Ankara, 1972, Nu: 3.

8- Ocak (dergisi), Ankara, 1974, Nu: 3.

9- Töre (dergisi), Ankara, Ekim 1977, Nu: 77.

10- G.H. Bekdili Bey, mezkûr mektubunda *Sehendim*'in 1972'deki neşrinden sonra, *Şehriyar*'ın elyazısı ile bir nüshanın eline geçtiğini, bu nüshada ise 228 mısra'nın bulunduğunu, önceki neşrin eksik olduğunu bildiriyor. Yayınladığımız metinde 232 mısra bulunmaktadır. *Şehriyar*, şiiri devamlı işlemiş, değiştirmiştir.

iki-üç ay kala sürgün edilmiştir. Tahrandan ayrılacağı günün gecesinde sevdiği kıza Behcet-Abad denilen yerde randevu verir, uzun zaman beklerse de kız gelmez. Şiir, bu intizar(bekleyiş)ın tahassüsüyle kaleme alınmıştır. *Behcet-Abad Hatiresi*'nin Farsçası da vardır ve daha uzundur.

Bilmeyirem ve *Bayatılar* ise *Bekdili* neşirlerinden aynen alınmışlardır.

Bilmeyirem, Tebriz'de 1972 yılının karlı bir kış gecesinde şairimizin bir evden diğ er bir eve taşınırken karşılaştığı hırsızlık hadisesini ve buna bağlı olafak bazı ihsâsları ihtivâ eden, mizahî bir manzumedir.

Bayatılar, Güney Azerbaycan'ın ve İran'ın en büyük hanendelerinden *Ebülhasan Han İkbâl*'ın ölümünden sonra bir münasebetle yapılan anma toplantısında (1970) *Şehriyar* tarafından, o toplantıda söylenmiştir. Bu bayatıların bir kaçını *Fethi Ateşbeyli* "Ümmid-i İran" gazetesinde neşreder. *Bekdili* de buradan alarak Kuzey Azerbaycanlı okuyuculara sunar. Biz de Türk efkâr-ı umumiyesine takdim ediyoruz.

Sehendim'i daha iyi anlayabilmek için, *B. K. Sehend*'in *Şehriyar*'a gönderdiği Manzum Mektub'u kısaca gözden geçirmek gerekir. *Sehend*, *Şehriyar*'a yazdığı bu mektupta Güney Azerbaycan'ın umumî manzarasının çizdikten sonra, sözü Azeri Türklerine getirerek:

*Dövlətliye sahsı lâzım olanda,
Vurup sındırmışg öz kûzemizi,
Çıhdığımız gını beyenmemişik,
Biz éli atmışg él atıp bizi*

der, kendi sosyal ve ekonomik problemlerine yabancılaşan, ruhen İranlı olan Azerî münevverlerini kınar, *Şehriyar*'a halkın dertleriyle birlikte uğraşmayı teklif eder:

*Bugün men Sehend'em, sen Şehriyar'san
Gel başım ucaldag goca Tebriz'in,
Bir kere yadların daşını atag,
Çekək gaygısını öz élimizin.
Şâirim, yubanma yoldadır kervân,
Gulag as, dünyada gör bir ne sesdir:
Bağrını sıhmasın atılan toplar,
Gırılan zencirdir, sınan gafesdir. 11*

Bu seslenişe karşı *Şehriyar*, lâkayd kalamazdı. Nitekim, hele "*Haydar Babaya Selam*" adlı manzumesinde (1950 yılları ve sonraki yıllar) ve "*M. Rahim Bey'e Mektup*"unda (1967), *Güney Azerbaycan Mes'elesi* hakkındaki görüşlerini söylemişti:

*İnsanlarız insanlığı hoşlayın,
Bir milletiz, birleşmeye başlayın,
Bu han, hanlığ hökûmetin boşlayın.
Bugün bizler gerek olag bir millet,
Bir milletde olar mı yüz hökûmet?!*

*Bizler ki, lap bir-dil, bir-gan gardışığ,
Gardaş galsın, insanlarığ, yoldaşığ
Ayaglara pis sarmaşıp sarmaşığ 12*

Bu misaller *Şehriyar*'ın Güney Azerbaycan Türklerinin dertlerine, davalarına ne kadar yakından eğildiğini göstermektedir.

Sehendim (1970'den sonra) adlı manzumede, şairimizin bu görüşlerinin tekrâr edildiğini, bazı mes'elelerdeki kanaatinin daha açık bir suretle belirtildiğini görüyoruz. Esasen, *M. Rahim Bey'e ve Sehend'e* cevaben yazmış olduğu manzumelerde siyasi ve içtimâî görüşlerini açıkça söylemiş, milliyet hususundaki kesin tavrını ortaya koymuştur. Bu şiirde, *Sehend*'i kendi tahayyülündeki dünyaya davet eder: Burası güllerle, yeşilliklerle bezeli, suların şırlıtısıyla, kuşların ötüşüyle, çobanların kavalıyla seslenmiş muhteşem bir diyardır. *Sehend Dağı*, *Devamend*'den bac alır, *Simurg*'dan fend öğrenir. Şâir'in bindiği atın ayakları tozlu bulutlardadır. Yer gök lülelenir, zaman-mekân birbirine karışır. Şâir, kuduza, zâlime karşı savaşıyor. Memleketi cennetin bağları gibidir: Gölde kuğu kuşları uçar, altından ve akik taşından yapılmış köşklerin "*Ahd-i Atik*"ten mühlhem Rafael tablosuna benzer, göz kamaştıran sahneleri vardır... Şâir, bu rüya-vatan tasavvuruna daha fazla dayanamaz, daha yükseklere çıkmak için kanat lâzımdır. "*Haydar Baba*" şeytanın azdığı bir çağda na'ralarla darda kalmış bir aslan gibi bağırır. Gelen ses "*Dede Korkud*"un gür, erkek sesidir. *Sehend*, *Haydar Babaya* arka olunca, şâir *Savalan dağı* gibi yücelir. Bu sırada *Çoşkun*'un da kanı çoşar, bir hayli ses olur. Böylece göklere yükselen çağırışlara, *Bakû* dağları da ses verirler. Sel gelip nehre katılır. "*Korkma geldim*" diyen sesler düşmanı yıldırır, *Aras*'ın süt gölü taşar; kayalıklar bağ, laleler yanak olur. Zalim avcı korkar, kısılır. Fakat *Haydar Baba* da bilmektedir ki, bütün dağlar birbirlerine köleler gibi zincirlerle bağlıdır! Bulutlar bu zincire vurulmuş aslanlara ağlamaktadır. Dağların tabiatı küskündür: güller açacak yerde sollar... Bu durum çok sürmeyecek, nihâyet volkan olacaktır. Zulm dünyası kana boyanacak, *Azer Êli* hasretine kavuşacak, medeniyet modasını, bedeviliğe çevirenler, cevherin kıymetinden anlamayan basit tacirler, boş öğünmeleri bırakıp kendi hâllerine yanacaklardır. Şâir, sözlerini *Sehend'e* hitapla bitirir:

*"Emma menden sarı sen arhayın ol, şanlı Sehend'im!
Deli céyanlı Sehendim!"*

Benim arş-ı âla gölgesi gibi başımda tacım, elimde *Fravun*'u çâresiz bırakan değneğim var, ben karanlıkları aydınlığa kavuşturan, insanları hakka, imâna çağıran *Ali oğluyum*, başımda kırılmaz siperim, elimde körlenmez kılıcım vardır!

Şiirin birinci kısmında bir rüya-vatan tablosu çizilir. İkinci kısmında bu vatanın zalimlerin elinde kaldığı anlatılır. Son kısımlarda ise "*Dede Korkud*" sesli yiğitler sayesinde zulm dünyasının muhakkak yıkılacağı ifade edilir. En son mısralarda ise Güney Azerbaycan Türkleri, şâirin şahsında temsil edilerek, *Yezid*'ten zulm gören *Ali* evlâdına benzetilir.

Bu manzume, çağdaş Güney Azerbaycan'ı çok canlı ve hisli tablolarla tasvir etmektedir. Şehriyar, içtimâî, siyasî ve millî fikirlerini, bildiğimiz hiçbir Türkçe şiirinde bu kadar büyük bir kudret ve açıklıkla söylememiştir. Manzume, şâirin son eserlerinden biri olması bakımından da ayrıca değere sahiptir.

Şiirlerindeki anlaşılması zor kelime ve tabirleri numaralayılarak, notlar kısmında izâh etmeğe çalıştık. Her manzumenin notları ayrı ayrıdır.

Şehriyar'ın Hayatı

Asıl adı *Seyyid Mehemed Hüseyin Şehriyar*'dır. Önceleri *Behcet* tahallüsünü kullanmıştı. 1285 (1906-7) de Tebriz'in Bağmeşe mahallesinde doğdu. Babası Tebriz'de adliye vekilliği (avukatlık) yapmaktaydı.

1905-1911 yıllarında Tebriz'de cereyan eden siyasî hadiseler sebebiyle, ailesi ata-baba yurtları *Hoşginab* köyüne geçtiler. Bu köy *Haydar Baba* denilen güzel bir dağın eteğinde; *Kayış-kurşak* ve *Şengül-abad* köylerinin yakınlığındadır. Çocukluğunu bu yörede geçirdi.

İlk tahsiline, *Kayışkurşak*'da ileri görüşlü bir din adamı olan *Ahund Molla İbrahim*'in mektebinde başladı. Daha sonra ilk ve orta tahsilini Tebriz'de *Müttehîde* ve *Füyuzat* mektebinde tamamlayarak, yüksek tahsiline *Tahrân Üniversitesi*'nin Tıp Fakültesinde başladı İlk şiiri, Tebriz'de *Edeb* adlı dergide Farsça olarak neşredilmiştir. Bu sırada (1925 civarı) kendisini genç bir şair olarak kabul ettirmişti. Fakültenin 5. sınıfında iken, mektepten çıkarıldı. Kendisi, ayrılış sebebini bir aşk macerasına ve ruhunda kopan fırtınalara bağlar. Babası para göndermedi. Maddî sıkıntılar ruh sıkıntılarını daha da artırıyordu. Bu sıralarda bazı kimselerin O'na müracaat ederek, bir tabip olarak değil de bir molla olarak O'na hastalıkları veya çeşitli dertleri için muska yazdırdıklarını biliyoruz.

1932-36 yılları arasında Meşhed, Nişabur gibi şehirlerde *Sebteesnâd* (noter) idaresinde memur olarak çalıştı. 1937 de Tahrân'a döndü *Felahet* (ziraat) bankasında çalışmağa başladı.

1938'de babasının ölümünden sonra, ilk olarak kısa bir süre için Tebriz'e gider. Bu gezintisiyle ilgili olarak yanık gazeller yazmıştır. Bu şiirlerinde ailesine, memleketine karşı beslediği büyük sevgi, parlak bir şekilde görülmektedir. Bankacılık onun yaradılışına uygun bir iş değildi; bir şikâyetname yazdı. Bu yıllarda şair hastalanır. Annesi Tebriz'den Tahrân'a gelerek oğluna bizzât bakar. Şehriyar 35 yıl Azerbaycan'ın dışında Meşhed, Nişabur, Kasım, Şebriyar ve Tahrân şehirlerinde yaşadığı hâlde, daima memleketini özlemiş "buğda yeyip cennetten çıktım" diye pişmanlığını belirtmiştir. Nihayet 1953-54 üncü yıllarda Tahrân'ı terkederek Tebriz'e döner. Bu şehirdeki *Felahet* bankasında çalışmağa başlar.

Tebriz'de kendi akrabalarından bir kızla evlenir. Şimdi onun iki kızı vardır. Musikî ile de yakından ilgilenir. Çok güzel tar çalar. İran'ın meşhur musikîşinaslarından Ebül-hesen Seba, Şehriyar'a Dervişhan'dan kalan kıymetli bir tar hediye etmiştir. İyi derecede Arapça ve Fransızca bilmektedir. Arapça birkaç şiir de yazmıştır.

ŞEHRİYAR'IN SEHEND'E MEKTUBU:

SEHENDİM! *

1. Şah dağım, çal papağım,¹ él dayağım, şanlı Sehend'im,
Başı dumanlı Sehendim, başı tufanlı Sehendim.
Başda Héyder Baba tek garla, girovla² garışıpsan³,
Son ipek télli buludlarla ufügde sarışıpsan.
5. Savaşırken barışıpsan.
Göyden ilhâm alalı, sirri semâvâta déyersen.
Hele ağ kürkü bürün, yazda yaşıl don da géyersen.
Gorodan ⁴ halva yéyersen.
Döşlerinde sonalar sînesi tek⁵ şûh memelerde,
10. Ne şîrîn çeşmelerin var.
O yaşıl télleri yél hörmede,⁶ aynalı seherde.
Eşveli eşmelerin⁷ var.
Goy yağış yağsa da yağsın, sél olup ahsa da ahsın,
Yanlarında dereler var.
15. Goy gelemğaşların⁸ uçsun ferelerle, hamı ⁹ bahsın.
Başlarında héreler¹⁰ var, sıldırımlar,¹¹ sereler ¹² var.
O eteklerde ne gızlar yanağı lâlelerin var.
Guzular otlayarağ néyde ne hoş nâlelerin var.
Ay kimi hâlelerin var.
20. Gül-çiçekden bezenende, ne gelinler kimi nâzın,
Oynayar güllü gotozın.¹³
Suların zezemesinde, ne derin râz-ı niyâzın.¹⁴
Titreyir saz téli tek şâhelerin¹⁵ çayda, çemende,
Yél o téllerde gezende, ne Kôroğlu çalı ¹⁶ sazın.
25. Ördëğin helvet édiş gölde perfilele çimende,
Gol ganaddan ona ağ hövle¹⁷ açar gamzeli gızın
Gış gédir, göy gele yazın.
Hele Novruzgülü var, gar çiçeyin var, gelecekler,
Yél, yağışda yuyunarken, ¹⁸ güneşiyle gülecekler.
30. Üzlerin tez silecekler.
Gışda keklik hevesiyle çöle¹⁹ gaçdıgla cavânlar,
Garda gaçıldayarağ nâzlı gelemğaşların olsun,

* Şiir, bu baskı sırasında, yeni neşirler göz önünde tutularak tashih edilmiştir.

1- Çalpapak : Beyaz renkli kalpak. 2- Kırığı ile, sulu kar yağışı ile. 3- Karışmışın. 4- Yetişmemiş üzümünden. 5- Sinesi gibi. 6- Örmeye. 7- Eşme veya eşmeç : kolsuz, süslü bir elbise. 8- Kalemkaşlıların, ayrıca Gelemğaş : Gözleri ve tüyleri mavi, kaşları siyah bir kuş. Daha çok dut ağaçlarında görülür. 9- Herkes. 10- Hére : Aşırım; dağın beli. 11- Uçurumlar. 12- Tepeler; hafif meyilli tepe. 13- Püskülün. 14- Gizli yalvarman. 15- Dalların. 16- Çalıyor, çalar. 17- Havlu. 18- Yikanırken. 19- Dışarıya, kıra.

35. Ad alıp senden o şâir ki, sen ondan ad alarsan.
Ona her dâd véresen yüz o müğâbil dad alarsan.
Tarı'dan²³ her zad²⁴ alarsan.
Adaş olduğda sen onla daha artığ ucalırsan,
O celâletle Dermâvend dağından bâc alırsan,
40. Şér elinden tâc alırsan
O da şé'rin, edebin şâh dağıdır, şanlı Sehendî,
O da sen tek²⁵ atar ulduzlara şé'riyle kemendi,
O da Sîmûrg'dan almağdadı fendi,
Şér yazanda geleminde bahasan dürr sepelendi,²⁶
45. Sanki ulduzlar elendi.
Söz déyende görisen gâtıdı gülü, püsteni,²⁷ gendi,²⁸
Yaşasın şâir efendi.
O ne şair ki dağın vesfine misdag²⁹ onu gördüm,
Men senin tek ucalıg meşğine³⁰ meşşag³¹ onu gördüm,
50. Êşge, Êşg ehline müştâg³² onu gördüm.
O ne şair ki, hıyal merkebine şov³³ sığıyanda³⁴
O neheng³⁵ at, ayağın tozlu buludlarda goyanda
lûlelenmekdedi³⁶ yér-göy néce tûmar sarıyanda,³⁷
Göreceksen o zamânda,
55. Ne zamân varsa, mekân varsa kesip biçdi bir anda,
Gécecekler, gelecekler, ne bu yanda, ne o yanda,
Ne bilim galdı ha yanda.
Bah ne hörmet var O'nun öz démişi³⁸ tük papağında,
Şehriyârın tâci eyilmiş, gâşı durmuş gabağında,³⁹
Başına savrulan inci, çarığ olmuş ayağında,
Vehiydir şé'ri, meleklerdi pıçıldı⁴⁰ gulağında,
Âyelerdir dodağında.
O'da dağlar kimi⁴¹ şe'ninde⁴² ne yazsam yaraşandır,
O da zâlım goparan, gar küleğiyle⁴³ duruşandır,
65. Guduza, zâlıma garşısı sine germiş vuruşandır,
Guduzun kürküne zâlım bireler tek daraşandır,
Emma vechinde⁴⁴ fağır⁴⁵ helgi egilmiş soruşandır,⁴⁶
Gara millet de hüner bulsa, hünerle araşandır.
Garalarla garışandır, sarışandır.

20- Döş : dağın eteği. 21- Öğlen sofrasını, çıkını. 22- Govutmac : Yoğurda veya süte eklemek doğrana-
rak yapılan yemek. 23- Tanrıdan. 24- Şey. 25- Senin gibi. 26- İnci sepildi. 27- Püste : Ağız kısmı açık
olan fışık. 28- Kant (gend) : Şeker. 29- Bir şeyin doğruluğunu isbata yarıyan şey; lâyük, uygun. 30-
Yücelme arzusuna, yücelme için gayret sarfetmeye. 31- Meşk ettiren, sıkıntı çeken, eziyete tahammül
eden 32- Arzulayan, istekli. 33- Birden, aniden. 34- Hamle edince, ileri atılınca, üstüne saldırınca. 35-
İri, büyük, kocaman (şey) 36- Birbirine dolaşmakta, lüle haline gelmektedir. 37- Tomar sarınca, бүкүн-
ce. 38- Kendisinin söylediği, kendi dediği. 39- Önünde. 40- Fısıldıyor. 41- Gibi. 42- "Hakkında." 43-
Kar fırtınasıyla. 44- Önünde. 45- Yoksul. 46- Kanımı emendir.

70. Géce hakğın gözüdür tûr⁴⁷ töretmiş ocağında,
Eriyip yağ tek üreklerdi yanrlar çırağında,
Méy-mehebbetden içip lâle bitipdir yanağında,
O bir oğlan ki, périler su içerler çanağında,
İnci ğaynar bulağında,⁴⁸
75. Teb'i ⁴⁹ bir sövgili bülbül ki, ohur gül budağında,
Sarı sünbül ğucağında.
Sular efsâneni söyler, o'nun efsûnlu bağında,
Seherin çenli ⁵⁰ çağında,
Şairin zövğü, ne efsûnlu, ne efsâneli bağlar,
80. Ay ne bağlar ki "Elifleyli"de, efsânede bağlar,
Od yağıp dağları dağlar,
Gül gülerse, bulağ ⁵¹ ağlar.
Şârin âlemi ölmez, ona âlemde zavâl yoh,
Arzular orda ne hetirliye imkândı, mahâl yoh,
85. Bağ-ı cennet kimi orda bu harâmdır, bu halâl, yoh,
O mehebbetde melâl yoh,
Orda hâldır, daha ğal ⁵² yoh,
Géceler orda gümüşdendi, ğızıldan⁵³ ne günüzler, ⁵⁴
Ne zümürürd kimi bağlardı, ne mermer kimi düzler,
90. Ne sarı télli inekler, na alagözlü öküzler,
Ay ! néce ay kimi üzler.
Gül ağaçları ne tavus kimi çettrin ⁵⁵ açıp elvân,
Hille ⁵⁶ kervâmıdı çöller, bezenir sürse bu kervân,
Deve kervâmıdı, dağlar yükü etlesdi bu héyvân,
95. Sâbir'in ⁵⁷ şehrine doğru ğatarı çekmede servân,
O hıyâlımdaki Şirvân.
Orda ğar da yağar emmâ daha güller solabilmez,
Bu tebîet o terâvetde mahâldır olabilmez,
Ömr peymânesi orda dolabilmez.
100. O ufüğlerde baharsan ne denizler, ne boğazlar,
Ne periler kimi ğu ğuşları uçmağda, ne ğazlar,
Gölde çimmekde ne ğızlar.
Balığ ulduz kimi göllerde, denizlerde parıldar,
Abşar⁵⁸ mirvarisin sél kimi tökdükde harıldar.
105. Yél küşuldar,⁵⁹ su şarıldar.
Ğesrler vardı ğızıldan, ğalalar vardı eğğden,⁶⁰
Rafeél tablosu tek sehneleri Ehd-i etğden,⁶¹

47- Soy, çoluk çocuk, 48- Pınarında. 49- Tab'ı, şairlik gücü. 50- Dumanlı, sisli. 51- Pınar. 52- Kavl, söz. 53- Altında. 54- Gündüzler. 55- Dal ve yaprak. Aslı "Çetir"dir. 56- Hille: Saf ipek ve kumaşlarıyla meşhur eski bir şehrin adı. 57- Sâbir (1862-1911) *Hophopnâme* adlı manzum eserin sahibi, hicivleriyle tanınmış meşhur Azerî şairi. Şirvan'a bağlı Şamah'da doğmuştur. 58- Şelale, su şırıltısı 59- Güşuldamak : Rüzgârın çıkardığı ses. 60- Akik taşından. 61- En eski zamanlardan.

- Doymasan köhne refîğden.
 Cennetin bağları tek bağlarının hûr ü gusûri,
 110. Düzülüp ğurfede,⁶² balğunda cevâhir kimi hûri,
 Elde hûrîlerinin câm-ı billuri⁶³
 Tüngünün⁶⁴ gül kimi sehbâ-yı tehûri,⁶⁵
 Ne merâğlar ki, ayığ gözlere rö'yâdı déyirsen,
 Ne şefâğlar ki, derin bahmada deryadı déyirsen,
 115. Uyduran cennet-i me'vâdı déyirsen,
 Zöhrenin ğesri brilyan, hasarı incidi, yağut?
 Ğesri câdüdü,⁶⁶ mühendisleri Hârut ile Mârut,
 Orda Mânî dayanıp⁶⁷ galmış, o sûretlere mebhut,
 Gapı gullugçusu⁶⁸ Hârut
 120. Ordadır şér ü müzik menbéyi, serçeşmedi ğaynar,
 Ne periler kimi fevvâreden efsân olup oynar,
 Şâir ancağ onu anlar.
 Dolu mehtâb kimi istehrdi⁶⁹ fevvâreleriyle,
 Meleke orda çimer ay kimi mehpâreleriyle,
 125. Güllü ğuşvâreleriyle.⁷⁰
 Şér ü musîğî şabaş olmada⁷¹ efsândı, perîşân,
 Sanki ağşâhıdı⁷² olmağda gelin başına efsân,
 Ne gelinler ki, ne ennik⁷³ üze sürtelle ne kirşân,⁷⁴
 Yağ ne tülkü ne dovşan.
 130. Ağ perîler sarı köyneklı buludlardan énriler,
 Süd gölünde meleke ile çimerken sövinirler,
 Sövinirler, öyünürler,
 Govzananda⁷⁵ here⁷⁶ elde dolu bir câm aparırlar,⁷⁷
 Sanki çengîlere, şâirlere ilhâm aparırlar,
 135. Deryâ ğızlarına peygâm aparırlar,
 Denizin örtüyü mâvi, üfüğün seğfi semâvi,
 Aynadır her ne bahırsan, yér olup göyle müsâvi,
 Ğerg onun şérine râvi,⁷⁸
 140. Göz açıp yumma çırağlar kimi yandığda sönüller
 Ğurfeler⁷⁹ ay bulud altında olar tek görünüller,
 Sehneler Çerh-i felek tek burulup ğâh da çönüller,⁸⁰
 Kölgelikler sürünüller,
 Zöhre eyvanda ilâhe şinilinde⁸¹ görünürken,
 Bahısan Hâfız'ı de orda celâletle görersen.

62- Yüksek ev, oda. 63- Billur kadehi. 64- Sürahisinin 65- Temiz şarabı. 66- Sihirlidir. 67- Mani durup (Mani dininin kurucusu meşhur nakkaş). 68- Hizmetçisi. 69- Büyük havuzdur. 70- Kúpeleriyle. 71- Şabaş olmada : Bahşış olarak dağıtılmada. 72- Ağşahu: İran'da kullanılan bir gümüş para çeşidi. 73- Alılık. 74- Pudra. 75- Ayağa kalkınca. 76- Herbiri. 77- Götürüyorlar, görürler. 78- Rivayet eden, anlatan. 79- Yüksek evler. 80- Döntüyorlar. 81- Giyiminde.

145. Ne söversen.
 Gâh gören Hâfız-i Şirâz ile eyvanda duruplar,
 Gâh gören ortada şetrenc gurupken oturuplar,
 Gâh gören saz ile, âvâz ile eyvence guruplar,
 Sanki sâger de vuruplar.
150. Hâce elhân⁸² ohuyanda hamı işden dayanırlar⁸³
 O nevâlerle perîler, gâh uyup, gâh oyanırlar,
 Lâleler şö'lesi elvân şüşe rengi boyanırlar
 Ne humâr gözle yanırlar.
 Ganad ister bu fezâ, goy gala terlanlı Sehendim,
155. Êşit öz gissemi, dastânımı, dastânlı Sehendim,
 Seni Héyder Baba ol ne'releriyle çağıranda,
 O sefil, darda galan, tülkü gövan şîr bağıranda,
 Şéytanın şillağa, galhan⁸⁴ gatırı nöğta⁸⁵ gıranda,
 Dede Gorğud sesin aldım, dédim arhamdı, inandım,
160. Arha durduğda Sehendim, Savalan⁸⁶ tek havalandım,
 Séle garşı gavalandım.
 Çoşgun'un⁸⁷ da gamı çoşdu, mene bir haylı ses oldu,
 Her sesiz bir nefes oldu,
 Bakı⁸⁸ dağları da hay vérdi sese, gıy⁸⁹ hâ ucaldı,
165. O tayın⁹⁰ ne'releri sanki bu taydan da bac aldı,
 Gurd acaldı⁹¹da gocaldı.
 Râhim'in ne'resi govzandı déyen toplar atıldı,
 Sél gelip nehre gatıldı.
 Rüstem'in⁹² topları seslendi, déyen bomlar açıldı,
170. Bize gül-gonça saçıldı.
 Gorh⁹³ma geldim déye seller de mene, cân dédi gardaş,
 Mene cân cân déyerek, düşmene gan gan dédi gardaş,
 Şehriyâr söylemeden gâh deme sultân dédi gardaş,
 Men de cânım çığırıp cân sene gurban dédi gardaş,
175. Yaşa oylan! size dağdan deli céyran dédi gardaş,
 Él size gaflan dédi gardaş
 Dağ size aslan dédi gardaş
 Dağlı Héyder Baba'nın arhası her yerde dağ oldu,
 Dağa dağlar dayag oldu,
180. Arazım⁹³ ayna çırag goymada aydın şefeğ oldu,
 O tayın neğmesi govzandı ürekler gulağ oldu,
 Yéne gardaş déyerek gaçmada başlar ayağ oldu,

82- Şarkılar. 83- İşi bırakıyorlar, duruyorlar. 84- Şillağa galhmag : Azmak, tekme atmak. 85- Nokta: Gem. 86- Savalan: Güney Azerbaycan'da bir dağ. 87- Çoşgun: Güney Azerbaycanlı bir şair. 88- Bakı. Burada Kuzey Azerbaycan kasedediliyor. 89- Ses, seda. 90- O tarafın. Burada Aras nehrinin kuzeyi, Sovyet Azerbaycanı kasedediliyor. 91- Memmed Rahim (1907-1977): Kuzey Azerbaycanlı bir şair. 92- Süleyman Rüstem (1906-): Kuzey Azerbaycanlı bir şair. 93- Benim Arazım; Aras nehri.

- Gaçtığ üzleşdik⁹⁴ Araz'da yéne gözler bulağ oldu,
 Yéne gemler gálağ⁹⁵ oldu,
 185. Yéne gardaş sayağı,⁹⁶ sözlerimiz bir sayağ oldu,
 Vesli iyin⁹⁷ almada, el çatmada eşğim damağ oldu.⁹⁸
 Helelik gem saralarken gayalar döndi ağ oldu,
 Araz'ın süd gölü daşdı, gayalığlar da bağ oldu,
 Sarı sünbüllere zülf içre, orağlar darag oldu,
 190 Yoncalığlar yéne bildirçine⁹⁹ yay-yaz yatağ oldu,
 Gözde yaşlar çırağ oldu, lâle bitdi yanağ oldu,
 Gönça güldi dodag oldu, ne sol oldu, ne sağ oldu,
 Hamısı bir sayağ oldu.
 Élimi arhamı gördükde zalım ovçu gıslıdı,¹⁰⁰
 195 Sél kimi zülmü basıldı, zine¹⁰¹ arh oldu kesildi,
 Gül gözünden yaşı sildi.
 Tor guran¹⁰² ovçu atın govmada sındı,¹⁰³ géri galdı,
 Özü gétđi, toru galdı.
 Emma Héyder Baba da bildi ki, biz tek hamı dağlar,
 200. Bağlanıp gol göla zencirle buludlar, odur ağlar,
 Ne bilim, belke tebiet özü, nâmerde gün ağlar,
 Eyri yolları açarken, düz olan golları bağlar,
 Saf olan sîneni dağlar.
 Dağların her ne goçu terlanı,¹⁰⁴ céylanı maralı,
 205. Hamı düşgün, hamı pozgun sineler dağlı, yaralı,
 Gül açan yérde saralı.¹⁰⁵
 Emma zennetme ki dağlar yéne galhan olacağdır,
 Mehşer olmagdadı bunlar, daha vulgan olacagdır.
 Zülm dünyâsı yanarken de tilit¹⁰⁶ gan olacagdır,
 210 Vay! ne tûfan olacagdır!
 Dédin Azer Éli'nin bir yaralı nisgiliyem¹⁰⁷ men,
 Nisgil olsam da gülüm, bir ebedî sövgiliyem men,
 Él meni atsa da öz gülşenimin bülbülüyem men,
 Élimin Farsıca da derdini söyler diliyem, men,
 215. Hakğa doğru ne garanlığ ise, él meş'eliyem men,
 Ebediyet gülüyem men.
 Nisgil ol çerçiye¹⁰⁸ galsın ki, cevâhir nedi ganmır,¹⁰⁹
 Medeniyyet debin¹¹⁰ éyler bedeviyyet, bir osanmır,
 Gün gédır, az gála batsın, gécesinden bir oyanmır,

94- Koştuk yüzleştik. 95- Kalak : Bir şeyin üst üste birikmesi, yığılması. 96- Usulü, biçimi. 97- İy: koku, kavuşma kokusunu. 98- Damağ olmak : Tadı damağında kalmak. 99- Bildirçin'a. 100- Kısıldı, çekildi, sindi. 101- Küçük ark, sızıntı su. 102- Tuzak kuran. 103- Atını sürerken "yıkıldı" vazgeçmek zorunda kaldı. 104- Terlan : Avcı, kıymetli bir kuş cinsi 105- Saralıyor, saralır. 106- Tilit : Bir şeyin parça parça olması, küçük küçük parçalara ayrılması karıştırılması. Burada "her şey bir birine karışacaktır, her şey parçalanacaktır manasına kullanılmış. 107- Hasretiyim, arzusuym. 108- Seyyar satıcıya. 109- Anlamıyor. 110- Usulünü, modasını.

220. Bir öz ehvâline yanmır.
 Atar insanlığı, emmâ yalan ensâbı¹¹¹ atamaz,¹¹²
 Fitne gövzanmasa¹¹³ bir gün, gece âsûde yatamaz.
 Başı başlara çatamaz.
 Emma menden sarı¹¹⁴ sen arhayın¹¹⁵ ol, şanlı Sehend'im
225. Deli céyranlı Sehendim,
 Men daha Êrş-i alâ kölgesi tek başda tacım var,
 Elde Mûsa kimi Fir'ona genîm¹¹⁶ bir ağacım¹¹⁷ var,
 Herecim¹¹⁸ yoh, ferecim¹¹⁹ var.
 Men, Eli oğluyam,¹²⁰ âzâdelerin merdi, murâdi,
230. O garanlıglara meş'el, O ışığıglara hâdi,¹²¹
 Hakğa, îmnâna münâdi,
232. Başda sınma¹²² siperim,¹²³ elde kütelmez¹²⁴ gılıcım var.

111- Yalan öğünmeleri, soyu sopy. 112- Atamaz, bırakamaz. 113- Fitne çıkmasa. 114- Benden taraf, benim için, benden dolayı. 115- Emin. 116- Düşman olmuş. 117- Asam, deġeneġim. 118- Ziyanim yenikliġim. felâketim. 119- Üstünlüġüm, kazancım. 120- Eli : Hz. Ali'nin soyundan gelen : Seyyid. Şehriyarın kendisi de seyyittir. 121- Kurtarıcı, doğru yolu gösteren. 122- Kırılmaz. 123- Kalkanım. 124- Körlenmez, keskinliġini yitirmez

BEHCET –ABAD¹ HATİRESİ

1. Ulduz² sayarah³ gözlemişem her gece yâri
Géc gelmededir yâr, gene olmuş gece yari.
2. Gözler asılı³ yoh⁴ ne garaltı, ne de bir ses;
Batmış gulağım⁴ gör ne döşürmekdedi dari.⁵
3. Bir guş ayıgam⁶ söyliyerek gâhdan⁷ inilder,⁸
Gâhdan, onu da yél diye :⁹ laylay,¹⁰ huş apari.¹¹
4. Yatmış hamı¹² bir Allâh oyağldı¹³ daha bir men,
Menden aşağı kimse yoh, ondan da yuhari.
5. Gorhum budu :¹⁴ yâr gelmiye, birden yarıla sübh,
Bağrım yarılır, sübhüm, açılma, seni tarı!¹⁵
6. Dan ulduzu¹⁶ ister çıha, göz yalvari¹⁷ çıhma!
O çıhmasa da ulduzumun yohdi çihari!¹⁸
7. Gelmez, tanıram bahtimi indi ağarar sübh;
Gaş béyle¹⁹ ağardıhça²⁰ daha baş da ağari.
8. Êşğın ki gerârinde vefâ galmıyacağmış;²¹
Bilmem ki, tebiet, niye goymış bu gerârı!
9. Sanki horuzun son bani²² hançerdi sohuldi;
Sinemde ürek²³ varsa, kesip girdi damari.
10. Rişhend²⁴ ile gircandı²⁵ seher söyledi : durma,
Cân gorhuse var " êşğın,²⁶ utuzundun²⁷ bu gumari.

1- Behcet-abad : Eskiden Tahran'ın kuzeyinde ma'mur ve safalı bir mesire yeri idi, Şimde burası Tahran'ın bir semti olmuş, şehre kavuşmuştur. Şair, burada sınıf arkadaşı, sevdiği bir kıza randevu verir, kız gelmez. Ertesi gün de Tahran'dan sürgün edilir. 2- Yıldız. 3- "Bir noktaya saplanıp kalmış". 4- "Sessizliğe gömülmüş". 5- Dari devşirmek : "En ufak bir sesi bile duymak" anlamına bir deyim. Şair, sessizlik içerisinde dari toplayan kuşların gaga sesini kastediyor olmalı. 6-Uyanığım, yatmamışım. 7- Arada bir. 8- Inler. 9- Rüzgâr diye, söyleye, söylese. 10- Ninni. 11- Huş aparmak : uyku bastırmak. "Arada bir rüzgâr ninni söylese onu da (kuşu da) uyku basar". 12- Kamu, herkes. 13- Uyanıktır. 14- Budur. 15- Sen Allâh! Allâhını seversen!16- Tan yıldızı. 17- Yalvarır, yalvarıyor. 18- Çıkacağı. 19- Böyle, bu şekilde. 20- Gaş ağarmak : Sabah olmak. (Kaş kararmak : Gece olmak).21- Bekdili neşirinde bu kelime yerine "olmayacağı". 22- Banlaması. 23- Yürek. 24- İstihza, alay etme. 25- "Kırıldı, açıldı". 26- Aşkın, 27- Ütıldün, kaybettin.

11. Oldum ğara gün, ayrılalı o sarı télden,
Bunca ğara günlerdi éden, rengimi sari.
12. Ezbes ²⁸ meni yarpağ kimi hicrânla saraldıp
Bahsan üzüne, sanki gızıl güldi ğzari. ²⁹
13. Göz yaşlari, her yérden aharsa meni tuşlar; ³⁰
Deryâya bahar, bellidi çayların ahari. ³¹
14. Méhrab şefeğde ³² özümü secdede gördüm,
Gan ³³ içre, gemim yoh üzüm olsun sene sari ³⁴
15. Éşgi var idi ŞEHRIYAR'ın gülli çiçekli
Efsûs ki, ³⁵ geza vurdi ³⁶ hezân oldi bahâri.

28- O kadar. 29- Kızırır, kızarıyor. 30- "Beni bulur, bana doğru gelir." 31- Suların akış yönü. 32- Tan yerinin mihrabında. Bu beyte dair Farsça açıklamasında *Şehriyar*; "Burada Hz. Ali'den bahsediyorum. Şafak vaktinde kendimi O'nun gibi kana bulanmış gördüm. Fakat gamım yoktu. Çünkü kalbim Tanrıya doğru yönelmişti. O anda mecâzî aşk irfânî aşka dönüştü" diyor. Bahsettiğimiz banda kaydedilmiş metinde *Şehriyâr*, her beytin Türkçesini okuduktan sonra mensur olarak Farsçaya çevirmekte ve bazı açıklamalar yapmaktadır. 33- *Bekdili*'de bu kelimenin yerine "Halk". 34- Sana doğru. 35- Ne yazık ki, yazıklar olsun ki, 36- Kaza vurdu.

BİLMEYİREM

Bu géce men ki, yata bilmeyirem,
 Başı başlara gata bilmiyerem.
 Yuhusuzluğ meni gatlaşdırdı,
 Men bu namerde batabilmeyirem.
 Oğru ¹ galdırdı gazan-ğablamanı, ²
 Kim el atsın hacata bilmeyirem?
 Oğrunun kim yétişip, ombasına ³
 Zıhlaya ⁴ bir zopa, ⁵ ta bilmeyirem?
 Aylıg aldığ, kira vérdik, gétđi,
 Ne yéyek? Éy vây, ata, ⁶ bilmeyirem!
 Dedemiz yoh, kime çekmek baratı ⁷
 Kimi salmağ barata, bilmeyirem?
 Cibde galmışsa da bir beş manatım, ⁸
 Ne alım beş manata, bilmeyirem?
 Deli şeytan da déyir yorğanı sat,
 Gışdı, yorğandı, sata bilmeyirem.
 Gar déyir : Gel, kişisen, pambıg atağ ⁹
 Kişi, men pambıg ata bilmeyirem.
 Héy gelip menden alıplar şitili ¹⁰
 Kim salıp mazı ¹¹ mata ¹² bilmeyirem
 Zindegânlık ¹³ horata ¹⁴ bir şey olup,
 Neye lâzım horata, bilmeyirem?
 Bir sümükdür ¹⁵ ki, boğazlarda galıp,
 Kim ata ya ki uta, ¹⁶ bilmeyirem.
 Gar-yağışda bu ne gondum-köçdüm? ¹⁷
 Niye düşdük bu oda, bilmeyirem?
 Bu kitaplar azı ¹⁸ bir at yüküdür,
 Bunu kim çatsın ata, ¹⁹ bilmeyirem?
 Héy soyuğdan büzülüp bey duraram, ²⁰

1- Hırsız. 2- Kap-kacağı. 3- Kalçasına. 4- Dürttü, vura. 5- Sopa. 6- Baba. 7- Havale, kime müracaat etmeli. 8- Manat : Ruble'nin Kafkasya havalisindeki adı. 9- Pamuk atmak : Burada; Güreşmek, elleşmek, kuvvet denemek. 10- Şitil : Bir çeşit vergi. Oyunculardan alınan para. 11- ve 12- Mazı-mata : Maz-mat : Pula pula denilen bir oyunla ilgili sözler. 13- Yaşayış, hayat. 14- Dedi kodu. 15- Komiktir. 16- Yutu 17- Kondum-göçtüm. 18- En az, en azından. 19- Çatmak, yük çatmak : Yükleme. Ata kim kitapları yüklesin. 20- Bey durmak : Dim-dik, kasıntılı durmak.

Kimde yéngé-muşata, ²¹ bilmeyirem?
Gécemiz sübh olacağı ya hele var,
Bahıram héy saata, bilmeyirem?
Guş uçar, amma ne dermân élemek
Daş deyen gol-ğanata, bilmeyirem?
Ay gadaşlar, ²² mene bir el yétirin, ²³
Yüküm ağırdı, çata bilmeyirem.
Teb'-i şe'rim dayanıp ²⁴ zoncug atır, ²⁵
Men de ki, zoncug ata bilmeyirem.

21- Muşata : Meşşata : Bezeyen, süsleyen kadın. 22- Kardeşler. 23- Yetiştirin, el uzatın. 24- Durup.
25- Zoncuk atmak : Kıvırmak, azmak, şuarsuzca çırpınmak.

BAYATILAR

Hezen geldi gül apardı,
 Bir şeyda bülbül apardı.
 Yanmışdım men, kül olmuşdum,
 Yél de geldi kül apardı.

Üzdüm el bir nâzlı yârdan,
 Gözel üzlü gülüzârdan.
 Sévgilim tek bir cevâhir,
 Bir de doğmaz ruzigârdan.

Yar her yére mennen gétđi,
 Ecel gelcek onnan gétđi;
 Dayan, gelim yola salım,
 Hoş günü de sennen gétđi.

Yarı kâş görmiyeydim.
 Vesli hoş görmiyeydim,
 Öledim yardan gabağ ¹
 Yérin boş görmiyeydim.

Élim gétđi, ölüm galdı,
 Alovlandım, külüm galdı.
 Uçurdu bülbülüm bağdan,
 Déyeydi bir gülüm galdı.

Üzügüm gaşsız galdı.
 Çemenim guşsuz galdı.
 Ay aman, İğbal ² gétđi,
 Tebriz'im başsız galdı.

1- Önce 2- Ebülhesen Han İkbâl : Şehriyar'a musiki dersleri vermiş meşhur bir hanende.

3. BULUD KARAÇORLU SEHEND VE BAZI ŞİİRLERİ*

Günümüz Azerî edebiyatı, tarihî ve siyasî hadiselerin neticesiyle iki koldan gelişmektedir: Biri, Kuzey Azerbaycan(S.S.C.B)da, diğeri Güney Azerbaycan(İran)da. Bilhassa İkinci Dünya Harbi'nden sonra Güney Azerbaycan'daki Azerî Türkleri üzerinde şah idaresinin korkunç baskı ve zülmü, siyasî tavrı; Türkçe neşriyatının tamamen yasaklanmış olması bu edebiyatı adetâ yazılı olmaktan çıkartıp "şifâhî" bir hâle sokmuştu. Böyle iken Türkçe eserlerin az da olsa, neşredilmesine mâni olamadılar. Yasak sebebiyle birçok şairin, teyp bantlarına kaydedilen manzumeleri, elden ele gezmekte; bu bantlar kitap yerine geçmekte idi. En fazla rağbet gören, halk tarafından büyük bir ilgi ve sevgiyle dinlenen bantlardan biri de *Şehriyar* ve *Sehend*'in manzumelerinin bulunduğu kasetlerdir. Ayrıca âşıkların banda alınmış deyişleri de epeyce ilgi görmektedir.

İran'daki İslan İnkılabı neticesinde Güney Azerbaycan Türkleri biraz nefes alabilmiş, resmen serbest bırakılmasa da neşriyata başlamışlardır. İşte bu neşriyat sayesinde; *B.K. Sehend* imzasını 1964'ten beri kullanan bu talihsiz şairin hayatı ve faaliyetleri hakkında bazı şeyler öğrenebiliyoruz. Asıl adı *Bulud Karaçorlu* olan *Sehend* hakkında en etraflı bilgiyi, şairin yakın dostu ve ideal arkadaşı, kıymetli nâşir, edip *Mehemmed Ali Ferzane*'den edinmiş bulunuyoruz. 1981 yılı Mart ayında Tahran'da görüştüğümüz muhterem *M.A. Ferzane*, bize *Sehend* hakkında yardımcı olmuş, O'nun iki sahifelik hâl tercemesini de vermek nezâketini göstermiştir. Ayrıca Tahran'da üç yıldan beri Azerî Türkçesiyle ve Farsça olarak neşredilen *Varlık* mecmuasında *Sehend* hakkında birçok yazı ve şiir neşredilmiş bulunmaktadır. Bunlardan en mühimlerinden biri de *M.A. Ferzane Bey*'le yapılan mülakattır. *Sehend*'in *İl Dönümü* (*Varlık*, Ferverdin 1360/1981, Sayı: 24, s. 24-28). Bu mülâkattan *Sehend*'in hayatı hakkında yeni bilgiler öğreniyor, bugüne kadar neşredilmemiş bazı şiirlerinden örneklerle karşılaşılıyor.

M.A. Ferzane Bey *Sehen*'le 1949-50 yıllarından beri yakın dost ve ülküdaş olmuştur. *Sehend*'in geride kalan bütün elyazma, basılmamış eserleri kendisindedir.

Bu yazımızda, *Sehend*'in hâaltercemesini, *Ferzane Bey*in verdiği malumata ve bibliyografyada gösterilen kaynaklara dayanarak tesbit etmeğe çalışacağız.

Sehend, son elli yıllık Güney Azerbaycan şiirinin *Seyyid Mehemmed Hüseyin Şehriyar*'dan sonra gelen, en meşhur ve kudretli şairidir. sağlığında Türkiye, Kuzey Azer-

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi(Erzurum, 1985, Sayı: 13, s. 379-399)nde yayınlanmıştır.

baycan ve Irak'da şöhret kazanmasına rağmen öz memleketinde gareb kalmış olan *Sehend*'in doğum tarihi *Sazımın Sözü* adlı kitabının 2. baskısında¹ 1301(1922) olarak gösterildiği halde, *Edebiyat ve İnce-Sen'et*² gazetesinde 15 April (Nisan), 1928 de doğduğu belirtilmiştir. *Milliyet Sanat Dergisi*³ ise, (1979'da) 52 yaşında iken öldüğünü haber vermiştir: Bu habere göre doğumu 1927/ 28 olmalıdır. *Türk Ansiklopedisi*'ne *Sehend* maddesini yazmış bulunan *Meserret Diriöz* doğum tarihi olarak -herhâlde *Sazımın Sözü* (2. bs.)'ndeki kaydın te'siriyle olacak- 1923 yılını göstermiştir⁴. Şairimizi yakından tanıdığını bildiğimiz *Dr. Cevad Hey'et Bey*, *Dursun Yıldırım*'a gönderdiği mektubunda *Sehend*'in 1926 doğumlu olduğunu yazmıştır⁵. Tahrandaki Azerî yazarlarından, *Genceli Sabahî* Halk Şairi *Sehend* adlı yazısında, şairimizin 1305 (1926) doğumlu olduğundan bahsetmiştir.⁶ *Dr. Selamullah Cavid*, *Dostlar Görüşü-Edebiyat Ocağı* adlı hatıra-antoloji mahiyetindeki kitabında doğum tarihini 1306(1927) olarak belirtmiştir⁷.

Görüldüğü gibi *Sehend*'in doğum tarihi ihtilaflıdır. Biz *Sehend*'le birlikte hapiste yaşamış, uzun yıllar bir evde yaşamış olan *M.A. Ferzane Bey*'in vermiş olduğu 1306 (1927) tarihini doğru ve mantıkî olarak kabul ediyoruz. Çünkü *M.A. Ferzane*, *Sehen*'i en yakından tanıyan bir arkadaşdır.

Sehend'in babası *Muttalib*, şofördü. Aile, Karaçorlu adlı Akkoyunlu Türkmenleri arasında tarihe geçmiş eski bir Oğuz boyundandır. Karadağ civarından Merağa'ya göçmüşlerdir⁸. Babası yağmurlu-bulutlu bir ilkbahar günü dünyaya gelen oğluna *Bulud* adını koydu. "*Sicil alırken Bulud sözü idâredekilere anlaşılmaz! olduğundan Behlud yazsalar da, hamı onu Bulud sesler idi*"⁹ Kendisi aşağıda metnini sunduğumuz *Kükürt Kibrit ile...* adlı şiirinde babasının mesleğine işâret etmiş, *Taliime Sen Bah* adlı şiirinde ise İran resmî dairelerinin Türkçe olan "Bulud" adı yerine "Behlud" ismini tercih etmelerini İrandaki şartlara göre umumileştirerek anlatmıştır.

İlk mektebi Merağa'da - tabii Farsça olarak- okudu. Ailevî sebepler, geçim sıkıntısı yüzünden yüksek tahsil yapamadı. O'nun asıl yetiştiği mektep, aile ocağı, gıdalandığı kaynak halk kültürü olmuştur. 1320 (1941) de Rıza Han istibdadının yıkılmasıyla ortaya çıkan demokratik hareketlere yakından iştirak etti. Bu yıllarda şiir ve edebiyata ilgi duymağa başladı. İlk şiirleri bu dönemde duvar gazetelerinde görüldü. Daha sonra tek-tük bazı gazete ve dergilerde şiirleri yer aldı.¹⁰ 1324(1945) yılında Azerbaycan'da millî-demokratik bir hareket başlatmış olan *Pişeveri* taraftarları, *Sehend*'i cezbetmeğe başlamıştı. Bir yıl kadar sürmüş olan bu hareket sırasında Azerbaycan'da millî bir

-
- 1- (Arka kapakta) Bulud Karaçorlu Sehend: Sazımın Sözü, 1. c., 2. bs. Tebriz, İntişarat-ı Şems 1358 (1979), 279+1 s.
 - 2- Sen'etkâr Ölmür: (Yazan: Kalem yoldaşlarından bir gurup), Bakû, (18 Mayıs) 1979, No: 20 (1843), s. 7
 - 3- Milliyet Sanat Dergisi, İstanbul 28 Mayıs 1979, Sayı: 325, s. 24.
 - 5- Bulud Karaçorlu Sehend: Sazımın Sözü, Basıma Hazırlayan : Dursun Yıldırım. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1980, s. 3.
 - 6- Varlık (Tahran-İran), Ferverdin 1359/Nisan 1980, Sayı: 12, s. 36-45.
 - 7- Tahran, Esfend 1359 (1980), s. 34.
 - 8- M. Diriöz, a.g.y.
 - 9- Genceli Sabahî, a.g.y., s. 36.
 - 10- M. A. Ferzane: Bulud Karaçorlu (elimizdeki hâli tercemesinden)

hükümet kurulmuş, Azerî Türkçesiyle mektepler açılmış, gazete ve dergiler neşredilmiş, çeşitli kitaplar basılmıştı. Bu hareketi tasvip eden şâirler Tebriz'de *Şairler Meclisi* adlı bir edebî mahfel oluşturmuşlardı. *Sehend* de bu toplantılara katılmış, okunan şiirleri dinlemiş, kendi şiirlerini okumuş, edebî münakaşalara, siyasi sohbetlere şahit olmuştu. Sözü ettiğimiz cemiyetin bünyesindeki şairlerin eserlerinden nünuneler toplanarak *Şairler Meclisi* adlı bir antoloji neşredildi. (Tebriz, 1945). Bu antolojide *Sehend*'in; Alkış, Fedailer Marşı, Keçmiş Fedailerimizin Yadı başlıklarıyla üç şiiri de yer almıştı. Burada *Sehend* 'in bir gençlik resmi de vardır. İmzası; *Karaçorlu Razi* şeklindedir. Böylece ilk şiirlerinde *Râzi* mahlasını kullandığını anlıyoruz ¹¹. 1945-46 arasında *Sehend*'in, "Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın "Cavanlar Teşkilatı"nda çalışmıştır. 1946 da Farsların sözü edilen millî hareketi kanlı bir şekilde bastırmaları; birçok Azerî münevver gibi *Sehend*'in de ruhunda derin izler bıraktı. "*Hele bugüne geder çap olunmamış Araz ve Hatire (adlı büyük) manzumeleri şâirin bu illerde daşdığı acı-şirin hatirelerin ve Azerbeycan millî nühzetinin canlı tesviri olmuştur. 1328 ve 1329 (1949--50) uncu illerde yazılmış ve sonralar tekmilleştirilmiş bu iki manzume Sehend'in bir güdretli halg şâiri olduğunu göstermektedir*" ¹².

1328-30 (1951) ayaklanmasından birkaç gün önce hasipten çıkarılır. Bu müddet içerisinde karşılaştığı nahoş hadiseler; kırgınlık, ihanetler şâiri sarsar. İçtimaî, siyasi hadiselerden uzaklaşır. Kendine mahsus bir yol tutar. Edebî, kültürel faaliyetlerine ağırlık verir.

İki dost -*Sehend* ve *Ferzane*- hapisten çıktıktan sonra Tahran'da Selsebil taraflarında bir oda tutarak birlikte yaşamaya başlarlar. Aylarca işsiz kalıp, zor günler geçirdikten sonra, *Ferzane* bir noterde, *Sehend* de dokuma makinaları tamir edilen bir atelyede güçlükle iş bulurlar. Bu sıralarda *Ferzane*, folklor ve dil mes'eleleri ile uğraşıyordu. *Sehend* de bu konulara ilgi duymakta idi. 1953 yılı civarında, Tebriz'den *Ferzane*'ye bazı kitaplarla birlikte elle kopya edilmiş bir Dede Korkud (acaba hangi neşrin kopyası?) kitabı gelir. *Sehend* kitabı büyük bir heyecanla, o gece yatmayarak okur. Bu eser onu ruhunda fırtınalar yaratır. *Araz* ve *Hatire* de denediği hamasî şiir için daha uygun bir mevzu bulmuştur. Millî benliği unutturulmuş bir halka, ezilmiş, istismar edilmiş millete Dede Korkud'un tarihin derinliklerinden gelen güre, erkek sesiyle düşüncelerini haykırarak, Azerî cemiyetini uykudan uyandırmaya çalışacaktır. Destanı nazma çekmeğe o günlerden itibaren başlar. Bu sıralarda İran'da şah "İnkılab-i Sefid" yaratma yolundadır. Bazı sebeplerle, memleketde geçici, kısmî bir serbestlik görülür. Azerî Türkleri kendi geçmişleriyle, edebiyatlarıyla ilgilenmeğe başlarlar. Fırsatdan istifadeyle bazı kitaplar ana dilleriyle bastırmağa muvaffak olurlar. Küçük bazı edebî mahfeller teşekkül eder. *Ferzane* ve *Sehend* Tahran'daki mahfelerde mühim rol oynarlar. *Sehend*, üzerinde çalıştığı Dede Korkud Destanları'ndan tamamladığı veya kısmen yazdığı parçaları bu mahfellerdeki toplantılarda okur. Dinleyicilerin, dostlarının bir hayli takdirini

11- Şairler Meclisi, (Numara: 3-4), s. 349-351.

12- M.A. Ferzane: a.g.y. Bu ifadedeki "halk şâiri" tabiri "halkçı şâir" demektir. Saz şâiri olarak düşünmemelidir!

kazanır. 1343 (1964) yılında bir matbaada Dede Korkut Destanları'nın birinci cildi olan *Sazımın sözü*'nün ilk kitabı gizlice basılır. kısa bir zaman sonra da ikinci kitabın (cildin) bastırılması mümkün olur. *Sehend*, gündüzleri işinde çalışarak, geceleri şiir yazarak Dede Korkut Destanları'nın tamamını nazma çekmeğe muvaffak olur. Henüz basılmamış olan 3. cilde; *Dedemin Kitabı*, 4. cilde; *Gardaş Andı* isimlerini vermiştir. Bu dört ciltte Dede Korkut Destanları'nın tamamı nazma çekilmiştir. *Sehend*, *Sazımın Sözü*'nün uyandırdığı ilgiden sonra kendisine yazılan nazireleri, bilhassa Kuzey Azerbaycan şairlerinin şiirlerini ve kendisinin bunlara yazdığı cevapları bir araya toplayarak bunlara da *Dede Korkut Destanlarından Beşinci Cilt* adını verir. Geride kalan, diğer büyük küçük şiirlerini *Ferhad* diye adlandırdığı bir mecmuada toplamıştır. Bütün bu adı verilen kitaplara dahil edilmemiş irili ufaklı, tamam veya yarıda kalmış, Türkçe ve ya Farsça birçok şiirinin daha olduğunu *Ferzane Bey*'den öğreniyoruz.

Sehend, İran'ı ziyaret eden Kuzey Azerbaycanlı, eski Fars Edebiyatı mütehasısı *Prof. Dr. Rüstem Aliyev*'le Tahran'da tanışmış, O'na bir şiir de hasretmiştir. Ayrıca son yıllarda Vahdet-i Vücûd'a duyduğu ilgi sebebiyle, *R. Aliyev*'in neşrettirdiği *Nesimî Divanı*'na bir mukaddime yazmıştır ¹³.

Bir ara İran'a Azerî sahası halk edebiyatı mahsullerini derlemeğe giden *Prof. Dr. İlhan Başgöz*'e *Sehend* ve *Ferzane* büyük yakınlık göstermiş ve yardım etmişlerdir. *Sehend*, kendi millî kültürüne duyduğu derin sevgi sebebiyle, bazı âşıkların masraflarını bizzat karşılayarak onları Tahran'a çağırmış, şah baskısı altındaki İran'da *İ. Başgöz*'ün derleme yapmasına geniş ölçüde yardımcı olmuştur ¹⁴.

Sehend'in ölümünden bir yıl önce, yani 1977 ilkbaharında Bakû'da bulunduğunu, Kuzey Azerbaycanlı edebî şahsiyetlerle, tanışlarıyla görüştüğünü biliyoruz.

Sehend, Kazvinli bir kızla evlenmiş ondan iki oğlu, üç kızı olmuştur. Ölümünden 8 yıl önce, ikinci def'a bir Azerî kıızıyla evlenmiş, bu hanımından da 2 oğlu olmuştur ¹⁵.

Hayata bir tamirhanede işçi olarak atılan *Sehend*, sonradan başarılı bir iş adamı olmuştur. Öldüğü zaman iki iplik fabrikasının sahibi idi.

Sehend, İran'daki İnkilabın gittikçe şiddetlendiği, Azerîlerin kısmen de olsa rahat bir nefes alabildiği günlerde, 22 Ferverdin 1358 (11 Nisan 1979) tarihinde, gece saat ikide, bir kalp krizi neticesinde hayata veda etti ¹⁶.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, *Sehend*'in edebî mirası yakın dostu *M.A. Ferzane bey*'dedir. Bu zat, *Sehend*'in bütün eserlerini neşre hazırlamayı dost borcu ve millî bir vazife saydığını bize bildirmiş, merhum *Sehen*'in bu yolda vasiyeti olduğunu da söylemiştir. hem maddî imkânların yetersizliği, hem de -daha önemlisi- *Sehend*'in elyazısın-

13- Dr. Cevat Hey'et'in, D. Yıldırım'a yazdığı mektuptan. Bkz. *Sazımın Sözü* Ankara, 1980, s. 4.

14- Dr. Selamullah Cavid: *Dostlar Görüşü-Edebiyat Ocağı*, 1359 (1980), s. 25.

15- Dr. Cevat Hey'et: a.g.e., s. 4.

16- Genceli Sabahî, Halg Şairi *Sehend*, adlı yazısında ölüm tarihini 21 Ferverdin 1359 (10 Nisan 1979) olarak gösteriyor (Varlık, Tahran, Nisan 1980, sayı: 11, s. 45). Bu yanlış olmalıdır, zira yine Varlık mecmuasının Nisan 1981 tarihli 24. sayısında *Ferzane* ile yapılan, yukarıda bahsettiğimiz mülâkatta 22 Ferverdin 1358 tarihi bildirilmiştir.

da zor okunan veya hiç okunamayan yerlerin bulunması, bu el yazmaların neşirini engellemektedir.

Şairimizin yukarıda sözü edilen, büyük çaptaki eserlerinin dışında, mühim manzumeleri arasında *M.A. Ferzane* şunları zikrediyor: *Şallag* (Azer 1345/1966), *Birinci Armağan* (Azer 1345/1966), *İkinci Armağan*, (Ferverdin 1347/1968), *Hörmətli Üstad Böyük Şehriyar'a* (Behmen 1346/1967), *Ahır Söz* (Aban 1346/1957), *Gala Eşigi* (1346/1967), *Gardaşım Aliğa Gürçaylıya Mektub* (Ordıbehişt 1347/1968), *Üçüncü Armağan* (Azer 1347/1968), *Sabır Daşı* (1950/1971), *Sovet Gözeli* (?), *Buz Çiçeği* (1350/1971), *Neşasa* (1251/1972), *Hasret* (1351/1972), *Ovçu Ceyran* (1351/1972), *Mi'ad* (1352/1973), *Elde Gayırma Çiçekler* (1356/1977), *Men Tebriz'den Gelmişem* (Esfend 1356/1977) *Ziyaretname* (1356/1977), *İmama Selam* (1357/1978), *Gardaşım Valeh'in Mektubuna Cevap* (?)

Sazının Sözü'nün 1. cildinde *M* (im). *A* (yın). *F* (e): *Mehemmed Ali Ferzane*, imzasıyla Farsça ve daha sonra da Azerî Türkçesiyle olmak üzere aynı meâlde iki önsöz bulunmaktadır. Türkçe kısım, daha teferruatlıdır. Bu cildin içinde Duha Kocaoğlu Deli Dumrul, Dirse Hanoğlu Boğaç. Kanlı Kocaoğlu Kanturalı hikâyeleri; ve kitabın sonunda ise altı sahifelik lugatçe vardır.

2. ciltte: Karacık Çoban (Kazan Han'ın Evinin Yağmalanması), Beğil oğlu Amran ve Tepegöz hikâyeleri nazmedilmiştir.

Sazının Sözü'nün de umumiyetle hece vezni kullanılmıştır. Birçok yerde de vezne ve kafiyeye riayet edilmediği görülür. Her kolun baş kısmında bir prolog, sonunda da bir epiloğ vardır. Şâir, destanların mevzu ve üslup hususiyetlerine sâdik kalmaya gayret etmiştir. Fakat yer yer hayal yelkenini açtığı, insan duygu ve zekâsının ufuksuz deryasına daldığı da görülür¹⁷.

Muhterem *Orhan Şaik Gökyay*, *Dedem Korkudun Kitabı* adlı çalışmasında *Sehend*'in bu eserinden de bahseder¹⁸. *Ahmet Schmiede* de Türk Edebiyatı dergisinde bu eser ve şairi hakkında bir yazı neşrettirmiştir¹⁹. Son olarak Türkiye'de *Sehend*'in *Sazının Sözü'nü* -1 ve 2. ciltlerini bir arada- *Doç. Dr. Dursun Yıldırım*, bir mukaddime ve lugatçe ile neşrettirir. Bu neşir hakkında *Doç. Dr. Ahmet Bican Ercilasun*, *Sazının Sözü*, başlıklı tanıtma ve tenkid yazısını yayınlar²⁰.

İran'da Farsça olarak çıkarılan *Tamaşa* mecmuası da kısa bir yazı ile bu eseri tanıttıktan sonra, Azerî Türkçesiyle metinlerden bazı örneklere yer vermiştir²¹.

Burada metnini sunduğumuz, *Hörmətli Üstad Böyük Şehriyar'a* adlı uzun mektubunu, *Şehriyar'ın Haydar Babaya Selam* adlı manzumeleri dolayısıyla 1967 yılında kale-

17- Sazının Sözü, (M.A. Ferzane'nin önsözü'nden), 1. c., 2. bs. Tebriz, İntişarat-ı Şems (1979, s. 13-14.

18- İstanbul, 1973, s. DLXXXIX-DXCIV

19- Çağdaş Azerbaycan Şiiri ve B.K. Sahend, İstanbul, Şubat 1973, sayı: 14, s. 28-29. Burada H.A. Schmiede, Şairimizin ismini Sahend şeklinde, yazmıştır ki, bu doğru değildir.

20- Yeni Sözcü (Haftalık Haber, Aktualite, Fikir Dergisi), Ankara, 29 Aralık, Sayı: 4, s. 15.

21- Kelâm-ı Sâz-ı Men. Şi'r-i ez Sehend, şâir-i Azerbaycan. Tahran, 16 Şa'ban 1398 (1977), sayı: 373, s. 26

me almıştır. Fakat *Sehend*, diğer şairlerin yaptığı gibi vezne ve şekle sadık kalarak bir nazire söylemek yerine, "mektub" yazmayı tercih etmiştir. Böylece şairimiz, *Şehriyar*'ın *Haydar Babaya Selam*'ındaki üslup ve tekniğinden, büyüleyici şiirinden kendini kurtarmış; yepyeni bir tarz orjinal bir şiir dili ve üslubla, edebî hayata kendi sesini getirmiştir. Bu Mektup, şimdi Güney Azerbaycan şiirinin şâheserleri arasında, en mün-taz yerlerden birini işgal etmektedir. *Sehend*'in sözkonusu mektubu daha önce de tarafımızdan yayınlanmıştır²². Fakat o zaman elimize geçen nüsha eksik olduğu ve imla bakımından da bazı yanlışlıklar taşıdığı için, mektubun metnini tashih ederek yeniden neşretmeği uygun gördük. Bu neşirdeki metni tesbit ederken Bakû'daki muhterem *Prof. Gulamhüseyn Bekdili* neşirinden²³ ve *Dr. Selamullah Cavid Bey*'in *Dostlar Görüşü*'ndeki metinden yararlandık²⁴.

Sehend, Bu uzun manzumesinde, Güney Azerbaycan Türklerinin içinde bulunduğu durumu canlı bir halk dili ve zengin edebî san'atlarla; oldukça renkli ve gerçekçi bir şekilde tasvir etmiştir.

Büyük üstad *Şehriyar*, kendisine nazîre yazarların hiçbirine cevap vermediği hâlde *Sehend*'in, bu manzumesindeki sihirli hitaba lâkayd kalamamış, O da *Sehendim* adlı uzun bir manzumesiyle, şâirimizin seslenişine karşılık vermiş; sesine ses katmıştır²⁵. *Şehriyar*, bu manzumesiyle ilk def'a açık bir şekilde ictimaî-siyasî görüşlerini -elbette ki *Sehend*'in te'siriyle- dile getirmiştir.

Sözünü ettiğimiz iki mektup dikkatle incelenirse, yakın bir tarihte İran'da meydana gelen hâdiseler, kurulmakta olan yeni düzen, İran Türklerinin hasretleri ve arzuları daha iyi anlaşılır.

Sehend'in burada sunduğumuz *Tali'ime Sen Bah* adlı şiirinde insanın kendi ana dilinde okuyup-yazmasının yasak edilmesi, çocuğuna öz dilinde ad koyamaması, acı bir istihzayla, şahsî hâtuuralara dayanılarak anlatılır²⁶.

Gurbanımı Gabul Éle Araz: Meşhur Azerî yazarı *Samed Behrengi*(1939-1968)'nin ölümü ardından yazılmış bir mersiyedir²⁷.

Diğer iki şiiri, *Dilimi Dalımdan Çıhartsalar Da* ve *Kükürt Kibrit ile Her Ahşam Üstü*, İran'daki Türklerin günlük hayatları, çileleri ve hasretleriyle ilgilidir²⁸.

Zâten *Sehend*, ferdî hisselerini, romantik heyecanlarını şiire dökmeğe vakti olma-

22- Bkz. *Sehend*'in Bir Şiri. Ocak (Araştırma ve inceleme dergisi). Ankara, Ocak 1974, Sayı: 9, s. 48-51. İkinci neşrimiz: *Sehend*'in Ardından, Türk Edebiyatı (Dergisi), Ekim 1979, Sayı: 72, s. 4-7.

23- İki Manzum Mektub: Azerbaycan (Aylık Dergi) Bakû, Yanvar (Ocak) 1972, Sayı: 1, s. 195-198.

24- Tahran, Esfend 1359 (1980), s. 37-42.

25- Bu manzumeyi daha önce neşretmiştik. Bkz. *Şehriyar*'ın Türkiye'de Neşredilmemiş Bazı Türkçe Şiirleri, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Erzurum, 1979, Sayı: 11, s. 507-530.

26- Bu şiirin metni Varlık (Aylık ferhengi, Türkçe ve Farsça neşriyye.). Tahran, Ordıbihişt 1358 (Nisan-Mayıs 1979), Sayı: 1, s. 15'den alındı.

27- Bu şiir, *Samed Behrengi* için *Aref* mecmuasının çıkarmış olduğu hususî sayıdan alındı. Tahran, 1347 (1968), Şumara: 18, s. 100.

28- Bu şiirler *Sehend*'in *Çapolunmamış İki Şiiri* (başlığı ile *Azadlık* (gündeliğinde) çıkmıştır. Tahran, Ordıbihişt 1358 (Nisan 1979), Sayı: 2, s. 9.

yan, halkının dertleriyle, arzularıyla dolup taşan bir şairdir. *Men Azadlık İsteyirem* 29 adlı şiirinde tâ 1945 yılında iken İran Türklerinin hürriyet hasretlerini, kendi ağzından mağrur bir sesle haykırmıştır.

Sehend'den Gürçaylı'ya başlığını taşıyan manzume bir mektup sayılabilir. Kuzey Azerbaycan'lı *Aliğa (Eliğa) Gürçaylı'nın* Bakû'da neşredilen *Edebiyat ve İnce -sen'et* adlı haftalık gazetede, *Filler de Ağlayır* 30 başlıklı şiirini okuyan *Sehend*, "şair kardeşine" bu manzume ile cevap verir. *Gürçaylı*, söz konusu edilen şiirinde, işden evine üzgün bir hâlde dönen babanın kızıyla sohbetini, dertleşmesini anlatır: Baba, kızına sözünün eri olmayan ikiyüzlü insanlardan niçin nefret ettiğini, zoru görünce doğru yoldan vazgeçen kimselerden nasıl iğrendiğini izâh eder. Kızına, özü sözü doğru bir kimse olması yolunda tavsiyede bulunur.

Bu şiir, -belki de geçmişte uğradığı ihanetleri hatırlattığı için- *Sehend'i* epeyce te'siri altına alır. Metnini sunduğumuz manzumeyi bu ihsâsla kaleme almıştır.

Şâir'in ölümünden kısa bir süre önce, 18 Behmen 1327(7 Aralık 1978)de yazmış ve bir toplantıda bizzat okumuş olduğu *İmama Selâm* 31 adlı manzumesi son eserlerindedir. Kendi sesiyle banda alınmıştır.

Sehend'in bütün Türkçe şiirleri henüz bir kitap hâline neşredilmiş değildir. Bu şiirleri -daha doğrusu kitapları- günün birinde yayınlanırsa, o zaman bu büyük şairi daha geniş ve derinlenmesine tanıma fırsatı elde edebileceğiz.

Bulud Karaçorlu, Farsça şiirler de söylemiştir. *Varlık* mecmuasının 1. sayısında *Selam Ber Tebriz, Bîdar Şov Samed* adlı şiirleri yer almıştır. Adı geçen şiirlerden ikincisi tamamlanmamıştır.

Ölümünden sonra Güney Azerbaycan'da neşredilmekte olan Türkçe ve Farsça birçok gazete ve dergide *Sehend* hakkında bir hayli yazı, hatıra ve O'na hasredilmiş şiirler yayımlandı. Ayrıca onun için anma toplantıları da tertip edildi. Hâlen de Türkiye ve Kuzey Azerbaycan'da *Sehend* hakkında neşriyatın devam ettiğine şahit oluyoruz.

30- Sen'etkar Ölüm adlı yazıyla aynı yerde neşredilmiştir. Bak: 2. dipnot.

31- Varlık, Tahran, Ordubihîşt 1358 (Nisan 1979), Sayı: 1, s. 41-44.

SEHEND'İN ŞEHİRİYÂR'A MEKTÛBU

- 1 Bir elimde gelem, bir elde kâğaz,
Heyâlîm boylanır dağdan, duvârdan,
Başımda yâr bağı gezmek havâsı,
Gapılar bağılıdır¹, yol tapım² hardan³?
- 2 Hisârın dalında gönül verdiğim
O yâr bir bağı salmış suyu bilülden⁴,
Héyvası⁵ kehreba,⁶ nârı yağutdan,
Tağı⁷ firûzeden, duvârı gülden.
- 3 Mavi éyvânında saz çalır⁸ Zöhre,
Burcunda yay çekip dayanıp⁹ Kéyvân¹⁰.
Layığı var¹¹ girem¹² gésrine men de:
Güllü papağımla, sınığ¹³ sazımlan?
- 4 O bu éhtişâmla, bu temterağla¹⁴
Çapısının üzüne¹⁵ açmasa ne var?
Şahla reyyetin¹⁶ söhbeti tutmaz,
Men bir obalıyam, odur Şehriyâr.¹⁷
- 5 Gerek rühset alam Héyder Baba'dan¹⁸
Yoh, cavâbı belke mene vérmesin,
Bir de Şehriyâr'den fermânım vardır:
"Şâir bir-birini olur görmesin"¹⁹?
- 6 Yoh, men de Sehend'em²⁰ başım ucadır,²¹
İçimde sönmeyen²² eşğ âteşi var.
Mende sefâsı var güllü bahârın,
Başımı dutsa da gara buludlar.
- 7 Bir elimde od var, bir elimde su,
Bir yanım garlı gış, biri bahârdır.
Dosta, istekliye isti²² göynüm var,
Yadlara bahışım Şahtadır,²³ gârdır.

1- Kapalıdır, kilitlidir 2- Bulayım 3- Nereden 4- Billûrdan, kristalden 5- Ayvası 6- Kehribar, "sarı renkli" 7- Dalı-yaprağı 8- Çalar, çalıyor 9- Durup 10- Zülhal: Satürn gezegeni 11- Yakışır mı? 12- Gireyim 13- Kırık 14- Tunturak: Tantana, gösterişle 15- Yüzüme 16- Halkın, teb'anın 17- Şehriyâr: Padişah. Burada Şehriyâr kelimesi tevriyeli kullanılmıştır. 18- Haydar Babaya Selam. Bu kelime de tevriyeli. 19- Bu mısra Şehriyâr'ın Rahim Bey'e Mektub adlı manzumesinden alınmıştır. Aslı "Şâir olur bir-birini görmesin" şeklindedir. 20- Sehend: Güney Azerbaycan'da bir dağın adı ve aynı zamanda şâirimizin mâhlesi. 21- Yücedir. 22- Sıcak 23- Soğuktur, ayazdır.

- 8 Lâleli çiçekli çemenlerimde
Gelip yurd salsa da çoban çoluğlar;
Yalvarram ²⁴ sefâmdan üz ²⁵ döndermesin.
Şehriyâr'a layiğ Şahyurdum da ²⁶ var.
- 9 Könlüm havâsiyle gol ğanad açır,
Gaf ğalasin ²⁷ aşmağ déye ucalır.²⁸
O uçduğca boy atır daşdan, duvârdan,
Alıcı terlanım ²⁹ yorulur, ğalır.
- 10 Duvârlar, duvârlar polad ³⁰ olsa da
Almaz³¹ mişar ³² ollam ³³, kesip biçerem.
Külüngün borc allam *Ferhad Baba*'mdan,
Bîsutûn olsa da çapıp ³⁴ kéçerem.
- 11 Duvârlar duvârlar ğorhun âhımdan,
Volğanam nefesim tufân ğoparır. ³⁵
Bulud'am sallansa ğaşım-ğabağım, ³⁶
Ağlaram âlemi séller aparar. ³⁷
- 12 İçimde boğulur hâyım, harâyım ³⁸
Sesime ne duvâr ses vérir ne yâr
Ne daşdan ses çıhır, ne de ğardaşdan,
Sanki boşluğlarda itir ³⁹ dalğalar.
- 13 Bilmirem, belke de boş bir heyâldır?
Belke de séhridir meni aldadan.
Déyirler dilberim bilül ğesinde
Dardadır, asılmış tepe saçından.
- 14 Sehend'i ğorhutmaz ne sarây, ne séhr,
Mehebbet déyilen bir efsûnu var.
Hem İsm-i E'zem'dir ⁴⁰ hem ism-i şebdir ⁴¹
Bağlı ğapıları üzüne⁴² açar.

24- Yalvarırım 25- Yüz 26- Şahyurdu: Sehend dağı'nın eteklerindeki bir yayla. 27- Kaf Kal'asını. Efsanevî Kaf dağı. 28- Yücelir, yükselir 29- Terlan: Yırtıcı avcı, kıymetli bir kuş; Doğan, şahin. 30- Çelik 31- Bıçkı, testere 33- Olurum 34- Kesip, kazıp, atlayıp 35- Koparır 36- Çehrem, yüzüm. Ğaşgabag: Sınırlı, bir şeye kızmış insanın yüzünün aldığı şekil. 37- Götürür 38- Çılgım, imdad haykırışım 39- Yiter, yitiyor 40- İsm-i A'zâm: Allâh'ın Kuran-ı Kerim'de geçen en büyük ismi 41- Gecenin adı: Parola. 42- Yüzüne

- 15 Açılın, açılın! bağılı ğapılar,
Mehebbet nâmime, istek nâmime
Eriyin, tökülün demir ğıfillar; 43
Könül hatirine, ürek 44 nâmime.
- 16 Sanki tufan ğopur, göy ğuruldayır.
Bulutlar çahnaşır, şimşekler şahır,
Od alov elenir yérin üzüne
Demir dervâzeler su olur, ahır.*
- 17 Gelir ğulağıma iniltileri,
"Burda bir şîr, darda ğalıp bağıır" 45
Doğrudan da men bir "mürüvetsiz"em, 46
Ēardaşım dardadır, meni çağırır?
- 18 Tökülün tökülün, yol vérin kéçim; 47
Üreyim alışıp, alov saçaram
Şehriyâr boynuna zencir vuralar
Çéynerem, gemirrem, dartıp açaram
- 19 İşleyir goluma demir pahlalar, 48
Zencir ğıncıĒdırır, 49 sancır etimi,
Cân Ēardaş, helelik 50 bağışla meni,
Déyesen 51 unuttum esâretimi.
- 20 Ezîz Şehriyar'ım bağışla meni,
İncime, darıhma, 52 fikrin hardadır? 53
Mürüvetsiz déyil senin Ēardaşın,
Ancağ senin kimi, o da dardadır.
- 21 Özün démedin ki, bizim éllerde,
"Vekil müvekkilin hercini çeker" 54
Ana éşğ 55 ocağı sönmesin déye,
Üreyin erider, çırağa töker.

43- Kilitler 44- Yürek *) 16. dörtlük bu baskıya ilâve edilmiştir. 45- Bu mısra Şehriyar'ın Haydar Babaya Selam adlı I. manzumesinin 72. kıt'asından alınmıştır. 46- Korkağım, merhametsizim 47- Geçeyim 48- Baklalar, halkalar 49- Eziyor, incitiyor 50- Şimdilik 51- Herhâlde 52- Darılma 53- Nerdedir. 54- Avukat, müvekkili adına her türlü teşebbüste bulunur. Berada Farslarla, Azerî Türklerinin durumlarına işaret edilmektedir. 55- Aşk

- 22 Her yanı bilirem, bizim diyârda
Hiç de heyâl déyil, dostluğ, mehebbet,
Ancağ işiğ ⁵⁶ saçan isti ⁵⁷ güneş de
Ba'zen bulud altda gizlenir, elbet.
- 23 Ne bilim, belke de sultanım gardaş,
Heğigetde işin ⁵⁸ éybi bizdedir.
Hemin bu ilğarın ⁵⁹ düşkünüyük biz,
Günâh yadda déyil, özümüzdedir.
- 24 Bir ovuc ⁶⁰ kelekbâz ⁶¹, ğumarbâzılan ⁶²
Pâkibâz ⁶³ olmuşuğ, pâk ⁶⁴ utuzmuşuğ ⁶⁵
Merd iken nâmerde rehm éylemişik,
İndi nâmerdlere möhtâc olmuşuğ.
- 25 Dövletliye ⁶⁶ sahsı lâzım olanda,
Vurup sındırmışığ ⁶⁷ öz kûzemizi.
Çıhdığımız ğını beyenmemişik
Biz éli ⁶⁸ atmışığ, él atıp bizi.
- 26 Élimize ne gün ağlamışığ biz?
Bağın ⁶⁹ şahta ⁷⁰ vurup, bostânı yanıp,
Él bize néylesin, ne gün ağlasın?
Ağzı uçulaıp, dili bağulaıp.
- 27 İndi olan olup, geçenler geçip,
Calanan ⁷¹ su bir de kûzeye dolmaz,
Daldan ⁷² atılan daş topuğa deyer,
Gözyaşı tökmekten yara sağalmaz.
- 28 Bugün men Sehend'em sen Şehriyâr'san
Gel başın ucaldag ⁷³ goca Tebriz'in.
Bir kere yadların daşını atağ,
Çekek ğaygusunu öz élimizin.

56- Işık 57- Sıcak 58- Aybı, kusuru 59- Andın, yeminin 60- Avuç 61- Hilekâr 62- Kumarbaz ile
63- Sadakatli, doğru 64- "Tamamen" 65- Ütölmüşüz, yenilmişiz 66- Zengine. Burada mecâzen Farslar
kasediliyor. 67- Kırmışız 68- Halkı, ili 69- Bağını 70- Soğuk, don. 71- Dökölen 72- Arkadan
73- Başını yükseltelim, kaldıralım

- 29 Şâiri çoşduran sehneler çohtur,
O gözel şehirde, doğma diyârda
Nisgilleri 74 çohtur derdli Tebriz'in
Biri sen özünsen, eziz Şehriyâr.
- 30 Şâirim, dünyanı néce görürsen 75
Düz yéyip, duzgâbın sindıranlar 76 var.
Gedir bilen yâra cân gurban éyle,
Gedir bilmeyene héyifdir 77 ilgar. 78
- 31 Özge çırağına yağ olmağ besdir 79
Baba düşergemiz 80 garanlıgdadır,
Yanıp yandırmayağ yadın ocağın,
Évimiz soyuğdur, gışdır, şahtadır. 81
- 32 Démirem yanmayağ, alovlanmayağ,
Yanmasın, néylesin yazığ pervâne?!
Yanmayağ vefâsız yârın oduna,
Yanağ élimize, yanağ vetene.
- 33 Vefâsız, güllerin üstünden uçağ,
Gonağ 82 sedağetli él gucağına.
Sönmez eşğimizden bir peyvend salag 83
Élin şahta vurmuş 84 gül budağına.
- 34 Bir yérde galmağdan darıhdıg 85, öldük,
Doğma 86 yurdumuzu dolanağ gezek,
Él ilen ağlayag, él ilen gülek,
İncimizi veten sapına düzek.
- 35 Helelik zeif bir damla olsağ da,
Süzüleğ, yığılağ, göl olağ, daşağ,
Garışağ çaylara, çoşğun sulara,
Sıldırım 87 dağların başından aşag

74- Hasretleri 75- Nasıl görüyorsun? 76- Kıranlar 77- Yazıktır, gereksizdir 78- Ahd, sadâkat 79- Yetişir 80- Ata, baba, evimiz, menzilizimiz 81- Dondur, soğuktur, ayazdır 82- Konalım 83- Aşı yapalım 84- Don vurmuş, donmuş 85- Sıkıldık, incindik 86- Öz, kendi

- 36 Derelerden kéçek, denize çatag⁸⁸,
Şiltağ⁸⁹ dalgalara gédek, kükreyek,
İsti⁹⁰ güneş ilen golboyun⁹¹ olag,
Gıznyag,⁹² terleyek, buluda dönek.
- 37 Ucağ o duramlıg⁹³, çoşğun diyâra
Susuzundan⁹⁴ dili çihan dağlara,
Yiyersiz, gayğusuz, bahârsız, yazsız
Çiçeksiz, yarpağısız, bârsız bağlara.
- 38 Şahtalar, tufânlar serin külekler,⁹⁵
Essin üstümüze bumbuz⁹⁶ buz olağ.
Ağlayağ, ağnayağ⁹⁷ uca dağlardan
Danga⁹⁸ gayaları dipden göparağ.
- 39 Dağları uçurdağ, dereler dolsun.
Köpüklü suları calayağ⁹⁹ düze,
Yaşarsın gurumuş köllarin¹⁰⁰ kökü,
Bahârı gaytarağ¹⁰¹ vetenimize.
- 40 Sehend de gül açsın Héyder Baba'da
Üzerinde çadır gursun Şehriyâr.
Bahag çiçeklenen yurda, şe'r yazag,
Şâir de behtiyâr, şe'r de behtiyâr.
- 41 Kesek edâvetin dünyâdan kökün,
Éşğden yeni bir guruluş gurağ.
Minek¹⁰² şehâblara¹⁰³ ildırımlara,
Gédek ulduzlara, güneşe gonağ.
- 42 Şâirim sözüümü gürbete salma
Gulağ as dünyâda gör bir ne sesdir;
Bağrını sıhmasın atılan toplar,
Gırılan zencirdir, sının¹⁰⁴ gefesdir.

88- Kavuşalım 89- Nazlı 90- Sıcak 91- Sarmaş dolaş, kolu boynunda 92- Kızalım, ısınalım 93- Durgun, sâkin 94- Susuzluğundan 95- Rüzgârlar 96- Buz gibi, iyice soğuk 97- İnelim, süzelim 98- Yerli, büyük, sağlam 99- Dökelim 100- Çalılarnın, ot yığınlarının 101- Geri getirelim 102- Binelim 103- Meteorlara, göktaşlarına 104- Kırılan, dağılan

TÂLÉ'İME SEN BAĞ

Tâlé'ime sen bah:
Düşüncelerim yasag;
Duygularım yasağ;
Kéçmişimden söz açmağım yasag;
Ata, babamın adın çekmegim yasag;
Anamdan ad aparmağım ¹ yasag...
...Bilirsen?
Anamdan doğulanda bile,
Özüm bilmiye bilmiye.
Dil açıp danışdıĖım² dilde,
Danışmağım yasag imiş, yasag!

1- Almam (götmrem) 2- Konuştuğum.

GURBANIMI GEBÛL ÉLE ARAZ

Samed!¹
 Ne yazım Samed?
 Denli hermenimin yanmasın ², yazım?
 Serin su kûzemın calanmasın ³, yazım?
 Dağlı sînemin alovlanmasın, yazım?
 Men sene ne yazım, Samed?
 Hesretin kimi yahacag?
 Gözyaşım kim bahacag?
 Araz,
 Yéne de ahacag!
 Samed!
 Kimi çağırım?
 Ne geder bağırım?
 Sameeed!
 Söyle mene, söyle Araz!
 Neden bizle oldun béle, Araz?
 Kesdün iki gardaş arasın,
 Aldun Muğan'ın Sara'sın⁴,
 Boğdun élimin değerli balasın!
 Besdir.
 Bes... dir!
 Gurbanımı gebul éle Araz.

19 Şehriver 1347 (6 Eylül 1968)

1- Samed Behrengi (1939-1968) Güney Azerbaycanlı ünlü yazar (Bak. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, I. C. s. 380). 2- Yanması 3- Dökülmesini 4- Sara: Bir kadın adı. "Arapçayı aşdı daştı sél saranı aldı gaçdı" diye başlayan bir türkü ağıtta adı geçen gelin. Burada, o geline telmih vardır.

DİLİMİ DALIMDAN ÇIHARTSALAR DA

Dilimi dalımdan çihartsalar da,
 Goy ğardış, derdimi déyim bâri bil.
 Güneyden guzeye, şargdan gerbe
 Hansı halğı gördün, bizim tek zelîl?

Millî âzâdıglar esri olsa da
 Her yérde, her yanda adı bu esrin,
 Ne étmek? dünyanı buğda ¹ dutsa da,
 Kehliğin ² rûzisi ³ cıngıldır"⁴ hemîn!

Bu "şeref", bu "şövket" bu "güdrete" bu "şan"
 Hurra!⁵ doğrudan da bize âr olsun,
 Heyâtın amânsız bir ğanunu var:
 Te'essübsüz⁶ bir millet, gerek hâr olsun.

1- Buğday. 2- Kehliğin. 3- Rûzi, kismet, azık. 4- Kuş darısı. 5- Vur-ha, haydi, durma vur; savaş na'rası. 6- Ta'assubu olmayan, kendi değerlerine fazlastıyla bağılı olmayan.

KÜKÜRT KİBRİTLE HER AHŞAM ÜSTÜ

Kükürt kibritle her ahşam üstü,
Onluğ lampamızı anam yahardı,
Düzüldük hamı kürsi başına,
Semsâver gaynardı, buğu galhardı.

Atam ¹ çoh geceler éve gelmezdi,
Seferde ² olardı yazınan gışı ³.
Söz söze gelende adına anam,
Déyerdı "çöl kuşu, bey ā bān daşı"

Her géce atama sebr élemeden,⁴
Güle şorbamızı ⁵ töküp yéyerdik,
Çoh vah(t) başımızı atıp yatardıg,
Be'zen de oturup nağil déyerdik ⁶.

Anamın méhriban hüzinli sesi,
İndi ⁷ de var, hele gulağımdadır.
Sévimli vügarlı, dutğun sîmâsı ⁸
Éle ⁹ bil, gözümün gabağındadır ¹⁰.

1- Babam. 2- Yolculukta. 3- Yaz-kış. 4- Etmekten, eylemekten. 5- Bir yemek (çorba) adı. 6- Masal, söylerdik. 7- Şimdi. 8- Kaygılı yüzü. 9- Öyle. 10- Önündedir.

MEN ÂZÂDLIG İSTEYİREM

Bu âzâdlıg cebhesinde bir fedâyi esgerem
Men âzâdlıg isteyirem, bir de âzâd bir veten.

Düşmenlerin güllesiyle gana batam gerek men
Veten üste ¹ paralansın bedenimde pîrehen ²,
Goy men ölüm, zülmlerden pâk olunsun bu veten;
Çoh râzıyam cebhede men basdırılıım ³ bî-kefen;
Men âzâdlıg isteyirem, bir de âzâd bir veten.

Hakg isterem, hakg yolunda cândan keçmek revâdır,
Bu ölümde gen durmag mazlûmlara cefâdır;
Sengerlerde⁴ gana batmag derdimize devâdır
Goy men ölüm, ibret alsın bizden sonra her gelen,
Men âzâdlıg isteyirem, bir de âzâd bir veten.

Goy sengerler évim olsun, dağlar başı meskenim;
Zülm elinden âzâd olsun bu mügeddes vetenim;
Guzgunlardan, bayguşlardan temizlensin gülşenim;
Goy gül açsın bundan sonra bağçalarda yasemen.
Men âzâdlıg isteyirem bir de âzâd bir veten.

1945

1- Vatanın üstünde, vatan için. 2- Gömlek. 3- Defnedileyim, gömüleyim. 4- Siperlerde, tabyalarda.

SEHEND'EN GÜRÇAYLI'YA *

*İnsanlığı tahkir eden alçaklığı yık ez
Billah yaşamak yerde sürüklenmeğe değmez.*

Tevfik Fikret

Üç saatdır, gece yarından geçip
Elimde galemim, garşımda defter
Mektubun bitmeden yatmayacağam
Gözlerim tökülüp çıhsa da eğer

Bu günler gözlerim ağrıya gelip
Ohuya bilmirem, yaza bilmirem.
Garanlığa âdet édeden beri
Gamaşır, işğa baha bilmirem.

Bu günler "Edebiyat" ¹ elime çatdı ²
Yoldaşımdan ³ ohumasın ⁴ diledim.
"Filler de ağlayır" ⁵ adlı şe'ri var,
Dédi "Gürçaylı"dan ⁶. Ohu söyledim.

Ohudu, şe'rivi ⁷ gardaşım mene
Ohudugca dedim: Gözüve dönüm ⁸
Goy durum dolanım, dönüm başuva ⁹
Şe'rive, ¹⁰ özüve ¹¹, sözüve ¹² dönüm.

Ohudu şe'rive men gulag asdım ¹³
Büküldüm, açıldım, ne hâla galdım
Ağlar gören kimi ¹⁴ şahin gözüvi ¹⁵
Ucalasan ¹⁶ gardaş, men ki, ucaldım.

Seni ağlar gördüm gönlüm sévindi
Gardaşın da ağlar gören séviner?!
Beli ağlamag var gülmekden yegdir
Bu me'nanı ancag az âdam biler.

* Aliğa [Eliğa] Gürçaylı (1928-1980): Çağdaş Azeri şairi.

1- Bakı'da çıkan "Edebiyat ve İnce-san'at" adlı gazete. 2- Yetiştii 3- Karımdan 4- Okumasın 5- Aliğa Gürçaylı'nın şiiri. 6- Gürçaylı. Şairin adı. 7- Şiirini 8- Gözüne kurban olayım 9- Başına kurban olayım 10- Şiirine 11- Kendine 12- Sözüne 13- Dinledim 14- Ağladığını görünce 15- Gözünü 16- Yücelesin.

Démişler: Derd ehli, derd ehlin tanır
 Bilirem kimlerdir ağladır seni
 Derdivi duyuram, seni ağladan
 Çohdandı, çohdandı ağladır meni.

Beli güvendiğim uca dağlara
 Tekce gar yağmayıp, dolu da yağıp
 Ömrüvün 17 méyveli, gülli bağında
 Ne bir yarpag galıp, ne pita 18 galıp.

Giléyli 19 déyilem özgeden mende de
 Ne gelip başıma özümden gelip
 Yolunda başımdan candan kéçdiyim
 Üregimden 20 gelip, gözümden gelip.

Gartal doğuluban, gartal büyüdüm
 Dédim göyler olsun meskenim gerek
 Gol ganad yétirip ucmag isterken
 Dédiler; ilan tek 21 gerek sürünmek.

Ağla, goy ağlayım, goy ağlasınlar
 Ahsın gözyaşımız ümmana dönsün
 Dolsun yer yüzünün delik deşiyi
 "Sürünenler" belki boğulsun, ölsün.

Heyatın ganunu deyişmez gardaş
 Goy, üzü 22 garalar, özün göstere
 Bahma şah-mah 23 duran buz "heykel"lere
 Gün çıhsa hamısı eriyer yağın.

Her lehze, her sâat gelip kéçdikde
 Belke yüzler adam ölür dünyada
 Milyonlar dünyaya gelip gédirler
 Gonup köçdüğini kim bilir amma?

Me'nalandıranlar insan hayatın 24
 Eger "Nesimî"ler déyil bes kimdi?
 Yüz iller kéçse de, minler il gelse
 "Diri"ler ölürler, onlar dirildi.

17- Ömrünün, 18- Gül, gonca 19- Şikâyetçi 20- Yüreğimden 21- Yılan gibi 22- Yüzü 23- Gösterişli 24- Hayatını.

Bırhırsan bıräh "öteri"leri ²⁵
 Ebedî insana, ebedî söz yaz.
 Üreklere gazsa sözün sen'etkâr
 Âlem de pozulsa, o söz pozulmaz.

Bir plakad²⁶ éle, bir bayrag éle
 Elünde "Gorki"nin "Şahin Nağmesi"n²⁷
 Sürünmeyi teklif éleyenlere
 Gıy vur,²⁸ goy utansın, sesin gözlesin.

Seni ağlar gördüm, könlüm sévindi
 Gardaşın da ağlar gören séviner?!²⁹
 Beli, ağlamag var gülmekden yegdir
 Bu me'namı ³⁰ ancag az adam biler.

Algış merd yaşayıp, merd ölenlere
 Algış goçagların ³¹ deliliyine
 Gargış gorhağların rezaletine
 Gargış iki üzlünün doğan éline.

Yaz, yazag gardışım elüve dönüm ³²
 Yazag goy bilsin "O" alçag, yaramaz ³³
 Bilsin rezaletin duyaram men de
 Bilsin ki heğıget serhet ³⁴ tanımaz.

Tahran 5 Urdibihişt 1347
 (25 Nisan 1968)

25- Fırsat düşkünü, geçici heves sahiplerini 26- Pankart 27- Görki'ni bir eseri 28- Bağır, nara at 29- Sevindir mi? 30- Mânâyı 31- Fline kurban olayım 33- Kötü, alçak kimse 34- Sınır.

4. HABİB SAHİR (1903-1985)*

79. doğum yılı münasebetiyle

Güney Azerbaycan'ın aksaçlı şairlerinden biri de *Habib Sahir*'dir. Şimdi Tâhrân'da oturmakta olan Azerî şiirinin bu emekdar üstadıyla 1980 yılının ilkbaharında görüşmüş ve kendisinden hâltceremesini istemiştik. Elyazısı ile kısaca yazdı. Samimi ve hoş bir eda ile yazılmış bu otobiyografiyi aynen okuyucularımıza sunuyoruz:

"Dedem vaktiyle *Terk köyünden köçüp Tebriz'de Söhrab mehellesinde yurt salmış idi. Men o yurtda bir ilkbahar günü 1282 [1903] Şems ilinde gözümü dünya ışığına aç-dım. Babam, ticaret işleriyle uğraşan çörekli-çıraglı bir adam idi. O, bir sonbahar ah şamu bir namerdin évine gonag çağırıldı!... Yazık ki, gonaglıgdan bir daha geri dön-meyip, bizleri yetim bıra^hdı! Men o zaman, körpe bir uşag idim.*

Anam ise hele genç ve güzel hatun olduğuna rağmen bizleri "başsız-aşsız" bırakıp ayrı ere getmedi. Anamın ince ve ruha ohşar sesi var idi. Mence eger O, Tebriz'in gara dumanlı "Deveçi" mehellesinde doğmasıydı, fanatizm muhitinde bâra gelmeseydi, belki bir "muganniye" yahud bir "şâire" olacagmış!...

İlk önce molla mektebhanasında (mektebhana dème, molla zindanında...) Kur'an ve şer'iyât dersleri öğrenip, sonra yeni açılan "medrese"lerde ilk tahsilâtımı bitirip, "Medrese-i Mübarek-i Mehemediyye" lisesine yazıldım.

O medresede Trabzon'dan gelme Mirza Tağihan Rıfat [Mirze Tegihan Rûfet] adlı bir genç ve aydın müellim bizlere fransa dili ve edebiyatı tedris ederdi. Rıfat fars şi'rinde yenilik yarattı! Mektebdeki genç şairler artık kasîde, "medhiye"yi, gazeliyyatı-mezeliyyatı bırakıp, aruz vezninde (Servet-i Fünun edebiyatı ülgüsü) lirik ve ictimî şiirler yazmağa başladılar. Men ise onlara goşulup farsça, gâh da türkçe yeni usûlde şiirler yazdım...

İkinci Dünya Savaşı başlarken Nima Yuşic adlı bir genç, Mazenderanlı şair, farsça "âzâd şi'r" yazmağa başladı!... Hele de farslar Tagı Rıfat'ı değil, Nima Yuşic'i "yeni şi'r" elçisi sayırlar! Bırak sayınsınlar ne çıtar?

* *Habib İdrisî* ile birlikte yazılmış *Kardaş Edebiyatlar*(Erzurum, 1982, Sayı: 2, s. 4-9)da yayınlanmıştır. Bu baskıda yeni şiirler eklendi.

1320 (1941)den 1345 (1946)in yazına gader çohlı şiir ve hikâyeler yazdım. Tebriz, Bakû ve Zencan matbuatında çap olundu...

1325 (1946)da şah ordusu Azerbaycan'a basgın eleyip herşeyi edebiyatı gözelen'eti mahv ü tarumar étdiler. 1325 (1946) Şemsî ilinde gışın tufa-tufunda yurtdan golvulup sürgüne gönderildim... Lâkin sürgünde bütün İran yeni imparatorlug dövründe bile yazmagdan osanmayıp Türkçe (Azerî Türkçesi. Ç.N.) Lirik Şi'rler'i Zencan'da, Kövşen'i ise Tahran'da çap étdirdim.

...1306 (1927) Şemsî ilinde İstanbul'a gédip yedi il o diyârda, o yer üzünüñ cennetine yaşadım... Sonralar İstanbul Üniversitesi'nde Edebiyat Fakültesi'ne gabul olarag Coğrafiya ilmleri bölümünde tahsil edip 1933 sonbaharında lisans diplomu almağa müftehir olup bir il sonra vetene gayıdıp Tebriz'de, Zencan'da, Erdebil'de Kazvin'de ve Tahran'da tedaris étdim... Bugün Tahran'da köç salmışan...

Menim İran Azerbaycanı Tabii Coğrafiyası ünvanlı tezimi o zaman İstanbul'da Türkiyât Enstitüsü çap étdirmiştir. Bulsanız bir nüsha menim adresime gönderiniz.

İstanbul'da arkadaşlarımı, mihman-nevâz sâde halklarını ve azîz müellemlerimi unutmayıp silinmez azîz hatireler kimi gönümde sahlamışam.

Tahran 17 Tir 1359 (1980)

Sevimli şairimizin yine kendi ifadesine ve yakın dostlarının verdikleri malumata dayanarak hâlercemesini biraz genişletelim: 1925'te liseyi bitirdikten iki yıl sonra (1927'de) tahsilini tamamlamak için Rusya yoluyla İstanbul'a geldi. Boş zamanlarında "Debistan-ı İraniyân" adlı mektepte farsça okuttu. Fakültede hocası Sadi Bey'in tâvsiyesi üzerine İran Azerbaycanı hakkında bir mezuniyet tezi yazdı. Daha sonra bu tezin hulasası *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (İran Azerbaycanı Tabii Coğrafiyası, 1934 3. cilt 1. kısım: s. 149-153, 2. kısım: s. 183-190) dergisinde yayınlandı. Şairin bahsetmiş olduğu gibi Türkiyat Enstitüsü bu tezi kitap şeklinde neşr etmiş değildir.

İran'a döndükten sonra 1313 (1934)den itibaren Zencan ve Kazvin'de öğretmenlik yaptı. 1317 (1938)de Tebriz'e gelerek Debiristan-ı Nizam ve Debiristan-ı Firdevsi adlı mekteplerde ders okuttu.

1945'de Peşeverî hükümetinin kurulması Azerbaycan'da medenî bir gelişmenin başlangıcı olmuştu. Maarif hayatına millî bir hava hakimdi. *Habib Sahir* de Azerî Türkçesi ile şiir ve hikâyeler yazmağa başlamıştı. Bu hükümet Şah tarafından yıkılınca şairimiz de birçok Azerî münevver gibi millî mes'elelerle uğraşması sebebiyle işinden çıkarılır (1946). Bir müddet sonra Erdebil'e tayin edilerek sürgünde gözaltında bulundurulur. Burada Sofiyye medresesinde coğrafya öğretmeni olarak çalışır. Üç yıl sonra afvedilerek gönderildiği Kazvin'de 13 yıl mesleğine devam eder. Daha sonra Tahran'a giderek emekliye ayrılır. Kendini tamamen şiire, edebî çalışmalara verir.

Habib Sahir, Zencan'da iken farsça bir ders kitabı da yazmıştır: *Coğrafya-yı Hamse* (1315/1936) adlı bu eser İran kültür bakanlığı tarafından bastırılır. 1941-1946 yıllarında Tebriz'de iken *Efsane-i Şeb*, *Sâye-hâ*, *Şakaik* adlı farsça şiir kitaplarını, Kazvin'de bulunduğu sıralarda *Huşehâ*, *Esatir* adlı eserlerini ve Türkçe manzumelerini topladığı

Lirik Şiirleri bastırır. Sonuncu eser, İran İnkılabı'ndan sonra tekrar basılır (1970/80). Tahran'a geldikten sonra farsça *Eş'âr-ı Bergüzide-i Divan-ı Sâhir, Kitab-ı Şi'r* (der dü cild), *Meyve-ye Ges* (destanlar) ve Azerî Türkçesiyle *Kövşen'i* yayınlar. Yakın zamanlarda da *Seher Işıqlanur* (1358/1979) basılır.

Türkiye'de *Habib Sahir*'in bazı eserleri neşredilmiş bulunmaktadır: Daha önce bildirildiği gibi *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinde mezuniyet tezinin hulasası neşredilir. Sonra *Türk Kültürü* dergisinde şairimiz hakkında iki yazı çıkmıştır: *Şükrü Elçin, Habib Sâhir, Lirik Şiirler* (kitap tanıtma, Ankara, 1963, s. 12, s. 60) ve *Yakup Kenan Necfzade; Habib Sâhir, Bayanlar* (Türk kültürü, Ankara, 1967, s. 59, s. 853-855).

Bunlardan başka yazılar da yayınlanmış olabilir. Biz çalışmamız sırasında tesadüf edemedik, Şairimiz hakkında Bakû'da neşredilmiş birçok yazı vardır. Ayrıca şiirlerinden örnekler de birçok dergide yer almıştır. Bunlar arasında tesbit edebildiklerimiz şunlardır: *Vefa Veliyev; Sâhir Hakkında Bir néçe Söz* (Bakû, Ulduz dergisi, 1981 S. 5, s. 60-61), *Vefa Eliyev; Habib Sâhir; Seher Işıqlanur* (kitap tanıtma, Bakû, *Azerbaycan dergisi*, 1982, S.1, s. 189-191).

İran İslan İnkılabı'ndan sonra bu memlekette Azerî Türkçesi ile neşredilen birçok dergide şairimiz hakkında yazılar görülür, şiirleri neşredilir. Bu dergiler arasında, *Varlık, Dede Korkud, İnkılab Yolunda, Yoldaş, Güneş* ve *Ülker* dikkati çekmektedir. *Habib Sâhir*'in şiirleri hakkında küçük bir inceleme de Azerî nâşiri, edebiyatçısı *Hüseyn Düzgün* tarafından neşredilmiştir: *Didi ez nev âverihâ-yı Habib Sahir*, (Tebriz, Neş-i Savalan, 2537/197).

Habib Sâhir'in biz Türkler için mühim bir tarafı da İran'da ilk def'a farsça olarak bir Türk şiiri antolojisi neşrettirmiş olmasıdır. *Nümûnehâ-yı Ez Edebiyyât-ı Manzûm-ı Türk* (Tahran, İntişarât-ı Dünya-yı Dâniş, 2536/1977, 154 sahife) adını taşıyan bu eser, Türk edebiyatını bir bütün olarak aksettirmektedir. Kitapta, şiir nümunelerinden önce, kısaca tarihî ve edebî malumata da yer vermiştir. Meselâ: Oğuz Kağan Destanı ve Orhun kitabelerinden umumî olarak bahsedildikten sonra örnekler sıralanmıştır. Kitabın önsözünde Türk edebiyatı hakkında umumî bir tasavvur uyandırmaya muvaffak olmuştur. Antolojide Halk şiiri, Divan şiiri ayrımı yapıldığı gibi, pek doğru olarak Anadolu sahası içinde de kalınmamıştır. Orta Asyadaki Türk edebiyatından da örnekler alınmıştır. Buna rağmen sözkonusu eserin büyük bir hissesi 19 ve 20. yüzyıllardaki edebiyatımıza ayrılmıştır. Eserin bazı eksiklikleri ve hataları olmasına rağmen - meselâ: Yunus Emre'den kısaca bahsedilmiş örnek verilmemiş, edebiyat tarihimizde pek de mühim olmayan bazı şahsiyetlere yer verildiği hâlde, bazı büyük şairler unutulmuştur, vs.- bu çalışmanın her şeyden önce tarihî bir önemi, İranla yıllardan beri kopmuş olan kültür münasebetlerimiz açısından da büyük manası vardır.

Habib Sâhir'in şiirlerine gelince... Bu manzumelerin de Türkiye ile yakın uzak alakaları vardır. Bir çok şiirinde Türkiye Türkçesinin havasını, ifade hususiyetlerini buluruz. Şairin İstanbul hayatında izler taşıyan bu gibi manzumelerinde dil ve üslup, Azerî sahasının özellikleri ile ustaca, zevki okşar bir tarzda mecedilmiş olarak karşımıza çıkar. *Habib Sâhir*'in şiirlerinde hâkim renk olarak, tıpkı *Haşim*'de olduğu gibi kırmızıyı

görürüz. *Sâhir*, *Haşim*'de tabiat manzaralarını ifade için kullanılmış olan bu renge siyasi-ictimai bir mana kazandırır. Şah rejiminin zulmünü, İran'ı kana bulmasını yine bu renk ile ustaca anlatır.

Günümüz Azerî şairleri içerisinde *Sahir*'in ayrı bir yeri vardır. Şiirlerinde halk edebiyatından ve klasik edebiyattan gelen bir tat, güzel bir ifade vardır. Realist ve halkçı bir şairdir. Yaşadığı muhitin ve zamanın hususiyetlerini şiirlerinde dile getirmiş, bas-kılara aldirmayarak, Güney Azerbaycan türklerinin ictimai-siyasi problemlerini ifade etmekten korkmamıştır. Kültürel meseleler, mekteb-maarif problemleri, anadilinde okuyup yazma, vatan sevgisi, insan hakları *Sahir*'in en fazla rağbet ettiği mevzulardır.

Edebiyatımızın ve insanımızın dostu bu aksaçlı-sakallı Azerî şairini doğumunun 79. yılında sevgi ile anıyor, okuyucularımıza onun şiirlerinden bir kaç örnek sunuyoruz.

ESİR ÉLLERİN ŞAİRİ

Bî-nihâyet! bu göğün altında
Bize bir gübbe-yi firûze² de yoh!
Yanar eflâkde minlerce çırağ,
Bize bir şem, bir âvize de yoh!

Bu gader ulduz³ arasında bize
Yéddi göglerde, bir ulduz yohmuş!
Böldüler guşları âlemde meger,
Bize de çatdı⁴ o ağlar bayguş! ?

Govalarken meni her gün mehnét⁵
Gapımı döğmededir her géce gem
Hamı⁶ âzade élin⁷ şâiri var
Men esir éllerin âh! şâiriyem.

1920

1- Sonsuz 2- Mavi bir kubbe: "sığınak" 3- Yıldız 4- "Nasip oldu, düştü" 5- Mihnét: sıkıntı, gam 6- Bütün 7- Hür memleketlerin, halkların

... ده دهم و سید ترک ترک کریدن
 چو کوی بیرون برآورد، مشرفا ... مدینه بیرون سالیق اید
 سن، ادر برت دان بر اعلیٰ به کار گون ۱۲۸۲ سن ایلده
~~...~~ گزاور دنیا ایستیت آیدیم ...
 بابام، تجارت ایلده ادغراشان، ~~...~~
 چو کوی، چاخه بر آدام ایدیم ... اوله برسون باهار آخاش
 بر نامردین ائوینه قوناخ چاغیریلدی! ... ایلده کوی
 قونا خلیقده ان بردا هاگرنی دو نمه ~~...~~ بزرگی یتم بر اخیلا!
 من، اوله ... کوی بر ایلده آیدیم ...
 آنام ایله کوی و گزول خاتون اوله و غونا رخا، بزرگی
 «باش بیله آت بیله بر اخیلا» آیدم آره گمه ده ...
~~...~~
 آنامین ایتمه وردحا اوخا رسن و ارایدی ... ایلده ایلده
 جریزین، قارا دوانغ «ده ده چن» مدینه دوغما سایدیم
 و خانایسرم مطنده بارا گلمه سیدیم، بگده بر «مغنه» یا خدر
 بر «شاعره» اولاجا قیست!

... مغنه ایلیک ادبیه ماللا کتب خانه سنده (کتب خانه
 دمه «ماللا زنداندا ...») قرآن و شریعت «سیرت»
 ادر گزینیب، سوزا، بین آچیلان «درسه» اده

ÇAL GÖZELİM ÇAL!*

Bah Çamlıcadan ay ucalır¹
Rengi gızıl gan.
Andığca seni nazlı peri
Sanki çihar can.
Kumral saçını tök üzüne²
Al ele udun.
Oynat gaşını, gül meleğim
Aç gözünü éy gız!
Goy tellerinin³ perdelerinde görünüp
Parlasın ulduz⁴.
Mavi Boğazın, Marmaranın
Sanki her aşıam
Sen tek⁵ geline bahş olup
Neğş u nigârı⁶.
Gétme gözelim! Gel néçe⁷ gün...
Gal seni tarı!⁸
Ay sönmededir, son seherin
Rengi olur al.
Kumral saçını tök üzüne,
Udunu gel al!
Sevdiceğim, çal meleğim!
Çal gözelim, çal!...

Tahran 19 Aban 1353

(1974)

* Bu şiir Tevfik Fikret'in *Ey Yâr-ı Nağmekâr* adlı şiirine nazîredir.

1- Yükseliyor, yükselir 2- Yüzüne dök 3- Bırak 4- Yıldız 5- Senin gibi 6- (Boğazın ve Marmaranın) güzellik ve süsleri 7- Birkaç 8- Kal, Tanrıyı seversen!, Tanrı aşkına, kal.

ARZU

İsterem gemli ve tufanlı gece, yolçulara
Bir fânus tek ya da gülb (tek) ulduz tek
rehber olam.
İsterem yay¹ günü çöllerde² ahar
bir su olup
Dumduru gözyaşı tek yolda
çu^hur içre dolum.
İsterem neğş ü nigârım³ gala
şé'rim ohuna,
İsterem bir sızı, hesret tek
üreklerde galam.
Unudursa meni él, çekmese tarih adımı
İsterem ay teki⁴ yurd üste gece şövg salam⁵

Tahran, 13.1.1350 (1971)

1- Yaz 2- Kırılarda, bozkırılarda 3- Resmim 4- Gibi 5- Işık saçayım

HEZANLAR

Hezan çağı
Gızıl güneş odlanıdır;
Ağaçların yarpaqları
Min bir renkle boyanıdır.

Her yaprağın bir rengi var:
Sévda rengi,
Hesret rengi,
Tutgun, tozlu
Gürbet rengi...

Hezan çağı yél eserken
Yağır yarpag,
Ölgün yarpag
Galanıdır¹ galag galag².

Yollar uzag, göller derin
Nesim esir serin serin.
Dağlar bizim, bağlar sizin.
Yeriyerken³ yarpag üste
Galmaz izin...

Gün yandırmaz!
Son bahardır.
Sanki ağaç yarpaqları,
Laciverdi bir metnde,
Nakışlardır.

1- Üst üste yığılmıştır 2- Yığın yığın 3- Yürürken

HEYATIN KİTABI

Metni aydınsa¹ heyatın kitabı,
 Éhtiyaç yohsa da tefsire eger,
 Yazacaglar men ölerden sonra
 Ona mübhem ve uzun hâşiyeler.

O havadisle dolu bir eseri,
 Oğumaz oldu benim eğranım².
 Tağ-i nisyânda³ galıp tozlandı,
 Cildi yıpranmış olan "divan"ım...

Çoh kitap var onu nakgışla bezer,
 İnce ellerle semenbû⁴ cânân.
 Emma göz yaşlarıyla islanmış
 Bu kitabın bütün övrağ⁵ inan.

Bir bahar ağşamı "dibace"⁶ yazıp
 Ona müstövfi-i⁷ divân-ı geza⁸, 9322
 Men ölüirken ona bir "son" goyacak
 Bir hezan ya ki, gem-âlude⁹ şita¹⁰.

Tahran 25.2.1337 (1958)

1- Açık, anlaşılır 2- Akranım 3- Unutma kubbesinde; dünyada 4- Yesemin kokulu 5- Yaprakları 6- Önsöz 7- Mustavfi: Eskiden İran'da sarayın mâli işlerine bakan görevli 8- Kader mahkemesinin memuru (kader) 9- Gama bu:laşma, gamlı 10- Kış

5. AZERBAJCAN MATBUATINDA VE EDEBİYATINDA "AÇIKLIK VE YENİDENKURMA" POLİTİKASINDAN SONRA GÖRÜLEN DEĞİŞME VE GELİŞMELER*

Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov'un işbaşına gelmesinden sonra başlatılan açıklık, yeniden yapılanma (Azerî Türkçesinde; aşkârlık ve yenedengurma) ve demokratikleşme politikasının maksadı ve mahiyeti hakkında çeşitli düşünceler ileri sürülmektedir. Bu mes'ele bizi birinci derecede ilgilendirmiyor. Sebebi ve özellikleri ne olursa olsun, uygulanmakta olan bu politikanın Azerbaycan'ın fikir ve edebiyat hayatına ne şekilde yansıdığı bizi daha çok ilgilendiriyor.

İlk bakışta görülen, değişikliklerin bir çok sahada ortaya çıktığı ve gittikçe derinleştiğidir. 1920'lerden sonra tek taraflı bir politika ile sınırlandırılan ve şartlandırılan fikir ve san'at hayatı şimdi nisbeten canlanmış, rengârenk bir görünüm almıştır. Yıllardan beri büyük bir sır olarak saklı tutulan bir çok problem, hadise gerçek yüzüyle ortaya çıkmağa başlamıştır. Tabir caizse; açıklık ve yeniden kurmanın ışığı, karanlıktaki Azerbaycan üzerine düşmüş herşey yeniden belirmeğe ve anlam kazanmağa başlamıştır.

Biz bu çalışmamızda belli konular hakkında değişik kişiler tarafından yazılmış bir çok yazının ortak noktalarını veya tam tersine farklı cihetlerini göstermeğe çalışmayacağız. Daha farklı bir yol takip ederek yazarların makalelerinden, eserlerinden bazen aynen, bazen de özetlemeler yaparak alıntılar sunacağız. Özetlemelerde ve alıntılarda çoğu zaman metnin aslını ve asıl anlamını bozabilecek seçmeler yapmak mümkündür. Biz özenle belirtmek isteriz ki, alıntılarda veya özetlemelerde metinlerin ruhunu elimizden geldiği ölçüde korumağa çalıştık, tahrif etmedik.

Böylece okuyucu doğrudan Azerbaycan'da yayınlanan yazının kendisiyle veya asıl düşünce dünyası ile yüzyüze gelebilecek; kendi yorumunu hiçbir tesir altında kalmadan yapabilecektir. Anlaşılabacağı gibi biz, sunduğumuz metinleri -zaten anlamları çok açık

* II. Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi İlmî Kongresi (8-9 Nisan 1989 Ankara)ne sunulan tebliğdir.

olduğu için- yorumlamağa pek fazla kalkışmayacağız. Sadece Türkiye'de kapalı kalabilecek, iyice anlaşılamayacak bazı noktalarda açıklamalar yapmağa gayret ettik, bazı hatırlatmalarda bulunduk.

Sunulan yazılar mümkün olduğu kadar belirli bir plan dâhilinde tanzim edilmişler, aynı veya yakın konulardaki yazıların bir araya getirilmesine çalışılmıştır. Bunun için bir makaleyi bazen bir kaç yerde, temas ettiği konuların çeşitliliği sebebiyle ayrı ayrı zikretmiş bulunuyoruz. Alıntılarının sonunda bibliyografik künye belirtilmiştir.

Özetlenen metinler, umumiyetle Türkiye Türkçesi'ne aktarılmışlardır. Daha küçük alantılarda ise Azerbaycan Türkçesi muhafaza edilmiştir. Bu durumda da çok zor anlaşılacak bazı kelimelerin anlamları parantez içinde verilmiştir.

Çalışma yapılırken Azerbaycan'da çıkmakta olan *Edebiyyat ve İnce-sen'et, Azerbaycan, Ulduz, Elm ve Hayat, Gençlik* gibi süreli yayınlar taranmıştır. Bunların hepsinin elimizde düzenli serisi olmadığı için göremediğimiz, atlamak mecburiyetinde olduğumuz sayıların varlığından da bilhassa söz etmek gerekir. Bizim bu çalışmamız, bütünü temsil edemez, ancak genel çizgileri gösterebilir. Belirtilmesi gereken bir husus da günlük gazetelerin -elimizde olmadıkları için- taranmamış olmasıdır. Bunun da özellikle siyasî sahada, resmî kararlar itibarıyla bir boşluk oluşturduğu açıktır. Aslında resmî kararlara kasten yer verilmemiştir: Çünkü biz fikir hayatına malolmuş, edebiyata yansımış durumlardan, düşüncelerden söz edeceğiz.

Bütün bu açıklamalardan sonra şunu da rahatlıkla belirtelim ki, alıntılarını sunduğumuz, özetlediğimiz yazılar, eserler; Azerbaycan'daki değişmeler gelişmeler hakkında doğru dürüst bir tasavvur edinmeğe imkân verecek durumdadır. Nitekim bir çok benzeri yazıdan, görebildiğimiz ve seçebildiğimiz ölçüde en değerlisini almağa çalıştık.

Şimdi metinlere geçebiliriz.

Yenidenkurma ve açıklığın, demokratikleşmenin Azerbaycan'da hangi psikoloji ile ve ne şekilde anlaşıldığını gösteren tipik bir yazıya göz atalım. Burada şunu da ilave edelim ki, bir çok konu, husus resmî parti kararlarında açıklandıktan veya onlara resmen işaret edildikten sonra fikir hayatında, edebiyatta bu kararların tesirleri görülmeğe başlamıştır. Elbette bunun istisnaları da vardır.

Geray Fezli, *Yenidengurma* başlıklı yazısına şöyle başlıyor:

Bu sözleri (başlığı kastediyor) yazıp bir an durup düşünüyorum, heyecanlanıyorum, ne yazacağıma tamamen bildiğim halde, yüreğim rahat değil. Kalbim şiddetle çarpıyor. Bunun sebebi malumdur. (...) Partimizin yeniden kurma siyaseti hakkında büyük bir istek ve heyecanla, saygıyla söz etmek istiyorum. Hem de acele ediyorum. Tam 40 yıl sözümü yalnız dağ kayalıkları gibi yüreğimde üst üste koyarak, taşa dönen dertlerimi, işte şu an, bir nefeste kâğıda dökmek için sabırsızlanıyorum. Sanki bir an sonra bu mümkün olmayacak, yazdığım sayfeler matbaaya gitmeden vaziyet değişecek. Öyle ya, böyle şeyler az mı oldu? Az mı aldatıldık? Bu gün verilen bir fermanın ertesi gün ikinci bir fermanla lağvedildiğini az mı gördük? Lakin, hayır, delicesine bir inanç bana diyor ki, bu heyecanların yersizdir, bu gelip geçici bir fırsat değil, gerçek hayatın kaçır-

nılmaz merhalesidir. Bir zaman (gelecek) yeniden kurmayı tarihî hadise olarak adlandıracaklar. Bundan sonra yüreğimizin sözünü, yüreğimizin diliyle her zaman söyleyebileceğiz. Bu hakkı daha hiç kimse elimizden alamayacak (...).

Kimden, neden, nereden başlayalım? Şaşırıp kalmışım. Hayalim çok uzaklara ilk gençlik yıllarıma uzanıyor. O zaman şahidi olduğum ve yegâne hakikat sandığım kuru slogancılığın, boşboğazlığın yarattığı boşluk, "şahsiyete perestiş stihyasının" (tabii afet hâline gelmiş şahsı putlaştırmanın) hissedilmez yürek ağrıları hatıramaya geliyor. Tek bir adamın "komünizm mimarının" adına söylenen "aşk olsun!"lar, sayısız hesapsız ucuz medhiyeler kulağımda yeniden yankılanıyor. Yüreğim ateş gibi yanıyor ki, benim kendim de vaktiyle bu medhiyecilerden biri olmuştum. Hayatın ne acı, ne kederli paradoksları varmış. Vaktiyle her beyti, her sözü ile fahrettiğim şiirlerim için o zamanki samimî meftunluğum için şimdi utanç duyuyorum. Ne büyük manevî azab! Bunu itiraf etmek hafifliktir. Ama bazı yaşitlarımın, şu anda bile o zamanki "günahlarının" gir-dabında bocalamakta olduklarını düşününce, "ilhamım hareretle" kol kanat açıyor, yükseliyor. Hele o zamandan nice nice insanın yüreğine işleyen mutilik, itaatkârlık korkusu, yaltaklık, meddahlık psikolojisi, hususiyile o zaman evlerin, devlet dairelerinin köşe bucağında saklanan korku hissi, bazı şuurların derin katlarında hâlen yaşamaktadır. Bu korku, endişe vahimesini göre göre hâlâ dahi Staline "sadakat" hayali ile yaşayanlar var. Lakin hayat, zaman o "komünizm güneşi"nin yüzündeki şeffaf perdeyi kaldırıp gözlerimizi açmıştır. Ülkenin üstünden ılık bahar yeli geçip gidiyor. Şimdi biz kuru slogancılık devrinin, zahiri debdebenin, yalancı güzelliğin aleyhinde olan yeni şuur ve zekânın; açıklık ve demokrasinin kuvvetli nefesini hissediyoruz. Sevinmemek mümkün mü? Bu açıklık ve demokrasinin en umde mana ve maksadı insandır. İnsan şahsiyetine, onun manevî ve ahlakî keyfiyetlerine yeni hümanistce bir yaklaşımdır. Yeniden kurmanın en büyük manası da işte bu "*hümanist konsepsiyada*" (hümanist kavrayışta) insanî liyakatine hürmet ve ihtiramdır. Bu sözleri yaza yaza, kiminse adına alkış diye diye dahilen nasıl rahat nefes aldığımı, nasıl sevdiğimi tasavvur ediyor musunuz? Öyle ya, bundan sonra elime kalem alınca başımın üstünde kiminse kara gölgesini hissetmeyeceğim, doğru konuştuğum için beni takib etmeyecekler. İnsanlar arasındaki münasebetlerin aşağılayıcı tezahürlerine; ikiyüzlülüğe, itaate, "beli, beli azarına" (evet efendimcilige) rastlamayacağım.

Bu satırları da yazıp biraz nefes alıyorum, heyecanlanıyorum. İçimde bir ses dile geliyor: "Şair niye böyle hayal-perver, sâfsın? Her söylenilene ne çabuk inanıyorsun? İkiyüzlüler, yaltaklar, yalancılar, cahiller, her zaman vardı, yine de olacaktır." Doğru, bu basit hakikati inkâr etmek niyetinde değilim. Biliyorum ki, Yenidenkurmanın bayrağı altında hiç de bütün insanlar dönüp melek olmayacaklar. Ancak böyle bir inancım da var ki, Yenidenkurma, dediğim gayr-i insanî sıfatları doğuran içtimâî ve sosyal zemini kökünden değiştirmeye doğru inkılabî bir adımdır. (...) (Ulduz, 1988/2 s. 52-58)

Geray Fezli'nin bu ifadeleri bize Azerbaycan'da başlamış olan tartışma ve problemleri açık açık ortaya koyup fikrini bildirme çıkırının artık açılmış olduğunu gösteriyor.(?) Bir çok yazar böyle umumî girişten sona ayrı ayrı problemler hakkında görüşlerini dile getiriyor, tenkidlerde bulunuyorlar.

Bazı dergiler de doğrudan doğruya belli konularda bir çok tanınmış kimsenin bilgi ve görüşlerine müracaatta bulunarak anketler düzenliyorlar. Bu anketlerin problemlerin ortaya konulması ve çözüm yollarının gösterilmesinde büyük rolü olduğu açıktır.

Ulduz dergisindeki "*Jubiley ilinin sorgusu*" başlığı altında yapılan ankette "Oktyabr İnkılabı", "Yenidengurma", "Gençliğin yetiştirilmesi", "Sosyal bozukluklar ve ahlaksızlıkla mücadele yolları", "Azerbaycan'ın tarihi ve geçmişin edebî eserlerde tecessümü" gibi konular soruşturmanın esasını teşkil etmiştir. Bu sorulara cevap veren şair S. *Rüstemhanlı*'nın söylediklerine şöyle bir göz atalım:

"Oktyabr ihtilalinden sonra Azerbaycan'da ana dilimizde öğretim yapılan binlerce ilk ve orta mektep açılmıştır. Millî, manevî gelişme için bundan daha fazla ne yapılabilir? Lakin eğer ana dilinin kullanma dairesi daralıyorsa, bizim bazı dairelerimizde bu dili konuşmak ananesi unutuluyorsa, Bakû'nun bir çok muteber idarelerinde bu dilde yazan hatta bir tek makine bile yoksa, o zaman Büyük Oktyabr'ın ana dilinde okuyup yazmak gibi eşsiz hukukundan iyi bir şekilde yararlandığımızdan övünerek söz edebilir miyiz? (*Ulduz*, 1987/10 s. 1-4)

S. *Rüstemhanlı*, "yenidenkurma" hakkında görüşünü soran muhabire şöyle cevap veriyor:

– Söz hürriyeti, yazarın binlerce yıldan beri uğrunda vurduğu en büyük arzu, en fantastik hoşbahtlık olmuştur. Ve bugünkü açıklık, her şeyi kendi adı ile adlandırmak imkânı herkesten çok yazarı sevindirmeli ve harekete geçirmelidir (s.2). (Fikir hürriyet hakkındaki görüşlerine devamla sözü 1937 yılına getirerek) "Halbuki bir tek sözüne, bir şiirine göre sorgusuz sualsiz, mahkemesiz ve en vahşi yollarla mahvedilen Cavidler'in Müşfikler'in korka korka söyledikleri o sözlerden yüz defa keskin olanları şimdi yüksek devlet kürsülerinden söyleniliyor.

"Dün Konuşmak cinayetti, bugün de susmak cinayettir. Geçmişte çok hatalar yapmışız. Bu gün de o hatalardan söz etmek imkânı elde etmişiz. Ne yazık ki, bu imkândan da çoğu zaman, o hataları yapan kimseler daha çok istifade ediyorlar.

Böyle bir ortamda Azerbaycan'ın bazı yazarlarının vaziyeti, bir bakıma onunla bununla kavga eden (kavgacı), cıgız (geçimsiz), ancak korkak çocukları hatırlatıyor. Öyle ki elinden, kolundan tutan olduğu için bu çocuklar bağırıyor, kıyamet koparıyor, rakibinin üstüne atılıyor, "bırakın beni, onu öldüreceğim" diye yırtıyor. Hiç kimsenin aklına gelmez ki onu serbest bıraksınlar! (Eğer bırakacak olsalar) gürültü patırtı derhal kesilecektir!

Biz "imkân - şerait" deyip çok konuşmuşuz! Lakin, kapıların açıldığı ve bize "işte bu da size imkân!" denildiği zaman, anlaşılıyor ki, önce şikâyet edenlerin, imkânsızlıklardan bahsedenlerin söyleyecek hiç bir sözü yoktur! Çünkü asıl istidâd sahibine hiç bir zaman, hiç bir ortam mani olamıyor?! Onlar kendi sözlerini söylemek için her zaman imkân ve yol (forma) bulmuşlardır.

Yazar tarih karşısında ağır bir sorumluluk yüklenmiştir: İnsanın ruhunu, ma'neviyatını korumak! Dünyanın dengesini, güzelliğini korumak. Bunun için de bu güzelliğe

mani olan, yabancı olan ne varsa yazar bunlara karşı açık bir mücadele içinde olmalıdır.

Azerbaycan edebiyatının tarihi de bunu gösteriyor.

Yazıklar olsun; şimdi öyle adamlar var ki, yazar emeğinin önemini gereği gibi kavrayamıyor ve değerlendiremiyorlar.

Mes'ele burasındadır ki, eğer halkın varlığından, ma'nevî servetinden, yaşamak ve gelişmek perspektiflerinden söz ediliyorsa bu, sözle; büyük, güçlü, bedîf sözle doğrudan doğruya bağlılık gösterir! Dil yok ise halk da yoktur! Yazar dil için; başka deyişle halkın varlığı için mesuliyet taşıyan bir şahsiyettir. Ve o ister ekonomi sahası olsun, ister maneviyat olsun, her şeyle ilgilenmeli ve her şeyin sevincini de, kederini de yüreğinde duymalıdır. Bu manada "yeniden kurma" yazara büyük imkânlar veriyor. Yıllarca gördüğümüz bir çok sahadaki, planlamalardaki kusurları açık ve sert bir şekilde gösterme imkânı veriyor..."

"Açıktır ki, bizi ilk planda halkın hayat şartları, maddî ve manevî hayatımızdaki durum ve vaziyet rahatsız ediyor.

Biz biliyoruz ki, iktisadî sahada ortaya çıkan zorlukların büyük kısmı yanlış planlamadan kaynaklanmaktadır. "(Ulduz, 1987/10 s. 10 - 4)

Sabir Rüstemhanlı görüşlerini sorulara bağlı olarak açıklamaya devam etmektedir. Dolayısıyla bir birinden ayrı ve farklı mes'eleler hakkında da ayrı ayrı düşüncelerini açıklamıştır. Biz bu sohbetten daha çok edebî ve kültürel hayatla alakalı kısımları vermediği uygun gördük. Yazar, bu sözlerinden sonra bazı konularda müşahhas örnekler vererek konuşmasına devam etmiştir. Bunlar arasında "Devlet Çiftlikleri"nde çalışanların kötü durumu, Celilabad ve Lenkeran'ın tarıma elverişli arazilerinde üzümçülük yapılması, bazı yöneticilerin bilgi ve tecrübe bakımından yetersizlikleri, şehir ve köylerde mesken probleminin halledilememiş olması, inşaatların yavaşlığı, yol yapımının yetersizliği vs. gibi problemlere kısaca dokunulmuştur. Daha sonra sözü yine kültürel mes'elelere getiren *Sabir Rüstemhanlı* şöyle devam ediyor :

"Vaktiyle Rus diliyle yazılmış ve basılmamış (ihtilal sırası ve sonrasında nazarda tutuyor) eserlerin şimdi Moskova matbuatı neşriyatlarında basılması sevindiricidir. Ne yazık ki, 20 - 30. yılların (1920 - 1930'lar) bağlı (kapalı) dosyalarını bizde hâlâ açan yoktur!

Burjuva, milletçi (milliyetçi), pantürkist, panislamist damgaları ile haksız yere itham edilip cezalandırılmış bir çok kudretli ediplerimiz var ki, onların eserlerini "saf - çürük edip" (ayırp) değerlerini kaybetmeyenlerini neşretmek vaciptir. Ve bundan güzel şerait olmaz! Bu yazarların bir çoğu avrupa dillerini biliyordu ve Avrupa'nın nice nice matbuat organlarında yazı yazıyorlardı. Mesela; *Ahmed Bey Ağaoğlu* (Agayev) Rus edebiyatı hakkında Rus - Azerbaycan edebî alakaları hakkında önemli yazılar kaleme almıştır. Ben arşivden çıkan her şey gelişigüzel neşredilebilir demiyorum. Lakin içtimâf -

bedî ve vatandaşlık değerlerini muhafaza eden eserler var. Onlar mutlaka açığa çıkarılmalıdır. Teessüfler olsun ki, bu işle Yazarlar Birliği'nde (Yazıcılar İttifakı), İlimler Akademisi'nde ciddî şekilde meşgul olan yoktur.

Yeri gelmişken bütünlükle klasik kültürümüzün neşri sahasında da ne kadar çetin problemler olduğunu hatırlatmak istiyorum. Zamanımızda her işi kadro, mütehasıs hallediyor. Eski nesil gidiyor ve bir çok kitaplarımızın anahtarlarını da kendileriyle götürüyorlar. Arşivler, tozlu el yazmaları gençleri az celbediyor. Onları bu işe hazırlayacak bir kimse de yoktur. "Avesta", "Divanü Lugatı't - Türk ve başka edebî tenkidî eserimizin neşre hazırlanması ile alakalı problemlerin hâlli müşkül işe dönmüştür. Günlünç olsa da bizde Dede Korkut, Koroğlu gibi destanlarımızın da mükemmel neşirleri yoktur. Tasavvur ediniz ki Moskova'da bir çok halkın Koroğlu'su Rusça neşredilmiştir. Onun asıl sahibi ise hâlâ bazı tartışmalara son verememiştir.

Eski Şark dillerini bilen mütehasıslarımız yoktu. Kendimize başkalarının aynasında bakıyoruz. İşin kötüsü de şudur ki, bu sohbetleri defalarca, tekrar tekrar yapsak da, önem veren, rahatsız olan yoktur. Yazarlarımızın geçen kurultayından önce ben bu meselelerin bazısına dokunmuşum; "ULDUZ" mecmuasında basılmıştı! Muhtelif zamanlarda tekrar tekrar bu meseleye dokunulmaktadır! Hiç zerre kadar tesiri oldu mu? Umumiyetle ülkenin (SSCB) hiç bir yerinde yazarın sözüne bizim resmî idarelerimizdeki kadar bigânelik yoktur. Aradaki köprülerin çoğu atılmıştır. Kim bu köprüleri yeniden kuralmalıdır? Elbette Yazarlar Birliği'nin nüfuzu! Respublika teşkilatları unutmamalıdır ki, şimdi yazarın sözü "Siyasî Büro" seviyesinde işitilmektedir. (...)

Yazarlar Birliği, bu gün yalnız çağdaş edebiyatımızla az çok ilgilenen ve klasiklerimizin jübilelerini (geçiren) düzenleyen, örümcek gibi kendi yuva kurup bu yuvadan dışarı çıkamayan bir teşkilat olmamalıdır. Yazarlar Birliği, halkın fikir merkezi olmalıdır. (...)

Yazarlarımız kendi eserleri kadar, ölüp gitmiş meslektaşlarının eserlerinin neşri için de gayret göstermelidirler. (...)

Elçin bu hususta iyi çalışmalar yaptı. (...) Dünya edebiyatının en güzel eserlerini de dilimizde neşretmeliyiz. Bu sahada GENÇLİK neşriyatınının 50 ciltlik "Çocuk Edebiyatı Kütüphanesi", Yazıç Neşriyat'ın 100 ciltlik "Dünya Edebiyatı Kütüphanesi" bu bakımdan iyi teşebbüslerdir."

Gençlik problemleri hakkındaki soruya verdiği cevapta da üniversite gençliğinden bahseder:

"Ali mekteplerde savad ölçüleri arha plana kécip, başdan çoh cib rol oynayıp, bu ferğ hetta te'yinata da tesir gösterir (s. 4). (...) Kasabadaki gençlere yeterli istihdam imkânları yaratılmamıştır. Bakû'ya gelip işe de giremiyorlar. "Pasaport géydiyyatına götürmürük". (Bakû'de yerleşmelerine izin vermiyoruz.) Başka yerlerde de iş bulamayınca, ticaretle meşgul oluyor, Sovyetler Birliği'nin büyük inşaat işleri olan sahalarına çalışmaya gidiyorlar. Başiboş olanlar maceraya atılıyor. Kötü yollara sürükleniyorlar. (...)

Olabilirsin ki, manzarayı bir az katı boyalarla çekirem (tasvir ediyorum) lakin her halde hakikat hakikatlığında kalıyor. Sonra da diyoruz ki, kadrolar yeterli değil. "Manialar sanki kasden öyle konulmuş ki, liyakatli, haysiyetli olan kimselerin büyük bir çoğunluğu hayat yollarında eleniyor (çıhdaş olur). Maddî imtihanlardan geçer not alamayanların büyük bir kısmı yüksek maneviyat imtihanından pekiyi alabiliyorlar."(...)

On binlerce liralık para (rüşvet) verip Tıp Enstitüsüne giren çocuk, tabî ki bu masrafını hastalarından çıkartacağı günü sabırsızlıkla bekliyor inzibatî organlarda da aynı şekilde. Eyrilik, yalan, rüşvethorluk, öyle kök salmış ki, yalnız baştan savma cerrahî bir amaliyatla iş düzeltilemez. Uzun ve ısrarlı bir tedaviye ihtiyaç var. (s. 5) (...)

İslahatta; polis, güvenlik güçlerine değil; Yenidenkurma ve açıklık politikasının gösterdiği demokratizme bel bağlamalıyız... "*Halgımızın tarihi, o cümleden inkılabî geçmişin bedî edebiyattaki teessüsünden razısınız mı?*" şeklindeki soruya da *Sabir Rüstemhanlı* şöyle cevap veriyor:

"Tarihe bakış ciddi mes'eledir. Onu idealleştirmek, şişirtmek ne kadar korkulu ise, tamamıyla hatırdan çıkarmak, mahv etmek, tahrif etmek yüz def'a daha korkulu beladır. Bu husustaki endişelerim, şikâyetlerim bana "*Ömür Kitabı*" adlı eserimi yazdırdı.(...)

Tarihimizin bedî edebiyattaki tecessümünden razı değilim. Bir kaç başarılı eseri-miz var, inkâr etmek mümkün değil. Lakin bu sahada *Ordubadî, Çemenzeminli* "mektepleri"nin bir çok güzel hususiyetleri unutulmuş. Tarihe müracaat eden bazı yazarların asıl, ilk kaynaklardan haberleri yoktur, tahminî malumatlara dayanıyorlar. Bu tahminîlik yazıklar olsun ki, bizim ilmî tarihçiliğimiz için de bir kusurdur.(...)

Bütün Azerbaycan arazisinin ancak dörtte birini (gelişi güzel) şöyle böyle inceleyip öğrenmekle, onlarca tarihî-arkeolojik abidenin üzerindeki perdeyi kaldırmadan, halkımızın, soyumuzun, dilimizin tarihini tahrif eden onlarca yanlış iddiaya karşı cevaplarımızı açık ve belirli bir şekilde ortaya koyup, alimler arasında fikir birliği yaratmadan, atalarımızın dünyaya serpilmiş tarihî, ilmî, bedî eserlerin, el yazmalarını toplayıp araştırmadan Azerbaycan'ın asıl ilmî tarihini yazmak olmaz (mümkün değildir)!(...)

Onu da ilave edeyim ki, bazen sözün çokluğu beni korkutuyor. Felaket o zaman ortaya çıkıyor ki, hatayı yapanlar, bu gün kalkıp o hatalarının aleyhinde nutuklar söylüyorlar. Yukarıdan aşağıya kadar, cemiyeti ve yenidenkurmayı bukalemun boşboğazlardan korumak lazımdır. Sözümü *Mirza Celil* 'in bir seslenişi ile bitirmek istiyorum: "Emel, emel, emel!" Yani kolumuzu sıvayıp işe girişmeliyiz! (*Ulduz*, 1987/10 s. 1-5)

Sabir Rüstemhanlı'nin söyledikleri zaten çok açık olduğu için bir yorum yapmağa lüzum görmüyoruz. Burada yeri gelmişken *Sabir Rüstemhanlı*'nin *Ömür Kitabı* hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz. İsminden de anlaşılacağı gibi bu eser Azerbaycan'ın bütün tarihî oluşumuna, maddî ve manevî zenginliklerine tahsis edilmiştir. Büyük bir sorumluluk duygusu ile, samimî bir millet ve vatan sevgisi ile yazılmış bu eserde tarihle bugün arasındaki köprüler, gelecek için beslenen ümidler, Azerbaycan'ın bir çok problemi hakkındaki açık ve objektif düşünceler, dil, edebiyat, tarih mes'eleleri, Güney Azerbaycan yarası, Ermeni problemi ve daha bir çok konu yetkinlikle ele alınmış, zen-

gin etrografik bilgilerle cazib hâle getirilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse bu kitap bir vatandaşlık ansiklopedisidir. Eserin tek kusuru, Azerbaycan medeniyetindeki Türk damgasının gereği gibi vurgulanmamış olmasıdır. Eski ideolojinin uydurma "Azerbaycancılığı" öne çıkartılmış. Türk ruhu biraz ihmâl edilmiştir. Yine de eser büyük bir ilgi görmüş, kısa sürede kapış kapış satılmış ve nihayet yazarına "M.F. Ahundzade" mükâfatını kazandırmıştır. Çok az eser, bu kitap kadar günümüz Azerbaycan'ının nabzını tutabilmiştir. *Ömür Kitabı*'nın yazılmış olması yeni açıklık politikasından bir yazarın ne şekilde yararlanabileceğinin de güzel örneğidir.

Azerbaycan'daki fikir hareketliliğini, yeni politikanın matbuata ne şekilde yansıdığını genel olarak tipik bir şekilde aksettiren *Geray Fezli* ile *Sabir Rüstemhanlı*'nın yazılarından özellikle uzun alıntılar yaptık. Bu yazılar tarafımızdan büyük bir dikkatle seçilmiş olmasalar da değişiklikler hakkında genel bilgi verebilecek durumda idiler. Böyle daha çok makale, sohbet yazısı örnek olarak gösterilebilir.

Şimdi de Açıklık ve Yenidenkurma politikası hakkındaki yazıların çokluğu ile dikkati çeken *Ulduz* dergisinin oldukça açık sözlü başyazarı şair *Abbas Abdulla*'nın bazı makalelerine göz gezdirelim:

Ulduz'un 1988 yılında çıkan 2. sayısındaki "*Lovğalığ ve Héysiyyetsizlik*" (Böbürlenme ve haysiyetsizlik) başlıklı makelesinde *Abbas Abdulla*, *Ulduz*'un 1987 deki sayılarından birinde *Anar*'ın -şimdi Yazarlar Birliği başkanıdır- bazı kimselerde görülen "millî lovgalığı" manevî bir kusur olarak tanımladığına ve bu kötü huyu tenkit ettiğine işaretle bulunduktan sonra, bu yazının Azerbaycan'da bir tartışma zemini oluşturduğunu açıklıyor ve bu münakaşa konusunda kendi görüşlerine geçiyor.

Abbas Abdulla'nın bu makalesine geçmeden önce şunu da hatırlatalım ki, 1985'ten önceki Azerbaycan matbuatında bu gibi mes'eleler üzerinde açık açık tartışmalar, tenkitler görülüyordu. Çeşitli yazarlar arasında halkın huzurunda yapılan bu tartışmalar da tamamen yeni politikanın neticelerindedir. Halk tartışan tarafların yazılarını okuyor, bazı aydınlar tartışılan konuya eğilerek kendi görüşlerini bildiriyorlar; böylece kamu oyu oluşuyor bir çok gerçek su üstüne çıkıyor ve tabî bu arada bazı yazarların bilgi ve kültür seviyeleri, emelleri, arzuları da halk tarafından açıkca öğrenilmiş oluyor. Doğrusunu söylemek gerekirse bu tarz polemiklere ancak kendine güvenen yazarlar girmişlerdir.

Biz şimdi böyle bir tartışmaya; *Anar*'la *Gasım Gasımszade* arasındaki polemige *Abbas Abdulla*'nın nasıl müdahale ettiğini görelim:

"Dergimizin geçen yılki (1987 kasediliyor) sayılarından birinde yazar *Anar*, bazı vatandaşlarımızda (görülen) "millî lovgalığı" (milliyetiyle yerli yersiz, boşu boşuna böbürlenme) manevî bir kusur olarak tenkid etmiştir. Bir müddet sonra şair *Gasım Gasımszade*, yine dergimizin sahifelerinde onunla aynı fikirde olmadığını bildirmiş, aksine bizde "millî haysiyetsizliğin" daha güçlü olduğunu söylemiştir. "Gasım müellimin" (Kasım Bey'in) yazısını baskıya hazırlarken münakaşa çıktı. Hatta bazı arkadaşlar bunu "Yazıcılar İttifakı'nın rehberliğine karşı hörmetsizlik" olarak değerlendirdiler. Bir redaksiyon kurulu üyesi olarak bu görüşe karşı çıktım. Ve iki sanat adamının düşün-

cesindeki, görüşündeki ayrılığı başkanlık (*Anar*'ın Yazarlar Birliği başkanı olmasını göz önünde tutuyor), makam ölçüleri ile değerlendirmenin yanlış olduğunu bildirdim. Bunu da söyledim ki, şimdi Yazarlar Birliği'ndeki yaratıcılık atmosferinin bizi açık fikir alışverişine, san'at münakaşalarına davet ettiği bir zamanda, şu veya bu münakaşaya matbuatta yer vermemek en az umumî işimize, her zaman olduğu gibi, tekrar ağır darbeler vurabilir."

İtiraf ediyorum ki, geçen bu bir kaç ay içerisinde tekrar tekrar bu sohbeti (münakaşa mevzuunu) hatırladım ve bende öyle bir kanaat hâsıl oldu ki, millî haysiyetsizlik sırf millî "lovgalık"tan doğuyor. İlk bakışta birbirine zıt gibi görülen bu manevî eksiklikler (kusurlar) bir birine o kadar yakındır ki, bu hastalıklara tutulan insanların aynı kan grubundan olduklarından şüphe etmiyorum.

Kimdir bu millî lovgalar? Halkın bedenine sülük gibi üşüşüp onun kanını eme eme şişmanlayanları görmeyenler! "Men sâlim olum, cümle cahan batsa da batsın" felsefesi ile ömür sürenlerin karşısında ağızlarını bıçak açmayanlar! Kendi pislikleri açığa çıkmasın diye "evin aybını dışarı çıkarmazlar" diyenlerin sesine ses verenler!

Düşünülürse bu cümlelerde millî haysiyetsizlerle millî lovgalar bir birine kaynayıp karışmıştır. Yalnız kendini, kendi çoluk çocuğunu, akraba ve yakınlarını düşünenlerin hangi birinde millî haysiyet olabilir ya da bunları görüp de susanların hangi birinde millî vakar, millî gayret olabilir? Birincilerin her çeşit vatandaşlık duygusundan mahrum haysiyetsizler, ikincilerin; yaralarımızı görüp de göz yuman lovgalar olduğuna şüphe mi var?

Ve son alarak bu bir birini tamamlayan kusurlu manevî hastalıklara tutulanların darbeleri vatana, onun namuslu oğullarına değmiyor mu?

İşte bu millî lovgalardır ki, 1960'lardan bu yana asıl vatandaş sanatçıların yürek ağrısı ile atalete, geriliğe faaliyetsizliğe ateş açan eserlerini okuyup şöyle söylemişlerdir:

– Milletin ayıplarını bunca açıp göstermek kime gerekir?

İşte bu millî haysiyetsizlerdir ki, bu eserlerin yazarlarını dara çekmek için uygun bir fırsat aramışlardır.

Bu gün partimizin büyük azimle, yılmadan uygulamaya koyduğu yenidenkurmanın, demokrasinin, açıklığın karar tutmasında (yerleşmesinde) sırf 1960'lı yılların Sovyet edebiyatının inkâr edilmez hizmetleri olduğunu söyledim, şimdi de aynı fikirdeyim. Şaşılabilecek husus şudur ki, ülkemizde demokrasinin kol kanat açtığı şu zamanlarda da aynı lovgalar ve haysiyetsizler "evin aybını dışarı çıkarmama felsefesi ile yaşıyorlar, noksanlara (eksikliklere) karşı matbuatta bir yazı okumaz bunların vatanperverlikleri" galeyana geliyor.

– Böyle yazıları neşretmekle cumhuriyetimizi, cumhuriyetler arasında; ülkemizi ülkeler arasında itibardan düşürmüyor muyuz?

Onlar bu soru arkasında kendi asıl çehrelerini saklamağa çalışıyorlar. Asıl simaları ise, bu eksikliklerin türetilmesi, kök atması ile karakterize edilmektedir. İşte böyle! De-

mek ki, dışarıdan bakınca vatanperver görünen bu gibi kimseler, aslında kendi pisliklerinin üstünün açılmasından korkuyorlar. Büyük hakikat budur. Ve biz bu büyük hakikati yüze çıkararak, her çeşit lovgalığa, haysiyetsizliğe karşı amansız mücadelemizden geri çekilmeyeceğiz, doğru yolumuzdan dönmeyeceğiz.

Okuyucularımızdan pek çok mektup alıyorum. Bunlar bizi halkımızın tarihi hakkında derin derin düşüncelere gark ediyor. Bu mektupların bir çoğu şikâyet dilekçeleridir.(...)

Abbas Abdulla makalesinin bundan sonraki kısmında okuyuculardan gelen şikâyetlerden örnekler veriyor. "Bizim vazifemiz bu gibi şikâyetleri neşretmek, resmî dairelerin, ilgili kuruluşların vazifesi de bunlara cevap vermektir" diyor. Böyle yapılırsa, yanlışlık ve haksızlık, tahkik edilip düzeltilirse; halk da yeni politikanın kararlılığını görür ve bunu daha fazla benimser, diyor. Yazısını bu şekilde bitiriyor. (*Ulduz*, 1988/2)

Yine *Abbas Abdulla*'nın bir başka makalesinde; *Ehtiyatlı olun, bürokrat!* (*Ulduz*, 1988/4 s. 85) adlı yazıda bürokratlar alaylı bir dille tenkit edilir:

"Bizlerde kime bürokrat desen inciye" sözüyle başlamış yazıya. Devamla:

"Ona göre inciye ki, bürokrat süründürmeçilere, yalançı resmîyetçilere, bir sözle; adamın düz işini badalağa salanlara (çıkmaza sokanlara) verilen isimdir" tanımıyla da devam ediyor. Bürokratin kendisine karşı yapılan tenkide, şikâyete yumuşak davranışını, ama problemi halletmek için, hiç bir şey yapmadığını anlatıyor.

Yenidenkurmadan da önce böyle idiler; bundan sonra da böyle olacaklardır" hükmünü veriyor. Tanımlamasına alaycı ifadelerle devam ediyor:

"Evvvelce kendini toplantılarda, kaygı, insan sevgisi, işine bağlılıkla perdeliyordu. Şimdi ise, kusurlarını boynuna almakla perdeliyor! (...)

Bir zamanlar bir bürokratin kapısına "Ehtiyatlı olun; bürokrat!" şeklinde bir levha asmayı düşünmüş olduğunu söyleyerek yazısının sonuna geliyor, geliyor ama şunu da hatırlatmadan edemiyor, kendisi de bir bürokrattır!/? Ya onun da kapısına böyle bir levha asan olursa?

Abbas Abdulla'nın bu yazısı ile resmî açıklamalar, hatta Gorbaçov'un demeçleri bir birini tamamlıyor; Yöneticiler de zaman zaman, yeni politikanın gereği gibi mesafe kat'edememesinden, yorumlanamamasından, hatta baltalanmasından "eski kafalı bürokratlar" sorumlu tutuyorlar. Anlaşıyor ki Azerbaycan'da da eski ve yeni zihniyetli bürokratlar arasında gizli açık bir sürtüşme başlamıştır.

Abbas Abdulla'nın yine *Ulduz*'un 1988/5. sayısındaki "*Geleceğimiz namına*" adlı yazısında yalancı şahidler ve imzasız ihbar mektupları ile ortalığı karıştırıp onu bunu haksız yere itham edenlerin özellikle 1930'larda başkalarına bu şekilde iftira atmış, onların felaketlerine sebep olmuş bazı kimselerin şimdi foyalarının meydana çıkmasından korktuklarını, bunun için de yeni politikanın yerleşmemesi için el altından çalıştıklarını açıklıyor. Yazısına devamla şöyle diyor: "Yenidenkurma ve açıklık devrinin bu hümanist kararlarına karşı çıkanlardan sormak istiyorum: -*Hüseyn Cavid*'in kızı, *Heyder Hüseynov*'un kızı, *Yusuf Vezir*'in oğulları, *Seyid Hüseyn*'in, *Tagi Şahbazi*'nin,

Mikayıl Müşfik'in akrabaları ve yakınları (bütün bu kişiler 1937 ve sonrasında Stalin devrinin kurbanlarıdır) sizi tanıya tanıya (ihbarcılar ve yalancı şahitler kasediliyor) gelip de hanginizin yakasından yapıştılar? Hiç birinizin! Pekiyi, o hâlde ne istiyorsunuz? Yoksa fikriniz budur ki; şimdiki nesil, gelecek nesil Stalin'i putlaştırmanın halkımıza hiç bir zarar vermediğini düşünsün? Hayır, partimiz buna imkân vermez! Hem de bizim halk, kardeş Sovyet halkları gibi, Stalin'i yalnız bazı kimselere karşı haksızlıklar yapmakla değil, milletimizin tamamına karşı amansız olmakla itham etmelidir. Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinden Orta Asya'ya, Azerbaycan'a sürgün edilenler hâlâ kendi öz yurtlarına geri dönmek ümidiyle yaşıyorlar.

1952 yılında -Gürcistan SSR'nin Bolnis/Kepenekçi köyünden- sürgün edilen insanların vay-şivenini ölene kadar unutmayacağım. Onu da ilave edeyim ki, sürgün edilenler arasında hısım, akrabam yok idi ve hiç bir kimse düşünmesin ki beni şahsî intikam duygusu konuşuyor. Hele çok önceleri, savaş yıllarında (II. Dünya Savaşı'ndan söz ediliyor) oğulları, kızları Alman faşistlerine karşı ölüm dirim savaşına giren Azerbaycanlıların günahı ne idi ki, Gürcistan'dan Orta Asya'ya "Türk" adı ile sürgün ediliyorlardı? İşte Stalin ve Stalinciler bu soruya cevap veremediler. Bir iki insanın günahını eğer varsa- milletin tümüne, ile-obaya şâmil etmek ne derecede âdil bir davranıştır?

Ben inanıyorum ki, Partimizin âli organının yukarıda hatırlattığı komisyonu (Yazar, Komünist Partisi siyasî bürosunun 1930-1940 yıllarında ve 1950'li yılların başlarında verilmiş ceza kararlarını araştıran komisyonunu kasediyor), Stalin'in ayrı ayrı kişilere karşı işlemiş olduğu cinayetleri açığa çıkarmakla birlikte, aynı zamanda onun ayrı ayrı milletlere karşı işlemiş olduğu suçları da araştırarak ve uygun, adaletli kararlar çıkaracaktır. Ve inanıyorum ki, bu karar SSCB halklarının daha monolit birliğine, daha dostca yaşamasına zemin yaratacaktır." (*Ulduz*, 1988/5 s. 51)

Abbas Abdulla'nın yukarıda görüldüğü şekilde temas ettiği Stalin devri kurbanlarının aklanması, hataların, haksızlıkların resmen açıklanması, haksızlığa uğramış kimselere ve bazı toplumlara (hatta halklara ve milletlere) itibarlarının iade edilmesi, sürgüne gönderilenlerin vatanlarına dönmelerine izin verilmesi vs. gibi hususlar bugün Sovyetler Birliği'nde tartışılan en aktüel problemlerdendir. Azerbaycan matbuatında da Stalin devri kurbanı kimseler hakkında, özellikle san'atkârlar, ilim adamlarının düçar oldukları haksızlık ve zulüm hakkında pek çok yazı çıkmıştır. Bunların arasında *Memmed İsmayıl*'ın "30. yılların kurbanları; Hüseyin Cavid" (*Gençlik*, 1988/9) gibi makaleler dikkati çekiyor. Bu yazılarda bir hiç yüzünden haksız yere tutuklanıp işkenceler altında sorguya çekilenlerin, uzun yıllar kapalı kalmış mahkeme evrakı açıklanıyor, bazı sorulara verdikleri cevaplar ilk defa yayınlanıyor. Bu tarz yazılar haksızlıkları, zulmün derecesini gözler önüne seriyor.

Hatta bu gibi konularda kitaplar bile görünmeğe başladı: Genç ve istidatlı araştırmacı *Rafeel Hüseyinof*'un *Vahtdan Uca* (Bakû, 1987) adlı eserinde *Müslüm Magomayev* ve *Hüseyin Cavid*'in biyografileri fevkalâde üstün bir başarı ve oldukça akıcı bir dille, orijinal şekilde tesbit edilmiştir. Kitabın ikinci kısmını teşkil eden *Cavidler* bölümünde yalnız *Hüseyin Cavid*'in değil; talihsiz oğlu Ertuğrul'un, bahtsız karısı Müşkinaz Ha-

nım'ın ve karagünlü kızı Turan Hanım'ın hayat faciaları bütün tererruatı ile dramatik bir hâlde gözler önüne serilmiştir. *Stalin*'in kurbanı olan yalnız baba değil; bütün bir aile ve dolayısıyla millettir.

Bu eserde bir çok belge ilk defa açıklanmakta ve açık açık, olduğu gibi sunulmaktadır. Bu belgelerin sözü edilen şekilde neşri eskiden imkânsızdı.

Aynı şekilde 1937'nin veya bütün bir Stalin devrinin kurbanı olan san'atkârlar, ilim adamları, politikacılar hakkında ayrı ayrı makaleler çıkmaya başladığı gibi; bu konulara eğilen edebî eserler de yazıldı: *Elekber Salahzade*, "Mikayıl Müşfik'in monoloğu" adlı şiirinde (*Ulduz*, 1988/4) talihsiz şairin hayalini kendi ağzından konuşturur:

Men hardayam bilen var mı?

...

Yasa dolmuş şérlerde borclu cavan

yaşayan men.

Yazammayıp, söz önünde suçlu cavan yaşayan men.

...

Şér yazmag isteyirem!

İşleyir mi gören yene fitne hanım şer gullu bey?

Aralıgda sülenir mu? (yaltaklık edip sürünüyor mu?)

yara vuran her söz ile yaraglanan

deve kinli köhne kütler? (eksi kalın kafalılar)

Dayanır mı yolda bütler?

Yene çoh mu söz boyayan, misra yozan?

Var mı yene gelemiyse guyu gazan?

...

Çoh mu gözü yol çekenler?

1966 (*Ulduz*, 1988/4 s. 69-70)

Bu şiirlerle birlikte, aynı sayıda neşredilmiş olan *Famil Mehdî*'nin, Azerbaycan'ın ilk Bolşevik devlet başkanı, Komünist Partisi'nin lideri yazar *Neriman Nerimanof*a hasredilmiş *Şapalag* adlı şiirde "Şarkın Lenini" olarak yüceltilen *Nerimanof*un da zulm ve adaletsizlikten yakayı kurtaramadığı imâ edilir. Şiir, küçük yaşta bir çocuğun mektebde mualliminden kulak tozuna yediği bir tokatın anlatılmasıyla başlar. Manzumenin tamamını okuduktan sonra anlarız ki, bu tokat bir ibret dersidir! *Nerimanof*un ortadan kaldırılması Azerbaycan'ın kulak tozunda çınlayan silledir ve bu dersi veren muallim; ilk Sovyet yöneticileri ruslardır! Şiire bir göz atalım:

Şergin Lénin'i! Ne büyük giymet!

Bu giymet tek onun gismeti olup.

Beli, bir insana verilen sifet

Böyük bir élin de sifeti olup

Nedir gulağımın dibindeki ses,

Gefil alşan bu ses? (Aniden işitilen bu ses?)

Haradasa tapança açıldı, belke

*Bir gelbe gülleler sancıldı belke.
Yoh, şapalag sesi, şapalag dersi,
Bitip gulağımın gopan derisi...*

...
*Gırhüçün başıydı, garlı gışıydı,
Yağan göz yaşıydı, derd yağışıydı.
Fikrim ovcumdaki çörekde idi,*

...
*Yol üsde bu vereğ ne vereğ idi,
Herf de köhneydi, söz de köhneydi.
Hele vereğdeki o hırda şekil
Menim atam idi, atam éle bil.
Soruşdum: Müellim bağırdı: "-Ahmag!"
Meni miz üstüne serdi şapalag.
Tüpürdü: - "Godugda hünere bah, bir
Bu ki, Nerimanof'dur; halg düşmenidir."
Dört bölüp vereği fırlatdı pèce, (büyük sobaya)
"Çetin ki, bir daha eline kéçe...
Bilseler basarlar, seni, meni de
Belke yéddi arha dönenini dé"
Menimse gözüümü yaş yandırırđı,
Garsıp (yakıp) kirpiyimi gaşındırırđı...*

...

1979 (Ulduz 1988/4 s. 68)

Şiirde de ifade edildiği gibi önceleri "Şarkın Lénini" olarak yüceltilen Azerbaycanlı lider, daha sonra "halk düşmanı" olarak itham edilmiştir. Söylentilere göre *Nerimanof*, Moskova'daki yöneticilerle çelişkiye düşmüş, özellikle Azerbaycan'ın petroleri hakkındaki düşünceleri hoş karşılanmadığı için Bakú'da bulunması tehlikeli görüldüğünden bir vazife bahanesi ile Moskova'ya çağrılmış, burada göz altında tutulurken 1925'te zehirleterek öldürülmüştür.

Halkın arasında ağızdan ağıza dolaşan bu söylenti doğru mudur? Bu husus henüz açıklık kazanmamıştır. Belki de bu açıklık politikasının tabii bir neticesi olarak bu hadisedeki sır perdesi de bir gün kaldırılacaktır.

Famil Mehdi, anlaşılıyor ki, halk arasındaki bu söylentiye itibar etmiş imâ ile *Nerimanof*'un acı kaderini, hayal kırıklığını genç nesillere açıklamak istemiştir.

Famil Mehdi'nin aynı şiirle birlikte yayınlanan "Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in gızı" başlıklı manzumesinde de Azerbaycan'ın meşhur petrol zengini *Tağıyev*'in sonu hüsranlı biten acı hayat hikâyesi ve babasının yokluk içindeki ölümünden sonra mükemmel tahsil görmüş kızının resmî daireler nezdinde babasını temize çıkarabilmek için insan üstü bir gayretle didinmesi anlatılmıştır. *Zeynelabidin Tağıyev*, Bolşevik rejimin kurulmasından sonra Azerbaycan'dan bir çok zengin gibi kaçmamış, fabrikalarının,

malının, mülkünün, kasalarının anahtarlarını getirerek Azerbaycan hükûmetine teslim etmişti. Bunun karşılığında da ona bir kulubede fakr u zaruret içinde yaşama hakkı(!) verilmişti. Karısı çıldıran, kendisi yoksulluk içinde vefat eden *Tağiyev*'in çektiikleri yetmiyormuş gibi adı da lekelenmek istenmiş "casus", "satkın", "rejim düşmanı" olarak tahkir edilmiştir. Halbuki *Tağiyev*, Azerbaycan'da büyük hayır işleri yapmış, bir çok talebeye burs vermiş, işçilerine oldukça iyi davranmış namuslu ve medenî bir vatansever idi. 1952'den sonra *Tağiyev*'in kızı babasının itibarının iadesi için çok uğraşmış bir netice elde edemeden o da yokluk içinde tükenip gitmiştir.

Son zamanların bir çok dergisinde, gazetelerde *Zeynelabidin Tağiyev*'in hizmetleri, vatanperverliği, insanlığı hakkında bir çok yazılar yazılarak resmî makamların yaptıkları haksızlık âdetâ yazarlar tarafından telafi edilmek istenmektedir. Bu konudaki makalelerden biri, *Tağiyev*'in bursuyla tıp tahsili yapmış olan *Neriman Nerimanof*'a aittir. Vaktiyle yazılmış, ama bilinen sebebler yüzünden basılamamış olan bu makale, *Nerimanof*'un arşivinden alınarak ilk defa neşredilmiştir. Yazının başlığı "Hacı Zeynelabidin Tağiyev'in 50 illik meişeti ve cemaete hidmetleri" (Azerbaycan, 1989/1, s. 126-132) adını taşımaktadır. Yazıyı bulup neşre hazırlayanlar: *Ekrem Bağirof* ve *Paşa Kerimof*dur.

Tağiyev hakkında bir başka yazı da *Mövsüm Eliyev*'in *Odlar Yurdu*'nda neşredilen "Maarifperver H.Z. Tağiyev" adlı makalesidir (*Odlar Yurdu*, İyul 1988 No: 14).

Burada yeri gelmişken hatırlatmak gerekir ki, Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra bazı kimselerin adlarının zikredilmesi, eserlerinin neşri tamamiyle imkânsız hâle gelmişti. Mesela *Ahmed Ağaoğlu*, *Hüseynzade Ali Turan*, *Ali Merdan Bey Tobçubaşı*, Musavat partisi lideri *Mehmet Emin Resulzade* ve daha nice şahsiyetler. Azerbaycan'ın yakın tarihinde önemli roller oynamış, belki hataları yanında çok büyük hizmetleri de olmuş bu gibi edebî, siyasî şahsiyetler hakkında da şimdi yazılar görülmektedir. Hatta *Resulzade*'yi oldukça objektif bir tarzda değerlendiren bir yazı *Odlar Yurdu* (Sentyabr 1988 Sayı: 17) gazetesinde yine *Mövsüm Eliyev* tarafından kaleme alınmıştır.

Özellikle *Ahmet Ağaoğlu*'nun günümüzde de değerini koruyabilmiş eserlerinin neşredilmesi gerektiği bir çok yazar tarafından muhtelif dergilerde açıkça ifade edilmiştir.

Yine *Stalin* devrinin kurbanlarından *Yusuf Vezir Çemenzemlini*'nin hakkında da bir çok yazı görülmektedir.

1937 tutuklamaları hakkında mahkeme kayıtları da neşredilmeğe başlamıştır. *Elder İsmayılof*'un "Feryad" (*Ulduz*, 1938/4 s. 49-57) adlı yazısında bu sözde mahkemelerde hakimlik, savcılık yapan kuklaların daha sonraları taltif edildikleri, daha yüksek makamlara getirildikleri açıklanmaktadır. Aynı şekilde *Stalin*'in celladı olarak bilinen Azerbaycanlı *Bağirof*'un marifetleri de bir çok yazıda teşhir edilmektedir.

Buraya kadar daha çok açıklık politikası, yenidenkurma ve demokrasiye yönelik hareketlerinin tesiriyle Azerbaycan'da ortaya çıkan değişikliklerin idarî ve siyasî tezahürleri üzerinde durup, örnekler vermeğe çalıştık. Bir de içtimâî ve edebî sahalardaki değişikliklere göz atalım.

İçtimaî sahada görülenler daha çok vaziyetin tesbiti ve görülen kusurların açıkça ifade edilmesi şeklindedir. Özellikle, tesbit edilen problemlerin nasıl çözülebileceği yolunda pek az teklif ortaya atılmaktadır. Belki de yılların verdiği bir alışkanlıkla, çözüm yollarının yine Parti tarafından belirlenmesi beklenmektedir. Anlaşıldığı kadariyle basın, kusurların, eksikliklerin ortaya konulması, teşhiri ile -şimdilik- vazifesini yaptığı kanatindedir.

Tenkidlerin büyük bir kısmı yeni demokrasi anlayışının tasviri hakkındadır. *Geray Fezli*, daha önce alıntılar sunduğumuz yazısında şöyle diyor: Her işte halkın nezaretinden bahsediyoruz, fakat halkı bir işe katmıyoruz, düşüncelerine değer vermiyoruz (a.g.y. s. 56). Yollara çeşitli sloganlar yazmanın bir anlamı yok. (Sovyetler Birliği'nin bir çok yerinde yollar büyük boyda sloganlarla donatılmıştır. Bunlarda, genel olarak kalkınma planlarının hedefleri doğrultusunda telkinlerde bulunulur. Halk artık bunlardan gına getirdiği için bu levhalar bir çok noktaya kaynak olmaktadır) Yazar şöyle devam ediyor: "Ağ gızıl (pamuk) bizim servetimizdir!" demekle bir netice elde edilemez. Önemli olan pamuk işçisinin eline geçen paradır (s. 56)... Ta şu son günlere kadar diyorduk ki, bizim seçim sistemimiz dünyada en demokratik, en azad seçim sistemidir. Şimdi anlaşılıyor ki, hiç de öyle değilmiş. (s. 57)... Bir çobanın bir işçinin, emek adamının ağzından çıkan sözler, bu güne kadar gazetelerde, dergilerde yer almamıştır. Her zaman bunların ağzından, bunların diliyle kim ise bir şeyler yazmış, biz de okumayıp gazeteyi bir kenara atmışız (s. 57).

Gerey Fezli, polislin tutuklulara kötü muamele etmesinden, bir çok devlet dairesinde rüşvetle işlerin yürümesinden de şikâyet ediyor. Hatta hâkimlerin arasında bile rüşvetle iş yapanların bulduklarından söz ediyor. Tıpkı *Abbas Abdulla*'nın bürokratlardan yakındığı gibi, tenkidler karşısında sessiz kalan resmî devlet dairelerini, yöneticileri kınıyor: "Vazifeli şahıslar, yazarların tenkidlerine kulak vermiyorlar. Herhalde bunun bir sebebi de onların ana dillerinde olan neşriyatı okumayışları olsa gerek... ama biliyoruz ki, bunların bir kısmı kendi ana dilinde okuyup yazma bilmiyor (s. 56).

Mestan Eliyev, "Küsmesin bir gërenfil de" (*Azerbaycan*, 1987/1, s. 83) adlı yazısında gizlice bağlarda, bostanlarda yetiştirilen ürünlerden, kaçak büyütülen hayvanlardan, hatta sürülerden, şehirlerde kaçak ticaret yapanlardan bahsediyor. Hatta böyle kimseler arasında nüfuzlu idarecilerin de bulunduğunu açıklıyor. Okullara rüşvetle talebe alındığını, alkolizmin bir felaket hâline geldiğini söylüyor. Bazı yerlerde uyuşturucu maddelerin imal edildiğini, açığa çıkan suçların polis veya bilirkişiler tarafından menfaat karşılığında örtbas edildiğini (s. 88) anlatıyor. Bazı yerlerde devlete satılan zıraî mahsül-lerin rüşvet karşılığında keyfiyet ve kilo itibarıyla yüksek gösterilerek çıkarlar sağlandığını bildiriyor.

Hakkında daha az sayıda yazı görülen konulardan biri de İslamiyettir. *İsmayıl Ağa-yev*'in *Edebiyyat ve İncesenet* (1988/42) gazetesindeki "İslam dini ve medenî en'aneler" adlı yazısında Rusların Hıristiyanlığı kabul etmelerinin 1000. yılının devlet törenleri ile kutlanmasının dünyada iyi karşılandığına işaret edildikten sonra "...İslam dinine münasebetimiz bir çok bakımdan değişmemiş, olduğu gibi kalmıştır." denilerek konu-

ya girilir: "Nezere almayığ ki, ölkemizde (SSCB) yaşayan bir çoğ halgın medenî bahımdan simalaşmalarında İslam dininin mühüm rolu olmuşdur. Teessüf ki, hemin (bu) halgların formalaşmasında az çoğ ehemmiyetli sayılacak İslam ideyalarının tarihî ehemmiyeti ekser hâllarda Sovet âlimlerinin dikkatinden yayınmıştır."

İslam dininin özünün kavranılmasının, Sovyetlerdeki Müslüman milletlerin millî şuurlarının ve psikolojilerinin de tesbit edilip yönlendirilmesine imkân vereceğini bildiren yazar; "unutmamak lazımdır ki, bir sıra halglar İslam sayesinde öz maddî refahının nisbî yükselişine nâil olmuş ve medenî konsolidasyonunu; birliğini gerçekleştirmişdir".

İslam gerçeğinin âlimler tarafından iyi değerlendirilmediğini, sıhhatli bir şekilde araştırılmadığını, hatta bazen inkâr edildiğini söyleyen *İ. Ağayev*; "Lap bu yahınlara dek ölkede devam eden çoğlu yaşağlar şeraitinde İslam'a merağın artması be'zen hemin ideologiyanın ifrat formlarına méyle getirip çihartmıştır." (...) İslam dininin "gerilik sever mahiyeti" hakkında matbuatta arası kesilmeden eksini tapan (görünen, ortaya çıkan) fikirler, bu dinin tarihinden getirilen her hansı inandırıcı delile esaslandırılmadığından (dayandırılmadığından) tesirsiz galırdı."

"İslam'a hesredilen bir çoğ eserde bu din, araşdırılan dövrde medeniyetin inkişafına başlıca engel kimi giymetlendirilir, diğér âmillerin rolundan söhbet açılırdı. İslam dine béle bir terefli münasibet beşer tarihinde yaranmış nâdir bir medeniyetin: Erebmüselman medeniyetinin bu din temelinde doğulmasını danmag (inkâr etmek) demektir. Ahı Erebmüselman medeniyeti çerçevesinde öten dövrlerin humaniter ve elmî biliklerinin yüksek sentezi gerçekleştirilmişdi. Burasını da ayrıca gösdermek lazımdır ki, İslam te'lininin bütün ferğli chehtlerine bahmayarag -sert tek Allahçılık, éhkâmçılık, bir sıra deyerlere ve yaşayış normlarına münasibetde güzeştlik vs.- İslam'ın dâhilen son derece feal dünya görüşü programı olmuşdur." (...) Nehâyet yad etmeliyik ki, indi ölkemizde ideolojiya ve medenî siyaset sahesinde ilkin değerlerin yeniden giymetlendirilmesi ve derk edilmesi İslam dinine ve bu dinin müeyyenleşdirdiyi dünya görüşüne ve değerlere de yeniden bahmağı şertlendirir. İslam bütün tezahürleri ile tutumlu ve dolğun araşdırma objektine çevrilmelidir. Özü de bu zaman metodoloji bahımdan da yeni élmî mövgélerden faydalanmag lâzımdır."

Alıntılarını sunduğumuz yazıdan da anlaşılıyor ki, İslamiyet hakkında da yeni devirde değışik yorumlar ortaya çıkmıştır. Gerçek olan rejimin dine karşı tavrında bir gevşeme, yumuşamanın bulunduğudur.

Diğér mevzulara göre dinî mes'eleler hakkında yazılan makalelerin, yorumların sayısı azdır. Cami, kervansaray, medrese, türbe vs. gibi dinî nitelikteki mimarî eserlerin bakımı, tamiri ve restorasyonu veya bazılarının yeniden kullanıma açılması özellikle bazı camilerin amacına uygun olarak kullanılması gibi hususlarda daha çok haber, makale, teklif yazıları görülmektedir.

Karabağ mes'elesini, Ermeni-Azerî çatışması, dolayısıyla millî mes'eleleri Azerbaycan'da gündeme getirdi. Karabağ mes'elesine burada girecek değıliz; çünkü çok geniş ve derinliğı olan bir mes'eledir. Fakat şunu da ilave edelim ki, son bir kaç yılın en aktü-

el mes'elesidir. Azerbaycan matbuatını en çok meşgul eden problemdir. Bu konuda sayısız denilece derecede fazla yazı neşredilmiştir. Biz tekrar, millî mes'eleler olarak genel bir ad altında toplayabileceğimiz problemlere ve bunlar hakkındaki teklif ve düşüncelerin ne şekilde ortaya atıldığına dönelim.

1985'ten sonra en çok Azerbaycan'daki resmî tarih anlayışı tenkid edilmiştir. Stalin zamanına kadar kullanılan (1935'lere kadar) "*Türk*", "*Azerbaycan Türkü*", "*Azerî Türkü*", "*Kafkasya Türkü*", "*Azerbaycan müslümanları*", "*Kafkasya müslümanları*" vs. gibi adlandırmaların sözkonusu tarihten sonra kullanılmalarının yasaklandığı ve "*Azerbaycanlı*" tanımının bu bölgede yaşayan insanların soy adı olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Bazı yazarlar daha açık söyleyerek; "Bize (Azerbaycan Türklerini kasdediyor) "*Azerbaycanlı*" adını Stalin'in kendisi koydu, Bizim millî adımızı da kullanmamıza izin vermedi" açıklamalarda bulunuyorlar. Şimdi işte bu tartışma konusu yayılarak dil ve edebiyat saharalarına da ulaşıyor. Genel temayül bazen açık, bazen de imalı olarak "*Azerbaycanlı*" sıfatının kullanılmaması yönünde gelişmektedir. Çok açık olmamakla birlikte "*Azerbaycan Türkü*" veya "*Azerî Türkü*" gibi adlandırmaların daha sıhhatli ve tarihî gerçeklere uygun olduğu ifade ediliyor. Tabî, bu basit bir mes'ele değildir; bütün bir tarih anlayışının değiştirilmesi demektir. Çünkü resmî tarihe göre Türkler Azerbaycan'a hariçten gelen işgalcilerdir, burada yerli halk ile (bu halk kim ise?) karışmışlar, Türkçe yaygın konuşma dili hâline gelmiş ve böylece yeni bir halk ortaya çıkmıştır. Bu halkın adı "*Azerbaycan halkı*"dır. Konuştuğu dil ise "*Azerbaycanca*"dır. Dil, Türk dilleri grubundandır, ama bunu konuşan insanlar "*Türk*" değildirler(?). Ana hatlarıyla bu şekilde olan resmî görüşü genişletmek, edebiyat tarihine, medeniyet mes'elelerine kadar uzatmak mümkündür ama bizim bu araştırmamızın hacmine sığmayacak kadar geniş ve teferruatlı bir mes'eledir. Bunun için daha fazla açıklamayı veya yorumu bırakıp bu hususta söylenen, yazılan iddialardan, tenkidlerden örnekler verelim.

Önce yeni neşredilmiş bir kitaptan söz edelim: *Tofik Hacıyev ve Kâmil Veliyev'in "Azerbaycan Dili Tarihi"* (Bakû, 1988). Bu kitapta Azerbaycan'da bugün kullanılmakta olan yazı dilinin tarihî gelişiminden söz edilirken özellikle X. asırdan önce Oğuzlar'ın bu yöreye gelip yerleşmelerinden çok daha önce bu topraklardaki "*Türk*" varlığından; Sakalardan ve Hunlardan bahsedilerek daha X. asırdan çok önce Azerbaycan'da "*Türk*" dilinde konuşan insanların bulunduğu ileri sürülür. Bu hususta deliller sıralanır. Böylece resmî tez tenkit edilir. Ermeni kaynaklarına dayanılarak İncil'in Hun diline çevrildiği belirtilir. Bu tercüme ele geçse idi Türkçe'nin oluşumu ve tarihî gelişimi açısından muhakkak ki, büyük bir değeri olurdu. Bu husustaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Resmî tarih ve edebiyat görüşlerini reddeden bir yaklaşım da Dede Korkut destanlarının yorumunda görüldü. İlk önemli çıkışı, şimdi Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı olan yazar *Anar* yaptı: O, *Dede Gorgud dünyası (Dünya Bir penceredir*, adlı kitabın içinde bir bölüm, Bakû, 1986) adlı makalesinde diyor ki, biz mekteplerde okuttuğumuz tarih kitaplarında Oğuzları Azerbaycan'a hariçten gelmiş işgalciler diye tanımlıyoruz. Diğer yandan da Dede Korkut'la alakalı yayınlarımızda bu destanın Azerbay-

can'ın millî destanı olduğunu söylüyoruz ve belirtiyoruz ki, bu destan Oğuzlarındır. Eğer Oğuzlar bizim dedelerimiz değilse, hariçten gelen işgalciler ise, o zaman bu işgalcilerin destanı nasıl bizim millî destanımız olabilir? Yok eğer bu iddia doğru ise o zaman niçin mektep kitaplarında Oğuzları çocuklarımıza işgalciler diye öğretiyoruz? Bu ilmî riyakârlıktır! Bu riyakârlığa bir son vermek lazımdır! *Anar* yazısına Dede Korkut'un Oğuzların millî destanı olduğunu bildirerek ve Oğuzların da Azerî Türklerinin dedeleri olduğunu açıklayarak son veriyor ve bu Türk boyunun Azerbaycan'da işgalci olmadığını, hatta bazı Türk boylarının bu araziye Milattan önce gelip yerleştiğini, tarihî belgelere dayanarak ortaya koyuyor.

Tarih üzerindeki münakaşalar, tartışmalar Azerbaycan'daki Türk varlığı ile Ermeni kültür ve medeniyetinin ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesine de sebep oluyor. Türk kültürünün, medeniyetinin Ermeniler üzerindeki tesirleri hakkında bir çok yazı neşrediliyor. Bunların büyük bir kısmı *Alban* tarihi hakkındadır. Son araştırmalar Albanların Azerbaycan'da yaşamış ve tedricen Hıristiyanlığı kabul etmiş Türkler olduğunu ortaya koymuştur. Albanları, Ermenilerin bir kolu sayan Ermeni tarih görüşü Azerbaycanlı ilim adamları tarafından şiddetle tenkit edilmektedir. Bu hususta son zamanlarda çıkan Rusça bir ilmî araştırma Ermenileri bir hayli zor durumda bırakmış bulunmaktadır: *Feride Memmedova*, Kafkas Albanyası (Bakû, 1988). Yine aynı yazarın aynı konuda bir makalesi: "Bizim sorgu; tarihimiz, abidelerimiz, dersliklerimiz" (Azerbaycan, 1988/12). *Feride Hanım* bu yazısında III-XIX. asırlarda Azerbaycan'ın etnik oluşumunu incelemenin şu son zamanlara kadar, resmî görüş sebebiyle objektif olarak ele alınmasının mümkün olmadığını belirtir. Adı yukarıda zikredilen kendi doktora çalışmasında Azerbaycan'ın tarihî coğrafyasının bir çok problemlerinin hâll edilmiş olduğunu açıklayarak, bundan sonra yapılması gereken çalışmaları sıralar: Etnik oluşumu gösteren, kronolojik haritalar yapılmalıdır. Entosların yer değiştirmeleri, bu zaman nerelerde yaşadıkları tesbit edilmelidir. Bu arada Ermeni tarihini yazmanın Azerî tarihini yazmaktan çok kolay olduğunu da hatırlatır. Çünkü Ermenistan'ın değil, Ermeni halkının tarihini yazmak gerekmektedir. Çünkü bugünkü Ermenistan hiç bir zaman Ermenilere ait olmamıştır. Başta Türkler olmak üzere o topraklarda başka milletler de tâ eski zamanlardan beri yaşamışlardır. Ermeni halkı ise bütün Ön Asya'ya dağılarak yaşamıştır; onların tarihî bir toprağından, vatanından söz edilemez. Halbuki Azerbaycanlılar her zaman Azerbaycan'da, Kafkasya'da yaşamışlardır, toprak değiştirmemişlerdir ve dolayısıyla vatan oluşturmuşlardır. Çeşitli kavimlerle ilişkilere girmişlerdir, o zaman hem vatanın hem de milletin tarihi birlikte yazılmalıdır. Bu da bir çok zorluk getirmektedir. İlişki kurulan bütün kavimlerin dilerinde yazılı kaynaklar takip edilebilmelidir. Bu husus Azerbaycan'daki Türk tarihinin incelenmesini zorlaştırmaktadır.

Ermeni kaynaklarını çok iyi tanınması ve bu kaynaklara hâkimiyeti ile tanınmış olan *Prof. Mireli Seyidof* da Ermeni-Azerî ilişkileri üzerine bir çok yazı kaleme almıştır. Son zamanlarda yazdığı *Soykökümüzü Düşünürken* (*Ulduz* 1988/4) adlı makalesinde Oğuzlardan önce Azerbaycan arazisindeki Türk varlığından, Türk boylarının bir birleriyle ve diğer komşu kavimlerle ilişkilerinden söz eder. Arsak, Alban gibi kelimelerin etimolojik tahlilini yaparak, Türkçe olduklarını belirtir.

Azerbaycan İlimler Akademisinin muhabir üyesi *Mahmut İsmailof*, "Azerbaycan halkının teşekkülüne dair mülahizeler" (*Elm ve Heyat*, 1987/4) adlı makalesinde Milattan Önce VI. asırda Azerbaycan'ın güneyinde, şimdiki Urmiye gölü civarında Türk asıllı kavimlerin varlığından bahseder. Yine M.Ö.III. yüzyılda Sakaların/Massagetler'in Azerbaycan'daki varlıkları hakkında bilgi verir, bunların "Türk" dilinin eski şekliyle konuştukları hakkındaki delilleri tekrar eder. Buntürklerin de M.Ö. IV. yüzyılda Kafkasya'da olduklarını bildiren kaynakları sıralar. Bu iddialar için daha çok Gürcü ve Ermeni kaynakları kullanılır. En çok sözü edilen hususlardan biri de Türkçe'nin Ermenice üzerindeki tesirleridir. Bu da Kafkasya ve Azerbaycan muhitindeki Türk varlığının eskiliğini gösteren bir delil olarak kullanılır: Çünkü daha V. asırda Ermenice'ye çevrilen İncil'de Türkçe'nin tesirleri vardır. G. Vorosil, bu tercümede Türkçe'nin tesirinden açıkça söz etmiştir(s. 14). Eğer Miladın V. asırında Ermenice üzerinde böyle güçlü bir Türkçe tesiri var ise, o zaman Türklerin Azerbaycan ve Kafkasya'daki varlıklarının bir kaç yüzyıl daha -en azından- önceye gitmesi gerekmez mi?

Aynı makalede, "Ermeni âlimi *M. Abegyan*'ın Ermenice'nin III-VII. asırlara ait edebî eserlerinden bahsederken, "Ermeni şiirinde kafiyenin bulunmadığını belirtmesi ve kafiyenin Türklerden Ermeni şiirine geçtiğini açıkça bildirmesi de Türk tesirinin eskiliğini ve gücünü göstermez mi?" denilmektedir.

Mahmut İsmailof, makalesinin bir yerinde yine bir başka Ermeni âliminin görüşlerine yer verir: XIX. asırda yaşamış olan bu şahıs, III-VII. yüzyıllardaki Ermeni dilinden bahsederken "malumdur ki, Ermeniler Hind-Avrupa menşe'li halktır. Ama onların dili Turan dillerinin güçlü tesirine maruz kalmıştır." Böylece Kafkasya ve civarlarındaki Türk varlığının eskiliği, tarihin garip bir tecellisi ile kendileriyle tartışmaya girilen bir halkın kendi eserleriyle isbat yoluna gidilir. Bir başka Ermeni araştırmacı olan *R. Açıryan* da Türkçe'nin tesiriyle Ermeni dilinin yapısının değiştiğini açıklar. Bu değişikliğin olabilmesi için ilişkilerin çok uzun yıllar boyunca devam etmiş olması gerekmez mi?

İşte Azerî araştırmacılar böyle konularda Ermenî muarızlarına sorular yöneltiyorlar. Böylece Azerbaycan'daki Türk varlığı, kültürü, araştırılırken bir yandan da Ermeni iddialarına cevaplar veriliyor. Bu cevapların gittikçe daha açık, belirgin bir hâl alması yine açıklık ve demokratlaşma eğilimlerinin sağladığı imkânlarla izah edilebilir. Belki de daha önemli bir husus Azerbaycan'da millî şuurun şimdi daha da fazla olgunlaşmış olmasıdır.

Tarih ve dil anlayışındaki değişmelerden gelişmelerden böylece, kısa bir şekilde bahsettikten sonra, şimdi de edebiyat mes'elelerine geçebiliriz.

Son zamanlarda adından çokça söz edilen bir ilim adamının, *Aydın Memmedof*un "Nesrin Çetin Yolları, tenkidin dolambaçları" (Voprosı literaturı -Rusça dergi- 1987/7) adlı makalesinden bazı alıntılar yapalım. Bu makale tercüme edilerek, yazarın "*Sözümüz eşidilenedek*" (Bakû, 1988) adlı makaleler toplusunda neşredilmiştir. *A. Memmedof* 1980-1986 yılları arasındaki Azerî nesrini incelerken daha da gerilere gitmiş, bazen de Azerbaycan'ın hududlarını aşarak umum Sovyet edebiyatı ile mukayeseler yapmış-

tır. Yazar, bu makalesinde, Azerbaycan Yazarlar Birliği başkanlığına da bazı tenkitler yönelmiştir. Hatta bu tenkitlerinin yazısından çıkarılması da kendisine teklif edilmiş ama, *A. Memedof* bunu kabul etmemiştir (s. 98). Yazar şöyle devam ediyor:

"Bizde tenkitçinin öz sözünü déyeyeceği, néce déyerler üreyini boşaldabileceği, düşündüklerini olduğu kimi manésiz-gayğısız çap étdirebileceği tengidi organ yohdur; ona göre de tengidçi edebî heyatta, edebî prosesde bir növ "kirayeçi" kimi iştirâk edir: öz me'nevî borcunu tam yérine yétirmek imkânlarından mahhumdur, addımbaş şö'be müdirlerinden, redaktorlardan, Yazıçılar İttifagının kâtiblerinden, mühtelif mertebelere mühtelif vahtlarda ireli sürdüyü, mühtelif ehval-i rühiyyeli gerar ve gösterişlerden asılı veziyyete düşür. Ve béle bir şeraitde, sözün esl me'nasında teessüf doğuran veziyyetde, tengitçiden müasir edebî prosesi objektiv giymetlendirmek, hadiselere, tezahürlerle prinsipial yekûn vurmag kimi çetin bir iş teleb olunur! (...) Çap édilmesinden asılı olmayarag heğıgetçil ve namuslu tengid hemişe olmuş, hemişe de olacag. Ancag yazıçı *Ekrem Eylisli*'nin géyd ettiği kimi "menaféyini güddüyü (menfaatlerini gözetdiği) yuharların verdiyi bollu ganarar (telif hakkı) namine istenilen vaht işe garışmağa hazır olan fövğeltebiî ve canfeşan, her değıge emre müntezir bir vücud; megam güden (mevki koparmağa çalışan) boş-bekâr da mövcuddur bu dünyada."

Aydın Bey, yazısına devamla tenkit edilen eserlerin bazen hangi eserler, kime ait eserler olduğunun da açıkça belirtilmediğini, tenkidin hedefinin kim, ne veya kimler, neler, ne gibi eserler, hangi eser olduğunun da çoğu zaman çeşitli sebebler yüzünden belirtilmediğinden, böylece havanda su döğüldüğünden şikâyet ediyor. Tenkidin açık, cesur olması gerektiğini belirtiyor. Sonra da 1980'li yılların nesrini değerlendiriyor:

"İndi ise 80. illerin Azerbaycan nesri hakkında. Bu illerde yaranan nesrin esas mahiyetini daha aydın, daha derinden derk étmek için iyirmi il geriye gayıdag. 50. illerin sonu ve 60. illerin evvellerinde, şehsiyyete perestiş buhovlarının gırılmasından sonra bütün Sovet edebiyatında olduğu kimi Azerbaycan edebiyatında da esaslı bir yenileşme yarandı. Be'zi tenkidçilerin "yeni nesir" -men bu istilahlâ şerik déyilem. Yeni, tamamilé yeni metoda söykenen edebiyatdır ki, bu da ancag sosyalizm realizmi metodlu edebiyata şamil édilebilir. Bir de 60. illerde yenilik kimi gelen nesr hususiyetleri 70. illerin sonu ve hususile 80. illerde o geder sterotipleşip ki, onu çetin ki, yeni kimi giymetlendirmek mümkün olsun- adlandırdıkları keyfiyyet deyişmesi real heğıgetdir ve özü de bés altı neferin (şahsın, kişinin) arzusu ile déyil, umumsovet edebiyatının ictimaf pafosunda baş véren yenileşmenin ganunî eks sedası (yankısı) kimi yaranmışdı. Şehsiyyeteperestişin tengidi Sovet adamlarını bütöv bir neslinin yaşadığı âlemi, bu âlemdeki, me'nevî deyerler sistemini büsbütün deyişdi ve derhal da hemin âlemi eks étdiren edebiyatın yalan ve riyadan yoğrulmuş böyük bir hissesinin, canlı insandan daha çoh mügevvaya (kuklaya) benzeyen gehremanlarının puç ve yararsız olduğu üze çıhdı. Bu cür gereksiz nesri doğuran sosyal şerait kökünden leğv éildi, yaranan yeni şerait derhal edebiyata öz müsbet te'sirini gösterdi. İlk notları *E. Memmedhanlı* ve *İlyas Efendiyev*'in hekâyelerinde seslenen ve *İsa Hüseyinov*'un "Yanar Ürek" romanında öz ilkin konsepsiyasını tapan bu yenileşme *Ekrem Eylisli*'nin "Adamlar ve ağaçlar",

Anar'ın "Ağ liman"ı, *Elçin*'in, *Sabir Azeri*'nin *İsi Melikzade*'nin bir çoh başgalarının eserleri ile güçlü bir ahına çevrildi, edebiyatın ab-havası deyişdi, evelki mügevva gehremanın yerini sade ve canlı insan obrazı tutdu. Bu edebiyatın ifşacı pafosu da güvvetli idi; o, gerçekliyin, negatif cehetlerini çekinmeden tengid ateşine tutur, müh-telif tipli yaramazların; yaltag, riyakâr, rüşvethor ve elieyilerin iç üzünü açıp gösterirdi. "Ziddiyyetsizlik nezeriyyesi" etrafındaki hay küyun (bağırıp çağırmanın) vahtı kécmiş o, arhada galmışdı." (s. 102-103)

Aydın Memmedof yazısına *Anar*'dan naklen aldığı bir parça ile devam ediyor: "Yeni ictimaf şerait, yeni ehklaf şuur yalnız tematik deyişiklik teleb étmirdi. Zamanın özü yeni poetik usullar, yeni ifade vasiteleri, yeni gehremanlar teleb édirirdi. (*Anar*, Çut'blije k zvezdam. Bakû, 1986, s. 281)".

Bundan sonra, tenkitçi *Aydın Memmedof* tekrar 1900-1970 yılları arasındaki Azerbaycan nesrinin hususiyetlerini değerdendirmeğe devam ederek, bu neslin çok bákir bir sahaya el attığını, bir çok haksız tenkitlere göğüs gerdiğini, yeni mevzuları işlediğini belirtir. 1960 ve 1970'li yılların yazarlarının kazandıkları tecrübe ve kat'ettikleri yoldan giden 1980'li yılların genç kuşakları seleflerinin açmış olduğu bu çağırı genişlettiler ve edebî akımı güçlendirdiler. Mevzuları hazırды, yeni konulara uygun, yeni üsluplar ortaya konulmuştu. Üstelik 1980'lerden sonra yazar olarak daha hür ve serbesttiler. Fakat *Aydın Memmedof* şunu da belirtmekten kendini alamıyor: 1970'li yılların içinde oluşan nesir bir taraftan da eksinin tesiri ile yerinde sayıyor, eskiyi taklit ediyordu. Böylece paradoksal bir vaziyet ortaya çıkmıştı. Çok yeni ile eskiyi sürdürme çabaları iç içe geçmişti. 1980'li yıllarda yeni edebî akım artık kendi şahsiyetini bulmuştu.

Buraya kadar yalnız bir tenkitçiden, *Aydın Memmedof*'tan seçmiş olduğumuz alıntılara özetlemelere dayanarak Azerbaycan edebiyatındaki değışme ve gelişmeyi izaha kalkışacak değiliz. Yalnız şunu belirtmeğı gerekli görüyoruz: *Aydın Memmedof*'un nesir için söyledikleri oldukça objektif gözlem ve değerdendirmelerden ibarettir. Aşağı yukarı aynı şeyleri şiir için de söyleyebiliriz. Fakat bir hususu da açıkça bildirmeliyiz ki, şiir nesir kadar değışmemiş bir bakıma ileri bir sıçrayış yapamamıştır. Evet şiirde de konular değışti, değışik yorumlar, serbestinin ılık nefesi hissedildi, ama henüz 1980'li kuşaktan, yeni şiire başlamış gençlerden kendi sesi ve şahsiyetiyle ortaya çıkanların olduğunu söylemek güçtür. Yaşlı ve daha önceleri edebî hayatta sağlam bir yer tutmuş şairler 1980'li yıllarda ancak kendilerini tekrar etmişler, değışip yenileşememişlerdir. Şiirde değışme ve yenileşmenin bir bakıma gerekli olmadığı da söylenebilir. Çünkü tâ *Resul Rıza*'dan beri bir çok şair en zor dönemlerde de fikirlerini söylemeğe muvaffak olmuşlardır. Doğru, biraz kapalı, dolaylı, imalı konuşmuşlardır, ama önemli olan susmamalarıdır. Hele *Resul Rıza* nerede ise tek başına Azerî şiirinin şerefini korumasını bilmiştir. Burada onun bir çok tartışmalara sebep olan "Renkler" silsilesini hatırlatmak yerinde olur. 1980'li yıllarda olgunluk devirlerini yaşayan *Bahtiyar Vahabzade*, *Memmed Araz*, *Sabir Rüstemhanlı*, *İsa İsmayilzade*, *Nüsret Kesemenli*, *V. Cebrayılzade* vs. gibi şairlerin kendi yollarında devam ettiklerini söyleyebiliriz. Açıkçası henüz 1980'li yılları temsil edecek iyice genç neslin şairleri, diğerdelerinin sıralarından sıyrılıp ortaya

çıkış sayılmazlar. Yine de dergiler arasında yeni çıkan şiir kitaplarında bu şairlerin keşfedilmeği beklediğini düşünüyoruz. Biz burada küçük bir örnek olmak üzere genç şairlerden bir ikisinden örnekler vereceğiz. Sanıyoruz bu bir iki örnek Azeri şiirinin 1980'lerdeki durumunu az da olsa ortaya koyabilir.

Rüstem Behrudî'nin "Yaddaşlara yazın" (Bakû, 1986) kitabından aldığımız "Mene sus déme" adlı şiirinden bazı kıt'alar okuyalım: Şair kendisine, daha dikkatli, daha ithiyatlı olmasını tavsiye eden dostlarına hitaben şöyle sesleniyor:

...
*Déyirsen sen daha uşag déyilsen,
 Bes niye sözünden delilik yağır.*

...
*Men sussam, démeli ölmüşem artıg,
 Bir deli ümidle meni harayla.
 Ne vaht ki susuram dili od tutur,
 Üreyim danışır, ağrılarıyla.*

*Şairlik bir yana, insan doğuldum,
 Torpağın üstünde odam, ocağam.
 Edalet, heğiget susdurulanda,
 Men ordan sesimi ucaldacağam.*

...

1983

Görüldüğü gibi şair sosyal problemleri, ahlakî mes'eleleri şiirinde açık bir şekilde tenkit ateşine tutmak ve ifşa etmek istediğini bildirmektedir. Bu hususiyet Azeri şiiri için yeni bir şey değildir. Yeni olan genç neslin bir temsilcisinin bu ananeleri zamanın ihtiyaçlarına göre devam ettirme teşebbüsüdür. Bunu da kanaatimizce güzel bir şekilde başarmaktadır. Başka şiirlerine bakalım: "Bir gurd nağılı" adlı şiirinde: Şair rüyasında bir yılan, bir kurt ve bir de keklik görmüştür.

...
*Bu yolun üstünde gözü sapsarı
 Kipriksiz bir ilan geler üstüme.
 Geler dişlerinde yamyaşıl zehir,
 Keklik de gavgıldar héy başım üste,
 İlan da gıvrılıp haça diliyinen
 Déğer ki, "sonundur, gel aman iste".*

*Bu demde hardansa bir boz gurd çıhar,
 Ulayar bir ağız o yurda sarı.
 Gabarar tüklerim başımda biz biz.
 Doğmamtek yüyürrem men gurda sarı.*

*Görürüm o ilan sürüşdü gétدی,
O meni aldadan keklik de uçdu.
Bu tilsim içinde döndüm eslime,
Gayıtdım köküme: gurd gurtuluşdu.*

*Yéne güneş-tanrım, sene bendeyem,
Meni igid étme gılıncı gında.
Gel meni bu boyda mehşere çekme
Ezrayıl hofu (korkusu) var bu nağılında.*

*Bu nağıl içinde günüm gün olmaz;
Kekliktek pırıldar yuhularım da.
Géceler yuhuma ilanlar girer,
Yahşı ki, gurd doğar yuhularımda.*

1979 (a.g.e., s. 17-18)

Behrudî'nin mitolojiyi, eski Türk hayatını şiirlerine ilham veren büyük bir kaynak olarak gördüğü anlaşılıyor. O, Orhun yazıtlarındaki "Titre kendine dön" hitabından ilham alarak şunları söylüyor:

*Özün ol
Yaman deyişmisen, özgeleşmisen,
Hanı öz eğiden, hanı meslegin?
Birce yol özün ol, ye'ni insan ol.
Başgası olmadı uzag ol, çekin.
Birce yol özün ol, gayıt özüne
sen kim olduğunu âleme bildir.
Ocağ alışdı mı özge közüne,
Yandırmaz...
O ocağ, ocağ déyildir.*

...
*Özüne gayıtsan mügeddesleşer
Sadece torpag tek bilinmez Veten.
Biz özümüz olsag, özgeleşmesek,
Araz'da ikiye bölünmez veten.*

...

Bu şiirlerden de hissedileceği gibi bugün Azerbaycan'da yeni bir kimlik arayışı söz konusudur. Azerbaycan'da tarihin yeniden yorumlanması, millî şuurun yeniden kavranılması en çok yazılan, tartışılan millî problemlerdendir. Bunun başlangıç sebebinin Stalin devrinin zulmü ve tarihin çarpıtılması olduğu açıktır. Günümüzde serbestlikle birlikte ortaya çıkan Ermeni-Türk çatışması da bu kimlik arayışına bir başka hız kazandırmıştır. *Rüstem Behrudî* "Şaman duaları" adı altında neşredilen silsile şiirlerinde bu arayışa katılıyor (*Ulduz*, 1985/5):

Bir derdim var çeşit çeşit

...

*Min illerdi sinemde gem,
Gâh Türk oldum, gâh da Ecem,
Béle gétse, ne bilecem?
Yoh oluram ite, ite.*

"Şaman nevesiyem men yurt yerinde" adlı şiirinde de bir Şaman torununun dilinden Tanrı'ya yakarır: Tıpkı şişe içine habsedilmiş bir dev ruhu gibi hareketsiz kaldığını, bu tılsımdan kurtulmak istediğini bildirir:

...

*Seni and verirem golca gopuzun
Bitip tükenmeyen ölmez derdine,
Meni öz eslime, köküme gaytar,
Gaytar Bay Gölü'nde temizlenmeye
Meni Altay'daki kürküme gaytar.
Kéçir köyneyinden a géyret meni
Gaytar, bir defelik ilkime gaytar.*

*Gaytar serhedleri ucsuz bucagsız
Bir vaht gündoğandan bedöy atları,
Güneşin dalınca kişneyip géden
Geriye dönmeyen ulu yurd éle.
Gaytar öz eslime, meni gurd éle
Tezeden başlayım, her şeyi bir de!*

*Gaytar evvelki tek yenilmezliye
Yéne evvel ki tek uca, baş éle
Bunu bacarmasan, gücün çatmasa
Gaytar ağaç éle, torpag daş éle
Gaydım, bu cüre dönüm eslime
Yarpag ellerinle gözlerimi yum,
Garişım torpağa... dincelsin ruhum
Şaman nevesiyem men yurd yerinde!
Menim harayımı eşitdin demek
Dermanı sendedir, néylirsen görek!*

...

*Şaman kimi sözlerden men talé tohuyuram
Üreyimde sekseke, ruhumda bir zelzele
Her géce göy üzüne men dua ohuyuram:
"İlahî, öz bendeni yoh olmagdan hifz éle!" (s. 53)*

Bu tarz şiirlere daha fazla örnek vermek mümkündür. Genç nesil bu kimlik arayışını daha açık bir dille belirtmektedir. İkinci bir örnek vererek bu bahsi kapatacağız. Yine genç şairlerden *Zelimhan Yağub*'un "Menim Derdim" (Ulduz, 1988/10 s. 36) adlı şiirinden bazı kıt'alar:

*Déme senin ne derdin var,
Derdli dilim; benim derdim
Elimden eli boş géden
Ayım, ilim; benim derdim.*

*Yoh Babek'im yoh Gorgud'um
Çalınmaz gopuzum, udum.
Yurd yerinde sönen odum,
Galan külüm; benim derdim.*

*Hesret gördü, boyun bükdü
Bu Tebriz'di, o Kerkük'dü
Bir daşınmaz ağır yüküdü
Daşan sélim; benim derdim.*

...
*Öz évine gonag düşen (misafir olan)
Yüz yerine yamag düşen
Yahın olup uzag düşen
Obam-élim; benim derdim.*

...
*Gelbim sinemde yasdadı,
Gılcım gında pasdadı,
Ümidin yéne dostadı
Ümid yolum; benim derdim.
Men piyada, keder atlı,
Men piyada, keder atlı
Men ganadsız, o ganadlı
Müşfig, Cefer, Vurğun adlı
Vahtsız ölüm; benim derdim.*

*Daha besdir, könlüm ayıl,
Sesin gelsin, séçil, sayıl!
Yaralanmış Şah İsmayıl,
Sultan Selim; benim derdim.*

*Saydığını, saydı heyat,
Arzularım oldu boyat.*

*Bah béle gün, béle heyat,
Béle zülüm; benim derdim!*

Azerbaycan'da son zamanlarda en çok tartışılan konulardan biri de Stalin devrinde aniden değiştirilen alfabedir. Stalin dönemiminin korkularına tahsis edilmiş *Bahtiyar Vahabzade'nin İki Gorhu (Edebiyyat İncesenet, 1988/45)* adlı uzun manzumesinde, iki dostun 1930'ların baskı dönemlerinde birbirlerine olan güven duygularını kaybetmelerinden bahsedilirken söz Stalin'in zulümlerine gelir. Şair onun yaptığı en büyük zulümlerden birinin de alfabenin değiştirilmesi olduğunu ifade eder:

İKİ GORHU

*Bütün devlerde müstebid geddar
Ağıldan, kâmâldan, fikirden gorhar
Çünkü o bilir ki, fikir, düşünce
Nu hudud tanıyar ne serhed biler.
Odur ki, müstebid, her şeyden önce
Fikre, düşünceye genim kesiler.*

...

*Başımız üstünde hermiş yumrug,
Halal adımızı demeye gorhdug
Damğa da vurdular hele bu ada,
Dandıg gorhumuzdan öz babamızı.
Kifâyet déyilmiş bu da cellada,
Déyişdi min illik elifbamızı.
Yéne soyumadı celladın kini,
O éle düşündü, éle bildi ki,
Latına geçmekle biz yénileşdik.
O, buna dözmedi... on il kécmemiş
Celladın emrile Kirile kécdik (Rus alfabesine)
Bélece garaldı "menliyin" şamı,
Bulandı dilimin büllür çşmesi
Bir déyen olmadı, elifbada mı
Gocaman milletin yénileşmesi!?
Eger béledirse, edalet hanı!
Niye déyişmedin öz elifbanı?!
Senin sâdig gulun; benim soydaşım
O yerli rehberim, cahil kütbaşım,
Susdu, danışmadı, yumdu ağzını.
Çünkü o görmedi, görebilmedi
Senin meğsedini, esl meğzini.*

...

*Bir genim kesildin mene o ki var,
Min illik ruhumun tutdun yasını,
On ilde néce yol déyişmek olar,
Bir halgınmin illik elifbasını?*

...
*Efişba déyişdi, buna öyündük,
Bilmedik rişesiz budağa döndük.
Gabağı görmedik öz yaşımızdan.
Nesiller arası gırıldı bağlar
Govulup silindi yaddaşımızdan,
Gurulan çadırlar, yanan ocağlar.*

...
*Doğudan Batı'ya at çapan (at süren) babam,
Menim Oğuz babam, benim han babam
Teze kitaplarda mene yad oldu.
Soy soya garişdi, kök unutuldu.*

Görüldüğü gibi alfabenin değiştirilmesi ile Azerbaycan'da millî şuurun zayıfladığı, Stalin devrindeki uydurma tarih anlayışının zorlamasıyla millî tarihin unutulmağa başladığı, nesiller arasındaki bağların koptuğu ifade ediliyor. Böylece günümüzdeki kimlik buhranının bir kaynağı da teşhir edilmiş oluyor.

Buraya kadar alıntılar yaptığımız, özetlediğimiz yazı ve şiirlerden Azerbaycan'daki büyük değişimleri hissetmek sanıyoruz ki, zor olmayacaktır. Evet büyük değişimler vardır. Ancak bunlar nelerdir, hangi sahalarda ne gibi değişiklikler, gelişmeler ortaya çıkmaktadır, bunların sebepleri nelerdir, hatta bu değişmelerin Sovyetlerdeki umumî değişme ile alakaları nelerdir? Bunlar ve daha bunlara benzer bir çok sorular akla gelebilir. Bunları cevaplamak, değerlendirmek bizim yaptığımız küçük bir tarama ile mümkün görülmemektedir. Daha ciddî ve geniş araştırmalara ihtiyaç vardır. Biz ancak Türkiye'deki kamu oyuna bazı gerçekleri, değişmeleri objektif olarak aktarmağa çalıştık. Bunların sebepleri ve neticeleri ne olabilir? sorusuna cevap vermekten veya yorumlar yapmaktan kaçındık. Çünkü önce tanımak, tespit etmek gereklidir. Bu yapıldıktan sonra değerlendirmeler de yapılabilir. Sadece şunu söyleyebiliriz, son zamanlardaki değişmeler 1985'ten itibaren uygulanan "açıklık", "yenidengurma", "demokratlaşma" Azerbaycan'da olumlu görülen değişimleri, gelişmeleri başlatmıştır. Sonunu hep birlikte bekleyerek göreceğiz.

6. ÇAĞDAŞ AZERİ ŐİRİNDE MİLLİ BİR MES'ELE OLARAK GÜNEY AZERBAJYCAN*

Adından da anlaşılacağı gibi tebliğimizin konusu, Güney Azerbaycan mes'elesine ve bulunla alakalı olarak gelişen millî düşüncelere dayanmaktadır.

Rusların Kafkasya ve Azerbaycan'a inmeleri ve ardından daha güneye yayılmaları ve nihayet 1828 yılında İran ve Rusya arasında Azerbaycanın parçalanması gibi büyük tarihî olaylar Kuzey ve Güney Azerbaycan kavramlarının doğmasına yol açmıştır.

Bu bölgede XX. asra kadar olup bitenlere kısaca bir göz atacak olursak bu mevzu daha iyi anlaşılacaktır.

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan hanlıklara bölünmüş, siyasî birliğini kaybetmiş, uzun yıllar hanlıklar arasındaki sürtüşmeler sebebiyle bir kardeş kavgasına sahne olmuştur.

XIX. asrın başlarında bu bölge, Türkiye, İran ve Rusya arasındaki harplerle epeyce hırpalandı ve nihayet siyasî birliğini, hürriyetini kaybettiği gibi Rusya ve İran arasında ikiye bölünmek bahtsızlığına da uğradı.

1905'te Rusya'da ve peşinden 1906-1911 yılları arasında İran'da ve 1908'de Türkiye'deki meşrutiyet hareketleri birden bire hür bir havanın ortaya çıkmasına sebep oldu.

Setter Han, Bağır Han gibi mücahidlerin liderliğinde başlayan merkezi Tebriz olmak üzere bütün Azerbaycan'a yayılan meşrutiyet ayaklanması hem Türkiye'de hem de Kuzey Azerbaycan'da büyük ilgi ve heyecanla karşılandı.

XIX. asrın ilk yarısından itibaren Kuzey Azerbaycan'da gittikçe güçlenen yenileşme hareketleri neticesinde modern manada millet ve vatan kavramları gelişmiş, millî şuur aydınlar arasında da olsa doğmaya başlamıştı.

1905'ten sonra her iki Azerbaycan'daki serbest fikir ortamı, İran meşrutiyet hareke-

* 27-30 Nisan 1987 tarihinde Ankara'da düzenlenmiş olan "Dünya Türkleri Sempozyumu"na sunulan tebliğdir. Daha önce neşredilmemiştir. Metinde kullanılan kısaltmalar yazının sonunda belirtilmiştir.

tini Türklerin başlatmış olması gerçek manada millî şuuru geliştiren ilk büyük patlamalara sebep oldu.

Türkiye ve Rusya'daki Türkler arasında da gelişmiş olan millî ve siyasî cereyanlar Azerbaycan Türklerinde millî şuurun, vatan ve istiklal mücadeleleri verecek seviyeye yükselmesine yardım etti.

Güney Azerbaycan'daki ikinci büyük hürriyet harekâtı 1920'de *Şeyh Muhammed Hıyabanî*'nin başkanlığındaki ayaklanma ile başladı. Bu sefer biraz daha mesafe kat'etilmiş, çok kısa ömürlü de olsa "*Azadistan*" adıyla millî bir hükûmet kurulmuştu.

Aynı dönemde Kuzey Azerbaycan'da da Rus esareti sona ermiş 1919-1920 yılları arasında *Mehmet Emin Resulzade* başkanlığında ilk cumhuriyet kurulmuştur.

Her iki hükûmetin de ömrü kısa olmuş, Güney Azerbaycan İranlıların eline geçmiş, Kuzeyde ise Sovyet hâkimiyeti başlamıştır.

25 Ağustos 1941'de II. Dünya Savaşı'nın getirdiği şartlara bağlı olarak Sovyetler İran (Güney Azerbaycan)a girdi, Basra körfezi civarı da İngilizler tarafından işgal edildi.

Sovyet ordusu ile Güney'e gitmiş bulunan Azerî aydınları Tebriz'de halkı teşkilatlandırdılar. Siyasî ve edebî teşkilatlanma Sovyet kontrolünde de olsa millî şuurun yeniden gelişmesine, canlanmasına sebep oldu.

1945'te Sovyetler Azerbaycan'dan çekilirken *Azerbaycan Demokrat Fırkası*, *Pişeveri* başkanlığında bir hükûmet kurdu. Bütün Güney Azerbaycan çapında genel seçimler yapılmış Tebriz'de toplanan millet vekilleri hükûmeti oluşturmuşlardı. *Azerbaycan Demokrat Fırkası*, ictimai ve siyasî bir çok tedbirler aldı. Özellikle mekteplerde, eğitim öğretimde büyük başarı sağladı. Türkçe yeniden devlet dili olmuştu.

Fakat bu hükûmet de düzenli ve güçlü İran ordusu karşısında yalnız bırakıldı, gönüllülerden oluşturulmuş fedâî birlikleri fazla direnemediler. 1946'nın sonunda İranlılar *Pişeveri* hükûmetini yıkarak Azerbaycan'ı tekrar ellerine geçirdiler. Bu millî hareket de çok kanlı bir şekilde bastırıldı. Bir çok aydın yakalandı, ağır cezalara çarptırıldı, bir kısım kimseler de Kuzey Azerbaycan'a kaçmağa mecbur oldular.

Pehlevi sülalesi İran Türklerini çok büyük bir baskı altında tuttu. Azerbaycan'ın millî tarihî ve medeniyeti inkâr edildi, Türkçe kullanımı yasaklandı. Petrolün de politik hayatında büyük değişmelere sebep olduğu İran'da 1950'li yıllarda büyük halk ayaklanmaları neticesinde petrol devletleştirildi. Sonra da 1970'li yılların sonlarından itibaren hepimizin takip ettiği İran ihtilaliyle bugünkü durum ortaya çıktı.

Cenup Mevzuunun Doğuşu

Azerbaycan'ın yakın geçmişine kısaca bir göz attıktan sonra, şimdi *Cenub mövzusu* (Güney Azerbaycan mevzuu) olarak adlandırılmış bulunan millî mes'elenin ele alınışı ve edebiyatta işlenmesi üzerinde durabiliriz. İlk bakışta tek başına bir konu veya mes'ele gibi görünmesine rağmen, aslında çok yönlü ve karmaşık bir temadır.

Azerî edebiyatında Güney Azerbaycan'dan ve hatta daha geniş olarak İran'dan eskiden beri bahsedilmiştir. II. Dünya Savaşı'na kadar, Azerî yazarları, şairleri İran'dan, İran'ın sosyal ve siyasî hayatından söz etmişler İran'da olup biten hadiselerle bigâne kalmamışlardır. Mesela; *M. F. Ahundzade* (1812-1878) eserlerinde Şark'ın bütünlüğü içerisinde İran'dan ve dolayısıyla Güney Azerbaycan'dan söz etmiştir. *Seyyid Azim Şirvanî* (1835-1888), *Hasan Bey Melikzade Zerdabî* (1842-1907) gibi şahsiyetler de İran'da hem de bütün İslam âleminde olup bitenlere ilgi duymuşlar, İslam dünyasını bir bütün olarak kabullenip tenkitlerini, geleceğe ait tasavvurlarını dile getirirken din ve kan kardeşlerini unutmamış, ihmal etmemişlerdir.

Yine XIX. asrın başlarında İran'daki hükûmet de Kuzey Azerbaycan'ı Ruslara resmen terketmiş görünse de tamamiyle gözden çıkartmamıştır. Bu da bir bakıma Güney Azerbaycan'daki Türklerin Kuzey Azerbaycan'a karşı ilgilerini gösterir. Meselâ; Türk olan veliaht *Abbas Mirza* (1789-1833) ömrünün büyük bir kısmını Ruslarla savaşmakla geçirmiştir. Amacı Rusların eline geçmiş olan Azerbaycan'ı tamamen İran'a bağlamaktı.

Bu gibi münasebetleri genişletmek mümkün. Daha teferruata girmeden söyleyebiliriz ki, 1828'de Azerbaycan ikiye bölünmesine rağmen, iki tarafın birbiriyle hiç bir zaman alakası kopmamıştır.

XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında Azerbaycan'da millî şuurun gelişmesi, millet ve vatan anlayışının daha da belirgin bir hâl alması iki kardeş bölgenin alakalarının gittikçe güçlendirmiştir.

1909-1911 yılları arasında merkezi Tebriz olmak üzere ortaya çıkan meşrutiyet harekâtı, alakaların, siyasî yardımlaşma, birlikte hürriyet mücadelesi verme noktasına geldiğini gösterir. Bu dönemde başta *Molla Nasreddin* dergisi olmak üzere Kuzey Azerbaycan'da, İran'a ve dolayısıyla Güney Azerbaycan'a duyulan ilgi sayısız denilecek kadar şiir ve makalelerle, diğer edebî eserlerle anlaşılır. Sadece *Sâbir* (1862-1911)'in İran'a, meşrutiyet ayaklanmasına hasrettiği şiirler, *Celil Memmedguluzade* (1866-1932)'nin yazıları bile alakanın büyüklüğünü açıkça belli eder. Bir çok kimse İran'da olup bitenlerle birlikte orada yaşayan kardeşlerinin de durumlarını değerlendirmeğe başlamışlardır. Bu meşrutiyet harekâtı Türkiye'de de heyecanla karşılanmış, müstebid şaha karşı ayaklanmış bulunan Tebrizli mücahidler başta *Setter Han* olmak üzere takdirle karşılanmışlar, bunlar hakkında bir çok makale yayınlanmış, şiirler yazılmıştır.

1920'de Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasından sonra İran'a bakış da farklılaşır. Bolşevik Azerbaycan'da, ihtilali bütün Şark'a, bu arada Türkiye ve İran'a yaymanın heyecanı yaşanır. Bir müddet sonra bu heyecan zayıflasa da hiç bir zaman tamamen ortadan kalkmaz ve değişik görüntüler taşıyarak, günümüze kadar ulaşır

Fakat 1940'a kadar Güney Azerbaycan mes'lesi veya mevzuu büyük bir temâ olarak millî bir şuurla ele alınmamıştır. Özellikle Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birliği, bütünlüğü, ikiye bölünmüş tek bir vatan olduğu, her iki tarafta yaşayan insanların bir ananın çocukları kadar birbirlerine yakın oldukları, soy, din, medeniyet bakımından da bir bütün oluşturdukları çok açık ve yaygın bir şekilde işlenmemiştir.

İşte tebliğimizin konusu da bu temanın nasıl işlendiğini gözden geçirmekten ibarettir.

Az önce de tarihî ve siyasî hadiselerden kısaca bahsederken belirttiğimiz gibi 1941-1947 arasında yaşanan müşterek kader, II. Dünya Savaşı'nın ağır şartları, *Pişeverî* hükümetinin kanlı bir şekilde yıkılması Azerbaycan'da millî şuuru pekiştirmiş, çekilen acılar milletin hafızasına kazılmıştır.

Bazı eserler bir yana bırakılırsa 1940'lara kadar Güney Azerbaycan mes'elesinin Azerî edebiyatında en geniş şekilde *M. Said Ordubadî* (1872-1950)'nin *Dumanlı Tebriz* adlı romanında ele alındığı görülür. Bu ilk önemli eser sayılabilir. *Ordubadî*, 1933'te yazdığı bu eserinde İran'daki meşrutiyet harekâtının tarihini anlatmıştı. Olayların içinde yaşamış olması, 1909-1911 ayaklanmasını, *Setter Han* başkanlığındaki Tebriz mücahidlerinin kahramanca mücadelelerini eserine temel taşı yapması daha sonra Cenup mevzuunu ele alacak olanlara kolaylık sağladı, yol gösterdi.

1946'da *Samed Vurgun* (1906-1957), "Biz bütün Şark milletlerinin hürriyet ve demokratik istikbal uğrunda yürüttüğü mücadeleye yardım etmeli ve tarihi hadiseleri kendi edebiyatımızda canlandırmalıyız. Ne yazık ki, bu sahada henüz edebiyatımızda göre çaracak, herkesin dikkatini celbedecek mükemmel bir eser yaratılmamıştır" diyordu. (ASE- II. c., s. 24)

Böylece Güney Azerbaycan'ın hürriyeti, İran'ın ve bütün Şark'ın hürriyeti ve millî mücadeleleriyle birlikte ele alınır. Bu hürriyet isteği aynı zamanda insan hakları, bütün dünya insanların hürriyet mücadeleleri ile birlikte düşünülerek daha geniş, milletlerarası bir zemine oturtulmaya çalışılır.

Mes'elenin bu şekilde ele alınması daha önce de belirttiğimiz gibi Sovyetlerin dış politikasına da uygundur.

İran'daki hadiseler hakkında ilk şiirler Güney Azerbaycan'daki *Pişeverî* hükümetinin yıkılmasıyla birlikte artış gösterir. *Samed Vurgun*'nun *Yandırılan kitaplar*, *Tebriz gözeline*, *Köprüünün hesreti*, *Süleyman Rüstem*'in tamamıyla bu mes'eleye hasredilmiş şiirler ve manzumelerden ibaret, devlet mükâfatına da layık görülen *İki sahil* adlı şiir kitabı, *Resul Rıza*'nın bir çok şiirleri yanında *Hilal* adlı manzumesi, *Ehmed Cemil*'in Tebriz'de ezan çağı, *Zeynal Halil*'in *Fedaî* manzumesi, *Osman Sarıvelli*, *Memmed Rahim*, *Nigâr Refibeyli*, *Mirvarid Dilbazi* gibi şairlerin şiirleri Kuzey Azerbaycan'da Cenup mevzuunun nasıl gelişmekte olduğunu göstermişti.

Aynı dönemde bu millî mes'eleyi işleyen Güney Azerbaycanlı şairler nesli de yetişmekte idi: *M. E'timad*, *Eli Fitret*, *İbrahim Zâkir*, *Balaş Azeroğlu*, *Mir Mehdi Çavuşî*, *Eli Tude*, *Medine Gülgûn*, *Müzeffer Dürreşî*, *Hilal Nasirî*, *Mehemmed Bağır Niknâm*, *Fehreddin Mahzun*, gibi şairler bir araya gelerek Kuzey Azerbaycanlı meslekdaşlarının da tavsiyeleri ve yönetmeleri ile 1945'te Tebriz'de "*Şairler Meclisi*" adlı bir cemiyyet kurmuşlardı.

1945-1946 arasındaki *Pişeverî* hükümeti zamanında biraz da takip edilen millî kültür politikasının bir neticesi olarak Azerbaycan'ın birliği ve bütünlüğü fikri hem Teb-

riz'de, hem de Bakû'da geniş bir şekilde ele alındı, Halka intikal edecek derecede yaygınlaştırıldı. Böylece çok açık bir şekilde Cenup mevzuu millî ülkünün adı oldu.

Tarih de yeni bir gözle yorumlanmağa başlandı. *Şah İsmail Hataî* (1486-1524), *Setter Han* (? -1914), *Muhammed Hıyabanî* (1879-1921) ve bunların yönettiği hareketler millî şuur açısından değerlendirildi.

Cenup mevzuu sadece edebiyatta görülen bir tema değildir. İşin politik ve ilmî tarafları da vardır. 1947'den itibaren Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde, değişik vesilelerle Cenupdaki soydaşlar hakkında anma toplantıları, geceler düzenlenmekte, radyo ve televizyon programları yapılmaktadır. Azerbaycan İlimler Akademisi'nde de Güney Azerbaycan'ı araştırarak bir enstitü kurulmuştur. Burada yayınlanmış bazı kitaplar bulunmaktadır. Mes'ele çok geniş boyutlu millî bir ülkü hâline gelmiştir. Bu ülkü geniş planda Azerbaycan'ı birleştirmek, tek bir vatanda, hür bir halk olarak yaşamaktan, dar planda ise en azından Güney Azerbaycan'a İran içinde bir muhtariyet kazandırmaktan ibaretir.

Burada kısaca ana hatlarıyla anlatmağa çalıştığımız bu millî ülkünün yalnız şiirde nasıl işlendiği üzerinde durmağa çalışacağız. Aslında böyle bir sınırlandırma tabii ve doğru değildir. Bir sempozyumun oturumunda görüşüleceği için konu mecburen sınırlandırılmıştır.

Vatanın Birliği, Bölünmezliği

Azerbaycan'ın tek bir ülke olduğu, tarihi zaruretler yüzünden ikiye bölündüğü, vatan parçalanınca üzerinde yaşayan milletin de sun'i bir şekilde ayrıldığı, böylece bir olan dil ve medeniyetin de bir birlerinden uzak düştüğü ifade edilir.

Vatanın birliğinden söz edilirken, her iki yanda bulunan şehirlerden, dağ ve nehirlerden de anlatıma bir canlılık kazandırmak maksadıyla, mücerred kavramları, düşünceleri, müşahhas bir şekilde verebilmek amacıyla istifade edilir.

Osman Sarıveli'nin *Tebriz gözeli* (1942) adlı manzumesinde bir kızın dokuduğu halı tasvir edilir. Bu halıya Azerbaycan'ın bütün güzellikleri işlenmiştir. Halı Azerbaycan'ın bütünlüğünü temsil eder:

*Bir yanda Şamahı, bir yanda Eher,
Bir yanda Ürmiya, bir yanda Hezer,
Bir yanda Garadağ mēşelikleri,
Bir yanda Garabağ gözelliikleri
Bu zengin torpagda ne varsa senindir.
Her yan öz yurdundur, öz vetenindir. (VA, s. 55-62)*

Burada halılarda motiflerin simetrik olarak işlenmesinden de hareket edilerek halının bir yarısının Kuzey Azerbaycan, diğer yarısının da Güney Azerbaycan olarak işlendiği anlatılmak istenmiştir. Her iki taraftaki nakışlar ilk bakışta ayrı görüle de bir birinden farklı değildir. Halıyı dokuyan kız da bir ana ve dolayısıyla millettir.

Resul Rıza'nın 1942'de yazmış olduğu *Hilal* adlı manzum hikâyede, kendisini halkının hürriyetine adanmış genç öğretmen Hilal ve annesi anlatılır. Ana, oğlunu yiğit, namuslu ve vatansever bir insan olarak yetiştirmiştir. Oğlu vatan uğrunda kahramanca savaşır ve şehit olur. Ana bunu metanetle karşılar. Kendisine matem tutması için kara bir şal gönderen bölge valisinin bu hediyesini geri çevirirken:

*Apar géri, aldanır vali,
Éle gurban vérdim oğlum Hilal'i
O çalışdı, atsın bir gün üstünden
Gara örtüyünü bu yazığ veten
Ta'ziye sahlamaz (yas tutmaz) men tek analar
Menim hele saysız oğullarım var.
Onun ulduz geder dostları sağdır.
Gelbimin yarası sağalacaktır!
Yahındır onunla vüsalım benim,
Hele bedr olacag hilalim Menim!* (ASET, 1. c., s. 487)

Burada açıkça görüldüğü gibi ana, vatani oğlu Hilal da vatan evladlarını temsil etmektedir. Ananın oğlu şehit düşmüştür ama onun daha "yıldızların sayısı kadar çok oğulları" vardır.

Süleyman Rüstem de *Veten* adlı şiirinde:

*Éller vérip ses sese déyir ki "birdir veten"
Yaraşar mı héç ikiye bölünerse bir beden.*

Dünyadaki bütün sınırları gözden geçiren şair *Famil Mehdi, Min dağ tanıyram* (1974)da, bazılarının uzaktan, bazılarının yakından geçtiğini söyledikten sonra, iki amansız sınırdan söz eder, bunlar;

Biri üreyimin düz ortasından

Biri Han Araz'ın içinden kéçir. (Borç, s. 217-218) der. Yürek nasıl ikiye bölünmezse, iki Azerbaycan arasındaki sınırın büyük kısmını tayin eden Aras da ortadan ikiye bölünmekle sınır çizilemez. Su bölünmez.

Aras nehri iki kardeşi bir birinden ayırmış, bir vücudu ikiye bölmüş, bir bedeni başından ayırmış, bir yüreğe hançer gibi saplanmış. Aras'la alakalı olarak yapılan benzetmeler oldukça fazladır.

Semed Vurgun:

*Ahma Araz dayan Araz
İnsaf éle bize bir az
Bir üreyi iki yére
Cellad kimi bölmek olmaz.*

Sehend de:

*Söyle ki hele de ahırı Araz?
Dünyada héç béle insafsız olmaz!*

diye şikâyetçi olur. *Süleyman Rüstem* Aras'ta hiç suç göremez:

*Bu günahı men Araz'da görmürem
Çünkü Araz sirdaşdır Sehend'in
Göz yaşumdur, göz yaşdır Sehend'in*

şeklinde *Sehend'e* cevap verir. Yine *S. Rüstem Birdir* adlı şiirinde Aras'a hitap ederek:

*Araz! her yaz, çemen birdir o sahilde
bu sahilde
Garanfil yasemen birdir o sahilde
bu sahilde
Bilirsen ki suya hançer bıcağ vursan
da ayrılmaz
Ürek birdir, beden birdir, o sahilde
bu sahilde
Ürek télli müğesses saz, şé'rden ince
hoş bir dil
Araz, bildin mi sen birdir o sahilde
bu sahilde?
Süleyman gel haray sal (feryat et) goy bütün
âlem eşidsin ki
Eziz doğma veten birdir, o sahilde
bu sahilde.
(MG, s. 231)*

Famil Mehdi, Analar'da

*Bilse ki Araz'dır ayıran bizi,
Araz'ı galdırıp içér, analar!*

(TH, s. 101-102)

Şehriyar da vatanının bütünlüğünü, milletinin birliğini terennüm etmiştir. *Rahim Bey'e Mektubu'*nda;

*O taydadır Şeki, Şirvan, Garabağ
Bu taydadır, Meşgin, Eher, Garadağ
Birbirini Araz'dan almış sorag
Araz bizi ayırmadan dağlıyıp
Son özü de gece gündüz ağlıyıp.*

yine *Şehriyar* bir başka yerde:

*Araz déyer...
Gaherlenip ıldırım tek şaharam
Kesdim men bu iki gardaş arasın,
Dağlıyram bağlamadan yarasın.*

Şehriyar, görüdüğü gibi iki kardeşin arasını istemeden kesen Aras'ın bu derd ile gece gündüz ağladığını söylüyor. Vatanın nehri, vatanın ayrılık derdine ağlamaktadır.

Daha bir çok şair de Aras'ı ayrılık derdinden dolayı dökülen gözyaşlarına benzetmişlerdir. *Zeynal Halil, Fedâî* manzumesinde:

*Gördüm Araz déyl o ahan sular
Böyük bir Miletin gözyaşlarıdır. der.*

Aras'tan hep insafsız olarak söz edilmez. *Memmed Rahim, Araz'ın şikâyeti*'nde bir sabah Aras'ın sahilinde gezerken nehirle konuştuğunu, dile gelen Aras'ın şairlerden şikâyetçi olduğunu anlatır: Aras;

*Dédi, şairlerden şikâyetim var
Menim çoh geribe hekâyetim var
Dédim ki ne olup?
Gövr ét-di derdi
Dédi él bir zaman mene déyerdi:
Araz'ım han Araz'ım
Sinesi dağlara galhan Araz'ım
Çağla ki, sen benim öz vügarımsan!
Sévincim, ferehim, iftiharımsan!
Dédim ki, éledir!
Dédi, bes niye
Meni yazırsınız insafsız déye?
Bir zaman tufanlar kéç-di başımdan
Seni ayırdılar öz gardaşından
Men mi sebeb oldum?*

Aras'la şairin konuşması sürüp gider. Aras da ayrılık derdinden şikâyetçi canlı bir varlık gibi, vatanın bir parçası gibi tasavvur edilir.

Şehriyar, Memmed Rahim Bey'e Cevabı'nda

Araz suyu henüz gözlerden ahır (AA, s. 45)

deyerek milletin hasret sebebiyle gözlerinden Aras gibi yaşlar aktığını bildirir. Bu klasik şiirin mazmunlar sisteminden yararlanmadır. Bir çok şair vatani kendisinden uzak düşülen sevgiliye benzetir, hicran sebebiyle kavuşma ümidiyle gözlerden kanlı gözyaşları akar, bu yaşlar Aras'tır, Kür'dür. Sevgilinin etrafını da ağyar, rakib yerine, düşmanlar almıştır. Sevgilinin evini duman, sis bürümüştür. Bazan da sevgilinin evi, yeri yurdu olarak Tebriz gösterilir. Yine bir çok şiirde Tebriz bütün vatani temsil edecek şekilde tavsir edilir. Azerbaycan'ın muhteşem geçmişi, şanlı tarihi bu şehirdedir. Bunun için şairler "Tebrizli güzel"de, "Tebrizli dilber"de Azerbaycan'ı görürler. Kendileri de sevgilinin binlerce âşığından biridirler.

Süleyman Rüstem'in bahsettiğimiz tarzda yazılmış bir çok şiiri vardır. Bir kaç tanesinden örnekler sunalım: *Şair Sehend'e cevap*'tan:

*Biz gardaşıg, ne özgeyik ne yadıg
Atadan bir anadan bir övladıg
Hicran adlı dağı yaran Ferhad'ıg*

*Bu en büyük emelidir Sehend'in
Mahnısının temelidir Sehend'in.*

(M.G. s. 205)

Süleyman Rüstem'in bu tarzda söylediği bir çok gazel vardır. Süleyman derdi'nde:

*Meni yandırdı Füzulî kimi hicran derdi
Uzun iller démedim halga bu pünhan derdi*

...

*Vurdu soldurdu hezan sévgilinin gülşenini
Daşıyır gör néce gelbinde bir umman derdi!
Éşgimin her iki sâhilde derin kökleri var
Yoh; déyil derdime tay éşgde Sen'an derdi.*

(MG., s. 228)

yine S. Rüstem'in *Dinle* adlı şiirinden:

*Dinle şairini Tebrizli güzel
Yéne hesretine alışır sinem
Tarihi uzundur bu ayrılığın
Ezizdir, gelbinde doğmadır bu gem.*

(MG., s. 201)

Resul Rıza Tebrizim benim(1964)de Tebriz'den söz ederek, bütün Güney Azerbaycan'ın talihini dile getirir:

*Laylası mehzun.
Negmesi mehzun
Hesreti ömürden uzun.*

...

*Kederi ahın ahın
Sévinci damçı damçı*

olan bu şehrin,

*Gurtuluş yolları
Mehbes, dar ağacı güllebaran.*

Resul Rıza bu şiirini

*Ağrısı köyneyi gelbimde
Gece gündüz yatmayan.
Dağları dağlarım benzer,
Bağları, bağlarım.
Ana sözü kimi
Eziz olan adı dodaglarım.
Köhrem, tezem, uzağım yahınım.
En güzel şé'rim,
Yanıglı mahnum.*

*Mensizim!
Tebriz'in*

(SE, 1. c., s. 318-319)

deyerek bitirir.

Tebriz, yalnız Kuzey Azerbaycanlı şairlerin dilinde değildir. Güney Azerbaycanlı şairler de Tebriz'den söz ederken onda bütün vatanı, millî değerleri görürler. *Sehend, Şehriyar'a mektub'*unda

*Bütün men Sehend'em, sen Şehriyar'san
Gel başın ucaldag doğma Tebriz'in*

der. Bu şiirde esaret altında olan Tebriz, boynu bükük bir insan gibidir. Başını öne eğmiştir. *Sehend* kendinde ve *Şehriyar*'da bütün milleti temsil edecek bir güc gördüğü içindir ki ona "gel vatanı yükseltelim" diye seslenir.

Güney Azerbaycanlı şairlerden olan, Tebriz'deki "*Şairler Meclisi*"ne katılan daha sonra da Kuzey Azerbaycan'a göç eden *Balaş Azeroğlu*'nun da Tebriz hakkında bir çok şiiri vardır: *Tebrizim benim* (1969), *Şeyh Sefi Küçesi* adlı şiirlerinde birincide Tebriz'i ikincide de Erdebil'i, vatanı temsil eden şehirler olarak tasvir eder.

1970'li yılların sonlarında İran'daki ihtilali yine Tebriz başlatır ve sürdürür. Bu Tebriz'in eski özelliğidir. Haksızlığa tahammül edemez. İhtilalin heyecanlı günlerinde Bakû'da yine Tebriz hakkında bir sürü şiir yayınlanır. *Hüseyin Arif* (Hüseyinzade)'in "*Tebrizim*" inde, bu şehrin inkılaplar, ihtilaller ocağı olduğu anlatıldıktan sonra:

*Ne müddetdir geniş sinen
Dolup telaşla Tebrizim
Boğma yarıda sesini
Başladın başla Tebrizim.*

...

*Parçala paslı zenciri
Demirle, daşla Tebrizim.*

...

*Anaların alınında ter
Ayrılık ölümden beter
El vérip görüşmek ister
Gardaş gardaşla Tebrizim* (SE, s. 44-45)

Kavuşmayı gerçekleştirecek, ayrılığa son verecek güc Tebriz'dedir. *Süleyman Rüstem* de Tebriz'in kahramanlığını, *Uzav değıl*'de anlatır:

...

*Öz yolundan çekilmeyip, çekilmez
Döyüşlerde döyülmeyip, döyülmez
Celladlara eyilmeyip, eyilmez
Hem gocası, hem cavanı Tebriz'in* (MG., s. 245-249)

demektedir.

Tebriz uzun yıllar Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi olmuş, ancak XIX. asırda bir ara bu fonksiyonunu Tiflis'e kaptırdıktan sonra Bakû'nun yeni ve güçlü bir merkez olarak orta çıkmasından sonra bütün Azerbaycan'ın olmasa da Güney Azerbaycan'ın en önemli medeniyet merkezi olma vasfını muhafaza etmiştir. San'at dallarında Tebriz'in kendine has ekolleri olmuştur. Bunlardan biri de dokumacılıktır. Tebriz halıları dünyada yanlışlıkla İran halısı olarak tanınmış olsa da bunlar Tebriz'in kendi adından da anlaşılacağı gibi Türk halılarıdır. Azerbaycan'a aittirler.

Şair *Famil Mehdi*, Lizbon'da bir müzede sergilenmekte olan XVI. asra ait bir Tebriz halısı hakkındaki şiirinde (şiirin adı da *Tebriz halısı* 'dır)

...

Savadsız bir ana bir ordu geder

Veteni, milleti tanıtırarmış. (TH. s. 61-62) diyor.

Şair müzedeki halı ile sohbeta başlar. Tebriz halısı ona vatana dönmesini tavsiye eder, kendisi yıllardan beri hasret çekmektedir. Şair de "gidiyorum, gitmeyen kalbimdeki hasrettir" dedikten sonra

Ayrılık... biz buna öyrenceliyik (alışkınız)

Elvida, elvida, Tebriz halısı (s. 61-62)

Tebriz denilince akla ayrılık geliyor. Ayrılık kelimesinin bir adı da Çağdaş Azeri şiirinde "Tebriz" dir.

Aynı soya mensup insanların tarihî zaruretler sebebiyle vatanlarının parçalanması, milletin ikiye bölünmesi, kendiliğinden ayrıldığı; bu da hasret duygularını, kavuşma istek ve ümidini doğuracaktı. Kardeşin kardeşe hasreti, ananın çocuklarından uzak düşmesi de Cenup mevzuunda en çok kullanılan motiflerdendir. *Şehriyar*'ın *Haydar Baba* manzumesinde bu tema bir çok kere terennüm edilmişti:

Çoh Bakû'den soğat gelip Tebriz'e

Sabig zaman bir çoğ gelerdik size

Siz de n'olaydı bir geleydiz bize

Ayrılığın daşın birden ataydığ

Canı cana malı mala gataydığ

...

Ağlaşéydim uzag düşen élilen

...

Bir göréydim ayrılığı kim saldı

Ölkemizde kim gırıldı, kim galdı.

Şehriyar'da böyle birçok mısra örnek olarak gösterilebilir.

Süleyman Rüstem de "*Şair Gardaşımına Mektub*" unda

Kim déyir ki lisanımız ayrıdır

Ne adımız ne şanıımız ayrıdır

Ne ganımız ne canımız ayrıdır

...

Ürek birdir, beden birdir Şehriyar
Veten birdir, veten birdir Şehriyar

...
Her canlıdan sene bu can yahındır
Uzağ déyil yol ki yaman yahındır
Gaşla gözün arasından yahındır

şeklinde cevap vermiştir.

Yine Şehriyar, Prof. Dr. Rüstem Aliyev'e hitaben yazmış olduğu "Dövünme ve söyünme" de

Déynen Dümürül bürcünü düşman yihabilmez
Gardaş ne geder yadlaşsa yaddan çihabilmez. (AA. s. 62)

Hüseyin Arif (Hüseyinzade) "Bakû'dan Tebriz'ecen" de yakın zannedilen kuvaşmanın aslında çok zor olduğu, bunu anlamadaki hayal kırıklığı şöyle ifade etmiştir:

Bah çölüme düzüme
Özüüm hasret özüme
Yuhu gelmir gözüme
Géceden gündüzecen

...
Néce uzagmış dédim
Bakî'dan Tebriz'ecen (SE. s. 42)

Yine H. Arif bir başka şiirinde;

İnsafdır mı hasret gala göz göze (SE. s. 134) diyor.

Gasım Gasımsade hasret duygularını değişik bir şekilde ifade etmiştir. *Sehvimiz*'de yurtdışına çıkanlara doldurtulan anket formunda "dışarıda akrabamız var mı?" şeklindeki soruya birçok kimsenin "yoktur" diye cevap verdiğini belirterek, kendi fikrini söyler: Bu doğru değildir;

Bes o gözü yolda galan Tebriz gızı
Savalan'ın igid oğlu, dé kimdir?
Danmadıg mı anamızı, bacımızı;
Meger onlar on neferdir, yüz neferdir?

Milyon milyon gohum gardaş otaydadır. (SE. s. 164-165)

Samed Vurgun, Tebriz gözeline(1935)'de:

Ayırđı bir vurgu ezelden bizi...
Parladı şahların gan renkli tacı
Şhlaşan bir Duman aldı Tebriz'i
Felek behtimize bahdı ıygacı (SE. 1. c., s. 208)

Tebriz'in üzerine çökmüş veya onu bürümüş olan duman, sis genellikle esareti, zulmü anlatmak için mecazî bir vasıta olarak kullanılır.

Kavuşma arzusu, vuslat gününün terennümüş Şehriyar'ın ilk şiirlerinde pek ümitli bir şekilde anlatılmamıştır. "Rahim Bey'e Mektub"ta

Menim ağzım açılmadın uçugdur

...

Ağır himmet gan giymeti sadağət

Galsın hele yohdur dilinde tağət (AA., s. 45)

diyen şair o zamanın baskıları altında âdetâ bu hususta hiç söz söylemeye niyetli görülmez. Halbuki daha önce yazmış olduğu "*Haydar Baba*"da kavuşma isteği üstü kapalı da olsa dile getirilmiş idi. *Şehriyar* daha sonraki şiirlerinde de bu isteği açık bir şekilde dile getirme imkânı bulmuştur:

İnsanlarığ, insanları hoşlayın

Bir milletik, birleşmeye başlayın

Bu han hanlığ hökûmetin boşlayın

Birgün bizler gerek olag bir millet

Bir millet de olar mı yüz hökûmet? (AA., s. 48)

veya yine aynı şiirde

Biz milletler çoh gangalar biçmişik

Acı acı içgileri içmişik

Amma dehi bürgüleri géçmişik

İndi nisbet gabag açıp işıhdır. (AA., s. 47)

diyerek siyasî durumda bir gevşeme olduğunu, daha fazla ümidli olmak lazım geldiğini anlatmıştı.

Kavuşma isteği, ümidi dile getirilirken de sınırı teşkil eden Aras nehri bir çok mecazî anlatıma fırsat verir: *Samed Vurgun*'un *Köprüünün hasreti*'nde; Aras nehrinden Güney'e bakan şair perişan, تنها, yokluk içindeki insanları, köyleri anlatır. Nehir üzerindeki bir köprü iki sahili birbirine bağlamaktadır. Fakat uzun zamandan beri üzerinden kimse gelip gitmediği için üstünü yabancı otlar basmıştır. Mimarının ruhu köprüünün üzerinde boşa giden emeğine ağlamaktadır.

Aras üzerindeki köprüler vuslatın yolu olarak diğer şairler tarafından da ele alınmıştır.

Balaş Azeroğlu "Köprü"'de böyle bir köprüyü, bir sahilden diğer bir sahile uzanmış, adeta iki yakayı birleştirmek ister gibi el kol atmış bir insana benzetir. Dalgaların gazabına, hamlesine vatan toprağından tuttuğu için direnebilmektedir. Köprüde biten otlar, çiçekler insan nefesine, eline hasrettir. Öylece solup giderler. Köprü tek başına bir kahraman gibidir. Üzerinden geçecek, katarlara (trenlere), insanlara hasrettir. (YT. s. 104-105).

Bu köprüler içerisinde en meşhurlarında birisi Hudaferin Köprüsü'dür. *Halil Rıza*, Nahçıvan'ı Tebriz'e bağlayan yol üzerinde bulunan bu taş köprüünün adını taşıyan şiirinde:

*Gıfıllanmış gapısı, körpünün yolu bağı
Cıgırları ot basıp, körpünün köksü dağı.*

...

Gıfıllanmış éle bil leyagefi, güruru

...

*Men o paslı demiri yumruğumla gıraram
Dışlerimle doğraram.*

*Cahanda her abide güzel bir iş üçündür
Körpüler çay üstünde gediş geliş üçündür. (ÖÜG. s. 49)*

Bahtiyar Vahabzade, "Üstat Şehriyar'ın S. Rüstem'e gönderdiği mektubuna cevap"ında:

*Hudaferin körpüsünden
Kéçemmirik ne sen ne men
Hele ordan kéçebilen
Şé'rimizdir, géder, geler. (PD. s. 91)*

Kavuşmanın zorluğu, Aras'ın çizdiği sınırın iptal edilememesi *Neriman Hasanzade'nin "Söyüd"* şiirinde şöyle anlatılır: Vatanın sınırında, Aras nehri kenarında bir ana gibi saçlarını dağıtmış, karıştırmış bir salkam söğüt vardır. Saçları bir kıydan diğeri-ne rüzgârıla savrulur. Bu söğüde sınır yoktur. Şair devamla:

*Sandım ki yél esir esr yarımdı
Söyüdüün saçları öz saçlarımdı.
Dondu damarımın élebil ganı
Sanma ganunlara men gulag asdım:
Bölmedim, bölünmüş Azerbaycan'ı
Söyüdle birlikte bağırma basdım. (BMİÖ., s. 50-51)*

Yine Neriman Hasanzade, "Resul Hemzetof'a Mektup" ta (1977):

...

*Ne vahtdı serheddi,
O gan garğışdı,
Sahili gül açıp bağı-bahça olmur
Araz bir erimiş mayé gılıçdı,
Eyilip torpagdan galdırmag olmur. (BMİÖ. s. 326-332)*

N. Hasanzade aynı manzumesinin bir yerinde de

*Vurgun gayıdıpdı Hudaferin'den
O yanıp bu odla, bu éhtirasla
O vaht köks ötüriüp o da derinden
Şair, gem ékizdi
Burda Araz'la. (BMİÖ, s. 232)*

Aras mecazi anlatımlarla dolu olan Cenup mevzuunda hasretin, derdin, sembolüdür. *Memmed Araz, "Mövzuların Tükennende"*(1966)de biraz da bu mevzuun bir çok şair ta-

rafından olur olmaz, sırf iş olsun diye dile getirilmesinden, millî bir mes'elenin bu gibi şairler tarafından hafife alınmasından üstü örtülü bir şekilde şikâyetçi olur, böyle şairlerle alay eder:

...

*Mövzularım tükenende darıtır masam
Onun derdi yüz haçalı, onun derdi min!...
Bu demlerde héç neye de elim çatmasa;
Gaysağını gopardıram Araz derdimin* (OM, s. 16-17)

Süleyman Rüstem'in de Aras'la alakalı, söz ettiğimiz şekilde yazılmış bir çok şiiri bulunmaktadır. *Dinle gardışını*'da:

*Dinle gardaşanı ay yaşlı gardaş
Hemişe arzulu niyazlı gardaş
Bağrı çarpaz dağlı Arazlı gardaş
Goymaram gözünden séller tökülsün.* (MG, s. 214)

Kavuşma arzusu bir çok şairin vasiyetinde de yer alır. Yine *Süleyman Rüstem*'in *Yasin evezine* adlı şiirinde: Güneyli kardeşlerine kavuşmadan ömürse, cesedinin Aras nehri kenarına götürülmesini, orada defnedilmesini vasiyet eder. Yüzünün Tebriz'e doğru çevrilmesini, gözlerinin de kapatılmamasını ister. Belki de bir gün kara toprağın altından vuslat gününü görebilecektir. Şair ayrıca tabutunun "o taylılar" tarafından taşınmasında arzu eder. Sonunda da:

*Yasin evezine mezarım üstünde
Bir vüsal mahnısı ohusun éller!* (MG, s. 222-223)

Halil Rıza da *Sağlık yahud vesiiyyet* adlı şiirinde mezarına Aras'tan su dökülmesini ister:

*Ölsem... mezarıma siz gülab, etir sepmeyin
Vesle yétmiş vetende Araz'dan birce ovuc
Alın, tökün üstüne...* (ÖÜG., s. 60)

Nabi Hazri Serhedsiz göylere bahuram adlı şiirini Güney Azerbaycanlı şair *Söhrab Tahir*'e hitaben yazar.

Gorhüram,
...
*Dostlarım Kür üstden adlayan kimi,
Araz'dan adlayan günü görmeyim.
Onda üfüğlerden ganad çalın siz.
Hasret diyarını öpün, dostlarım,
Gebrimden bir ovuc torpag alın siz,
Tebriz yollarına sepin, dostlarım.* (UK., s. 61)

şiirin devamında şair o topraktan bir çınar ağacı gibi yükselip hasretlerin yok olduğunu görmek ister. Serpilen toprağın her zerresinden bir çınarın yükseleceğini hayal eder.

Güney Azerbaycan'la Kuzey'i birleştirmeye ait arzular sadece şiirde değil, diğer edebî eserlerde de ortaya çıkıyor.

Bazı şairler de çocuklarına ad verirken bu millî derdi unutmuyorlar. *Halil Rıza*'nın oğlunun adı *Tebriz*, şair *Memmed Aslan*'ın kızının adı da *Tebrize*'dir. *Halil Rıza*, anasının oğluna süd verdiğini kendisininse gönlünde közermekte olan ateşi, milyonlarca ad içinden en güzelini, "Tebriz"i verdiğini *Oğlum Tebriz'im* adlı şiirinde anlatır:

*Sen en büyük sévinç, en müğaddes gem
Meni alovlara atan Tebriz'im
Üzüne bahanda, balam déyirem;
Adını çekende atam Tebriz'im!
Éy bala Tebriz'im gün o gün olsun
Ana Tebriz'ime men azad déyim,
Üstat Şehriyar'la görüşün olsun
Sensen meslekime gol ganad déyim.* (TS., s. 63)

Sınır kapalıdır, gidiş geliş yoktur. Hatta zaman zaman postanın imkânları da yok denecek kadar azalır. Haber gelmez, gitmez. Kardeş kardeşten, dost dosttan, ana oğlundan haber alamaz. Gidip gelen, bu işte sınır tanımayan ancak kuşlardır. Şairler kuşlarla haber alır, haber gönderirler, onların hürriyetini kıskanırlar.

Eskiden beri halk şiirinde âşıklar sevgilileriyle, memleketleriyle turnalarla haberleşirdi. Bu motif de siyasi, içtimaî, millî özellikler kazanarak kullanılmaktadır: *Süleyman Rüstem* "Déyil mi?" adlı şiirinde

*Durnalar siz déyin gan gardaşlarım
Gelip derd elinden zâra déyil mi?
Odlar torpağının ürek parçası
Araz'ın o tayı, ora déyil mi?* (MG, s. 206)

Süleyman Rüstem, "İçe bilmirem"de de:

*Menim o sahilsiz heyatım yoğdur
Vüsalından büyük muradım yoğdur
Niye guşlar kimi ganadım yoğdur
Niye o sahile uçabilmirem?* (MG, s. 195)

Yine *S. Rüstem*'in "Uçunuz" şiirinde:

*Hara uçursunuz bilim, durnalar?
Menim tercümanım, dilim durnalar!* (MG, s. 208) diyor.

Şehriyar da "M. Rahim Bey'e Cevap" ta:

*Ağ gövercin ağ ganadın açarsan
Dam divardan bir govzanıp kaçarsan
Ulduzlanıp Bakı déye kaçarsan
Öpüşleri Rahim Bey'e sepersen
Gardaşımın bal dodağın öpersen* (AA, s. 43) diyerek *Rahim Bey'e* beyaz güvencinle haber gönderir.

Vatan, milletin bütünlüğü, birliği ile birlikte en çok kullanılan motif de "anadili" dir. Dil birliği iki taraf arasındaki en büyük bağlardan biridir. Tarih birliği ve vatan birliği ile birlikte medeniyetin temelini oluşturur. Geleceğe beslenen ümidlerde *anadilinin* yeri oldukça önemlidir. Dil doğrudan doğruya millî benliğin temel taşıdır. Bu bakımdan Çağdaş Azerî şiirinde anadili hakkında yazılmış şiirleri bir araya toplamak için ciltler tutarında bir antoloji hazırlamak gerekir.

Biz burada doğrudan doğruya Güney Azerbaycan mevzuu ile alakalı bir kısım şiirlerden yine parçalar sunmağa devam edeceğiz.

Samed Vurgun, Pişeveri hükümetinin varlığına son verilmesinden sonra İran Hükümet kuvvetleri tarafından Azerî Türkçesiyle bastırılmış kitapların toplatılarak meydanlarda yakılması üzerine yazdığı *Yandırılan kitaplar* adlı şiirinde: bu işi yapanlara cellad diye hitap ederek:

*Cellad! yanıp od olsa da küle dönmez arzular
Tebietin ana gelbi gul doğmamış insanı
Her üreyin öz dünyası bir seadet arzular
Ganlar ile yazılmışdır her azadlık dastanı
Tebietin ana gelbi gul doğmamış insanı!*

...

Her torpağın öz eşği var her milletin öz adı!

...

*Söyle sen mi hor bahırsan benim şé'ir dilime?
Goca şerğın şöhetidir Füzulî'nin gezeli!
Sen mi "Türk-é hér" déyirsen ulusuma élime?
Dahilere süd vermişdir Azerbaycan gözeli
Goca şerğın şöhetidir, Füzulî'nin gezeli! (SE, 1.c., s.212)*

İran'da 1924 yılından itibaren Türkçe yasaklanmış, asırlarca yazı dili olan halk yazısız, edebiyatsız, daha doğrusu dilsiz bırakılmak istenmiştir. Kuzey Azerbaycanlı şairleri en çok etkileyen de bu anadilinin yasaklanması olmuştur. 1924'ten sonra 1947'de de ikinci bir yasaklama daha şiddetli olarak uygulanmaya konulmuştur. Buna rağmen halk dilini değiştirmedigi gibi gizli gizli kitaplar bastırmağa muvaffak olmuştur. Fakat yine de geniş halk yığınları mektep-medreseden mahrum oldukları için cehalete itilmişlerdir. Bütün bu mes'eleler de şiire girmiştir. *Süleyman Rüstem*, "Bir mektebin gâpısında" adlı şiirinde bir arkadaşıyla anadilinde konuşan Türk çocuğunun mektepten atılmasını anlatır. Sonunda!

*Dédim eger galmasam bu uşağın derdine
Bağışlamaz él meni
Alğışlamaz él meni.*

*Bahtiyar Vahabzade, Tarihin ganunu'*nda, Güney Azerbaycanlı kardeşine hitab ederek:

*Sinen yad bıçağıyla çoğ oyuldu gardaşım
Dilin öz veteninde gerib oldu gardaşım.*

*Atalı analıyken, yétim oldu gardaşım.
Dilin mekteb görmedi, kürsülerden govuldu.
Ögeyler doğma oldu, doğmalar ögey oldu
İndi gözlerin aydın, dil dodagla görüşdü,
Dilin kitaba düşdü, dilin gazete düşdü, (PD, s. 209-210)*

Yine *Bahtiyar Vahabzade*, "Ne ondansan ne bundan" (1980) adlı şiirinde, Bakû'ya mektûp gönderip "anadilimi bilmiyorum, bana ders kitapları gönderin, öğreneyim" diyen bir Güney Azerbaycanlıya:

*Derslik, (ders kitabı)
Bu ne demektir?
Kitablardan ne semer?
Ahı anadilini analardan öyreneler.
Anan bunu étmedi,
O sene öyretmedi, anasının dilini
Anan sene öyretti, ağasının dilini! (PD, s. 97-98)*

Halil Rıza, "Hıyabanî Yurdunda" (1980) adlı şiirinde anadilinin önemini anlattıktan sonra:

*(Anadili)
Tekce dilimiz déyil
Varlığımızdır, bizim! (TS., s. 57)*

diyerek dille millî varlığı aynileştirir. Şair XX. asırda insanlık her arzusuna kavuşurken, *Nesimî*'si dünyaya sığmayan bir milletin, anadilinde ilkokula bile ihtiyaç duyması ne demektir? diye sorar. *Fuzulî*, gazeli okunmasa, yaşatılmasa mezarında rahat yatamaz diye de sözlerini bitirir. Çünkü şair, millî dilin bayraktarı olarak kabul ettiği *Fuzulî*'nin şiirleri eğer bir yerde okunmuyor, okutulmuyorsa, orası vatan kabul edilemez düşüncesindedir.

Aynı şair İran İslam İnkılabından sonra yazdığı "*Sesin gelsin Tebrizim*" (1980) adlı şiirinde bu hadiseden sonra Türkçe yayına başlayan Tebriz radyosunda kardeş sesinin gelmesine sevinmiş, ama duyduğu tuhaf bir Türkçedir, Farsça kelimeler fazladır ve radyoda buna rağmen Türkçe yayın saatleri çok azdır. Bu durum şairi müteessir eder:

Bes niye özge dilde, canım gözüm Tebriz'im? (s. 21)

bir başka yerde de:

Tekçe ezan sesi yoh, döyüş marşın ucalsın!

diye seslenir.

Güney Azerbaycanlı şairlerden *Tebrizli Ali* de "*Gırıldatmayın*" adlı şiirinde Tahran'da veya İran'ın bazı yerlerinde modern hayatın tesiriyle Türklüğünü, dilini, adetlerini unutan Azerîleri çok sert bir şekilde hicveder:

*Milletin atıp, dilin dananlar (inkar edenler)
Utanın özizi çoh da satmayın!*

...
 Tahran'da itirip beziler özün
 Bilmir Türkçe désin ya Farsça söziün
 Farslar gorhuduplar onların gözün
 Onları siz Allah! bize gatmayın!

...
 Özgeler elinde oluplar golçah
 ...
 Özüzi insana heç ohşatmayın

İranlılar Azerbaycan'daki Türklerin aslen Fars kabilelerinden olduğunu, sonradan Moğollar (İlhanlılar kastediliyor) devrinde türkleştirildiklerini, ana dillerini terkederek Türkçe konuşmaya başladıklarını iddia ederler. Bu aslında Fars şovenizminin bir yalanından başka bir şey değildir. Pehlevî sülalesi bu uydurma tezi benimsemişti. Cenup mevzuu işlenirken bu iddialara da cevap verilir.

Sabir Rüstemhanlı "İngilabdan dönen déyil" de Farslara hitap ederek şöyle der:

*Bu gün ona (Güney Azerbaycanlı Türk'e)
 Yandan gelme, söyleyirsen!
 Farsdan dönme söyleyirsen!
 İsteyirsen bir milleti
 Eridesen öz içinde
 Gizledesen, itiresen
 Sen garpızı, goz (ceviz) içinde.* (SAD, s. 166)

Balaş Azeroğlu, "Şeyh Sefi Küçesi" (1971) adlı şiirinde Erdebil'deki bu külliyezi ziyaret edenlere rehberlerin yanlış izahat verdiğini, fakat abidelerin hangi millete aid olduklarını en güzel kendilerinin belli ettiğini anlatır:

*Polisler söykenip tüfengine
 bize "Moğol galığı" (kalıntısı) déyen âlimler
 gıslıp éyneğine (gözlüğünüün arkasına saklanıp)
 gulag asırdılar.
 Ne bunun yadına tüfeng düşürdü,
 ne o birinin kişiliyi çatırdı: danışa.
 Gorhurdu yalanı baş tutmaya
 O zaman biri gulağından yapışa
 déya: -Cenab
 bu vüs'etde
 bu letafetde
 bu ezametde
 galıg olar? (YT. s. 90)*

Son İran hadiselerinden sonra bir ara derin bir hürriyet nefesi alan Azerbaycan Türkleri, çok geçmeden yine baskı altına düşerler. Bu durum Cenup mevzuunda şiirler yazarları da çok rahatsız eder; *Bahtiyar Vahabzade* "Güzel sözler"(1979)de: "hürriyetten,

hürriyetin olmadığı yerlerde çok söz edilir" dedikten sonra

*Azadlıg adına vuruşdu İran
Şahı memleketden gova da bildi
Azadlıg namine silah galdıran
Sonra azadlığa genim kesildi (düşman oldu).*

...

şiiirine devamla, Farslara hitab ederek:

*Dünen özgesinden "azadlıg" déye
Hakg uman da sen.
Bugün özgesinin azadlıgına
Göz yuman da sen. (PD, s. 212-213)*

Nebi Hazri, son İran hadiselerini başka bir açıdan tasvir eder. Hadiseler sırasında ölenler arasında çocuklar da vardır. Yeniden açılan mekteplerde bu küçük şehidlerin yeri boş kalmıştır.

*Ah çeken anaların
Ganlı göz yaşlarından
Çiçeye döndü onlar!*

...

*Tebriz üfuglerinden
Güneş nur çileyirdi.
Müellim danıştırdı:
Zaferden inğilabdan
Uşaglar dinleyirdi...
Çiçekler dinleyirdi. (UK, s. 65-67)*

Daha önceki inkılap hareketlerinde de İranda Türkler büyük bir rol oynamış, şehidler vermiş fakat sevinen Farslar olmuştur. Azerbaycan hep hayal kırıklığına, ihanete uğramıştır. *Sabir Rüstemhanlı*'nın "İngilapdan dönen déyil" adlı şiirinde bu husus şöyle anlatılır:

*Bu gün Téhran bayram édir,
Küçeleri bezeklidir
Ordu resmî kéçiddedir.
Esgerleri üreklidir.
Bu gün rahat nefes alır
Fars famili daşyanlar
Şeherlerin "Türk" olmayan
Terefindé yaşayanlar! (SAD, s., 162-166)*

Şiirde İslam inkılabının yıldönümü münasebetiyle yapılan kutlama törenlerine işaret edilmiştir. *Sabir Rüstemhanlı* aynı şiirinin devamında: Her yıl Aralık ayında, 1946'da Güney Azerbaycan'da kurulmuş olan *Pişeveri hükûmeti*'nin yıkılması münasebetiyle de İran'da şenlikler yapıldığını ilâve ediyor:

*Téhran gülür,
Tebriz susur.
Çatlıpdır gara gaşı
Téhran bugün bayram edir,
Matemlidir gan gardaşım*

...
*Azadlığı bayram edir
Azadlığa guyu gazan!* (SAD, s. 163)

Esaretin karanlık günlerinde de, istiklal ümidinin parladığı anlarda da mutlu bir geleceğe inanılır. Şairler böyle zamanlarda tarihî şahsiyetlere, millî hadise ve kahramanlara yad ederek cesaret alırlar, okuyucularına da cesaret ve heyecan aşırlar.

Azerbaycan'da geçmişte güçlü bir devlet kurmuş olan *Şah İsmail Hatayî*, İran meşrutiyet harekâtının fedaîleri; *Setter Han*, *Bağır Han*, ilk millî hükûmetin reisi *Şeyh Muhammed Hıyabanî* ve daha bir çok hürriyet şehidi saygıyla anılır, bunlar gelecek kuşaklara örnek olarak gösterilir. Büyük şairlerle, millî kahramanlarla iftihar edilir: *Nizami*, *Fuzulî*, *Vakıf* gibi şairler, *Koroğlu*, *Babek*, *Kaçak Nebi* gibi kahramanlar yüceltilir. Bu gibi eserlerde millî romantizm duyguları güçlüdür.

Samed Vurgun "Yandırılan Kitaplar" da:

*Bir varagla tarihleri, utan benim garşımda
Anam Tomris kesmedi mi Keyhosrovun başını?
Kôroğlunun, Setter Han'ın çelengi var başımda
Nesillerim goymayacag daş üstünde daşını,
Anam Tomris kesmedi mi Keyhosrov'un başını?* (SE. s. 21)

Süleyman Rüstem de "Sen déyil miydin?" de:

*Setter Han'ın bayrağını gelbinden asan
Milletin şöhetini güneşe yazan
Eliganlı celladların gebrini gazan
Ağgünleri salamlayan sen déyil miydin?
Alnı açığ o gehremen sen déyil miydin?* (MG. s. 211)

Ayrıca bir çok hürriyet kahramanı için yazılmış şiirlerde, manzumelerde bir mersiye havası da görülür. *Sabir Rüstemhanlı*'nın hürriyet şehidi *Merziye Ehmedî Üsküyî Hanım* için yazdığı "Herkes güneşi istese" (1983) adlı manzume de bu kabildendir (SAD, s. 154-161).

Anadilinin bayrağını yüceltmış şairlerden *Halil Rıza* "Men Azerbaycan'am!" adlı şiirini "Danışır Tebriz radyosu" anonsunu yapan radyonun Ocak 1979'daki bir yayını münasebetiyle yazar. Tebriz radyosu Güney Azerbaycan Türk ağzı ile *Hataf*'den, *Nizami*, *Fuzulî*, *Setter Han*, *Hıyabanî*, *Dr. Eranî* gibi şahsiyetlerden bahsettikten sonra:

*Göyün kehkeşanı çoh öyünmesin
Men de yér üzünde bir kehkeşanam!
Gorgud'um, Kôroğlum, şah Hatayimle*

Güdretem, cür'etem, şöhretim, şanam!

...

Balam Nesimî'ni soyanlar gansın;

Eger ayım batsa, güneş doğanam!

Min yol öldürülsem, yéne ölmeyen

Ezelî, ebedî Azerbaycanam! (TS., s. 22)

Bahtiyar Vahabzade, "Tarihin ganunu" (1979) adlı şiirinde, Azerî Türkçesinden bahsederken, *Nesimî* bu dille asrın hükümlerine karşı isyan etmiş, *Köroğlu*'nun "Misrî gılınıcı"nın destanı bu dille anlatılmış, *Setter Han*'ın gazabı, *Sabir*'in acı kaderli kahkahaları bu dille konuşmuştur, bu dil hürriyetin, inkılabın dilidir, elbette İran hükûmeti, şah bu dilden korkacaktır, diyor.

Güney Azerbaycan'ın bir gün mutlaka İran'ın baskısından kurtulacağına, her iki Azerbaycan'ın birleşmeler bile hür ve mes'ut yaşayacaklarına inanılır. Çünkü bunu hakketmişlerdir. Zengin tarihleri, değerli kültür ve medeniyetleri, işlenmiş bir dilleri, ve en önemlisi üzerinde yaşadıkları vatanları vardır. Kurtuluş gününü bir çok şair tasavvur etmiştir. Bahar kurtuluş olarak sembolize edilir. Baharın gelmesi saadetin, ışığın, hürriyetin gelmesidir.

Süleyman Rüstem, "Gelir" adlı şiirinde Tebriz'e hitap ederek baharın yollara güzel kokular saçarak gelmekte olduğunu söyledikten sonra, "Erk şahid olsun, ben senden vazgeçmem!" diye yemin eder. Seher de güneşin elinden tutmuş gelmek üzeredir.

Görüldüğü gibi burada kurtuluş günleri anlatılmıştır. Güneş de aydınlık, mutluluk ve hürriyeti temsil etmektedir. Bunun aksi karanlık, sis, duman da zulmü, esareti temsil eder

Cenup mevzuunun bir de ictimâ tarafı vardır ki, bunun üzerinde bu tebliğ çerçevesinde durulmamıştır. Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerin vaziyeti, köylülerin işçilerin durumu, kadınların haklarından yoksun olarak yaşamaları, toprak mes'elesi, fakirlik, işsizlik vs. gibi konular da çok işlenir. Biz sadece işin millî tarafı üzerinde durmak istediğimiz için bu konuların işlendiği şiirleri dikkate almadık. Esasen bu konu daha önce de söylediğimiz gibi sadece şiirde değil, roman, hikâye ve diğer edebî dallarda da bir bütün olarak, tarihî, ictimâî, siyasî ve millî zemini gözönünde tutularak geniş bir şekilde işlenmelidir.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Azerbaycan (maddesi), Zeki Velidi Togan, İslam Ansiklopedisi
- Azerbaycan Demokrat Firgesi, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakû, 1976
- Azerbaycan Millî Meclisi (Maddesi), Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakû, 1976
- Azerbaycan Millî Hükûmeti (maddesi), Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakû, 1976
- Azerî (maddesi), Fuad Köprülü, İslam Ansiklopedisi

- İbrahimof, Mirza, 1945-1946'ıncı illerde Cenubî Azerbaycan'da millî demokratik herekât hakkında, *Eserleri*, 7.c., Bakû, 1981
- İbraranimof, Mirza, Cenupdan sesler (seyahat intibaları), *Eserleri*, 7. c., Bakû, 1981
- Memmedova, A. "Medine Gülgün şe'rlerinin hususiyetleri" (makale), Azerbaycan edebiyatında realizm ve navatorlug, *Elmî eserlerin tematik mecmüesi*, Bakû, 1981
- Şairler Meclisi (antoloji), Tebriz, 1945
- Cenubî Azerbaycan Yazıcılarının Edebî Mecmüesi. Redaktörler: B. Azeroğlu, H. Memmedzade, Bakû (?), (Yıl: 1955/56 ?) (Eski harfli)
- Şehriyar, Heyder Babaya Salam, İstanbul, 1971 Not: Bu eser, Muharrem Ergin'in "Azerî Türkçesi, İstanbul, 1971, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını" adlı eserinin içinde bulunmaktadır.
- Veten Êşgi, Bakû, 1948 (antoloji, eski harfli)
- Yusufova, Tamilla. Cenubî Azerbaycan poeziyasında ictimaf motifler. Genç Edebiyyatşünasların dördüncü respublika konferansı me'rüzelerinin tezisleri. Bakû, 1984 (Azerbaycan SSR EA Nizamî Adına Edebiyyat Enstitütü)

KISALTMALAR, ESER İSİMLERİ

- AA : Aman Aynlıg. Şehriyar. Tertib edenler: H. Memmedzade, G. Bekdili. Bakû, 1981
- ASET : Azerbaycan Sovet Edebiyatı Tarihi, 2 c. Bakû, 1967 (Azerbaycan SSR EA Nizamî Adına Edebiyyat ve Dil Enstitütü)
- BMIÖ : Biraz Möhlet İsteyirem Ömürden. Neriman Hesenzade. Bakû, 1981
- BORC : Famil Mehdi, Bakû, 1984
- DKS : Daşdan Kêçen Söz, Gasım Gasımmzade. Bakû, 1981
- Fedaî, Zeynal Halil. (Veten Êşgi'nin içinde), Bakû, 1948
- Hilâl, Resul Rıza (Veten Êşgi'nin içinde) Bakû, 1948
- MG : Menim Güneşim, Süleyman Rüstem, Bakû, 1980
- OM : Ohuçuma Mektub, Memmed Araz, Bakû, 1978
- ÖUG : Ömürden Uzun Geceler, Halil Rıza. Bakû, 1982
- PD : Payız Düşünceleri, Behtiyar Vahabzade, Bakû, 1983
- SAD : Sağol Ana Dilim, Sabir Rüstemhanlı, Bakû, 1981
- SE : Seçilmiş Eserleri
- TH : Tebriz Halısı, Famil Mehdi, Bakû, 1981
- TS : Taparam Seni, Halil Rıza. Bakû, 1980
- UK : Ulduz Kârvanı, Nebi Hezri. Bakû, 1979
- YT : Yarpağlar Tökülende, Balaş Azeroğlu, Bakû, 1976

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-AZERBAYCAN EDEBÎ İLİŞKİLERİ

1. AZERİ EDEBİYATINDA YUNUS EMRE*

Azerî edebiyat tarihçileri arasında *Yunus Emre*'den ilk söz eden *Selman Mümtaz*'dır. 1929'da yazmış olduğu "*Molla Gasım ve Yunis İmre*" adlı makalesinde *Yunus Emre*'nin Türk edebiyatının büyük sufi şairi olduğunu belirttikten sonra "...*Yunus İmre*'ni biz *Molla Gasım* adlı bir şairin te'sirinde görürük ve bunu da başga me'hezlerden déyil, *Yunus İmre*'nin öz şe'rlerinden öyrenirik.

*Derviş Yunis bu sözü eyri büyrü söyleme
Seni siyğeye çeker bir Molla Gasım gelir*

Démeli, Yunis İmre eyri büyrü söz söylemekden sağınmag isteyir ki, Molla Gasım gelip onu siyğeye çekmesin. Yunis İmre'nin bu meğtâyinden apaçığ görünür ki Molla Gasım Erepe, serf, nehv ve mentig oħumuş bir molla imiş. Çünkü ümmî ve élsiz bir sufi şair siyğeni bilmez ve gulagları takgıdar. Buradan hele Yunis İmre'nin ümmî ol-mamag mes'alesi de meydana çihar." 1 şeklinde Yunus'un Molla Kasım adlı birisi ile tahmin edilen alakasına ve Türkiye'de de çok iyi bilinen, Saadettin Nüzhet tarafından ri-vayet edilerek yazılı kaynaklara geçen meşhur hiyâyeye işaret ediyor. Yazısının deva-mında "İndi gelelim Molla Gasım'ın şehsiyyetine. Molla Gasım, Hesenoglu ve Yunis İmre'nin müasiri, Azerbaycan şairidir. Müasir olmasını yuharıdaki Yunus İmre meğtei de tesdig étmededir. Eskiden galma beyaz ve cünklerde "Min kelami Molla Gasım Şir-vanî" ünvanı ile 2, 3 şe'r göze çarpmadadır. Molla Gasım'dan edebiyatımıza yadigâr olarak iki tecnis ile, bir şe'r gala bilmişdir ki onların birisini "Azerbaycan edebiyatı" nın 12. sayında (Él şairleri, 1. cilt, s. 204), İkisini de 17. sayında (El şairleri, 2. cilt, s. 118-119) teb' ve neşr étmişik. Bu şe'rlerin birine Yunis İmre'nin bir neziresi de möv-cuddur ki, iddiamızı tamamile tesvib ve tasdig étmededir. Tedgig édilmeleri için her iki şe'ri yan yana olarak aşıya derc edirik.

Molla Gasım déyir:

Megabirden güzer étdim,
Ecaib merdüban gördüm,
Garangu toprag altında
Yatır cismile, can gördüm

Yunis İmre déyir:

Teferrüc éyleyü vardım
Bugün men sinliye, gördüm
Garışmış gare toprağa,
Şu nazik tenleri gördüm.

* Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu, (Ankara, 7-10 Ekim 1991)nda sunulan tebliğdir. İlk defa burada neşredilmektedir.

1- *Salman Mümtaz*, Azerbaycan edebiyatının gaynaqları. Tertip eden: Rasim Tağıyev, Bakú, Yazıcı (Neşriyatı), 1986 s. 354-358

Yoluhdum bir günahkâre,
Günahından üzü gare
Metainden ziyan-vare
Be-gayet peşiman gördüm.

Sınıh sahsı kimi başlar,
Çürümüş ol gelem gaşlar
Tökülmüş inci tek dişler
Yanır pir ü cavan gördüm.

Yumulmuş şol ala gözler
Giyamet yolunu gözler,
Hanı şirin, şeker sözler,
Dehanı bi-zeban gördüm.

Çürümüş şol gül endamı
Tanımaz sübh ilen şamı
Alıpdır çöhresin hamı
Yılan gördüm, çayan gördüm.

Kimi éyş ile işretde,
Kimi zövg ile söhbetde,
Kimi renc ile möhnetde,
Gatı hâlin yaman gördüm.

Gübûr ehli sifatini
Béyan étdin sen éy Gasim!
Oturma yol gıragında,
Dehi sindur haman gördüm.

Teferrüc éylemez olmuş.
Bağçalar yapılmış olmuş
Pas tutmuş söylemez olmuş,
Ağızda dilleri gördüm.

Yıhılmış sinleri dolmuş,
Belürsüz évleri olmuş,
Gamu endişeden galmış,
Ne düşvâr halları gördüm.

Çürümüş toprak olmuş ten,
Sin içinde yatır pünhan.
Boşalmış damar, ahmış gan,
Pozulmuş kefleri gördüm.

Kimi boyunun eyip yatmış,
Tecini toprağa gatmış,
Analara küsüp gétmiş
Boyun eyenleri gördüm.

Kimi zari gılıp ağlar,
Zebaniyeler canın dağlar,
Tutuşmuş sinleri yanar,
Çıhan tütünleri gördüm.

Soğulmuş şol ala gözler,
Pozulmuş ay kimi üzler,
Garişmiş gara toprağa
Gül deren elleri gördüm.

Kimi zövgile işretde,
Kimi éyş ü beşaretde,
Kimi ezab ü möhnetde,
Dün olmuş günleri gördüm.

Yunis İmre bunu gördü,
Bize andan heber verdi,
Ağlım, uşum gamu gétđi,
Gaçankim bunları gördüm.

"Her iki şe'ri yan yanaşa tutup, dikgetle ohudugda apacığ görünür ki, Yunis İmre'nin şe'ri mövzu, şekil, redif, tohunuş ve gurusuş é'tibarı ile Molla Gasım'ın şe'rine nezire olarak söylenmiş bir şe'rdir."

Salman Mümtaz yazısının devamında bu iki şiirinden birbirlerine çok yakın olan iki dördlüğü özellikle belirterek hükmünü veriyor: "Démek Sultan Veled, Yunis İmre ve Hesenoglu ile müasir bir de bir Şirvanlı Molla Gasım var imiş ki, Yunis İmre kimi büyük bir Türk sufsisine pişvalıg ve üstalıg étmişdir. Bizce Molla Gasım'ın şe'rlerini o esrlerde veya bir az sonra yazılmış cünglerde aramalıdır. Divanı ve yahud diger be'zi parçaları elde édilerse, Yunis İmre üzerindeki te'siri daha aydın görünebilecektir." ²

Şimdi her şeyden önce burada Salman Mümtaz tarafından Yunus'a ait olarak kabul edilen

*Ben dervişem diyene bir ün edesim gelür,
Segirdüben sesine varup yetesim gelür*

matla'ı ile başlayıp

*Derviş Yunus bu sözü eğri büğrü söyleme
Seni sigaya çeken bir Molla Kasım gelür*

beyitiyle sona eren şiirin, başta Gölpınarlı olmak üzere bazı araştırmacılar tarafından Yunus'un şiiri olarak kabul edilmediğini hatırlatalım. Gölpınarlı aynı redifle ve bu şiirdeki benzer ifadelerle söylenmiş bulunan Yunus'un

*İsbu vücud şehrine her dem giresüm gelür
İçindeki sultanın yüzün göresim gelür*

matlı şiirini öne sürerek bu iddiayı reddetmiş, aksine Kasım adlı şairin sözü edilen manzumesinin Yunus'a nazire olarak yazılmış olması gerektiğini bildirmiştir. Gölpınarlı ayrıca Kasım'ın adı geçen şiirinin eski divanlarda olmadığını, ancak yeni divanlarda görüldüğünü de hatırlatarak iddiasını kuvvetlendirir.³ Diğer yandan eski Yunus divanlarından birinin de içinde bulunduğu Nuruosmaniyye Kütüphanesi'nde 4904 numara ile kayıtlı Câmi'ül-Meâni adlı mecmua içerisinde Kasım adlı bir şaire ait 7 şiir bulunduğunu, belki de bu şairin Yunus'a adı geçen nazireyi yazmış olabileceğini belirtir ki, bu iddia oldukça akla yakındır.⁴ Daha sonra Muharrem Ergin bu mecmuadaki Türkçe şiirleri neşrederken Kasım'ınkilerini de yayınlamıştır.⁵

Böylece o devirde Anadolu'da Yunus'la alakası olabilecek, Kasım adını mahlas olarak kullanan başka şair olmadığı anlaşılır. Selman Mümtaz, bahsettiği ve burada almış olduğumuz şiir örneğinin de içinde bulunduğu "eski bir cönk"ten Şirvanlı Molla Kasım'a ait şiirleri neşretmiştir.⁶ Biz bu Kasımların hepsinin şiirlerini mukayese ettik. Dil, şekil ve ruh itibareyle bir yakınlık görmedik. Buna rağmen Azerbaycan'da halk

2- a.y.

3- Gölpınarlı, Aldülbaki, Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1961, s. 209, 357

4- a.y.

5- Ergin, Muharrem, Câmi'ül-Meâni'deki Türkçe şiirler. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, III. c., 3-4 . sayı, İstanbul, 1949 s. 539-569, Kasım'a ait şiirler: 565-569 arasındadır.

6- Salman Mümtaz, Azerbaycan edebiyatı, El şairleri, Bakü, 1925 s. 203-204

edebiyatı çalışmaları ile tanınan *Gara Namazof*, *Aşığın sazı ve sözü* adlı eserinde⁷ ve 1979 yılında Bakü'da neşredilen haftalık edebiyat gazetesi *Edebiyat ve İncesenet*'te *Mürsel Mürselof* ile birlikte yayınladığı "*Bir mübahise hakkında*" adlı makalede *Salman Mümtaz*'ın iddialarını Türkiye'de neşredilmiş ve ekserisi *Yunus Emre* hakkındaki bilinen eserlerden alınmış parçalarla destekleyerek tekrar etmiştir: "*Démeli her iki şairin adı çekilen "gelür" redifli şe'ri be'zi eserlerinin mezmun ve şekil bakımından birbirine benzemeleri hemin müelliflerin éyni dövrde yaşadığını, belke de bir biri ile görüş-düyünü, sé'rleşdiyini veya bir birine nezire yazdığını güman étmeye esas verir. Onların eserlerinden de anlaşılır ki, Molla Gasım Anadolu'da olduğu kimi Yunis İmre de Azerbaycan'a seyahat élemiştir. O, şe'rlerinin birinde yazır:*

*Gezirem Rum ile Şam'ı
Yuharı elleri gamu." 8*

Farklı olan *Gara Namazof* ve *Mürsel Mürselof*'un *Kasım*'ın da *Yunus*'a nazire yazmış olabileceğini kabul etmiş olmalarıdır.

Şirvanlı Molla Kasım'ın 5 şiirinden biri "tecnis"tir. Özellikle *Gara Namazof* bu tecnisi göz önünde tutarak: "*XVI. esrde yaşamış üstad Gurbanı'ye geder tecnisin nümuneleri gelip bize çatmamıştır. Molla Gasım'ın tecnisleri ise bu janrın kâmil nünuneleri sayılabilir. Onun "Haray" redifli tecnisinde ohuyurug:*

*Ehedü lemyezel vahid ü yekta,
Salma meni gözden ayağa, haray!
Münteha govruhdum te'neli sözden,
Pervane tek yandım a yağa, haray! 9*

Madem ki, tecnis'in ilk nümuneleri bu *Molla Kasım*'a aittir, hem de bu ilk örnekler mükemmel kabul edilecek kadar güzeldir, o hâlde "tecnis" in ortaya çıkıp aşıklar, halk şairleri arasında gelişmesi için pek fazla zamana ihtiyac olmamıştır? Bu inandırıcı olamaz, *Şirvanlı Molla Kasım*'ı *Yunus*'un çağdaşı saymak, bunu da "yaprakları sararmış bir çönk"e, XIII. yüzyılın dili olduğu iddia edilen bir iki şiirin diline ve ifadesine bağlamak inandırıcı olamaz. Aksine bu *Molla Kasım*'ı, *Yunus*'tan sonra, üstelik de Azerbaycan halk şiirinde "tecnis" in geniş ölçüde yayılıp örneklerini verdiği XVI. yüzyılda belki de daha sonra yaşamış olarak kabul etmek daha inandırıcı olacaktır. Nitekim Azerbaycan'ın tanınmış halk edebiyatı uzmanı *Ehliman Ahundof* un tertip etmiş olduğu *Azerbaycan aşığı ve él şairleri* adlı eserde bu söz konusu *Molla Kasım*'a ait olarak gösterilen ve bizim de *Salman Mümtaz*'dan alarak metnini vermiş olduğumuz

*Megabirden güzâr etdim
Ecaib merdüban gördüm
Garangu toprak altında,
Yatar cismile can gördüm.*

7- *Namazof, Gara Mustafaoglu, Aşığın sazı ve sözü*, Bakü, Yazıcı (Neşriyatı), 1980 s. 34-36

8- *Namazof, Gara Mustafaoglu, Mürsel Mürselof, Bir mübahise hakkında*, *Edebiyat ve İncesenet* (gazetesi), Bakü, 25 May 1979 Sayı: 21

9- *Namazof, Gara Mustafaoglu, a.g.e., s. 36*

mısralarıyla başlayan şiir, Azerbaycan'ın tanınmış halk şairlerinden *Hasta Gasım*'a ait olarak gösterilmiştir. ¹⁰ *Hasta Gasım*'ın ise XVIII. asırda yaşamış olduğu tahmin edilmektedir. Demek ki, *Selman Mümtaz*'ın Şirvanlı olanak takdim ettiği ve *Yunus*'un çağdışı olarak bildirdiği *Kasım*'ın yaşadığı devir şübhelidir ve diğer taraftan Anadolu rivayetlerinde *Yunus*'un şiirlerini mollaca bir gayretle ayıklamağa çalışan *Molla Kasım*'la bir alakasının olduğunu iddia etmek inandırıcı olmaz. Şimdilik bilinen şey *Kasım* adlı bir Azerî şairinin bilinen en eski *Yunus* nazirelerinden birini yazmış olduğudur.

Azerî klasik edebiyatında da *Yunus*'a nazire yazarlar vardır. *Gölpınarlı*, *Yunus Emre ve Tasavvuf* adlı eserinde "Tarih boyunca *Yunus*" bahsinde *Nesimî*'den söz etmez ama *Şah İsmail Hatayî*'den örnekler verir: "Hatayî, *Yunus*'un

*Keleci bilen kişinin yüzünü ağ ede bir söz,
Sözü bişirüp diyenin, işini sağ ede bir söz*

matla'lı şiirine şu nazireyi yazmıştır:

*Sözünü bir söyleyenün sözünü eder sağ bir söz
Pir nefesi dinleyenün yüzünü eder ağ bir söz"* ¹¹

Gölpınarlı yine aynı yerde bir başka nazireye işaret eder: "Hatayî *Yunus*'un:

*Bir şâha kul olmak gerek hergiz ma'zul olmaz ola
Bir eşik yastanmak gerek kimse elden almaz ola*

matla'yle başlayan şiirine de şu nazireyi yazmıştır:

*Gel bir pire hizmet eyle emek zayi olmaz ola
Mürşid etegün muhkem tut kims'elinden almaz ola..."*

Gölpınarlı ayrıca nazirelerde bazı mısra veya beytlerin de hemen hemen aynen *Hatayî* tarafından benimsenmiş olduğunu da gösterir. Yazısının devamında *Hatayî*'nin iki naziresini daha belirtir: *Yunus*'un:

*Severem ben seni candan içeri
Yolum ütmez bu erkândan içeri*

beytiyle başlayan şiirine *Hatayî*:

*Ali'yi severim candan içeri
Yolunu severem yoldan içeri*

beytleriyle başlayan naziresini ve nihayet *Yunus*'un

*Beni sorma bana bende değülven
Sûretüm boş yürür dondan içeri*

şiirine *Hatayî* :

*Bana bende demen bende değülem
Dahı bendeler var benden içeri*

10- *Ahundof, Ehliman*, Azerbaycan aşığı ve el şairleri, I. c., Bakû, Elm Neşriyyatı, 1983 s. 95
11- *Gölpınarlı, Abdülbaki*, a.g.e., s. 236

diye başlayan naziresini söyler ve yine *Gölpınarlı*'nın kanaatine göre *Yunus* gibi güzel de söyleyemez.

Hatayî'nin şiiirlerinin *Yunus Emre* ile alakası *Nihat Sami Banarlı*'nın da gözünden kaçmamıştır: "...*Şah İsmail Safevî'nin hayli mühim bir sanat cephesi, Anadolu'da Yunus Emre'den bu yana, çok yayılmış ve sevilmiş bulunan Yunus tarzı halk ilahileri söylemesidir*" 12 der.

Yunus'un *Hatayî*'ye tesiri Azerî edebiyat tarihçilerinin ve hatta Türkmen edebiyat tarihçilerinin de gözünden kaçmamıştır.¹³ *Hatayî*'ye tesirinin araştırılmış olmasına rağmen *Yunus*'un *Nesimî* üzerindeki muhtemel tesirleri araştırma konusu olmamıştır.

Yunus'un Azerî edebiyatı üzerindeki tesirleri ve büyük bir ihtimalle mistik halk şairleri, âşıklar ve tekne şairleri üzerindeki nüfuzu gereği gibi araştırılmamıştır. Bunun asıl sebebi 1920'lerden sonra Azerbaycan'da yakın zamanlara kadar hakim olan katı ideolojik tavidir. Marksist-Leninist edebiyat anlayışı olarak tanımlanan bu görüş dinî edebiyatı araştırılması gereken bir saha olarak görmemiş ve dinî mahiyetteki eserleri ihmal etmiş veya çok mecbur kalınca *Fuzulî* örneğinde olduğu gibi bilerek veya bilme-yerek yanlış yorumlamıştır. Denilebilir ki Azerî edebiyatının en az araştırılmış sahası dinî edebiyattır. Tekke şairleri, mutasavvıf şairlere önem verilmemiş eserleri neşredilememiştir. Bu bakımdan *Yunus*'un tesirleri varsa bunları öğrenmek şimdilik mümkün değildir veya tesadüflere bağlıdır. Tebliğimizin sonunda tesbit edebildiğimiz kadariyle Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Fondu'nda bulunan "*Yunus*", "*Aşık Yunus*", "*Derviş Yunus*", "*Miskin Yunus*" gibi *Yunus Emre*'ye ait olabilecek çeşitli mahlaslarla kayıtlı şiiirleri teker teker tesbit ettik ve hangi numaralı congün veya mecmuanın, hangi sahifelerinde olduğunu ayrı ayrı belirttik. Fakat bu şiiirlerin mikrofilmlerini alıp inceleme ve bu şiiirlerin *Yunus*'a ait olup olmadıklarını tesbit etme imkânımız şimdilik olmadı. Ayrıca bu mecmua ve cönkler *Yunus*'un tesirlerini gösterecek değerli malzemeye de sahiptir. Ne yazık ki, onları inceleyemedik.

Yunus Emre ancak bu son yıllarda özellikle 1980'lerden itibaren Azerbaycan'da yeniden tanınmağa başlamıştır. Bu yolda en çok emek harcayan şair ve gazeteci *Memmed Aslan*'dır. O, ilk defa 1978'de Bakû'da aylık olarak yayınlanan *Azerbaycan* adlı edebiyat dergisinde "*Türk halg şe'lerinden seçmeler*" başlığı altında neşredilen yazısında *Yunus*'un "Selam olsun", "Éşg néyledi" redifli şiiirlerini okuyuculara ulaştırdı. *Mehmet Aslan* topu topu 9 sahifelik bu yazısında *Yunus Emre*'den *Aşık Veysel*'e kadarki dönem içinde yetişmiş şiiirlerin eserlerine yer vermişti.¹⁴

Mehmed Aslan aradan çok geçmeden 1980'de *Türk halg şe'lerinden seçmeler* adlı küçük, ama önemli bir antoloji neşretti.¹⁵ Bu eserde *Yunus Emre* özel bir yer tutuyordu. Kitaba bir takriz yazmış bulunan tanınmış şair *Bahtiyar Vahabzade* de bunu hissettir-

12- Banarlı, Nihad Sâmi, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1971, s. 524

13- Türkmen edebiyatının tarihi, (Kolektif), İ.c., Redaktör: S.A. Garnıyev, Taşkent, İlim Neşriyyatı, 1975, s. 162

14- *Memmed Aslan*, Türk halg şe'lerinden seçmeler, Bakû, Gençlik (Neşriyatı), 1980 173+1 s.

mek için olmalı yazısına "Yunus İmre Işığında" adını vermişti.¹⁶ Vahabzade, Yunus'u hem büyük bir şair hem de "özünü derk étme felsefesi"nin büyük temsilcisi, bir filozof olarak değerlendiriyor; O'nun şiirlerinde düşüncenin söz, şekil ve kafiye ile mükemmel bir bütünlük oluşturduğunu söylüyordu.¹⁷

Vahabzade, burada bir de Yunus'un dilinin Anadolu Türkçesi'nden daha çok "Azerbaycan dili"ne yakın olduğunu iddia eder! Bu kanaat Türkçe'nin umumî gelişmesini, Azerbaycan Türkçesi ile Anadolu Türkçesi arasındaki yakınlıkları bilmemekten kaynaklanmış olmalıdır.

Bu kitabın 9-11. sayfeleri arasında Yunus'u tanıtan Memmed Aslan'ın kaleminden çıkmış küçük bir yazıdan sonra 12-24. sayfeler arasında Yunus'un 8 şiirine yer verilmiştir.

Memmed Aslan, Yunus'la ilgilenmeğe devam eder: 1982'de bu sefer sadece Yunus Emre ile Aşık Veysel'in şiirlerinden seçmeler yaparak İki zirve adlı antolojiyi yayınladı.¹⁸ Eserde yine Bahtiyar Vahabzade'nin "İki zirve karşısında düşünceler" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. Vahabzade, daha önce söylemiş olduklarını biraz daha değiştirip, geliştirerek tekrarlamıştır. Bu iki yazıda da Yunus hakkında kapalı hükümler veya Yunus'un ideallerini, düşüncelerini o devirde Azerbaycan'da hâkim olan katı ideolojik görüşler sebebiyle açıkça izah edememenin sıkıntısı hissedilir.

Memmed Aslan'ın hazırladığı ilk antolojinin traji 7 bindir. Bu ikinci kitabın ise traji 33 bine çıkmıştır. Halbuki Azerbaycan'da bu iki esere de ilgi çok fazla olmuş, kitaplar bir kaç gün içinde tükenmişti.

İki zirve'de, 11-76. sayfeler arasında Yunus'a ait 60 şiir yayınlanmıştı.

Memmet Aslan her iki eserinde de Yunus'un şiirlerini Azerbaycan Türkçesi'ne adapte etmiştir. Tabii ki şiirlerin bazı yerleri -hatta bir çok yeri- olduğu gibi kalmış değiştirmek gerekmemiştir, fakat bir kısım yerlerde de sözü anlaşılabilmesi için değişiklikler yapılması zarurü görülmüştür. Değiştirilen bazen bir tek kelime, bazen de bütün bir mısra olabilmektedir. Bazen de şiirin tahrif olduğunu düşünen M. Aslan metne uygun gördüğü kelimeyi koymada tereddüt etmemiştir. Biz bu metinleri gözden geçirdik, bir çok yerde metinlerin ustalıkla aktarıldığını tesbit ettik, fakat bazı yerlerde de kelimelerin yanlış aktarıldıklarını, bazı mısralarda anlamın tamamiyle değiştirildiğine şahit olduk. Amacımız bu aktarmalardaki yanlışlıkları göstermek değil. Sadece bir kaç örnek vermekle yetineceğiz.

*Seriat, tarikat yoldur varana
Hakikat ma'rifet andan içeri*

beytinde ikinci mısradaki marifet çıkartılmış, beyt;

16- Vahabzade'nin yakın devir edebiyatımız ile alakalı düşünceleri Türkiye seyahati hakkında yazmış olduğu "Ahtaran tapar" adlı hatıralarında bulunmaktadır. Bak. Vahabzade, Bahtiyar, Seğellikde bö-yüklük, Bakû, Yazıcı (Neşriyatı), 1978, s. 252-268

17- Memmed Aslan, a.g.e s. 3-8

18- Memmed Aslan, İki zirve, (Yunus İmre, Aşık Veysel-Şer'ler), Bakû, Yazıcı (Neşriyatı), 1982 140+4 s.

Şeriat, teriğət yoldur gédene

Hegigət meyvesi ondan içeri (İki zirve, s. 17) şeklinde sokulmuştur. Yine aynı şiirde

Geçer iken Yunus şeş oldu dosta

Ki kaldı kapuda andan içeri

Mehmet Aslan'ın aktarmasında

Miskin Yunus sözü tuş oldu sene

Gapında bir guldur Sultan içeri (İki zirve s. 17)

şeklinde tahrif edilmiştir.

Bazen de kelimelerin anlamı yanlış olarak açıklanmıştır: Çalap; "Azrail", (İki zirve s. 21), Gezer (Kezek; "Kangren" (s. 38). Halbuki anlamları sırasıyla "Allah, tanrı" ve "Nöbet, sıra" şeklinde verilmeliydi.

Bir de mısra'ın değiştirilmesine örnek verelim:

Dostıla birliğe biten buyruğu neyise dutan

Mülk bezüyüp dünya düzen ol bahçavan heman benem

beytinde ikinci mısra şu şekilde aktarılmıştır:

Mülk bezeyip dünya tutan ürekleri hören menem! (İki zirve s. 26)

Mehmet Aslan son olarak 1991'de *Gözellik suyu*'nu neşretti. Bu genel bir Türk edebiyatı antolojisidir.¹⁹ Anlaşıyor ki dostumuz *Mehmet Aslan* Anadolu Türk edebiyatını Azerbaycan'da tanıtmayı kendine vazife edinmiştir. Bunun için de ona ayrıca teşekkür borçluyuz.

Bu antolojinin 41-55. sayfeleri arasında *Yunus*'un 15 şiiri bulunmaktadır. Bu şiirler daha önceki antolojilerde yer almamıştır.

Az önceki tenkitlerimizin tersine yapılan bazı değiştirmeler de anlamı bozmuyor ve Azerbaycan Türkçesi'nde daha kuvvetli ve çağrışımlı bir ifade kazanıyor:

Canum ben andan bunda ezeli âşık geldim

İşki kılavuz tutup ol yola düşüp geldim

Memmed Aslan'ın dilinde

Canım o çağdan bu çağa ezeli âşık geldim

Éşğimi beledçi bilip arhasınca düşüp geldim (s. 45)

biçiminde güzel bir mana kazanıyor.

Mehmet Aslan'ın Türkiye seyahati intubalarının ürünü olan *Erzurum'un gediğine varanda*²⁰ adlı kitabında da yeri geldikçe *Yunus*'tan söz edilmiş ayrıca bir de şiir yazılmıştır:

19- Memmed Aslan, *Gözellik suyu*. Türk edebiyatından seçmeler, Bakü, Gençlik (Neşriyatı), 1991 471+1 s.

20- *Memmed Aslan*, *Erzurum'un gediğine varanda*, Bakü, İşık (Neşriyatı), 1985 250+2 s., Şiir 20. sahifedir.

*Salam olsun, goca Yunus
Salam, Şerğın söz çeşmesi!
Yüzillerin o üzünden
Türkün aşıp gelen sesi.*

...

*Yéddi yüz il başın üste
İldırımlar şığıdıgca,
Ağırlardan geldin ağır,
Ucalardan durdun uca!*

*Hardan aldın ölmeliyi,
Hardan aldın bu iksiri?
Yoh misranın diz çökene,
Yoh sözüün kem kesiri.*

...

*Yéddi yüz il evvelki tek
Dünya köhne gerdişinde
Neheng Rumî müzeylerde,
Sen dillerde öz işinde! (s. 38-39)*

Azerî edebiyatında Yunus ilhamıyla şiir yazan bir kaç şair var: *Abbas Abdulla, Bah-tiyar Vahabzade, Müzeffer Şükür ve Zelimhan Yakub*. Bunlar arasında *Abbas Abdulla*'da Yunus tesiri hemen görülmez, o taklitçi değildir. Yunus'un tesiri *Abdulla*'nın ruhuna halk şiirinin yüzlerce şiiriyle birlikte, ana dilinin sırlarıyla yerleşmiştir ve ancak dikkat edilebilirse yakalanabilir.

Ondan da bir örnek verelim: Şu şiire kendisi Yunus'tan alıntı ile başlamış:

*"Dünya benim rızgımdır
Halgi benim halgımdır..."*

Yunus İmre

*Dünyanın gucağında
Ağlayan biz gülen biz,
Bölünmeyen torpağı
Parça parça bölen biz.*

*Haksız bizi haklayıp
Gözümüzü bağlayıp
Niye bunca ağlayıp
Göz yaşını silen biz.*

*Kim kaçandır, kim govan?
Ay kaçan, kaçma dayan!
Éloğlum, "Besdir oyan!"
Öldüren biz, ölen biz. 21*

"Mezaristanda" adını taşıyan bir başka şiirinden:

*Bir şehere varid oldum
Sévinçle gem ortaglıdır
Sévinç galıp torpag altda
Gem yüyürür, ayaglıdır.*

*Altında zıkr édir mini
Üstünde şürk édir mini
Bahıp da fikr édir mini
Dünya sirli soraglıdır.*

*Géden Hakka govuşupdu,
Min küfrden sovuşupdu
Galanlardan soruşupdu:
Kim haksızdır, kim haklıdır?*

...

*Ben bir Abbas Abdullahım
Varsa yok olsun günahım
Bağışla beni Allah'im
Adım adına bağlıdır.22*

Nisbeten daha genç şairlerden biri olan *Zelimhan Yakub*, tamamen âşık tarzı, hece vezniyle şiirler yazmaktadır. Halk şiirini modern şiir ile boş ölçüşecek seviyeye ulaştırmasıyla şöhret kazanmış çağdaş bir ozandır. Kendisinden yazmakta olduğu "*Yunus Dastanı*"nın bir çok yerlerini dinledim, Yunus'u ifade etmek, günümüzde yaşatmak bakımından fevkaledé güzel başarılar göstermiş, fakat bu şiirleri yazma imkânım olmadı ve bunlar henüz Azerbaycanda bile neşredilmedi. Burada adını anmakla yetiniyoruz. Şiirler çıktıktan sonra edebiyat tarihçileri hükmü vereceklerdir.

Azerbaycan'a *Yunus*'un bu 750. doğum yılını kutlama faaliyeti henüz gereği gibi yansımamıştır. Çıkan yazılar parmakla sayılacak derecede azdır. Bunların içinde bir tanesi yaklaşımı, yorumu ve Yunus'u takdimi ile dikkati çekiyor. Bu yazı Azerbaycan Halk Çephesi reisi *Ebülföz Elçibey*'in "*Bizim Tanrı sévgimiz*" adını taşıyan kıymetli makalesidir.²³ *E. Elçibey* yakın zamanlardaki siyasî hareketlerle adını duyurdu. Bu bakımdan Türkiye'de herkes onu sadece siyasî bir lider olarak tanıyor. Halbuki o aynı za-

21- *Abbas Abdulla*, Sonsuzluğa géden kervan, Bakü, Yazıçı (Neşriyatı), 1988 s. 110

22- *Abbas Abdulla*, a.g.e., s. 145-146

23- *Ebülföz Elçibey*, Bizim Tanrı Sévgimiz, Edebiyyat (gazetesi) 11 Yanvar/Ocak 1991, Sayı: 2 (2449) s. 1-1

manda bir ilim adamıdır. Tarih ve özellikle Türk kültür tarihi üzerinde çalışmaları vardır. *Yunus Emre* hakkında yazdığı bu makalede de bilim adamı tavrını açıkça gösteriyor. Çok geniş bir açıdan yaklaşarak *Yunus*'u anlatıyor. Daha doğrusu Azerbaycan Türklerine takdim ediyor. Yazısına Türklerin İslam dinine girişleri "Şaman düşüncesi" olarak adlandırdığı eski Türk tefekkürü ile Samî (İslamî Arap düşüncesi) düşüncesinin Selçuklular ve İlhanlılar zamanında Ortadoğuda yeni bir senteze, başta *Farabî* olmak üzere Türklerin de büyük katkısı ile ulaştırıldığını açıklayarak başlıyor. Sonra Türkler arasında *Mevlana*, *Yunus Emre* ve *Ahmet Yesevî* gibi tarikat mensuplarının hakikate ilim ve sevgi yolu ile nasıl ulaşmak istediklerini özlü bir şekilde izah ediyor, sözü *Yunus*'a getirerek "*Yunus Emre Hakkı marifetle bulmayı kendinin asıl gayesi olarak kabul ediyor ve daima bu yolda ilerleyerek ondan zevk alıyor, hayatın manasını sırf bunda gördüğü için Cenneti istemiyor.*" diyor. Şarktaki ve *Yunus*'taki "Marifet" anlayışına hususî bir değer veriyor. Daha sonra da *Yunus*'un Azerî şairlerine tesirlerinden kısaca bahsederek bizim de temas ettiğimiz bazı örnekleri veriyor. Bu yazı *Yunus*'a çok geniş bir açıdan bakmanın, O'nun Türk-İslam âlemindeki düşünce ve dünya görüşünün gelişmesindeki rolünü açıklamaya çalışmanın bir ürünüdür. Türk milletinin Tanrı ve insan anlayışının *Yunus*'ta sevgi (aşk) şeklinde tezahür ettiği ifade edilmiştir.

Bir yerde aynen şöyle deniyor: "*Yunus Emre'nin şerhlerinin derin me'nasına varılmasa béle, onları ohudugca insanda bir gönül rahatlığı, bir ruh inceliyi ve güzelliği duyulur. İster istemez tekrar tekrar ohumag isteyirsən.*"

Yazısını *Yunus Emre*'den alıntı iki şiir ile bitiriyor. Bu parçalar "Münacat-ı Muhammed" ve "Cevab-ı Huda"dan alınmıştır. Bu şiirleri değerlendirirken Hz. Muhammed'in insanları doğru yola yöneltmek için var olduğunu, ahirette de inananlara şefaateceğini *Yunus*'tan alınmış mısralarla ifade eder: "*Yunus Tanrı'nın adından Hz. Muhammed'e seslenmektedir ve Tanrı O'na cevap vermektedir. (Bu şiir bazılarınca diğer Yunusların olarak kabul edilmektedir.)*

*Derdilere verdim deva
Hacetini gıldım reva
Meni seven, seni seve
Bağışladım ümmetini*

Bu şiir Hz. Muhammed'in yolunda giden *Yunus*'un insan sevgisinin bir belirtisi olarak sunulmaktadır.

Bizim görebildiğimiz yazılar içerisinde *Yunus*'u gerçek yönleri ile değerlendiren bu makaledir.

Yunus hakkında oldukça yakın bir zamanda neşredilen bir yazı da *Müzeffer Şükür Mechul*'e ait bir denemidir. 5 Haziran 1991 tarihinde Edebiyat gazetesinde neşredilen yazı "*Hakk âşığı, hakk ışığı*" adını taşımaktadır.²⁴ *Yunus* şöyle anlatılıyor "*Ne özünden evvel ne de özünden sonra insana Yunus İmre geder yahın ve doğma olan, onun*

24- Müzeffer Şükür Mechul, Hakk âşığı, hakk ışığı (Yunus İmre-750), Edebiyyat (gazetesi) 5 İyul/ Temmuz 1991 Sayı: 27(2474) s. 7

derdleriyle dertlenen, gaygılarıyla gaygılanan başka bir şair düşünmek mümkün deyil!"

Görüldüğü gibi yakın ilişkiler içinde olduğumuz Azerbaycan'da *Yunus Emre* hakkında fazla bir şey yapılmış sayılmaz. Bunun sebebi Azerî Türklerinin *Yunus*'a kayıtsız olmaları değildir. Yakın zamanlara kadar "Türk" adı geçen her şeyden şüphelenen ve onu yasaklayan resmî zihniyet, katı ideolojik tutum, Türk Edebiyatının Azerbaycan'da ancak Moskova gözünden görülmesine izin vermişti. Şimdi artık bu perde aradan kalkmış ve Azerbaycan Türkleri kendi gözleriyle Türkiye'ye bakmaya başlamışlardır. Çok yakında neye ihtiyaç duyduklarını ve bizlerden neleri almak istediklerini göreceğiz.

Yunus Emre'ye veya diğer Yunuslara ait olabilecek, Azerbaycan'daki mecmua ve cönklerde bulunan şiirler şunlardır: 25 (Mecmua veya cönklerin numaraları verildikten sonra, şiirlerin hangi varaklarda olduğu da belirtilmiştir.)

No: 15 *Yunis* $\frac{A-371}{13917}$; 58^b, No: 17 $\frac{A-340}{11918}$ 12^b, 17^a, 17^b, 18^b, 19^a, 19^b, 29^b, 94^b, 102^a

No: 59 $\frac{A-426}{13375}$; 3^a, 5^a, 7^a, 7^b, 13^b, 31^a, 31^b, 35^a Aynı cönkte *Yunus Emre* : 5^b, 14^b,

Aynı cönkte *Miskin Yunus* : 1^b, 3^a, 12^b, 13^a, 14^a

No: 111 *Yunis* : $\frac{A-222}{10542}$: 13^a Bu cönkte ekseriyetle Azerî şairlerinin şiirleri vardır.)

No: 167 *Yunus* $\frac{B-3771}{22903}$: 1^a, 1^b, 3^a, 3^b, 4^a, 4^b, (Çoğu Azerî şairi) :

No: 182 *Yunus* : $\frac{B-1393}{4184}$: 25^a, 28^a, 30^a

No: 19 *Yunus Misgin* : $\frac{B-1255}{11238}$: 93^b, 94^b

No: 73 *Miskin Yunus* : $\frac{B-1255}{5181}$: 100^b

No: 88 *Aşık Yunus* : $\frac{A-314}{5181}$ 51^a

No: 138 *Miskin Yunus* : $\frac{B-576}{8852}$ 51^a

25- Elyazmaları kataloğu (Cönkler), Redaktör: C.V. Gehramanoğlu, Bakû, Elm Neşriyyatı, 1977 (Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası-Respublika Elyazmaları Fondu). Makalemizde gösterilen yazma eserlerin numaraları bu katalogda aynen kullanılmıştır. Biz de bir kısmını buradan aynen aldık.

2. AZERÎ EDEBİYATINDA NAMIK KEMAL*

(Tanınması, eserlerinin neşri ve sahnelenmesi, tesirleri)

a. Azerbaycan Matbuatı ve Namık Kemal

Namık Kemal düşünceleri, idealleri ve mücadeleleriyle Türk toplumunu kendi çağından başlayarak güçlü bir şekilde tesiri altına almış; nesilleri peşinden sürüklemiş, onlara günümüze kadar yol göstermiş, örnek olmuştur.

Çeşitli türlerde eserler vermiş olmasına rağmen o, herşeyden önce "vatan ve hürriyet" mücahidi olarak gönüllerde yer tutmuştur. O'nun ilk akla gelen özelliği bu taraflıdır. Şairliği, yazarlığı daha arka planda kalır.

Hürriyet XIX. asrın en büyüleyici, en çekici kavramlarındandı; toplumları peşinde sürükleyen, ezilen insanlara ümit ve mücadele azmi veren sınırlı bir gücü vardı.

Kemal, eserleri, mücadelesi ile "vatan ve hürriyet fedaisi", "hürriyet kahramanı" ünvanlarıyla bu kavramı, bu yüce ideali kendi şahsıyla birleştirmiş gibiydi. Millet N. Kemal'i kahramanlaştırmış, millî ideallerin ayrılmaz bir parçası hâline getirmişti. O artık bütün devirlerde hürriyet taraftarlarına en ümitsiz anlarında bile yol gösterecekti.

Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten! diyen erkek sesi, gür haykırışı, bütün inandırıcılığını, tesirini samimiyetinden alıyordu. N. Kemal'in şiirine güç veren, insanların gönlünde taht kurmasını sağlayan onun sözlerindeki bu katıksız samimiyettir. Bu samimiyet Kemal'in kararlı mücadeleleriyle bir kat daha değer kazanıyor, daha büyüleyici ve inandırıcı oluyordu.

Belirtmeğe çalıştığımız bu taraflarıyla N. Kemal yalnız Türkiye'de değil, diğer Türk ve İslam ülkelerinde de etkili olmuştur. O'nun Türkiye dışındaki Türkler üzerinde ne gibi tesirleri olduğu, İran hürriyet mücadelelerinde düşünceleriyle oynadığı rol, henüz gereği gibi incelenip açığa çıkartılmamıştır.

Bu makalemizde Namık Kemal'in Azerbaycan'da tanınmasını, eserlerinin neşrini ve tesirlerinin tesbit edip açıklamağa çalışacağız. Konunun kendine özgü mahiyeti sebebiyle de Kemal'in Kazan, Batı Türkistan ve İran'a tesirlerinden de kısaca söz edilecektir.

* Daha önce "Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi, 1989, Sayı: 5 "te çıkmış bulunan bu makale yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiştir.

N. Kemal'in Azerbaycan'daki tesirlerini incelemeden önce XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarındaki Çarlık Rusyasının umumî durumunu anahatlarıyla hatırlamak, Kafkasya ve Azerbaycan'ın Rus istilasını altındaki yaşayışını kısaca gözden geçirmek gereklidir.

XIX. asrın sonlarında Avrupa'da insan hakları gelişir, siyasi rejimler daha demokrat bir görünüm kazanırken, Rusya dünyadaki en katı depotizmi temsil eden ülkeler arasındaydı. Devletin *halkla* ilişkileri son derecede kötü ve insanlık dışıydı. Askerî bir devlet görünümündeki Rusya'da özellikle köylülerin hayatı içler acısıydı.

Kafkasya ve Azerbaycan'da hayat, 1828'de tamamlanmış istiladan sonra yavaş yavaş değiştirilmişti. Rus köylüsüne göre çok daha iyi durumda olan Kafkasya-Azerbaycan müslümanları, Rus istilasından sonra sahibi oldukları topraklar üzerindeki mülkiyet haklarını büyük ölçüde kaybetmişler "toprak kölesi" durumuna sokularak Rus müjlikleriyle aynı seviyeye indirilmişlerdi. Ruslar eliyle yeni bir feodal düzen kurulmuştu.

Rus istilasına ve sömürgeciliğine karşı yürütülen mücadeleler kesik kesik devam etse de netice alınamıyordu. Yine de 1835-1859 yılları arasındaki *Şeyh Şamil* harekâtı gibi büyük millî ayaklanmalar, Azerbaycan'da sık sık patlak veren isyanlar, istiklal ve hürriyet ümidini yaşatmağa devam ediyordu.

Avrupa'dan gelen hürriyetçi ve demokrat fikirler Rusya'yı da sarsmağa başlamıştı. Nihayet 1905 yılında gerçekleştirilebilen ihtilalin doğurduğu serbestlik havası, ümidleri yeşertmeğe başladı. Rusya'da yaşayan Türkler-Müslümanlar arasında uzun zamandan beri gizli gizli oluşmağa başlamış bulunan fikirler açığa çıktı. Fikrî, edebî, içtimâî ve siyasi faaliyetler büyük bir hızla gelişme gösterdi.

En önemli gelişmeler matbuat hayatında görüldü. 1905 yılına kadar bu ülkedeki Türkler ancak birkaç önemli gazete, dergi çıkartabilmişlerdi. Konumuzla yakından ilgileri sebebiyle, belli başlılarını kronolojik bir sırayla vermeği yararlı buluyoruz: *Ekinçi* (Bakû, 1875-1877), *Ziya* (Tiflis, 1879-1880), *Keşkül* (Tiflis, 1879-1885), *Ziya-yı Kafkasiyye* (Tiflis, 1880-1884), *Kaspi* (Rusça, Bakû, 1881-1919), *Tonguç* (Bahçesaray, 1881), *Tercüman* (Bahçesaray, 1883-1918), *Mir'at* (Petersburg, 1902-1903), *Şark-i Rus* (Tiflis, 1903-1905), *Hayat* (Bakû, 1905-1906), *İrşad* (Bakû, 1905-1908), *Kazan Muhbiri* (Kazan 1905-1910), *Fikir* (Uralsk 1905- ?), *Yıldız* (Kazan, 1906-1918), *Ülfet* (Petersburg, 1905-1907), *Debistan* (Bakû, 1906-1908), *Molla Nasreddin* (Tiflis, 1906-1917), *Burhan-ı Terakki* (Astarhan, 1906-1910), *Vakit* (Kazan, 1908-1918).¹

En önemlilerini yazmağa çalıştığımız bu gibi yayın organlarını kısa zamanda yenileri takip etti. Türk aydınları düşüncelerini daha açık bir şekilde anlatmak, kitlelere ulaştırmak imkânına kavuştular. Siyasi, ictimâî, dinî meselelerle ilgilendiler, teşkilat-

1- Biz bu listeyi daha çok Nazim Ahundof'un *Azerbaycan'da dövr-i matbuat* (Bakû, 1965), Nadir Devlet'in *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi, 1905-1917* (Ankara, 1985 s. 171-223), R.R. Arat'ın "Matbuat" (maddesi), *İA*, VIII. c., (s. 380-381) gibi eserlerine dayanarak çıkardık. Parantez içinde sürele yazınların çıktıkları yerler ve tarihler gösterilmiştir. Bunlar ve daha başka bu gibi yayınlar Türkiye ile Rusya yönetimindeki Türklerin kültürel ilişkilerini tesbit etmede birinci kaynakları teşkil ederler.

landılar. Maarif mes'elelerine özellikle ağırlık verdiler. Yeni okullar açtılar, buralarda "*Usul-i cedid*" adı verilen yeni metodlarla öğretimi yaygınlaştırdılar. Siyasî hayata doğrudan doğruya katıldılar. 1905'te I. Rusya Müslümanları Kongresi'ni, 1906'da ikincisini ve yine aynı yılda 3.sünü gerçekleştirdiler² 1906'dan itibaren 1917'ye kadar Rus meclisine temsilciler gönderdiler; siyasetle aktif olarak ilgilendiler.

1905'den sonraki serbestlik ortamında basılan kitaplar, neşredilen süreli yayınlardan sonra Kırım, Kazan, Kafkasya, Azerbaycan gibi Türk yörelerindeki fikir hayatının gelişmesi, buna tesir eden medenî merkezler daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Bütün bu bölgelerde, XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında Türkiye'nin büyük tesiri vardı. Kazan bölgesi ayrıca Batı Türkistan (Buhara, Semerkant), Kafkasya medreseleriyle sıkı ilişkiler içindeydi. Aynı şekilde Azerbaycan, İran ve Irak muhitleriyle bağlarını koparmamıştı.

Rus yönetimindeki müslümanların büyük bir çoğunluğunun İstanbul üzerinden Hacc'a gitmeği bir gelenek hâline getirmiş olduklarını da bilmekteyiz.

Bu gibi durumlar Rusya'daki Türklerin-Müslümanların Türkiye ile alakalarını sürekli kılmış; Türkiye'nin kültürel, dinî tesirlerini daha uzun ömürlü ve kalıcı hâle getirmiştir. Aynı şekilde Hacc'a giden topluluklar, mukaddes topraklarda boy atan düşünceleri, dinî temayülleri -bu arada Arap müslümanlarının en geniş manada tesirlerini- dönüştürme ülkelerine belirli nisbette taşımışlardır. Hacı kabilelerine Türkiye'de özel bir ilgiyi gösterildiğini ve yine bu kabilelerin ülkelerine dönerken birçok dinî ve edebî eseri beraberinde götürdüklerini de gözden uzak tutmamalıyız. İstanbul'da matbaacılığın, Rusya'daki müslümanlardan daha önce gelişmesi, bu şehirde basılan kitaplara olan ilgiyi artırmıştır. Nitekim bu yolla bazı eserlerin başta *Muhammedeyye*, *Mevlid* olmak üzere Rusya'nın Kuzey doğusunda yaşayan Türkler arasında yayıldığını biliyoruz.³ Aynı şekilde modernleştirilmiş Osmanlı mekteplerindeki yeni öğretim metodu da başta *Gaspıralı* olmak üzere bir çok aydını etkilemiş böylece "*Usul-u Cedid*" mekteplerdeki öğretim Türkiye ile bağları kuvvetlendirmiştir. Bir yandan da bu mekteplerde Türkiye'de basılmış bazı ders kitaplarının okutulması fikrî ve edebî yakınlaşmayı sağlamıştır.⁴

Böylece İslam ülkeleri arasındaki fikrî gelişmelerin bağı hiç kopmamış Türkiye "Halife"nin memleki olması bakımından da Rus teb'ası Türklerin-Müslümanların üzerinde her zaman manevî nüfuzunu korumuş, ayrıca İstanbul onlara kendi dillerinde hitab eden medenî bir merkez olma özelliğini 1920'lere kadar sürdürmüştür.

Çarlık idaresi altında yaşayan Türkler üzerinde tesirleri olan bir diğer merkez hiç şüphesiz ki Rusya'nın kendisidir. Bu ülkenin tesirlerini de Rus tesiri ve Batı Avrupa düşüncesinin tesirleri olarak ikiye ayırmak gerekir. Özellikle Almanların Rus yenileşme ve ilim hareketleri tarihindeki rolü göz önünde tutulmalıdır. XIX. asırdaki bazı Türk ay-

2- Nadir Nevlet, *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi 1905-1917*, Ankara, 1985 Bu eserde düzenlenen kongreler ve alınan kararlarla alakalı geniş bilgiler bulunmaktadır.

3- Ahmet Temir, "*Kuzey Türk Edebiyatı*", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976 s. 505-521

4- Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987

dınları -çok az sayıda olsalar da- Almanca, Fransızca gibi dilleri Rusça'nın yanında öğrenerek doğrudan doğruya Batı Avrupa edebiyatını ve düşüncesini tanıma imkânı bulmuşlardır. Hatta bu dillerle eserler yazan kimseler de olmuştur. Buna rağmen aydınların büyük bir kesimini doğrudan doğruya Rus düşüncesinin, edebiyatının etkilediğini belirtmek gerekir. O dönemde Rusça'ya çevrilmiş Batı dünyasına ait eserlerin de bir hayli olduğunu ayrıca belirtmeliyiz. XX. asırda Batı düşüncesinin, edebiyatının tesirleri süratle artmıştır.

Özellikle medrese menşe'li aydınlar arasında daha çok Arapça ve ikinci derecede Farsça vâsıtasıyla Mısır, Hindistan (Pakistan) tesirlerini de unutmamak gerekir.

Bütün bu muhitlerin hepsinde büyük tesirleri olan *Cemaleddin Efganî*'yi hatırlamak bile XX. asrın başlarındaki Türk yurtlarının, İslam ülkelerinin birbirleriyle sıkı ilişkilerinin hududlarını, mahiyetini anlamamıza yardımcı olabilir.

XIX. asrın sonları, XX. asrın başlarında Kafkasya, Azerbaycan ve diğer Türk yurtlarındaki fikir, din ve edebiyat hayatı hakkında, çalışmamızın mahiyeti icabı zarurî gördüğümüz bu girişten sonra artık *Namık Kemal*'in Azerbaycan'da tanınması ve tesirleri konusuna geçebiliriz.

∴

Çok az sayıda olsalar da bazı Azerbaycan aydınların *Namık Kemal*'i hiç olmazsa 1870'ten itibaren, özellikle 1873'teki *Vatan Yahud Silistre*'nin kopardığı fırtına sebebiyle tanınmış olduklarını, hakkında birşeyler duyduklarını tahmin edebiliriz. Azerbaycan'la Türkiye arasındaki yakın alakalar bu şekilde düşünmemize imkân veriyor. Kesin bir hükme varmak için o dönemde yazılmış hatırat tarzı eserler, seyahatnâmeler ve bilhassa 1870-1875 yılları arasında -diğer Türk bölgeleri bir tarafa- hiç olmazsa Kafkasya'da neşredilen Rusça gazeteler de taranmalıdır. Bu gazeteler arasında en önemlileri; *Bakinskie Listok* (1871-1872), *Bakinskie İzvestiya* (1876-1887), *Kaspiy* (1881-1919) vs. dir. Ne yazık ki bu gibi Rusça yayınları tarama imkânımız olmadı.

1875-1877 yılları arasında yayınlanan Rusya'daki Türklerin çıkarmış oldukları ilk Türkçe gazete *Ekinçi*'de *Namık Kemal*'le alakalı herhangi bir habere rastlanmamıştır.

Rusça bilen bazı aydınların *Vatan Yahud Silistre* piyesinin ilk temsilinde İstanbul'da cereyan eden hadiseler, *Namık Kemal* ve arkadaşlarının sürgünü, bu oyunun Rusça'ya çevrilmesi ve yazarı hakkında çeşitli vesilelerle Rusya'da neşredilen bazı yazılar sebebiyle⁵ bu "vatan kahramanı"nın adını duymuş, kendisi hakkında birşeyler öğrenmiş olmaları da ihtimal dahilindedir.

Neşir yıllarını daha önce belirttiğimiz, Kafkasya muhitinde 1879-1891 yılları arasında yayınlanmakta olan *Ziya*, *Ziya-yı Kafgaziyye*, *Keşkül* gibi süreli yayınlar da tarafımızdan tamamen taranmış *Namık Kemal*'le alakalı bilgilere tesadüf edilmemiştir. Esasen o dönemlerdeki katı Rus sansürü sebebiyle *Namık Kemal* gibi İslamcı ve vatan-

5- Abdulkadir İnan, "Rus matbuatında Namık Kemal ve eserleri" (makale), *Namık Kemal Hakkında*, Ankara, 1942 (DTCF Neşriyatı) s. 297-301

sever bir mücadele adamının Kafkasya, Azerbaycan yörelerinde hakkında yazı, haber çıkması pek mümkün değildi.

Bu durumda Azerbaycan'da *Namık Kemal*'in tanınması ve tesirleri hakkında ilk bilgileri veren Ahışa Türklerinden, Tiflis'te uzun yıllar gazetecilik yapmış olan *Ömer Faik Numanzade* (1872-1938)dir. Bu yazar *Hatirelerim* adlı eserinde 1882'de tahsil için İstanbul'a geldiğini, bir yıl kadar Fatih medresesinde okuduğunu sonra 1883-1891 yılları arasında Darüşşafaka'da tahsiline devam ettiğini söyler. İstanbul'daki mektep hayatını anlatırken "... Mektebde gazete ve mecmüenin, taze edebiyatın üzüünü görmezdik. Hefte-de bir defe mektebden dışarı çıhdığı(muz) vaht ele geçen marağlı edebiyatı hesret ve teeccüble ohurdug. Meşhur ingilabçı ve edib Namık Kemal Bey'in çap edilmeyen (basılmamış) eserlerini, hususiyile sultana garşı yazdığı hecv ve söyüşlerini tapıp mektebe getirir, gizli suretde ezberleyirdik. Ediplerden en çoğ Kemal'in ve tengidleri hoşumuza gedir, bunlar telebe dillerinde destan olurdu. Bu sıralarda yeni edebiyat ile eski edebiyat mübahise ve vuruşmalarını birinci müdafie eden Mahmud Ekrem, Abdülhak Hamid, Fikret ve başgaları ile eskilik terefdarı Muallim Naci, Hacı İbrahim(in) yazılarını da marağla ta'kib edirdik." ⁶

Numanzade ayrıca Darüşşafaka'da elle yazılarak çıkartılan (herhalde bir duvar gazetesi ?) gazetede de *N. Kemal*'in yolunda, tesiri altında şiirler yazıldığından da söz etmektedir.⁷

Yine aynı yazar 1894'te Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan Şeki şehrinde "Maarif Cemiyeti" tarafından bütün Kafkasya muhitinde ilk olarak açılan "Usul-i cedid" mektepten ve kendisinin de burada hocalık edişinden bahsederken sözü ders kitaplarına getirir "... Hükûmete verilen programda tarih dersi yoh idi. Buna göre de İstanbul'dan getirilen kitablار mektebde gizli ohudulurdu. Ehtiyat için bu kitablارın cildleri cırılır (kapakları yırtılıyor), Bağçasaray'da çap olunmuş kitablارın cildleri içine goyulurdu."⁸ Bu söylenenler Azerbaycan'ın sıkı ilişkileri içinde olduğu muhitleri göstermesi bakımından da önemlidir. Aynı şekilde o yıllarda Azerbaycan'ın bir çok yerlerinde açılmış bulunan yeni tarz mekteplerde, Türkiye'den getirilmiş ders kitaplarının okutulduğunu biliyoruz. Gence'deki "Ruhani Mektebi"nin açılışından ve burada okutulan derslerden bahseden *Naki Keykurun*, Genceli asillerden Refioğlu Hacı Mehemed Hüseyin Bey'in İstanbul'dan *Mehmet Bey* isimli bir şahsı öğretmen olarak bu okula getirttiğini bildirir. Ayrıca *Abdulla Sur* adlı bir gencin bütün masraflarının karşılayarak onu İstanbul'a okumaya gönderdiğini haber verir. Aynı şekilde 1904 yılında da yine İstanbul'dan *Hayrettin* ve *Akif Bey* adlı muallimlerin bu okula celb edildiğini kaydeder.

N. Keykurun, aslında dinî ilimlerin okutulması gereken bir medrese olan bu okulda, din dışı derslerin, tarih ve edebiyat derslerinin de geniş ölçüde, Ruslardan gizli olarak okutulduğunu, her türlü kontrole karşı sıraların üzerinde dinî eserlerin bulundurulduğunu özellikle belirtir.

6- Ö.F. Numanzade, *Hatirelerim*. Neşreden: Şamil Gurbanof, Bakü, 1985 s. 29-31

7- Ö.F. Numanzade, a.g.e., s. 30

8- Ö.F. Numanzade, a.g.e., s. 40

Bu gibi yerlerde daha çok İstanbul'da modernleştirilmiş mekteblerin kitapları veya Kırında *İsmail Gaspiralı Bey*'in yaymağa çalıştığı usul-i cedid metoduna uygun yazılmış kitaplar okutuluyordu.

İşte bu gibi sebeplerden dolayı *Namık Kemal* sadece edebiyata, siyasete ilgi duyan yetişkinler arasında değil, orta mektep çocukları arasında da bilinmeğe, okunmağa başlanmıştır. Bunda elbette ki Türkiye'de okumuş *Abdulla Sur* gibi aydınların veya doğrudan doğruya gizli bir şekilde Türkiye'den getirilmiş öğretmenlerin büyük rolü olmuştur. *N. Keykurun* böyle öğretmenlere sahte İran pasaportu temin edildiğinden de bahsetmektedir.

Yine *N. Keykurun*'un anlattıklarına göre 1905'te Rus meşrutiyet hareketinin tesiriyle Kafkasya'da Gürcü ve Ermeniler kendi dillerinde "marsalyez" söyleyerek nümayişler tertip ediyorlarmış. Bir kısım Azerî aydınları kendi ana dillerinde okuyacak bir şey bulamadıkları için marşı Rusça okumaya mecbur kalıyorlarmış. Bu aydınlardan bir kısmı -bu hadiseyi nakleden *N. Keykurun* de dahil olmak üzere- İstanbul'daki tahsilini tamamlayıp Gence'ye dönmüş olan mualim *Abdulla Sur*'a başvurarak Türkçe bir marsalyez yazmasını isterler. O da hemen kaleme sarılarak

*"Kafkaslılarız zinetimiz kanlı kefendir,
Kavgada bugün can veririz, nam alırız biz."*

diye başlayan şiiri yazar. *N. Keykurun* gerisini şöyle hikâye ediyor: "*Bitirince yazdıklarını hepimiz istinsah ederek ezberledik. Gence şehri halkı tarafından gökleri çınlatan bu "marsalez" Rusları da Ermenileri de Gürcüleri de bastırdı. Aradan 15 sene geçtikten ve Türkiye'ye iltica ettikten sonra anladım ki, Abdulla Sur'un o esnada aklına Namık Kemal'in "Osmanlılarız biz" şiiri gelmiş ve bunu "Kafkaslılarız" şekline sokmuştur. O zaman Sur'un bir anda vatan şairinden aldığı bu ateşin mısralar, mukaddes yurdumuz Azerbaycan'ın gönüllere ferahlık veren berrak semalarında, derin akisler yaparak uyanış ufuklarını okşarken binlerce vatan âşıkının sarsılmaz imanı, güfte ile beslenen, millî ideale sarılan ahengi içinde tek bir ruh gibi canlanmıştı...*" 9

Namık Kemal'le alakalı bilgilere rastladığımız ikinci bir hatırat *Eziz Şerife* aittir. 1905'ten sonraki kuşağa mensup olan ve özellikle *Keçmiş günlerden* 10 adlı günü gününe yazılmış notlardan ibaret hatıratında Azerbaycan aydınlarının dünyasına ışık tutan; onların görüşlerinin, zevklerinin kaynaklarını ve mahiyetini açıklayan *Eziz Şerif* (1895-1988) bu kuşağın Türkiye ile da alakalarından da söz eder. Babasının okuduğu kitapları anlatırken "... *Bunu da deyim ki atamın ecnebi edebiyatından büsbütün bi-haber olduğunu demek düz olmaz. Onun kitapları arasında Avrupa ediblerinin Türkçe'ye*

9- *N. Keykurun*, "Mekteb-i Ruhani", Azerbaycan İstiklâlîne hazırlık safhaları", Ankara, Azerbaycan (dergisi), Aralık 1957 (?), Sayı: 70 (?), s. 5-7 *Nor*: Dergi ciltlenirken kapakları atılmıştır. İç kapakta da tarih ve sayı kaydı bulunmamaktadır. Bunun için kesin tarih ve sayı saptanamamıştır.

10- *Eziz Şerif*'in hatıraları iki ayrı nüsha hâlinde neşredilmişlerdir; dolayısıyla bazı farklılıklar gösterirler. a) *Keçmiş günlerden*, Bakû, 1977, 300 s. b) *Keçmiş günlerden*, Birinci kitap; *Atam ve men*. Bakû, 1983, 612 s. Notlarda baskı tarihleri verilerek kullanılmışlardır.

ve Farsça'ya çevrilmiş bir sıra eserlerle beraber, Rus dilinde çap edilmiş bir néçe kitab... galmışdı".¹¹

27 Ağustos 1913 tarihli notlarında "Aşşam Türk yazıçısı Namuk Kemal'in " [Rüya]Yuhu" eserini ohumağa başladım. Hoşuma geldi. Atama da ohudum. Saat dokuzda gurtardıg."¹²

Eylül-Ekim 1913 arasına ait notlarında Tiflis'te seyrettiği tiyatro oyunlarından söz ederken "Güçlü zadegân teatrında Kerimof, Hakkı, Veli, Kirmanşahlı ve başgalarının iştiraki ile Namuk Kemal'in sehneye goyulmuş üç eserin: Zavallı Çocuk, Veten, ve Akif Bey tamaşasına bahmışam."¹³ diyor.

Eziz Şerif bu aylara ait günlük notlarını kaybettiği için, hatıratını neşre verirken akında kalanları kısaca özetlemekle yetinmiştir. Belki de söz konusu günlere ait defterleri kaybolması idi, seyrettiği bu oyunlar hakkında tenkidlerine, intibalarına tesadüf edebilirdik.

Aynı yazar, meşhur şair Hüseyin Cavid(1882-1941)le alakalı notlarında da Namuk Kemal'den söz eder. 3 Mart 1913 tarihli günlük kaydında "Aşşam Hüseyin gelmişdi. Edebiyyatdan söhbet başlandı. O, Türk yazıçıları Namuk Kemal, Ahmet Hikmet, Abdülhak Hamid ve başgalarından mene neğledirdi. Hüseyin hamudan artug Hamid'i sevirdi."¹⁴

Eziz Şerif'in bu notlarında Namuk Kemal'in tiyatro eserlerinin 1912-1914 yılları arasında Tiflis'te oynanmaları hakkında da bilgiler vardır: 1912/13 tiyatro mevsiminde Tiflis'te oynanan eserler sayılırken, bunların arasında, (1912'nin Ağustos'undan 1913'ün Mart'ına kadar) Zavallı Çocuk, Gâve-yi Ahenger (Ş.Sami), gibi eserler de zikredilir.¹⁵ Bir başka yerde de: "Gündeliyimdeki géydlerden Tiflis teatrının 1913/14. il mövsümünün Namuk Kemal Bey'in dalbadal verilmiş üç eseri ile başladığı me'lum olur: Sentyabr'ın 19'unda Auditoriya(Tiflis'te bir sahne)da Hebib Köçerlinski ve İsmail Heggi'nin iştiraki ile Zavallı Çocuk, Sentyar'ın 27'sinde Gürcü teatrında Kirmanşahski ve Heggi'nin iştiraki ile Veten ve Oktyabr'ın 4'ünde Kirmanşahlı ve Veli'nin iştiraki ile Akif Bey tamaşaya goyulmuşdu. Bu tamaşalar haggında gündeliyimde müfessel me'lumât yohdur. Nedense müfessel gündeliklerim de Avgust'un 28'inden Okyabr'ın 29'una geder iki ay müddetinde bir boşlug emele gelmişdir (ortaya çıkmıştır) ve bu iki ay haggında heç bir me'lumat galmamıştır." ¹⁶

Elde edebildiğimiz bu hatıratlardaki bilgilerden sonra Namuk Kemal'in Kazan türkle-ri arasında da tanınması ve eserlerinin neşri hakkında -konumuzun kısmen dışında olmasına rağmen- kısa bilgiler vermenin yararlı olacağını sanıyoruz.

N. Kemal'in tesirleri daha 1900 yılından önce Kazan Tatarları arasında görülmeğe başlamıştı: Tatar tiyatro yazarı Gali Asger Kemal, Namuk Kemal'in Zavallı Çocuk'unun

11- Eziz Şerif, a.g.e, 1983, s. 163
 12- Eziz Şerif a.g.e, 1983 s. 200
 13- Eziz Şerif a.g.e, 1983 s. 203
 14- Eziz Şerif a.g.e, 1977 s. 94-95
 15- Eziz Şerif a.g.e, 1977 s. 159
 16- Eziz Şerif a.g.e, 1977 s. 163

taşbasma bir nüshasını elde etmiş, tekrar tekrar okuyup Osmanlı Türkçesi'ne iyice nüfuz ettikten sonra bu eserin tesiriyle 1898'de *Behitsiz igit* adlı bir dram yazmış; ayrıca *Zavallı Çocuk*'u da 1900'da *Kızganiç bala*¹⁷ ismiyle Kazan Türkçesi'ne aktarmış; sonra da *Üç bedbehit* adlı dramını yazıp her üç eseri de bastırmıştır. *Gali Asger Kemal*, (1900'den sonra) *Vatan Yahud Silistre*'yi *Vatan* adıyla, *Abdülhak Hamid*'in *Duhter-i Hindu*'sunu *Hindli kız* adıyla Kazan Türkçesi'ne adapte edip yayınlamıştır.¹⁸

Ziya Nasirî adlı bir mualim de *N. Kemal*'in *Rüya*'sını Tatar Türkçesi'ne aktarmış; *Rüya-Tüş* adıyla 1907'da Kazan'da bastırmıştır¹⁹ *Ziya Nasirî* kitaba "*Türk şairlerinden edib-i meşhur Namuk Kemal Bek'in hürriyyet ve esâretini şâirâne tasvîr ettiği nâdirü'l-emsâl bir risâle-i kıymetdârning tercümesidir*" kaydını koymuş; bu sözlerden sonra *Namuk Kemal*'in kendi fotoğrafının altına yazmış olduğunu bildirdiği:

"*Namus ile irfanı yetişmez mi mükâfat,
İkbâl yolu gerçi Kemâlin kapanıktır.
Çok ak göremezsen de saçında, sakalında
Elminnetillillah yüzü ak alnı açıktır.*"

dörtlüğünü ilave ederek, kendisinin *Namuk Kemal*'e hitaben yazdığı kıt'ayı okuyucularına sunmuştur:

"*Hâşâ değildir fikri ey üstad
Tanzir-i kelâmıng nâçiz Ziya'ning
Ta'mûm-i feyzing kasd etdim ancak,
Zîrâ ki, âlem meftûn-ı kelâmıng*"²⁰

Elbette ki, *Namuk Kemal*'in Kazan, Kırım çevrelerine tesirlerini bu bir kaç satırlık bilgi ile açıklamak imkânsızdır. Bunu tesbit etmek için özel bir araştırma yapmak, en azından bu yörelerde çıkmış olan süreli yayınları -bunların en önemlilerinin adları ve neşir yılları ileride bildirilmiştii- taramak lazımdır. Hiç olmazsa *Tercüman*, *Kazan Muhbiri*, *Vakit* taramalıdır.²¹

İleride de bahsettiğimiz gibi 1905 Rus ihtilalinden sonra baskının hafiflemesiyle Rus idaresi altındaki Türklerin yayın hayatında büyük bir canlılık görüldü. Basılan eserlerle fikir akımları, edebî anlayışlar ortaya çıktı. Kırım, Kazan, Kafkasya (Azerbaycan da dahil olmak üzere) yörelerinde neşredilen süreli yayınlarda Türkiye ile alaka-la haberlerin, yazıların bolluğu ayrıca bazı Türkiyeli yazar ve şairlerin eserlerinin bu

17- *Namuk Kemal*, *Kızganiç Bala*. Üç fasıldan giybaret teatr oyunu. (Türk yazarı Namik Kemal'ning "Zavallı Çocuk" dramasının) G. Kazani (G. Kemal) işlegen tercime. Kazan, 1900 Bak: H. Meh-mudov, İ. İlyalova, B. Gyzzet; Oktyabrge Kadergi Tatar Teatri, Kazan, 1988 s. 347

18- Gabburahman Sagdi, *Tatar edebiyatı tarihi*, Kazan, 1926 s. 165-173 Elimizdeki matbu nüsha değil, daktilo edilmiş bir nüshadır bunun için bölüm başlığını da vermemiz uygun olur: "Matur edebiyatı devamı, Tatarçılık hareketi hem Gali Asger Kemal dramaları". Ve ayrıca şu eser: İbrahim Nurullin, *XX yüz başı Tatar edebiyatı*. Kazan, 1966 s. 88-127

19- *Namuk Kemal*, *Rüya-Tüş*, Mütercim: Ziya Nasirî, Kazan Maarif Kütüphanesi, 1907, 31 s. Bu eser için ayrıca bak: Seyfettin Özege başış kitapları kataloğu, Hazırlayanlar: A. Bayram, S. Çögenli, Er-zurum, 1980 Katalog no: 11838

20- Ziya Nasirî, a.g.e., s. 2

21- Nadir Devlet'in *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1905-1917* adlı eserinde bu yıllarda çıkan süreli yayınlar hakkında geniş açıklamalar bulunmaktadır.

sürelî yayınların sahifelerinde yer alması veya müstakil olarak basılması., 1905'ten önce de, bu yörelerde Osmanlı Türkiyesinin fikir hayatının, edebiyatının takib edildiğini, benimsendiğini gösterir. Önceden böyle bir ilgi olmasaydı 1905'ten hemen sonra Türkiye ile alakalı yazılar, yorumlar, metin neşirleri bu kadar kolay ve sür'atli bir şekilde gerçekleştirilemezdi.²²

Bu yakın alakalar sebebiyle 1905 meşrutiyet hareketinin hemen peşinden *Namuk Kemal*'in eserleri Azerbaycan'da neşredilmeğe başlar.

Gence'de "Türk dili mualilimi" olarak çalışan *Mirza Mehemed Ahundzade, Kemal'in Rüya* (Rö'ya), *Vatan Yahud Silistre* (Veten Yahud Slistre)²³ adlı eserlerini Azerbaycan Türkçesi'ne adapte ederek 1907'de bastırır.

Kısmen gözden geçirme imkânını bulduğumuz *Rüya*'da dil itibariyle pek fazla bir farklılık göremedik. Bu da tabiidir. Eserin iç kapağında (2. sahife) *N. Kemal*'in "*Namus ile irfanı yetişmez mi mükâfat*" mısra'ı ile başlayan kıt'ası aynen verilmiştir.

Azerbaycan'ın tanıdığı mizah şairi *Mirze Elekber Sabir*, *Namuk Kemal*'in kitaplarını Azerbaycan Türkçesi'ne nakleden *Mirza Mehemed Ahundzade*'nin her iki kitapta da yaptığı işi ifade etmek için kullandığı "Osmanlıcadan nakl ve tercüme", "Türk-i Azerbaycan'a nakl ve tercüme" şeklindeki açıklamalarını yanlış bulmuş ve sonradan çok meşhur olan şu dörtlüğü yazmıştır:

"Osmanlıcadan tercüme Türk'e" bunu bilmem,
Gerçek yazıyor Genceli, ya in ki, henekdir;
Mümkün iki dil bir birine tercüme, amma
"Osmanlıca'dan tercüme Türk'e" ne demekdir? ²⁴

Sabir'in bu şiiri ilk defa 17 Noyabr (Kasım 1910'de *Güneş* gazetesi'nin 70. numarasında *E.S.* imzası ile neşredilmiştir.

Mirza Mehemed Ahundzade'nin "Vatan Yahud Silistre"nin diline ne kadar müdahale ettiğini belirtmek üzere kitabın üçüncü ve dördüncü sahifelerinin fotokopisini makalemize ilave etmeyi yararlı gördük. Buradan da anlaşılacağı gibi *M.M. Ahundzade*, herhalde zamanın Rus sansürünün dikkatini çekmesinden kuşkulandığı için eserin başına *Namuk Kemal*'in koyduğu "İhdâ" başlıklı, "Yaşasın askerimiz! "Yaşasın vatan!" sözleriyle sona eren ithaf kaydını kitabına almamıştır.

M.M. Ahundzade, eserin dilini nisbeten daha sade bir hâle getirirken bazı ifadeleri çıkartmış, bazılarını da yanlış aktarmıştır. Bu aktarmanın başarılı olup olmadığı ayrıca bir tahlile muhtacdır. Konudan uzaklaşmamak için bu kadarıyla yetiniyoruz.

22- Bunun için Garpıralı'nın faaliyetlerini, Abdurreşid İbrahim'in çalışmalarını, Ö.F. Numanzade'nin hatıralarını göz önünde bulundurmak yeterli olabilir.

23- N. Kemal. *Rö'ya*. Osmanlıcadan Azerbaycancaya nakl ve tercüme edeni: Mirza Mehemed Ahundzade. Tiflis Matbaası, 1907 37 s. 14x12 cm. (Neşriyat-ı Gayret, Aded: 11) Not: Bu künye şu bibliyografik eserlerden alınmıştır: *Azerbaycan Kitabı* (Bibliyografiya) İ.C., 1780-1920, Bakû, 1963, s. 57, Katalog künye numarası: 392 N. Kemal, *Veten Yahud Silistre*. Dört perdede teatr. Türki-i Azerbaycan'a nakl ve tercüme eden: Mirza Mehemed Ahundzade, Nâşir: Muhtar Gazızade, Gence, Hacı Hesen-zade Metbeesi, 1907 71 s. 21x13 cm., *Azerbaycan Kitabı*, s. 57, Katalog numarası: 391

24- Hophopname, Tertip eden: Memmed Memmedov, Bakû, Yazıcı Neşriyatı, 1980, s. 293 ve s. 462

Namık Kemal'in en karakteristik iki eserinin aynı yılda Azerbaycan'da bastırılması kendiliğinden, birden bire ortaya çıkan bir teşebbüs olamaz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Azerbaycan muhiti 1907'den önce de *N. Kemal*'i bir "hürriyet ve vatan şairi", "İslam mücahidi", "yeni edebiyatın öncüsü" olarak tanımış ve sevmiştir.

Vatan Yahud Silistre'nin *Mahmud Nedim Garagözof* adlı birisi tarafından da Azerbaycan Türkçesi'ne aktarıldığı 21 Fevral (Şubat) 1907 tarihli Bakû çıkan *İrşad* gazetesinde haber verilmiştir.²⁵ Fakat bu metnin batırılmadığını, ancak oyunun sahnelenmesi sırasında aktörler tarafından kullanıldığını ve daha sonra da metnin kaybolduğunu veya ele geçmediğini biliyoruz.²⁶

Namık Kemal'in 1907'de Azerbaycan Türkçesi'ne aktarılan diğer bir eseri de *Zavallı Çocuk*'tur. *Sakine Hanım Ahundova* tarafından *Behtsiz Bala* adıyla aktarılan eser bastırılmamış, yalnız tiyatro topluluklarının, aktörlerin elinde dolaşmış bu da *Vatan Yahud Silistre* gibi kaybolmuştur. *Gülnehal* de 1920'de aktör *Kâzım Ziya* tarafından Azerbaycan Türkçesi'ne aktarılarak "İntikam" veya "Kaplan Paşa" adlarıyla oynanmıştır.²⁷ *Namık Kemal*'in tiyatro eserlerinden ileride ayrıca bahsedileceğinden burada tafsilâta girmiyoruz.

1908'de Türkiye'deki Meşrutiyet hareketi, 1905 Rus ihtilali ile canlanmış bulunan Rusya yönetimindeki Türklere de yeni ümidler vermiş, bir çok kimse İstanbul'a tahsil için veya çeşitli sebeplerle, gelmiş, bu şehirde hatta cemiyetler kurarak bir çok ictimâî, siyasî faaliyetlere katılmıştır. Azerbaycan'dan bu şekilde İstanbul'a gelenler arasında *Hüseynzade Ali Bey* (Ali Turan.) *Ahmet Ağaoğlu*, *Hüseyn Cavid*, *Mehemmed Hâdi*, *Mehemmedağa Şahatahılı*, *Yusuf Vezir Cemenzemini* (Yusuf Bey Vezirof), *Habib Sahir*, *Muciz* vs. gibi şahıslar memleketlerine döndükten sonra Osmanlı-Türk fikir hayatının, edebiyatının önemli eserlerini, problemlerini Azerbaycan'a taşımada büyük rol aynadılar. Böylece Türkiye-Azerbaycan arasında tarihin hiç bir döneminde görülmeyen bir kültürel yaklaşım, işbirliği 1905-1920 yılları arasında gerçekleşmiş oldu Buna bağlı olarak Azerbaycan'da edebiyat ve edebî dil Türkiye Türkçesi'nden büyük ölçüde etkilendi.

İşte *Namık Kemal*'in Azerbaycan'da tanınması, tesirlerinin ortaya çıkışı bu genel çerçeve içinde cereyan etti. 1905'ten sonraki serbest matbuatta hürriyet ve vatan şairinin bir çok şiiri, makalesi veya hayatı, görüşleri hakkında yazılar neşredildi. Yayımlanan şiirlerine nazireler yazıldı veya *Namık Kemal*'in tesiri altında şiirler yazan, O'nun

25- Gulam Memmedli, *Azerbaycan teatrının salnamesi 1850-1920*, (I. c.), Bakû, 1975 s. 138'den naklen. Ayrıca s. 145

26- Makalemizin sonunda *Namık Kemal*'in oyunlarının Azerbaycan ve diğer Türk bölgelerinde sahnelenmeleriyle alakalı cedvelde, oynanan eserlerin kimler tarafından tebdil edildiğine dair kayıtlar da vardır. Bu kayıtlar fikir yürütmemize imkân veriyor.

27- *Sakine Hanım* ve *Kâzım Ziya*'ın tebdilleri hakkında da sözü edilen cedvelde kronolojik sıraya göre bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca *Sakine Hanım Ahundova* (1865-1927)'nin adaptesi hakkında bak. *Atabala Hacıbabayev. Unudulmaz sehne ustaları*, Bakû, 1981, s. 32 Adapte edilen eserlerin büyük bir kısmı basılmamış *Nicat* tiyatro topluluğunun arşivinde muhafaza edilmiştir. İslam Cemiyet-i Hayriyye'sinin bünyesinde bulunan bu topluluğun bütün arşivi, dekor ve kostumleri, 1918 yılının Mart ayında Bakû'da Ermenilerin çıkarttığı kargaşalık ve katliam sırasında, Cemiyet-i Hayriyye binasının yakılması sebebi ile yok olup gitmiştir.

ideallerini benimseyen kimseler yetişti. Aynı dönemde *N. Kemal*'in başta *Vatan Yahud Silistre*, *Zavallı Çocuk* olmak üzere bir çok oyunu defalarca sahnelendi ve büyük ölçüde ilgiyle karşılandı.

Çünkü, Namık Kemal yalnız bir vatan ve hürriyet şairi olarak zulme, istibdada karşı mücadele etmiş idealist bir kahraman olarak değil, aynı zamanda yeni edebiyat anlayışının da önde gelen bir temsilcisi olarak görülüyordu. Bütün bunlara O'nun İslamcı, dolayısıyla Batı müstemlekeçiliğine karşı dünya müslümanlarını müdafaa eden yanı eklenince tesirleri kendiliğinden artıyordu.

1905'lerde Azerbaycan'da edebî anlayışlar arasında büyük bir mücadele söz konusu idi. *N. Kemal* yeni edebiyat anlayışını benimseyen çevreler nezdinde ideal bir modeldi. Çarlığın zulmü altında, istismar edilen Azerbaycan için *N. Kemal* örnek alınacak, yolunda gidilecek en ideal insanlardandı. Bu bakımdan Azerbaycan'da çok sevildi ve kısa zamanda aydınlar üzerinde ve bilhassa tiyatro eserleriyle geniş halk yığınları üzerinde etkili oldu.

Biz *Namık Kemal*'in önce Azerbaycan'da tanınmasını ve sonra da tesirlerini elimizdeki imkânlar nisbetinde belirlemeğe çalıştık. Bunun için de yukarıda bahsettiğimiz gibi önce Azerbaycan'da kitap hâlinde basılan veya oynanmak için aktarılan dramlarından söz ettik. Şimdi de gazete ve dergilerde, ders kitaplarında *Namık Kemal*'den nasıl söz edildiğini, hangi şiir ve yazılarının nerelerde neşredildiğini belirlemeğe çalışacağız.

b. Azerbaycan Ders Kitaplarında Namık Kemal

Daha önce de bahsedildiği gibi Türkiye'den getirilerek okutulan Osmanlı mektep kitaplarını göz önünde tutmamıza rağmen, çok açık bir şekilde bu kitapların adlarını yazarlarını ve baskı tarihlerini tesbit edemediğimiz için bu kitapların rolü hakkında fazla iyimser bir tahminde bulunmak istemiyoruz. Esasen 1908 meşrutiyetine kadar Osmanlı mektep kitaplarında *Namık Kemal* pek fazla bir yer tutmuş değildir (?). Burada tereddüt edilmeyecek olan husus, Azerbaycan'ın *Namık Kemal*'i ilk defa Osmanlı neşriyatından doğrudan doğruya tanımış olduğudur.

Azerbaycan'da yazılmış ve o dönemlerde okutulmuş mektep kitaplarının büyük bir kısmını gördüğümüzü, incelediğimizi de iddia edemeyiz. Ancak elimize geçen kitaplara göre bir değerlendirme yapabiliyoruz.

Bulabildiğimiz en eski ders kitabı 1912'de Bakû'da basılmış olan *Ferhad Ağazade* (Şarklı, 1880-1930)'nin *Edebiyyat mecmüesi*'dir.²⁸ Bu eserin mukaddimesinde mekteplerde tahsil için yeterli kitap olmadığından, İstanbul'dan gelen kitapların da eksik konular itibarıyla ve bazı başka sebepler yüzünden²⁹ ihtiyaca cevap vermediğinden şikâyet

28- F. Ağazade, *Edebiyyat mecmüesi*. Derslik. Mekteb ve medreselerde uşaglara mehsus ğiraet kitabçasıdır. Bakû, 1912

29- Yazar bu sebepleri belirtmiyor.

edilmektedir. Ayrıca bu eserde kendilerinden örnekler sunulmuş bazı yazarların hâler-cümeleri için, İstanbul'da okumuş olan ve bir Türk edebiyatı tarihi yazdığını bildiğimiz *Abdullah Sur*(1883-1912)³⁰un yardımcı olduğunu açıklamıştır.

Ağazade'nin bu kitabı Azerbaycan'da çok beğenilmiş ve yıllarca okutulmuştur. Ter-tip tarzı itibarıyla *Ziya Paşa'nın Haraba'ını* ve *Ebüzziya'nın Nümune-i Edebiyyat-ı Os-maniyye'sini* hatırlatan bu eser Türk edebiyatı, Fars edebiyatı, Rus edebiyatı ve Garb edebiyatı olmak üzere dört bölümden oluşmuştur. "Türk edebiyatı" 92-208. sahifeler arasındadır. Namık Kemal'le alakalı kısım 113-135. sahifeler arasında bulunmaktadır. 113. sahifedeki kısa bir haltercümesinden sonra matla'ları aşağıda yazılı olan 4 şiiri (114-117. sahifelerde) ve "Fikrî Galebe" (117-119 arası), "London" (119-127), "Ahlak-ı İslamiyye" (127-135) adlı 3 yazısı alınmıştır.

Şiirlerinin matla'ları:

1. şiir: "*Çekmedim dünyâda zencir-i esâret bârını
Kayd-ı dünyâdan müberrâyım bilir dünyâ beni*"
2. şiir: "*Yâd eder cândan o zâlim âşkı yâd etse de
Mevt ile eyler gam-ı âlemden âzâd etse de*"
3. şiir: "*Sana senden gelir bir işte ancak dâd lâzımsa
Ümidin kes zaferden gayrıdan imdâd lâzımsa*"
4. şiir: "*Hakîr olduysa millet şânına noksan gelir sanma
Yere düşmekle cevher sâkât olmaz kadr ü kıymetten* 31

Yazılar:

1- *Fikre galebe* adıyla neşredilen yazı "*Bir kerre tarihleri gözümüzün önüne ala-lım...*" cümlesiyle başlıyor. Namık Kemal'in *Hürriyyet-i efkâr* (Hadika, 1873 Numara: 3) adlı makalesinin baş taraftan kısaltılmış şeklidir, görüldüğü gibi adı da değiştiril-miştir³².

2- *London* adıyla neşredilen bu makale "*London'a enmüzec-i âlem denilse mübala-ğa değildir.*" cümlesiyle başlıyor. N. Kemal'in *Terakki* (İbret, 1872, numara: 45)³³adlı makalesi baş tarafından gösterilen cümleye kadar kısaltılarak kitaba alınmıştır.

30- *Abdulla Sur*: 1906-1909 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi'nde okuyup, dönüşte Gence'de edebiyat öğretmeniği yapmıştır. Büyük bir Türk edebiyatı tarihi hazırlamış, baskıya vermiş fakat eser kay-bolmuştur. Ancak bazı kısımları ele geçmiştir. Kalan kısımlar Azrb. EA, Elyazmaları Ensitiütü-sü'nde muhafaza edilmektedir. Bu notlar içerisinde *Şinas'iye*, *Namık Kemal'e* ait olanlar da vardır. Ne yazık ki, inceleme imkânımız olmadı. Bak. Kemal Talibzade, *XX. esr Azerbaycan edebî tengidi 1905-1917 iller*. Bakû, 1966 s. 241-255

31- Örnek olarak alınan metinlerdeki bir iki imla bozukluğu veya tashih hatası düzeltilmiştir. Örnek olarak verilen son beyt, *Hürriyet kasidesi*ndendir. Görüldüğü gibi baştan iki beyt antolojiye nedense alınmamıştır.

32- F. Ağazade'nin kitabında verilen metinleri Namık Kemal'inkileriyle karşılaştırırken çoğu kere *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*(2.c.)ni (İstanbul, 1978) kullandık. Bulamadıklarımız için başka eserlere baktık.

33- *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* (2.c.) s. 193-202

3- *Ahlak-ı İslamiyye* Bu makale de "*Cihanda İslam'dan başka bir mezheb var mıdır ki, herkesi meksûbâtının lâ-akall...*" sözleriyle başlamaktadır. Bu makalenin aslını ve neşir yerini tesbit edemedik.³⁴

Bu kitapta daha sonra *İsmail Safa, Rezaizade Ekrem, A. Hâmid* v.s. gibi diğer Türk şair ve yazarlarına da yer verilmiştir. Hatta 254. sahifeden sonra bulunan "Garb edebiyatı" bölümünde de Osmanlı Türk şairlerinin bir kısım tercümeleri örnek olarak alınmıştır.

Tesbit edebildiğimiz kadariyle *Namık Kemal*'den bahseden ikinci ders kitabı *Abdulla(h) Şaik* ve *Hüseyn Cavid*'in birlikte yazdıkları *Edebiyyat dersleri*'dir. 1919'da basılmış bu eserin "Lirik edebiyatı" adlı bölümünde şöyle deniyor: "*Eserinde muharrir kendi hissiyâtını oğşar ve kalbinin çarpıntularına tercümân olursa lirikdir.*"

Namık Kemal Bey'in Vatan mersiyesini tedkik edelim: Şair güzel vatanının istibdâd ve cehâlet pençesi altında mahv u nâbûd olduğunu görür ve ondan dolayı kalbini çırpındıran ve rahatsız eden hissiyât ve teessürâtı ateşin ve rengin bir lisân ile başkalarına ifadeye çalır."³⁵

Şiir bu şekilde değerlendirildikten sonra örnek verilmemiştir.

Bu ders kitapları arasına, 1923-1927 yıllarında Azerbaycan'da öğretim üyesi olarak bulunan *İsmail Hikmet* (Ertaylan)'in Bakû'da 4 cilt hâlinde basılmış olan *Türk Edebiyatı Tarihini* de katmak gerekir. Çünkü bu kitap Azerbaycan'da büyük bir rağbetle karşılanmış ve Türkiye Türklerinin edebiyatının tanınması ve yayılmasında eşsiz bir hizmet görmüştür. Azerbaycan'da yüksek okullarda okutulan en ciddî ders kitapları arasında yer almıştı. Hâlen de Bakû'da kullanılan kaynak eserler arasındadır. Hâltercemeleri, tahliller, tenkidler yanında örneklere de bir hayli yer verilmiş olması kitabın değerini artırmış, kullanım alanını genişletmiştir.

Ertaylan'ın bu eserindeki *Namık Kemal* maddesi, diyebiliriz ki Azerbaycan'da şimdiye kadar neşredilmiş en mükemmel değerlendirmeleri ve en kıymetli bilgileri kapsamaktadır. Eserin "Türk Edebiyatı Tarihi, XIX. asr başlangıç" (Bakû, 1925) kısmının 203-247. sahifeleri *Namık Kemal*'e ayrılmıştır. Bu eserdeki şiirler:

- a- *Hürriyet kasidesi* (s. 229-229)
- b- "*Sen oldun cevrine ey dil-şiken mahzûn ben mahzûn*" (s. 234) mısra'ı ile başlayan kıt'a, (232-234. sahifeler arasında da *Namık Kemal* için yazılmış şiirlerin bazılarında alınmış örnekler vardır.)
- c- *Herkesin ta'n eyleyen kâlâ-yı isti'dâdına*
Kârgâh-ı fitratın ta'rîz eden üstâdına" (s. 243-244) matla'lı gazel,
- ç- *Vâveylâ* (s. 244-246)
- d- *Edüp fülk-i cihan-peyma-yı dil azm-i yem-i ma'na*
Açıldı bâdbân-ı aşk Bismillahi mecrahâ (s. 246-247) matla'lı gazel,

34- *İbret* (25 Teşrin-i Sani 1288, No: 66)te çıkan *Ahlak-ı İslamiyye* adlı makale olabilir. İbret'i göremediğimiz için karşılaştıramadık.

35- *Edebiyyat dersleri*, Bakû, 1338/1919 s. 72-73

Namik Kemal'den bahsedilen bir başka ders kitabı: *H.Zeynalli, İsmail Hikmet, A. Musahanlı, A. Şaik'in müştereken tertib ettikleri Edebiyyat dersleri'*dir. 1928'de Bakû'da basılmış bulunan bu kitap orta dereceli okullar için hazırlanmıştır. 209-212. sahifelerde önce N. Kemal'in çok kısa bir hâiltercümesi verilmiş sonra "Menfada" başlığı altında hürriyet kahramanının hapishanedeki duygularını anlatan bir mensur kısım alınmıştır. Bu kısmın büyük bir ihtimalle N. Kemal'in mektuplarından birinden alındığı tahmin edilebilir.

Bu parçanın sonunda metinle alakalı olarak şu sorulara yer verilmiştir: "*Bu parçada N. Kemal'i néce tanıyırsınız, N. Kemal'in ingilabçı rûhu neden ibaretdir? Bu edebî tarza ne déyirler?, Mektubların hangi nev'leri vardı, bu hangi nev'idendir?*" 36

Sorulardan Namık Kemal'in hürriyet ve vatan kahramanı yanına ağırlık verilmek istendiğini anlaşıyor.

Ders kitaplarının dışında belki de N. Kemal'i Azerbaycan'da en çok tanıtan ve halka sevdiren gazete ve dergilerdeki yazıları, şiirleridir. Bunlarla aynı tarihlerde sürekli olarak sahnelenen oyunlarını da bir arada düşünürsek, Namık Kemal'in geniş halk kitlesi tarafından benimsenmesinin sebepleri daha rahat anlaşılır.

Biz Namık Kemal'in hangi şiir veya yazılarının ne zaman hangi süreli yayınlarda neşredilmiş olduğunu kısmen tesbit etmeğe çalıştık. Elbette daha sıhhatli bir neticeye ulaşmak için belli başlı bütün süreli yayınların taranmış olması gerekir. Bunun için de Bakû kütüphanelerinde uzun zaman çalışmak lâzımdır. Bizim, Bakû'da çok az bir zaman içinde aldığımız aşağıdaki sonuç daha fazla malzemenin toplanabileceğini gösteriyor. Araştırmamız sırasında Namık Kemal'in yayınlanan şiirlerine çok kısa bir zaman içerisinde nazireler yazılmış olduğunu tesbit ettik. Bu aynı zamanda Azerbaycan'daki edebî hayatın canlılığını göstermektedir.

c. *Füyuzat* 37 Dergisinde Namık Kemal

1906-1907 yılları arasında Bakû'da *Hüseynzade Ali Bey* (1864-1942) tarafından çıkartılmış olan *Füyuzât*'ın 1 Noyabr (Kasım) 1966 tarihli 1. sayısında *Ahmet Raik*'in "Musahabe-i edebiye" (s.29-30) başlıklı yazısında edebiyata meraklı gençlere tavsiye edilen Osmanlı edipleri arasında Namık Kemal de vardır.

Füyuzat'ın aynı sayısında *Hüseynzade Ali Bey* "*Tolstoyluk nedir?*" adlı yazısında Tolstoy'u "cihanın en büyük üdebasından biri" olarak adlandırdıktan sonra "*onun (Tolstoy'un) nazîrlerini müslüman âleminde arayalım: Yeni Türklerden Namık Kemal Bey hatıra geliyorsa da, fakat Kemal Bey, Tolstoy'la kıyas olunamaz; Çünkü, Kemal'in ömrü vefa etmedi. Kemal Bey devr-i Kemâlê hünüz yetiştiği sıralarda ve ancak elli yaşında bulunduğu hâlde Osmanlı istibdadının seyyiatı karşısında kahrından çürüyüp Sakız*

36- *Edebiyyat dersleri*, s. 209-212

37- *Füyuzât*. Haftalık edebî, ilmî, siyasi, ictimai jurnal. Müdürü ve redaktörü: Ali Bey Hüseynzade, Bakû, 1906-1907 Not: 38 sayı çıkmıştır.

ceziresin menfasında fevt oldu. Kemal Rusya'da ve Ruslar arasında dünyaya gelseydi, belki bi-hakkın bir kemal olurdu; Tolstoy da Türkiye'de bulunsaydı, aslâ Tolstoy olmazdı." der.

3 Mart 1907 tarihli 11. sayıda (s. 166-167) Namık Kemal'in bir portresi ve bunun altında da

*Amâlimiz efkârımız ikbâl-i vatandır
Serhaddimize kal'a bizim hâk-i vatandır*

matla'lı *Vatan şarkısı* yayınlanır. Şiirdeki "Osmanlılarız" ifadesi dergide "İranlılarız" şeklinde değiştirilmiş, bu da bir notla açıkça belirtilmiştir. Bu şiir Azerbaycan'da geniş bir alaka uyandırmış, bir kaç şair tarafından tanzir edilmiştir. İleride bunlardan da bahsedilecektir.

15 Mart 1907 tarihli 12. sayıda, Kırmırlı *Hasan Sabri Ayyzof*'un *Neden bu hâle kaldık* adlı 3 perdelik tiyatro eseri tefrika edilmeğe başlanır. Bu eserin baş kısmına prolog olarak N. Kemal'in şu cümleleri alınmıştır: "*Tiyatro şol âyineye benzer ki erbâb-ı temâşâ içinde kendisini görür.*", "*Tiyatro eğlencedir fakat eğlencelerin en fâidelisidir.*"

16 Eylül 1907 tarihli 22. sayıda (s. 344-345) "Üdebâ-yı Osmaniyenin bazı akvâl-i hikemiyeleri" başlıklı bölümde Namık Kemal'in de şu cümlelerine yer verilmiştir: "*Tiyatro şol âyineye benzer ki erbâb-ı temâşâ içinde kendisini görür*", "*Ademin hayvâniyyeti yemekle, insâniyyeti okumakla kâimdir*", "*Hep gördüğümüz gibi yazmakta ne terakki olabilir, biraz da düşündüğümüz gibi yazmalıyız*", "*Şîr-hârlar beşiğini, çocuklar eğlendiği yeri, gençler ma'îşet-gâhını, ihtiyârlar kûşe-i ferâğatini, evlâd vâlidesini ve âilesini ne türlü hissiyat ile serverse, insan da vatanını o türlü hissiyât ile sever*", "*Her dindê ve her millette, her terbiye ve her medeniyetde hubb-i vatan, en büyük faziletlerden, en mukaddes vazifelerdendir.*"

26 Eylül 1907 tarihli 23. sayıda (s. 376) "Güzel sözler" başlığı altında yine bazı Osmanlı şair ve yazarlarının vecizelerine yer verilmiştir. Bunlar arasında Namık Kemal'e ait olanlar şunlardır: "*Bir milletin kuvve-i nâtıkası edebiyat ise, temâsil-i edebin nâtıkâ-i zi-hayâtı da tiyatrodur*", "*Tiyatro aşka benzer insanı hazin hazin ağlatır fakat verdiği şiddetli tesürlerde de bir lezzet bulunur*", "*Tiyatro eğlencedir fakat eğlencelerin en fâidelisidir*" şeklinde daha çok Namık Kemal'in tiyatro ile alakalı görüşlerine yer verilir. Bunların bir kısmı *Celal* mukaddesinden alınmıştır. O sıralar N. Kemal'in bazı eserleri Azerbaycan sahnelerinde oynanıyordu. Bunlar kronolojik sıraya göre ileride belirtilmiştir. Anlaşıyor ki, yazarımızın yeni edebiyat hakkındaki görüşleri de en az eserleri kadar etkili olmuştur. Bu kanaatimizi destekleyen bir yazı da 1.12.1907 tarihli 32. sayıda neşredilen *Ahmet Kemal*'in "*Zebân-ı muhtelif*" başlıklı makalesidir. Bu makalede İran edebiyatının Türk edebiyatı üzerindeki zararlı tesirlerinden söz edilirken N. Kemal'in "*Lisân-ı Osmânînin edebiyâtı hakkında bazı mülâhazâtı şâmildir*" adlı yazısından "*Erbâbına ma'lûmdur ki ekseri âsârında İrân'ın tahrîri tasvîrine benzer*" cümlesi ile başlayan paragraf aynen alınmış, ayrıca bu sözlerin Namık Kemal'e ait olduğu

bildirilmiştir. *Ahmet Kemal* iddialarını desteklemek için N. Kemal'in bu sözlerinden yararlanmıştır. Yazısına şöyle devam eder "*Anlayabildik mi? İşte biz otuz seneden beri İrân'ın edebiyât-ı Osmâniyye'ye olan sû-i te'sîrinden şikâyet ediyoruz ve elhamdüllilah mahbûb ve şarâb ile bed-mesti-i harâb olmuş olan edebiyât-ı İraniyye te'sîrâtından âhiren edebiyât-ı azîzemizi tahlîse muvaffak olduk.*"

Görüldüğü gibi İran edebiyatı hakkındaki görüşlerde doğrudan doğruya Namık Kemal'in tesiri vardır. O, yeni edebiyatın öncüsü ve nazariyecisi olarak da Azerbaycan'da belirli bir iz bırakmıştır.

d. *Şelâle* ³⁸ Dergisinde Namık Kemal

Bakû'da 1913-1914 yıllarında çıkartılmış olan *Şelale* dergisi Anadolu Türklerinin edebiyatını Azerbaycan'da tanıtmada çok yararlı hizmetler görmüştür. Dergideki bir çok resim, yazı, şiir Türkiye matbuatından iktibas edilmiştir. Bu tarz yazılar arasında Namık Kemal'e ait olanlar şunlardır: 17. sayıda

*"Değişmez fen mi vardır, müstakar eşyâ mı kalmıştır
Delili sâbit kalmış binde bir da'vâ mı kalmıştır"*

matla'lı şiiri bulunur.

Şelale'nin 20. sayısında *Vatan makalesi* (s. 2-3) neşredilmiştir. Ayrıca sahifenin altında yarım sütun üzerinden N. Kemal'in haltercemesi de kısa bir şekilde verilir.

33. sayıda "Ebyât-ı meşhûre, hikemî çiçekler" (s. 9) başlığı altında *Şinasi, M. Naci, Es'ad Paşa, Nâbî, Ziya Paşa, Ali Ulvi* ile birlikte *Namık Kemal*'in de bir kaç beyti dercedilmiştir.

35. sayıda "Müntehabât" başlığı altında N. Kemal'in

*"Kızmış o gül-i hayâ bozulmuş
Elvânına bak ziyâ bozulmuş"*

matla'lı şiiri yayınlanır.

41. sayıda yine "Müntehabat" başlığı altında

*"Gül-ruhların misâli yoktur
Hurşidin o reng-i âli yoktur"*

matla'lı gazeli yer almıştır.

38- *Şelale*: Haftalık, edebî, siyasî, ictimî jurnal. Redaktörü: H.H. Sabribeyzade, Nâşiri: İ. Aşurbeyli, Bakû, 1913-1914 Not: 58 sayı çıkmıştır.

e. Mehemed Hâdi ve Namık Kemal

Hâdi (1879-1920), şiire daha önceki yıllarda başlamış olmasına rağmen daha çok 1907-1908 yıllarında güçlü bir şair olarak tanınmağa başlamıştır. *Füyuzat*, *İrşad*, *Teze Heyat* ve *Terakki* gibi gazete ve dergilerde şiirleri, yazıları neşredilmiştir. 1901-1914 yılları arasında Türkiye'de; İstanbul'da bulunmuş ve burada *Tanin* gazetesinde çalışmıştır.³⁹

Mehemed Hâdi de tıpkı *Namık Kemal* gibi vatan, millet şairi, hürriyet âşığıdır. O da *N. Kemal* gibi İslamcı düşüncelere sahiptir. Çok meceralı, maddî ve manevî sıkıntılarla dolu bir hayat geçirmiş, içinde bulunduğu bunalımlar, şiirlerini de etkilemiştir. Devrin siyasî, ictimai hayatından uzak durmamış, milletinin karanlıktan, cehaletten kurtulup, aydınlığa, hürriyete, medeniyete ulaşması için çalışmıştır.

Şiirlerinde istibdada, esarete, atalete, cehalete karşı çıkmış, hürriyeti, medeniyeti yüceltmıştır.

Hâdi'nin dilinin, şiir anlayışının, dünya görüşünün üzerinde Türkiye'den gelen tesirler görülür. Azerbaycanlı şair, edebiyat tarihçisi *Emin Abid*, 1926'da İstanbul Üniversitesi'nde *F. Köprülü*'nün nezaretinde hazırlamış olduğu "*Azerî-Türk Edebiyatı Tarihi*" adlı mezuniyet tezinde "*Şair Mehemed Hâdi, Hüseyinzade Ali Bey'in tesiri altında Abdülhak Hamid ve Namık Kemal'in lisan ve üslub-ı edebiyesini taklid ederek "Firdavs-i İlhamat"ını tanzim etmiştir.*" diyerek Hâdi yaratıcılığının *Namık Kemal*'le ilişkisine işaret etmiştir. *Emin Abid* aynı eserinde (s. 67) "*M. Hâdi'nin ilk şiirlerinden Osmanlı Türk Edebiyatı'nı epey mütalaa ettiği, üslup itibarıyla bilhassa Namık Kemal, Mahmud Ekrem Bey'lerden, mevzu itibarıyla Edebiyat-ı Cedide erkânından mülhem olduğu hiss olunuyor*" demektedir.⁴⁰

Buna yakın bir tahlili de Türkiye'ye göç etmiş Azerî edebiyatçı *Vahab Yurtsever* yapmış "*Mehmed Hâdi*" başlıklı bir yazısında onun bu tarafına işaret etmiştir: "*Şiir üslubunda ve fikirlerinde N. Kemal, T. Fikret ve Hâmid'in bâriz tesirleri görülmektedir. Mehmed Hâdi, vatan sevgisini aşıl原因an şiirlerinde Namık Kemal'e, hümanizm ve sulh-severlik fikirlerince T. Fikret'e, felsefî düşünceleri itibarıyla de Hâmid'e yaklaşmaktadır. Halbuki iç âlemi, Şikâyetleri ruhu ve muhitte uyumsuzluğu bakımından Hâdi, daha fazla Fikret'e benzemektedir. Fikret gibi o da hayatta mes'ut olamamış, manen ve ruhen tatmin edilmemiş, kırk sene kadar kısa bir ömür sürmüş ve nihayet bir mum gibi ani olarak sönüp gitmiştir.*"⁴¹

Azerbaycan istiklâl mücadelesinin büyük mücahidi *Mehmet Emin Rezulzade*, 1920'de Bolşeviklerin Bakû'yu işgal edip millî Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmalarından sonra kaçıp Lahıç'ta saklanmak mecburiyetinde kalmıştı. O sıkıntılı günlerinde yazmış olduğu *Asrımızın Siyavüşü* adlı eserinde XX. yüzyılın başlarında

39- Selim Refik (Refioğlu)- Türkiye metbuatında Mehmet Hadi'nin şiirleri. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul, 1932, Sayı: 8-9, s. 286-290

40- Emin Abid, *Azerî-Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926, Türkiyat Enstitüsü tezleri, No: 5 s. 97
Not: Eser, yazının kendi elyazısı ile dir.

41- *Azerbaycan* (dergisi), Ankara, 1 Kasım 1952 Sayı: 8, s. 20

Azerbaycan muhitinin kültürel hayatından bahsederken şöyle der: "Azerbaycan gençliği saf ve samii bir niyetle Türk öğretmenlerin talebesi kesildi. Çok geçmedi ki Namık Kemal Mehmet Hadi'yi; Abdülhak Hamid Hüseyin Cavid'i; Mehmet Emin de Ahmet Cevad'ı oğulluğa kabul ettiler." 42

Resulzade aynı eserinin bir başka yerinde 'Haksız kan yerde kalmaz" adını verdiği bölüme, Bolşeviklerin Azerbaycan istiklâlini kanla boğmalarını göz önünde tutarak Namık Kemal'den aldığı şu beytle başlamıştır:

*Hun-i erbab-ı hamiyyet gark eder zalimleri,
Meş'al-i efkâr-ı ahrârâne sönmez hun ile!* 43

Anlaşıyor ki, M. E. Resulzade en ümitsiz günlerinde Namık Kemal'i hatırlıyor, onun ideallerinden, şiiirlerinden güç alıyordu.

Azerbaycanlı yazar Refik Zeka, Hâdî'nin klasik şiiir an'anelerine bağlılığından, klasik Şark şiiirlerinin isimlerini kendi eserlerinde sık sık zikretmesinden bahsettikten sonra "Mehammed Hadi'nin estetik konsepsiyası Şark romantizmi üzerinde yükselmiştir. Bildiyimiz kimi, romantizm cereyanı ilk defe Türkiye'ye Fransa'dan kemiş, İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Rezaizade Mahmud Ekrem, Abdülhak Hamid yaratıcılığında bütün teraveti ve herareti ile tezahür etmiştir. M. Hadi bu şiiirlerin yaratıcılığları ile etraflı tanış idi. Hususen Namık Kemal, Tefik Fikret ve Abdülhak Hamid'den çok te'sirlenmişti" 44 diyor.

Aynı şekilde Zahid Ekberov da M. Hadi hakkındaki bir yazısında onun klasik yazar ve şiiirlerle alakasından söz ederken Hadi'nin "Namık Kemal, E. (Abdülhak) Hamid, T. Fikret, R. (Rıza) Tefik gibi Türk şiiirlerinin yaratıcılığındaki demokratik meyilleri müsbet giymetlendirdiyini" belirtiyor. 45

Bakû'da Hadi hakkında önemli bir monografi yazmış olan Eziz Mir Ehmedof, şiiirinin Türkiye ve diğer İslam ülkelerinin kültürel çevreleri ile ilgilerinden söz ettikten sonra onun daha çok bir hürriyet şiiiri olarak tanınmış olduğunu açıklayan bir parçayı, devrin gazetelerinden olan Terakki'den iktibas eder: "Şükürler olsun ki âlem-i İslamda ve bilcümle Kafkaz dairesinde de bu güne şiiirler (Efkâr-ı âliyye" ve "hissiyyat-i necibe" ile halga perveriş veren şiiirler nezerde tutulur. E.M.E.) zuhûr etmektedirler. O cümleden olarak Mehammed Hadi cenablarıdır. Bu cenabın eş'âr-ı ber-güzidelerini Kafkaz dairesinde ohumayan yohdur. Hürriyyet endelibi Hâdi Efendi'nin en artıg ohşadıgı: millet, hürriyyet, elm ve irfandır." 46

Hadi'nin Türkiye edebî muhitini yakından takip ettiğini gösteren bir şiiiri de o dönemde, aralarında Namık Kemal de olmak üzere bir çok kimsenin nazire yazmış olduğu Muallim Naci'nin

42- M.E. Resulzade, Asrımızın Siyavüşü, (2. bs.), Ankara, 1989, s. 36 (Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 39)

43- M.E. Resulzade, a.g.e., s. 65

44- R. Zeka, Mehammed Hadi (Anadan olmasının 100. illiyi münasebeti ile), Bakû, 1979 s. 37

45- Z. Ekberov, Görkemli romantik şiiir (M. Hadi'nin anadan olmasının 100. illiyi münasebetiyle) Azerbaycan SSR EA'nın Heberleri, Edebiyyat, Dil ve İncesenet Seriyası, 1979, No: 4, s. 8

46- E.M. Ehmedof, Mehammed Hadi, Bakû, 1985 s. 56

*Bir zamandır oldu casus-i leyalî gözlerin
Düşmen-i hâb etdi her sahib-hayalî gözlerin* 47

matla'lı gazeline karşı kayıtsız kalamaması

*Kıldı, ey ahu beni vahşi gazeli gözlerin
Etdi sahra-gerd-i cennet laübali gözlerin*

matla'yle başlayan gazelinesi yazarak *Namık Kemal*'in katıldığı bir edebî hadiseden uzakta kalamamasıdır.⁴⁸

M. Hadî'nin kendisi de *Namık Kemal* hakkındaki fikirlerini bazı yazılarında açıklamıştır. 10 Sentyabr (Eylül) 1908 tarihli *Teze Heyat* gazetesi(no: 208)nde Türkiye'deki meşrutiyet hareketiyle alakalı "Osmanlı metbuatında parlaklık" başlıklı yazısında "Nail-i hürriyyet olan gâbler, vicdanlar, min bad bu ediblerin terane-i hürriyyet-perverine mahkûm ve esir olacaktır. (...) Otuz üç seneden beri garanlığda gûşe-i zülmetde yaşayan Ziyaları, Fikretleri, Kemalları mükemmel bir surette âleme neşr edecek, tanıtıracağız" diyordu.⁴⁹

1906'dan sonra nisbeten zayıflamış bulunan çarlık baskısı Azerbaycanlı aydınların biraz nefes almalarına imkân verdi. Azerî edebiyatı dış dünyaya açıldı. Bu yıllarda en sıkı ilişkiler Türkiye'deki edebiyatla kuruldu. Bu devreyi değerlendiren *Eziz Mir Ehemmedof* şöyle diyor: "... terekği-perver ziyâlular Türkiye'nin *Namık Kemal*, *Tevfik Fikret* kimi mübariz oğullarının en yahşi, müterrekki chehetlerini giymetlendirir ve öyrenirdiler."⁵⁰

Petrolleri sebebiyle dış dünyaya açılmış, yabancı sermayenin üşüttüğü, canlı bir ticaret hayatına sahip XX. yüzyılın başlarındaki Bakû'da artık millî şuur da uyanmağa başlamıştı. Tıpkı Türkiye'de olduğu gibi İslamcı, Türkçü görüşlere sahip dergiler, gazeteler ve bu fikirleri temsil eden mütefekkirler ortaya çıkmıştı: *Hüseynzade Ali Bey*, *Ahmed Ağaoğlu*, *Ali Merdan Bey Topçubaşı* vs. gibi. Bir yandan da liberalistler, sosyalistler fikirlerini yaymağa başlamışlardı. Azerbaycan en az ticaret hayatı kadar hareketli ve renkli, dış tesirlere açık, zengin bir kültürel oluşuma sahne olmaktaydı.⁵¹

Böyle bir dönemde, mükemmel klasik tahsil görmüş, bütün İslam dünyasında olup bitenleri takib edebilen, Türkiye ile de yakın ilişkiler kurmuş *Mehammed Hadî*'nin *Namık Kemal*'i tanınması, benimsemesi; O'nun ideallerine sempati duyması normaldir. Üstelik yine o dönemde İslamcılık düşüncesi sadece dinî bir düşünce olarak değil, müstemlececilğe karşı çıkan aktif bir tavra da sahibti. İslam ülkelerinin hepsi Batılı devletler tarafından müstemleke hâline getirilmişti. Kendisini biraz bu beladan sakınmayı ba-

47- Fevziye Abdullah, Muallim Naci ile Recafzade Ekrem arasındaki münakaşaların sebep olduğu edebî hâdiseler, İstanbul, Türkiyat Mecmuası, 1951-53, cilt: X, s. 163

48- Hadî'nin bu gazeli için bak: Emin Abid, Azerî-Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1924, Türkiyat Enstitüsü Tezleri No: 5 s. 74

49- Midhet Agamirov, Mehmed Hadi'nin felsefesi, Bakû, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1987, s. 160'dan naklen.

50- E.M. Ehemedov, a.g.e., s. 54

51- Bu hususta daha geniş bilgi için bak. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988 295 s. Bu kitabın II. Bölümü: 1905 devrimi ve Azerbaycan'da siyasal uyanış

şaran Osmanlı Türkiyesi idi. Bunun için Azerbaycan ümidle Türkiye'de olup bitenleri yakından takip ediyor, Türk basınına okuyordu.

Hâdi'nin edebiyat sahnesine çıktığı ilk yıllara göz attığımızda, onun *Namık Kemal* tesirini taşıyan ilk şiiriyle, "*Nağme-i ahrârâne*" ile karşılaşırız. Bu şiir 1905'ten sonrakı Çarlık Rusyasında inkılabçı düşüncelerin canlılık kazandığı, hürriyet güneşinin doğmağa başladığı günlerde yazılmıştır. Şiirde ilk dikkatimizi çeken "hürriyyet" kelimesinin redif olarak kullanılmış olmasıdır:

*Görüntü metle-i ümmidimizden bâr-i hürriyyet,
Tebessüm-rîz-i istiğnâdır rûhsâr-ı hürriyyet.
Esâret zülmeti mestur édirken vech-i âfâkı,
Üfüğden doğdu nâ-geh şems-i pertev-bâr-i hürriyyet.
Mücessem bir heyâlet, ya heğîgetsen mi sen, cânâ?
İnanmag istemem enzâre, éy didâr-ı hürriyyet.
Nigâbi sal üzünden, erz-i rûy-i ibtisâm éyle,
Görenler söylesinler dilber-i sehâhâr-i hürriyyet!
Esâret berg-i hurşid-i ziyâlarla mehv oldu,
Méy-i eşginle olmuş gelbler serşâr, hürriyyet!
...
Kemal'in bu kelâmile hitâm ét nağmeni, Hâdi
"Ne efsûnkâr imişsin, ah, éy didâr-ı hürriyyet!" 52*

14 beytlik şiirden bazılarını örnek aldığımız bu manzumenin Namık Kemal'in tesiriyle yazıldığı bellidir. Nitekim şair son mısraını da bu hürriyyet şairinden aynen aldığını açıklamıştır.

Hâdi, N. Kemal'in *Hürriyyet kasidesine* bir nazîre yazar. Bu manzume 29 April (Nisan) 1907'de *Füyûzât* dergisinin 16. sayısında "Facia-i hayâtımızdan bir perde" ismiyle neşredilir: 38 beytlik şiirden bazı beytleri örnek olarak verelim.

*Mezac-i helğ olmuş münherif mizân-i sehhetden,
Tecâvüz éylemişdir hâl-i ümmet istiğâmetden
Kemâl-i şiddet ile zûlm édir icrâ-yi ehkâmın
Könüller éylemiş tecrid âyât-i edâletden.
Açıp övlâd-i millet bir birine pençe-yi gehrin
Sönüp müşkât-i rehmet serser-i gehr ü adâvetden.
Cavânân-i veten gurbân-i şemşir-i cehâletdir,
Yihılmış héykel-i İslâm, éy efsûs, gefletden!
...
Bitenler sanma al güldür, çiçekdir sehn-i gülşende
Veten üşkûfe-zâr olmuş dem-i me'sûm-i milletden
...
Erazimiz, vetenimiz, mülkümüz mâl oldu eğyâre*

52- Mehmed Hadi, *Seçilmiş Eserleri* I.c., Tertip edenler: E. Hüseyinof, E. Mirehmedof, E. Hüseyin, Bakû, 1978 s. 1-2. Bundan sonra *Hâdi*'nin şiirleri hep bu neşirden yararlanılarak tesbit edilmiştir.

*Bütün mehrûm galdıg mâl ü cân ü şân ü şövketden.
Biz étdik bizlere, yoh kimsede teğsîr vallahi,
Düçâr-i zillet olmağımız déyildir başga milletden.*

...

*Biz ol nesl-i necib-i millet-i İslâmiyyânuz kim,
Gedem basdıgda meydâna cahân titrerdi dehşetden. 53*

Bu manzumesinin son beyitlerine kadar *Hürriyyet kasidesine* bir hayli yakın hususiyetler taşıdığı görülür. Şiirin sonu biraz farklıdır. Açıkça görülüyor ki *Hâdi*, *Namık Kemal*'in geliştirdiği terminolojiyle, terkiplerle konuşuyor. Şiirde İslâm âleminin bir çok kusurları teşhir edilmiş, problemleri göz önüne serilmiştir. Özellikle ceahâletin İslâm âleminin geri kalmasında ve esir duruma düşmesinde büyük rolü olduğu belirtilmiştir. Burada İslâm dünyasının bir bütün olarak ifade edilmiş olması da dikkati çeker ve *Hâdi*'nin İslamcı görüşlerini belli eder.

13 Mayıs 1908'de *Teze Heyat*'ın 107. sayısında çıkan "*Terâne-yi veten-perestâne*" adlı şiiri İran meşrutiyet hareketinin Azerbaycan ve Kafkasya dolaylarını heyecanlandırdığı, ümidlendirdiği günlerde yazılmıştır. Bu şiirdeki bazı ifadeleri, doğrudan doğruya olmasa bile dolayısıyla *Namık Kemal*'i hatırlatır:

*Veten séylâb-i istibdâdden virân olup yékser,
Veten övlâdı gürbet içre sergerdân olup yéksek.
Veten ehrâr için bir kûşe-yi zindân olup yékser,
Veten gülşen-serâsı bir müğilistan olup yékser,
Veten bülbülleri ser zir-i per, nalân olup yékser,
Veten bir deşt-i hövlengiz ü gülistân olup yékser.*

...

*Temeddünden eser yoh, zillet ü vehşet firâvandır,
Gesâvet gün gün artar, gehti-yi insâf ü vicdândır,
Cefâ yoh, zülm çohdur, nâr-i istibdâd suzândır,
Bu tezyigâtdan ehrâr ü mezlûmân ciger-gandır,
Veten ehli cefâ vü cövrden nalân olup yékser,
Mücessem bir enin nâle vü efgân olup yékser.*

*Oyan éy millet-i merhûme, veğt-i sa'y ü géyretdir
Esâret rehnelenmiş, sa'y edin, fûrset genimetdir,
Edin te'mîn-i istigbâl madam elde fûrsetdir,
Eger metlubunuz éhya-yi din ü mülk ü milletdir,
Bugün şâh ile millet misl-i cism ü cân olup yékser
Gerez ehli zelil ü nâil-i hizlân olup yékser.*

*Eger dövlet riayet gılmasa, millet olur fâni,
Şeraket gılmasa millet eger, dövlet olur fâni,*

*Bular ger ittifağ étse, gem ü möhnət olur fâni,
Veten hoş-beht, millet şad, hem zillet olur fâni,
Görürsen kim, veten me'mûr ü âbâdan olup yékser,
Mügülistan dönüp bir rövze-i rizvân olur yékser* 54

Yine *Teze Héyat*'ta 21-23 İyul (Temmuz) 1908 tarihinde neşredilen (Sayı: 166, 167), Türkiye'deki Meşrutiyet hareketi dolayısıyla yazılmış "Ey mutribe-yi devr-i temeddün" başlıklı şiirinde, İstibdâdın bitmesi karşısındaki sevincini 10 bentlik uzun bir şiirde dile getirirken *Midhat Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi*'yi hürriyet mücahidleri olarak hatırlar. Bu şiiri aslında *T. Fikret*'in "Ey yâr-ı nagam-kâr"ına naziredir:

*Çal nağme-yi hürriyyetini, gûş edelim, çal!
Sun bade-yi cân-perverini, nûş edelim, çal!
Hür-i emeli biz de der-ağûş edelim, çal!
Kéçmişleri metrûk u ferâmuş edelim, çal!
Çal, hâlımıza âlemi héyrân edelim, çal!
Bu hâl ile müsteğbeli şadân edelim, çal!*

...

*Hürriyet ile kesb edelim féyz-i meâli,
Biz de olalım pay-ber-endâz-i teâli,
Düşdükce dile şe'se'é-yi hüsn ü cemâli
Algışlayalım Hezret-i Midhat'la Kemâl'i
Gebrinde Suavi'leri hendân edelim, çal!
Ervâh-i şehidâni de regsân edelim, çal!
Atideki elhâni édek biz dehi tekrâr:
Ey hesret-i hürriyyet ile cân véren ehrâr!
Hağın yoluna oldunuz en şanlı fedekâr,
Şimdi olunuz âlem-i nasûte nigeş-dâr.
El mütribe, çal gözleri velhân edelim, çal!
Dünyâları âşûfte vü héyrân edelim, çal!* 55

...

4 Sentyabr (Eylül) 1908 tarihli *Teze Heyat*'ın 103. sayısında neşredilen "*İran'ın hürriyyet gehramanlarına*" başlıklı, her bendinde 6 mısra bulunan 8 bentlik manzumesinde, her bendin sonunda nakarat olarak *Namık Kemal*'in *Vatan Yahud Silistre*'sinde "*Vatan türküsü*" olarak bilinen marşın iki mısraını kullanır. 1908'de Bakû'da basılan *Firdevs-i ilhâmât* adlı şiir kitabında bu manzumeye alakalı olarak yaptığı açıklama şöyledir: "*Ahırınıcı şé'r -nakarat- şâir-i âteş-zaban Namık Kemal hazretlerindir.*" 56 Şüphesiz ki, bu şiirin yazılmasında, 1907'den sonra Azerbaycan'da sık sık sahneye konulmuş olan *Vatan Yahud Silistre* piyesinin tesiri vardır. İran'daki meşrutiyet ayaklanmalarının da konuya heyecan kattığı, şairi ümidlendirdiği bellidir. O da şiiriyle meşrutiyetçileri desteklemek, cesaretlendirmek ister:

54- Hâdi a.g.e., s. 92-93

55- Hâdi a.g.e., s. 96-97

56- Hâdi a.g.e., s. 442

*Fecr-i zaferde gülüyor intibâh
 Tiğ-i fütuhât iledir inşirâh,
 İşte emel, iste sebâhü'l-nücâh
 Heğ ü heğiget size olsun penâh
 "Arş ireli, arş, bizimdir felâh,
 Arş igidler, veten imdâdına!" 57*

*Sehn-i veten sehne-yi bi-dâddır
 Gûşe gelen nale vü feryâddır,
 Ehl-i veten layig-i imdâddır,
 Dehrde ancag yaşayan addır,
 "Arş ireli, arş, bizimdir felâh,
 Arş igidler, veten imdâdına!"*

...
*Kerb ü belâda size rûh-i Hüséyn,
 Ekber ü Ebbâs şehâhet-güzin,
 Yémiş iki hürri, déyirler yegin:
 Sizlere hürriyyetinizdir müin,
 "Arş ireli, arş, bizimdir felâh,
 Arş igidler, veten imdâdına!"*

...
*Erz-i Necef'den dehen-i Mürteza
 Sizleri algışlayır, éyler sadâ:
 Sovlet-i şîrânenize merhebâ!
 Nüsret édir tiğinizi pişvâ
 "Arş ireli, arş, bizimdir felâh,
 Arş igidler, veten imdâdına!" 58*

Hâdi bu şiirinde İran hürriyet mücahidlerini (ki bunların büyük bir kısmı Azerbaycan Türkleri idi) yüreklendirmek isterken dinî motifler kullanır: Kербela, Hz. Hüseyin, Necef vs. gibi. Bu bakımdan manzume bize *Namık Kemal'in Vaveylası'nı* da hatırlatır.

*Hâdi'nin Hürriyet kasidesi'*ne yazdığı ikinci nazire 11 ve 18 Yanvar (Ocak) 1909 tarihlerinde *İttifag* gazetesinin 9,15. sayılarında "Bir nefer veten-perest" imzasıyla "Terane-yi ehrârâne" başlığı altında neşredilir:

*Cehân yékser münevver oldu nur-i edl ü ra'fetden,
 Bizik mehrâm olan yalnız bu feyz-i ademiyyetden,
 Dirîğâ, müstebidler çekmez el hübb-i riyâsetden,
 Cinâyetden, şağâvetden, denâetden, zelâletden,
 Usan zalım, usan, el çek gêsâvetden, lecâletden!
 Gutar bu millet-i mezlûmeni géyd-i esaretiden!*

57- Namık Kemal'e ait bu beytlerdeki imla Azerbaycan neşrinde olduğu gibi korunmuştur.

58- Şiirin tamamı; *Hâdi*, a.g.e., s. 110-111'dedir.

...
*Nedir devlet, onun hifzinde millet étmese şirket?
 Nedir millet, himâye gılmasa her-gâh ona devlet?
 Galır zülmetde her-gâh olmasa envâr-i hürriyyet,
 Ne hürriyyet? Sıratü'l-müstegim-i hifz-i milliyet
 Usan zalım, usan, el çek gesâvetden, lecâletden!
 Gutar bu millet-i mezlûmeni géyd-i esaretten!* 59

Şiir iki ayrı vezinle yazılmış iki parçadan ibarettir. Birinci altışar mısralı 7 bent, ikincide beşer mısralı 6 bent vardır. Yukarıda örnek verdiğimiz birinci kısım *Namık Kemal'e* naziredir. Şair bu kısımda hürriyet taraftarları ağızından "zalime", "müstebide" seslenir, cinayetlerden, hürriyet düşmanlığından ve sorumsuzca hükûmet etmeden vazgeçmesini, utanmasını ister.

Şiirin *Namık Kemal'e* nazire olmayan ikinci kısmında yine bir hürriyet taraftarı olarak emellerini, fikirlerini açıklar:

*Biz veten virânesin edl ile abâd isterik,
 Séyl-i edl ile bina-yi zülmü berbâd isterik,
 Milletın gelb-i hezinin hurrem ü şâd isterik
 Sévmerik géyd-i esâret, helgi azâd isterik,
 Helgi azâd isterik, ganûne müngad isterik.*
 ...
Zülme var ikrâhımız, dâd isterik, dâd isterik.
 ...
Hem edâlet, hem müsavât ü ühüvvetdir gerez 60
 ...

Manzume, şairin hürriyet perisine seslenişiyile sona erer:

*Hur-i hürriyyet, eyâ, mehbûb-i şuh ü dil-şikâr!
 Besdürür gıldın negâb-i zülm içinde ititâr,
 Yandı nâr-i hicrin ile âşig-i meftûn ü zâr
 Âşigın me'sûg éder mi bunca eğyâr içre hâr?
 Cân ü dilden veslini, éy şuh, şeyyâd isterik.*

Namık Kemal'in "Lazımsa" redifli gazellerine nazire yazan şairlerden biri de *Hâdî'dir*. 11 Fevral (Şubat) 1909 tarihli İttifag gazetesinin 34. sayısında "*Maşrıgdan bir sedâ*" başlığı ile neşredilen bu nazirenin matları:

*Garanlıgdan çekek el, ger ziyâ-yı nûr lazımsa,
 Edek der-yad esâ-yi ictihâdı Tur lazımsa.*

şeklinde dir. Bazı beytlerini örnek olarak verelim:

*Gopur hürriyyet avâzı bugün vicdân-i Meğribden,
 Ayıl, éy Şerg, dinle, zümzümât-i sâr lazımsa!*

59- Hâdî, a.g.e., s. 160-162

60- Şiir *İttifag*'da iki ayrı sayıda, ayrı ayrı neşredilir, vezinleri de farklı olduğu hâlde şair bunları tek bir manzume olarak kabul etmiş görülmüyor, a.g.e., s. 161-162

...
Ne yérde bir herâbe varsa olmuş mesken İslama
Edek kesb-i meâli lâne-yi ma'mûr lazımsa

...
Görek birlikde iş, tenvîr-i istigbâl-i milletçin
Nıfâğî terk édek şân ü şükûhü zûr lazımsa.

...
Bu vehşetle sizi berbâd éder ahırda istibdâd
Olun meftûn-i hürriyyet, eger cümhûr lazımsa.

...
Bugün İslâmı görmekçin dur éy Adem mezarından,
Gucagla, bağına bas, nâ-halef bir pûr lazımsa!

...
Garanlıgdır veten, bir gül, açıl éy fecr-i hürriyyet,
Zemin-i Meşriğe neşr-i ziyâ gıl, nûr lazımsa! 61

Şiirin tamamı 19 beyttir.

Hâdi, vatan, hürriyet, medeniyet gibi konularda sık sık *Namık Kemal*'in şiirlerinden ilham aldığı gibi, bazı şiirlerinde de N. Kemal'i bir hürriyet kahramanı olarak anar: Türkiye'de Meşrutiyet'in ilânından sonra 13 Nisan 1909'da ortaya çıkan ve 31 Mart Vak'ası olarak tarihe geçen isyan, Kafkasya muhitinde de hürriyet taraftarlarını telaşlandırmıştı. *Mahmud Şevket Paşa* komutasındaki "Hareket Ordusu"nun isyanı bastırması bu bakımdan memnuniyet ve sevinçle karşılanmıştır. İşte bu hadiseler münasebetiyle *Hâdi*'nin kaleme aldığı ve 24 May (Mayıs) 1909'da *Teraggi* gazetesinin 112. sayısında neşredilen "İşğ ve taze âlem" başlıklı manzumede, meşrutiyetin ilan edilmesi ile vatanda yeniliklerin başladığı, saçılan ışıkların; memleketdeki karanlık günlere son verdiği, mazinin cehenneme benzer günlerinin sona erdiği, yenilik kapısının cennetlere açıldığı ifade edilir. Hürriyete susamış insanların ortaya çıkıp çalışmağa başlamaları gerekmektedir, denilerek, söz hürriyet kahramanlarına getirilir:

Her millete bu Şevket'i behş étدی şeci'an
Enver'dir olan millete vehhâb-i teceddüd.
Nâğis diledi söndüre mişkât-ı Kemal'i
Yandırdı, kül étدی onu ilhâb-i teceddüt.
Son damla ganın tökdürerek, vérmeyecekti;
Bu dil-ber-i gül-çöhreni ehzâb-i teceddüt. 62

Görüldüğü gibi Meşrutiyet, *Namık Kemal*'in yaktığı bir meş'ale olarak görülmektedir. Türkiye'de meşrutiyet düşüncesinin gelişmesinde *Namık Kemal*'in rolü *Hâdi* tarafından isabetli bir şekilde değerlendirilmiştir.

Hâdi'nin bir çok şiirinde *Namık Kemal*'in tesirleri görülür. O, *Namık Kemal*'in yücelttiği değerleri -hürriyet, meşrutiyet, medeniyet, inkılabçılık, İslamcılık vs. gibi- ta-

61- *Hâdi*, a.g.e., s. 166-162

62- *Hâdi*, a.g.e., s. 175-176

mamen benimsemiş, üstelik Türkiye'ye karşı duyduğu yakınlık Servet-i Fünuncularla ilgisi O'nu, o devrin Osmanlı Türkçesi ile haşır neşir etmişti. Bu sebeble dili itibariyle de *Fikret*, *Abdülhak Hamid* ve dolayısıyla *Namik Kemal*'e bağlıdır. *Kemal*'in yarattığı ifadeleri, imajları aynen veya biraz değiştirerek kullanır. Çünkü *Kemal*'in ideallerini değişik bir muhitte, farklı şartlar altında -ve tabii zamanın taleplerine göre- yaşatmağa çalışmıştır. Bu itibarla bir çok şiirinde *N. Kemal*'i doğrudan doğruya veya dolayısıyla hatırlatan ifadelere rastlarız: *Kemal*'in *Vaveylâ*'da:

*Git vatan Kabe'de siyaha bürün!
Bir kolun ravza-i Nebî'ye uzat!
Birini Kerbalâ'da Meşhed'e at
Kâinata o héybetinle görün!
Bu temaşaya Hak da âşik olur!*

şeklindeki hitabının bir benzerini *Hâdi*'de görürüz: 13 Nisan 1911'de İstanbul'da çıkan *Rebab* dergisinin 60. sayısında neşredilen "İstifham" başlıklı şiirinde "vatan" yerine "hakikat"e hitab eder:

*"Hakikat éy beşerin sermed-i ilâhesi çık,
Görün bu zulmete batmış muhite çehren açık
Gül éy cebin-i hakikat, bütün füyuzunla
Görün bu millete sems-i zalâm-süzunla" 63*

Hareket noktası *Kemal* olmasına rağmen, taklid değil değiştirme yoluyla orijinal bir ifade, değişik bir sahne tasvir edilmiştir. *Hâdi*, bu şiiri daha sonra yeniden işlemiş, değiştirmiş bu sefer "Ezhar-ı efkâr" ismiyle 24 Fevral (Şubat) 1914'te Bakû'da çıkan *İkbal* dergisinin 586. sayısında neşrettirmiştir.⁶⁴

Biz burada *Hadi*'nin şairliğini bir bütün olarak değerlendirmeye kalkışmıyoruz. Sa-dece o'nun *N. Kemal*'le ilgili veya *Kemal*'e benzer yanlarını belirtmeğe çalıştık.

f. Mirze Elekber Sâbir ve Namık Kemal

Sâbir (1862-1911), modern Azerî şiirinin kurucularından ve en önde gelen temsilcilerindedir. Azerbaycan'da "*Molla Nasreddinçiler*" adı verilen edebî mektebin en iyi şairidir. Klasik şiirin çağa ayak uydurması, muhteva değiştirmesi, halk diline yönelmesi, realizme ve demokratik düşüncelere, ictimai ve siyasî mevzulara ilgi duyması, ahla-kî ve didaktik hususiyetlerini geliştirmesi büyük ölçüde *Sâbir*'in sayesinde mümkün olmuştur. Arkadaşı ve aynı zamanda devrin romantik şairlerinden biri olan *Abbas Sihhat* O'nu ve Azerî edebiyatındaki mevkiini şöyle anlatır: "... *Sâbir Efendi mukallid déyil, belke éle müceddidir ki, köhne şe'rlé yéni şe'rlér arasında bir esrlik geder uçurum aç-*

63- Selim Refik (Refioğlu) a.g.e., s. 288

64- Hâdi, a.g.e., s. 224-225

di ki, bir daha geri dönüp de o uçurumu atlanmağa kimsede cür'et ve cesaret galma-
dı." 65

Molla Nasreddin mektebi ve Sâbir hakkındaki değerli çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Abbas Zamanof da şairin Azerî şiirine getirdiği yenilikten bahsederken onun şiirin-
deki hürriyet, millet sevgisi, yükselme arzusu ve medenileşme hasretine, bunlarla alakalı
motiflerin bolluğuna dikkati çeker.⁶⁶

Yine aynı ilim adamı bir başka yerde de bu büyük şairi şöyle değerlendirir: "Sâ-
bir'in zemanesinde bir çoh şairler ictimâî heyatdan tecrid olunarak, "éşğ âlemi"ne çe-
kildiler. "Bülbüle, éşge, güle dair yala fırladan" gafiyeler-perdazlara, onların "hetti ga-
rışga, kâkili ilan, zenahtanı guyu, kirpikleri gamuş, başında saçı gurab" dilberlerine
Sâbir gēhgehe ile gülürdü. O öz dilberini bu "hanımanı herab" éybecer dilbere garşı
goyurdu. Şair Sâbir'in dilberi; hürriyyet dilberi, azadlıg perisi idi. Şair bu periye vuru-
landan sonra başı belalar çekir, ona pis leğebler goyulur, tekfir edilir, te'giblere me'rûz
galırdı. Lakin o, "dilber-i hürriyyet" in uğrunda "gēce gündüz çarpışır", bu yolda çekdi-
yi cefalarla fehr édirdi." 67

Sâbir hakkındaki bu kısa girişten sona şairin Namık Kemal'in düşünceleri ve şiirle-
riyle alakalarına geçebiliriz.

Sâbir de Namık Kemal gibi yeni edebiyat anlayışının yaygınlaşması ve benimsen-
mesi için mücadele etmiş, bunun için eski edebiyat taraftarlarını sert bir dille tenkid et-
miş, hatta onlarla eğlenmiştir.

Önce Namık Kemal'in klasik şiirimizi nasıl tenkid ettiğini hatırlayalım. Celal Mu-
kaddimesi'nde ve "Talim-i Edebiyata dair risale"sinde şöyle diyor: "Divanlarımızdan
biri mütala'a olunurken insan; muhtevi olduğu hayalâtı zihninde tecessüm ettirse, etra-
fını ma'den elli, deniz gönüllü, ayağını Zuhal'in tepesine basmış, hançerini Mirrih'in
göğsüne saplamış memdûhlar; feleği tersine çevirmiş de kadeh diye önüne koymuş, ce-
hennemi alevlendirmiş de dağ diye göğsüne yapışdırmış, bağırдықça arş-ı âlâ sarsılır,
ağladıkça dünya kan tufanlarına gark olur; âşıklar, boyu serviden, beli kılıçtan ince,
ağzı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözlü, yılan saçlı ma'sûkalarla mâ-
lâmâl göreceğinden kendini devler, gulyabaniler âleminde zanneder." 68

Sâbir'in Namık Kemal'in bu tenkidinden haberdâr olup olmadığını tesbit edemiyor-
uz. Ama Sâbir, Kemal'in söylediklerini şiirle ifade etmiş, bu fikirlerin paralelinde bir
gazel yazmıştır. 26 İyul (Temmuz) 1909 tarihli Molla Nasreddin adlı mizah dergisinin
30. sayısında basılmış olan bu gazelin ünü Türkiye'ye kadar ulaşmış Abdülbaki Gölpi-
narlı, Divan Edebiyatı Beyanındadır (İstanbul, 1945) adlı eserinin sonuna Sâbir'in bu
gazelini ve bu gazele ait bir karikatürü de ilave etmiştir. Gazel şöyledir:

65- Abbas Sıhhat, Eserleri, (2 ciltte) 2.c., Tertib eden: Kâmal Talıbzade, Bakû, 1976, s. 14

66- Abbas Zamanof, Yaşasın şehriyar-ı hürriyyet (Sâbir hakkında makale), Emel Dostları, Bakû, 1979
s. 38-39

67- Abbas Zamanof, a.g.e., a.y.

68- Mukaddime-i Celâl, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, II.c., İstanbul, 1978, s. 343

*Ey annün ay, üzün güneş, éy gaşların kemân!
Céyrân gözün, garışga hetin, kâkilin ilan!
Alma çenen, çenende zenehdân derin guyu,
Kirpiklerin gamış, dodağın bal, tenin ketân
Boyun sürahi, boy buhunun bir uca çınar
Endamın ağ gümüüş, yanağın gırmızı enâr
Halın üzünde buğda, başında saçın gurâb,
Gâh gâh... geribe gülmelisen hanimân herâb! 69*

Yukarıdaki gazeli *Namık Kemal*'in tenkidi ile mukayese eden, A. Zamanof'un *Sâbir* için söylediklerini hatırlarsak iki şahsiyetin düşünceleri arasındaki benzerlik kendiliğinden ortaya çıkar. *Namık Kemal*'in Divan edebiyatı, İran edebiyatı hakkındaki kanaatlerini *Sâbir* büyük bir ihtimalle biliyordu. O zaman Azerbaycan'da da eski-yeni edebiyat tartışmaları sürüp gidiyordu. Ayrıca Türkiye'deki edebî cereyanlar yakından takip ediliyordu.

Şiirde *Sâbir*, "Divan güzeli"nin adetâ bir karikatürünü çizmiştir. O da *Namık Kemal* gibi uzun bir müddet -Sâbir 30 yıl- klasik şiirle uğraşmıştı. Sonra bilinen sebeplerle *Sâbir* eski tarz şiirden yararlanmakla birlikte, onu tamamen bırakmış, yeni şiirin en önemli tensilcilerinden biri olmuştur. Hatta biri değil belki de en önemli temsilcisi.

Şiir ve edebiyat anlayışlarındaki bu paralellikten bahsettikten sonra *Sâbir*'in *Namık Kemal*'e yazdığı nazirelere geçebiliriz.

Namık Kemal'in *Vatan Yahud Silistre* oyunundaki "Vatan şarkısı" *Füyûzât* (3 Mart 1907, Sayı: 11) dergisinde neşredildikten hemen sonra *Sâbir*'in bu şiire naziresi 10 Mart 1907 tarihli *Molla Nasreddin* dergisinin 10. sayısında "Namık Kemal'e benzetme" ifadesiyle okuyuculara takdim edilir:

*Amâlımız, efkârımız ifna-yi vetendir,
Kin ü gerez ü hirs bize ziyet-i tendir,
Ef'âl yoh, ancag işimiz lâf-i dehendir,
Dünyâda esâretle bütün kâm alıruz biz,
Gafgazlılarız, yol keseriz, nâm alıruz biz!*

...

*Eğreb kimi neşter gücü var dırnağımızda,
İslâm susuz olsa, su yoh bardağımızda.
Her küncde min tülkü yatıp çardağımızda,
Min hiyle gurup, rütbe vü ikrâm alıruz biz,
Gafgazlılarız, yol keseriz, nâm alıruz biz!*

69- Sâbir'in bütün şiirleri ölümünden sonra dostu Abbas Sihat ve öğretmen M. Mahmudbeyof tarafından bir araya getirilmiş, Sâbir'in müstear adlarından biri olan "Hophop"dan hareketle *Hophopnâme* ismiyle 1912'de neşretilmiştir. Daha sonra da bir çok baskısı yapılmıştır. Biz bu çalışmamızda örnek olarak verdiğimiz şiirleri en güzel baskılardan biri olan: M.E. Sâbir, *Hophopname*, Tertip eden: Memmed Memmedof, 3 c., Bakü, 1962-1965'ten almış bulunuyoruz. Bu gazeli; İ.c., s. 221'dedir.

...

*Avropalı öz milletin ihyâ edir, étsin,
Şe'n ü şeref-i gövmünü i'lâ edir étsin,
İnsanlığ adın dehrde ibga edir, étsin,
Gefletde yatıp, ad batırıp, nâm alırsız biz,
Başa yumurug zolladırsız, kâm alırsız biz!*

Beş bentten ibaret manzume çok büyük ilgi görür, uzun zaman dillerden düşmez.⁷⁰ Bu şiire *Sâbir*'den başkaları da nazireler yazmıştır: Daha sonraları bir Özbek şairi olarak tanınacak *Maksud Şeyhzade* ve biraz sonra kendilerinden bahsedeceğimiz *Abdulhalık Gafarzade* ve *Said Selmasî*.

Kemal'in iftihar hisleriyle, millî gururla dolu epik şiiri, *Sâbir* tarafından tersyüz edilmiştir. O'nun "Osmanlılar" tarzındaki övünmesi *Sâbir*'de "Gafgazlılar" şeklinde bir dövünmeğe çevrilmiştir. Hem de acı bir mizahla. Azerbaycan muhiti henüz bu kadar sert bir mizaha hazır değildi. Bu bakımdan *Sâbir*, hemen bütün şiirleri sebebiyle rahat-sız edilmiş, ağır hakaretlere, tehdidlere maruz kalmıştır.

Tarih sırasına göre devam edecek olursak *Sâbir*'in "Vatan şarkısı"na nazire olarak yazdığı ikinci şiir 5 May (Mayıs) 1907 tarihli *Molla Nasreddin*'in 18. sayısında neşredilir:

*Övrâdımız, ezkârımız efsâne-yi zendir!
Efsâne-yi zen, nûr-i dil ü rûh-i bedendir,
Çün hübb-i nisâ lâzime-yi hübb-i vetendir
Ehl-i veteniz, hübb-i veten yâd alırsız biz,
Dindârlarız, günde bir arvâd alırsız biz!
Yoh ferğ bizim hüündür ile alçağımızda,
Dâim görürüz iş bu gocalmış çağımızda,
Çüt çüt durur övret solumuzda, sağımızda,
Şehvet guluyuz, nefsdan imdâd alırsız biz!
Dindârlarız, günde bir arvâd alırsız biz!*

...

*Sâir millet övretle edâlet edir, étsin
Övret ere, er övrete reğbet edir, étsin
Her kim ki, bir övretle genâet edir étsin!
Üç dördün ötüp sigede te'dâd alırsız biz!
Dindârlarız, günde bir arvâd alırsız biz!*

Bu sefer şiirin etrafında olduğu "Osmanlılar" ifadesi "dindârlarız" şekline sokularak, nazireye ictimâî-ahlakî bir çerçeve kazandırılmıştır. Böylece millî hisleri yücelten bir şiire, tamamen ters bir tarzda, sahte dindarların maskeleri düşürülerek, kadının İslam cemiyetindeki durumu teşhir edilerek acı bir dille cevap verilmiştir. Nazire takli-

70- *Sâbir*, a.g.e., l.c., s. 85

de değil, orijinal bir yaratıcılığa dayanmaktadır ve ancak Sâbirânedir! Bu satirik monolog da önceki nazire gibi Azerbaycan'da geniş yankılar uyandırmış, şiiri anlayamayan bir çok kimse son derecede rahatsız olmuşlardı. Zamanın Türkçü-İslamcı düşüncelerini temsil eden *Füyuzât* dergisinde, güyâ Sâbir'in rencide ettiği "Kafkaslıları", "dindârları" müdafaa etmek iddiasını taşıyan bir cevap neşredilir. Bu da yine *Namık Kemal*'in "Vatan şarkısı"na bir nazire olarak yazılmıştır: *Abdulhalık Gaffarzade (Cennetî)* nin *Fahriyye* adını taşıyan bu şiiri 7 Avgust (Ağustos) 1907 tarihli *Füyuzât*'ın 24. sayısında çıkmıştır.

Fahriyye

Herçend düçâr- mihen-i ehl-i cefâyız
Herçend bu eyyâmda pa-bend-i belâyız
Ey hâr gören bizleri bizler nücebâyız
Méydân-ı hamiiyetde âlem-dâr-ı vefâyız,
Tûrânlılarınız sâhib-i şân ü şerefiz biz
Eslâfımızın nâ'ibi héyrü'l-helefiz biz!
Ey zulm ü cahâlet hezer ét göz yaşımızdan,
Dâr olmalısın toprağımızdan, daşımızdan,
Bu yolda meded bizlere meslek-daşımızdan,
Hürriyyet için vazgeçeriz cân, başımızdan,
Tûrânlılarınız sâhib-i şân ü şerefiz biz
Eslâfımızın nâ'ibi héyrü'l-helefiz biz!

...
Ey Cennetî biz sıdk ü safâdan ururuz dem,
İhvân-ı safâyız ki vefâdan ururuz dem,
"Sanma ki abes féyz-i devâdan ururuz dem,
Bu millete dârü-yi şifâdan ururuz dem
Tûrânlılarınız sâhib-i şân ü şerefiz biz
Eslâfımızın nâ'ibi héyrü'l-helefiz biz! 71

Şiir her biri altışar mısralı 6 bentten ibarettir. *Cennetî*'nin *Sâbir*'in tersine *Namık Kemal*'e daha yakın bir tarzda nazire yazmak istediği anlaşılıyor. Vatandaşlarını *Sâbir*'in töhmetlerinden kurtarmak için *Kemal*'de "Osmanlılarınız" tarzında görülen kimlik bildirmeyi daha da genişleterek bütün Türk dünyasını içine alacak bir ifade tercih eder; "Turanlılarınız"ı kullanır.

Sâbir, *Gaffarzade* (Cennetî)nin bu şiirine cevap verirken dolayisiyle *Namık Kemal*'e üçüncü naziresini yazmış olur. Bu şiir de 26 Avgust (Ağustos) 1907 tarihli *Molla Nasreddin*'in 32. sayısında neşredilir:

Fahriyye

Herçend esirân-ı guyudât-ı zemânız,
Herçend düçârân-i beliyât-i cehânız,

71- Bu şiirle ve şiiriyle ilgili kısa bir açıklama *Hophopname*'de vardır: l.c., s. 264

Zenn étme ki, bu esrde avâre-yi nânız,
 Evvel ne idikse, yéne biz şimdi hemânız.
 Turanlılarız, adi-yi şuğl-i selefiz biz!
 Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Zülmet séver insânlarız üç béş yaşımızdan,
 Fitne göyerir torpağımızdan, daşımızdan
 Tarâc éderek bâc alıruz gardaşımızdan,
 Çihmaz, çihabilmez de bu âdet başımızdan
 Eslâfımıza çünkü heğgi helefiz biz!
 Öv gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Ol gün ki, Melik Şah Büzürg éyledi rihlet
 Etdik iki nâ-merd vezire tebeiyyet
 Gırdıg o geder bir birimizden ki nehâyet
 Düşmen gatıp el, tahtımız éyledi garet
 Öz heğgmizi gözlemeye bi-terefiz biz!
 Turanlılarız, âdi-yi şuğl-i selefiz biz!

...

Bir veğt de dehi Garagoyun, Ağgoyun oldug,
 Azerbaycan'a hem de Anadolu'ya doldug,
 Ol gedr gırıp bir birimizden ki, yorulduğ,
 Gırdıgca yorulduğ ve yorulduğca gırdıgı,
 Turanlılarız, âdi-yi şuğl-i selefiz biz!
 Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Bir veğt salıp tefriğe olduğ iki gismet,
 Téymûr şehe bir pârâmız étدی himayet,
 Hân İldırım'a bir pârâmız gıldı itâet
 Ganlar saçılıp Angara'da gopdu giyâmet,
 Ehsen bize! hem fîrzeniz, hem hedefiz biz!
 Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Téymur şeh-i lenge olup tâbé-yi fermân,
 Hân Tohtmuş'ı éyledik al ganına geltân
 Tâ oldu Gızıl Orda'ların dövleti talân,
 Mesko (Moskov) şehine fâide-behş oldu bu meydân
 El-yövm uruslaşmag ile zî-şerefiz biz!
 Öz dinimizin başına engel-kelefiz biz!

Bir veğt Şâh İsmâyl ü Sultân Selim'e
 Meftûn olarak éyledik İslâm'ı dü-nime
 Göyduğ iki teze adı bir din-i gedîme;
 Saldı bu teşeyyö, bu tesennün bizi bîme,
 Galdıgca bu hâletle sezâ-yı esefiz biz!
 Öz dinimizin başına engel-kelefiz biz! 72

...

Bu cevabında da görüldüğü gibi *Sâbir* alışılmış bir tarzda nazire yazmıyor. Şeklen nazire geleneğine sadık kalıyor; vezne ve kafiyeye dikkat ediyor, ama şiirin umumî havasını, ifade tarzını, edasını tamamen değiştiriyor. Bu şiirde bütün bir Türk tarihinin tahlil yapılmıştır: Çengiz Han'dan Nâdir Şah'a ve yüzyılımızın başına kadar. Manzumede Türk tarihinin esef edilecek, ders alınacak talihsizlikleri, çirkinlikleri, acı gerçekleri *Sâbir*'in o kendine mahsus humor ve satirik diliyle sergilenmiştir. Biz bu şiirde *Sâbir*'in Türk ve İslam âlemine oldukça realist bir açıdan ve tarihi idealize etmeden bakabildiğini görüyoruz. O kardeş kavgalarının olmadığı, mezheb çatışmalarının ortadan kalktığı muhayyel bir çağın hasreti içindedir. *Sâbir* devrinin hiç bir ideolojisine hayran değildi ama genel çizgilerine baktığımızda, ictimâî, siyasî düşüncelerini gözden geçirdiğimize onun kendine mahsus İslamcı görüşleri olduğunu anlarız. *Sâbir*'in bu yanı, ya kapatılmağa ya da saptırılmağa çalışılmıştır. 1907 yılında, Türk ve İslam âleminin çok kötü günler geçirdiği bir zamanda, bu tarzda bir manzume yazması da fikrimizi destekler.

Sabir "Vatan şarkısı"nın ilhamıyla bir küçük şiir daha yazmıştır. Kronolojik sıranın dışına çıkarak bu şiire de bir göz atalım: Manzume İran meşrutiyet ayaklanmalarının kahramanlarından biri olan *Abbas Ağa* ile alakalıdır. Tebrizli bu mücahid İran'ın baş vekili Mirza Elesger Han(Atabey-i A'zam)ı 31 Ağustos 1907'de öldürmüş, daha sonra hükûmet kuvvetleri tarafından da *Abbas Ağa* öldürülmüştür. "*Abbas Ağa déyir ki*" adını taşıyan şiir 19 Yanvar (Ocak) 1911 tarihli *Güneş* dergisinin 16. sayısında neşredilir:

Abbas Ağa Déyir Ki

*Cân vérip millete, âli, ebedî nâm alırsız biz,
Ne ziyân éyleyiriz, cân véririz, kâm alırsız.
Getlimiz yövmü bize sanma müsibet günüdür,
Biz o gün Hezret-i Heğg'dan yéni bir bayrâm alırsız.
Çân déyil ne'şimiz üstünde gızıl tek gızaran,
Eskerânuz ki, hüner gösterip, en'âm alırsız. 73*

Mizahî olmaması şiirin dikkatı çeken ilk özelliğidir. Satirik bir şair olarak tanınmış bulunan *Sâbir*'in mizahî olmayan şiirleri çok azdır *Sâbir*, *Namık Kemal*'in havasına belki de en uygun konulardan biri karşısındadır: Bir hürriyet hücahidini, bir inkılap kahramanını yüceltecektir. *Abbas Ağa*'yı kendi ağzından konuştururken "biz" zamirini kullanır. Böylece hem *Namık Kemal*'den gelen kafiyeye riayet etmiş olur hem de bir inkılapçının ağzından, bütün inkılapçıların psikolojisini vermeğe muvaffak olur.

Sözünü edeceğimiz son şiir bir nazire değildir. *Sâbir N. Kemal*'in bir mısraını almış ve onu bir dörtlük hâline getirmiştir. 14 İyul (Temmuz) 1910'da *Hakikat* gazetesinin 160. sayısında neşredilmiştir:

*Déyirdik bir zamânlar biz kemâl-i fehr ü hümmetle
"Cihân-girâne bir devlet çıkardık bir aşiretten!"*

*Bugün de iftihar étsek sezâdır, fert-i géyretle:
Kemenkârâne bés dövlét yétişdirdik reiiyyetden!* 74

Bu kıt'ada *Sâbir*, İslâm ve Türk âleminin birleşmek yerine birbirlerinden ayrıldığını, yine kendine has acı bir gülüşle ifade ediyor.

Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz *Sâbir*'in *Namık Kemal*'in şiirleriyle doğrudan doğruya alakası olan şiirleriydi. Bir de şiirlerinde çok kullandığı "evlad-ı vatan", "dilber-i hürriyet", "peri-yi hürriyet", "ehl-i istibdad", "meydan-ı hamiyet", "hurşid-i hürriyet", "çehre-yi hürriyet", ve daha bir çok ifadeleri, fikir ve ideal dünyasının anahtarları olan bazı kelime ve kavramları *Namık Kemal*'e paralel olarak kullanır. Bu müşterek taraflar da gözden kaçırılmamalıdır. Bu husus *Sâbir* için geçerli olduğu gibi daha bir çok Azerî şairi için de geçerlidir. *Sâbir*'in bu tarz şiirlerinden de bir örnek verelim:

*Ey dilber-i hürriyyet, olandan beri âşig
Könlüm sene, çarpışmadadır ruz ü şeb ile!
Dérlerse eger iş bu sebebden mene fâsig,
Pek müftehirem men de bu âli leğeb ile!* 75

Aynı şekilde *Sâbir*'in Türkiye ve İran'daki meşrutiyet hareketleri ile alakalı olarak yazmış olduğu bir çok şiirde, hürriyet redifli iki ayrı şiirinde ve daha başka manzumelerinde *Namık Kemal*'le paralellik gösteren, onun fikir ve ideal dünyası ile yakın özelliklere, edâya sahip şiirler görülür. Biz yalnız nazireler üzerinde durmağı tercih ettiğimiz için bu tarz benzerliklerin tesbitine çalışmadık.

g. Maksud Şeyhzade ve Namık Kemal

Şeyhzade 1908'de Azerbaycan'ın Ağdaş kazasında doğmuş, tahsiline Bakû'da devam ederek öğretmen okulundan mezun olmuştur (1920-1925). Bu okulda Osmanlı Türk edebiyatını da yakından takip etme imkânı bulmuştur. Sınıf arkadaşı *Ekrem Cafer* okulun programından, derslerinden bahsederken bu hususu da açıklıyor: "*Azerbaycan edebiyatını Türk edebiyatı (Anadolu Türk edebiyatı Y.A.) ile birlikte geçirdik. Türk edebiyatının Tanzimat, Servet-i Fünun, Millî edebiyat adlanan dövrleri hüsüsile diğget merkezinde idi. Çohumuz kimi M.Şeyhzade de elm, sen'et teşnesi idi. İşi, péşesi ohumagdı. Tevfik Fikret'in Rûbab-i Şikeste'si o geder ohunmuşdu ki, yarpaqları yıpranmışdı. M. Müşfig ile birlikte M. Şeyhzade bu kitabın delisi idi. Sonraları edebî ganaetlerimiz yetkinleşdi, duruldu, be'zi yazıçılara münasibetimiz déyişdi. Ancag Türk edebiyatında üç sen'etkâr: Namık Kemal, Tevfik Fikret ve Abdülhak Hamid bizim için me'bed olarak galdı. Yetkin yaşlarında Şeyhzade déyerdı ki Namık Kemal halgım edebiyatı tarihine yoh hem de ictimâî-siyasî fikir tarihine giren, geniş tebietli, nâdir sen'etkârlardandır.*" 76

74- *Sâbir*, a.g.e., II.c., s. 79

75- *Sâbir*, a.g.e., III.c., s. 54

76- *Helil Rza*, Megsud Şeyhzade'nin bedii yaradıcılığı, Bakû, 1980, s. 13-14'ten naklen. Bu inceleme Şeyhzade hakkında yapılmış en önemli ilmi araştırmadır.

Şeyhzade küçük yaşlarından itibaren şiir yazmağa başlamış, öğretmen okulunda iken de şiirleri gazetelerde neşredilmiştir. İlk şiirlerinden itibaren Türk edebiyatının ve Türkiye Türkçesi'nin tesirleri görülür. Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmekte olan "*Şeyhzade defteri*"nde bu hususu gösteren bir çok şiirin olduğunu Halil Rıza'nın şair hakkındaki monografisinden öğreniyoruz. İstiklal savaşı sırasında Mustafa Kemal ve Türkiye ile alakalı şiirler de yazmış bulunan Şeyhzade'nin *Namık Kemal* 'in "Vatan şarkısı"na da bir naziresi vardır: "*Azerbaycan*" adlı bu şiir *Sâbir*'in naziresinden sonra yazılmış ve neşredilmiştir. Şeyhzade'nin aruzla yazdığı nadir şiirlerden biridir. O Türkiye'deki millî edebiyat akımının tesiri ile hece vezninde yazmağı tercih etmiştir. Naziresinin matları:

*Amalımız, efkârımız evlâd-ı vatândır,
Od kalbimizin sevgisi, feryâdı vatândır.* 77

Bu nazireyi değerlendiren Halil Rıza şöyle diyor: "*Namık Kemal şé'rinde bedîi tesdiğ, Sâbir şe'rinde ise bedîi inkâr var. Genç Maksud Sâbir'in satirik inkârına déyil, Namık Kemal'in lirik tesdiğine ses vermeyi lâzım bilmişdir.*" 78

1928 yılından itibaren Özbekistan'da yaşamağa mecbur kalan Şeyhzade, modern Özbek edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamış, tanınmış Özbek şairleri arasında yer alabilmiştir.

h. Güney Azerbaycan ve İran'da Namık Kemal'in Tanınması ve Tesirleri

Türkiye fikir ve edebiyat muhitlerinin, siyasî odaklarının İran ve Güney Azerbaycan'daki tesirleri, bu yörelerdeki siyasî, ictimai ve edebî hadiselerin gelişmesindeki rolü henüz gereği gibi araştırılmamıştır. Yine de Türkiye'nin tesirlerini fark ederek buna işaret eden fikir adamlarımız olmuştur. Özellikle İran muhitini iyi tanıyan *Mehmet Emin Resulzade* ve *Ahmet Ağaoğlu*'nun söyledikleri konumuzla ilgisi bakımından da oldukça önemli görülmektedir. *Ahmet Ağaoğlu, İran ve İnkılabı* adlı eserlerinde bir çok İranlının canlarından ve mallarından emin olmadıkları için (XIX. asrın sonlarında) Türkiye'ye gelip yerleştiğini bildirdikten sonra: "*İstanbul'un İran üzerindeki tesiri bilhassa kayda şayandır. Ne garipdir ki Profesör Brown bazı diğer amillerden bahsettiği hâlde İstanbul'un bu mühim rolünü kaydetmemiştir. Galatasaray Sultanisi Balkan memleketlerine bir çok rical yetiştirdiği gibi İran için de bir çok nünevver hazırlamıştır. İnkılabtan (1906-1911 İran Meşrutiyet hareketi kastediliyor) pek çok evvel İran'da çokca okunan en gizli gazete Ahter, İstanbul'da tesis edildi, senelerce burada tab ve neşr olunarak İran efkârının tenevvürüne medar oldu. Bundan maada İnkılabı doğrudan doğruya hazırlayan İran inkılapçıları da İstanbul'da toplanmışlardı. O cümleden olmak üzere meşhur Cemaleddin Efganî ile Mirza Akahan, Hacı Mirza Hasan Han,*

77- *Helil Rza*, a.g.e., s. 15, 17, 22, 23, 28, 29

78- *Helil Rza*, a.g.e., s. 29

Habirül-Mülk ve Şeyh Ahmed zikre şayandır. Bunların manzum ve nesir yazıları okunduğu zaman Namık Kemallerin Ziya Paşaların, Midhat Paşaların tesirleri altında bulduklarına şübhe edilemez." 79

İran Meşrutiyet hareketi sırasında şah yönetimine baş kaldıran Tebriz Türkleri de nümayişlerinde Namık Kemal'i bir hürriyet ve istiklal şairi olarak benimsemişlerdi. *Murtaza Nizamettin Tebrizli, Bugünkü Azerbaycan Davası; esas ve sebepleri* adlı eserinde Mehemed Ali Şah'ın bazı din adamları ile anlaşarak, meşrutiyet hareketinin aleyhinde tavır takınmasından sonra Tebriz'de başlayan halk hareketini anlatırken "*Bunu öğrenen Tebrizliler tekrar umumî grev ilân ederek şahtan meşrutiyet esaslarının tatbikini ve müessisan meclisine hürmet etmesini istediler. Bütün halkın iştirakile postahane önünde yapılan nümayişte talebeler Namık Kemal'in şu şiirini okuyorlardı:*

*Amalimiz efkârımız ikbal-i vatandır,
Serhaddimize kal'a bizim hâk-i bedendir
Da'va günü yekser görünen kanlı kefendir
İranlılarız can verimiz, nam alıriz biz
Da'vada şehadetle hamı kâm alıriz biz. 80*

Tıpkı Kuzey Azerbaycan'da 1905 Rus meşrutiyetinden sonra olduğu gibi Güney Azerbaycan'da da 1906-1911 yılları arasında her millî, hadisede hürriyet ve istiklal şairimiz zikredilmiş, ilk akla gelen şahsiyet olmuştur.

Tanınmış hürriyetçi şair, mücahid *Said Selmasî* (1889-1909) de *Namık Kemal'in* Azerbaycan'da belki de en çok bilinen şiirine karşı kayıtsız kalamamıştır:

*Amalimiz efkârımız iğbal-i vetendir,
Serhed bize gel'e bize hâk-i vetendir,
De'va günü yekser görünen ganlı kefendir
İranlılarız, can veriben nam alarız biz
De'vada şehadetle kâm alarız biz*

*Ganile gılınçdır görünen baydağımızda
Can gorhusu yohdur, dilimizde canımızda
Her güşede bir şir yatıp torpağımızda
İranlılarız can veriben nam alarız biz
De'vada şehadetle hamı kâm alarız biz. 81*

Said Selmasî, Namık Kemal'in hayal ettiği hürriyet kahramanları gibi istibadla mücadele etmiş, daha yirmi yaşında iken şah kuvvetleriyle girdiği bir çatışmada şehit düşmüştür.

İstanbul'da 16 yıl kalmış ve şairliği bu muhitten büyük ölçüde etkilenmiş olan *Mirza Eli Mö'cüz*(1873-1934)'in yaratıcılığı üzerinde *Namık Kemal'in* de tesirleri vardır:

79- *Ahmet Ağaoğlu*, *İran ve İnkılâbı*, Ankara, 1941, s. 92

80- *Murtaza Nizamettin Tebrizli*, *Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri*, Cilt: 1, İstanbul, 1946, s. 43

81- *Cenubi Azerbaycan Edebiyyatı Antologiyası*, II.c., Bakû, Elm Neşriyyatı, 1983, s. 161

"Mö'cüz (Muciz) İstanbul'da yaşadığı illerde (yaklaşık olarak 1890-1906 arası) yeni yaranmadığı olan müteregği Türk edebiyatı ile de maraglanmış Tevfik Fikret, Mehmet Emin, Namık Kemal ve başgalarının eserlerini mütalie etmişdir ki, bu da onun dünya görüşüne ve yaratıcılığına tesirsiz galmamıştır." 82

Güney Azerbaycan'ın hürriyet ve demokrat şairi olarak tanınan Mö'cüz'in "Veten" redifli şiirinden bazı kısımları burada vermek yararlı olacaktır.

*Neçin ah éyledin, éy bülbül-i nalân-ı veten
Yadına düşdü meger hâl-i perişan-ı veten?*

...

*Ne yatıpsan ayıl, éy millet-i biçare, ayıl!
Satır ahır veteni düşmene e'yan-ı veten.'*

...

*Vérelim el ele tehsil-i kemal éyliyelim
Hab-i gafletden ayılsın gerek ihvan-ı veten*

∴

Namık Kemal'in Azerî şairler üzerinde tesirleri, Azerî edebiyatındaki izleri ilbette ki bu kadar değildir. Biz elimizdeki sınırlı imkânlarla ancak bu kadarına ulaşabildik. Özellikle Azerbaycan'daki gazete ve dergi koleksiyonları tam olarak taranırca daha fazla malzemenin çıkacağından eminiz.

Namık Kemal'in bazı şiirlerinin de Azerbaycan'da düzenlenen şiir mecmualarında yer aldığı anlaşılıyor: Düzenleyeni bilinmeyen M-237/2991 numaralı "cünk"ün 82^a-85^b yaprakları arasında şiirleri vardır.⁸³ Yazmayı göremediğimiz için hangi şiirleri ihtiva ettiğini bilemiyoruz.

Namık Kemal'in Azerbaycan'da ne derecede tanınmış, inkılapçılar ve hürriyet taraftarları arasında ne derecede sevilmiş olduğunu gösteren bir hadiseyle bu bahsi tamamlayalım: Güney Azerbaycan'ın hürriyet şehidlerinden "Azadistan hükümeti"nin kurucusu büyük mücahid Şeyh Muhammed Hıyabanî, şah kuvvetleriyle vuruşmasında kılıçla ağır yaralanır, yakalanarak asılırken, son nefesinde Namık Kemal'in "Görmeden ölürsem millette ümid ettiğim feyzi / Yazılsın seng-i kabrime vatan mahzûn ben mahzun" beytini okur.⁸⁴

1. Azerbaycan Tiyatro Hayatında Namık Kemal'in Dramları

Şimdiye kadar söylediklerimizden de anlaşıldığı gibi Namık Kemal, XX. asrın başlarında artık Çarlık yönetimi altında bulunan Türkler tarafından tanınmış; Kazan ve Azerbaycan'da Vatan Yahud Silistre, Zavallı Çocuk, Rüya gibi eserleri bazı değişikliklerle her iki Türk lehçesine de çevrilmiş bulunuyordu.

82- a.g.e., s. 75-77

83- Elyazmaları kataloğu (Cünkler), Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Respublika Elyazmaları Fondu, Bakü, 1977 s. 20, 3 numaralı cünk

Dramlarının baskı tarihleri daha erken olmasına rağmen sahnelenmeleri 1906 yılına kadar gecikir. Çünkü tiyatro hayatı bu bölgelerde daha geç başlamıştır. Yine belirli sebepler yüzünden sürekli sansür gözetiminde tutulan tiyatro hayatında, *Namık Kemal* gibi vatansever, hürriyet taraftarı bir kimsenin eserlerinin oynanması 1905'ten önce düşünülemezdi bile. Bu sebeple Rus meşrutiyet hareketinden sonra bütün Türkler arasında tiyatro hayatı da sür'atle gelişmiştir. Buna bağla olarak profesyonel tiyatro toplulukları da kurulur.

Nicat, 1906-1917 yılları arasında faaliyet göstermiş en önemli tiyatro topluluklarından biridir. Bu toplulukta çalışan *Hüseyn Ereblinski*, *Cehangir Zeynalof*, *M. A. Aliyev*, *Hüseyn Serabski* vs. gibi aktör ve rejisörler *Namık Kemal*'in eserlerinin oynanmasında da değerli hizmetler görmüşlerdir.⁸⁵

O yıllarda Azerbaycan'da faaliyet gösteren diğer önemli tiyatro topluluklarından biri de *Sefa*'dır 1910-1917 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Bu topluluk tiyatro faaliyetlerini daha muntazam bir hâle getirerek yalnız Azerbaycan'da değil, bütün Kafkasya'da, İran'da, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazan yörelerinde turneler düzenleyerek çalışmalarını yaygınlaştırmıştır. Turnelerde genellikle yöneticiliği *H. Ereblinski* yapmıştır. *Sefa* topluluğunun özellikle Tiflis ve Kazan turneleri çok başarılı olmuştur.⁸⁶ Tanınmış aktör *Abbas Mirze Şerifzade* de bu grupta bulunmuştur.⁸⁷

Bunların dışında da bazı küçük tiyatro toplulukları bulunmuştur: *Cehangir Zeynalof*'un yönetiminde "*Müslüman dram artistleri şirketi*", *Tekâmül* gazetesinin desteğinde "*Hamiyyet*" grubu gibi.⁸⁸

Azerbaycan'da veya diğer yörelerde *Namık Kemal*'in sahnelenen oyunlarının bu tiyatro toplulukları, veya aynı zamanda iki toplulukta veya serbest olarak çalışan bazı aktörlerin çalışmalarıyla gerçekleştirildiğini görürüz. Oyunlarda rol alan artistler, bilhassa baş rol oynayanlar ve rejisörlük yapanlar hep zamanın tanınmış sanatçılarıdır: *H. Erabski*, *C. Zeynalof*, *M. A. Aliyev*, *Ebülfeth Veli*, *H. Serabski*, *A.A. Ağayev*, *Sidqi Ruhulla* vs. Bu aktörler arasında kadın rollerine çıkan Türk olmayan oyuncularla da karşılaşırız: *Şatnova*, *Mihaylova*, *Olenkaya* gibi, Bazan da kadın rollerine erkek oyuncular çıkmışlardır.

Dikkatimizi çeken bir husus da Türkiye'den gelen bazı aktörlerin *Kemal*'in bazı eserlerinin Azerbaycan ve İran'da sahnelenmesini gerçekleştirmiş olmalarıdır: Oyunlarla ilgili cedvelde de görüleceği gibi *Osman Bey* (Bektaşızade), *Ali Fehmi* ve *Merziye Hanım* gibi İstanbul'dan gelmiş sanatçılar 18 Mayıs (Mayıs) 1912'de Revan (şimdiki Erme-

84- 28 Ekim 1988'de Bakü'da *Gulam Mehmedli*'nin evindeki sohbetimizde, Rustem Hüseynoftan dinledim. *Hıyabanî* (Bakü, 1949) hakkında bir eser yazmış olan G. Memmedli de tasdik ederek *Hıyabanî*'nin *Namık Kemal*'i çok sevip takdir etmiş olduğunu açıkladı.

85- *C. H. Ceferof*, *Azerbaycan Teatrı (1873-1973)*, Bakü 1974 s. 60-63 ve ayrıca; "*Nicat*" (maddesi), *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, VII. c., s. 272

86- *I.S. Kerimov*, Azerbaycan teatrinin gastrol seferleri (Azerbaycan crazisinde ve Orta Asiya çıkışları), Bakü, Azerbaycan SSR EA Heberleri, Edebiyat, dil ve incenet seriyası, 1979, No: 3 s. 84-90

87- *C. H. Ceferof*, a.g.e., s. 67-68, ve "*Sefa*" (maddesi): *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, VIII. c., s. 403-404

88- *C. Ceferof*, a.g.e., s. 58-61

nistan'ın başşehri. Erivan/Yerevan)da *Vatan Yahud Silistre*'yi oynamışlardır. Aynı grup 18 Ağustos 1912'de de Kuzey Azerbaycan'da Zakatala şehrinde *Zavallı Çocuk*'u sahnelemişlerdir. *Osman Bektaşızade* ve *Merziye Hanım*'ın 1914 yılında da Bakû yakınlığındaki bir işçi muhiti olan Balahanı'da *Akif Bey*'i oynadıklarını, 11 Nisan 1914'te Tebriz'de *Zavallı Çocuk*'u 9 Mayıs 1914 tarihinde de *Culfa*'da (Rus tarafı olmalı YA.) *Akif Bey*'i sahnelediklerini öğreniyoruz. Herhâlde Osman Bektaşızade'nin başkanlık ettiği bir tiyatro topluluğu biri 1912 diğeri 1914 olmak üzere iki kere Türkiye'den gelerek (?) mahallî sanatçıların da katılmasıyla bazı eserler oynamışlardır. Bunların arasında *N. Kemal*'in de gösterilen eserleri bulunmaktadır. Acaba bu tiyatro grubu Türkiye'de ne gibi faaliyetler göstermiş, Azerbaycan'da daha hangi Türk oyunlarını sergilemişlerdir? *Gulam Memmedli*'nin "salnamelerinde" bu grubun *Namık Kemal*'e ait olmayan başka oyunları hakkında da kayıtlar vardır. Biz konu dışına çıkmamak için bu kadariyle yetiniyoruz.

Bu hadisenin bir de tersi vardır: Azerbaycanlı tiyatro sanatçıları Türkiye'ye gelerek 24 Mayıs 1919'da İstanbul Şark Tiyatrosu sahnesinde *Zavallı Çocuk*'u oynamışlardır.⁸⁹

1906-1920 yılları arasında Türkiye-Azerbaycan arasında sıkı kültürel alakalar tiyatro hayatını da açıkça etkilemiştir. bizim üzerinde durduğumuz *Namık Kemal*'in eserlerinin dışında *Şemseddin Sami*, *Abdülhak Hamid* gibi yazarlarımızın da bazı eserleri, Azerbaycan'da çok oynanmış piyesler arasında yer almıştır. Azerbaycan tiyatrosu üzerindeki çalışmalarını ile tanınan *Cefer Ceferof*, Azerî sahnelerinin unutulmaz aktörü *Hüseyn Ereblinski* ve oynadığı rollerden söz ederken şöyle diyor: "*Tekçe Gerb ve Rusiye deyil Şark da Ereblinski'nin repertuarını ziyetlendirirdi: Gâve (Ş. Sami), Veten (N. Kemal, Naci Bey (Gülnehâl: N. Kemal ?), Akif Bey (N. Kemal), Behtsiz Bala (Zavallı Çocuk, N. Kemal), Bahtsız İgid (Gali Asker Kemal)... Hemçinin Héyne'den tercüme edilmiş Elmansur temaşaları ile Ereblinski öz seyircilerini İran, Türkiye, Erab âlemi ile tanış édirirdi.*"⁹⁰

Ereblinski, *A. M. Şerifzade*, *E. Veli*, gibi artistler veya bunların başkanlık ettiği topluluklar *N. Kemal*'in eserlerini İran, Kazan, Türkmenistan gibi yörelerde de oynamışlardır. *Sıdgi Ruhulla* ve arkadaşlarının da 1923'te Hocend şehrinde *Gülnehâl*'i oynadıklarını biliyoruz.

Açıkça görülüyor ki. Azerbaycanlı sanatçılar *Namık Kemal*'in eserlerini büyük bir Türk coğrafyasında oynayarak onun fikirlerinin, ideallerinin yayılmasına, benimsenmesine büyük hizmet etmişlerdir. O yıllarda hem Azerbaycan'da hem de diğer Türk bölgelerinde millî şuurun uyanışı ve halka yayılışı söz konusudur. Bu hususta da *N. Kemal*'in eserlerinin büyük bir rol oynadıklarına şüphe yoktur.

Elde edebildiğimiz verilere göre *N. Kemal*'in Azerbaycan'da ilk oynanan dramı *Behtsiz Bala*(Zavallı Çocuk)dır; 25 Noyabr (Kasım) 1906'da Bâku'da sahnelenmiştir. Henüz profesyonel artistler yoktur: bütün rolleri "muallimler" oynamışlardır.

89- Gulam Memmedli, *ATS*, s. 526

90- C.Caferof, *Eserleri* (2 ciltte), II.c., Bakû, 1968, s. 11

Vatan Yahud Silistre'nin ilk temsili 7 Dekabr (Aralık) 1907'de yine Bakü'dadır. Aktörler ve oyun hakkında başka bilgi yok. Araştırmamız sırasında dikkatimizi çeken bir husus ta 1876'da Rusça'ya çevrilmiş olmasına rağmen bu dram hakkında, Azerbaycan muhitiinin 1906'lara kadar bir fikri olduğuna dair en ufak bir şeye rastlamamamızdır. Demek ki Azerî aydınlarının büyük bir kısmı 1900'lere kadar Türkiye'de olup bitenleri Rus matbuatından çok az izlemişlerdir (?). Azerbaycan'ın doğrudan doğruya Türkiye matbuatını takip etmiş olduğunu bir kere daha burada hatırlatmanın yararlı olacağını düşünüyoruz.

Diğer oyunlarının nerede ve nasıl temsil edildikleri hakkında ilgili cedvelde bilgiler vardır.

Anlaşıldığı kadar Azerbaycan'da en çok beğenilen oyun *Vatan Yahud Silistre* olmuş bunu *Zavallı Çocuk* ve *Akif Bey* izlemiştir. Elimizdeki verilere göre 1906-1922 yılları arasında *Vatan Yahud Silistre* 40, *Zavallı Çocuk* 24, *Akif Bey* 13, *Kara Bela* 4, *Gülnehâl* de 3 kere ayrı ayrı kuruluşlarla sahnelenmişlerdir. Bunu söylerken, aynı oyunun bir hafta kadar bir zaman süresi içinde, aynı aktörler tarafından oynanmasını kasdediyoruz. Bu rakkamların gerçek temsil sayısını gösterdikleri de söylenemez. Ayrıca küçük yerlerde, öğrenciler veya küçük gruplar, amatörler tarafından oynanmış dramlar olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Daha çok matbuata intikal edilmiş temsillerin tesbit edildiğini biliyoruz. Bu itibarla verdiğimiz rakkamların itibarı olduğu unutulmamalıdır. Yine de bir fikir verebilmek maksadıyla böyle bir değerlendirme yapılmıştır.

Özellikle *Vatan Yahud Silistre*'nin aydınlardan ve halktan büyük ilgi gördüğü ve onları çok etkilediği açıktır. Bu oyundaki "*Vatan Şarkısı*" ve "*Vatan Türküsü*" adlarıyla bilinen manzumelerin şairler üzerindeki tesirlerinden söz etmiştik. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi Azerbaycan'a o dönemde oluşmağa başlamış millî şuurun pekişmesi; halkın ihtiyacı olan millî kahramanlık duygularının, Azerbaycan yurtseverliğinin, gerçek manada hürriyet aşkının, inkılapçı düşüncelerin yerleşmesinde bu oyun, hiç bir eserle mukayese edilemeyecek derecede büyük bir rol oynamıştır.

Nitekim bu tesirleri sebebiyle *Vatan Yahud Silistre*'nin sahnelenmesi bir ara Rus sansürü tarafından engellenmiştir.

1905 yılından sonraki Azerbaycan tiyatro faaliyetlerinden bahseden bir yazısında *Ofelya Bayramova*, Azerbaycan aydınlarının kararlı olarak halkı bilinçlendirmek için ilerici, inkılapçı, eserleri sahnelemeye gayret ettiklerini bildiriyor ve *Vatan ve Silistre*'nin yasaklanışını anlatıyor:⁹¹ "*Azerbaycan yazıcıları orijinal eserlerde olduğu kimi tercümede de öz idéyalarına uygun eserleri; zülm ve istibdada karşı, veten, halg mehebbeti idéyalarını terennüm eden eserleri seçirdiler.*

Béle eserlerin tamaşaya goyulmasında tereğgiperver ziyalılar garşısına müeyyen çetinlikler de çıhırdı. O dövırdé Çar senzurası hemin pyeslerin sehnedé gösterilmesini

91- *Ofelya Bayramova*, "Heyet" gazetesinde teatr ve dramaturgiya meseleleri, Bakü, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Heberleri, Edebiyyat, dil ve incesenet seriyası, 1978, No: 1, s. 44

mühtelif behenelerle mané olurdu.⁹² *Senzure hüsüsile İran ve Türkiye' heyatından alınmış pyesleri "panislamist" "pantiürkist" adlandırarak, téatrın repertuarından çıhardırdı. Arhiv senedlerinden öyrenirik ki, o zaman N. Kemal'in Vetén, Ş. Sami'nin Demirci Gâve pyeslerinin tamaşaya goyulması çar senzoru V.D. Smirnov'u na-rahat étmişdir. Meselen N. Kemal'in Vetén pyesinden danışarken o yazırdı ki, "néce olabilir ki, bu panislamist idéyalı eser Türkiye'de hökúmet terefinden gadagan édildiği hâlda. Azerbaycan sehnesinde tentene ile tamaşaya goyulur ve bu hadiseni yerli metbuat de sévinçle garşılair."⁹³*

*Doğrudur N. Kemal'in Vetén pyesi o zaman Türkiye'de ilk defa tamaşaya goyulan kimi derhal Sultan Ebdüleziz teatri bağlatmış,⁹⁴ yazıcını da hökúmet eleyhine fealiyyet gösteren bir şehsiyyet kimi hebs etdirmişdi. ⁹⁵ *Lâkin demeliyyik ki, eser heğigetén Smirnovun dédiyi kimi, panislamist mezmunda olsaydı, Türkiye hökúmetinin gezebine duçar olmazdı; çünkü o zamanlar Türkiye sultanı bütün müselman halglarının helifese olmag iddiasında idi. N. Kemal'in Vetén pyesi héç de panislamist idéyasına göre déyil, mehz sultan zülmü ve istibdadına garşı çıhdığı, vetén ve halg mehebbetini terennüm étidiyi üçün hem Türkiye hökúmetinin, hem de Çar senzurasının hoşuna gelmemiştir."**

Namik Kemal'in inkılapçı yönü tiyatrolarının sahnelenmesinde de etkili olmuştur. Azerbaycan tiyatrosunun önde gelen rejisörlerinden Mehdi Memmedov 1920-30 lu yıllardaki Azerbaycan tiyatro hayatından ve kendi öğretmeni Hüseyin Cavid'ten bahsederken Namık Kemal'den de söz ediyor: "... ve elbette Türkiye'nin ileri görüşlü yazarları... adları Cavid'in dilinden düşmeyen Tefvik Fikret, Rıza Tefvik, Namık Kemal gibi şairleri, Abdülhak Hamid tiyatrosu... Bu şairlerin isyankâr şiiir san'atı, inkılapçı fikirleri, zulme, esarete, insanın mahkûmiyyetine karşı eteşli itirazı Cavid'i daima gönül firahlığına, çoşkunluğuna getiriyor ve katatlandırıyordu" ⁹⁶

Vatan Yahud Silistre'nin tesirlerini gösteren bir başka tesbitimizi de zikretmenin yararlı olacağını sanıyoruz; 1911'de bu dramdaki kahrmanlardan Abdullah Çavuş'un meşhur tekerlemesi; "Kıyamet mi kopar" halk arasında çok sevilmiş, dillerinde ezber olmuştur. Eziz Şerif, babası Kurban Ali Şerifzade'nin aşağıda bir kısmını vereceğimiz yazısı için şöyle bir açıklamada bulunuyor: "Me'lûm olduğu üzere Türk demokrat şairi ve dramaturgu Namık Kemal'in Vetén adlı dramında bir çavuş söz başı "giyamet mi gopar?" cümlesini tekrar edir. O zaman bu piyes tez tez sehnedé goyulurdu ve Türk çavuşunun bu cümlesi bir növ zerb-mesel hasiyyeti almışdı." ⁹⁷

92- M.Ş. Mirzoyev, Vospominiyaniya o tyurkoskoy peçati na Kavkaze. Azerb. SSR EA Pespublika Elyazmalanı Fondu, arh. P.6 (557), L. 80. O. Bayramova'dan naklen

93- SSRİ MDTA fond 776, siyahı 21, c.1, sah. ver. 471. seh. 27; SSRİ EA Leningrad Şergünaslıg İstitutunun Elmi Arhivi, V. Smirnov'un şehsi arhiv fondu 50, siyahı 1, sah. ver. 44, seh. 4-10. O. Bayramova'dan naklen.

94- O. Bayramova yaygın bir yanlış tekrarlıyor. Tiyatro kapatılmamıştır. Namık Kemal'in sürülme sebebi bu tiyatro eseri değil, siyasî faaliyetidir. Vatan'ın temsili bu sürgünden sonra da devam etmiştir. Bak. N. Kemal, Vatan yahud Silistre, Hazırlayan: Kenan Akyüz, İstanbul, 1969, s. XI-XIV

95- V. Stambulov, Namık Kemal, Moskva, 1935, seh. 160-166; H. Kyamilev, u istokov sovremennoy turetsoy literaturı, Moskva. 1967, seh. 68-69. O. Bayramova'dan naklen.

96- Mehdi Memmedov, Evvelce hatıralar, hatıralar. Aktaran: Sabahattin Çağın, Kardeş Edebiyatlar, Erzurum, 1985, Sayı: 11, s. 19

97- Eziz Şerif, a.g.e., 1977 s. 16-17

Bu oyundan ilham alarak bir mizahî yazı neşrettiren *Kurban Ali Şerifzade*, Abdullah Çavuş'un bu ifadesini yazısı içinde çok güzel bir şekilde kullanır: *Molla Nasreddin* dergisinin 7 Fevral (Şubat) 1911 tarihli 6. sayısında "*Giyamet mi gopar*" başlığı altında neşredilen "feyleton"da günün çeşitli siyasî mes'elelerine bir iki kısa cümle ile, fakat çok sert ve nükteli bir tarzda değinilir, her fikir bu ifade ile noktalanır. Yazı "*eger benim bu giyamet mi goparım, Veten teatrındaki Abdullah Çavuş'un "giyamet mi gopar"ından uzun olsa giyamet mi gopar?"* sorusu ile tamamlanır.⁹⁸

Daha önce de yeri geldikçe *Namık Kemal*'in Azerbaycanlı tiyatro sanatçıları tarafından bütün Kafkasya, Kazan ve Türkmenistan ile İran'da sahnelenen oyunlarından söz etmiştik. Şimdi bunlara yine kronolojik bir sıra ile kısaca göz atalım.

Şimdiki Gürcüstan'ın başkenti olan Tiflis'te bir çok oyunun sergilendiğini görüyoruz. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Tiflis, bu yörenin en önemli kültür merkezlerinden idi. Bu özelliği Türkler ve Müslümanlar için de geçerlidir. O dönemde şehirde büyük bir Türk-Müslüman nüfusu yaşıyordu. Bu bakımdan Tiflis, Azerbaycan kültür tarihinde önemli bir yer tutar.⁹⁹

Namık Kemal'in burada ilk oynanan oyunu *Zavallı Çocuk*'tur. 1908'de Bakû'dan gelen *Ereblinski* yönetimindeki oyuncular, "yerli heveskârlar"ın da yardımı ile eseri sahnelemişlerdir. *Kemal*'in diğer oyunları da Bakû'da sahnelendikten kısa bir süre sonra Tiflis'te oynanmıştır.

Azerî oyuncular 22 Ağustos 1908'de Nijni Novgorod şehrine giderek Kazanlı artistlerle birlikte, müşterek oyunlar sahnelemişlerdir. Bunların içinde belirtilen tarihte oynanan *Zavallı Çocuk* da vardır. Bu temsil için *Yulduz* dergisinin 300. sayısında şöyle deniyor: Halk çok etkilenmişti; facia bir vak'anın içinde kendilerini hissediyorlardı.

Türkmenistan tarafında oynanan ilk dram *Vatan Yahut Silistre*'dir. 9 Mart 1911 de sahnelenen bu oyunun Azerbaycanlı oyuncular tarafından değil, "yerli heveskârlar" tarafından sahnelenmiş olması dikkati çeker.

Bakû'dan Kravnovodsk'a giden *H. Ereblinski* ve arkadaşları 6 Noyabr (Kasım) 1911'de burada *Zavallı Çocuk*'u oynarlar. Eser halk arasında büyük ilgiyle karşılaşır. Eseri seyredenler arasında Türkmenler, Tatarlar, Lezgiler, Ruslar ve Ermeniler de vardır. Bu temsil hakkında *İdil* gazetesi şunları yazmıştır: "*Behtsiz Bala oynananda Türkmenler bir birine bahıp özlerinin yeddi sekkiz yaşındaki kızlarını gırh elli yaşlı gocalara verip cebr ve zülm etdiklerini çoh yahşı düşünüp, "-Ay gardaş bu oyun olsa da, olmuş ve olacağı işleri göstermektedir" deyirdiler... Özümüziñ mezlum kızlarımıza ediyimiz zülmü ve cebrleri gösterdikleri için defelerle bunlara teşekkür edirem... İnşallah bir zaman geler hamımız düşünerek, pis işlerimizden tövbe ederik..."* 100

Ereblinski ve arkadaşları burada bir aya yakın zaman kalmışlar, başka oyunlar da oynamışlardır. *Ereblinski*'nin repertuarında *Vatan Yahud Silistre*, *Akif Bey* gibi eserler

98- a.y. s. 17

99- Bu husus için bak. Abbas Hacıyev, *Tiflis Edebî Muhiti*, Bakû, 1980, Adil Mişiyev, *Azerbaycan Yazıcıları ve Tiflis Edebî-İctimaî Muhiti*, Tbilisi (Tiflis), 1987

100- Gulam Memmedli, *HE* s. 150-151

de vardı. Acaba bunlardan birini de oynamadılar mı? Elimizdeki veriler buna cevap vermiyor, ama oynamış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

1917'nin Temmuz ayının sonlarında yine Ereblinski ve arkadaşları Heşterhan (Astarhan) da *Akif Bey*'i sahnelemişlerdir.

Gulam Memmedli'nin "salnameleri"nden öğrendiğimiz bir gerçek daha var: Azerbaycan'da tiyatro faaliyetleri bütün Kafkasya, Kazan, Batı Türkistan ve İran'dan çok daha önce başlamış ve gelişmiştir. Bu sebeble çeşitli turnelere çıkan Azerî oyuncular, tiyatro kültürünü bütün bu sözü edilen Türk-İslam coğrafyasına yaymada büyük hizmetler görmüşlerdir. Aynı şekilde *Namık Kemal*'in Azerbaycan'ın dışında tanınmasında bu tiyatro faaliyetlerinin de önemli rolü olduğu inkâr edilemez. Böylece *Kemal*, Tebriz, Tahran, Astara, Culfa, Batum, Aşgabad, Krasnovodsk, Hoçend vs. gibi şehirlerde halk yığınlarının hafızasına nakşedilmiştir.

İran meşrutiyeti sırasında Tahran'da ilk tiyatro toplulukları da Azerî Türkleri tarafından oluşturulur. 23 İyul (Temmuz) 1906 tarihli *Hayat* gazetesinde *E. Nerimanofun* bir makalesinde (Azerî Türklerinin) Tahran'da "Türk dram destesi" adlı 15 kişiden ibaret bir tiyatro grubu kurdukları, Türkçe komediler oynamağı arzu ettikleri bildirilmiştir.¹⁰¹ Bu topluluğun daha sonra hangi oyunları sahneledikleri hakkında bilgimiz yoktur. Ama merkezi Tebriz olmak üzere İran Azerbaycan'ında özellikle Bakû'dan, Tiflis'ten gelen aktörler tarafından Türkçe oyunlar sahnelendiği ve bunların da İran'daki ilk tiyatro temsilleri olduğunda hiç kuşku yoktur. Aynı şekilde 1910 yılında Kuzey Azerbaycanlı aktörlerden *Mirze Ali Abbasof* ve *Ruhulla Erebski*'nin kendi arkadaşlarıyla ayrı ayrı Güney Azerbaycan'ın bir çok yerlerinde temsiller verdiği tesbit edilmiştir.¹⁰² Tanınmış aktör *Abbas Mirze Şerifzade* de kendi tiyatro grubu ile takriben 10 Mart 1914 - 10 Haziran 1914 tarihleri arasında İran turnesinde çıkmış, aralarında *N. Kemal*'in de ilerideki cedvelde belirtilen eserlerini sahnelemiştir. Yine bu yıl Bakû'dan gelen *Sıdkı Ruhulla* İran'da bazı eserleri sahnelemiştir. Bunların arasında *Namık Kemal*'in oynandığı tesbit edilebilen ilk eseri *Zavallı Çocuk*'tur; 11 Nisan 1914'te Tebriz'de Türkiye'den gelmiş (*Osman*) *Bektaşzade*'nin yönetiminde sahnelenmiştir. 9 Mayıs 1914'te yine *Osman Bektaşzade* ve *Merziye Hanım* Culfa'da *Akif Bey*'i oynamışlardır.

Sahne faaliyetinin İran'da daha çok 1911-1912 yıllarından sonra gelişmeğe başladığı hatırlanırsa 1910'den itibaren Bakû veya Tiflis'ten gelen progresyonel tiyatro topluluklarının oynadığı Türkçe eserlerin İran tiyatrosu için ne kadar önemli olduğu kendiliğinden anlaşılır. Hatta bu oyunlara İran sarayından da ilgi gösterilmiştir: 20 İyul (Haziran) 1910'da İran şahı için hususî olarak Bakû'dan getirtilen *Ruhulla Erebski* ve arkadaşları Azerbaycan Türkçesi ile (E. Hakverdiliyev'in) *Bahtsız Cavan* adlı eserini ve *Dursuneli* ve *Ballıbadı* adlı komediyi oynamışlardır.¹⁰³

101- Gulam Memmedli, *ATS* s. 125

102- a.g.e., s. 212-216, 220 vd.

103- a.g.e., s. 221

18 İyun (Haziran) 1910 tarihli *Hablülmetin* gazetesinin bildirdiğine göre "*Kafazlılar Meşhed'de teatr destesi teşkil edip, Veten dramını hazırlamışlar. Başda Ağazade adlı bir nefer cehâlet-perest seyid olmağla mövhumâtçılar tamaşaya mâne olmuşlar.*"¹⁰⁴ Burada herhalde Meşhed'de yaşamakta olan Azerî Türklerinden söz edilmektedir. Eğer bu teşebbüs gerçekleştirilebilse idi *Namık Kemal*'in İran'da oynanan ilk eseri *Vatan Yahut Silistre* olacaktı. Böylece *Vatan*'ın oynanması bir hâyli gecikir.

Yahya Aryenpur, Ez Saba tâ Nima adlı İran edebiyatı tarihinde ülkesindeki tiyatro hayatından bahsederken Meşrutiyet hareketleri devrinde (1906-1911) Tahran'da Farsça olarak, herhangi bir oyunun sahnelendiğini gösterir belgeye rastlamadığını ifade eder. 1916-1917 yılları arasında bazı Azerî tiyatro topluluklarının İran'da -Tahran dâhil- temsiller verdiğini kaydeder. Bunlar arasında *Vatan*'ın -İran'da bu adla oynanmıştır- bulunduğu özellikle işaret ederek, bu dramın o yıllarda İran'da sahnelenen bütün oyunlardan, mukayese kabul etmeyecek derecede üstün olduğunu açıklar. *Vatan*'ın *Namık Kemal*'in şah eseri olduğunu, çöşkun vatan sevgisi, sert ve korkusuzca kinayeleri ihtiva ettiğini, bu özellikleri ile ve tiyatro tekniği itibareyle, o devirde İran'da yazılan bütün tiyatro eserlerinden daha yüksek seviyede bulunduğunu kabul eder.¹⁰⁵

Anlaşıyor ki, tiyatro hayatı İran'da Türkler tarafından geliştirilmiş, bunda *Namık Kemal*'in oyunlarının da müsbet tesiri olmuştur.

∴

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kültürel münasebetler çerçevesi içinde düşündüğümüz *N. Kemal*'le ilgili bu çalışmanın -yeterli olmasa bile, konunun önemini açığa çıkardığını sanıyoruz.

Özellikle 1900-1920 yılları arasında Türkiye-Azerbaycan edebî ilişkileri Azerbaycan neşriyatı ağırlık teşkil etmek üzere araştırılmalıdır.

Azerbaycan'la kültürel bağlarımızı asrın ihtiyaçlarına göre geliştirmek istiyorsak, söz konusu araştırmalar, vesikalara dayalı ve objektif bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Aslında bu gibi çalışmalar Azerbaycan'da daha kolay gerçekleştirilebilir. Yakın zamanlara kadar orada böyle çalışmalara girmek "tehlikeli" olarak görülüyordu. Yeni şartlar çerçevesinde artık Azerbaycan'da da mukayeseli araştırmaların yapılabileceğini ümit ediyor ve bunu iki kardeş toplumun gelecekte de iyi ilişkiler kurabilmeleri, dünya sulhuna yardımcı olabilmeleri için zarurî bir başlagıç olarak düşünüyoruz.

104- a.g.e., s. 220

105- Y. Aryenpur, *Ez Saba tâ Nima*, 2.c., Tahran 1351, s. 290-291

j. *Gulam Memmedli'nin Salnamelerinde N. Kemal'in Tiyatro Eserleriyle İlgili Bilgilerin Kronolojik Cedveli**

1906

25 Noyabr, Bakû

Rus-Müselman gız mektebi, "*Behtsiz bala*", (*Zavallı Çocuk*) ve "*Yadımdadır*". Bütün rolları müellimler ifa etmişler Tamaşadan hâsıl olan 264 manat Gence guberniyasının zererdidelerine gönderilmiştir.

ATS s. 131

1907

21 Fevral, (Bakû) *İRŞAD*

Namik Kemal'in *Veten* dramını Mahmud Nedim Garagözof Azerbaycancaya tercüme ve tebdil etmiştir.

ATS s. 138

2 Mart, (Bakû) *İRŞAD*

Gence gimnaziya müellimi M. M. Ahundof N. Kemal'in *Veten* dramını tercüme edip senzuraya göndermiştir...

1 Sentyabr (Tiflis) *ZAKAFKAZYE*

Müselman dram edebiyatı yeni orijinal ve tercüme eserler hesabına zenginleşmiştir: ... *Veten*, Türkçe'den tebdil, M. Garagözof...

ATS s. 145

7 Dekabr Bakû

Şehir teatri, ahşam, /yer: Nitikin sirki/, N. Kemal:: *Veten* /Aktörler ve oyun hakkında başka bilgi yok./

21 Dekabr Bakû

Şehir teatri, Kastorskaya'nın benefisi, S.H. Ahundova:/tebdil eden/*Behtsiz Bala* Ata Bey: /rolünde/ Kengerlinski

ATS s. 149

8 Gence

N. Kemal'in *Veten Yahud Silistre* dramı. M.M. Ahundof tarafından tebdil edilip çapdan çıkmıştır.

ATS S. 151

* Bu cedvelde Gulam Memmedli Bey'in usulü aynen korunmuş, oyunlarla ilgili bilgiler kronolojik sırası bozulmadan alınmıştır. İncelememizde geniş ölçüde eserlerinden yararlandığımız, ayrıca tereddüt ettiğimiz hususlarda bilgisine baş vurduğumuz muhterem Gulam Memmedli Bey'e yardımları ve tavsiyeleri için aelen teşekkürü bir borç biliyoruz.

1908

1 Yanvar, Gence

Müselman teatr destesi, bugünlerde N. Kemal: *Veten Yahud Silistre* /oynanmıştır/
 tır/

ATS s. 152

14 Yanvar Gence

Şehir ziyahları /tarafından oynanmış/ N. Kemal: *Veten*

ATS s. 153

19 Yanvar, İrevan /Revan, Erivan/

Şehir klubü, yerli ziyahlar /tarafından/ N. Kemal: *Veten*
 İslam Bey: Mirze Mustafa Recebof
 Rejissor: Şefibeyof

ATS S. 154

14 Mart Tiflis (19 Mart tarihli ZAKAVKAZYE'den, No: 65)

Tiflis'te artist Ereblinski yerli heveskârlarla birlikte *Behtsiz Bala* eserini oynamıştır.

Halil Bey: Veli, Tahire Hanım: Rahil, Ayşe: Şatnova, Atabey: Ereblinski, Nöker(uşak): Bayramof, Rejissor: H. Ereblinski

ATS s. 157 ve HE s. 54

Not:Bu gazetede piyesin yazarı olarak A. Kazanî (Tatar yazarı Ali Asgar Kemal) gösterilmiş *Gulam Memmedli* bu yanlış düzelten bir not koymuştur.

3 Aprel Tiflis KASPI

Bakû'dan gelmiş artistler burada *Behtsiz Bala* ve... tamaşalarını verdikten sonra Gence'ye getdiler ki orada da tamaşaları tekrar etsinler.

ATS s. 158

23 May Gence /Tiflis'te çıkan 30 May 1908 tarihli ZAKAVKAZYE No: 120'den/

Gence (Elizabetpol) de *Behtsiz Bala* oynanmıştır.

Ata Bey: Ereblinski, Halil Bey: Veli, Ayşe: İzzetullina

HE s. 63, ATS s. 163

22 Avgust Nijni Novgorod

Kafkaz ve Kazan artistleri şirketi *Behtsiz Bala* (Behtsiz Cavan) ve *Millet dostları*'ni oynamışlardır.

ATS. s.1676

/ve ayrıca/ /Nijni Novgorod/ YULDUZ No: 300 /28 Ağustos tarihli sayı/ Bu günlerde Kazan ve Kafkaz artistleri şirketi biri 18, diğeri 22 Avgust'da yeniden iki teatr oynadılar. Birincide "Gözyaşı" ile "Birinci teatr", ikincisinde ise *Behtsiz*

Bala ile "Millet Dostları"... Halg teatrda oturmağ kimi déyil, facieli bir vağienin içinde özlərini hissedirdiler... Ereblinski, *Behtsiz Bala*'da yumşaq idi.

/imza/ Makariye (Nijni Novgorod) muhbiri

HE s. 65-66

Not:Azeri tiyatro yazarı Abdurrahim Bey Hakverdili'nin *Behtsiz Cavan* adlı eseri ile Namik Kemal'in S.H. Ahundova tarafından *Behtsiz Bala* veya *Bedbeht Bala* adlarıyla aktarılmış olan *Zavallı Çocuk*'u çoğu zaman karıştırılmaktadırlar.

30 Sentyabr Bakû

"*Nicat Maarif Cemiyetinin*" dram hey'eti ğat' etmişdir ki, oruclug gurtardığdan sonra her هفته bir teatr tamaşası verilsin. Oynanmağa aşağıdaki piyesler hazırlanmışdır: ... *Behtsiz Cavan* (?) ... *Veten* ...

ATS s. 168

14 Dekabr Balahanı /Bakû civarında/

Nicat artistleri, N. Kemal: *Veten* /i oynamışlar/

ATS s. 175

14 Dekabr Tiflis

N. Kemal: *Behtsiz Bala*

Ata Bey: Ereblinski, Erblinski ilk dəfə bu rolü oynamışdır

HE s. 283

1909

10 Mart, Gence

Yerli teatr heveskârları, N. Kemal: *Veten*

ATS s.183

27 Avgust /Bakû/

Morskoye sobranie zalında (solonunda) mah-ı mübarek Ramazan'ın yahnlaşmasına göre müselman dram artistleri mövge-yi tamaşaya goyacaglar *Bihtsiz Bala Yahud Medeniyyet Fedayisi*.

Halil Bey: Veli, Tahire: Mihaylova, Ayşe: Mslaskaya, Ata Bey: Ereblinski, Nöker(uşak): Rızayev, Tabib: Serabski, Rejissor: Hüseyin Ereblinski

HE s.107 ve ATS s. 195

30 Avgust /Bakû/ İTTİFAG No: 199

Pencşenbe günü aşşam, Avgust ayının 7'sinde Morskoye Sobraniye'nin zalında (Köhne Dumda) müselman artistleri terefinden *Sekine Hanım Ahundzade*'nin tercümesi *Behtsiz Bala* faciesi... tamaşaya goyuldu. Bu facie kerrat ile mövge-yi tamaşaya goyulsa da idniye kimi bu tövr oynanılmamışdı. İkinci perdede Hanım Mslavskaya bir mertebede gözəl ve meharet ile öz rolunu ifa etdi ki, hazirunun defeât ile algışlarına nail oldu. Üçüncü perdede yene Hanım Mslavskaya ve Ereblinski âşig ve me'şuğeni o tövr gemli ve suzişli hâletini bir mertebede tebiif

gösterdiler ki, hazirun bi't-teman ağlaşmaya başladı. Hetta bir nefer /bir kişi/ o geder şiddetle ağladı ki, geşş eledi. Heğiğeten artistlerimizin bu defe gösterdikleri mehareet ve ustadlıg şayan-i tağdirdir...

/imza/ R.Y.

HE s. 108

23 Sentyabr /Tiflis/ ZAKAVKAZYE

Remezhan bayramı yahınlaşdıgına göre Tiflis Müselman halg üniversitetinin teatr bölmesi tamaşa vermeye hazırlaşır. Birinci olarak *Veten* dramı oynanacağdır.

ATS s.197

4-5 Oktyabr /Tiflis/ ZRİTEL

Tiflis müselman dram heveskârları halg evinde *Veten* dramını oynayacaglar.

Sıdkı Bey: K. Kerimof, İslam Bey: H. Köçerlinski, Zekiyye: Yunis Nerimanof, Rejissor: H. Köçerlinski

ATS s. 198

5 Oktyabr Tiflis

Halg evi, yerli heveskârlar. N. Kemal: *Veten*
İslam Bey: Köçerlinski

ATS s. 199

12 Noyabr Tiflis

Gürcü zedegân teatri, Azerbaycanlı gençler, N. Kemal; *Veten*

Sıdkı Bey: Kerim Kerimof

İslam Bey: Köçerlinski

Rejissorlar: Köçerlinski ve İsmail Hakkı

ATS s. 201-202

30 Noyabr Lenkeran

Yerli heveskârlar. T. Bayramelibeyof'un teşebbüsü ile, *Behtsiz Bala*

ATS s. 203

1910

30 Aprel Bakû

Morskoye Sobraniye /salonunda/ iki nefer müselman şakirdi nef'ine

N. Kemal: *Veten*

Guruluş: Kâzımovski

ATS s. 215

23 May Şeki

"Müştan cemiyyeti", N. Kemal: *Veten*

Sıdkı Bey: Abdulla

ATS s. 218

18 İyun *HEBLÜLMETİN*

Gafgazlılar Meşhed'de teatr destesi teşkil edip *Veten* dramını hazırlamışlar. Başta Ağazade adlı bir nefer cehaletperest seyid olmağla mövhumatçılar tamaşaya mané olmuşlar.

ATS s. 220

19 Oktyabr Bakû

Artistiçeskoye obşestvo /solonunda/ yohsul mekteb şâgirdleri héyrine N. Kemal: *Veten*

ATS s. 227

16 Noyabr Tiflis

Zubalov adına halg evi, müselman heveskârları, N. Kemal: *Veten*

ATS s. 231

1911

26 Fevral 1911 /Bakû/ *ARI* No: 11

Cüme günü Mart'ın 4'ünde müselman dram artistleri terefinden müavin rejissor Helil Hüseyinof'un benefisinde olarag mövge-yi tamaşaya goyulacag meşhur facie *Veten*.

Bu facie üçün mehsusî Osmanlı libasları hazırlanıp. Tamaşalı bir menzere gösterilecekdir. Faciede 50 nefer /kişi/ iştirâk edecekdir.

Rejissor: H. Ereblinski

HE s. 137

4 Mart Bakû

Morskoye Sobraniye /salonunda/ artist Helil Hüseyinof'un benefisi, N. Kemâl: *Veten*

Rejissor: H. Ereblinski

ATS s. 240

9 Mart Aşğabad

Dobrajanskinin sirki, yerli heveskârlar, "Müzefferî" ve "Firudun" mekteblerinin heyrine Namık Kemal: *Veten*

İslam: Mecid Bey Efendiyev, Hanım: Eli Memmedof, Sıdkı Bey: Selman Esferof, Abdulla Çavuş: Cefer Tahirof

ATS s. 241

? Mart (Bakû)

Artist Bagdadbeyof, N. Kemal'in *Gara Bela* dramını tebdil etmişdir.

ATS s. 243

28 İyul Batum

Buraya gelmiş Bakû artistleri Ebülfeth Veli'nin idaresi altında *Veten* dramını oynayıp Sohum'a getmişler.

ATS s. 256

29 Avgust /Bakû/ *YENİ İRŞAD* No: 1

Bakû aktyorlarından Ehmed Gëmerlinski, H. Ereblinski ve Hanım Olenskaya ile Beraber ahırlarda /son zamanlarda/ Garabağ'a getmişler. Bunlar Garabağ'da... *Behtsiz Bala*/yı oynadılar. /Ahali büyük ilgi göstermiş./

HE s. 143

ATS. 259

26 Avgust Tiflis

Yerli müselman truppası, Namık Kemal: *Gara Bela*

Emir Ahşid: Bağdadbeyof

Hind İmparatoru: Memmedbey Sıdıgbeyof

Husrev Mirza: H. Köçerlinski

Bahre Banu: Göyerçin Hanım

ATS s. 258

7 Oktyabr Bakû

Morskoje Sobraniye (salonu) müsلمان artistleri, *Behtsiz Bala*...

Ata Bey: H. Ereblinski

ATS s. 261

HE s. 145

9 Oktyabr /Bakû/ *YENİ İRŞAD* No: 33

Oktyabrın 7'sinde *Behtsiz Bala* oynandı... *Behtsiz Bala* faciesinin gehramanı olan Ata Bey rolunu oynayan Ereblinski güzel oynayırdı. Neden ise sehneye Atabey deyil, Ereblinski özü gelmişdi. Zennimizce sehneye aktyorun grimsiz (makyajsız) çıhmağı bir derecede onun meziyyetini itirir ve tamaşanın yüngül getmesine bais olur...

/imza/ H.

HE s. 145-146

28 Oktyabr /Bakû/ *YENİ İRŞAD* No: 50

Aşgabad'da teatr

Haman /bu/ Oktyabrın ahırında müselman aktyorlarından Hüseyin Ereblinski ve Ehmed Bey Gëmerlinski, aktrisa Olinskaya Aşgabad'a gelip orada bir neçe piyessa mövge-yi tamaşaya goyacaglar

/imza yok/

HE s. 149

ATS s. 264

1 Noyabr Göyçay

Sidgi Ruhulla buraya gelmiş ve yerli heveskârların iştiraki ile *Behtsiz Bala* oynanacagdır

ATS s. 265

6 Noyabr Krasnovodsk

Bakı'dan gelmiş artistler Noyabrın 6'sında *Behtsiz Bala* ve *Pulsuzlug/u* oynamışlar. Ata Bey'in rolunu H. Ereblinski oynamıştır. Artistler buradan Aşgabad'a getmişler. Tamaşçılar arasında ruslar, ermeniler, türkmenler ve tatarlar var idi.

ATS s. 265

25 Nobabr (Heşterhan) İDİL No: 404

Krasnovodsk'ta Tatarca Teatr /adlı yazıdan/

Krasnovodsk şehrinde Noyabr'ın 6'sında gece Obşestvennoye sobraniye'de müselman artistleri tarafından Ereblinski Efendi'nin teht-i riyasetinde müselmanca teatr oynandı. Tamaşaya birinci olarak Namık Kemal Beyefendinin üç perdeli *Behtsiz Bala* ve ikinci Hacıbeyof'un *Pulsuzlug* adlı eserleri goyuldu. Bu oyunda iştirak edenler: Gemerlinski, Yagubof, Ereblinski, Fetullayev, Bellubeyof (Bagdabeyof olmalıdır G. M.) Ahundof ve Babayev efendiler ve bir de Olenskaya Hanım idi.

Hamı öz rolunu çoh diğgetle ve ictihadla meydana getirdiler. Hususen Olenskaya Hanım, öz rolunu fövge'l-ade yahşı icra etdi. Zal dolu idi. Müselman gardaşlarımız öz gardaşları tarafından icra edilecek tamaşada iştirak edenler Ecem, Türkmen, Lezgi, Tatarlar çoh artıg gelmişdiler. Rus ve Ermeniler de vardı. Hamı oyundan çoh memnun olup, te'sirlendiler. Teneffüs vahtı millî ecem sâzandalar çalıp ohuyurdular. *Behtsiz Bala* oynananda Türkmenler birbirinde bahıp özlerinin yeddi sekkiz yaşındaki kızlarını gırh elli yaşlı gocalara verip cebr ve zülm etdiklerini çoh yahşı düşünüp: "ay gardaş bu oyun olsa da, olmuş ve olacak işleri göstermektedir" deyirdiler. Menim özüm ne geder köhnelik terefâ- rı olsam da, köhnelik terefdarları yanında hurafat olan danışıklardan bu oyunu yahşı görürem. Özümüzün mezlum kızlarımıza etdiyimiz zülmü ve cebrleri gösterdikleri için defelerle bunlara teşekkür edirem. Ne geder ibret ve ne geder heğganiyyet, edaletsizliyimizi özümüze bildirip edaletçilik öyredirler. Mollalarımız yüz illerle saç saggal, buğ/bıyık/,sedeğe, fitr, vacib, sünnet, déye, Altıbar- mag ve emsalı ile başımızı çertseler de ne özleri ve ne biz bir şey bilmir ve anlamır ve fayda görmeyip galdığımız halda teatrdı üç dört saat vaht içinde gösterdikleri ibretten ne geder faydalar meydana gelip, öyredenler ve öyredilenler ne geder savab tapacağlar ve cebr ve zülm edilen me'sume kızlarımızı ne geder cebr ve zülmden gurtaracak.

Eceba bizim millet ne vaht düşünüp ve bilir iken dinmez. Yoh, éle deyil iken, düşündürenlerimiz çoh iken. Hazır ise çoh şürürler olsun düşündürenlerimiz meydana geldi. İnşallah özlerinin işaretleriyle çoh şeyleri bizlere bildirdiler. Béle bilip bildirenler yaşasınlar. İnşallah bir zaman geler hamımız düşünerek, pis işlerimizden tövbe ederik. Çünkü gedim zamanda Ereblerin bir pis adetleri vardı, kızları hedd-i bülüğe çatmamış telef edirdiler... İnşallah bu zamanede bize bildirseler belke biz de özümüzün pis adetlerimizden el çekerik. Yaşasın bil- lenler ve bildirenler. Hüsusen yaşasın Krasnovodsk'da teatr oynayanlar.

Hüsameddin İbn Hüseyin Hesenoğ

HE s. 150-151

1912

18 May İrevan /Revan/

İstanbul artistlerinden Osman Bey, Ali Fehmi ve Merziye Hanım yerli heveskârların iştiraki ile *Veten* tamaşasını oynamışlar.

ATS s. 292

26 May Vladigafgaz .

Bagdadbeyof'un iştiraki ile *Gara Bela* /oynanmıştır./

ATS s. 294

18 Avgust Zakatala

Ermeni kilsesi mektebi, İstanbul'dan gelmiş Osman Bey Bektaşof ve Merziye Hanım'ın iştiraki ile *Zavalı Çocuk* ve *Dursuneli ve Ballıbadı*. Néçe illerden beridir ki, burada birinci defedir teatr oynanır.

ATS s. 298

21 Sentyabr Bakû

Şehir teatri, "Nicat" artistleri. N. Kemal: *Veten yahud Osmanlı müharibesi*.

AMŞ s. 12, ATS s. 300

23 Sentyabr /Bakû/ İKBAL No: 168

...kêçen Cüme günü Bakû'da "Nicat Cemiyeti" terefinden *Veten* piyesasının mövge-yi tamaşaya goyulmasını görüp bir geder teselliyab oldum. İndi inanırım ki, müselman aktyorlarında da leyağet vardır. Müselmanlar da bir derece sehnelerinin terekşisile fehr edebilerler. ... *Veten* piyesanı hâlimize münasib piyesalardandır. *Vetenin* gehremanları bir igid ile bir hanım gızdır ki, birinci İslam Bey'in rolunu Ereblinski, digerini Hanım Olenskaya oynayırdı. Ereblinski ifa eden İslam Bey'in rolu her ne geder cengcuyâne ise de bir o geder de mehebbetperveranedir. Bu rolu oynayan şehsde mütleg bir mehebbetperverlik hissi olmalı idi. Lakin Ereblinski'de lazım olacag geder o hiss görülmeyirdi. O ki, galdı oyunun sair nöğtelere, müharibe olmasını çoh güzel oynayıp, uzun algışlara nail oldu...

/İmza/ H.G.

HE s. 161

2 Noyabr Bakû

Şehir teatri, "Nicat Cemiyeti" artistleri. N. Kemal: *Veten yahud Osmanlı muharibesi*.

İslam Bey: H. Ereblinski

HE s. 168, ATS s. 303

4 Noyabr /Bakû/ İKBAL No: 204

Sırağa gün Tağıyev teatrinda "Nicat" mearif cemiyetinin teatr hey'eti terefinden *Veten* piyesi oynandı.

... İslam Bey rolunu Ereblinski cenabları kemalınca ifa édebildi. Herçend bir geder te'cil ile danışırđı. Ne etmek...

HE s. 168

23 Noyabr /Bakû/ *İKBAL* No: 219

Cüme günü Noyabr'ın 23'ünde Hacı Zeynelabiddin Tağıyev teatrında "Nicat" maarif cemiyyetinin dram artistleri mövğə-yi tamaşaya goyacaglar: *Veten ve yahud Osmanlı Mühəribesi*, drama 4 meclisde. Eser: Namık Kemal Bey, Tebdil edeni: Mirze Mehemed Ahundof. İslam Bey'in rolunu oynayacag Hüseyin Ereblinski, Zekiyye'nin rolunu oynayacag Melik Şahnezeryan, Şeyhülislam'ın rolunu oynayacag Gəmerlinski, Rejissor: Hüseyin Ereblinski.

HE s. 170, ATS s. 305

26 Noyabr Bakû

Şəher teatri, müsəlman dram artistleri, Namık Kemal: *Veten ve yahud Osmanlı mühəribesi*.

İslam Bey: A.M. Şerifzade, Şeyhülislam: C. Zeynalof

ATS s. 306

28 Noyabr /Bakû/ *İKBAL* No: 223

... Her ne gəder bu facie tekrar be tekrar oynanmışsa da yəne teatra gelenler çoh idi. Teşəkkürler olsun ki, bu ahır zamanlarda facie ve sair tamaşalar cemaatın rəğbetini gazana bilmişlər...

Veten piyesinin gəhremanı İslam Bey rolunu Abbas Mirze Şerifzade oynadı. Zənnimizce kəçənki *Veten* piyesinde İslam Bey rolunu oynayan cenablardan, Abbas Mirze eskik oynamadı.

/İmza/ H. G.

AMŞ s. 15

1913

4 Yanvar Bakû

Şəher teatri, Nicat dram artistleri. N. Kemal: *Ekber Şah Hindu ve yahud Gara Bela*. Tebdil: C. Bağdadbeyof

ATS s. 309

28 Yanvar Balahanı

Artistler derneyi, şəher müsəlman artistleri, N. Kemal: *Mehebbet gurbanları* Tebdil: S. H. Ahundova.

ATS s. 311

14 Mart /Bakû/

Bakû'da Ermeni insaniyyətperver cemiyyetinin zalında müsəlman sehnesinin dram artisti Hüseyin Ereblinski'nin iştiraki ilə mövğə-yi tamaşaya goyulacag müsəlman dilinde Namık Kemal Bey'in eseri *Behtsiz Bala*.

Halil Bey: S. Mensur, Tahire Hanım: Stepanova, Ayşe Hanım: Tamarina, Ata Bey: Ereblinski

HE s. 175

- 4 Aprel Balahanı
N. Kemal: *Veten*, İslam Bey: A.M. Şerifzade
ATS s. 317, AMŞ s. 17
- 4 Aprel Balahanı krujok zalınıda, dram artistleri meşhur artist Hüseyin Ereblinski'nin iştiraki ile mövge-yi tamaşaya goyacaglar *Osmanlı müharibesi*. Könüllü İslam Bey: Hüseyin Ereblinski
HE s. 176
- 14 Aprel Balahanı
N. Kemal: *Veten yahud Osmanlı müharibesi*.
İslam Bey: H. Ereblinski
ATS s. 318
- 19 İyul Astara
Yerli heveskârlar, N. Kemal: *Veten*
ATS s. 330
- 11 Sentyabr (Tiflis) ZAKAVKAZYE
Müselman dram cemiyetinin sedri Y. Tahirof'un fealiyyete sayesinde bu il verilecek tamaşaların guruluşu üçün Bakû'dan artist E. Veli de'vet edilmişdir... Gelecek tamaşa ise Namık Kemal'in *Veten* eseridir.
ATS s. 336
- 19 Sentyabr Tiflis ZAKAFKAZYE /tarih 22 Sentyabr 1913/
Artist Ebülfeth Veli'nin rejissorluğu ile Namık Kemal'in *Mehebbet Gurbanı* (esil adı Zavallı Çocuk'dur) dramı müvefegiyetle oynanmıştır.
Baş rollarda sehnemizin en güvvetli artistleri çıxış edirdiler. Misal üçün Leypsig Üniversitesi telebesi, keçmişde müselman sehnesinde Köçerlinski adı ile çıxış eden Kerimof çoh iste'dadlı gençdir ve gelecekte büyük ümidler verir. Digeri müselman sehnesinde ad kazanmış ve artist Ereblinski ile defelerce oynamış Melik Şahnezeryan, nehayet Gafgazda müselman sehnesinin yahşı artistlerinden rejissor Veli idiler.
İmza/ E. Sultanof
ATS s. 336
- 4 Oktyabr /Tiflis/
"Tiflis Türk Dram Destesi" N. Kemal: *Akif Bey*.
Akif Bey: Kirmanşahlı, Dilruba: Terlan Hanım, Rejissor: Veli
ATS s. 338
- 11 Oktyabr /Tiflis/ ZAKAVKAZYE
Bu günlerde Kazyonnu teatrdı "müselman dram cemiyeti" terefinden Türkçe'den tebdil edilmiş *Akif Bey* dramı oynandı... Artistler çoh yahşı oynadılar... Şüpheşiz ki, bunun üçün yeni çağrılmış artist Veli'nin fealiyyeti ve energiyasına borcluyug.
ATS s. 339

1 Noyabr Bakû

Şehir teatri. "Sefa" artistleri, N. Kemal: *Veten*
İslam Bey: A.M. Şerifzade, Rejissor: C. Zeynalof

ATS s. 341

7 Noyabr /Bakû/ SEDA-YI HAKK

Noyabr'ın l'inde Tağıyev teatrında "Sefa" maarif cemiyyeti teatr hey'eti te-
refinden *Veten* piyesi oynandı...

Dramın gəhrmanı, veten yolunda heç bir fedekârlıgdan çekinmeyen ve-
ten ile beraber Zekiyye'nin mehebbetini reddetmekten âciz bir gəlbde iki meheb-
bete yer verip ve her ikisini de ahıra kimi aparın İslam Bey'in rolunu ifa eden
Abbas Mirze Şerifzade cenabları bir könüllü zâbiti olduğu hâlda hem de Türk
iken gedim Roma libasında (fesden savay) sehneye çıhmagla birinci nezerden
rolun ehemmiyetini itirmişdi.

Birinci meclisde İslam Bey özünü şeytandan pis hesap ederken, ye'ni şey-
tan insanları aldatdığı hâlda, o ise bir melegi aldatdığı hâlda, hemin melek ile bi-
rinci defa görüşüp, hem de ayrıldığı ve ola biler ki ebedilik ayrıldığı öz me-
leğinden neçe gedem kenarda durup, mehebbetini kenardan hem de kelme kelme
deyip, bir defe ise yahın gelip Zekiyye'nin elini tutması, onu şaşmış gösterirdi.
Güya nitg déyirdi.

İkinci meclisde yaralı Sıtkı Bey ile danışıldığı başını çoh atırdı. Hâlbuki
yaralı hareket göstermese, éybi yohdur ve göstermek istedikte feğət gaş gözleri-
le (mimika) göstermeyi me'lum idi...

/İmza/ Tamaşaçı

AMŞ s. 18-19

1914

25 Fevral Balahani

Müselman artistleri, N. Kemal: *Akif Bey*.

Akif Bey: Bagdadbeyof, Dilrüba: Merziye Hanım, Selman Bey: Osman Bey, Re-
jissor: Osman Bey

ATS s. 359

11 Aprel Tebriz

Bektaşızade'nin nezareti altında *Zavalla Çocuk* oynanmışdır.

ATS s. 366

9 May Culfa

Buraya gelmiş Osmanlı Osman Bey ve Merziye Hanım'ın iştiraki ile Akif
Bey oynanmışdır. Tamaşaçılar arasında çohlu Ermeni ve İran Culfası'ndan ge-
lenler olmuşdur.

Dilrüba: Merziye Hanım, Selman Bey: Osman Bey

ATS s. 373

13 May /Bakû/ *KASPI*

Lenkeran'dan bize haber verirler ki, bu şehere gelmiş müselman artisti Şerifzade Abbas, burada bir néçe tamaşa vermek fikrindedir... N. Kemal'in *Veten*, ...piyesleri oynanacaktır. Şerifzade Enzeli'de bir néçe tamaşa vermiş, hâsıl olan mebleğin 20 faizi Enzeli hestehanasının heyrine köçürülmüşdür.

AMŞ s. 23

13 May Balahanı

... artist A. M. Şerifzade buraya gelmiş N. Nerimanofun *Nadir Şah*, Namık Kemal'in *Veten* ...piyesleri oynanacaktır.

ATS s. 373

23 May Lenkeran

Şehir, yay klubü, Abbas Mirze Şerifzade, yerli gençlerin kömeyiyle N. Kemal *Veten*...

ATS s. 375

8 İyun /Kırım, Bahçesaray/ *TERCÜMAN*

May ayının 23'ünde Lenkeran şehrinin yay klubünde cenab Abbas Mirze Şerifzade tarafından ve be'zi Lenkeran cavanlarının iştiraki ile meşhur edib-i a'zam, şehid-i veten Namık Kemal Bey'in *Veten* ünvanlı eser-i ber-güzidesi mövge-yi tamaşaya goyuldu. Lenkeran yay klubunun vüseti olduğca küçük ve tengdir. Béle ki, yüz adam sığmaz ve bir néçe garışdan ibaret bir sehnesi var. Ona göre de artistlerin oynaması, hareket etmesi pek müşkül olur ve küçük bir perdesi var. O da delik deşik, köhne ve münderis. Tamaşa vaht-ı muayyenden bir buçug saat sonra başlayıp, artist Abbas Mirze; İslam rolunda, Olenskaya; Ze-kkiye rolunda sehnedə nümayan oldular... İslam Bey rolunu ifa eden cenab Abbas Mirze'nin çiyinine/omuzuna/ saldığı eba onu çoh bed-terkib gösterir idi. İslam Bey kimi hemiyetli, gelbi veten ve millet hissi ile dolu bir gönüllü déyil, dilençi ve meflük bir dervişe benzeyirdi...

/İmza/ Ağabala Haşımhanof

AMŞ s. 24

11 İyun Bakû

Artist Abbas Mirze Şerifzade dünən İran seferinden gayıtmışdır. O, üç ay İran'da olup Reşt, Gevzin, Enzeli ve Tehran'da tamaşa vermişdir.

ATS s. 377

1915

11 Dekabr Şehir teatrı, ahşam, "Sefa" cemiyetinin artistleri *Veten* evezine *Gacag Kerem*.

Keren: H. Ereblinski

ATS s. 416

1916

8 Yanvar Bakû

Bakû şehri jandarm reisi guberniya Jandarm idaresine yazdığı mektupda H. Ereblinski ve H. Serabski'nin siyasî cehetten  timada layig olup olmadıkları haqqında me'lumat istemiştir.

(Az. DMA, F. 46, s. 2, İş: 197, v. 14)

ATS s. 421

13 Oktyabr Bakû

"Sefa" cemiyyeti, N. Kemal: *Zavallı Çocuk*

Ata Bey: H. Ereblinski, Tehire: Gülbahar Hanım, Ayşe: Gülsabah Hanım.

ATS s. 452

2 Dekabr Bakû

Şehir teatrı, Hacibeyof gardaşları müdiriyyeti, Bagdadbeyof'un benefisi, Namık Kemal: *Kara Bela*

ATS s. 455

5 Dekabr /Bakû/ SOVGAT

Dekabr'ın 2'sinde...artist Bağdadbeyof'un benefisinde Namık Kemal Bey'in *Kara Bela* adlı faciesi oynanardı... Hosrov/Husrev/ Mirza rolunda olan Abbas Mirze Şerifzade hemişeki kimi bu defe de müveffeg oldu. Feğət, Çehrever Banu'nun o odlü mehebbetine layig bir surette ve sima ile déyil, âşig olmalı bir libas g yinmeyi tercih etmiş idi ki, suretinden  oh libasına ehemmiyyet vermişdi...

AMŞ s. 40

1917

9 Mart /Bakû/

Mayılof teatrında müselman sehnesinin artistkası Gülsabah Hanım'ın benefesine m vge-yi tamaşaya goyulacag *Veten*. Rolları ifa edecekler: Sıtkı Bey: G merlinski, Zekiyye: Gülsabah Hanım, İslam Bey: Hüseyin Ereblinski

HE s. 228, ATS s. 467

23 Mart /Bakû/ YENİ İKBAL No: 526

Teatr ve Musigi

C me günü, Mart'ın 24' nde a şam, Mayılof teatrında müselman dram artistleri terefinden Ereblinski'nin ve Gülsabah Hanım'ın iştirakı ile *Veten yahud Si-listre* nam facie m vge-yi tamaşaya goyulacagdır. Müselman dram artistleri terefinden *Osmanlı m baribesi* cemaetin hahişine göre hürriyyet münasibeti ile m vge-yi tamaşaya goyulacag, ancag a şam.

Hemin *Osmanlı müharibesi*'nde Bak 'nun meşhur dram artistleri iştirak edecekler. İştirak eden e şaslar: artistika Gülsabah Hanım, artistler Hüseyin Ereblinski, Hacı Ağa Abbasof., E. G merlinski...

Rejissor: Ereblinski

HE s. 228-229

24 Mart /Bakû/

Opera teatrı, Ereblinski ve Gülsabah Hanım'ın iştirakile N. Kemal: *Veten*

ATS s. 469

28 Aprel /Bakû/

Opera teatrı, Namık Kemal: *Akif Bey*. İlk defa.

Akif Bey: H. Ereblinski, Dilruba: Gülbahar Hanım, Rejissor: Ereblinski

HE s. 229, ATS s. 473

15 May /Bakû/ *YENİ İKBAL* No: 304

Mayılof gardaşları teatırında düşünbe günü, May ayının 15'inde 1917'inci ilde müselman dram artistlerinden meşhur artist Hüseyin Ereblinski'nin iştiraki ile mövgé-yi tamaşaya goyulacagdır *Namus* facie 4 meclisde, eser edib-i şehir *Namık Kemal*, Akif Bey'in rolunu ifa edecek Hüseyin Ereblinski. Dilruba Hanım'ın rolunu ifa edecek Gülsabah Hanım... Rejissor: Hüseyin Ereblinski

HE s. 229

ATS s. 474-475

4 İyun /Balahani/

Balahanski krujokda müselman sabig dram artistleri terefinden meşhur artist Hüseyin Serabski'nin iştiraki ile mövgé-yi tamaşaya goyulacag *Namus*.

Akif Bey: Ereblinski, Rejissor: H. Ereblinski

HE s. 230

/1917 başları ve Temmuz ayı/

/Hüseyin Guliyev'in H. Ereblinski ile alakalı hatıraları. Bunları ATS'nin yazarı Gulam Memmedli'nin isteği üzerine yazmıştır. Y.A./

Hüseyin Ereblinski ile tanıştığım 1961'ci ilin ahırlarından başlayıp 1918'inci ilin ortalarına dek çekmiştir. Sonraları ise tesadüfden-tesadüfe görüştük...

1917'ci ilin evvelleri idi. Hüseyin maddî cehetden hemişe olduğu kimi yéne de kôrlug çekirdi. Başgaları artistlikden başga, bir péşe sahibi idiler de... amma Hüseyin ancağ professional artistlik ile dolanardı. Be'zen yavan çörek béle tapmaga imkânı olmazdı.

Adetim üzre bir gün Hüseyingile geldim ve onu bir neferile söhbet eden gördüm. O adam gedenden sonra Hüseyin ancağ professional artistlik ile dolanardı. Be'zen yavan çörek béle tapmaga imkânı olmazdı.

Adetim üzre bir gün Hüseyingile geldim ve onu bir neferile söhbet eden gördüm. O adam gedenden sonra Hüseyin dedi: "Mümkün edebilseydim, bir tamaşa düzeldirdim... *Akif Bey* adlı piyesi mene uzadıp dedi: "Bunu Memmedeli getirip", "Onunla danışmışığ, belke bu eseri oynadığ?!" Bir iki güne hemen eseri ohudu ve çoh hoşuna geldi. Ağır bir facie idi. Dediğine göre o eseri hazırla-

mag çoh da çetin deyildi. Eserde dört nefer iştirak eden vardı. Bu hadiseden sonra Memmedeli Hüsey'nin yanına tez tez gelip géderdi. Onlar Akif Bey'i tamaşa-ya hazırladılar. Sehv etmiremse birinci defa Mayılof teatrında oynadılar. Akıf Bey rolunu Ereblinski, Eseo Bey'i bir nefer uca boylu heveskâr, belke de Memmedeli Gayıbov, Süleyman Paşa'nı Elekber Süheyli, Dilrûba Hanım rolunu Lizina oynadı.

Tamaşa çoh müveffegiyyetli keçdi. Sonra hemin piyesi Sabunçu'da oynadılar. Orası da yadımdadır ki, tamaşadan Hüsey'n'e çatan pulu mehle bağına ve başga borclarına verdi, yéne de borclu galdı.

1917'ci ilin İyul ayı idi. Hüsey'n yéne ağır veziyyetde idi. Bir ahşam söhbet esnasında dedi: "Eger bir géder pul düzeldebilseydim Heşterhan'a gederdim, orada benim dostlarım var. Hususen Baykinler" ...evvelce Memmedeli Gayıbofu göndürmek olar, o gédip her şeyi hazırlayar, ama ne edesen ki, pul yohdur..." ...men de Heşterhan hevesine düşdüm... heştağ manat pul tapıp, ahşam Hüsey'nin yanına getdim ve pulları ona verdim. O, bu pulları haradan elde ettiyimi bilmek istedi, çoh da te'kid etdi, lakin men düzünü demedim. Sabahı meni Memmedeli'nin dalınca gönderdi. Men onu evinde tapmadım. Bir néçe gündən sonra heber tutdum ki, Hüsey'n ona 25 manat verip Heşterhan'a yola salmışdır. Bu hadiseden 10-12 gün sonra Hüsey'n özüne, arvadı Asiya'ya ve mene geminin üst gatında bilet alıp yola düşdük... Heşterhan'a çatanda onu böyük hörmetle garşıladılar. Şeherde yaşayan Azerbaycanlılar, Tatar artistleri ve umumiyyetle ziyalılar onu garşılamağ üçün körpüye gelmişdiler... Memmedeli gabagcadan yerli heveskârları tapıp görüşmüşdü... Heşterhan'da ilk tamaşa *Akif Bey* oldu. Bu oyunda Akif Bey rolunu Hüsey'n özü, Esed Bey'i Memmedeli Gayıbof, Dilrûba Hanım'ı Sara Baykine, Süleyman Paşa rolunu ise Memmedgulu Elihanof oynadı. Tamaşa çoh müveffegiyyetli keçdi. ...Tamaşçılar her defe perde düşünce Ereblinski'ni sehneye çıharıp algışlayırdılar. *Akif Bey* Heşterhan'da bir néçe kere oynandı ve her defe teatr ağzına kimi dolu olurdu. *Akif Bey*'den sonra ... da oynandı...

Hüsey'n Guliyev

HE s. 230-236

18 İyun /Bakû/ AÇIG SÖZ

Nuha'da yeni teşkil edilmiş "Hürriyyet" adlı maarif cemiiyyetinin dram hey'eti bu günlerde *Veten* oynamışdır.

ATS s. 479

29 İyul /Astarhan/ ASTARHANSKİ VESTNİK

Müselman dünyasının meşhur tragiki H. Ereblinski'nin gastrolu... Guruluş üçün 4 perdeli tragediya *Namus* ve "Böyük Sultan Süleyman yahud Avstira Macaristan ve Türkiyye müharibesi" adlı 5 perde, 7 sehneli tragediye hazırlanır.

ATS s. 481

18 Dekabr /Bakû/ İTTİHAD

Darülmüellimat zalında mektebin müellim ve kızları tarafından Sakine Hanım Ahundova'nın tebdil ettiği *Behtsiz Bala* dramı ve özünün eseri olan "Gelin ve Gaynana" komedyası kadın tamaşçıları için oynanmıştır.

Hemin dramda ve hem de komedyada iştirak eden kızlar istisnasız olarak öz rollerini büyük bir iste'dad ve meharetle oynamışlar. Tamaşçı kadınlarımızın ruhlarında ne büyük ve ne senetkârane iste'dad olduğunu gösterdiler... Sekine Hanım'ın sehne aleminde göstermiş oldukları iktidar ve meheret, yazılarındaki sadelik ve semimiyet gerçekten büyük bir teşekkür ve tegdire layıktır...

İmza/ M. Hanım

ATS s. 489

22 Dekabr Bakû

Şehir teatri, müselman aktyorları ittifağı, gündüz: N. Kemal: *Osmanlı müharibesi...* (oynanmıştır.)

ATS s. 490

1918

18 Mart /Bakû/ İTTİHAD No: 82

Cüme günü, Mart'ın 23'ünde Namık Kemal Bey'in *Namus* adlı meşhur eseri mövge-yi tamaşaya goyulacaktır.

Akif Bey'in rolunu Hüseyin Ereblinski ifa edecektir...

HS s.240

23 Mart Bakû

N. Kemal: *Namus*

Akif Bey: Ereblinski

ATS s. 498

1919

24 May İstanbul

Şark tiyatrosu, N. Kemal: *Zavallı Çocuk*

/Azerbaycan'dan Türkiye'ye temsiller vermek üzere gelmiş Azerî oyuncular tarafından oynanmıştır/

ATS s. 526

25 İyul /Bakû/ AZERBAYCAN

Keçen gün hükümet teatrinda... *Veten* piyesi tamaşaya goyuldu. Artistlerden yalnız İslam Bey rolunda Abbas Mirze Şerifzade, Zekiyye rolunda Olenskaya, Abdullah Çavuş rolunda Mirze Ağa Eliyev bir geder müveffeg oldular.

AMŞ s. 57

16 Oktyabr Tiflis

"İttihad" adlı aktyorlar ittifağı teşkil edilmiştir. /Bu birlikteki aktörler, rejisörler sayıldıktan sonra repertuar da belirtilmiştir. Repertuarda *Akif Bey* de yer almıştır./

ATS s. 534

5 Dekabr Tiflis

Zubalov halg evi, "Azərbaycan teatr hey'eti", N. Kemal: *Veten*
Sıdkı Bey: E. Salahlı, Rejissor: Nadir İbrahimof

ATS s. 537

1920

14 Mart /Bakû/ AZERBAYCAN /Rusça/ *İntigam* /piyesi hakkında/

Üç gün bundan gabag Dövlət truppasının artistlerinden R. Kazakof, K. Kâzımzade ve aktrisa Lizina'nın benefisi üçün oynanmış yeni dramını... öz müasirleyini itirmiş eserlerden hesap etmek lazım gelir. (*İntikam veya Kaplan Paşa* adıyla oynanan *Gül Nihal*'dir. YA)

Baş rollarda çıxış eden A.M. Şerifzade: Muhtar Bey, R. Sıdkı: Kaplan Paşa, A. Olenskaya: *Polna Hala*, (Paşo Hanım?) Y. Olenskaya: İsmet, öz oyunları ile hususî parlağ harekter yarattılar. Onların ifa etdikleri çetin rolların bundan yahşı olmasını /kimse/ gözlememeli idi...

/İmza/ Empe

AMŞ s. 71-72

1921

Yok

1922

25 Aprel /Bakû/ KOMMUNİST

D. Bünyadzade adına dram teatrında artistlerden Süleyman Selimbeyof ve Möhsün Ceferzade Sen'ani'nin şerefine *Kaplan Paşa* /Namık Kemal'in *Gül Nihal*'i adlı facie oynanacaktır. Tebdil edeni: Kâzım Ziya,

Kaplan Paşa: Selimbeyof, Muhtar Bey: Möhsün Sen'ani, baş rejissor: A.M. Şerifzade

ATS, 2.c., s. 70

14 Avgust Hocend, FERGANA

Bakû'dan gelmiş Sıdkı Ruhulla'nın öz aktyor yoldaşları ile birlikde... *Kaplan Paşa*... piyesleri oynadıklarını (heber veren gezet S. Ruhulla'nın keçmişde Özbek sehnesinde hidmetlerinden faktlar gösterir.)

ATS, 2.c., s. 82

1923

16 Mart /Tiflis/ ZARYA VOSTOKA
Ş. Rustaveli adına teatrdaki *Akif Bey* dramı oynanacaktır.

ATS, 2.c, s. 120

1924

26 Dekabr /Ordubad/ Eylis
Eylis'de yerli heveskârlar tarafından *Akif Bey* dramı oynanmıştır.

ATS, 2.c., s. 180

KISALTMALAR:

- AMŞ : Gulam Memmedli, *Abbas Mirze Şerifzade* (heyatı, yaradıcılığı ve faaliyetlerine aid senedler toplusu) Bakû, 1985 239+3 s.
- ATS : Gulam Memmedli, *Azərbaycan teatrının salnamesi* (I. hisse); 1850-1920, Bakû, 1975 580+4 s.
- ATS, 2.c. : Gulam Memmedli, *Azərbaycan teatrının salnamesi*, II. hisse; 1920-1930, Bakû, 1983 298+2 s.
- CZ : Gulam Memmedli, *Cahangir Zeynalof*; heyat ve yaradıcılığı hakkında senedler, Bakû, 1968 170-2 s.
- HE : Gulam Memmedli, *Hüseyn Ereblinski*; aktyorun heyat ve fealiyyətinə dair senedler mecmüesi, Bakû, 1967 288+2 s.

BAZI AÇIKLAMALAR:

- Cedveldeki bilgiler birden fazla kaynaktan aynen veya küçük bazı farklılıklarla varsa, bunlar ayrı ayrı alınmamış, fakat her iki kaynakta bulunduğu gösterilmiştir.
- / / : işareti arasında tarafımızdan yapılan ilaveler veya açıklamalar gösterilmiştir.
- ... : a) Konumuzla alakalı olmayan kısımların çıkarıldığını gösterir.
b) Şiirlerde ilgili metinlerde alınmayan kısımları belirtir.

اثر نامق کمال بیک

وطن

(یا خود سلیستره)

درت پرده ده

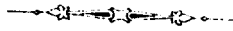
(تیاترو)

ترکی آذربایجانہ نقل و ترجمہ ایدویدر

گنجہ غمنازیہ سی نک ترک دیلی معلمی

میرزا محمد آخوید زاده

ناشری مختار بیک قاضی زاده

گنجہ ده عسکر حاجی حسن زاده مطبعہ سنده چاپ اولندی

۱۳۲۴

۱۹۰۷

برنجی مجلس

برده آچیلانده برطرفی کوچیه باخان بر اوطاق گورینور
ذکته بر النده کتاب قاباغنده شمع. اسلام یکنده کوچده گزیر.

اولمچی کلیش

(کتابی استولک اوسته قویوب)

آه... یازیق آنام! یازیق آنام! منم کوگلمه نیه بو قدر رقت
ویردگ! فکرمی نیه بو قدر آجدگ؟ ایندی قزیکئی گورسیدگ
اوخوتدیگه پشیمان اولاردگ.

منم کوگلم ایله بویوک بویوک دیریلکه نیجه دایانسون!
یورکیم نیجه دوکینورا! گویا قلم یریندن قویوب ایشیکه آتیلاجاق...
بینم نه قدر سخیلورا! گویا باشمی داغیدوب ایشیکه چیخاجاقدرد...

(اللرنی یوزینه دوتوب)

آنا آنا! همیشه آتامی یاده کتورمک ایچون آجدیقگ
فکریمده باشقهسی کزیر! همیشه سنی سوومک ایچون تریه ایتدیگک
بو یوندیکگ کوگلمده اوزکسی حکم ایدیرا سنی آتام اوخوتمش
ایدی. سنده اونک یولینده اولدگ. منیده سن اوخوتدگ نه اینکه
یولکده اولمک، بانکده سنگ اولمکیوه آغلاماقده خیالمه کلمورا
آه.. همیشه او.. کوزیمده او خیالمده او! علقلمده او! او! او! او! او! او! او!
کوچهده کوردیم... کاش یوزینه باخانده قلبمه دوشن اود کوز-
لریمی اریدیدى...

بر دغه باخدیم. سوگرا وجودیمده نه قدر قوت وارسه بر
یره یغوب، کوزلریمی باشقه طرفه دوندرمک ایسته دیم؛ ای واه... نه
بدنمده قوت کوردیم؛ نه ده گوزلریمه حکم چاندی، کویا که عمرمده
کوردیکم، اوخودیم، ایشیتدیکم، فکر ایتدیکم نه قدر کوزل شی
وارایسه هامی سینی بر یره یغوب بر انسان صورتی قایروب، قاب-
قیمه کتورمشدیلر.

اهل مجلس

(۱) صدقی بیك (احمد بیك)

(۲) اسلام بیك - كوگلی بر ضابط)

(۳) ذکیه خانم

(۴) حنیفه ذکتهنک سود آناسی

(۵) رستم بیك

(۶) عبدالله چاوش

(۷) بر قائم مقام

(۸) اولمچی ضابط

(۹) ایسکینچی ضابط

(۱۰) اوچنچی ضابط

(۱۱) بر نیچه کوگلی

۳

رؤیا - توش

مك ايلى بوز سكسان طوغز سنهسى صفر آينىڭ اون
دوردنچى كېچەسندە كورلمش بر رؤيادر.

« بر دم غفلندە بلسىك تا زوال عالمى ،

« عالم رؤياده چوق كوردك مثال عالمى ،

« خوابدر نسيئله ماضى صبح استقبالنه ،

« بو يله تھبير ايلمشلردر خيال عالمى ،

بر آخشام وقنى بوغاز ايچندە درياغه قارشى بر
بانچه نىك كوشكنه (داچا) كينمش غريبانه ترهزه نىك ياننه
اوتورمش ايدم. فكرمه عالمنىڭ احوالى كوئلمه بر حزن،
فايغو كېلدى. كوئلم آچلسون اوچون اطرافقه قارادم. كوردم كه:

« يم اشك ادبيان كېى آهسته روا اولمش ،

« بار ، آه غريبان كېى غمكېن وچكروگاه ،

« اشجارده بر صورت حزين وار ابدى كويا ،

« كوئلم كېى ايلرلر ابدى مسرت ايله آه ،

دريا اوقدر لطيف وطورغون ابدى كه اوستنە بولغان
كچكنه كچكنه طالغالر قوبو يشيل بر چيرهملك كه قونغان
بر آق كوگوچن كندوى ظن ابديلر ابدى. هوا اوقدر
آقرن ايسار ابدى كه يافراقلرنىڭ حركتى بغر پاره سنىڭ
راحتى اوچون تون يوقوسندن محروم بولغان بر شفقلى
آناڭ موگلى موگلى بللى ديب بيشك تيرياتكانده
چچلرنده حاصل بولغان حركت كېك بلنر بلنمىز درجه ده
ايدى. بو حالده كونلرنىڭ نورى آزالرغه باشلادى
تماشانىڭ كوئلمده حاصل ايندىكى سودا اثرندن ظن ايندىم،

(رؤیاً - توش)

ترك شاعرلرئندن اديب مشهور نامق كمال بك نك
 حریت واسارتنى شاعرانه تصوير اينديكى نادر الامثال
 بر رساله قيمتدارنك ترجمه سيدر .
 مترجمى : معلم ضيا ناصرى

اديب مشار اليه نك اوز وطوغزاقى آسننه يازمش
 اولديغى رباعيدر :

ناموس ايله عرفاقى يتشمزى مكافات
 اقبال يولى گرچه كمالك قبا نقدر
 چوق آق كوره مزسكده ساچنده صفالنده
 المنه لله يوزى آق آلنى آچقدر .

مترجم طرفئندن مشار اليه خطابا:
 خاشا دگلدر فكرى اى استاد !
 تنظير كلامك ناچيز ضيانك
 تعميم فيضك قصد ايتدم آنجىق
 زيرا كه عالم مفتون كمالك !
 ضيانا ناصرى .

3. AZERİ EDEBİYATINDA ŞEMSEDDİN SAMİ*

XX. yüzyılın ilk çeyreği, belki de tarihte Azerbaycanla Türkiye arasındaki alakalarının en canlı olduğu dönemdir.

1905'te Rusya'da Çarlık istibdadının ilk büyük darbeyi yemesi, Kafkasya ve Azerbaycan'da eskiye nisbetle daha rahat ve serbest siyasî, edebî, fikrî çalışmalar yapılmasını imkân sağlamıştır. Özellikle bu tarihten sonra Azerbaycan'da fikir hareketleri yanında matbuat da süratle gelişir. Basılan kitap ve süreli yayınların sayısı artar. İlk ve orta dereceli okullar çoğalır, buralarda yapılan öğretimin seviyesi yükselir.

Rus meşrutiyet hareketinden sonra 1908'de Türkiye'de, 1906 ve 1909 yıllarından sonra İran'da meydana gelen meşrutiyet hareketleri, Kafkasya ve Azerbaycan'ı derinden etkiler. **

1905'ten itibaren Türkiye neşriyatı Azerbaycan'a daha rahat olarak girmeye başlar. Süreli yayınların yanı sıra mektep kitapları edebî ve siyasî eserler de çok miktarda Azerbaycan'a giriyor, okunuyordu.

1908 Türkiye meşrutiyet hareketinden sonra özellikle İstanbul'a gelen ve burada çeşitli okullara giren Azerbaycanlıların sayısı hiç de az değildir. Bunların arasında daha sonraları siyasî ve edebî hayatta büyük rol oynayan kimseler çıkmıştır.

Kısaca sözünü ettiğimiz alakalar neticesinde Azerî Türkçesi gittikçe Türkiye Türkçesine yaklaştı. Okunan kitapların ve İstanbul'un kültürel etkisi ile Azerbaycan'da günümüze kadar sürüp gelen bir "İstanbul Türkçesi hayranlığı" başladı. Zaten konuşulan Türkçe her iki tarafta da bir birine oldukça yakındı. Uzak veya ayrı gibi görülen aslında her iki coğrafyada da kullanılan yazı dili idi. Alakalar güçlendikçe yazı dili de bir tarafı olarak, ya'ni Azerbaycan'da Türkiye Türkçesi'ne yaklaşmağa başladı. Bunda Türkiye'de başlamış bulunan "sade lisan" cereyanının da tesiri vardır. Özellikle o dönem Azerî Türkçesi büyük ölçüde Farsça'nın tesiri altında idi. Bir çok Farsça kelimenin yerini bu dönemde Türkiye Türkçesi'nden alınan Türkçe kelimeler işgal etmiştir.

* VIII. Millî Türkoloji Kongresi(14-18 Eylül 1987, İstanbul)ne sunulmuş tebliğdir. Daha önce neşredilmemiştir.

** Bu konuda "Azerî Edebiyatı'nda Namık Kemal" adlı makalemizde geniş bilgi verilmiştir.

Sözünü ettiğimiz yakın alakalar neticesinde Türk edebiyatı Azerbaycan'da iyice bilinir oldu, *Namık Kemal*, *Abdülhak Hamid*, *Tevfik Fikret*, *Recaizade Ekrem*, *Muallim Naci*, *Halid Ziya Uşaklıgil*, *Mehmet Emin Yurdakul*, *Şemseddin Sami* ve daha bir çok Osmanlı yazarı, şairi Azerbaycan'da sevilerek okundu.

Azerbaycan kültür hayatını etkileyen sadece Türkiye'nin şiir, hikâye ve romanı değildir, aynı zamanda Türk tiyatrosu da belirli ölçüde etkili olmuştur. Türkiye tiyatrosu'nun etkisi iki yönlüdür: Birincisi basılan tiyatro eserlerinin Kafkasya muhitine kitap olarak ulaşması, yayılması, ikincisi az da olsa Türkiye'den Azerbaycan'a, çeşitli oyunlar oynamak üzere giden bazı aktör veya tiyatro topluluklarıdır.

Bilindiği gibi *Şemseddin Sami* çok yönlü yazarlarımızdan biridir. Sözlük ve ansiklopedi çalışmaları vardır, piyesler yazmış, tercümelemler yapmış, gazetecilikle meşgul olmuştur.

Biz araştırmamızda *Şemseddin Sami* Bey'in Azerbaycan'da tanınması ve daha çok *Gâve*, *Besa Yahud Ahde Vefa* adlı dramlarının sahnelenmesi üzerinde duracağız.

Tiyatro eserlerine geçmeden önce *Şemseddin Sami*'nin Azerbaycan'da bilhassa *Kamus-i Türkî* ve *Kamusü'l-Alam* adlı eserleriyle de büyük ve haklı bir şöhret kazanmış olduğunu belirtmek gerekir. Hatta Özbekistan'da günümüzde bile -biraz da elde edilebilen eserlerin sınırlı olması sebebiyle- *Kamusü'l-Alam* kaynak eser olarak güvenle kullanılmaktadır.

Şemseddin Sami, Azerbaycan'da o zamanlardaki mektep kitaplarına -Türkiye Türkleri edebiyatına yer verildiği ölçüde- girebilmiş yazarlarımızdan biridir. Bu tarz kitaplar arasında çok tanınmış olanlardan biri de *Ferhad Ağazade*'nin *Edebiyyat Mecmüesi* (Bakû, 1912) adlı eseridir. Bu kitapta 136. sahifede yazarımızın kısa bir hâl tercümesi verildikten sonra 137-148. sahifeler arasında onun "*Lisan ve Edebiyyatımız*" adlı makalesi ve 148-153. sahifeler arasında da "*Medeniyet-i Cedidenin Ümem-i İslamiyeye Nakli*" başlıklı makalesi yer almıştır.

Bu sözünü ettiğimiz antoloji o zamanlar Azerbaycan'da ders kitabı olarak okutulan eserlerin başında geliyordu. Bu kitabın 92-208'inci sahifeleri Osmanlı edebiyatına tahsis edilmiştir.

Aynı şekilde Türkiye'deki edebiyatı Azerbaycan'a ulaştıran ders kitapları arasında *Abdullah Şaik Talıbzade*'nin hazırlamış olduğu *Kıraat Kitabı* (Bakû, 1924), *Türk * Edebiyatı* (Bakû, 1922) vs. gibi kitapları da saymak gerekir.

Bir yandan da Türk edebiyatına geniş yer veren dergiler söz konusudur ki, bunların da bir kısmı ya Türkiye Türkçesi'ne çok yakın bir dille ve yahud da tamamen Türkiye Türkçesi ile çıkıyorlardı. Bunların arasında *Ziya* ve *Ziya-yı Gafgasiyye* (1879-1884), *Keşkül* (1885-1891), *İrşad* (1905), *Hayat* (1905), *Füyuzat* (1906), *Taze Hayat* (1907), *Nicat* (1920), *İkbal* (1912), *Şelale* (1914), *Açık Söz* (1915) vs. gibi dergi ve gazeteleri

* *Abdullah Şaik*'in kitaplarındaki bu "Türk" sıfatı hem Azerbaycan türklüğünü hem de Türkiye türklüğünü ifade etmektedir. Azerbaycan'da 1930'lu yıllara kadar da hep bu manada kullanılmıştır.

sayabiliriz. Bilhassa bu süreli yayınlar Türkiye'deki edebî ve fikrî cereyanları Azerbaycan'da tanıtmaya ve sevdirmede büyük rol oynamışlardır. Bu gazete ve dergilerin elimizde tam bir koleksiyonlarının olmaması, Türkiye ile Azerbaycan'ın edebî alakalarını incelemek isteğinde bulunanlara büyük zorluklar çıkarmaktadır. Ancak imkân dahilinde Bakû'da bu süreli yayınları bulup okumak, incelemek çok zor da olsa mümkündür. Bu çalışmamız sırasında bunların bir kısmını inceleme imkânı bulduk.

Çalışmamız sırasında bize büyük ölçüde yol gösteren muhterem *Gulam Memmedli*'nin hazırlamış olduğu muhtelif "*Salname*"lerdir. Azerî tiyatrosunun canlı tarihi olan bu muhterem şahıs, asrın başlarından itibaren tiyatro hayatının, matbuat hayatının içinde bulunmuş, sahneye çıkmış, gazetecilik etmiştir. Günü gününe Azerî sahnesinde oynanan oyunlar hakkında notlar tutmuş, gazetelerden tiyatro ile alakalı yazılar kesip dosyalamış ve böylece eşsiz bir arşiv oluşturmuştur. Bizim kullandığımız işte bu zattın değerli eserlerinden bir kaç tanesidir:

- Gulam Memmedli*, *Azerbaycan Tiyatrosu Salnamesi (1850-1920) 1.c.*, Bakû, 1975 (Metinde ATS olarak kısaltıldı.)
- Gulam Memmedli*, *Azerbaycan Tiyatrosu Salnamesi (1920-1930) 2.c.*, Bakû, 1983 (Metinde ATS 2.c. şeklinde kısaltıldı)
- Gulam Memmedli*, *Hüseyn Ereblinski. Aktyorun Heyat ve Fealiyyetine Dair Senedler Mecmüesi*. Bakû. 1967 (HE şeklinde kısaltıldı)
- Gulam Memmedli*, *Abbas Mirze Şerifzade. Heyatı, Yaradıcılığı ve Fealiyyetine Aid Senedler Toplusu*. Bakû, 1985 (AMŞ şeklinde kısaltıldı)

Gazete ve dergilerin yanı sıra *Gulam Memmedli* Bey'in eserlerini de tarayarak *Şemseddin Sami*'nin tiyatro eserlerinin sahnelenmesi ile alakalı bilgileri çıkardık, bunları tarih sırasına koyduk. Yararlanılan eserlerin adlarını yukarıda belirttiğimiz şekilde kısaltarak gösterdik. Böylece *Gâve*'nin 1907-1908 yılları arasında yaklaşık olarak 50 kere ve "*Ehde Vefa*"nın da 4 kere ayrı ayrı sahnelenmiş olduğu tesbit edilmiştir.

Bu tesbitler yapılırken bir kaç gün ara ile oynanmış olanları -aynı tiyatro topluluğu oynamış ise- bir kere sahnelenmiş olarak düşündük. Yine de gazete, dergi koleksiyonları dikkatli bir şekilde taranmadan bu sahnelenme sayısı hakkında kesin neticelere varmanın yanlış olacağını düşünüyoruz. Fakat bu kadarında da anlaşılıyor ki, *Gâve* 1907-1930 yılları arasında Azerî tiyatrosunun repertuarında çok önemli yer tutmuş dram eserlerinden biridir.

Besa Yahud Ahde Vefa Azerbaycan'da kısaca *Ehde Vefa* olarak bilinmiş bazan da *Ehde Vefa Yahud Arnavudlar* şeklinde söylenip yazılmıştır. *Gâve* daha çok *Gâve-yi Ahenger*, *Gâve* veya *Demirci Gâve* olarak tanınmıştır.

Eserlerin orijinal şekilleriyle yani Osmanlı Türkçesi ile oynandığı yolunda bir kayda rastlamadık. Böyle oynanmışlarsa bile bu bir kaç defaya mahsus olmalıdır. Daha çok Azerî Türkçesi'ne adapte edilerek oynanmışlardır. *Ahde Vefa* ve *Gâve*'yi o zamanın tanınmış şairlerinden ve aktör *Samed Mensur* adapte etmiştir. *Gâve* önceleri (1907'den iti-

baren) *Süleyman-ı Sani Ahundof* tarafından yapılan uyarlanma ile sahnelenmiş, sonraları -30 Ekim 1912'den sonra- *Samed Mensur*'un aktardığı metin çok tutunmuş ve bu tarihten sonra hep bu metne sadık kalınarak oynanmıştır. Bugün Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nde *Samed Mensur*'un adapte ettiği *Gâve*'nin bir kopya metni bulunmaktadır.* Metnin arkasında, renkli resimlerle, çeşitli rolleri oynayacak aktörlere kolaylık olsun diye piyesteki şahısların kıyafetleri çizilmiştir. 53 sahifelik bu nüshanın 4 Ramazan 1342/22 April 1923'te istinsah edildiği** ve *A (Aydın)*. *Kulizade* adlı bir şahsa ait olduğu açıkça belirtilmiştir. Nüsha bir hayli yıpranmış ve kenarlarına, sonuna bazı küçük notlar yazılmıştır. Bunlardan, eserin uzun zaman aktörlerin elinde dolaşmış olduğu düşünülebilir. Bu nüshanın baş tarafından iki sahifenin ve son sahifesinin fotoğrafları tebliğimizin ekinde sunulmuştur. Son sahifede "*Sefalı*" mahlaslı bir gazel bulunmaktadır. Belki de eserin bu gazel ile sona erdirilmesi bir gelenek hâline gelmişti(?).

Gâve, Azerbaycan'da ilk defa 1 Ocak 1907 tarihinde Bakû'da "*Nicat*" tiyatro topluluğu aktörleri tarafından sahneye konmuştur. Bu temsilde rejisörlüğü *Hüseynghulu Ereblinski* yapmış, *Gâve* rolünü *Ebülfeth Veli* oynamıştır. Dramın metnini de *Süleyman-ı Sani Ahundof* Azerbaycan Türkçesi'ne aktarmıştır.

16 Dakabr (Aralık) 1913 tarihli *İkbal* (Bakû) gazetesinde *Samed Mensur*'un *Ahde Vefa*'yı da Azerbaycan Türkçesi'ne tebdil ettiği bildiriliyor. Bu eser de ilk defa 24 Ocak 1914'te Bakû'da sahnelenmiştir.

Dikkati çeken bir husus ise *Gâve*'nin 1907-1920 yılları arasında hürriyetçi düşüncelerin ve o zamanki meşrutiyetçi hareketlerin de tesiriyle zulme ve istiddada karşı bir eser olarak itibar görmüş olmasıdır. Sırf bu yüzden *Gâve*, *Namık Kemal*'in *Vatan*'ı ile birlikte Rus sansürünün zaman zaman müdahalesi sebebiyle oynamamıştır. Sansür bu gibi eserleri "panislamist" ve "pantürkist" eserler olarak kabul edip yasaklamıştır. Bu yasaklar fazla sürmemiş kısa bir müddet sonra eserler sahnelenmeğe devam etmiştir. Azerî tiyatro tarihçisi *Ofelya Bayramova* bu sansür belgelerini neşretmiştir.***

1918 yılından sonra ise yeni dönemin havasına uygun bir şekilde bu dram, köylülerin veya halkın feodallere karşı vermiş olduğu bir mücadelenin tasviri olarak yorumlanmıştır.

Ahde Vefa her 4 sahnelenmesinde de Bakû'da oynanmıştır. *Gâve* ise bir çok yerde oynanmış olması ile de dikkati çeker. Bakû en çok oynandığı şehirdir; yaklaşık olarak 40 defa sahnelenmiştir. Bunu 7 kere ile Tiflis takip eder. Tiflis XX. asrın başlarında Kafkasya türklüğünün en önemli kültür şehirlerinden biridir. Günümüzde Tiflis'i Gürcistan'ın başşehri olarak bilenlerin bu hususu anlamaları biraz zordur. Halbuki o zamanlar Tiflis'te Kafkasya müslümanları (Çerkezler, Lezgiler ve diğer Dağıstan halkları-

* Azerbaycan Elmler Akademiyası Elyazmaları Fondu, İnv. No: 20840

** Yalnız her ikisi de müstensih tarafından bildirilmiş olan Hicrî, Kamerî ve Miladî tarihler bir birine denk gelmemektedir. Acaba hangisi doğru? 4 Ramazan 1324'ün karşılığı 28 Mart 1923 olmalıydı. Müstensih bir zühul neticesi yanlışlık yapmış olmalı(?)

*** Bunun için "Azerî Edebiyatında Namık Kemal" başlıklı makalemize bakınız.

nin temsilcileri) Karapapak (Terekeme) ve Azerî türklerinin de müfusu bir hayli fazladır. Nitekim Azerî matbuatı da *-Ekinçi* hâric- bu şehirde gelişmiş; *Molla Nasreddin*, *Şark-i Rus* gibi süreli yayınlar burada neşredilmişlerdir.

Gâve, birer kere olmak üzere, Şeki, Ordubad, Revan gibi şehirlerde da oynanmıştır.

Sadece Kuzey Azerbaycan'da ilgi görmeye kalmamış bu dram eseri Güney Azerbaycan (İran)da da etkili olmuştur. 1917'de Tiflis'teki Azerbaycanlı aktörler İran turnesine çıkarlar. Grupta başta *M. A. Abbasov* olmak üzere *H. Serabski* gibi tanınmış aktörler de bulunmaktadır. Bu grup Enzeli, Reşt, Tahran ve Tebriz'de *Gâve*, *Nadir Şah* gibi dramları oynamışlardır.*

Tebriz'deki oyunda *M. E. Abbasov*, *Gâve* rolünü büyük bir başarıyla oynamış "Gâve'nin Dahhak'ı tahttan indirdiği ve halkı onun zulmünden kurtardığı sahne seyirciler tarafından çok beğenilmiş, Dahhak'ın çadırını yıkan aktörlere seyirciler de katılmış, çadırın (sahnenin) içini çiçeklerle donatmışlardır.

Aynı aktörler, Tebriz'de şahzade'nin sarayında *Gâve*'yi -tabîî Azerbaycan Türkçesiyle- oynamışlardır. Hatırlatmak gerekir ki, 1917'de bir Türk hanedanı olan Gacarlar İran'ı ellerinde tutuyorlardı. Eski bir geleneğe göre de Tebriz, veliahdlerin valilik yaptığı önemli bir kültür ve ticaret merkezi idi. Bu durumda her ne kadar konusu eski İran tarihinden alınmış olsa da *Gâve* gibi zâlimlere karşı halkın mücadelesini yücelten bir dram eserinin veliahdin huzurunda oynanması küçümsenmeyecek bir hadisedir ve İran'da demokratik düşüncelerin, inkılapçı fikirlerin hareketliliğini gösteren küçük de olsa sembolik bir mana taşır.

Gâve rolünü oynayanların *Veli*, *Hüseyn Ereblinski*, *Abbas Mirze Şerifzade* gibi zamanın en tanınmış aktörleri olması, aynı zamanda bu aktörlerin rejisör olarak da sahnelenme işleriyle yakından ilgilenmeleri bu drama verilen önemi gösterir. Nitekim 28 Aralık 1912 tarihli *Kaspiy* gazetesinde söz konusu yılın sahnelenmiş eserleri içinde en çok geliri 1800 manatla *Gâve*'nin temin etmiş olduğu haber verilmiştir.

Gâve'nin genellikle başarılı bir şekilde sahnelendiği dergi ve gazetelerde çıkmış olan eleştiri yazılarından da anlaşılmaktadır. 15 Ocak 1908 tarihli *İrşad*'da "Nicat Cemiyeti" aktörlerinin bu eserde gösterdikleri zahmet ve fedakârlığın, üstün oyun gücünün "müslüman tiyatrosu"nun (Azerî tiyatrosu Y.A.) gelişmesine büyük ölçüde yardım ettiği yazılmıştır.

Gâve'nin 1919-1920 tarihlerinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin parlak günlerinde de büyük bir ilgi ile karşılandığı da biliniyor. Nitekim 1920'nin Mayıs ayından sonra komünistlerin Azerbaycan'ı işgalini müteakip kaçıp Lahıç'ta gizlenmek mecburiyetinde kalan *Mehmet Emin Resulzade*, burada kaleme aldığı "Azerbaycan'ın Siyavüşü" adlı eserin "Haksız kan yerde kalmaz" başlığını taşıyan bölümünde, Ruslar tarafından hürriyet fikrinin yok edilemeyeceği halkın eninde sonunda hürriyeti için mücadele edip

* Kaynaklarla ilgili bilgiler tebliğimizin sonundaki cedvelde bulunmaktadır.

saadete ulaşacağı fikrini işlerken Gâve ile Dahhak'ın mücadelesini hatırlar, bu hikâyeyi nakleder. Anlattığı *Firdevsi*'nin rivayeti değil, *Şemseddin Sami*'nin *Gâve-i Ahenger*'de değiştirerek işlediği, zalimle mazlum arasındaki mücadeledir. Anlaşıyor ki, Azerbaycan'ın millî mücadele önderi *M.E. Resulzade* sahnede izlediği *Gâve*'yi unutmamıştır. Ruslarla Azerbaycan Türkleri'nin ilişkilerini değerlendirip, Rus işgalinin büyük bir felâket olduğunu bir takım insanların istiklal bayrağını kırmızı bir beze (komünist Rus bayrağına) değiştiklerinden istihza ile söz ettikten sonra "*Fakat bütün bu felâketlere rağmen bir şey kazanıldı. Bir tecrübe meydana çıktı. Öyle bir tecrübe ki, intikamcı gözleri daima bir "demirci" arıyor, öyle bir halk ki, her ağacın ucunda bir "Bayrak" görmek istiyor.*" *Resulzade* sözlerine devamla bir gün Azerbaycan bayrağının tekrar dalgalanacağına inancını belirttiğinden sonra "*Fakat şimdilik biz ümidimizi kırmayalım, o bayrağı kaldıracak serdengeçti demirciler hazırlayalım*" * diyerek Demirci Gâve'nin hafızasında yer etmiş hürriyet mücadelesini hatırlamıştır.

M. E. Resulzade "Nevruz Bayramı" başlıklı bir yazısında da yine *Şemseddin Sami*'nin bu dramından bahseder: "... Sovyet istilasındaki Azerbaycan'da Novruz geleceğinin hâli tıpkı *Şemseddin Sami Bey merhumun Gave-i Ahenger (Demirci Gâve)* piyesinde tasvir ettiği Novruz sahnesi hâlidir. Bu piyeste bahar ve güneş kültürü Novruz gününde tes'îd eden insanlar korkunç bir istibdad rejimi kuran Zuhhak(Dahhak)ın kan içen celladları tarafından takip olunuyorlar.. "Novruz günüdür, güneş doğuyor!" diye tabiata tapan hürriyet müminlerini nasıl Zuhhak'ın celladları yakalayıp boğazlıyorlardıysa, hürriyet ve istiklal âşığı çağdaş Azerbaycanlılar da bugün Zuhhak rejimi yani G.P.U. idaresin'nin aynı zulüm ve ta'kibatına maruz kalıyorlar. Novruz, bugünkü Sovyet esiri Azerbaycan'da dahi mennû günlerdendir."**

28 Mart 1914 tarihi *İkbal* (Bakû) gazetesinde *Hacı İbrahim*'in "Teessüf edilecek bir hâl" başlıklı yazısında operaların fazla rağbet görmesinden drama olan ilginin azlığından şikâyet edildikten sonra "*beş altı sene bundan evvel Bakû'da Gâve-i Ahenger piyesi oynanırdı. Şemseddin Sami Bey'in o ölmek bilmeyen faciesinin mezmunu o geder cemaata te'sir éledi ve oğeder temaşaçıların gelblerinde hiss oyandırırdı ki, artık o tamaşanı seyr étmeye camaat devam édebilmeyip, perdenin yarımçığ bitmesini rica etdiler. O mecliste ne geder daş gelbli insan olsa da o kimi piyes gelbini yumuşaldıp, onu zülmden men' éder, onu rehm etmeye müveffeğ ederdi.*" denilmektedir.

11 Haziran 1910 tarihli *Kaspi* gazetesinde çıkan bir habere göre, İstanbul'da bulunan *Ahmet Bey Ağayev* (Ahmet Ağaoğlu) Bakû'daki Azerbaycanlı aktörlere mektup yazarak, onları bazı oyunları sahnelemek üzere İstanbul'a davet etmiştir. Aktörlerin repertuarında "*Nadir Şah*", "*Gâve-i Ahenger*", "*Sultan Abdulhamidin Hâl'i*", "*Müfettiş*" gibi eserlerin bulunduğu da gazetede açıklanmıştır. Bildiğimiz ve tesbit edebildiğimiz kadarıyla İstanbul için bu davet gerçekleşmemiştir.

Azerbaycan'daki tiyatro faaliyetleri zaman zaman Türkiye matbuatına da yansımış

* M.E. Resulzade, *Asrımızın Siyavüşü*, 2. bs, Ankara, 1989 s. 65-68

** Nevruz Bayramı, Azerbaycan (dergisi), Ankara, Mart 1954, Sayı: 12(24), s. 5-7

bulunmaktadır. Tifliste'ki Azerî tiyatrosunun oyunlarını izleme imkânı bulduktan ve Türkiye'ye döndükten sonra intibalarını *Temaşa* dergisinde 15 Ağustos 1918 tarihinde yayınlayan *Muhsin Ertuğrul* şöyle diyor: "... Rusya, hususiyetle Kafkasya, daha doğrusu Tiflis Türkleri arasında evvelden beri rağbet kazanan tiyatroculuğun tarih ve suret-i zuhuru ile tekâmül devirleri hakkında idare-i kemâl etmeyerek yalnız hazırki tiyatro mensuplarının faaliyet ve göstermiş oldukları muvaffakiyetleri kaydedeceğiz. Tiflis akademik cemiyetinin üç haftadan beri temaşaya koyduğu piyeslerini çok muvaffakiyetle oynadıklarından sohbet açarsak hata etmemiş olurum zannındayım. Çünkü cemiyetin bu yıl ilk sahnede oynadığı *Gâve-i Ahenger*... umumiyet itibarıyla çok güzel oynandı..."

Tanımış tenkitçi ve edebiyat tarihçisi *Kâmal Talıbzade*'nin de belirttiği gibi *Gâve XX.* asrın başlarında Azerbaycan tiyatro topluluklarının repertuarında esas yerlerden birini tutmuştur.

1920'den, Sovyet Azerbaycanı'nın kurulmasından sonra da, konusu ve esas mesajları sebebiyle *Gâve* değerini korumaya devam etmiş ve yeni düzende de, sevilerek seyredilen, ilgi gören dramlardan biri olmuştur. Ancak 1930'lara doğru "sosyalist, komünist" içerikli tiyatro oyunlarının Azerbaycan'da çoğalması, yeni devrin ihtiyaçlarına göre yazılmış eserlerin artması üzerine giderek değerini yitirmiş ve sahnelerden çekilmiştir. Yine de 12 Ocak 1928 tarihli Komünist (Bakû) gazetesinde tanınmış Azerî bestekâr *Üzeyir Hacıbeyli*'nin "*Gâve-i Ahenger*" adlı bir opera bestesi üzerinde çalışmakta olduğu haber verilmiştir. Bilindiği gibi *Üzeyir Hacıbeyli* bu eseri bestelememiş, bu isteği bir teşebbüs olarak kalmıştır.

Tebliğimizde sıralamış olduğumuz bilgilerle, *Şemseddin Sami*'nin, bilhassa dram eserlerinin, Türkiye-Azerbaycan kültürel ilişkileri, edebî bağları açısından taşımış oldukları değerlerin, belirli ölçüde açığa çıkartıldığına inanıyoruz.

محبوبم! سنی محبوب ایدر نه در؟ آیا نسیم می در؟ حیا م در منفعم
 می در؟ یوسف اعیال و اولادیم می در؟ حیر... حیر... بوندار کجایم فدای
 ایده بباریم! بویلو که هیچ برسی منی زور لیوب - بو حشراته بویون
 الکنه محبوب ایده بیلیر دی لاکئی برو ضیفه کی بیزن بشقه عالمده
 اونی کیمه ایز ایده بیلیر: او بر بویله مقدسی و ضیفه در که
 ایلک سواستلیکی ایلک اجرا سنه باغلو در و او اویله و ضیفه در که
 نم کیم ساین کسی اونک اوغو رونده فدا اوسه پنجه ایز در!... پس
 حیدر و ضیفه معظم من سعی و غیر ته معولور!... ناب / سقالتنه
 کیم / حیا که کیم اشتاده چاتو بدیر! هر طاه بوگون صباح
 اول ایلر ایلد غلبده بیلد دیکم و ضیفه نیمی
 کیم دعا بیدر / ای بیسیم ای جشیدر کیم
 او فیدر هر عطا ایلکه او مقدسی و ضیفه می اجرا ایدیم صکره
 / خالقو / پس رواد که بر بویله اوزیت غم غم غم
 کیم مطلقک محالیتی یونا راضی اولماز یا س
 بو و ضیفه می اجرا ایده حکم
 = / پرویزه النزه اوزون بر مزراق ایله صولده که قاپدا و اقل
 / فرهاد پرویزه باضوب اوز اوزتیه /

12

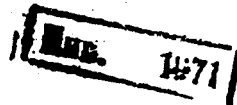
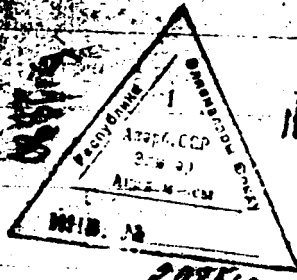
53

الف قامتدم ای گل عشق رضا و زوال اولدوم
 کیندیم قوییه ثوب نمد درویش حال اولدوم
 صفالو غنجه بر گلدم کللم آرا لاکین
 وفا کیز لر الله بیله خوار و پز نزوال اولدوم
 «صفالی» آغدا ماخار اولماقوندن خوار چون
 اولور آغوش گلده - سبب پوز بر کمال اولدوم

ع- رمضان المبارک ۱۹۴۳ - اپریل ۱۹۴۳

۱۳۴۲

سائمت ۱۱ - نامده بو کتاب مخصوصدیر

20840

*Gulam Memmedli'nin Salnamelerinde Şemseddin Sami'nin Tiyatro Eserleriyle İlgili Bilgilerin Kronojik Cedveli **

1907

- 8 Aprel Bakû, *KASPI'*(den naklen)
İkinci müselman dram destesi şirketi, *Ş. Sami – Gâve*. (Tercüme S. Ahundof), bu yahunlarda ilk def'e oynanacaktır.

ATS s. 141

- 1 Sentyabr, *ZAKAVKAZYE*(den naklen)
Müselman dram edebiyatı yeni orijinal ve tercüme eserler hesabına zenginleşmiştir: (...) *GAVE*, (tercüme S.S.Ahundof)... Bunlar Bakû sehnesinde oynanacaktır.

ATS s. 145

1908

- 1 Yanvar Bakû *İRŞAD* (Mecmua) No:1 (den naklen)
Ahşam tamaşası. Eyd-i Ezha münasibeti ile Çərşenbe sabahı günü ahşam Yanvar'ın 2'sinde Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in teatrında *Nicat* maarif cemiyyetinin dram hey'eti tarafından evvelinci def'e olarak mövge-i tamaşaya goyulacaq *Gâve-i Ahenger*. Facie tamam olur 5 meclisde. Eser: *Ş. Sami*. Azerbaycancaya tebdil edip: *Süleyman Bey Ahundof*. Müselman hanımları üçün hususî perdeli lojalar hazırdır. Meclislerin fasilesinde çalacaq hanende ve sazende.
Rejissor: H. Ereblinski

HE s. 50

- 2 Yanvar, (Yer:) Bakû
Seher teatrı *Nicat* cemiyyeti artistleri *Ş.Sami-Gâve-i Ahenger*. Gave: Veli, Rejissor: Ereblinski

ATS s. 152

- 4 Yanvar, Bakû *KASPIY* No: 3
(Saladin imzalı "Musulmanskiy spektakl" adlı yazıda Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in tiyatrosunda Kurban Bayramı münasebeti ile *Nicat* cemiyyeti aktörlerinin *Gâve*'yi oynadıkları bildiriliyor. *Gâve* rolünü Veli'nin icra ettiği, rejisörün de Ereblinski olduğu belirtiliyor.)

HE s. 51

- 4 Yanvar, Bakû *TAZE HAYAT* No: 3
Gâve Ahenger tamaşası hakkında imzasız tengidi meğalede Ereblinski'nin adı çekilmemişti. Lakin rejissorun işinden behs edilirken yazılmışdır:

* Kaynaklarla ilgili kısaltmalar daha önce belirtilmiş idi.

"Oynayanların ifa etməyinə geldikdə bunu deyə bilərik ki, evvela rollar hər kəsə öz istedadına layiq verilməmişdi. Həmişə mezhəkeli və gülməli rollar ifa edən Mirzə Ağa Eliyev və Murad cənablarına müeyyid və âşiq rolları vermək hâli ez heta déyil."

HE s. 51

5 Yanvar Bakû *İRŞAD* No: 3

"... dördüncü perdede zalım Zöhhak'ın sergerdeleri demirçi Gâve'nin ikinci oğlunu ilanlara gurban etmək üçün apardıkları hâlda hezarât devam etməyib hay hay ilə ağlayıb bir neçə nefer de geşş etdiyindən hezarât rejissoru vadar etdi ki perdeni meclis tamam olmadan salsın..."

(İmza) Memmesadığ

HE s. 51

14 Yanvar, Bakû

Şeher teatri, Ş. *Sami - Gâve-yi Ahenger*

ATS s. 153

15 Yanvar Bakû *İRŞAD* No: 7

"...drama senayé-i fenniyyəsi bu ahır zamanlarda aramızda rövneğe düşmək isteyir. *Nicat* maarif cəmiyyəti bu uğurda artıq zehmetlərə gətlişib artıq fedakârlıqda bulunur. Müselman sehnesinə *Gâve-yi Ahenger* kimi piyesləri goymaqla doğrudan da müsəlman sehnesi elâmeti-i terekğə-yi müsəlman etmək isteyir.

Müselman sehnesinin terekğilənməsində səbəb olan bir də bu sehnenin yetirdiyi artist Ereblinski'dir. El-həğ bu adam evvelinə müsəlman artisti idi. Artistliyi özünə sen'et etmişdir..."

(İmzasız)

HE s. 52-53

30 Sentyabr Bakû

Nicat maarif cəmiyyəti dram hey'eti gət'etmişdir ki Oruclug gûrtardıqdan sonra hər həfte bir teatr tamaşası verilsin. Oynanmağa aşağıdakı piyeslər hazırlanmışdır:

(...) *Gâve-yi Ahenger...*

ATS s. 168

19 Noyabr Bakû *TEREKĞİ* No: 106

Cüme günü Noyabr'ın 21'inde camaatın hahişene görə *Şemseddin Sami Bey*'in *Süleyman Bey Ahundof* tərəfindən Azərbaycan şivesinə təbdil edilmiş *Gâve-yi Ahenger* eseri oynanacaqdır.

Rejissor: Hüseyn Ereblinski

HE s. 71

21 Noyabr Bakû

(21 Noyabr'da Ereblinski'nin hazırladığı *Gâve*'nin oynandığı bildirilmiştir.)

HE s. 71

21 Noyabr Bakû

Şeher teatrı *Nicat* cemiyyeti dram hey'eti cemaatın hahişine göre bu il birinci defe *Gâve-yi Ahenger*. *Gâve*: Ereblinski

ATS s. 174

26 Noyabr Bakû *Bakinskoe ekho* No: 43

(21 Noyabr'da Tagiyev tiyatrosunda Türk yazarı *Şemseddin Sami*'nin *Gâve* adlı piyesinin Azerî Türkçesine S. Ahundof tarafından yapılmış adaptesi oynanmıştır.)

HE s. 72

13 Dekarbr Bakû

Bakû klubunun zalında "Birinci müselman müsamiresi keçirilmişdir. Müsamirede Azerbaycanca *Yadımdadır* vodvili, *Leyli ve mecnun* operasından, *Gâve-yi Ahenger* faciesinden şekiller gösterilmişdir. Müsamirede bir çoh müselman hanımları da hazır idiler.

ATS s. 175

1909

2 Aprel Tiflis *TİFLİSSKİY LİSTOK*

(Tiflis'te "Artistiçeskoye obşestvo'nun sahnesinde 3 Aprel (Nisan) tarihinde *Gâve*'nin oynanacağı haber verilmiştir.)

HE s. 87

3 Aprel Tiflis

"Artistiçeskoye obşestvo". Bakû'dan gelmiş dram artistleri, Tiflis sehnesinde ilk defe *Gâve*.

ATS s. 186

5 Aprel Tiflis *TİFLİSSKİ LİSTOK* No: 75

Müselman tamaşası. Cüme günü "Artistiçeskoye obşestvo"nun sehnesinde Bakû müselman artistleri terefinden, yerli heveskârların iştirakı ile Tatar dilinde (Azerî türkçesi kasediliyor.) tamaşa verildi. İran heyatında alınmış tarihî *Gâve-yi Ahenger* draması oynandı...

Piyes parlag oynandı. Tamaşaçı çoh idi. Oynayanlar: Hacınski-Azada Han (? piyeste bu adı taşıyan bir şahıs yoktur. Y.A.), Veli-Gâve, Serabski-Ferhad,

Ereblinski-Perviz (Firidun), Zeynalov-Gubad, Hacialovski-Gehtan, Merendi-Başkâhin.

Artistler tamaşaçılara tanış olmamalarına ve sehneye alışmamalarına bahmayarag çoh güzel oynadılar.

(İmza) A.Kh.

HE 87

17 Aprel 1909 Bakû

"Morkoye sobraniye" (salonu), müselman teatr hey'eti Ş.Sami - *Gâve-yi Ahenger*.

Rejissor: G. Şerifzade

ATS s. 188

24 Aprel 1909 Bakû

Balahanski krujok'un zalında (Salonunda) meşhur *Gâve-i Ahenger* oynanacaktır. *Gâve*'nin oğlu Rüstem-A.M. Şerifzâde

AMŞ s. 9

1910

11 İyul Bakû, *KASPIY*

Yerli artistler İstanbul'da yaşayan *Ehmed Bey Ağayev*'den (Ahmet Ağaoğlu Y.A.) mektup almışlar. Mektubda onlar Türkiye'ye de'vet edilirler. Bu münasebetle artistler Türki'ye ve İran'a sefere hazırlaşırlar. Repertuarda Nadir Şah, *Gâve-yi Ahenger*, Sultan Abdülhemid'in *Hel'i*, Müfettiş ve başga piyesler vardır.

ATS s. 222

30 Oktyabi Tiflis

Gürcü zadeğan teatri. *Seadet* müselman dram destesi. Ş. Sami- *Gâve-i Ahenger* *Gâve* -Sultanof, Ferhad -Kırmanşahski, Hulaçöhr- Göyərçin Hanım, Rejissor: Avetyan.

ATS s. 229

1911

14 Mart Buzovna (Bakû)

Möhterem Süleyman Bey!

Artıg temenna edirem, izin veresiniz cenabınızın eseri *Gâve-i Ahenger* faciesi bu gelen Aprel ayının 1'inde Buzovna mektebinin menfeetine mövğé-yi tamaşa-ya goyulsun. Hemin artistler ve heveskârlar ki, keçen defe de oynayıplar, yine onlar oynayacaglar. Ben de mezkûr mektebin nâziri olduğum cehetle zat-i âlilerinizden istirham edirem bu barede diriğ etmeyesiniz.

İskender Bey Melikof
(PEF, arkh. 11, g. 5-1883)

ATS s. 242

1 Aprel Bakû

Nikitin gardaşları sirkî. *Gâve-yi Ahenger*. Gave-Veli, Rejissor: H. Ereblinski.

ATS s. 245

11 Aprel Bakû

A.M. Şerifzade *Gâve*'de ilk def'a Behram rolünü oynamış.

AMŞ s. 236

1912

8 Fevral Bakû

"İttihad" medresesinin maliyye cehetini möhkemlendirmek meğsediyle bu günlerde *Gâve* oynacacqdır.

ATS s. 279

11 Fevral Bakû NİCAT No: 6

Fevral'ın 17'sinde maarif cemiyyetinin artistleri terefinden mevğë-i tamaşaya goyulacag *Gâve-yi Ahenger* veyahud *Zulm-i Zöhhak*.

Gâve'nin rolunu ifa edecektir Hüseyñ Ereblinski

Rejissor: Hüseyñ Ereblinski

HE s. 153

17 Fevral Bakû

Şeher teatrı, *Gâve-yi Ahenger* ve yahud *Zulm-i Zöhhak*.

Gâve - H. Ereblinski, Rejissor - H. Ereblinski

ATS s. 280

19 Fevral Bakû HAGİGET-İ EFKÂR No: 7

(Fevral'ın 17'sinde Bakû'da *Nicat* maarif cemiyyetinin dram hey'eti terefinden oynanmış *Gâve-yi Ahenger* tamaşası hakkında yazılır):

"...Gâve rolunda Ereblinski cenabları, me'na-yi heğigisi ile Gâve kimi meydana çıhmışdır. Şayan-i tehsindir..."

(İmza) H.Ğ.

HE s. 154

30 Oktyabr Bakû

Şeher teatrı, Cahangir Zeynalof'un şerefine, *Sefa* cemiyyeti artistleri *Semed Mensur*'un yeni tebdil etdiyi *Gâve-yi Ahenger*.

ATS s. 302

1 Noyabr Bakû İGBAL

Bu ilki mövsümde birinci def'e olarag *Sefa* maarif cemiyyeti dram artistlerin terefinden Cahangir Zeynalof cenablarının benefisine *Semed Mensur* cenabları tere-

finden layığınce Gafgaz şivesinde tercüme edilmiş *Gâve-i Ahenger* nam tarihî facie israğa gece Tagiyev teatrında mövge-i tamaşaya goyuldu.

Facienin ğehremanlarında Perviz rolunu Abbas Mirze Şerifzade cenabları ifa edirdi. Beş altı def'e sehneye çıhip Perviz kimi mes'ullu bir rolü oynamağa cesaret etmek ehemmiyyetden hâli deyildir. Teşekkür olsun ki, Şerifzade büsbütün öz (tonu) tövrü ile oynayıp sün'i ses ile danışmayırđı. Lakin perdelerin birinde çobanlar meclisinde Şerifzade'nin bir o ğeder zarıldayıp defeâtle "babacan" demesine de bir o ğeder hacet yoh idi...

(imza) H.G.

AMŞ s.14

29 Dekabr Bakû *KASPIY*

...

Dramlardan en çoh gelir *Gâve-yi Ahenger*'den 1800 manat, en az Hacı Ğenber 80 manat (Ruble) olmuşdur.

(Yazıda 1912 yılının umumî bir değerlendirilmesi yapılmış.)

ATS s. 308

1913

3 May Bakû

Nicat artisti H. Serabski heber verir ki o, *Gâve-yi Ahenger* tamaşasında iştirak etmeyecekdir.

ATS s. 321

10 May Bakû

Gâye-yi Ahenger dramını oynayan deste heber verir ki Ferhad rolunu Ereblinski evezine Bagdadbeyof oynayacaktır.

ATS s. 322

11 Oktyabr Bakû

Şehir teatri, *Sefa* aktyorları, *Gâve-yi Ahenger*. *Gâve* - Semed Mensur, rejissor - C. Zeynalof

ATS s.339

16 Oktyabr İrevan (Revan)

Beraderim Sidęi!

Bugün Çerşembe günü Tiflis'den gelme dört veya iki artistkalar ile beraber 9 adam *Gâye-yi Ahenger* nam piyesi oynayacaktır. Ve Cüme günü Oktyabr'ın 18'inde bizim şirketimiz "Döyme gapımı, döyerler gapımı" nam mezhekeni oynayacaktır.

Cabbar Esgerzade

(REF arkh, 25 g. I-28)

ATS s. 339

16 Dekabr Bakû *İKBAL*

Semed Mensur Kâzımof, Şemseddin Sami Bey'in *Ehde Vefa* adlı faciesini Azerbaycancaya tebdil etmişdir. Bu eser Erbeinden sonra *Sefa* cemiyyeti artistleri tarafından Tağıyev teatrında oynanacaktır.

ATS s. 345

1914

Yanvar (ayı içinde, Yer: ?)

Gastrol günlerinde Hüseyin Ereblinski *Demirci Gâve* piyesini hazırlayırdı. Onun meşgi öz özlüyünde bir aktyor sen'eti dersi idi. Ereblinski heddinden artıg esebi olsa da meşglerde çoh temkinli idi. Aktyorlar da meşg zamanı özlerini sâkit aparırdılar. Ereblinski bele vaht tam sâkitlik sevirdi.

(Alındığı yer belli değildir)

Mustafa Merdanof

HE s. 197

24 Yanvar Bakû *İGBAL*

EHDE VEFA (oyunu hakkında yazıdan)

... Recep ve Demirbey rollarını oynayan Abbas Mirze Şerifzade heğigeten de artistlik isté'dadı gösterdiler. Rollara o geder yaranırlar ki, tamaşasından tam tebiî bir te'sir hasil olur. Feğet na gedere teessüflüdür ki, bu piyesde iki rol götürmüşdüler ki, biri birine tam zidd idi. Bu ise oyunlarının meharetinden hasil olan te'siri heç şüpheşiz ki, nagis burahırdı. Bu sehnedede Recep, o biri sehnedede onun düşmeni. Bu adamsızlığın ve teatr güvvelerini mühtelif cemiyyetlere bölmenin sehneşimize verdiyi en böyük nöğşanlardan biridir ki, Cüme gecesi onu seyr etdik. Feğet Şerifzade cenabları rollarının ikisinin de öhdesinden geldiler...

(İmza yok)

AMŞ s. 23

28 Yanvar Tiflis

Gürcü zedagân teatri, Ş. Sami - *Gâve-yi Ahenger*.

Gâve - H. Ereblinski

ATS s. 353

28 Mart Bakû *İGBAL*

"Teessüf edilecek bir hâl"

...Beş altı sene bundan evvel Bakû'da *Gâve-yi Ahenger* piyesi oynanırdı. *Şemseddin Sami Bey*'in o ölmek bilmeyen faciesinin meşmunu o geder camaata te'sir eledi ve o geder tamaşacıların gelblerinde hiss oyandırdı ki, artıg o tamaşanı seyr etmeye cemaat devam edebilmeyip, perdenin yarımçıg bitmesini rica etdiler. O meclisde ne geder daş gelbli insan olsa da o kimi piyes gelbini yumşaldıp onu zülmenden men'eder, onu rehm etmeye müveffeg ederdi...

Hacı İbrahim Gasımof

ATS s. 364-365

30 Yanvar Tiflis *ZAKAVGAZKAYA REÇ'* No: 24

(Eyneli Bey Sultanof'un bir dergide yazmış olduğu rusça "Vtoraya gastrol' artista Arablinskogo" adlı yazıda, müslüman aktörlerin Gürcü tiyatrosunda *Gâve*'yi oynadıkları bildirilmiş, metni çevirenin Akhverdiyev olduğu belirtilmiştir.)

HE s. 197-198

31 Mart Bakû *İGBAL*

...Receb rolunu cenab Köçerlinski ife ederd. Keçen defe bu rolu Abbas Mîrze Efendi olduğca güzel oynamışlardır. Tebidir ki, Abbas Mirze'nin oynadığını gören tamaşaçılar Köçerlinskinin oyunundan bir o geder memnun galmadılar...

(İmza) Tamaşaçı

AMŞ s. 23

17 Dekabr Bakû *İGBAL* No: 816

Cüme günü Dekarb'ın 19'unda müselman dram artistleri terefinden mövge-i tamaşaya goyuluncag meşhur tarihî facie *Gâve-yi Ahenger*. 5 meclisde...

Eser: Şemseddin Sami Bey... *Gâve* - Ereblinski, rejissor: Hüseyin Ereblinski

HE s. 207

19 Dekabr Bakû

Şehir teatrı, müselman aktyorları, Ş. Sami – *Gâve-yi Ahenger*

Gâve - H. Ereblinski, Hubçöhr - Gülsabah Hanım

ATS s. 385

21 Dekabr Bakû *İGBAL* No: 819

DRAMA TAPILDI (Başlıklı yazıdan)

Gâve-yi Ahenger'den aldığım teessürât:

Gözel klasik bir eser. O geder güzel ve şairane bir tertibat (postanovka) aktyorların vezifeleri derkinden hasil olan meharete ve leyâğetleri; işte güzellikler içinde güzellikler!...

Bunun tamaşasına bir keçen Cüme gecesi Tağiyev teatırında nail olduğ. ...Hüseyin Ereblinski cenabları truppanın pejissorudur. Ereblinski adeten güzel bir ressamdır. Sizi şairane, éle mütenasib ve ahenkdar menzereler müğabilinde bulundurur ki, valéh olmamağ elinizde déyildir. Gafgaziya Türk sahnelerinde (müselman sehnesi demirem) bu hususda Ereblinski ile reğâbet edecek ikinci birisini tapmazsınız. Eger bizim millî bir teatr binamız olsaydı ve millî eserlere lazım olan ğiyafe ve menzereler vücude getirmek için lâzım olan şeylerin hamsı arada hazır olsaydı, o vaht Ereblinski'nin ressamlığı güvvesi bire on genişlenecek, şübhesiz ki, sözün tam manası ile hariğeler yaradacadır...

Keçen teğidimizde Ereblinski'nin nitginden şikâyet etmişdik. Aktor cenabları bu kere, bu vahta geder daha me'lumumuz olmayan büyük hislete dehi malik

olduğunu gösterdi. Aktyorumuzda ne geder güvvetli tengid-i nefis güvveti var imiş, tengidatımızın semimiyyetine inandığımızdan te'sir edeceyine daima inanırız. Feğət doğrusu, bu geder semimi bir eks-i te'sir icra edeceyini heç de ümid etmemişdik. Yaşa, deyerli aktyor, yaşa, sehnemizin zinetini teşkil éle!

Ereblinski cenabları *Gâve* rolunu ifa edirdilerdi. Rola o geder girmiş, onu geder menimsemişdi ki, ma-fovğî menzur deyildi. Ereblinski bu kere adeten özü özüne teveffug etmişdi. Oyunu, teleffuzu, vez'i ve etvarı tamamilə yerli yerinde, yeğinen merhum Şemseddin tamaşaçılar arasında olsaydı, yazarken *Gave*'ni bele görüp de yazmış olduğunu é'tiraf ederdi. Sehnedeki mövzu esatirfidir, biz de bir an için efsanevârî düşünsek, ne olar? Ehtimal ki, büyük müherririn ruhu haman gece Tağıyev'in teatrında hazır olmuş da mehruz olmuşdur.

...Bir kelme, *Gâve-yi Ahenger* parlag keçdi. Bundan gözeline taleb etmek olmaz.

Tamaşçı be-ğedr-i kâfi var idi. Hazirûn olduğca memnun idi. Her perdenin arasında aktyorlar algışlayarag tebrik olunurdular.

HE s. 208-209

21 Dekabr Bakû *IGDAM* No: 2

Cüme gecesi (19 Dekabr) Tağıyev teatrında müselman aktyorları terefinden meşhur tarihî *Gâve-yi Ahenger* faciesi mövge-i tamaşaya goyuldu...

Her ne geder tamaşaçılar artistleri çaşdırırdılarsa da bunun ile beraber artistler bu gece gayet meveffığıyyet ile rollarını ifa edip tamaşaçıları memnun etdiler. *Gâve* rolunu oynayan Hüseyin Ereblinski cenabları o geder roluna girmişdi ki, sehnede gızmış bir pehlevana benzeyirdi. Hetta hiddetinden ağzı béle köpüklenmekte idi. Tamaşanın mes'uliyetli rollarından olan Perviz rolunu cavan artistlerimizden *Abbas Mirze Şerifzade* cenabları ifa etmekte idi. Hudadâfi bir gabiliyyete mâlik olan Şerifzade cenabları öhdesine aldığı rolu o geder güzel ve o geder mahirane oynadı ki, Avrupa sehnesi görmüş bir artist haman rolu ancag Şerifzade kimi oynayabilirlerdi..

(imzasız)

HE s. 209

1915

9 Yanvar Bakû

Şehir teatri. *Sefa* cemiyetinin artistleri, Eliabbas Rızayev'in şerefine, Ş. Sami – *Ehde vefa yahud Arnavudlar*.

ATS s. 389

18 Sentyabr Bakû

Şehir teatri, mövsümün açılması münasibetile *Sefa* maarif cemiyeti dram hey'eti, Ş. Sami - *Gâve-yi Ahenger* oynanacagdır.

Baş rejissor: Hüseyin Ereblinski

HE s. 407

18 Sentyabr Bakû *YENİ İGBAL* No: 121

Sentyabr'ın 18'inde Bakû'da Tağıyev teatrında resmî açılış münasibeti ile *Sefa* maarif cemiyeti dram artistleri tarafından *Gâve-yi Ahenger* oynanacaktır.

HE 212

18 Sentyabr Bakû, *SEDA-Yİ GAFGAZ* No: 92

Bu gün *Sefa* maarif cemiyetinin dram hey'eti tarafından *Gâve-yi Ahenger* faciesi oynanacaktır. Gâve'nin rolunu meşhur müselman dram aktörü Ereblinski cenabları ifa edecektir.

HE s. 212

20 Sentyabr Bakû *KASPIY*

Cüme günü *Sefa* maarif cemiyetinin dram artistleri tarafından Tağıyev teatrında mövsümün açılışı münasibeti ile Şemseddin Sami Bey'in *Gâve* adlı tarihî faciesi oynandı...

Şerifzade Perviz rolunda çoh güzel idi...

(imza) Gubalı

AMŞ s. 30

1 Noyabr Bakû *TEATR İ İSKUSSTVO*

Her Cüme günü Şehir teatrında tamaşa verilir. Oynanılan eserler komediya, vovdevil, operalardır. Bunlardan biri Ş. Sami Bey'in ilk İran ingilabından behs eden *Gâve* dramı ve Arşın Mal Alan operettasıdır. Hususî müveffigiyet gazanan da bu eserlerdir.

Tamaşalar çohlu tamaşaçı celb edir ve teatr dolu olur. Bahmayarag ki müselman ehalisinin yarısını teşkil eden kadınlar dini eğideye göre teatra gelmek imkânından mehrum edilmiş, kadın rollarını ise kişiler oynayır, bununla béle teatrlar dolu olur. Müselman artistlerinden hususile cenab Sarabski (ohuyan ve âşig rollarını ifa eden), Ereblinski (dramatik aktör), Abasof (operettalarda komik-buf), Zeynalof (dramada komik), Ağdamski (kadın rolunda), Hüseynzade (operetta komiki), Tereğulof (opera, operetta), Hanım Olenskaya (kodediya ve operettalarda) ve başgaları geyd edilmelidir...

(Tercüme G. Memmedli'nindir.) S. Ayvazof

ATS s. 143

1916

1 Aprel Bakû

Müselman dram artistleri, Hanım Olenskaya'nın benefitsi, Ş. Sami - *Gâveyi Ahenger*.

Hubçöhr - A. Olenskaya

ATS s. 430

16 Noyabr Bakû

Edeb Yurdu cemiyyəti varidatını artırmag üçün *Gâve-yi Ahenger* piyesini tamaşaya goyacaqdır.

ATS s. 455

25 Noyabr Bakû

Şeher teatrı, Hacıbəyof gardaşları müdiriyyəti, Helil Hüseynofun benefisi, Ş. Sami - *Gâve-yi Ahenger*.

Gâve – A.M. Şerifzade, Perviz - Kh. Hüseynof

ATS s. 455

27 Noyabr Bakû AÇIG SÖZ No: 338

TEATR VE MUSİGİ

Keçen gece İran-i basitan (gedim) gözəl destanını teşkil eden gisse-yi gehramananesi, Şemseddin Sami Bey iğtidar-i galemiyyesinin geniş bir meydan-i cvelan veren *Gâve-yi Ahenger* piyesi Hacıbəyof müdiriyyəti terefinden Tağıyev teatrında mövge-i tamaşaya goyulmuşdur.

Gâve Rolunu Abbas Mirze, Ereblinski'ye teğlid etmекle de olsa yahşı yola verdi.

HE s. 224

1917

3 Fevral Bakû

Şeher teatrı, gündüz, *Nicat* artistleri, Ş. Sami - *Gâve-yi Ahenger*.

ATS s. 464

21 Sentyabr Bakû

Şeher teatrında *Gâve-yi Ahenger* piyesi oynandığı zaman birinci perde ile ikinci perde arasında, teatrın yaxınlığında olan Gaflaz-Merkurin neft-benzin anbarında yanğın başlamış ve buna göre de teatrdə böyük heyecan emele gelmişdir.

ATS s. 483

8 Oktyabr Tebriz

Tiflis'den gelmiş artistler, Veliehd sarayı, Urmu (Urmiye) yanğınından zerer görenlerin heyrine. Ş. Sami - *Gâve-yi Ahenger*. Gâve – M.E. Abbasof. Reis Heşmetüsseltene. Müdür - Mirze Esedullahan Meragei. Rejissor - M.E. Abbasof

ATS s. 484

9 Dekarb Bakû

Bakû artistlerinden bir destesi Mirze Ağa Eliyev başda olmagla İran'a sefer edecekler. Deste on neferden ibaretdir. Onlar *Tehren*, ve *Reşf*'de olacaglar. Sarayda Nadir Şah, *Gâve-yi Ahenger*, Ağa Mehemmed Şah Gacar ve diğər tamaşalar verecekler. Sarabski de destede vardır.

ATS s. 487

? Enzeli - Reşt - Tahran

(*H. Sarabski. Bir Aktyorun Hatireleri*, Bakû, 1930 s. 65-66'dan)

(Sarabski, İran'a hangi arkadaşlarıyla gittiğini ve oralarda oynadıkları oyunları anlatırken):

"...Sonra İran cemaati bizden *Gâve-i Ahenger* oynamayı hahiş etti. Bize heveskârlar verdiler... *Gâve*'ye hazırlaşmış. Bizim İran gastrolumuza Tehran'da başga nezerle baharag. *Gâve*'ni oynamaya icaze vermediler... Sabah oynamaya Küçük Han icaze verdi. *Gâve*'ni oynadım..."

ATS s. 491

1918

25 İyun *Heşterhan* Tiyatro Afişi

Arkadi bağında müselman dramı. Bakû'dan gelmiş "Bakû müselman artistleri şirketi" tarafından artist Abbas Mirze Şerifzade'nin teht-i idaresinde olarak mövge-i tamaşaya goyulacaktır. Düşünbe günü, İyun ayının 25'inde 1918'inci ilde Şemseddin Sami Bey'in meşhur tarihî dramı *Gâve-yi Ahenger*, 5 meclisde. Bu dramda Zöhhak'ın zamanında zülm-i zâlim güzel suretde tesvir edilmiştir. Bu dramda strunni orkestr ile kızlar destesi balet oynayacaktır. Hem in dram için hususi libaslar hazırlanmıştır.

Rejissor: A. Şerifzade

AMŞ s. 52

15 Agustos İstanbul *TAMAŞA*

(Ertugrul Muhsin'in Azerî tiyatrosu hakkındaki makalesinden)

"...Rusya, hususiyeye Kafkasya, daha doğrusu Tiflis Türkleri arasında evvelden beri rağbet kazanan tiyatroculuğun tarih ve suret-i zuhuru ile tekâmül devirleri hakkında idare-i kelâm etmeyerek yalnız hazırki tayatro mensuplarının faaliyet ve göstermiş oldukları muvaffakiyetleri kayd edeceğiz..."

Tiflis akademik cemiyetinin üç haftadan beri mevki-i temaşaya koyduğu piyeslerini çok muvaffakiyetle oynadıklarından sohbet açarsak hata etmemiş olurum zannındayım. Çünkü cemiyetin bu yıl ilk sahnede oynadığı:

1- *Gâve-yi Ahenger*, umumiyet i'tibariyle çok güzel oynandı..."

ATS s. 502

26 Noyabr Bakû

Opera teatri Hacıbeyov gardaşları müdiriyyeti, Ş. Samı -*Gâve-yi Ahenger*

ATS s. 508

3 Dekabr Bakû *AZERBAYCAN*

(Tanınmış Azerî aktörlerinden Veli'nin ölümü münasebetiyle yazılmış bir yazıdan)

Gâve rolunda tamaşaçıların vücudunu Veli kimi lertzeye salan hangi artistdir? *Elmansur*'daki Hesên rolunu oynayan artistlerin hamısı yine de Veli'ni teğlid etmirler mi? ...

(imza) Kh

ATS s. 508

1919

2 May Bakû

Opera teatri, Hacıbeyof gardaşları müdiriyyeti, artistlerden Elekber Hüseynzade'nin Cemal Paşayev'in ve Elislam Dadaşof'un şerefine, Ş.Sami: *Gâve-yi Ahenger*.

ATS s. 525

2 Mart Bakû AZERBAYCAN

Mart'ın 5'inde baş rejissor ve müğtedir aktyor Abbas Mirze Şerifzade'nin şerefine her piyesden bir meclis, bir gecede 8 perde tamaşa gösterilecekdir: Nadir Şah (2. perde), Leyli ve Mecnun (2. perde), Otello (5. perde), O Olmasın Bu Olsun (3. perde), *Gâve-yi Ahenger* (4. perde), Aşig Gerib (6. perde), Gâve, Gurban, Otello ve Sultan Bey rollarını A. Şerifzade ifa edecekdir.

AMŞ s. 70

16 Aprel Bakû AZERBAYCAN

Hökümet teatri, Ş. Sami - *Gâve-i Ahenger*
Gâve - A. Şerifzade

AMŞ s. 72

16 Oktyabr Tiflis

İttihad adlı aktyorlar ittifağ teşkil edilmişdir. Rejissorluğa M.E. Abbasof (seçilmiş)...

Repertuar: Selman Bey, *Gâve-i Ahenger*... *Akif Bey* (Namık Kemal)...

ATS s. 534

1920

18 Fevral Bakû

Pel-Mel teatri, Balahanı teatr heveskârları, "Gardaş Birliyi" maarif cemiyyeti heyrine, Şemseddin Sami - *Gâve-i Ahenger*.

Rejissor: Tanus Dadaşzade

ATS s. 544

5 Mart Bakû

Opera teatri, Azerbaycanlı teatr hey'eti, baş rejissor: A.M. Şerifzade'nin şerefine 8 piyesinde her birinden bir perde: Nadir Şah... *Gâve-yi Ahenger*..

A.M. Şerifzade: Nadir Şah, Gâve... ve diger rollarda

ATS s. 545

23 May Bakû

Fehle klubü geniş Türk Ocağı binasına köçmüş ve bu münasibetle Azerbaycanca *Gâve*, Rusça Pirat tamaşası oynanmışdır.

ATS, 2.c. s. 11

26 Oktyabr Bakû *KOMMUNİST*

Bahalanı kulübünün ehemmiyetli teşebbüslerinden biri de teşkil etdiyi teatr hey'etidir (...) Adı çekilen teatr hey'eti terefinden bundan iki hefte evvel Zabrat klubünde *Gâve-yi Ahenger* piyesi tamaşaya goyulup.

Memmedşir

ATS, 2.c. s. 19

27 Oktyabr Bakû *ZEHMETKEŞ SEHNESİ*

(Fehle-kendli dram derneyninin faaliyetlerinden bahsedilirken)

...Zehmetkeş sehnesi...İndi ise Azerbacan'da birinci aktyor sayılan müellimimiz yoldaş Abbas Mirze Şerifzade'nin fealiyyeti sayesinde *hırda* piyesler déyil, *Gâve-yi Ahenger*, *Ölüler*, *Nadir Şah*... kimi piyesleri oynamağa iğtidarları vardır...

İlyaz Abbaszade

ATS 2.c. s. 20

1921

11 Fevral Bakû *KOMMUNİST*

Bu gün hökûmet teatrında *Gâve-yi Ahenger*, sabah (yarın) evvelinci Fehle-kendli dram derneyinde hökûmet aktyorları terefinden gadınlar konferansı nümayende üçün G. Nerimanof'un *Al Bayrag* piyesi oynanacagdır.

ATS 2.c. s. 25

4 Oktyabr Bakû *BAKİNSKİ RABOÇI*

Dadaş Bünyadzade adına dram teatrında gış mövsümünün açılışı münasibetile oynanmış *Gâve-i Ahenger* tamaşası hakkında *Rey* imzalı müellifin resenziyası derc olunmuşdur:

"Bu piyes (daha doğrusu *hronika*) ilanlara sitayiş eden zalım şahlar ile Zerdüşti mezhepleri arasında gedən bütöv bir mübarize dövrünü eks etdiren eserdir. Bütün ağırlığı halgın üzerine düşen bu mübarize *Gâve* adlı bir demircinin başçılığı ile zülme galib gelir, azad olur. Artistlerin oyununun getdikce yaxşılığa teref terekği etdiyi nezere çarprır."

Megalede *Gâve* rolunda: A.M. Şerifzade, Hubçöhr: Meğfure Hanım, Gehtan: Darablı, Zöhhak: Kâzım Ziya ve Mehri, Liza'nın oyunları hususile geyd edilir.

"Rey"

ATS 2.c. s. 46-47

AMŞ s. 86

1922

- 22 Fevral Bakû (Tiyatro Afişi)
Dövlət teatrı, *Gâve-i Ahenger*
Perviz - A. Şerifzade

AMŞ s. 90

- 8 Oktyabr Bakû *KOMMUNİST*
Mövsümün başlanması

Bazar günü Oktyabr'ın 15'inde dövlət teatrında tamaşalar mövsümü başlanır...
Oktyabr'ın 15'inden 31'ine dek tamaşaya goyulacaq piyeslər... *Gâve-yi Ahenger*.

ATS 2.c. s. 84-85

1923

- 2 Fevral Bakû *KOMMUNİST*

D. Bünyadzade adına dram teatrında artist Rüstəm Kâzımov'un şerefine *Gâve-yi Ahenger* oynanacaqdır...

ATS 2.c. s. 109

- 3 Fevral Tiflis *ZARYA VOSTOKA*

Tiflis dram teatrı üçün yeni repertuar komissiyası seçilmişdir... Komissiya şəherin beş rayonunda yaşayan fəhleler üçün pulsuz olaraq tamaşa verilmesini gərə almışdır... Repertuarda... *Gâve-yi Ahenger*...

ATS 2.c. s. 109

- 13 Fevral Tiflis *ZARYA VOSTOKA*

Fevral'ın 9'unda Tiflis'te oynanmış *Gâve* tamaşası haqqında A.Ş.'nin (Aziz Şerif G.M.) resenziyası çap olunmuşdur.

ATS 2.c. s. 133

- 17 Fevral Bakû

Fabrik-zavod dairesinde Yusif Gasımov'un yardımı ve Garaşehir İcraiyyə Komitəsinin sedri Memmedzade'nin köməyi ilə yerli klubda *Gâve-yi Ahenger* faciəsi oynanmışdır. Yağış yağmasına bahmayaraq tamaşaçı çox idi. Onların içində N.Nerimanof, H. Sultanof ve başgaları da vardı.

ATS 2.c. s. 113-114

1924

- 7 May Ordubad

Ordubad'da yerli aktyorlar *Gâve-i Ahenger* oynamışlar.

ATS 2.c. s. 159

- 20 Dekabr Bakû *YENİ YOL*

Bu mövsümde birinci dəfə olaraq Bünyadzade namine hökumət teatrında *Gâve-yi Ahenger* faciəsi tamaşaya goyuldu... *Gâve* rolunda sehnemizin geyyur rol-

lar g hremanı Abbas Mirze Şerifzade bir ingilabçı kimi boynuna götürdüyü vezi-feni yahşı ve güzel ifa etdi..

(imza) B

AMŞ s. 114 ve ATS 2.c. s. 177

(Not: Bu yazının tarihi AMŞ'de 28 Dekabr olarak bildirilmiştir.)

25 Dekabr Bak 

(Memmed Zeki Sadihof'un bir yazısından)

 loğlu Babbas Mirza!

İnce-sen'etler uğrunda G ve kimi Gezevat e'lan ederek sehneni uçurum'a yuvarlatmağa goymadın... Yaşa! aktyorlug ve dostlugda sâbit gedem ol.

Sehneni sev, sehne de seni sever.

(Azerb. SSR MDEİ Mehmed Zeki Sadihof'un fond)

AMŞ s. 146

28 Dekabr Bak  *KOMMUNİST*

Gâve-yi Ahenger dramı hakkında *Bahan* imzalı müellifin resenziyası verilmiŐdir.

ATS 2.c. s. 180

1925

27 Fevral Tiflis *YENİ FİKİR*

Ő. Rustaveli adına teatrdaki *Gâve-yi Ahenger*. Baş rejissor: İ. Yevdokimov

ATS 2.c. s. 187

17 Dekabr Şeki *ŞEKİ FEHLESİ*

Şeki dram cemiyetinin giŐ m vs m  repertuarı: ... *Gâve-yi Ahenger*... Rejis-sor: Yusif Bedelof, Baş m dir: Zahid Melikof

ATS 2.c. s. 206

1926

(Bir kayda rastlanmadı)

1927

(Bir kayda rastlanmadı)

1928

2 Yanvar Bak  *KOMMUNİST*

D. Bünyadzade adına devlet dram teatrında Şemseddin Sami'nin *Gâve-yi Ahen-ger* eseri oynanacagdır. Tebdil edeni: Semed Mansur.

ATS 2.c. s. 249

12 Yanvar Bak  *KOMMUNİST*

Üzeyir Hacıbeyof'un *Gâve-yi Ahenger* operası üzerinde iŐlemeye başladığı ha-ber verilir.

ATS 2.c. s. 249

4. AZERBAJCANLI ABDULLA SUR VE ONUN TÜRK EDEBİYATI TARİHİ*

Azerî Edebiyatının her zaman Türkiye ile münasebeti olmuştur. Fakat, bu iki edebiyat arasındaki en yakın alakanın XX. asrın birinci çeyreğinde sağlandığı da bir hakikattir. bilhassa 1900-1920 yılları arasında Azerbaycan'dan bir çok genc İstanbul'a tahsil için gelmişlerdir. bunların arasında meşhur edipler ve sairler de bulunmaktadır.

Aynı şekilde, o zamanın siyasî ve askerî vaziyeti icabı bir çok Türk genci de Azerbaycan ve Kafkasya'da bulunmuşlardır.

Bu yakın alakaların ictimaî hayata ve edebiyata intikal etmesi gayet tabiidir.

Türkiye'ye Azerbaycan'dan tahsil için gelmiş gençlerden biri de *Abdulla Sur* (Abdullah Sur, Ağa Mehemedoğlu Mehemedzade, Gence 23 Temmuz 1882-Gence 8 Mayıs 1912)dur. İlk tahsilini Gence'de yaptı. Arabca, Farsca öğrendi. 1898 yılından itibaren Gence'de muallimlik etmeğe başladı.

Geniş malumatlı genç bir muallim ve gazete muharriri olarak 6 Mart 1906 da tahsilini devam ettirmek arzusuyla İstanbul'a gelerek burada iki yıl sekiz ay kadar kaldı.¹ İstanbul'da dil, tarih ve edebiyatla ilgilendiğini biliyoruz. Nerede hangi mektebe devam ettiğini tam olarak bilinmemektedir. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'nde İstanbul Üniversitesi'ne devam ettiği yazılıdır.² Diğer kaynaklar yerini bildirmemekle birlikte İstanbul'da bir resmî tahsil müessesesine devam ettiğinde müttefiktirler.

Daha 1903 yılından *Şark-ı Rus* gazetesinin neşrinden itibaren Azerbaycan matbuatında devamlı yazıları çıkıyordu. İstanbul'da bulunduğu sürede de makaleler yazmış hem İstanbul matbuatında hem de Azerbaycan gazete ve mecmualarında neşrettirmiştir.³

İstanbul'da İslamcılık ve bilhassa Türkcülük cereyanlarının tesiri altında kalmıştı. *Ahmet Hikmet Müftüoğlu* ile yakın münasebetlerinin olduğu bilinmektedir. İstanbul'daki

* Bu tebliğ II. Millî Türkloloji Kongresi'nde (İstanbul, 1979) sunulmuştur. İlk defa burada neşredilmektedir.

1- *Abdulla Sur*'u İstanbul'a tahsile gönderen Genceli soylulardan *Refioğlu Hacı Mehemed Hüseyin Bey*'dir. Bütün masrafını bu zat karşılamıştır. Bak. *Naki Keykurun*, "Mekteb-i Ruhani", Azerbaycan (dergisi), Ankara, Aralık 1957, Sayı: 70, s. 5-7

2- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 3 c., Bakû, 1960 *Abdulla Sur* için bak. 2.c., s. 476-480.

3- *Kemal Talibzade*, XX. Esr Azerbaycan Tengidi, Bakû, 1966 s. 241-255

yazılarının bu çevrelerin mecmualarında neşredildiği tahmin edilebilir. Bu araştırmamızda imzasına rastlayamadık.

Gazete muhabirliğine ömürünün sonuna kadar devam etti. Eğitim ve kültür meseleleri hakkında çeşitli yazılar yazdı. O, *Abdullah Sur, Mehemedzade, Genceli, Bir Adam, Kafkasyalı, A.Tofik (Tevfik), Abdulah Mehemedzade* vs. gibi imzalar kullandı. Bir yandan da ders kitapları hazırlıyordu.

Şark-ı Rus kapatılınca *Hayat ve İrşad* gazetelerinde yazdı. Bahçesaray(Kırım)daki *Tercüman* gazetesinde de yazıları vardır.

1912 yılında Bakû'da çıkan *Edebiyat* mecmuasında bazı Şark, Avrupa ve Rus yazarlarının tercüme-i hâllerini A. Sur yazmıştı.

Bakû'daki Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Elyazmaları Fondu'nda *İlm-i İktisad* adlı elyazma bir eseri de vardır. Ayrıca Rusça'dan bir coğrafya kitabı çevirmiş, *Şinasî'nin Şair Evlenmesi*'ni de Azerî Türkçesi'ne tahvil etmiştir.

Yazıları daha çok tarih, edebiyat, iktisad ve medeniyet bahislerine ait idi. Şiir ve mensur şiirler, feyleton (mizahî fıkra), hikâye de yazmıştır.

A. Sur, cemiyetdeki ictimaî bozuklukları, cehalet ve medeniyetsizliği çok sert tenkid ediyor, gerçek medeniyetin İslamiyette olduğunu öne sürüyordu. İslam dininin gelişme ve ilerlemeğe engel olmadığı, aksine bunları teşvik ettiğini söylüyordu.

Bizi, daha çok ilgilendiren A. Sur'un *Türk Edebiyatı Tarihi*'dir. Bu eserin tamamlanmış olduğu 1908 de meşhur Azerî mizah mecmuası *Molla Nasreddin*'de şu şekilde ilân edilmişti:

"*Genceli Mehemedzade Abdullah Tefik (Tevfik) Efendi'nin "Türk Edebiyatına Bir Nazar" nam eseri Fevral (Şubat)ın ibtidasından itibaren her ay başında bir risale şeklinde neşre başlanacak. 25 risaleden ibaret olan bu eser, üç cilt üzere min sahifelik edebî bir eserdir. Türk edebiyatının "devr-i atik", "devr-i teceddüd", "devr-i cedid"ine dair tarihî, ictimaî, edebî malumatlar verilecek*" deniyordu.⁴ Bu kıymetli eser ne yazık ki neşredilememiş, bir çok bölümleri kaybolmuştur.

Bazı kaynaklardan bu eserin Türk edebiyatının bütün devrelerini içine alacak kadar şumullü olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca böyle bir eserin Türkiye dışında kaleme alınmış olması -tarihi de göz önünde tutulursa- mühim bir hadisedir.

A. Sur'un kendisi eserinin neşredilememesi sebepleri arasında *Ahmed Hikmet* (Müftüoğlu) Bey'den gelecek mukademe ve İstanbul'dan istemiş olduğu bazı kitapların eline geçmemiş olmasını göstermiştir.⁵

Bu "Eser"den bazı kısımlar daha önce ayrı ayrı neşredilmiştir. Bunlar: *Fuzuli'ye Bir Nazar, Nef'i'ye Bir Nazar, Türk Edebiyatına Bir Nazar* Başlıklarını taşımaktadır.⁶

4- Molla Nasreddin (mecmuası), "Edebiyyat meraklılarına müjde", 14 Dekabr 1908, No: 50, s. 8

5- Kemal Talıbzade, a.g.e., s. 243, 485. dipnot.

6- Fuzuli'ye bir nazar, *Hayat* (mecmuası) 13, 25 Oktyabr 1905, No: 83-87. Nef'i'ye bir nazar; *Hakikat* (mecmuası) 27-29 Dekabr 1909, No: 2-4. Türk Edebiyatına bir nazar; *Hakikat* (mecmuası) 4, 11 Yanvar 1910, No:3,8

Hâl-i hâzırda söz konusu *Türk Edebiyatı Tarihi*'nden Bakû'daki arşivde elyazması olarak *Namık Kemal* ve *Şinasi*'ye ait bahisler bulunmaktadır.⁷

A. Sur, *Fuzulî* ve *Nefî*'nin bilinen kaynaklardan faydalanarak tercüme-i hâllerini verdikten sonra bu iki ayrı tab'daki şairin psikolojik yapılarının, şiirlerinin hususiyetlerinin tahlile gayret etmiş her ikisini de "mukallid" olmadıkları, kendilerine has bir üsluba sâhip oldukları için takdir etmiştir.

Fuzulî'yi hakikî şair, samimi bir âşık olarak değerlendirebilir.

Nefî'yi şahsî menfaatlerini gözeterek yazdığı, hicivlerinde ölçüye kaçırıldığı, bazan da çok meddâh olduğu gerekçesiyle tenkid eder.

Edebiyat tarihinin bazı kısımları elyazma ve dağınık bir hâldedir. Yukarıda da belirtildiği gibi *Namık Kemal* ve *Şinasi*'ye ait kısımlar düzenlidir.

Şinasi'yi yeni edebiyatın kurucusu olarak değerlendiriyor: "... *Şinasi*'nin büyüklüğü şairliğinden değil bir kaç asırdan beri tahakkum etmiş olan tarz-ı şi'ri hükmden iskat ederek eski mebna-i edebiyatı kökünden sarsıtılmış olmasındadır. Cereyan-ı edebîyi Avrupa zevkine ve şi'ri tabîlik vâdisine çevirmiş olmak gibi bir himmet-i meşkûre ibrâz etmesindedir"⁸

Şinasi'nin ortaya çıkışı A. Sur'a göre tesadüfî bir hadise değildir. Şartlar hazırlamıştı: "...*Şinasi*, bu temayülât-ı müteferrikayı toplayıp kendisinde ma'nen bir fikir ve niyyet, fi'len de bir hatt-ı hareket ittihâz edebilmiş olduğu için büyüktür."⁹

Namık Kemal'i bilhassa vatan ve millet mefhumlarını işlediği için takdirle yad eder.

Abdülhak Hamid ve *Fikret*'in dilini beğenmez; gayr-ı tabî bulur. *Halid Ziya* için "Fransızca düşünüp Türkçe yazıyor" der.

Yazarımız, Türk edebiyatından başka komşu millet olan Gürcülerin de edebiyatıyla ilgilenir; "Kafkasyada komşularımızdan Gürcülerin maarif ve edebiyatına bir nazar" adlı önemli bir makale neşretmiştir.¹⁰

Abdullah Sur'un bu eserinden kalan kısımların neşri; Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kültür münasebetlerinin tesbiti açısından önemli olur kanaatindeyiz. Bu bakımdan *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin ele geçen kısımlarını ileride neşre çalışacağımızı burada bildirmekle yetiniyoruz.

Yazarımız *Abdullah Sur* hakkında en kıymetli araştırmayı Bakû'da *Kemal Talıbzade* yapmıştır. O, "XX. esr Azerbaycan Tengidi" adlı mühim eserinde A. Sur'a hususî bir bölüm tahsis etmiş, yazarımızı edebî-bedîî ve siyasî, dinî görüşleri itibariyle incelemiş, Azerî edebiyatı tarihindeki yerini tesbit etmiştir.¹¹ Tebliğimizi hazırlarken bu bölümde de istifade ettik.

7- Azerbaycan SSR EA. Elyazmaları Fondu. A. Sur; *Türk Edebiyatı Tarihi*, FR-976 (3576), FR-67 (3579), FR-544 (3577).

8- *Kemal Talıbzade*: a.g.e. s. 252-253.

9- a.g.e., a.s.

10- *Hayat* (gazetesi) 27, 29 Sentyabr, 4 Oktyabr 1905, No: 72,73,77.

11- a.g.e., s. 241-255

5. AZERBAJYCAN-TÜRKİYE EDEBİ İLİŞKİLERİ AÇISINDAN ZELİMİHAN YAKUB'UN ŞİİRLERİ*

1930'lu yıllara kadar Azerbaycan'la Türkiye arasındaki siyasî ve edebî ilişkiler çok canlı olmuştur. XX. asrın başlarındaki Azerî Edebiyatı'nın gelişmesine Türkiye'deki edebî cereyanlar büyük ölçüde tesir etmiştir. Bu yıllarda Azerî Edebiyatı'nın halka yönelmesi bir yandan Rusya'daki sosyal demokrat fikirlerin yaygınlaşmasıyla gerçekleşmiş bir yandan da Türkiye'deki millî edebiyat cereyanının tesiriyle halk diline ve millî kültüre büyük değer verilmiştir.

Diğer taraftan Türkiye'deki millî edebiyat cereyanına katılan sanatçılar da konu ve ilhamlarını Kafkaslardan, Türkistandan, müşterek Türk tarihinden alarak bu yörelerde yaşamakta olan kardeşlerimizle gönül bağlarını güçlendirmek istemişlerdir.

Bolşeviklerin Türk yurtlarını ele geçirmeleri, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra bütün bu ilişkiler birden bire kesildi. Şimdi 70 yıllık bir aradan sonra yeniden bir birimizi tanıyor, anlamağa çalışıyoruz.

Özellikle "*Kanlı Ocak*" hadiseleri ve ardından gelen siyasî gelişmeler Türk aydınlarını derinden sarstı. Siyasî ve sosyal sahalarda Kafkaslara, Azerbaycan'a ve diğer Türk yurtlarına karşı yeniden derin bir ilgi duyulmağa başlandı. Bu ilgi karşılıklıdır. Sovyetlerde yaşayan kardeşlerimiz arasında da Türkiye'ye karşı büyük bir ilgi uyanmış, gözler ülkemize çevrilmiştir.

Türkiye'ye gelenler seyahat notları, ülkemizin ekonomik ve siyasî hayatı hakkında yorumlar ve nihayet şiirler yazdılar. Türkiye ile alakalı hikâye ve romanlar, bildiğimiz kadariyle henüz ortaya çıkmadı.

Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelip hislerini, düşüncelerini şiire dökenler arasında *Bahtiyar Vahabzade* ilklerden biridir. Sonrakiler arasında *Abbas Abdulla*, *Memmed Aslan*, *Memmed İsmail*, *Refik Zeka*... sayılabilir.

Biz bu gibi şairlerden birini ve diğerlerine nisbetle daha genç bir kuşaktan olan *Zelimhan Yakub*'u ele alacağız. *Zelimhan* Türkiye'ye son iki yıl içinde, iki kere gelmiştir; 1990 ve 1991 de. Fakat denebilir ki Türkiye'deki manevî havadan, millî kültürden en çok duygulanan, iç dünyasında heyecanlar geçiren ve kendi halkının büyük ölçüde son 70 yılda kaybetmiş olduğu bazı değerlerden derin ıstırap duyan şairlerin başında *Zelimhan Yakub* gelir.

* Daha önce *Kardaş Edebiyatlar* (Erzurum, 1992, Sayı: 21 s. 4-14) dergisinde yayınlanmıştır.

Türkiye seyahatinin O'nu bu derecede etkilemesi tesadüfî bir şey değildir. *Zelihan*'ın yetiştiği muhit, beslendiği halk kültürü âdeta O'nu böyle bir etkileniş için hazırlamıştır. Bunu daha iyi anlayabilmek için *Zelihan*'ın hayatına kısaca bir göz atmak gerekir: 1950 yılında Gürcistan'ın Türklerle yoğun büyük bir beldesi olan Boççalı'da Bolnis-Kepenekçi köyünde doğdu. Babası öğretmendi. Orta öğrenimini bu yörede tamamladı. Yaşadığı çevre, eskiden beri âşık geleneğinin, şifahî kültürün en zengin olduğu Türk yurtlarından biridir. Çocukluğundan itibaren âşıkların sazını, sözünü dinleyerek büyüdü. Daha ortaokulda iken şiirle uğraşmağa başlamasında bu muhitin de tesiri vardır. İlk şiiri 1966'da "Galebe Bayrağı" adlı bir mahallî gazetede çıktı.

Bakû'ya gidip yüksek tahsini 1967-1972 yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Kütüphanecilik Bölümü'nde tamamladı. 1975-1982 yıllarında Azerbaycan Kitap Sevenler Cemiyeti'nde çalıştı. 1983'te Sovyet Yazarlar Birliği'ne kabul edildi. Hâlen Azerbaycan'ın en önemli yayinevlerinden biri olan "Yazıcı Neşriyyatı"nda redaktör olarak çalışmaktadır. Evli ve dört çocuk babası olan şairin ilk şiir kitabı; *Könlümün sesi* (1980)ni *Yolum élden başlanıp* (1981), *Od aldığım ocaglar* (1986), *Biz bir éşşin bata-sıyığ* (1989) ve *Ziyaretin gebul olsun* (1991) takip etmiştir.

Zelihan'ın halk şiirine düşkünlüğü, âşıkların yüzlerce şiirini ezber bilmesinin yanında bir meziyeti de çok güzel saz çalmasıdır. O bu hususiyetleri ile de çağdaş bir ozan kimliği ile karşımıza çıkmaktadır. *Zelihan*'ın halk kültürü, âşık geleneği ile olan ilgisi basit, sathî bir şey değildir. O, "ozan ruhu" taşımaktadır. Eserlerine şöyle bir göz atmak, o'nun bu tarafını anlamak için yeter. Tanınmış Azerî âşığı *Elesger* hakkında *Aşığ Elesger* adlı manzum bir piyes yazmış ve bu eser başarıyla sahnelenmiştir.

Diğer bir eseri olan *Saz* adlı poemde (büyük manzumede) şair, Dede Korkut'a hitap eder, ondan izin ve ilham alarak esere başlar. "Danış telli sazım" adlı kısım âşıkların vazgeçilmez dostu sazın methine ayrılmıştır. Bundan sonra her saz havasına tahsis edilmiş birer şiirle manzume devam eder ve yine Dede Korkut'a hitaben söylenen "Son söz"le tamamlanır.

Son derece akıcı ve canlı bir halk diliyle yazılmış olan bu manzumedeki lirizm, halk şiirini taklitten değil, onu mükemmel bir şekilde yeni hayat tarzına uygun bir biçimde işlemekten doğmuştur. Manzumeyi oluşturan bölümler, hecenin değişik kalıplarıyla ve kafiyelere riayet edilerek yazılmıştır.

Zelihan'ın bu manzumesi onun âşık geleneğini başarıyla, yenileyerek devam ettirdiğini, âşık şiirinin ufkunu genişlettiğini, onu modern şiirle yarışır bir seviyeye yükselttiğini gösterir. Bu da zaten geleneklerine büyük ölçüde bağlı kalmayı tercih etmiş Azerî şairleri için küçümsenmeyecek bir başarıdır.

Halkın manevî dünyasını bu derecede temsil eden bir şairin Türkiye seyahatinde büyük heyecanlar geçirmesi kaçınılmazdır. *Zelihan*'ın Türkiye seyahati sırasında veya bu intibalarla yazdığı şiirler "*Ziyaretin gebul olsun*" adını taşıyan bir kitapta toplanmıştır. Kitabın ismi de seyahatin mahiyetini bildiriyor; Türkiye mukaddes bir diyar; bir ziyarettir. Kitaba ad olmuş bu dilek, şairin menevî dünyasının anahtarını bize veriyor.

Zelihan Türkiye'de neler hissetmiş, neler düşünmüş ve hangi duygularla Azerbay-

can'a dönmüştür? Biz bu soruların cevaplarını O'nun Türkiye ile alakalı şiirlerinde fazlasıyla buluyoruz.

"Dünyanın *yahtı şé'ri hergün yazılan déyil*" adlı şiirinde iyi, güzel şiirin ne olduğunu açıklamaya çalışan *Zelimhan*, böyle şiirlerin her zaman yazılmadığını özellikle belirtir. Bu arada *İstiklal Marşı'nı* dünyanın en iyi şiirleri arasında, zulme düşmanlığa, ihanete karşı koyan şiir olarak değerlendirir. *Mehmet Akif'in* şiirini anması boşuna değildir: "Kanlı Ocak" hadiselerinin cereyan ettiği günlerde Azerbaycan sokaklarında, meydanlarında halkın hislerine tercüman olan, yüzbinlere tahümmül ve mücadele gücü veren, Azerbaycan'ın da istiklal marşı olarak seslenen bu şiirdir. *Zelimhan* manzumesinde düşmana seslenerek: "yiğitsen bu *İstiklal Marşına* karşı koy!" demektedir.

Mistik düşünce, Tanrı sevgisi *Zelihan'a* ayrı bir güç vermektedir. O bu gücü belki de bilinen sebepler yüzünden memleketinde değil Türkiye'de Ankara'daki Kocatepe Camii'nde ve Konya'da Mevlana Türbesi'nde hissetmiştir. Koca Tepe Camii'nde kıldığı bir Cuma namazında ilk defa kalbinin bütün benliği ile Tanrı'nın huzurunda sarsıldığını, vecde geldiğini, inananlar arasına katıldığını, Hakk yoluna girdiğini ikrar eder. Bir yandan de Türk insanının yalnız Tanrı'ya baş eğdiğini gururla ifade ederek, dünyayı Hakk yoluna davet eder.

Zelimhan'ın bu şiiri Azerbaycan'daki millî ve dinî düşüncenin hangi noktada olduğu yolunda işaretler taşımaktadır. Aynı şekilde Mevlana Türbesi'ni ziyaretini anlatan şiirinde de yeniden cana geldiğini, yepyeni bir insan olduğunu heyecanla anlatır. *Mevlana*, o'nun da yolunu aydınlatmıştır.

Türk insanını tanımak isteyen birinin gönül erlerimize; *Mevlana'ya Yunus'a* ilgi duyması, tasavvufa eğilmesi oldukça tabiidir. Üstelik *Zelimhan* halk ruhundan, halk şiirinden ilham almaktadır. Yine bu sebebledir ki hâlen *Yunus Emre* hakkında büyük bir "destan" yazmakla meşguldür.

Ümid ederiz, bu eser tamamlandığında edebî ilişkilerimizin önemli bir basamağını oluşturacaktır.

Ankara'ya yolu düşen her Azerbaycanlı Türkün mutlaka görmek istediği "mukaddes" bir mekân da *Mehmet Emin Resulzade'nin* ebedî istirahat yeridir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından ve bu devletin ilk reisicumhuru olan *M.A. Resulzade'nin* mezarını ziyaret eden *Zelimhan* da hislerini ifade etmekten kendini alamıyor. Bu büyük vatansevire, hitap ederken seçtiği "kişi" kelimesi herşeyden önce dikkati çekiyor. Bir devlet kuran, halkını istiklale kavuşturan, düşmana yenilse de mücadeleden ve inancından vazgeçmeyen, gurbetin bütün sıkıntıları içinde, vatani için çalışan ve Azerbaycan'ın bir gün mutlaka istiklaline kavuşacağı inancını daima muhafaza eden o büyük mücahide bundan daha yakışan bir hitap olabilir miydi? *Resulzade'nin* mezarı, Azerbaycan'la Türkiye arasındaki manevî köprülerden biri olmuştur, artık. Şair, *Resulzade'ye* "Azerbaycan'a gidelim" diye seslenir. Gerçekten de *Resulzade'nin* kendisi değil, ama düşünceleri, idealleri komunizm diktatörlüğünün yıkılmasıyla çoktan Azerbaycan'a dönmüş, "istiklal!" diye ayağa kalkmış insanlara yol göstermeğe başlamıştır. 70 yıllık Sovyet Rus esareti, halka gerçek oğullarını, kahramanlarını unutturamamıştır.

Zelimhan'ın *Resulzade* hakkındaki bu şiiri basit bir medhiye değil, yılmaz ülkü mücahidinin gerçekçi bir portresinden ibarettir.

İstanbul, Türkiye dışındaki bütün Türkler için her zama büyüğü, cazip romantik bir şehir ve Türk-İslam ruhunu sembolü olmuştur. Bu şehre gelip de şiir yazmayan şair var mıdır? *Zelihan* da bir manzumesinde halk şiirinde o bildiğimiz "dedim dedi" tarzındaki bir şiiriyle İstanbul'un güzel kızlarını anlatmış. Diğerlerinden farklı görülen bu manzumeyi de yayınlamayı uygun gördük.

Yayınlamış olduğumuz bu şiirlerle, *Zelimhan*, gönül bağlarımızı yeniden kuran, bizi geleceğe hazırlayan, birliğe davet eden sanatçılar arasında şimdiden yerini almış görülmüyor. İnaniyoruz ki, O'nun *Yunus Emre* hakkında hazırlamakta olduğu "destan" çok daha büyük ve anlamlı bir eser olacaktır.

KOCATEPE CAMÉSİNDE

Kocatepe camésı... namaz cüme namazı,
Tanrının hizmetinde yüz min adama var, azı,¹
İlk defa silkelendi geldim, ruhum, varlığım,
Eyilmek; ucalığa² benim minnetdarlığım!
Eyildim ucalığa girş min adamla birge,³
Ulu bir intizamla, dürüst nizamla birge.
Türk övladı eyilmez ne krala ve şaha,
Türk övladı eyilmez ne zora, ne silaha!
Eyilir bugün ancag;
Ayağının altındaki mügeddes bir torpağa,
Başının üstündeki uca, gedir Allah'a!
Türkoğlu ne düşmene, ne bir yada⁴ eyiler,
Eyilse eğideye,⁵ étigada eyilir.
Türkoğlu dize çökmez, diz çökse dağlar béle,⁶
Acı zehere dönse en şirin çağlar béle.
Ancag burda diz çökür⁷
En gedim⁸ bir milletin yénilmez inamına,⁹
Çatır¹⁰ burda ürekler arzusuna, kâmina.
Dilimize dad verir Guran'ın her ayesi,¹¹
Hakga tapınmag olmuş insanlığın gayesi.
Bizi Hakga bağlayır göye açılan eller,
Dumduru düşünceler, tertemiz saf emeller.
Dilimde héyir-dua, şé'rimi yaza yaza
Çağırırım dünyanı Hag yolunda namaza!

1- En az 2- Yüceliğe (Tanrı'ya) 3- Birlikte 4- Yabancıya 5- Akideye, inanca 6- Bile, dahi 7- Diz çöküyor 8- En eski 9- İncasına 10- Ulaşıyor, kavuşuyor 11- Ayeti

KİŞİ¹

*Mehemmed Emin Resulzade'nin mezarı
başında düşünceler*

Yétmiş illik ayrılığ² ahır ki çatdı sona³
Salam! Resul övladı, Mehemmed Emin kişi!
Yordum uzag yolları sesinle, sorağınla,⁴
Gırdım ahır béli⁵ni hesretin, gemin,⁵ kişi!

Mezarına bahanın kirpiyinde nem gördüm,
Ağ mermerin üzünde gara donlu gem gördüm⁶
Senin kimi yarımaz⁷ bir gışmeti kem⁸ gördüm,
Acıdım taléyine min behti kemin,⁹ kişi!

Sağ olsun mezarını ağ mermere tutanlar,
Dilindeki sözleri seçip zere tutanlar,¹⁰
Goy tarihten utansın seni şere tutanlar,¹¹
Yaman gétdi elinden fūrsetin, çemin kişi!¹²

Tanrı seni yaratdı, bir de çetin yarada,¹³
Sen gurtuluş istedin, ganlar ahdı arada.
Béşiyin Bakı'dadır, mezarın Ankara'da,
Senin Vetenden özge kimin var, kimin, kişi?!

Neler çekip başımız, derdimizden hâliydin¹⁴
Yaralı bir neğmenin unutulmaz hayıldın¹⁵
Sen de bizim toprağın Mustafa Kemalıydın,
Heyif, sümbül tutmamış biçildi, zemin,¹⁶ kişi!

1- Bu şiir daha önce Bakü'da *Ulduz* (1988/10) dergisinde neşredilmişti. 2- "70 yıllık ayrılık"la 1920'den bu güne kadar geçen zamanı kastediyor. 1920'de müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti Bolşevik Rusların eline geçmişti 3- Sona erdi 4- (Senin) haberinle 5- Gammın, hasretin hakkından geldim, onları yendim 6- Kara giyimli gam gördüm 7- İflah etmez 8- Az 9- Binlerce bahtı kötü olanın talihine acıdım 10- Altın yıldızla yazanlar; Resulzade'nin mezarına yıldızla yazılmış vecizeleri kastediliyor. 11- Sana iftira edenler 12- Usulün, fırsatın kötü bir şekilde elinden alındı. Burada 1920'deki Demokrasi usulü ve Cumhuriyet kurma fırsatı kastediliyor. 13- Bir daha yaratması çetindir. 14- Derdimizi bildirdin 15- Nakış, ezgisi idin 16- Tarlan

Senden sonra yağılar gara yélték¹⁷ esdiler,
 Bizi bizden almağa çoşdular, telesdiler,¹⁸
 Meğrur saraylar yapan düz elleri kesdiler,
 Daşı düz goyulmadı özülün,¹⁹ himin,²⁰ kişi!

Ana öz övladını goymaz gözünden yana,
 Vetenin ölmez oğlu, gédek Azerbaycan'a
 Millet "istiglal!" déye yéniden gelir cana,
 Özün çal, havasını, köklenen simin, kişi!²¹

Ezilmez halgın kökü, derindedir, derinde
 Zaman çekip oturdar her kesi öz yérinde,
 Aylar, iller kéçse de sen halgın nezerinde
 Yéne hemin oğulsan,²² yéne de hemin kişi!
 Bu büyük heğiğete emin ol, emin, kişi!!

17- Kara rüzgâr gibi, Karayel: Kuzeybatıdan esen, şiddetli soğuk rüzgâr 18- Acele ettiler 19- Temelin (Devletin esasının) 20- Temelin. Burada 1920'den sonra kurulan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin esastan, temelden bozuk olduğunu ifade etmek istiyor 21- "Ey yiğit insan, şu akord edilmiş sazın havasını (gerekli olan havayı, istiklal teranesinin havasını) sen çal, (kendin seç)". Resulzade'ye hitaben; hangi yoldan gideceğimizi sen göster demek istiyor 22- Yine aynı oğulsun.

DÜNYANIN YAĞŞİ ŞÉ'Rİ HER GÜN YAZILAN DÉYİL

Nurlu gözde beslenir, odlu canda yaranır,¹
 Çahır² şimşekler kimi, birce anda³ yaranır,
 Gâh ganlı davalarda,⁴ gâh zindanda yaranır,
 Dünyanın yağşî şé'ri her gün yaranan déyil!

Hezinesi tükenmez ağır éldi,⁵ obadı,
 Dilgemin⁶ mektubunu öpen "bad-i seba"dı,⁷
 Şehriyar'ın dilinden gopan "Héyderbaba"dı,
 Dünyanın yağşî şé'ri her gün yazılan déyil!

Dünen derin bildiyin, bugün dayaz⁸ görünür,
 Yazdığın yazılarda ne gış, na yaz görünür,
 Zeifler bolluğunda yağşîlar az görünür,
 Dünyanın yağşî şé'ri her gün yazılan déyil!

Oğulsan⁹ zerbesine,¹⁰ ağarına gırşa dur,¹¹
 O zülme, edavete, heyanete garşıdı,
 Mehmet Akif Ersoy'un sert "İstiklal marşı"dı,
 Dünyanın yağşî şé'ri her gün yazılan déyil!

Doğulan çoğ olsa da néylesin doğan ana,
 Her gün dünyaya gelmir, ne Yunus ne Mevlana
 Dahilik zerre zerre hopur iliye,¹² gana
 Dünyanın yağşî şé'ri her gün yazılan déyil!

1- Ateşli canda ortaya çıkar 2- Çakar 3- Bir anın içinde 4- Savaşlarda, mücadelelerde. 5- Büyük, kalabalık il (yurt, millet)dir 6- Gönlü gamlı olanın 7- Saba rüzgârıdır 8- Sığ 9- Oğul isen; yiğit isen 10- Darbesine 11- (İyi şiirin) karşısına çık 12- İliğin içine işliyor, iliğe süzülüyor,

Ėelb incele incele iyneye sap olsa da,
Can guruya guruya guruyup çöp olsa da,
Galag galag¹³ yazılar yığılıp çap olsa da,¹⁴
Dünyanın yahşı şe'ri her gün yazılan déyil!

Kökü ġedimden ġedim,¹⁵ Adem'den, Nuh'dan gelir,
Garişip gandan kéçir, süzölüp ruhdan gelir,
Ruh da, gan da, nefes de gadir Allah'dan gelir,
Dünyanın yahşı şe'ri her gün yazılan déyil!

13- Yığın yığın 14- Basılsa da, neşredilse de 15- Eskiden eski

MEVLANA TÜRBESİNDE

Hörsan'dan çıhan köç Bağdad'dan Şam'dan kécip
Néce güneşli gündən, aylı ahsamdan kécip,
İnsan ömrü ne geder yasdən, bayramdan kécip,
Néce néce¹ can yatır Mevlana türbesinde!

Candaki ruha bahdım, ruhdaki canı gördüm,
Bir zerrenin içinde bütöv² cahanı gördüm,
Gedim³ Konya'nı gördüm; démek dünyanı gördüm,
Ne geder insan yatır, Mevlana türbesinde!

Atası Baheddin'le övladı Sultan Veled
Élmlerin sultanı, Hakga derinden beled.⁴
Bu mügeddes ocağa olma könül nabeled,⁵
Dumduzu vicdan yatır Mevlana türbesinde!

Hag yoluna eriyen, yana yana şam olan,⁶
E'tigadı yénilmez, eğidesi tam olan,
Sözü Allah kelamı, bayrağı İslam olan,
Tanrıya héyan yatır, Mevlana Türbesinde!

Sözü geleme gelmez,⁷ hag-hesaba sığışmaz,⁸
Her suala yérleşip, her cavaba sığışmaz.
Bir kitabın açması⁹ min kitaba sığışmaz,
Ulu bir destan yatır Mevlana Türbesinde!

1- Nice, ne kadar 2- Bütün, tüm, külli 3- Eski, 4- Hakkı mükemmel bilen, hakka gerçekten aşına 5- Yabancı olma, bu ocaktan habersiz olma 6- Yana yana muma dönen 7- Sözü kalem ile ifade edilmez 8- Sığışmaz 9- Açıklaması, şerhi, yurumu.

Allah'dan aşağıda ucaların ucası,
 Ustaların ustadı, hocaların hocası,
 Şems'in gönül hemdemi,¹⁰ Şergin ulu gocası,
 Hakga méhriban¹¹ yatır Mevlana türbesinde!

Derinden nefes derip,¹² yéniden cana geldim
 Bura ümid gapısı; derde dermana geldim
 Toprağına baş eydim, dine, imana geldim,
 Dürüst bir iman yatır Mevlana türbesinde!

Hökmü var bu heyatda her saatın, her anın,
 Bir övde doğulan kes¹³ şöretidi¹⁴ her yanın,
 Sahili var dünyada her denizin, deryanın,
 Sahilsiz umman yatır Mevlana türbesinde!

Sévene söhbet açar sévilenin adından,
 Çıhmaz birce kelmesi¹⁵ nesillerin yadından,
 "Rensizem, nişansızam" déyen söz ustadından,
 Ebedî nişan yatır Mevlana türbesinde!

10- Yakın dostu 11- Tanrının sevgilisi ve dostu 12- Derin bir nefes alıp 13- Bir evde doğulan kimse
 14- Şöretidir 15- Bir tek kelimesi (bile) çıkmaz

İSTANBUL GIZI

İstanbul gızının teli darandı,¹
Dedi gözeldi mi?

Dedim gözeldi!

Büllurdan töküldü, nurdan yarandı,
Dedi gözeldi mi?

Dedim gözeldi!

Gulağın sırğası,² saçın cunası,³
Bardağın üzüyü, elin hınası,⁴
Élin yaraşığı ⁵ gölün sonası.,
Dedi gözeldi mi?

Dedim gözeldi!

Üzün tebessümü,⁶ yanağın halı,⁷
Gelbin harareti, dodağın balı,
Bélin inceliyi, gerdenin şalı,
Dedi gözeldi mi?

Dedim gözeldi!

Sévgi yollarıyla çihilan yohuş,
Tanrı elleriyle vurulan nahış,
Durulan, yorulan, süzülen bahış,
Dedi gözeldi mi?

Dedim gözeldi!

Bahışı söndürdü odlanan şamı⁸
Görüşler heyatın lezzeti, tamı,⁹
Nurlu İstanbul'un aylı ahşamı,
Dedi gözeldi mi?

Dedim gözeldi!

1- Saçı tarandı 2- Kulağın küpesi 3- Saçın tülü (kurdelesi) 4- Elin kınası 5- Halkın (ilin) süsü, halkın kendisi ile iftihar ettiği 6- Yüzün gülümsemesi 7- Yanağın beni 8- Yanmakta olan mumu 9- Tadı, tuzu

Ağlımı,¹⁰ ruhumu elimden aldı,
 Néy kimi göynetdi,¹¹ saz kimi çaldı,
 Ahırda,¹² bir şirin heyala daldı.
 Dédi gözeldi mi?

Dédim gözeldi!

Ömürden saymadı boş kéçen ömrü,
 Bahara dönderdi gış kéçen ömrü,
 İnsanın insanla hoş kéçen ömrü
 Dédi gözeldi mi?

Dédim gözeldi!

Gelbimin ganını sızan éledi,¹³
 Meni éşge saldı,¹⁴ yazan éledi.
 Şair Zelimhanı ozan éledi,
 Dédi gözeldi mi?

Dédim gözeldi!

10- Aklımı 11- Yatkı, sızlattı 12- Sonunda 13- Kalbimin kanını akıntı, akar hâle getirdi, "kalbimi sızlattı" 14- Bani aşık etti

6. TÜRKİYE-AZERBAJYAN-İRAN İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER*

Konuya girmeden önce bazı temel kavramlar üzerinde durmak istiyoruz. Azerbaycan, kuzeyiyle güneyiyle bizim artık "Azerbaycan Türkü" dediğimiz Türk boyundan insanların yaşadığı bir coğrafyadır, fakat bu Türk boyu daha geniş bir coğrafyada yaşamaktadır. Bu açıdan bakıldığında "Azerbaycan" coğrafyası en geniş hududlarıyla düşünülse bile bu Türk boyuna dar gelmektedir.

Önce kuzey tarafa bakalım: Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'da yoğun bir hâlde Azerbaycan Türkleri yaşamaktadır. Bunların nüfusu da (Gürcistan dâhil) bir milyondan fazladır. Güneyde bugün İranlıların "Azerbaycan" adını verdiği, "Doğu Azerbaycan" (merkezi Tebriz'dir) ve "Batı Azerbaycan" (merkezi Urmiye'dir) olmak üzere iki "ustan" (vilayet)a ayırdığı idarî bölge de Azerbaycan Türklerini içine almada yetersiz kalır.

Bu noktada sözünü ettiğimiz Türk boyu için "Azerbaycan Türkleri" tanımının kullanılmasının da ne derecede doğru ve eksiksiz olduğu tartışılabilir. İran'da bu insanları adlandırmak için kullanılan "İran Türkleri" tabiri çok daha geniş bir coğrafyada yaşayan insanları ifade eder, İran için yeterli görülebilir, ama bu tabire de Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'daki Azerbaycan Türkleri girmez. Ayrıca İran'da "Türkmen", "Halaç" gibi diğer Türk topluluklarına mensup insanlar da vardır.

Görüldüğü gibi "Azerbaycan Türkleri", "İran Türkleri" gibi tanımlamalar bir yerde yetersiz kalmaktadır. Biliyoruz ki, Türkiye'nin doğusunda ve güney doğusunda ve aynı zamanda Irak'ta aynı topluluktan insanlar yaşamaktadır. Bu sonunculara bir takım kimseler tarafından "*Türkmen*" adı verilmesinde Arapların adlandırmalarının etkisi vardır.

Bu durumda sözünü ettiğimiz kadar geniş bir bölgede yaşayan bu Türk boyunu nasıl tanımlamalıyız? Belki de en doğrusu "Doğu Oğuzlar" demektir, fakat bu tanımın içine Türkmenlerin gireceğini de unutmamak gerekir.

Amacımız bu Türk boyunun etnik teşekkülünü tartışmak değildir. Söylemek istediğimiz "Azerbaycan Türkleri" gömleğinin bedene göre çok küçük olduğudur. Çünkü bu

* Bu tebliğ 6-7 Haziran 1992 tarihlerinde New York'ta "ATAA İkinci Dünya Türkleri Kongresi'nde sunulmuş ve daha sonra Kardaş Edebiyatlar (1992, Sayı: 23, s. 3-11) dergisinde neşredilmiştir.

Türk boyunun yaşadığı coğrafya açık bir şekilde belirlenmezse, bunların Orta Doğu siyasetinde oynadıkları ve oynayacakları rol de belirlenemez.

Azerbaycan Türklerinin çoğu kere gözden kaçan bu geniş coğrafyasına ve bu alanın Türkiye ile İran arasında, Kafkas sıra dağlarından güneyde İran'a kadar inen ve İran içlerinde Tahran'a doğru uzanan bir bölge olduğuna böylece işaret ettikten sonra konumuza geçebiliriz.

Meseleyi daha iyi açıklayabilmek için bölgenin tarihinin de kısaca gözden geçirilmesi gerekir. Geçmiş değerlendirilmeyip yorumlanmayan bir bölgenin geleceğinden söz etmek şüphesiz yerinde olmaz. Burada dikkat edilirse artık "Azerbaycan"ın tarihinden söz etmekten kaçındığımız kendiliğinden anlaşılır. Biz, az önce sözünü ettiğimiz Doğu Oğuz Türklerinin yaşamakta olduğu çok daha geniş bir coğrafyadan söz etmek istiyoruz.

Bölge XIX. asrın başlarında Türkiye ile İran arasında paylaşılmış vaziyettedir. Tabii o zamanki İran'ın bir Türk devleti olduğunu da hatırlatmak gerekir.

1828'de kesinleşen Rus istilası Kafkasya'nın kaderini değiştirdiği gibi Türkiye ve İran'ı derinden etkiledi. Bölgedeki Rus varlığı her zaman Türkiye ve İran'ın aleyhine oldu. 1804'lerden itibaren başlayan tam 188 yıllık Rus varlığının temel siyasetinin de büyük ölçüde etkisiyle Gürcistan ve Ermenistan devletleri ortaya çıkmış ve aynı şekilde Kuzey Kafkasya, Rus istilasından önceki güçlü ve mütecanis kimliğini kaybetmiştir. Neticede İsrail'den çok daha önce Orta Doğu'da Türk-İslam toplumlarının ortasında gayr-ı müslim bir devletin varlığı etkin bir şekilde kendisini hissettirmeğe başlamıştır.

XX. asrın başlarında artık petrolün stratejik öneminin belli olması, Azerbaycan, Irak ve İran'ın petrol bulunan bölgelerinin keşfedilmesi, emperyalist devletlerin bölge üzerindeki politikalarını da şekillendirdi. Hatta bu açıdan bakıldığında İsrail'in ortaya çıkışının da petrolle ilgili daha iyi anlaşılabilir.

XX. asrın başlarından günümüze Türkiye'de olup bitenleri söz konusu etmeğe lüzum görmüyoruz. Bunlar iyice biliniyor. Sadece Osmanlı'nın çöküşünden sonra Arap ülkelerinde halka dayanmayan kukla hükümetlerin kurulmuş olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Bunların hiç birinin ırkî, dinî, siyasî temeli yoktur. Kâğıt üzerinde kurulmuş, tek amacı Arap birliğini parçalamaya, güçlü bir Arap-İslam devletinin petrol bölgelerinde ortaya çıkışını engellemeğe yönelmiş ve bunda da başarılı olmuş emperyalist siyasetinin neticesi devletlerdir.

İran'a gelince. Bu devlet Türklerin bölgedeki etkin varlığından itibaren hiç bir zaman "Fars" devleti olmamıştır. 1925'e kadar da fiilen Türk hanedanlar tarafından yönetilmiştir.

İran'da Farslarla Türkler arasındaki ilişkiler bir çok bakımdan değerlendirilebilir. Değişik görüşler ileri sürülebilir. Biz burada yeni bir değerlendirme yapmaktansa, 1912'de İstanbul'da *Mehmet Emin Resulzade*'nin bu konuda yazdıklarının genel bir değerlendirilmesini yapmak ve onun görüşlerini hatırlatmak istiyoruz. Herşeyden önce *Resulzade* Azerbaycan Türklüğüne yön veren bir düşünür olarak, uygulayıcı bir siyaset

adamı olarak bu sahada daima hatırlanması ve hesaba katılması gereken etkili bir kişiliğe sahiptir.

Resulzade, 1911 yılının sonbaharında İran'dan ayrılmak zorunda kalınca İstanbul'a gelir ve burada *Türk Yurdu* dergisinde sonra da *Sebilürreşad* dergilerinde İran Türkleri adlı seri yazılarını neşreder. Bizim burada sözünü edeceğimiz, işte bu dergilerdeki görüşleri, yorumlarıdır*

Resulzade'ye göre "İran'da Türkler ne Rusya'da olduğu gibi mahkûm ve de Türkiye'de olduğu gibi hâkim bir millet değildir. İran Türkleri, asıl İranlı olan Farslarla hukukta müsavî vatandaş hâlinde bulunuyorlar, aynı hakları, aynı imtiyazları hâizdirler, ögeylik çekmezler.

Beş yüz seneden beri İran'da hükümler olan padişahlar hep Türk ırkımdan geldiler; bugün icra-yı saltanat eden Kaçar sülalesi de Türkmen kabilelerinden bir kabileye mensuptur. Fakat, İran hükümdarlarının Türk olması Türklere hususî bir imtiyaz bahşetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır.

Hükümdarların Türklüğüne *dağmen* memleketin lisan-ı resmîsi Farsî kalmış ve merasim ve teşrifatta hep Farsî an'anâtı muhafaza olunmuştur. İran'da Farslar, Türklerin kuvvetli bazularına, cengâverlik seciyelerine dayanmışlar, Türkler de Fars medeniyetinin ma'neviyetine istinad eylemişler ve bu suretle teşrif-i mesaî ederek İran hükümet-i hazırasını vücuda getirmişlerdir.

Farslarlar Türk hükümdarlarını kendi milliyetlerine mu'arız bulmadıklarından onları millî İran padişahları gibi takdis etmişler, Türkler de Fars medeniyetini ve Fars lisanını millî bir lisan-ı edebî gibi kabul eylemişlerdir. Bu suretle beş yüz seneden beri şahlık tahtında bir Türk hanı oturuyorsa da gerek bu hanlar, gerekse Türk ahali İranlaşmış, yani Farslar tarafından temsil olunmuştur. Cüz'i miktarda Türkmenlerden başka Türkler, ya'ni Azerbaycanlılar ve Kaşkaîler İran'ın mezheb-i resmîsi olan Şiiliğe tâbi'dirler. Şiilik İran Türklerini o kadar Farslaştırmıştır ki, şimdi onlar kendilerini Türkleşmiş Fars, ya'ni aslen İranlı telakki ederler!..." (*Türk Yurdu*, 1912, Sayı: 6/18, s. 552)

Resulzade yazısında ayrıca İran'da Türklerin her zaman en iyi arazilere sahip olduklarını, ordunun büyük bir kısmını oluşturduklarını, ordu komutanının ekseriya Türklerden olduğunu, İran ticaretinin büyük bir kısmını Azerbaycanlıların ellerinde tuttuklarını, Azerbaycan'da hiç bir Farsın toprak sahibi olmadığını da ilave ediyor.

Tabîî şimdi aradan bir hayli zaman geçti ve İran artık *Resulzade*'nin bize anlattığı İran olmaktan çıktı.

Günümüzde İran'da Türklerle Farsların ilişkilerine geçmeden önce XIX. asrın sonlarında İran'daki yenileşme hareketleri üzerinde kısaca duralım.

* *Resulzade*'nin bu makaleleri artık tarafımızdan neşredilmiş bulunmaktadır: M.E. *Resulzade*, *İran Türkleri*. Haz., Yavuz Akpınar, İ.M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 142 s.

İran ticaretinde önemli rol oynayan Azerbaycan Türkleri bir yandan Kafkasya (O zaman Rus çarlığı), diğer yandan da Türkiye ile ilişki içinde idiler. Ayrıca İran'dan bir çok kimse ticaret veya tahsil için İstanbul'a geliyordu. Günümüzde de bu durum, şartların değişmesine rağmen fazla değişmemiştir ve İstanbul'da İranlıların -tabîî çoğunlukla Azerbaycan Türklerinin, küçümsenmeyecek varlıklarından söz edilebilir. Galatasaray'dan yetişmiş bir çok İranlı vardır, günümüzde de üniversitelerimiz İranlı öğrencilerle doludur. Bunlara şimdi siyasî mültecileri de ilave etmek gerekir.

İstanbul her zaman İran'daki yenileşme hareketlerine, demokratik düşüncenin gelişmesine etki etmiştir. Mesela 1876-1896 yılları arasında İstanbul'da Tebrizli bir Türk olan *Mehemmed Tahir Bey*'in Farsça olarak çıkardığı *Ahter* gazetesi İran'ın modernleşmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu gazetede yazıları çıkan İranlı aydınların bir çoğu da o yıllarda İstanbul'da yaşıyorlardı. *Mirza Ağa Kirmanî*, *Şeyh Ahmed Ruhî*, *Mirza Mehdi Ahter* vs. gibi. Aynı yıllarda bütün İslam ülkelerinde etkili olmuş *Cemaleddin Afganî* İstanbul'da idi (1892-1897) ve bütün bu şahsiyetler onun çevresinde bulunuyorlardı. Ayrıca eserleriyle batı düşüncesinin İran'a girmesinde, yaygınlaşmasında önemli rol oynamış bulunan *Abdurrahim Talibov*, *Hacı Zeynelabidin Meragâî* de İstanbul'da faaliyet gösteriyorlardı. Hatta *A. Talibov* 1888'de arkadaşlarıyla birlikte bu şehirde *Şahseven* adlı gizli bir mizahî dergi de neşretmişti.

Özellikle belirtmek istediğimiz, İstanbul dolayısıyla Türkiye kültür muhitinin İran üzerindeki tesirleridir. Nasıl ki Türk aydınları *Abdülaziz* ve *Abdulhamid* dönemlerinde yurt dışında faaliyet göstermişlerse İranlı aydınlar da İstanbul'da ve Kafkasya'da inkılapçı, demokratik bir mücadele vermişlerdir. İran'da siyasî baskı sebebiyle basılamayan fikrî ve edebî eserler İstanbul'da rahatça basılıp İran'a sokuluyordu. İşin tuhaf tarafı aynı konulardan söz eden Türklerin yazdığı inkılapçı kitapların İstanbul'da basılamamasıydı! Osmanlı hükûmeti anlaşılın İranlılara müsamaha gösteriyordu.

İstanbul muhitiyle bu yakınlıkları sebebiyle İranlı aydınların "Yeni Osmanlılar"ın etkisinde kaldığını biliyoruz. *Namık Kemal*, *Ziya Paşa*, *Ali Suavi* ve daha sonra *Abdülhak Hamid*, *Şemseddin Sami*, *Tevfik Fikret* İran muhitini derinden etkilemişlerdi. Meşrutiyet yıllarında da *Mithat Paşa*'nın idealleri ile etkili olduğu bilinmektedir.

Sözü edilen İranlı aydınlar arasında İslamcı düşüncelerin de etkisiyle *Mirza Ağa Han* gibi bazı kimseler doğrudan doğruya İranla Türkiyenin birleşmelerini, tek bir idare altında bulunmalarını istiyorlardı. (*A. Ağaoğlu*, İran ve İnkılabı, Ankara, 1941, s. 92)

İran hükûmeti de siyasî suçluları yurt dışına sürgüne gönderirken genellikle Türkiye'yi tercih ediyordu.

Türkiye ile İran arasındaki yakın ilişkiler 1905'te Çarlık Rusyasında, 1906-1911 yıllarında İran meşrutiyet hareketlerinde ve 1908'de de Türkiye'deki meşrutiyet hareketleri sebebiyle iyice gelişti, işbirliğine dönüştü. Aynı yıllarda Kafkasya muhitinin de İran üzerinde çok tesirli olduğu bilinmektedir. 1903 yılından itibaren İranlı aydınların gizli beyannameleri, gazeteleri Bakû'da veya Tiflis'te basılıp İran'a sokuluyordu. O dönemde Tebriz İran'ın siyasî ve iktisadî hayatının merkezi idi. 1905-1912 yılları arasında Kafkasya, İran ve Türkiye'de cereyan eden siyasî hadiseler bu üç bölgenin birbirine

bağlı olduğunu açığa çıkardı. Bunda her üç bölgede yaşayan insanların büyük bir kısmını Türklerin teşkil etmesinin de büyük rolü vardır.

I. ve II. Dünya Savaşlarında bu bölge yine benzer kaderleri paylaşmak zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı'ndan pek etkilenmeyen İran'ın kaderine II. Dünya Savaşı düştü.

I. Dünya Savaşından sonra Azerbaycan ve Ermenistan devletleriyle birlikte Gürcistan ortaya çıktı. Bu iki hıristiyan devletin kurulması Kafkasya'da çok şeyi değiştirdi. Çok geçmeden Sovyetlerin ortaya çıkması, Rusların yeniden bölgeye hâkim olması, Kafkasya'nın hürriyetini 70 yıl daha geciktirdiği gibi Türkiye ve İran için de yeni bir tehdid oluşturdular.

İran, II. Dünya Savaşında buhranlı günler yaşadı. 1941'de Kuzeyden Rusların ve Güneyden de İngilizlerin istilasına uğradı. Ruslar İran'da buldukları zaman içerisinde Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerine Rus Sovyet siyasetinin çerçevesinde ve ancak bu siyasete yararlı olduğu ölçüde izin verdiler. Öyle ki *Seyit Cafer Pişeverî* ve Azerbaycan demokratları ancak 1945'ten sonra rahat bir çalışma imkânı bulabildiler. 1946-1947 arasındaki Azerbaycan'ın ikinci muhtariyet teşebbüsü de neticesiz kaldı. Komünistlerle aynı görüşleri paylaşmayan *Pişeverî* bir tertiple öldürüldü. Ruslar Tebriz'in her üç isyanını da bastırmada İran'a yardım ettiler: 1906-11 yıllarında, 1920'de *Hıyabani* ayaklanmasında ve son olarak da 1947'de *Pişeverî* hareketinde.

Baba oğul Pehlevilerin İran'da tam bir Fars şovenizmi uyguladıkları bilinmektedir. 1925'ten 1979'a kadar süren bu devre içerisinde İran Türkleri müthiş bir baskı altında tutuldular ve *Resulzade*'nin 1912'de belirttiği tüm dengeler bozuldu. Ana dillerinde eğitim öğretim, basın yasaklandı, devlet teşkilatında, orduda Türkler büyük makamlara getirilmediler, hariciye kadrosunda ayıklandılar. Sadece din adamı olma hakları ellerinden alınmadı! Yine de İran Türklerinin millî şuuru söndürülemedi. En sıkışık zamanlarda bile *Şehriyar* sözünü söylemek maharetini gösterdi. *H. Sâhir, M. Muciz, Samed Behrengî, Bulut Karaçorlu Sehend* üzerlerine düşeni fazlasıyla yaptılar.

1979'da şahın kaçmasıyla neticelenen halk hareketinde Azerbaycan yine başı çekti; Türk din adamları bu ayaklanmada önemli rol oynadılar ve bu sefer de İran'ın kontrolünü mutaasıp Farslara kaptırdılar!

1979'dan itibaren büyük bir serbestî yaşandı: İran Türkleri başta Tebriz ve Tahran olmak üzere bir çok yerde gazete ve dergiler çıkardılar, kitaplar neşretttiler, cemiyetler kurdular. 1980'de Tebriz'de çıkartılan "*Dede Korkut*" dergisinde (4-5. sayıda) "*18 milyon Türk halkımıza ayda bir mecelle*" deniliyordu. Derginin o yıllarda verdiği bu rakam bir çok kimseyi şaşırttı. Günümüzde de 20 milyon civarında İran Türkünün varlığı bir çok kimseyi şaşırtıyor. Bunda şaşacak bir şey yok, tâ 1912'de *Resulzade*'nin de belirttiği gibi her zaman İran'ın üçte birini Türkler teşkil etmiştir. Üstelik bu insanlar sadece Azerbaycan denilen yörede değil İran'ın bir çok şehirlerinde dağınık olarak yaşıyorlar. Hatta Tahran'ın içinde artık üç milyon Türkün olduğu biliniyor. Bu durumda Fars şovenistelerini bu büyük kitleyi susturmakta, tatmin etmekte ne kadar zorluk çektiği kendiliğinden anlaşılır. Artık bu koca toplum "Şii fanatizmi" ile tatmin edilemez ve susturulamaz bir hâle gelmiştir. Üstelik bu insanlar Farslarla aynı dinî inançları paylaştıkları

için, çok yakın bir hayat tarzına sahib oldukları için, bir dereceye kadar karışıp kaynaştıkları için, içlerinden din adamları, askerler, yöneticiler, edebî şahsiyetler ve sanatçılar çıkmakta ve bunların bir kısmı tıpkı *Şehriyar* gibi hem kendi öz kültürüne, diline ve halkına hem de bir üyesi oldukları İran toplumuna katkıda bulunuyorlar.

İran'daki son gelişmeler rejimde bir yumuşamanın başlangıcı olarak kabul edilebilir. "İslamî rejim" gittikçe daha demokrat ve Fars şovenizminden arındırılmış bir şekle bürünebilir. Bölgedeki ve dünyadaki şartlar bu yönde baskı yapmaktadır.

Kuzey Azerbaycan'da son yıllarda meydana gelen gelişmeler tam bağımsız, demokratik bir siyasî hayatın yolunu açtı. Diğer yandan Türkiye açık bir toplum olma yolunda hergün yeni bir adım atıyor. Ayrıca bütün Türk dünyası ile yakın ilişkiler içine girdi. Karabağ ve Nahçıvan hadiseleri Türkiye ile Kuzey Azerbaycan'ı birbirine daha da yaklaştırıyor. Alfabe meselesi, radyo ve televizyon yayınlarındaki gelişmeler, Türkiye'de okumak üzere gönderilecek öğrenciler, müşterek ticarî ve sınaî yatırımlar ve diğer kültürel ilişkiler Kuzey Azerbaycan'da süratli bir şekilde gelişmeğe başlayan demokratik-milliyetçi hareketin iyice yerleşmesine, bütün toplum tarafından kabul görmesine yardım etmektedir. Üstelik unutmamak lazımdır ki Kuzey Azerbaycan'la Türkiye'nin ilişkileri asrımızın başlarından itibaren kesintili de olsa gelişme göstermekte ve belirli bir tecrübeye, güvene dayanmaktadır.

Azerbaycan'da millî cumhuriyetin kurulmasında büyük rol oynamış *Musavat* partisinin önderi *Mehmet Emin Resulzade*, Türk fikir hayatını, siyasî çevrelerini, Türk edebiyatını çok iyi tanıyordu. 1911-1913 yılları arasında böyle bir muhit içinde yaşamış. *Ziya Gökalp*, *Yusuf Akçura*, *Mehmet Akif* ve diğer Türk fikir adamlarını hem şahsen hem de eserleriyle idealleriyle tanıdı. 1913'te Bakû'ya döndükten sonra "Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ülkülerini savundu. Bu ülküler günümüzde de Azerbaycan aydınları tarafından geniş ölçüde benimsenmektedir. Artık hepimiz biliyoruz ki, Azerbaycan Halk Cephesi'nin görüşleri de büyük ölçüde *M.E. Resulzade*'nin bu görüşlerine dayanmaktadır. Eğer son dakikada bir değişiklik, beklenmeyen bir hareket olmazsa 7 Haziran seçimlerinde Halk Cephesi'nin önderi *Ebülfaz Elçibey* devlet başkanlığına seçilecek ve demokratik bir cumhuriyet için ilk büyük adım kabul edilen Azerbaycan parlamento seçimlerinin yapılması Kuzey Azerbaycan'ı iç karışıklıklardan kurtaracaktır.

Böyle bir durumda Kuzey Azerbaycan'daki gelişmeler beklenen çizgide gerçekleşecek, Türkiye ile daha da yakın işbirliği kurulacaktır. Nahçıvan kapısının açılmasında, Ermenilerin dünya kamu oyunda ve beynelmilel kuruluşlarda kınanmasında Türkiye üzerinde düşeni yapmağa çalışmıştır.

Azerbaycan cumhuriyetinin tam bağımsızlık yolunda ilerlemesi, millî ideallerini gerçekleştirmek için ona fırsat ve imkân verecektir. Tabii kaynaklarını; petrol, pamuk vs. yi dünya pazarı fiyatlarından satma imkânına kavuşması bu küçük ülkeyi kalkındıracak, kısa sürede çok iyi bir seviyeye getirecektir. Ermenistan'la olan problemlerinin çok daha uzun bir süre içinde hâll edilmesi beklenilebilir. Bunların ardından Güney Azerbaycan'la ilgilenecektir. Azerbaycan'ın birleştirilmesi artık aydınların, halkın be-

nimsediği bir millî ülkü olmuştur. Bunun için de herhalde yapılacak ilk iş, radyo, televizyon programlarına özen göstermek, millî tarih, dil ve edebiyatı, müşterek medeniyeti geniş ölçüde araştırmak ve elde edilen sonuçları yeniden değerlendirerek geleceğin manevî dünyasını hazırlamak olacaktır.

Kuzeyin bu muhtemel tavır karşısında Güney Azerbaycanlıların tepkisi ne olabilir? Güney Azerbaycan'daki aydınların en azından 1906'lardaki meşrutiyet hareketlerinden bu yana Kuzey Azerbaycan'a büyük bir sevgi duydukları, oranın her başarısıyla iftihar ettikleri bir sır değildir. Kuzey Azerbaycanlıların, İran meşrutiyet hareketlerine katkıları, bu işte gösterdikleri fedekârlık unutulmuş değildir.

Sovyetler ikiye ayrılmış Azerbaycan'ın birleştirilmesini, komunizmin İran'a sıçraması için bir vasıta olarak kullanmak istediler. Bunun için uzun ve ısrarlı bir tutum takındılar. Bu propaganda için "Azerbaycan milliyetçiliği"nden yararlanmak istediler. Millî tarihle, dille, ve edebiyatla ilgili eserlerin yazılmasına, Azerbaycan'ın vahdetinin dile getirilmesine, şahlık rejiminin zulmünün ifşasına izin verdiler ve hatta bu gibi eserleri desteklediler. Amaç İran Türklerinin millî kimliklerini açığa çıkarmak, onların millî şuurunu uyandırmaktı. Tabii burada esas olan, daha doğrusu esas olması istenen komünist özdü. Ama uygulamada milliyetçilik esas öge, komünistlik onun kılıfı oldu. Çünkü Kuzey Azerbaycan aydınları bu fırsatı ve imkânı gayet iyi değerlendirerek gerçekten yüreklerinin derinliklerinde sakladıkları millî duygularını sanatkârane bir şekilde ifade edebilmişlerdi. Şimdi komünist rejim çöktü, ama onun İran'da uyanmasında yarar gördüğü Azerbaycan milliyetçiliği ayakta kaldı.

Rus baskınının kalkmasından sonra Ermeni şovenist isteklerinin su yüzüne çıkması, fiilî bir çatışmaya, katliama ve toprak işgaline dönüşmesi Güney dâhil bütün Azerbaycan'ı derinden sarstı ve millî birlik duygularını iyice güçlendirdi. Bu duyguların toplumun bütün kesiminde kısa zamanda yaygınlaşmasına sebep oldu.

Kuzey Azerbaycan'ın maruz kaldığı hücumlar, çektiği acılar Türkiye ve İran'ı da etkiledi. Özellikle İran Türkleri kardeşlerinin acı talihi karşısında irkilerek düşünmeğe başladılar. Daha açık bir tabirle uyanmağa ve kendi benliklerini daha da kuvvetle hissetmeğe başladılar. Şimdi Güney'de millî şuur gittikçe yükseliyor. Şu anda açık siyasî bir isteğe dönüşmüş görünmüyor. Daha çok kültürel haklar çerçevesinde bir faaliyet var. İran hükûmeti de şahlık zamanındaki ve 1979 ayaklanmasından sonraki yıllarda olduğu kadar sert değil. İpi gevşetmek mecburiyetinde kaldı. Şimdi İran'da dergiler, gazeteler çıkıyor, radyo, televizyon programlarına izin veriliyor. Bunların özellikle dili Farsça kelimelerle, ifadelerle doludur. Ama bunlar yine de baskı altında ve devlet denetimi ve gizli bir sansür gözetiminde. Bütün bunlara rağmen edebiyatta söylenmek istenen söyleniyor. Biraz kapalı, biraz kinayeli, teşbihli ama söyleniyor. Durum aynen Sovyet dönemindeki Kuzey Azerbaycan'ın durumuna benziyor. O zaman şeklen komünist, ruhen millî bir edebiyat vardı. Şimdi de İran'da şeklen "İslamcı-İrancı", ruhen Türk olan bir Azerbaycan edebiyatı vardır.

İran yönetimi sadece baskı uygulamakla kalmıyor, karşı düşünceler geliştirmeye çalışıyor. Türklüğü değil "İslamcılığı" -tabii Şiilik şeklinde- ve aslında İrancılığı ön

plana çıkarıyor. Her ikisinin de neticede Fars ırkçılığı hizmet ettiğine şüphe yok.

İran, Azerbaycan'ın birleştirilmesi veya en azından İran içinde Azerbaycan'a muhteriyet verilmesinin önünü alabilmek için tarihi tahrif ediyor. Bunun için de tıpkı Rusların kullandıkları metotları kullanıyor. Türklere "Siz İranlısınız, Moğollar geldi sizleri Türkleştirdi, sizi Türkçe konuşmağa mecbur etti!" kabilinden tarihî gerçeği olmayan iddiaları kabul ettirmeğe çalışıyorlar.

Kuzey Azerbaycan hakkında da "Bu bölge İran'ın ayrılmaz parçasıdır, İranla birleştirilmelidir!" diyorlar. Böylece kapalı bir şekilde Kuzey Azerbaycan üzerinde hakk iddia ediyorlar. Bir zamanlar Rusların Kuzey Azerbaycan milliyetçiliğini, komünist idealerle birlikte kullanıp İran'a sarmak istemeleri gibi, şimdi de İranlılar "Şiiliği" "İranlılık" düşüncelerini öne atıp, İran Türklüğünün insan haklarını, demokratik haklarını, tarihî haklarını gölgelemek istiyorlar.

Bu propogandalara uyup eser vermeğe başlayanlar da var. Bunların bir kısmı da tıpkı Sovyetlerde komünist görünüp hakikatte milliyetçi düşünceleri ifade edenler gibi, "Şii gayretkeşi", "İran milliyetçisi" görünüp, İran Türklerinin millî menfaatlerini kapalı ve dolaylı bir şekilde ifade etme yolunu deniyorlar.

İran'ın sadece Azerbaycan Türkleri ile değil, Türkmenlerle ve diğer etnik unsurlarla da benzer problemleri var. İyi ve akıllıca bir yol izlenmezse İran, geleceğin Yugoslavyası olabilir.

İran yöneticileri ilk yanlış adımlardan birini Ermenistan'ı desteklemekle attılar. Bunu bütün gayretlerine rağmen saklıyamıyorlar. Nasıl saklasınlar ki, devletin hemen bütün kademesinde İran Türkleri çalışıyor!

Türkiye'nin bir müddetten beri geçmekte olduğu açık toplum, demokratik, çağdaş toplum olma yoluna İran henüz girmedir. Ama dünya siyaseti İran'ı buna mecbur edecek. O zaman İran, Fars kimliğini de artık arka plana çekmeğe mecbur olacak.

İran'ı ileride kargaşaya, anarşiye sürüklenmeden Türkiye kurtarabilir. İlk bakışta bu durum çekişkili görünüyor, ama değil. Türkiye Nahçıvan üzerinden Türk dünyasına açılmaz. Tek ve en kolay yol İran üzerinden Türkistan'a ve daha doğuya uzanmaktır. Eski İpek Yolu'nun canlandırılması en mantıklı olanıdır. Bu işten İran da kârlı çıkar; ticareti gelişir, iç ve dış güvenliği garanti altına alınır. Türkiye ile Türk dünyası arasında köprü olmayı İran kabul ederse varlığını koruyabilir. Aslında İran'ın bundan korkacak bir yanı yok. Sadece ülkesindeki Türk varlığını, Türk gerçeğini kabul edecek, onlara demokratik hür bir ülkenin vermesi gereken haklarını verecek, böylece millî birliğini, toprak bütünlüğünü koruyabilecek.

Böyle bir politika takip edilebilirse Türkiye, İranla Azerbaycan ve İran'la Türkmenistan'ın arasında hakemlik yapabilir. Ayrıca bu iki ülke Orta Doğuda yaratılmak istenen Kürt probleminde de müşterek hareket etme şansına sahip olabilirler. Bu açılardan bakıldığında Türkiye ile İran'ın Türkistan ve Kafkasya üzerinde rekabet etmeleri değil, işbirliği imkânlarını aramaları daha mantıklı görülebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANITMA YAZILARI, METİN NEŞİRLERİ,
BİYOGRAFİLER

1. ŞEHİRİYAR'IN YENİ BİR MANZUMESİ : RAHİM BEY'E MEKTUP*

Kuzey Azerbaycan'da Sovyet hükûmeti, Güney Azerbaycan'da şah rejimi hâkim olduğu zamanlarda iki Azerbaycan arasında her türlü haberleşme zorlukla yapılabiliyordu. Şehriyar, "Héyder Baba'ya Selam" adlı manzumesiyle iki Azerbaycan arasındaki "çelikten duvarları" aşmış Kuzey Azerbaycan'a ulaşabilen nâdir şairlerden biri oldu. Bunun üzerine Şehriyar'a mektuplar, nazireler yazılmaya başladı. Bunlardan biri de tanınmış Azerî şairi *Memmed Rahim* (1906 - 1977) in yazdığı

*Yéne çoşdu teb'im, mene saz vérin
Gışla yohdur işim, mene yaz vérin
Ayağı altına, Şehriyar'ımın
Salmağ üçün halı, pâyendâz vérin.*

dörtlüğüyle başlayan manzum mektuptur.

Şehriyar bu şiiri alır ve cevap yazar. Daha sonra da iki şair arasındaki manzum mektuplaşma (müşaare) devam eder.

Şehriyar'ın "*Rahim Bey'e Mektub*"u İran'dan elyazma hâlinde elimize geçmişti. Biz, elyazma olması ve İran'da 1960'lı yıllarda Türkçe imlada şimdikine nisbeten çok daha fazla tereddütler bulunması sebebiyle bazı hataları ihtiva eden bu mektubu 1972'de *Ocak* dergisinde yayınlamıştık. O vakit bu şiir, Şehriyar'ın bir çok şiiri gibi sansür sebebiyle İran'da bile neşredilmemişti.

Şimdi Şehriyar'ın Türkçe şiirleri İran'da ve Türkiye'de basılmış bulunmaktadır.** Biz bu yeni neşirleri gözden geçirerek metni tashih ettik, gerekli düzeltmeleri ve ilâveleri yaptık. Şiirdeki dörtlüklerin yerleri, metinlere göre farklılık göstermektedir, ama hepsinde dörtlük sayısı birbirine eşittir.

Bu mektup, iki Azerbaycan arasındaki ilişkilerin sıkı bir sansüre, ideolojik baskıya tâbi olduğu günlerde yazılmış olmasıyla da ayrı bir değer taşımaktadır.

* *Ocak* dergisinde (Ankara, Mayıs 1972, Sayı: 3, s. 63-69) yayınlanmıştır.

** 1- *Şehriyar ve Heyder Baba, Mektuplar, Nazireler*, Yayınlayan: Mehemed Eli Ferzane, Tahran, İn-tişarat-ı Ferzane, 1358 (1979), 164 s.

2- *Şehriyar ve Azerbaycan Dilinde Şiirleri*, Yayınlayan: Yahya Şeyda, Tebriz, Neşr-i Erk, 1360 (1981), 150 s.

3- Yusuf Gedikli, *Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri*, 2. bs., İstanbul, 1991, 434 s.

RÂHİM BEY'E MEKTUP

I

Ağ gövercin ağ ganadın açarsan
 Dam-duvardan bir govzanıp¹ kaçarsan
 Ulduzlanıp Bakı déyin² uçarsan
 Öpüşleri Rahim Bey'e³ sepersen
 Gardaşımın bal dodağın öpersen

II

Déyne⁴ gardaş mektup geldi yétişdi
 Sévincimiz galhıp gemle⁵ atışdı
 Atışdıhca yaralarım bitişdi
 Gara bahtın yene üzü⁶ ağ olsun
 Yar da bizden yad éleyip⁷ sağ olsun

III

Héç kimseye béle soğet⁸ gelmiyip
 Héç bir üze béle bir gül gülmiyip
 Göz yaşımı anam bile silmiyip
 Béle méyve görmez bizim ganalar⁹
 Gocalmasın sizi doğan analar

IV

Bakı'dan çoğ soğet gelip Tebriz'e
 Sabiğ zaman¹⁰ biz çoğ gelerdik size
 Siz de n'olaydı bir geléydiz bize
 Ayrılığın daşın birden ataydığ
 Canı cana malı mala gataydığ

V

Uca¹¹ dağlar birbirlerin görerler¹²
 Görüşlerin bahışla göndererler
 Saba ile péyâm¹³ alıp vérerler
 Şâir olar birbirini görmesin?!
 Saz sözilen péyâm alıp vérmesin?

1- Kalkıp, yükselip. 2 Diye. 3- Râhim Bey: Bakı'da bir Türk şâiri. Şehriyar'ın mektubu yazdığı kişi. 4- Söyle. 5- Gamla. 6- Yüzü. 7- Hatırlayıp. 8- Hediye. 9- Bağlar. 10- Geçmişde, eskiden. 11- Yüksek, yüce. 12- Görürler. 13- Haber.

VI

Gurbân kesim men o şirin dillere
 Uzag düşdük hesret galdıg ellere
 Seher aḥşam¹⁴ yalvarıram yêllere
 Gardaşıma menden selâm yétirsın¹⁵
 Ondan da bir heber eter¹⁶ getirsın

VII

Otaydadır¹⁷ Şeki, Şirvân, Garabağ
 Butaydadır¹⁸ Méşgin, Eher, Garadağ
 Birbirini Araz'dan almış sorağ¹⁹
 Araz bizi ayırmadan dağlıyıp
 Son²⁰ özü de géce gündüz ağılyıp

VIII

"Köşki balabanlar Araz'a baḥar
 Araz suyu henüz gözlerden aḥar"²¹
 Él nisgili²² pis²³ yandırır pis yaḥar
 Gan variken gardaş déyip gaynardıg
 "Yoldaş meni, gurd apardı"²⁴ oynardıg

IX

Araz déyir²⁵ ulduz²⁶ kimi aḥaram
 Göz altıyla sağa sola baḥaram
 Geherlenip²⁷ ıldırım tek²⁸ şaḥaram²⁹
 Kesdim men bu iki gardaş arasın
 Dağlıyıram³⁰ bağlamadan yarasın

X

Néçin bizden resmî³¹ de'vet étmisiz³²
 Gonşuluḥda artıg gelip gétmisiz
 Yârimiz tak dâdımıza³³ yétmisiz
 Sizin eliz bizden artıg açıḥdır
 Menim ağzım açılmadan uçıḥdur

XI

İndi³⁴ bizim dövletler de yanlaşır³⁵
 Gétbegét³⁶ de çetinler asânlaşır³⁷
 Sübhün yéli³⁸ esmeye séhmânlaşır³⁹
 Biz de horuz vezifesin banlıyağ⁴⁰
 Son⁴¹ görüşmek sehmini seh mânlıyağ⁴²

14- Gece- gündüz 15- Ulaştırsın 16- Haber maber 17- O tarafdadır; Kuzey Azerbaycan'da 18- Bu taraf-
 tadır; Güney Azerbaycanda. 19- Haber 20- Sonra 21- Güney Azerbaycan'da bir halk türküsünün sözle-
 rinden 22- Sıla hasreti, arzusu 23- Çok kötü 24- Götürdü, Bir çocuk oyununun sözleri 25- Der, söyle 26-
 Yıldız 27- Çok kederlenip 28- Yıldırım gibi 29- Çakarım 30- Dağlıyorum 31- Resmen 32- Davet etmi-
 yorsunuz 33- İmdâdımıza 34- Şimdi 35- Yakınlaşıyor 36- Gittikçe 37- Kolaylaşıyor 38- Sabahın rüz-
 gârı 39- "Hazırlanıyor" 40 "Biz de horoz gibi vazifemizi seslenerek yapalım" 41- Sonra 42- "Görüşme
 korkusundan kurtulalım."

XII

Savalan'a⁴³ selâmıvı⁴⁴ yétirdim
 Ondan sene ilhâm alıp getirdim
 Bir néçesin yolda salıp⁴⁵ itirdim⁴⁶
 Ağır himmet gan giymeti sedağet⁴⁷
 Galsın hele yoğdur dilimde tağet⁴⁸

XIII

Üfüglere rö'ya rengin yahıram
 Timsâli⁴⁹ dağlar üste tahıram
 Éynalı'dan Erk üstünden bahıram
 Sen de hüner atın minip çaparsan⁵⁰
 Dumanlı dağlarda meni taparsan⁵¹

XIV

Harda⁵² çatdun⁵³ göy çéşmenin başına
 Bulağ otu vesme⁵⁴ çekmiş gaşına
 Eylen yére⁵⁵ bir dirseklen daşına
 Duman geçsin göz yaşını sonda gör
 Gardaşvın safâsını onda gör

XV

Çoh "Bakı'dan fanâr gelir" ohurduğ
 Son "Oduma yanâr gelir" ohurduğ
 Gör "Başıma neler gelir"⁵⁶ ohurduğ
 İndi duydum onda gelirmiş fanâr⁵⁷
 Son gelecekmış odum üsde yanar

XVI

É şğ ehlisen yahşı meni ganarsan
 Çoh kipleme od dutup odlanarsan
 Gözler yağış yağdırmasa yanarsa
 Menim gaynar çeşme kimi gözüm var
 Odur mende her cür oda dözüm var⁵⁸

XVII

Béle ki sen alğışlayırsan meni
 Gédenlere nisgil édim⁵⁹ goy seni
 Dur, éy gülün hezân olan hermeni⁶⁰
 Gör bizim de derdimizi ganan var⁶¹
 Bizlere de bir ürekden⁶² yanan var?

43- İran'da bir dağ 44- Selâmını 45- Düşürüp 46- Yitirdim 47- Sadakat kan bahası 48- Takat, güç 49- Timsâlini, resmini 50- Binip sürersin 51- Bulursun 52- Nerde 53- Kavuşdun, yetişdin 54- Rastık 55- Yere otur 56- Güney Azerbaycanda söylenen bir halk türküsünün sözleri 57- Fener 58- Her türlü ateş tahammülüm var 59- Hasretlendireyim 60- Harmanı 61- Anlayan var mı? 62- Yürekden

XVIII

Yahınlarım goydu meni girahda⁶³
 Yananlarım galdı menden uzakda
 Él yaylahda özüm düşdüm gışlahda
 İtirdiler⁶⁴ hidmetimin emegin
 Gedrin bilin, él-arhanın kömegin⁶⁵

XIX

Temeddünün⁶⁶ gözü görüm⁶⁷ kôr olsun
 Ağzındaki şirin şerbet şor olsun
 Bal da yése zehir olsun çor olsun
 Ağzımızın dadın gapup apardı⁶⁸
 Ürekleri yihup kökden gopardı

XX

Gâh Erebi' gâh Ecem'i kişlesin⁶⁹
 Héy bu onu héy o bunu dişlesin
 Erbâbların kârhanası işlesin⁷⁰
 İndi dahı⁷¹ milletler de ayılıp
 Ağzların dişleri de sayılıp

XXI

Biz milletler çoh gangallar⁷² biçmişik⁷³
 Acı acı işgilleri içmişik
 Amma dahı bürküleri⁷⁴ geçmişik
 İndi nisbet⁷⁵ gabağ⁷⁶ açıp işıhdır
 Benim de ğible semtim açıhdır

XXII

Gétbodyégét de dünya artuğ ayılır⁷⁷
 Gizlin galmır ses-sedâlar yayılır
 Sayılmıyan kimseler de sayılır
 Meni, seni aç çoh tehvil alan⁷⁸ var
 Senin kimi, meni yada salan var.

XXIII

Temeddünün ganunları gohuyup⁷⁹
 Dahı hamı⁸⁰ onun elin ohuyup
 Serhedleri⁸¹ toratan⁸² tek tohuyup
 Salıp helği⁸³ kôr guş kimi ğefese
 Sinelerde yér goymuyup nefese

63- Kenarda 64- Yitirdiler 65- Halkın ve arka çıkanın (destek olanın) kıymetini bilin. 66- Medeniliğin
 67- Göreyim 68- Götürdü 69- Kişlesin; "uzaklaştırsın" 70- Fabrikası çalışsın 71- Şimdi artık 72- Deve
 dikenlerini 73- Biçmişiz 74- Boğanak havaları "kötü günleri atlatmışız" 75- Münasebet, ilişki 76- Ön
 77- Ayrılıyor, uyanıyor 78- Devralan 79- Kokmuş 80- Artık herkes 81- Sınırları 82- Örümcek 83- Halkı

XXIV

Bu teğsimat bundan artıĝ olanmaz⁸⁴
 Atom esri ihtilâflar⁸⁵ galanmaz
 Bir ganun olmasa dünya dolanmaz
 İndi dünya yüz de dese sağ soldu
 Muşek⁸⁶ için iki saatlıg yoldu

XXV

İnsanlarig insanlıĝı hoşlayın
 Bir milletik birleşmeye başlayın
 Bu han hanlıg hükûmetin boşlayın
 Bugün gerek beşer olsun bir millet
 Bir milletde olar mı yüz hükûmet?!

XXVI

Bizler ki lap⁸⁷ bir dil bir gan gardaşıĝ
 Gardaş kalsın insanlarig yoldaşıg
 Ayahlara pis⁸⁸ saraşıp sarmaşıĝ
 Pasportiyle déyir gédin sözüüm yoh
 Pasport déyir adım vardır özüm yoh

XXVII

Hardan⁸⁹ gelim resmiliikte⁹⁰ de'vet yoh
 Amma da men⁹¹ gocalmışam güvvet yoh
 Uşahlıyam⁹² ayrılmaĝa güdret yoh
 İndilikde⁹³ ollug ürek gonaĝı⁹⁴
 Ürek olsun gonaĝıvın⁹⁵ yataĝı

XXVIII

Bah Hezer'e henüz ĝemi derin gör
 Gış çıhmayıp irüzĝarı serin gör
 İkbaharın ancag sözün şirin gör
 Ümid pilov⁹⁶ pişse güzel bir şeydir
 Ümid ki var demek yemekden yéydir

XXIX

Bir vaht olar⁹⁷ bu sözler de savuşu⁹⁸
 Beşer hamu gardaş kimi gavuşu
 Onda biz de galhızarıĝ⁹⁹ çovuşu¹⁰⁰
 Ziyârete gellik¹⁰¹ sizin éllere
 İndilikde goy yalvaraĝ yéllere

84- Olamaz 85- Uyuşmazlıklar 86- Raket 87- Tamamiyle 88- Çok kötü 89- Nerden 90- Resmî dairelerde, resmen 91- Daha ben 92- Çocuk sâhibiyim 93- Şimdilik 94- Yürek misâfirî oluruz 95- Mishafirinin 96- Ümid pilavı 97- Olur 98- Savuşur 99- Kaldırınız 100- Tellalı 101- Geliriz

XXX

Héyder Baba üz Bakı'ya çönderir¹⁰²
Çoh gül derir, bağılır¹⁰³ size gönderir
Sözlerinizi héy éndirir dindirir
Senle Süleymân Rüstem'i¹⁰⁴ yâd édir
Bu şiveyle Şehriyâr'ı şâd édir.

Tebriz, Azer ayı 1346 (1957)

102- Dönderiyor yüzünü Bakı'ya dönderiyor 103- Derip bağılıyor 104- Süleymân Rustem (1906-1989)
Kuzey Azerbaycan'da bir Azerî Şâiri

2. ŞEHİRİYAR : TÜRK'ÜN DİLİ*

Dergimizin ilk sayısında Güney Azerbaycanlı şair *Şehriyar*'ın "Türkî" şiirlerinin *Yahya Şeyda* tarafından Tebriz'de çok güzel bir şekilde bastırılmış olduğunu haber vermiştik. İşte, bu kitaptan almış olduğumuz *Türkün Dili* adlı şiiri okuyucularımıza sunuyoruz.

Şehriyar (doğumu 1906), hâlen Tebriz'de yaşıyor. Günümüzün en büyük Azerî şairlerinden biridir. Farsça şiirleriyle de İran'ın en tanınmış şairleri arasında yer almıştır. *Haydar Babaya Selam* adlı iki kısımdan ibaret, Azerî Türkçesiyle yazılmış uzun manzumeleri büyük bir yankı uyandırmış, şiirleri Türkiye, Irak ve Kuzey Azerbaycan'da da büyük bir heyecanla karşılanmış, söz konusu manzumeye birçok nazîre yazılmıştır. Türkiye'de de *Prof. Dr. Muharrem Ergin*, manzumelerin metnini ilmî bir şekilde yayınlamış, eser üzerinde değerli bir dil çalışması da yapmıştır: *Azerî Türkçesi* (İstanbul, 1971, İstanbul Üniversitesi Yayını).

Şairimiz, İran İslam İnkılabı'ndan sonra da birçok "Türkî" şiirler söylemiştir. Zaman zaman bu yeni şiirlerinden de örnekler sunmaya çalışacağız.

TÜRKÜN DİLİ

Türk'ün dili tek söygüli¹, istekli dil olmaz,
Özge dile gatsan, bu esil² dil, esil olmaz.
Öz şé'ri³ni Fars'a, Erebe'ye gatmasa şâir,
Şé'ri eşidenler ohuyanlar kesil olmaz³.
Pişmiş kimi⁴, şé'rin de gerek dad duzu olsun,
Kend ehli⁵ bilerler ki, duşabsız⁶ heşil⁷ olmaz.
Sözler de cevahir kimidi⁸, esli bedelden⁹,
Teşhis véren¹⁰ olsa, bu geder zir zibil olmaz.

* Şiir, *Kardaş Edebiyatlar* (Erzurum, 1982, Sayı: 3, s. 26-27) dergisinde neşredilmiştir.

1- Sevgili 2- Asil, soylu 3- Aciz, çaresiz olmaz, zor durumda kalmaz 4- Bişmiş gibi, yemek gibi. 5- Köylüler 6- Sulandırılmış bekmez 7- Haşıl: Undan, öğütülmüş yarma, kavuttan yapılan bir yemek. Daha çok köylerde yapılır. 8- Cevher, kıymetli taşlar gibidir. 9- Kıymeti, değeri kendinden 10- (Değerinden) anlayan

Şair olabilmezsen, anan doğmasa şair,
 Missen¹¹a balam her sarı köynek¹² gızıl¹³ olmaz.
 Ötmez, ohumaz bülbülü salsan gefes içre
 Dağ daşda doğulmuş deli céyran hemîl olmaz¹⁵.
 İnsan odı¹⁶ dutsun bu zelil halgın elinden,
 Allah'ı sövürsen¹⁷, béle insan zelil olmaz.
 Herçend¹⁸, Serab'ın¹⁹ südi çoh, yağ balı çohdı
 Baş arşa da çatdırsa²⁰, Serab Erdebil olmaz.
 Millet gemi olsa, bu cocuğlar çöpe dönmez,
 Erbâblarımızdan²¹ da garınlar tebîl olmaz²².
 Menden de ne zâlım çihar oğlum ne gısasçı
 Ber def'e bunu gan²³ki, ipekden gezil²⁴ olmaz.
 Düz vahta²⁵ dolar tahta tabag edviye²⁶ ile,
 Onda ki nenem sancılanar zencefil²⁷ olmaz.
 Fars şairi çoh sözleri bizlerden²⁸ aparmış²⁹,
 Sâbir³⁰ kimi bir süfrelî³¹ şair pahlı³² olmaz.
 Türk'ün meseli, folklorı dünyada tekdi,
 Han yorğanı, kend içre meseldir, mitil olmaz.
 Azer goşuni³³, géyser-i rumi³⁴ esir étmiş
 Kesra sözüdi³⁵, bir béle tarih nağıl³⁶ olmaz.
 Bu Şehriyar'ın teb'i kimi³⁷ çimmeli çeşme³⁸,
 Kövser olabilse démirem, Selsebil³⁹ olmaz.

Tebriç, 1348 (1969)

11- Bakırsın 12- Gömlek 13- Altın 14- Okumaz, şakımaz 15- Hamîl: Yük taşıyan hayvan, "ceyrana gem vurulmaz!" 16- Odur 17- Allahı seversen, Allah aşkına, Allah için 18- Her ne kadar 19- Serab: Güney Azerbaycan'da küçük bir kasaba 20- Baş arşa da değse 21- Zenginlerimizin, esnaf-tüccarımızın 22- Karınları davul gibi olmaz 23- Anla 24- Ham yünden veya keçi kılından eğrilen sağlam bir ip 25- Normal zamanda 26- İlaçlar, ilaç yerine kullanılan şeyler 27- Güzel kokulu bir bitki. Hekimlikte kullanılır. 28- Türklere, Azerî Türklere. 29- Almış, "aşırılmış" 30- Azerî şairi Mirze Eli Ekber Sâbir (1862-1911). Sâbir mizahî şiirleriyle tanınmıştır. Fars şiiri üzerinde de tesirleri vardır. 31- Sofra, sofrası herkese açık, 32- Kıskaç, elisiki 33- Azer ordusu 34- Rum kayserini, Bizans imparatorunu. Burada kimin kasdedildiği anlaşılamadı. 35- Kısra: İran şahlarından Nuşirevan'ın lakabıdır. Eski İran şahları için de kullanılır. 36- Masal, "yalan" 37- Şairlik gücü, ilhamı gibi 38- Çimilecek yıkılacak çeşme, su. Şair ilhamının gücünü, bol duru sulu pınara benzetmiş 39- Kevser ve Selsebil: Cennetdeki iki pınarıdır.

3. ALİ KUŞAN : "HÉYDER BABA'NIN ŞEHRÎYÂR'A SELAMI"*

XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren Azerbaycan Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölündü. Kuzey Rusya'nın hâkimiyetine geçti; Güney, İran'ın elinde kaldı. Bu zamana kadar Azerî Edebiyatı, bir bütün olarak tekâmülünü sürdürmüştü. 1828'den sonra yavaş yavaş iki ayrı edebî dairenin ortaya çıktığı görülür. Bunların birbirlerinden farkı sadece ayrı ayrı siyasî hâkimiyetler altında oluşmalarıdır. Kuzey Azerbaycan'da edebiyat sür'atle modernleşmeğe başladı. Önce Tiflis sonra Bakû, bu modern edebiyatın merkezî oldular. Güney Azerbaycan'ın edebî merkezi, Tebriz olarak kaldı. Bu muhite bağlı edebiyat kolay kolay eski hayatın tesirinden ve edebiyat anelerinden kurtulamadı. Bu durumun tabîî bir neticesi olarak da büyük şahsiyetler yetiştiremedi. Güney'de 1900-1950 yılları arasında bir çok edebî şahsiyetin ortaya çıktığı görülür. Fakat bunların hiçbirisi Kuzey Azerbaycan'daki edebî şahsiyetlerin ve eserlerin tesirinden uzak değildir. Güneydekiler Kuzeydekilerden daha kıymetli, daha üstü eserler ortaya koyamadılar. Bu durum *Seyyid Muhammed Hüseyin Şehriyâr'a* kadar devam etti.

Şehriyâr, manzumeleri ile Güney Azerbaycan'daki edebî hayata büyük bir canlılık, mahallî ve millî bir ruh getirdi. Şiirlerindeki lirizm, çok canlı, zengin mahallî şive; halk aneleri ve millî adetlerin oldukça renkli bir şekilde anlatılması, Güney ve Kuzey Azerbaycan'daki edebî çevreleri heyecana, sevince boğdu. Şair'in şöhreti çok kısa bir zamanda Türkiye ve Irak'a yayılmıştı. Türk ülkelerinde Şehriyâr'a nazîre yazmak kaçınılmaz, şerefli bir vazife addedildi. "*Haydar Babaya Selam*"ın Güney Azerbaycan'da ilk defa yayınlanmasından şimdiye kadar hayli zaman geçtiği hâlde, bugün bile *Şehriyar'a* nazîre yazma adetinın canlı bir şekilde devam ettiğini görüyoruz. Bunun diğer bir sebebi de İran'da ictimâî, siyasî, millî şiirlerin rejim dolayısıyla yazılma güçlüğü, hatta tehlikesidir. Güney Azerbaycanlı şairler ilk bakışta herhangi bir siyasî, ictimâî görüntüsü olmayan basit mevzulu manzumeler yazmaktadırlar. Fakat bu gibi manzumeler İran'ın siyasî hayatı dikkate alınarak incelenirse, insanı hayrete düşüren, millî ve canlı bir fikir muhiti ortaya çıkar.

Ali (Eli) Kuşan'ın neşrettiğimiz bu manzumesi *Şehriyâr* için yazılmış yüzlerce nazîrelerden biridir. Şair hakkında fazla bir şey bilinmiyor. Adının takma, kendisinin Güney Azerbaycan'daki çağdaş şairlerden biri olduğu söylenebilir.

* *Töre* (Ankara, Temmuz 1976, 8. yıl, Sayı: 62, s. 12-13) dergisinde yayınlanmıştır.

"Héyder Baba'nın Şehriyâr'a Selamı" Tebriz'de 1347 (1968) tarihinde basılmış 15+1 sahifelik küçük bir kitaptır. Manzume bu baskıdan alfabemize aktarıldı. Kitabın üzerinde başka bilgi yoktur.

HEÝDER BABA'NIN ŞEHİRİYAR'A SELAMI

1

Tanrının¹ adıyla başlıyag sözü
 Yalan danışmayag görsedek düzü²
 İşığlığa açag o véren³ gözü
 Heğiget yoluna üz⁴ goyup gédek⁵
 Dünyada eyrilik düzlüyü bilek

2

Bahar oldu gonçelerim açıldı
 Yatmış behtim gözün açıp ayıldı
 Yoh ulduzum cilvelendi sayıldı
 ŞEHİRİYAR'a selamı var élimin
 Çaylahlarım⁶, çemenlerim, yélimin⁷

3

Héyder Baba yatmışıdı oyandı
 Güllerinin baş ayağı boyandı
 Bulahları⁸ gurumuşdu sulandı
 ŞEHİRİYAR'ım tamaşama geléydi
 Men güléydim, ŞEHİRİYAR'ım güléydi

4

Duman gelip meni bürüyüp géçip
 Ağ buludlar meni suluyup géçip
 Üreyimin⁹ odu sovuyup géçip
 Gül tutmuşam deste deste sene men
 Yér salmışam sinem üstde sene men

5

Zağalarım¹⁰ céyanlara yuvadır
 Çiçeklerim eşğ oduna davadır
 Derelerim guzuları yaşadır
 Bulahlarım üreklerin saf sözü
 Seni sévir hamısının¹¹ süd gözü

1- Tanrının, 2- Doğruyu, 3- O'nun verdiği, 4- Yüz, 5- Gidelim, 6- Çaylak: Kurumuş ırmağın yatağı, sel yatağı, 7- Rüzârının, 8- Çeşmeleri, pınarları, 9- Yüreğimin, 10- Oyuk, mağaralarım, 11, Hepsinin

6

Başım üstde ulduzlarım sayılmaz
 Eteğimde yatan guzu ayılmaz
 Menim guzum özge çölde yayılmaz
 Vefalı ŞEHRIYAR bizden yad éyle
 Gözü yolda galanları şad éyle

7

Gış bélime ağır ağır gar galar¹²
 Men galaram¹³; élim¹⁴ galar, gar galar
 Uçar géder kenarımdan garğalar
 Hamı gelir od başına yığışar¹⁵
 Goca¹⁶ Héyder nağıl déyer¹⁷ danışar¹⁸

8

Uşaglar dil açıp söz anlıyanda
 Élimizde horuzlar banlıyanda
 Nazlı gızlar téllerin sallıyanda
 Çoban çalar tüteyinde¹⁹ él sözün
 Gözellerin saçlarına gül düzün

9

Guzulara çoban néy çalır oğur
 Goyunlara ipden memelik toğur
 Gâh eline, gâh ilgeye²⁰ mil²¹ soğur
 Çepişleri²² çoh ezdiren²³ çobanlar
 Bağrında çoh dağ gezdiren çobanlar

10

Bayram olar bacaları bezerler
 Süfrelere çohlu yemiş düzeller
 Şal salanlar damlar üstde gezerler
 Géçenlere géçmiş diyip güllük²⁴ biz
 Geleceyin hörmetini billik biz

11

Seher GÜLNAR gelir bulag başına
 Sürme göze, vesme²⁵ çeker gaşına
 Dönüp bahar âşiğın gözyaşına
 Kûzesin²⁶ doldurup tahancı²⁷ tahar
 Tüşmüş su üzünde eksine bahar

12- Kar atar, yığar 13- Kalırım, 14- Halkım, memleketim, 15- Toplanır, 16- Yaşlı, 17- Masal söyler
 18- Konuşur, 19- Kavalında, 20- İlik, 21- Şiş, çağ 22- Oğlakları, 23- Ezdir: Birinin kendisini sevmesi
 için şaklabanlık etmek. Burada bu anlam uymuyor. Kelime gezdiren değil "emizdiren" (emdiren) ol-
 malı(?), 24- Güleriz 25- Rastık, 26- Rûze: küçük testi, 27- Tıpayı, tıkaçı.

12

Toyumuzda avaz olar, saz olar
 Gemli gönül döner güllü yaz olar
 Gelin gızın baş aşağı naz olar
 Küreken²⁸ almanı dişleyip atar
 Oğlanlar el atar, birisi gapar

13

Seher tezden köpek damda ulurdi.
 Gâh atlanır, gâh guyrugun bulurdi²⁹
 Garı nene gab bacanı sulurdi
 Diyesen GÜLNAR'a elçi gelecek
 Elçiler üzüne Gülnar gülecek

14

Géyretli kişiler böyütmüşem men
 Zülmün ağacını çürütmüşem men
 Élmimi bu yolda yéritmişem men
 Gartal oylağıdır³⁰ gatar³¹ daşlarım
 Düşmeni birağmaz, atar daşlarım

15

Esende yél ağaçlarım eyilmez
 Her el ile almalarım derilmez
 Yarpahlarım ayag altda ezilmez
 Her yél ile başımızı eymerik
 Her göreni özümüzden bilmerik

16

Yay³² gelende buğdaları biçende³³
 Biçinçiler serin suyu içende
 Göyerçinler başım üstden geçende
 Safalıdır gayaların kölgesi
 Ne gözeldir ŞEHRIYAR'ın ölkesi

17

Torpag bizim, sular bizim, iş bizim
 Hermen bizim, buğda bizim, diş bizim
 Bahar bizim, payız³⁴ bizim, gış bizim
 Bir gün olar düşmenimiz gırılar
 Üregimiz hemişe³⁵ bahar olar

28- Güveği, 29- Kuyruyunu sallardı, 30- Oylak: yer, mekân, cevelangân, 31- Silsileli, sırasıra 32- Yaz, 33- Biçerken, 34- Sonbahar, 35- Her zaman

18

Gış gécesi hamı yatar, biz oyağ³⁶
 Kehliklerin gefletine biz gulag
 Yırtıcı gurdlardan gerek öc alag
 Güdretimiz, şövketimiz çoh olsun
 Élimizden derd ü bela yoğ olsun

19

Başım üstde ıldırımlar şahanda³⁷
 Séller gelip sinem üstden ahanda
 Élim durup güdretime bahanda
 HÉYDER BABA gorh_umuyacag séllerden
 Dünya varken düşmiyecek dillerden

20

Élim ister benim başım ucalsın
 Ömür ağacımın barı çohalsın
 Uşahlarım³⁸ eteyimde gocalsın
 Yétişdirim ŞEHRİYAR'lar goynumda
 Élin hakğı çohdur benim boynumda

21

Payız olar naz yarpağlar töküler
 Çemenlerin göy halçası³⁹ söküler
 Çürük tutun⁴⁰ sınığ⁴¹ béli büküler
 HÉYDER BABA hemişelik galacag
 Düşmenlerden o intigam alacag!

Tebriz 1347 (1968)

36- Uyanık, 37- Çakınca, "düşünce" 38- Çocukların 39- Küçük halısı: Örtüsü, 40- Tut ağacının
 41- Kırık

4. ŞEHİRİYAR VE SEHEND'İN ŞİİRLERİNDE AZERBAJYAN * (İran İslam İnkılabından Önceki Azerbaycan'ın İctimaî ve Siyasi Görünüşü)

İran Türkleri aşağı yukarı Safevîlerden beri İslam dininden kaynaklanan cemaat şuru (Şiilik: Caferilik) sebebiyle kendilerini Türk dünyasından daha çok İran'a yakın hissetmişlerdir.

Aslında kardeş savaşları olan ve Avrupalıların kurnazca politikaları sebebiyle uzun yıllar süren Osmanlı-İran mücadeleleri sırasında bu mezhebî taassup belirginleşmiş ve pekişmiştir.

XIX. asırdan sonra 1828'de Kuzey Azerbaycan'ın Rus işgali altında kalması bu bölgeyi, dolayısıyla Avrupaî tesirlere açık hâle getirdi. Bu sebeple de 1850'lerden itibaren İslâm dünyasındaki yenileşme hareketlerine bağlı olarak yavaş yavaş milliyetçilik şuru uyanmağa başladı. XX. asırdan itibaren de gerçek anlamda bir millet şuru oluşturuldu. Bunun tabii bir neticesi olarak da Kuzey Azerbaycan Türkiye ve diğer Türk milletlerine yeni bir şurla yaklaştı.

İran XX. asrın başlarında ve hatta günümüzde bile cemaat şuurunu taşımağa devam etti. Kuzeyde kurulan komünist idare, Azerî Türklerinin İran'daki kardeşleriyle alakalarını geliştirmelerine imkân vermedi. Aynı şekilde 1924'lerden itibaren İran Türkleri'ni büyük bir baskı altında tutan şahlık rejimi de bu insanların ne Türkiye ve ne de Kuzey Azerbaycan'la yakın ilişkiler kurmasına fırsat verdi. Böylece 1920'lerden itibaren Farslar yeni bir şovenizmle İran Türklerini asimile etmeğe başladılar. Bu işte eskiden beri devlet politikasının en önemli aletleri olan Farsça ve din(Caferilik mezhebi) bu sefer Fars ırkçılığı da ilâve edilmişti. Bu politikanın 1979'da ihtilalle gevşediğine şahid olduk, ama sona ermedi ve bu ana politika çözümedi. Fakat az da olsa İran Türkleri'nde de artık gerçek anlamda milliyetçilik hareketleri ortaya çıkmış bulunmaktadır.

İran'da Türkler arasında milliyet şuru ilk def'a 1906-1911 yılları arasındaki meşrutiyet hareketleri sırasında ve bilhassa 1908-1909 Tebriz isyanları sırasında gelişmeğe başladı. 1920'de *Hıyabanî*'nin kurduğu *Azadistan* hükûmetiyle doruğa ulaştı.

1941-1946 yılları arasında bu def'a Sovyetlerin güdümünde bir millî hareket başlatıldı. Halk buna karşı pek fazla ilgi göstermedi. 1946-1947 arasında *Pişverî*'nin önder-

* *Türk Edebiyatı* dergisinde (İstanbul, Eylül 1989, Sayı: 191, s. 21-29) neşredilmiştir.

lik ettiği millî harekete, halk daha fazla ilgi gösterdi. Yine bu teşebbüs Rus taraftarı olma ithamından kurtulamadı. Aslında *Pişeverî* millî bir hareketin lideri idi. Farslar kasıtlı olarak onu Rusların adamı olarak gösterdiler. Bu politika da taraftar kazandı ve *Pişeverî* başarılı olamadı. Neticede bu millî hareket de Fars şovenizminin zulmü ile ezildi. İran Türklüğü tekrar mahkûm edildi. Ama millî düşünce artık İran Türkleri arasında kök salmıştı.

İran'da Azerî Türkleri'nin millî hareketlerini Avrupaî anlayışın "nasyonalizm" kavramıyla izah etmeye kalkışmak yanlış olur. En farklı yanı bu hareketlerin dinle bağlarını koparmamış olmasıdır. Bu Avrupaî kavramlarla düşünmeğe alışmış kimselerce biraz zor anlaşılır, kendine özgü tarafları olan bir harekettir.

İran Türkleri arasındaki millî hareketlerin ana hatlarına böylece işaret ettikten sonra *Şehriyar* ve *Sehend*'in düşüncelerine geçebiliriz. Şunu belirtmeliyiz ki, biz bu iki şairin bütün eserlerinde Azerbaycan'ın ictimâî ve siyasî durumu hakkındaki kanaatlerini, düşüncelerini, arzularını inceleyecek değiliz. Böyle bir çalışma çok daha büyük hacimli olmalıdır. Biz yalnız, *Şehriyar*'a *Sehend*'in yazmış olduğu nazire "*Hörmətli Üstat Böyük Şehriyâr'a*"dan ve *Şehriyar*'ın ona vermiş olduğu cevap "*Sehendim*"den hareket edecek ve bu iki manzumenin çerçevesi içinde kalacağız. Ayrıca, yazımızın sonunda bu iki manzumenin metinlerini de gerekli küçük açıklamalarla okuyuculara sunuyoruz.*

Şehriyar'ın *Héyder Baba'ya Selam* adlı büyük manzumesi, ferdî duygular yanında millî düşünceleri de ihtiva etmesi bakımından dikkati çeker. Bu lirik manzume halkın gerçek dünyasının yansıtan millî hususiyetler taşıyordu. Be sebeple yayınlanır yayınlanmaz (1951-1954 arası ve sonra 1966'da) büyük ilgiyle karşılandı. Öldü sanılan İran Türklüğünü ayağa kaldırdı; onlara yeni bir ruh verdi; durgunluk içindeki toplumu harekete getirdi, uyandırdı. Herşeyden önce bu manzumenin dili çok mükemmeldi. Hiçbir sosyal ve siyasî mesaj içermese bile bu dil, Fars şovenizminin baskısı altındaki Azerî Türklüğünün en büyük dayanağı olurdu. Nitekim millî şuur uyandı; halk bu şiire büyük bir ümidle sarıldı, ayağa kalktı. Bu dil, Fars hükûmetinin resmen iddia ettiği gibi "sonradan Türkleştirilmiş" bir toplumun dili olamazdı! İran Türkleri *Şehriyar*'a katıldılar, ona nazireler, mektuplar yazmağa başladılar. Hepsine vatan, millet ve hürriyet sevgisiyle dolu güzel eserlerdi. Böylece herşeyden önce, en az yarım asırdan beri mekteplerde okutulmayan, büyük şehirlerde nerede ise günlük hayattan koparılıp atılmakta olan Azerî Türkçesi yeniden canlandı. *Şehriyar*'ın bayrağı altında toplanıp hürriyetine ve hüviyetine kavuştu.

Şehriyar'ın manzumesi bazı kimseler nezdinde ferdî hislerin, biraz da melankonik bir tarzda ifade edilmesinden ibaretti. Hatta başlangıçta Şah idaresi de böyle düşündüğü için "*Haydar Baba'ya Selam*"ın defalarca basılmasına, yayılmasına göz yumdu! Hâlbuki *Şehriyar*'ın ağzından konuşan bütün bir Azerbaycandı! Anlatılan duygular, dile getirilen hasretler, ümidler aynı zamanda bütün bir Azerbaycan'a aitti. Kısacası halkın bütün dünyası o şiirde yerini almıştı. *Şehriyar* toplumunun geçmişini, hâlini ve gele-

* Bu metinler için kitabımızın "*Şehriyar'ın Türkiye'de Neşredilmiş Bazı Şiirleri*" ve "*Bulud Karacoru Sehend ve Bazı Şiirleri*" başlıklı bölümlerine bakınız.

ceğini büyük bir başarı ile çığırkanlığa, satıhta kalan bölürlenmelere düşmeyerek dile getirmeğe muvaffak olmuştu. Bu açıdan bakılınca, çok az şairin *Şehriyar* kadar halkıyla bütünleşmiş olduğu görülür. Bu yüzdendir ki, "*Héyder Baba'ya Selam*" millî bir heyecanla karşılanmış, halk arasında müthiş bir ilgi görmüş, adetâ dinî bir metin gibi hürmetle kabul edilmiştir. Böylece İran Türklüğünün millî mefkûresini, hasretlerini, ümidlerini temsil eden bir bayrak gibi yüceltilmiştir.

1960'larda bu manzume artık İran hududlarını aşmış Türkiye, Kuzey Azerbaycan (Sovyetler), Irak ve hatta Orta-Asya Türklüğüne kadar ulaşmıştı. "*Héyder Baba*"ya bütün Türk muhitlerinden nazireler yağıyordu.

Nesimî, *Nevâî*, *Fuzulî* gibi büyük şairlerden sonra hiçbir şair Türklük âleminin tamamını bu derecede sihri altına alabilmiş değildi. Bu bakımdan da söz konusu manzeme-ler, bütün Türk kültür hayatında derin izler bırakan müşterek eserlerden biri olarak kabul edilmelidir. Başka bir deyişle, XX. asırda bütün Türk âlemine hitap edebilme şerefi yalnız bu şaire nasib olmuştur.

Sehend, *Şehriyar'a* alışılmış tarzda bir nazire yazmadı. Dede Korkut destanlarını nazma çekmiş bir şair olarak manzum bir mektupla *Şehriyar'a* müracaat etti : "*Hörmətli Üstat Böyük Şehriyar'a*" (1967) adını taşıyan bu mektup dörtlüklerden oluşuyordu ve nazım şekli olarak "*Héyder Baba*" dan farklı idi. Şiiri yazdığı sırada *Sazımın Sözü* (Tebriç, 1964) çoktan halk arasında büyük bir ilgi ile karşılanmış, şairine ün kazandırmıştı.

Sehend, mektubunda kendisini elinde kırık sazı, başında kalpağı oba oba gezip halkın dertlerini dile getiren bir ozana, *Şehriyar'ı* da (*Şehriyar*, Farsça'da padişah, hakan anlamına gelir. Klasik şiirde de sevgili hakana benzetilir) etrafı aşılmaz duvarlarla çevrilmiş, muhteşim güzellikte bir "bağ" da oturan padişah(sevgili)a benzetir. Bağa girip *Şehriyar'la* sohbet edebilmek için onun bir mısra'ını gösterir :

*Bir de Şehriyar'dan fermânın vardır
Şair bir birini olur görmesin?*

Kendisi her ne kadar çoban - ozan kılıklı ise de *Sehend* dağı kadar yücedir. Çünkü halkı temsil etmektedir. Halkın temsilcisi, hakanla görüşmelidir! Ozanın bir elinde düşmana karşı ateş, bir elinde dost için su vardır. Dostlara gönüldür açıktır, hakana layık Şahyurdu vardır. (Bu kelime de tevriyeli kullanılır. Hem Şahyurdu adında bir yer vardır Güney Azerbaycan'da hem de kelime şaha layık yer, yurt anlamını taşır) Yeter ki "hakan" o yurta oturmak istesin!

Ozan hakanla ne pahasına olursa olsun görüşmek dileğindedir. Arada engel olan duvarlar yıkacaktır. İçindeki dertleri sayıp dökeceği başka kimsesi yoktur. Haykırışlarına kimseden cevap gelmemiştir.

Sehend burada "duvar"la şahlık rejimin katılığına aşılmazlığını, "şahta", "soğuk"² kelimeleriyle de zulmü anlatmak ister. *Sazımın Sözü'nü* millî bir eser olarak neşretmiş, kimseden beklediği "ses" gelmemiştir. Ümidi bu sesi *Şehriyar'dan* almaktır. Bununla da millî bir ülkü altında toplanmağı ima ediyor.

Ozan, âdeta kasrında esir olarak tutulan "hakan"ını kurtarmak istemektedir. Billur kasrında darda kalmış olan bu "aslan"a yardım edecektir. Gönlündeki sevgi bütün kapalı kapıları açacak güçtedir : *"İsmiazam"*dır! Fakat tam bu sırada ozan kendi ayaklarındaki esaret zincirlerinin acısını duyar, kendisi de esir olduğunu unutmuştur. *Şehriyar*'dan özür diler :

*İşleyir goluma demir pahlalar,
Zencir gıncıhdırır, sancır etimi,
Can gardaş helik bağışla meni,
Déyesen unudum esâretimi!*

Şiirin bundan sonraki kısmı İran Türkleri ile Farslar arasındaki münasebetlerin sembolü, imalı bir anlatımdır.

Azerî Türkleri, kumarbaz, dolandırıcılarla (Farslarla) oyuna oturmuş, doğrulukları yüzünden bu hayat oyununu kaybetmişlerdir. İran için kendilerini hiç düşünmeden feda etmişlerdir, kendi halklarının çıkarını düşünmemişlerdir. Azerbaycan'ın bostanı harap olmuş, halkının korkudan ağzı uçuklanmış, dili bağlanmış. Üstelik bunları yapanlar da kendilerine yapılan iyiliğin ne olduğunu anlamayan vefasız güllerdir (Farslardır).

Artık bütün bunları bir yana bırakıp halkın dertleri ile ilgilenilmeli, "Sehend" (halk) la, "Şehriyar" (hakan) elele vererek Tebriz(Azerbaycan)in başını yükseltmeli (istiklalini sağlamalı)dırlar. Azerbaycan'ın dertleri bitmelidir. Artık başkaları (İranlılar) için fedakârlık etmek sona ermelidir. "Azerî Türkleri" kendi vatanlarını düşünmelidirler. Baba yurtları karanlıktadır, soğuktur. Vefasız güller (İran, Farslar) terkedilmelidir. Halka dönülmeli, "aydınların" vatan sevgisinden, halkın don vurmuş gül dalına yeni bir hayat aşısı yapılmalıdır. Bunu yapmak isteyenler henüz (1967'lerde) küçük bir damla gibi de olsalar bir araya gelmeli, toplanarak güçlerini birleştirmelidirler. Halkın gücü bir olunca dağları sarsar, köpüklü suları kurumuş vatan toprağına seper, "bahar"(istiklal, kurtuluş)ı vatan geri getirir!

*Dağları uçurdağ, dereler dolsun,
Köpüklü suları calayağ düze,
Yaşarsın gurumuş kôlların kökü,
Baharı gaytarag vetenimize!*

O zaman halkın gönlü açılır, "Şehriyar" Haydar Baba dağında çadır kurar, şenlik yapılır. Yurt çiçeklenir. Şairler mutluluktan söz eden şiirler yazar. Dünyadan düşmanlığın, kötülüğün kökü kazılır. Yıldızlara, güneşe, giden ışıklı yollar açılır!

Bu rüya âleminin sonunda şair (Sehend) *Şehriyar*'a yeniden hitap ederek sözlerini şöyle bitirir:

*Şairim sözmü gürbete salma,
Gulağ as dünyada gör bir ne sesdir
Bağrını sıhmasın atılan toplar
Gırılan zencirdir, sınan gefesdir!*

Sehend, daha 1967'lerde artık esaret, zulüm günlerinin sona ereceği günleri hissetmiştir; ümitsiz değildir, coşku içindedir. *Şehriyar*'ı da halkın ümidine ve sevincine katılmaya davet eder.

Şehriyar, *Sehend*'in bu çağrısına karşı kayıtsız kalamazdı. Nitekim o da *Sehend*'e bir manzum mektup yazarak duygularını, düşüncelerini açıkladı.

Sehendim adlı bu manzum mektup, tabii olarak *Sehend*'e hitapla başlar. *Sehend* kelimesi tevriyeli olarak kullanılır. Hem *Bulud Karaçorlu* hem de *Sehend* dağı muhatap seçilmiştir. Ama şiire biraz daha dikkat edersek *Şehriyar*'ın *Sehend* dağına hitap ettiğini ve tamamen sembolik bir anlatım kullandığını görürüz. Güzel tabiat tasvirleri, bazı imalarla, ictimâî ve siyasî manalar da kazarak devam eder. Kıştan bahara geçiş anlatılmaktadır. Sonra söz şair *Sehend*'e gelir:

Adaş olduğda sen onla daha artıg ucalarsan
O celaletle Devavend dağından bac alarsan
Şir elinden tac alarsan!

Burada *Sehend* dağına hitap devam etmektedir. *Sehend* dağı Azerbaycan'ın en yüksek dağlarından biridir. Demavend dağı da İran'ın en yüksek dağlarından ve *Sehend*'den daha yüksektir.

Şehriyar burada *Sehend* dağının *Bulud Garaçorlu* ile adaş olduktan sonra daha fazla yüceltiğini ifade eder. Burada şairle dağın (şairle vatanın), birleşmeleriyle Demavend dağından (Farslardan, Fars ülkesinden) harac alacak kadar güçlendikleri ifade edilir. Böylece "aslan"(İran'ın sembolüdür)ın elinden tacı alınacaktır!

Bu mısralardan sonra yine *Sehend* dağına hitap edilerek bu sefer şair *Sehend* övülür. O, şiirin, edebî zirvesidir. *Sehend* dağı gibi yıldızlara şiiriyle kemend atmıştır. Şair hayal atına sıçradığında, tozlu bulutlar, atın ayakları altında kalmaktadır. **Yek** gök içiçe geçmekte, zaman mekân birbirine karışmaktadır. Şairin "papağı"(başlığı)nda öyle bir kudret vardır ki "şehriyar" (daha eski nüshalarda Şirin) tacı başını onun önünde hürmetle eğmiştir. "Şehriyar"ın başına savrulan inciler, şairin ayakları altında çarık olmuştur. Onun şiirleri vahydir. Melekler şiiri onun kulağına fısıldamaktadırlar.

Sehend burada peygambere benzetilmektedir. *Şehriyar*, *Sehend*'in şiirleri ile halk üzerinde âdeta bir peygamber tesiri yaptığını söyler. Böylece onun o devirdeki yol göstericiliğine işaret etmek ister. Şair halka kurtuluş yolunu "*Sazımın Sözü*" ile, "Şehriyar'a mektubu" ile göstermiştir. *Şehriyar* da ona boyun eğmiştir! Burada "Şehriyar" kelimesi İran'ın "şahi" olarak da düşünülmemelidir.

Sehend zalimle, kar fırtınasıyla(zulmle) vuruşmaktadır. O'nun şanı için ne yazılsa yararır. Böyle mısralarla *Sehend* övülmeğe devam edildikten sonra sıra *Şehriyar*'a yazdığı manzum mektuba gelir. O mektuptaki zaman ve mekân tasvirleri benzer şekillerde, bu sefer *Şehriyar*'ın muhayyilesine göre âdeta tekrar edilir. Bu sembollerle yapılmış bir vatan tasviridir. *Şehriyar*'ın bu rüya-vatan anlatımı *Sehend*'inkinden daha muhtevalı, daha mübhem ve renklidir.

Burada bülbüller, şakır, suların şırıltısı efsaneler anlatır. Bağlar, Binbir Gece Ma-

sallarındaki, efsanelerdeki bağlar gibidir. Geceler simsiyah değil gümüş gibidir. Dağlar zümrüttendir, ovalar dümdüzdür, inekler sarı telli, öküzler ala gözlüdür. Güzeller ay gibidir. Deve kervânları atlastan yükler taşırlar. Kervan yürüyünce etraf rangârenk olur, bezenir. Servan, kervanı, *Sâbir*(Kuzey Azerbaycanlı meşhur şair)in memleketi Şirvan'a doğru yürütmektedir. Şirvan, *Şehriyar*'ın hayallerindeki ülkedir.

Şiirin bu kısmında *Şehriyar*, Kuzey Azerbaycan'a karşı ilgisini, sevgisini ifade eder. Çok istediği hâlde vatanının o tarafını görememiştir. Bir çok kere Bakû'ya davet edildiği hâlde İran idaresi izin vermemiştir. Böylece yüreğindeki hasretle *Şehriyar*, Kuzey Azerbaycan'ı anlatmağa başlar: Şirvan bütün Kuzey Azerbaycan'ı temsil etmektedir.

Orada kar yağdığına bile yaz teravetini kaybetmez. Ömür kadehi orada dolmaz. Köşkler altından, kal'alar akik taşındandır. Manzaralar Ahdiatik'ten alınmış *Rafael*'in tabloları kadar güzeldir. Huriler, cennet köşklarine benzer yerlerde "temiz şarab"lar sunmaktadırlar. Burada dostlarla sohbetle doyulmaz. Şiir ve musikinin kaynağı, Zühre'nin Harut ile Marut tarafından yapılmış sihirli köşkü oradadır. *Hâfız*'ın Zühre'nin ilahelerin, perilerin katıldığı efsanevî eğlencelerin mekânı da orasıdır.

*Ganad ister bu feza goy gala terlanlı Sehendim!
Eşit öz gissemi, destanımı, destanlı Sehendim!*

diyerek kendi hayal âleminde uzaklaşır, Sehend'e döner:

*Seni Héyder Baba ol ne'releriyle çağıranda
Şeytanın şillağa galhan gaturı nohta giranda,
Dede Gorgud sesin aldım. Dedim arhamdı inandım!*

Bu mısralarla reel âleme döner. *Sehend*'in kendisine güç verdiğini ifade eder. *Çoşkun*, *M. Rahim*, *S. Rüstem* gibi Kuzeyli ve Güneyli bir çok Azerî şairinin kendisini desteklemesini cana can katan nefese, top sesine, kartalın gıy vurma(bağırma, çığlık)sına benzetir. İmdada koşan bu kardeş gücünden korkan, dehşete düşen zalim avcı (Fars yönetimi) korkup sinmiştir. "Haydar Baba"nın arkasında dağlar dayanmıştır. O taraf (Kuzey Azerbaycan)tan yükselen naralara yürekler kulak olmuştur. Ama Aras nehri araya girmiştir. Birbirlerine koşan kardeşler bu yüzden buluşup koklaşamazlar! Onları yenden gam basar.

*Emma Héyder Baba da bildi ki, biz tek hamı dağlar
Bağlanıp gol gola zencirle, buludlar odur ağlar!*

mısraları "Haydar Baba"ya diğer kardeşlerinin (dağların) da zincirlerle bağlanmış olduklarını bildirir. Onlar da serbest değildir! *Bulud*(Sehend'in de adıdır)lar iki tarafta kalan kardeşlerin bu hâline ağlamaktadırlar!

Belki de tabiat namerde bu imkânı vermiştir? Eğri yolları (kötülerin yollarını) açmakta, doğruların yollarını kapamaktadır. Dağların yaratıklarının hepsi (Kuzey ve Güney Azerbaycan halkı) yorgundur, bezgindir, sineleri dağlanmıştır.

Fakat artık mahşer olmaktadır. Zulm dünyası yıkılmakta, etrafa kanlar saçılmaktadır! Tufan kopacaktır!

Burada *Şehriyar*, yeniden *Sehend*'e seslenir. Kendisinin "Azer Éli"nin hasreti (özlemi) olduğu yolundaki *Sehend*'in sözlerine işaret ettikten sonra, kendi halkından kopmadığını, halkının Farsça'da da derdini söyleyen dili olduğunu bildirir. O halkının yolunu aydınlatan meş'aledir, "ebediyet gülü"dür.

Sonra bu sefer o devirdeki İran yöneticelerini, Farsları kasdederek; çerçilerin değerli şeylerden anlamadıklarını, bunun için de özlemlerini hiç bir zaman gideremeyeceklerini ifade eder. Onlar medenîliği, bedevîliğe çevirmişlerdir. Yaptıkları kötülüklerden usanmamışlardır. Güneşleri batmaktadır! Buna rağmen onlar hâlâ karanlıklardan çıkmıyorlar, hâllerini anlamıyorlar! İnsanlıktan vaz geçmişlerdir, ama uydurma asaletten vaz geçmiyorlar. (Burada Pehlevî hanedanı kasdediliyor.). Fitne çıkartmasalar rahat edemezler!

Bütün bunlara rağmen sen beni merak etme! Şanlı *Sehend*'im! Benim Arşîlâ gölgesi gibi başında tacım var! Elimde Musa'ninki gibi Firavun'u çaresiz bırakan asam var. Eksikliğim yok, üstünlüğüm var. Ben hür insanların ümidi, arzusu, karanlıkları ışıklandıran, insanları Hakk'a, imana davet eden Ali'nin oğluyum. Başımda kırılmaz siperim, elimde körülenmez kılıcım vardır!

Şehriyar'ın mektubu yukardaki sözlerle biter. Buraya kadar özetlemeğe ve bazan da müdahalelerle izah etmeğe çalıştığımız gibi bu iki şiirde *Sehend* ve *Şehriyar* ictimâî, siyasî düşüncelerini, millî arzu ve hasretlerini dile getirmişlerdir.

Sehend, millî duygularını daha açık ve basit bir şekilde ifade etmiş, İran'da kopacak fırtınayı bütün benliği ile 1967'lerde hissetmiş ayrıca çok açık bir şekilde de ifade etmekten kaçınmamıştır. Ümidlidir. Fakat ne yazık ki, tam ihtilal sırasında arzu ettiği günleri görmeden vefat etmiştir. Böylece ihtilalden beklenenlerin gerçekleşmediğini de görememiştir.

Şehriyar, millî mes'eleler hakkındaki düşüncelerini daha başka şiirlerinde de -hatta daha açık bir şekilde- ifade etmiştir. "*Memmed Rahim'e mektub*"unda ayrılıktan, zulm altında yaşamaktan şikâyet ederken, Azerîlerin karagünlü olmalarında kendilerinin de suçu olduğunu kabul etmiştir: İkiye bölünmüşler, büyük bir kısım zulmden yana olmuştur! Üstelik düşman da din kardeşidir? *Şehriyar* kimden şikâyetçi olsun?

Azerbaycan'ın İran için tarihin hemen her zamanında çeşitli sıkıntılara katlandığı, kendini İran'ın kurtulması için feda ettiği, *Şehriyar*'ın bir çok şiirinde defalarca dile getirilmiştir. Farslar Azerî Türkleri'nin bu fedekârlıklarını takdir etmedikleri, anlamadıkları gibi bir de onları aşağılamışlardır. Farsça şiirlerinden "*Tahrân ve Tahrânlı*" adlı manzumede, Azerbaycanlı bir askerın dilinden Tahrânlılara bu yolda sitemlerde bulunulur: "Azerbaycan yiğitlerine eşşek Türk (Türk-i her) dedin! ...Kendi hatalarını eksikliklerini görmedin! ...Kafkaslılar beni kardeş bildiler, Türkiye'ye gittiğimde vâh ne kadar hürmet ve saygı gördüm! Tahrân'a geldim düşmanlardan beni ayırd etmedin!" şeklinde Farsların boş övünmeleri, akılsızlıkları sert bir şekilde tenkid edilir.

Sehendim'de de şiirin sonunda *Şehriyar* dinî motiflere müracaat eder. Kendisinin dindar bir insan olduğunu da biliyoruz. Bu son kısımda Hz. Ali'nin soyundan geldiğini, cediti gibi karanlıktaki insanlara ışığı, kurtuluşu gösterdiğini, manevî kudrete sahip ol-

duğunu ifade eder. Bu onun samimî inancıdır. Bunun için de *Sehend*'e endişelenmemesini tavsiye eder.

Şehriyar, dinî düşüncelerinden ayrı düşünülemez. Onun için de Farslardan ne kadar şikâyetçi olursa olsun, Azerbaycan'ın istiklalinden ne kadar samimiyetle söz ederse etkin, onun millet anlayışının içinde dinî hususiyetler daima vardır ve bu noktada *Sehend*'den ayrılır. *Sehend*'te batılı anlamda bir milliyetçilik hissi vardır. Buna rağmen *Şehriyar* bir çok yerde de Türklüğü ile iftihar ettiğini, Türk dilini üstün tuttuğunu ifade etmiştir. Bütün şiirleri, düşünceleri ile *Şehriyar* İran Azerî Türklüğünün millî şuurunun oluşması için çok büyük hizmetler görmüştür. Kendine has düşünceleri olması, inançlarının bulunması onun bu yoldaki hizmetlerini küçültmez ve değersiz kılmaz. O her zaman halkının gönlünde, dilinde olacaktır.

5. MİKAYIL MÜŞFİK*

(Haziran 1908-12 Mart 1939)

Doğumunun 70. Yılı Münasebetiyle

M. Müşfik, 1920'lerden sonraki Sovyet devrinde Azerbaycan'da adını duyuran, eserler veren genç kuşağın en yetenekli şairlerinden biri idi. Bu kuşağın san'atçıları eski ile yeni arasında bocalıyor; kendilerine şekil ve ruh bakımından da bir yenilik arıyorlardı. Birçok şair bu işi başaramadı; unutuldu gitti. *Müşfik*, yeni yolda başarıya ulaşan *Resul Rıza*, *Samed Vurgun*, *Süleyman Rüstem...* gibi ilk şairlerin arasındaydı. Çok genç yaşta siyasî hayatın kurbanı olması; şairlik gücünün doruğuna varmasını, tam manasıyla mükemmel manzumeler yazmasını önledi. Öldürülmese idi çok daha güzel ve kuvvetli şiirler yazabilecekti. 31 yaşında hayata, şiire veda etmek istedadlı, coşkun ruhlu bir şair için ne kadar büyük bir talihsizliktir!

Bugünlerde Azerbaycan'da *Müşfik* için ama toplantıları, şiir geceleri yapılmakta, gazete ve mecmualarda şair hakkında çeşitli yazılar, incelemeler yayınlandığı gibi eserlerinden bazıları da neşredilmektedir.

Biz de 70. doğum yıl dönümünde *Müşfik*'i kısaca okuyuculara ve edebî muhitimize tanıtmayı ve manzumelerinden örnekler sunmayı bir vazife saydık.

∴

Müşfik, Bakû'ya hakim bir tepe üzerindeki Tezepir mahallesinde doğdu. Babası, Mirza Abdulkadir İsmailzade de şairdi. Annesi Züleyha Hanım ev kadınıydı. 5 kardeştiler. Annesi, daha 25 yaşında genç bir kadinken vefat edince küçücük yaşında öksüz kaldı. Azerbaycan'ın tanınmış muallimlerinden olan babası "süd emer körpeyi" Hızı köyündeki Safiye adlı bir süt annesine bıraktı. Bu kadın 2 yıl *Müşfik*'e baktı. Bu arada babası tekrar evlenince *Müşfik*'i Bakû'ya getirdiler. Çok geçmeden babası da vefat etti (1914). 6 yaşındaki *Müşfik*, taşçılık yapan amcasının himayesi altında yaşamaya başladı. Kardeşleriyle birlikte hayli sıkıntılı günler geçirdi, bir ara caddelerde sigara satıcılığı yapmaya mecbur oldu.

Çocukluk yıllarında anne annesi Gızgayıt Hanım'ın *Müşfik* üzerinde müsbet tesiri olmuştur. Ninesi, halk masallarını, atasözlerini, manileri, ninnileri torununa yeri gel-

* *Türk Edebiyatı* dergisinde (Mart 1979, Sayı: 65, s. 13-16, Sayı: 66, s.17, Sayı: 68, s.21, Ocak 1980 Sayı: 76, s. 19, Sayı: 82, s. 44-45) yayınlanmıştır. Yeniden gözden geçirilerek ilâvelerde bulunulmuştur.

dikce büyük bir heyecan ve tatlı bir dille anlatıyordu. Böylece *Müşfik*'in dünyası halk edebiyatı ve halk ruhuyla doluyordu. Daha sonra bu tesirle *Kendli ve Yılan*, *Şengül*, *Şüngül*, *Mengül* gibi manzum hikâyeleri yazdı.

1915'te 7 yaşında iken Rus-Tatar (Azerî) mektebine kaydolarak 1920'de ilktahsilini tamamladı. Okuyup öğrenmeye karşı büyük bir hevesi vardı. Keskin zekâsı ve kuvvetli hafızası ile çevresinin dikkatini çekiyordu. Şiire karşı büyük bir sevgisi vardı; kolaylıkla ezberliyor, çok güzel okuyordu.

1920'den sonra ortaya çıkan Sovyet idaresi devrinde önce "Darümuallimin"de daha sonra da "12 Numaralı İkidereceli Mekteb"te okuyarak 1927'de öğretmen oldu.

Talebeliği sırasında, 1925'ten itibaren şiir yazmağı başladı. Bu sıralarda *Genc İşçi*, *Yeni yol*, *Komunist* gibi gazetelerde *İnkılab ve Medeniyet* dergisinde şiirleri çıktı. İlk şiiri 1926 yılında *Genc İşçi*'de yayınlanan *Birgün*'dür. 1927 den sonra edebî faaliyetleri artar, birçok şiiri basılır.

1927-28 ders yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Dil ve Edebiyyat Bölümü'ne kaydolur. Azerî edebiyatı ile, bilhassa klasik Azerî şiiri ile yakından ilgilenir; bu sahada bilgisini artırır.

1930'da ilk şiir kitabı *Külekler* (rüzgârlar) çıkar. Bu kitapta iki de manzum tercüme bulunmaktadır.

1931'de yüksek tahsilini tamamlayıp edebiyat muallimi olur. Muallimlik hayatı başarılıdır. 1932 yılında *Günün Sesleri*, *Vuruşmalar*, *Pambık*, *Bir May*, *Buruglar Arasında* adlı kitapları yayınlandı. Bunları 1934'te *Şiirler*, *Şengül Şüngül Mengül* ve 1935 yılında da *Kaya*, *Kendli ve Yılan* adlı eserleri takip etti. Çoşkun bir yaratıcılık ruhuna sahipti. Devamlı yazıyordu; 1930-35 yılları arasında 10 kitabı neşredilmişti.

1936'da düzenlenmiş olan *Yedi Yahşı Eser* yarışmasında *Seher* adlı manzumesi ile 74 edebî eser arasından ikinciliği kazanan 7 şairden biri oldu. Birincilik hiç kimseye verilmemişti. Bu yarışmadaki başarısı şöhretini oldukça büyüüttü. 1936'dan sonra *Sındırılmış Saz*, *Azadlık Dastanı* gibi manzum hikâye(poéma)ler ve birçok şiiri yayınlandı. 1925-37 arası en verimli devresidir. Bu yıllarda edebî tercüme de yapmıştır.

Müşfik çok kuvvetli hafızaya sahip çoşkun yaratılışlı, derin düşünceli, hassas ruhlu bir insandı. Hafızasında yüzlerce şiir bulunduğu birçok kimse tarafından beyan edilmiştir.

1937 yılında *Çağlayan* adını verdiği bir mecmuaya seçtiği şiirlerini ve poemalarını toplamıştı. Bu kitabı yayınlamak kismet olmadı. Stalin devrindeki bir temizleme hareketinin kurbanı oldu. "*Şahsiyete Perestiş*" devrinin mazlumlarından biri olduğu için son zamanlarda itibarı iade edildi, eserleri yeniden basılmağa başlandı.

1920 ve sonraki yıllar Azerbaycan'da siyasî ve edebî çekişmelerin, tezdaların ön planda olduğu bir geçiş dönemidir. *Müşfik*, bir vatansever olarak yurdunun kalkınması, halkının saadete kavuşması uğrunda san'atını vasıta olarak kullanmak istemiştir.

Küçük yaşında anne ve baba sevgisinden yoksun olarak büyümesi *Müşfik*'te anne ve aile sevgisine sonuna kadar açık bir ahlakî vasıf kazandırmıştı. Şiirlerinde anne sev-

gisinden, aile saadetinden, ailenin mukaddesliğinden, anne ve babanın vazifelerinden, çocuk terbiyesinden sık sık bahsedildiğini görürüz.

Nikbin şairdir; hiçbir zorluk karşısında yılmaz, zulmden, esaretten nefret eder, gençlere vatan, millet yolunda yorulmadan çalışmayı tavsiye eder, yol gösterir.

Şiirlerini daha çok hece vezniyle yazdı. Aruzla ve serbest usullerle yazdığı şiirler de vardır. Hecenin en çok 11'li kalıbını tercih etmiştir. Bu kalıbın da 6-5 duraklı şeklini çok kullanmıştır. 12 heceli şiirler de yazmış, bu yeni usulde de başarılı olmuştur. Bazı şiirlerinde de hece veznindeki durakları bölüp mısraları kırarak yeni ifade şekilleri ve ahenk yolları aramıştır. Buna, hâlen Azerî şiirinde sık sık rastlanmaktadır. Şiirleri şekil bakımından zengindir. Kendinden sonraki şairlere yol göstermiş, örnek olmuştur.

Dili, İstanbul Türkçesi'ne yakındır. Bu da o devirki Azerî şiiri için yadırganacak bir husus değildir: *H. Cavid, A. Cevad* ve daha başka birçok sanatçı o zaman İstanbul Türkçesi'ni kullanıyorlar; mekteplerde Türkiye edebiyatından orijinal metinler okutuluyordu.

Müşfik'in eserlerini Bakû'da toplu olarak 3 ciltte yayımlayan değerli araştırmacı *Gülhüseyn Hüseyoğlu*, şairimiz hakkında en değerli çalışmaları yapan Azerî münekkit ve tetkikatçılarının başında gelir. Tanıtma yazımızı hazırlarken bu zâtin eserlerinden yararlandık.

Müşfik'in 60. doğum yıldönümü de Azerbaycan'da kutlanılmış bu sırada heykeltraş *Münevver Rızayev*'in yapmış olduğu *Müşfik* heykeli Bakû'daki "İnşaatçılar" caddesi ile "Sovet" caddesinin kesiştiği köşeye yerleştirilmiştir. 1968'deki jübilenin başkanlığına şair *Resul Rıza*, yapmıştı. Bu yılının başkanı da şair *Süleyman Rustem*'dir.

1920'lerde Azerbaycan'da kurmuş oldukları düzenden henüz emin olmayan Ruslar, daha çok siyasî ve ekonomik hayatı değiştirmeye önem verdiler. Azerbaycan Türklerinin kültürel hayatına, ahlakî ve manevî değerlerine 1930'lardan sonra daha açık ve sert bir şekilde karşı çıkmaya başladılar. "Sovyet insanı", "beynelmile değerler" adı altında Ruslaştırma siyaseti bu yıllarda yoğunluk kazandı. Değiştirilen veya değiştirilmek istenen, "burjuva" kültürü kalıntısı olarak hor görülen, değerlerin başında millî musiki de bulunuyordu. Sovyet hükûmeti klasik Azerî müziğini iptidaî, feodalite devri kalıntısı olduğu ithamlarıyla yasakladı.

O dönemin tanınmış şairleri *Hüseyn Cavid, Ahmet Cevad, Cafer Cabbarlı, Mikayıl Müşfik* ve daha nice Azerî aydını, açık gizli bu Rus-komünist siyasetini tenkit etmekten çekinmediler, akibetleri "mabhes, darağacı" olsa da.

Millî musikinin aşağılanması, bu musikinin sembolü hâline gelmiş bulunan "tar"ın yasaklanması karşısında *Müşfik*'in sesi halkın duygularına, isyanına tercüman olarak yükseldi: *Oku tar!*

Müşfik'in bu şiirini ve diğerlerini, o dönem Azerî şiiri hakkında bir fikir vermesi amacıyla okuyucularımıza sunuyoruz.

TAR*

Oku, tar, oku, tar!...
 Sesinden en lâtif şiirler dinleyim.
 Oku, tar, bir kadar!...
 Neğmeni su gibi alışan¹ ruhuma çileyim.
 Oku, tar!
 Seni kimi unutar?
 Ey geniş kütlenin acısı, şerbeti,
 Alevli sanatı!

Gözleri kıbleye açılan hasarlı binalar
 Dinlenmiş ezelden sesini.
 Papaklı atalar, çadralı² analar
 Ötürümüş sayende göğsünü.³
 Düşmüşler gâh şirin, gâh acı toruna,⁴
 Sevine sevine, koruna koruna.

Çarparak çargâhın duvardan duvara
 Yolçunu yolundan eylemiş avara.
 Çalkanmış dereler, tepeler,
 Ses vermiş sesine lepeler,⁵
 Oku, tar, fikrimde uyansın
 Bahar'ın, Seyid'in⁶ gazeli;
 Oku, tar, ruhlansın
 Şirvan'ın, Gence'nin mibrihan güzeli!
 Damağdan düşenler,⁷
 Yüreği şişenler,
 İlbahar seyrine çıkmayan,
 Özünü dağların döşüne yıkmayan
 Sinesi dağlılar,
 Vefasız bir aşkın dağınık zülfüne bağlılar,
 Dahilin olmuşlar,⁸
 Kapında teselli bulmuşlar.
 Zilin⁹ var, vasatın, bemin¹⁰ var;
 Senin de kuşların deminden ayrılan
 Biz özge demin var.

* *Müşfik* Türkiye Türkçesi'ne çok yakın bir dil kullanıldığı için özel fonetik işaretler kullanılmasına lüzum görülmemiştir.

1- Tutuşup yanan 2- Çarşafı 3- Göğsünü ötürtem: Göğüs geçirmek 4- Tuzağına 5- Dalgalar 6- Bahar, Seyid tanımış gazel şairleri 7- Damağdan düşmek: Keyfsiz olmak 8- (Senin) "dünyana girmişler, havana girmişler" 9- Yüksek sesin 10- Pes, alçak sesin

Seni de avara eylemiş
Dağınık telli bir "zerefşan".
Onunçün segâhın danışır.
Perişan, perişan.

Sesini dinlemiş
Şahların, hanların sarayı;
Seninle birlikte inlemiş
Esirler alayı
Ba'zen de simlerin gamları ovutar,
Olardın onların sırdaşı
Sen ey tar!...
Gülleri emekçi parmaklar kanından
Renk alan halçalar,¹¹
Halçalar üstünde uzanmış
Dudağı goncalar,
"-Hey, saki, medet kıl soğudu şarabın,
İncitme gönlünü bu hane-harabın!"
Söyleyen tok sözlü şairler,
Hevesten doymayan aç gözlü şairler:
Nedimler, Vakıflar,¹²
Gözellik sırrına vâkıflar
Hep seni dinlemiş;
Okumuş, inlemiş.
Şimdi de bizimçin oku, tar!
Seni kim unutar?

Sen kullak etmedin mescide, ahunda,¹³
Çalışdın hayatı sevmeğin uğrunda.
Çokları yüzüne durdular,¹⁴
Gönlünü kırdılar.
Ne deyim o yekebaşlara?!¹⁵
Çaldılar ruhunu daşlara.
Üstünden biri kara yel gibi estiler,
Sesini kestiler.
Taşlandı çekenler nazını,
Böylece gırdılar âşğın sazını.
Sen halka "gül!" dedin.
"Ey gussa, öl!" dedin.

11- Hañlar 12- Vakıf: XVIII. yüzyılda yaşamış bir Azeri şairi 13- Ahund: Şii din adamı, molla 14- İtaat etmediler, sana karşı çıktılar 15- Koca kafalılara

Başladı mescitte mersiye.
 Sarıklı çıkınca erseye¹⁶
 Gussamız ölmedi,
 Halkımız gülmedi.
 Ağladık daima, ağladık,
 Ey kadîm aşına, ağladık,
 Oku, tar! Deyişdi zamana,
 Bak şimdi radyo sesini
 Dağıdır cahana.¹⁷

Ey tarcı, çal, oku!
 Gönlümü al, oku!
 Vur sazı döşüne, ey âşık!
 Kalmamış ne aba, ne kaba, ne sarık.

Oku, tar! Alevli izlerin
 Acaba, nice şuh dilberin
 Yasemen yüzünü pul gibi kızartmış?
 O sarı simlerin lisanı
 Salmaz mı heyrete insanı?

Oku, tar! Ben sende
 İstenen havanı çala da bilerem.
 Ben senden bu günün zevkini
 Ala da bilerem
 Sen bu gün silâhsın elimde,
 Seni ben hangi bir hedefe istesem, çevirebilerem.
 Kalplerde gizlenen geçmişi
 Bir yeni nağmenin eliyle
 Devirebilerem!

Oku, tar!
 Fabrikde, zavodta,¹⁸
 Traktör başında.
 Bu saat karşında
 Ne kadar adam var!
 Utanma, oku, tar!
 Madenli Bakû'mun
 Pamuklu Gence'min,
 İpekli Şeki'min

16- Ortaya çıkınca 17- Cihana yayıyor 18- Fabrikada, imalathanede

Acısı, şerbeti
 Alevli san'atı.
 Oku, tar, oku, tar!...
 Sesinden en latif şiirler dinleyim.
 Oku, tar, bir kadar!...
 Neğmeni su gibi alışan¹⁹ ruhuma çileyim.
 Oku, tar!
 Seni kim unutar?
 Ey geniş kütlemin şiirini, şerbeti,
 Alevli san'atı!...

1933-1934

BAHTİYAR

Sıyrılıp geçmişin bulutlarından,
 Müjdelere getirip büyük yarından,
 Yarıp güneş gibi karanlıkları,
 Söküp şafak gibi dumanlıkları,
 Özünden alışan,¹ özünden yanan,
 Her sabah hamıdan² erken uyanan,
 İş başına koşan ne bahtiyardır!

Yoldaşı sıradan kalırken geri,
 Tutup eteğinden çekip ileri,
 Ona kuvvet veren, ona ruh veren,
 Ona en uğurlu³ bir yol gösteren,
 Hem sevgi besleyen, hem can yandıran,
 Sönük duyguları ışıklandıran,
 Güneşle yarışan ne bahtiyardır!

Budur hayattaki gözellik ancak,
 Kuvvetli yaşamak, canlı yaşamak!
 Maksadım mesleğim, şiarım⁴ budur,
 Hemen⁵ akidedir,⁶ hemen duygudur,
 Gelecek günlere meni sesleyen,
 Bir büyük yarına emel besleyen
 Çarpışan, vuruşan ne bahtiyardır!

19- Tutuşup yanan

1- Kendiliğinden tutuşup yanan 2- Herkesten 3- Başarılı, hayırlı 4- Hayat görüşüm 5- İşte bu 6- İnanç

Günlerim geçmeyir⁷ ancak emekle,
 Hayalim gökleri seyr eylemekle,
 Buludlar ömrümün kârvânı olur;
 Fikrim o kârvânın sarvanı⁸ olur.
 Sanıram ulduzlar hem-vatanımdır,⁹
 Demek, yer de benim, gök de benimdir,
 Huzurumla¹⁰ cihan ne bahtiyardır!

Bana ilham verir o yeşil çemen,
 Üstüme kuşbaşı yağın yasamen,
 Demek sevimidir bahar da, kış da,
 Bir yenilik duyup ben her bakışta
 Sevirem değişen, dönen varlığı.
 Bugünün, yarının, bahtiyarlığı
 Sevdasıyla çoşan ne bahtiyardır!
 Ömrümün bin türlü cilvesi vardır,
 Gönlümün gökleri damar damardır,
 O ba'zan ağlasa, belki de hakdır,
 Hayat hem gülmektir, hem ağlamaktır,
 Lâkin daha hoştur döğüş¹¹ çağları,
 Hayat dedikleri yüce dağları,
 Duman gibi aşan ne bahtiyardır!

Hayattan doymayan, işden doymayan,
 Efsane sözlere mehel koymayan,¹²
 Gönlünü, gözünü verip işine,
 Bakıp, hayatının yükseliğine,
 Halk ile titreyen, halk ile gülen,
 Vatançün yaşayan, vatançün ölen
 Samimi bir insan ne bahtiyardır!

1935

7- Geçmiyor 8- Kervan başı 9- Vatandaşlarımdır 10- Benim var olamamla, bulunmamla 11- Savaş, mücadele 12- Aldırış etmeyen, önem vermeyen

HAYAT SEVGİSİ

Ah, men günden güne bu güzelleşen
Işıklı dünyadan nece el çekim?¹
Bu yerle çarpışan, gökle elleşen²
Dosttan, aşınadan nece el çekim?³

Dönme bir şabneme yaz seherinde,
Gönül, güneş gibi parla yerinde!
Göklerin laciverd eteklerinde
Giden⁴ bu kavgadan nice el çekim?

Bakınız, tan yeri sökülmüş gibi,
Dostlar bir cebheye tökülmüş gibi,
Uzaktan uzağa ham gümüş gibi
Ağaran sahradan nece el çekim?

Tabiat varlıdır, tabiat hasis,
İşletirken onu, sen ey mühendis.
Ben de kart taşlara verdiğim bu his,
Bu ince manadan nece el çekim?

Bir yanda tarlanlar, dumanlı dağlar,
Bir yanda keklikler, ayna bulaklar,⁵
Bir yanda bülbüller, çiçekli bağlar,
Men bu tamaşadan nece el çekim?

Hayat dedikleri bu keşmekeşten,
Kalbimde, kanında yanan ateşten,
Gecedен, gündüzden, aydan, güneşten,
Bu engin fezadan nece el çekim?

Karşımda dalgalı derin bir umman,
Ummanı sarsıtır⁶ bir acı tufan,
Beyaz köpükleri bir çiçek yapan,
Şiirden, hülyadan nece el çekim?

Yıldızlar fikrimin çırağbağınıdır,⁷
Bulut hayalimin karıvanıdır,⁸
Sema ki, hissimin aşıyanıdır,⁹
Böyle bir semadan nece el çekim?

1- Nasıl vazgeçeyim ? 4- Sürüp giden, devam eden 5- Parlak ayna gibi pınarlar 6- Sarsıtıyor 7- Aydınlatıcısı, ısış vericisi 8- Kervanıdır 9- Yuvasıdır

Mihriban sevgilim karşımda durdu,
Yine şairliğim başıma vurdu,
Benden mecnun gönül merakla sordu.
Bu saçı leyladan nece el çekim?

Hazan¹⁰ acısına edip tahammül,
Gülüm gölgesinde ötende bülbül.
Hayat, hayat! diye çırpınır gönül,
Gönülden, sevdadan nece el çekin?

Sen aldın aşını yeni hislerinden,
Ey cavan¹¹ kalemim, düşme beherden¹²
A dostlar, söyleyin, ben bu hünerden,
Bu tab'-ı valadan¹³ nece el çekim?

1935

KOŞMA

Kadın gözlerinin oynak hayali
Dönüyor karşımda yine cin gibi.
Baktıkça ruhumun kaynar melali
Senin kakkahalı sevincin gibi

Senden asrın gibi şafak uzakmış,
Ruhuna zulmetin selleri akmış,
Laçın¹ gözlerinden odur ki,² sarkmış,
Yüreğim bir yavru gövercin gibi.

Avcılık asrı mı asrın, ey kadın ?!
Söyle evladısın hangi sayyadın?³
Sen gözlerinle mi yoksa avladın
Gövercin kalbimi, bir laçın gibi

1929

10- Sonbahar(ın) 11- Civan, genç 12- Verimliliğini kaybetme 13- Yüce ilhamdan
1- Doğan, atmaca, "avcı" 2- Ondan dolayıdır ki, işte bak 3- Avcının

KÜLEKLER¹

Her seher,² her akşam, her akşam, her seher
 Çok zaman serseri külekler bihaber³
 Bir yakın dost kimi kapımı döğerler.
 Külekler, külekler, bestekâr külekler,
 Dünyanı⁴ dolaşan bahtiyar külekler!

Ba'zınız korkulu, ba'zınız korkusuz,
 Ba'zınız duygulu, ba'zınız duygusuz,
 Ba'zınız uykulu, ba'zınız duygusuz,
 Külekler, külekler, ey serin külekler,
 Siz de var kokusu her yerin, külekler!

Ey çılgın külekler, neş'eniz taşarken,
 Bağların şehinden⁵ mey⁶ sorup⁷ çoşarken,
 Nalkıran dağları atlayıp aşarken,
 Beni da alınız, uçayım dağlara,
 Gönlümde ne varsa, açayım dağlara!

Gûrlayın,⁸ ilhamın, san'atın gûrlasın!
 Fırtınam, kasırgam, kudretim gûrlasın!
 Şimşeğim parlсын, zulmetim gûrlasın!
 Ey beni serazad besleyen külekler,
 Bir dağın başından sesleyen külekler!

1929

1- Rüzgarlar 2- Sabah 3- Habersiz 4- Dünyayı 5- Kırağısından 6- Şarap 7- Sorup; emip 8- Gürle-
 yin, Gürlemek: Rüzgarın çıkardığı ses

TOPRAK

Her şeyin anası, kaynağı sensin!
Senin varlığına ölüm yitim yok.
Sen bütün bütüne ruhsun, bedensin,
Güzel toprak, sana çok borçluyum, çok!

Bu kardeşim ağaç, bu dal, bu yaprak,
Hepsini canlatan senin şirendir.¹
İnsan da, ey koca, ey köhne² toprak,
Seni her adımda değiştirendir!

Sen ve ben bir ruhuz iki kalıpta,
Kara toprak, seni yerden alıp da
Göklere kaldıran emellerimdir!

Sana kuvvet veren, sana ruh veren,
Çorak çölleri³ çiçeklendiren
Benim şen emeğim, alın terimdir!

1936

1- Cevherindir 2- Eski 3- Bozkırlarını

6. RESUL RIZA'DAN ŞİİRLER*

Türkiye'de İran-İrak arasındaki harp, askerî, siyasî bir haber olarak hemen bütün matbuatta yer aldı. Fakat henüz bu mevzuun edebiyatımıza aksettiğini görmüyoruz. Her iki devletin ordusunda Türklerin de yer alması, bu harbin Türklük için bir başka mana da kazanmasına sebep olmuştur. Bir manada kırıanın da bir kısmı bizdendir, kırılanın da. Dökülen kardeş kanıdır, Türk kanıdır, aynı zamanda!

İran-İrak harbi bu açıdan Türk edebiyatında elbette ki, bir yer tutacaktı. Görüyoruz ki bu manasız harp, Kuzey Azerbaycan edebiyatında bizden önce yer aldı. Şiirlerini aşağıda sunduğumuz *Resul Rıza* Kerküğün, bombalanmasına yandığı kadar, Tebriz'in harap olmasına da yanıp yakılmıştır. Şair dökülen kanın kardeş kanı olduğunu şu mısra'larda belirtmiştir:

*Birbirinin genimi (düşmanı)
İki insan gardaşdı!*

Resul Rıza (doğ. 1910) günümüz Azerî şairlerinin en meşhurlarından biridir. Orijinal üsluba sahip bir sanatçıdır. Serbest şiir nev'inde yeni bir çığır açmış, bu tarzın en büyük temsilcisi olmuştur.

Bu şair, Bağdad-Kerkük civarını bir ara ziyaret etmiş, intibalarını güzel şiirlerde, yazılarda dile getirmiştir.

Burada sunduğumuz şiirleri, son harp dolayısıyla Kerkük Türklerine hasredilmiş, onların millî şiir nev'i olan mani (hoirat) tarzında yazılmışlardır.

* Töre dergisinde (Ankara, Ağustos 1981) yayınlanmıştır.

YARALI KERKÜK'ÜN BUGÜNLÜ HOYRAT VE MANİLERİ*

Bir yanım Mosul'dur,
 Bir yanım Erbil.
 Behtime yazıldı
 Bu gara nisgil.¹
 Çekdiyim ağırlı
 İller² içinde
 Ne bed³ geldi ganlı,
 Gadalı⁴ bu il.

Ay güneyler guzeyler,
 Derdim, odu⁵ buz éyler.
 Geldi ağır günlerim,
 Bir derdimi yüz éyler.

Bağdad'dan kârvan gelir,
 Derdli, perişan gelir.
 Kimler gurban kesilip
 Sularım al gan gelir.

Mosul'un yolu daşdı,
 Yollar gana bulaşdı,
 Bir birinin genimi⁶
 İki insan: gardaşdı.

Kerkük üstü dumandı
 Kerkük oda galandı,⁷
 Kerbela musibeti
 Buna bahsan⁸ yalandı.

Erbile.
 Yangın düşdü Erbil'e,
 Höcceti kesmek⁹ olmaz
 Dava dalaş,¹⁰ herb¹¹ ile.
 Erbile.
 Kârvan gider Erbil'e
 Sırrını éle sahl¹²
 Ne gardaş, ne er¹³ bile

* Bu şiirler, Bakû'da *Azerbaycan Gençleri* adlı gazetenin 25 Dekabr (Aralık) 1980 tarihli 154(9446). sayısında yayınlanmıştır. Bu gazetedeği şekliyle aynen neşrediyoruz.

1- Hasret, ayrılık derdi 2- Yıllar 3- Uğursuz, kötü 4- Belalı 5- Ateşi 6- Düşmanı 7- Oda galanmaq: Ateşe verilmek 8- Baksan: "göre" 9- Höccet: Münakaşa, çekişme. Höcceti kesmek: Anlaşmazlığı önlemek, münakaşayı halletmek. 10- Kavga döğüş 11- Harp 12- Öyle sakla, gizlet 13- Koca

Denize.
Dolu düşdü denize
Namerd elin gurusun,
Néce¹⁴ gıydın Tebriz'e?!

Dereler.
Yastı çuhur dereler
Bağ salmadın ki vadlar¹⁵
Méyveni dereler?

Bu dağlar.
Bu dereler, bu dağlar
Kime néylemişdiler
Sındırılmış¹⁶ budağlar¹⁷

Ay buluddan göründü,
Yéne¹⁸ gizlener indi.¹⁹
Göyden bir demir düşdü
Bütün Kerkük diskindi.²⁰

Terlan²¹ uçdu, sar²² geldi,
Dolu kesdi, gar geldi.
Éyvana gölge düşdü,
Dédim yağılar geldi.

Bağdat gızı²³ gümüştü,
Bağda'da yangı düşdü.
Béle gara günleri
Bağdad haçag²⁴ görmüşdü?

Atlarım
İlhı²⁵ ilhı atlarım.
Bir çetin güne düşdüm,
Ağladı hoyratlarım.

Éyvandan,
Gün çekidi éyvandın.
Ağla, gözlerim ağla!
Ayrıldın çoh cavandan.²⁶

Külek²⁷ esdi güneyden
Bir nâle gopdu néyden.
Alov²⁸ yağdı, köz yağdı
Géce, ulduzlu göğden.

Kerküğün baş galası,
Dıvarı daş galası,
Ölü ana yanında,
Tökür gan yaş balası.

Gara yéller esende.
Élin²⁹ derdi var sende.
Yéddi gurban keserem
Bu davalar kesende.³⁰

Ay battı gün doğanda
Nur zülmeti³¹ boğanda
Kim görmüşdü buluddan
Ölüm daşa yağanda.

Tufan gopdu guzeyden.
Gara buludlu göyden.
Bir od³² düşdü Kerküğe
Nâla galhdı³³ yüz évden

Göyde ıldırım³⁴ çahar³⁵
Derelerden sél ahar
Çoh sürmez bu garanlıg;
Seher olar, gün çihar.

14- Nasıl 15- Yabancılar 16- Kırılmış 17- Dallar 18- Yine 19- Şimdi 20- İrkildi, korkuyla sızradı
21- Şahin: avcı bir kuş 22- Efsanevî uğursuz bir kuş 23- Altın 24- Ne zaman 25- At sürüsü, yıldı 26-
Gençden 27- Rüzgâr 28- Alev, ateş 29- Halkın, milletin 30- Kavgalar, mücadeleler bitince 31- Ka-
ranlıgı 32- Ateş 33- Feryat yükseldi 34- Yıldırım 35- Çakar

AĞLAMA GÜZEL AĞLAMA

Göyün üzü³⁶ bulud bulud,
 Göye dırman³⁷, yağışdan tut.
 Bir güman³⁸ var, bir de umud³⁹
 Ağlama güzel, ağlama

Hicran derdi yaman olur
 Yollar çiskin,⁴⁰ duman⁴¹ olur.
 Her derde bir güman olur.
 Ağlama güzel, ağlama

Durna kéçir gatar gatar,
 Gelir uzag gaktırılar.
 Her gécenin gündüzü var
 Ağlama güzel ağlama!

Kerkük üstü duman oldu,
 Abad évler viran oldu.
 Aydın⁴² hava boran oldu,
 Ağlama güzel ağlama!

Yéle vérme imanını⁴³
 Könlündeki gümanını!
 Pozsalar⁴⁴ da sehmanını,⁴⁵
 Ağlama güzel, ağlama!

Göy üzünde şimşek çahdı
 Erbilden od alov galhdı⁴⁶
 Kimler yazdı béle bahtı
 Ağlama güzel, ağlama

Yandı Dede Gürgür,⁴⁷ Mosul,
 Oda girdi bütün sağ, sol
 Gurban gétdi néce⁴⁸ oğul,
 Ağlama güzel, ağlama

Ağlayan çoh, gülen hanı?
 Göz yaşını silen hanı?
 Metem tutanda dünyanı⁴⁹
 Ağlama, güzel ağlama!

36- Yüzü 37- Tırman, çık 38- Şüpheyele karışık ümit 39- Ümid 40- Kesif sis 41- Sis, duman 42- Açık 43- İnancını, ümidini 44- Bozsalar da 45- Dirlik, düzenliğini 46- yükseldi 47- Kerkük civarında petrol kuyularıyla ünlü bir yer adı 48- Ne kadar 49- Dünyayı

7. "İKİ SEVEN YÜREĞİN BİR AŞKI VARDI ANCAK"*

Doğumunun 72. Yılında Nigâr Hanım'ı Anarken

Azerbaycan'ın çağdaş kadın şairleri arasında bulunan *Nigâr Refibeyli* (1913-1981), bir çok Azerî şairi gibi Türkiye'de lâyikeyle tanınmayan değerli sanatçılardan biridir.

Nigâr Hanım, Azerbaycan'ın tanınmış, asil ailelerinden birinin kızı olarak dünyaya gelmiş, kültürlü, aydın bir muhitte yetişmiş, çocukluk çağlarından itibaren Rusçayı mükemmel derecede öğrenmiş, bu dil aracılığı ile başta Batı Avrupa olmak üzere dünya edebiyatını tanımak imkânına kavuşmuştur.

Azerbaycan'ın bu kadın şairinden bahsederken eşi şair *Resul Rıza*'dan ve yazar oğlu *Anar*'dan da söz etmemek imkânsızdır. Zira bu san'atçı aile bir çoklarına örnek olacak büyük ahlakî faziletlere sahiptir. Ailenin san'atçı şahsiyetlerinin üstün başarılarında, birbirlerine karşı gösterdikleri anlayış ve fedakârlığın, kuvvetli dayanışmanın da önemli rolü olmuştur.

Resul Rıza, Azerbaycan'ın modern şiirinde büyük çığır açmış, serbest şiirin -aslında çağdaş şiirin- bayraktarlığını yapmış ve en büyük temsilcisi olmuştur. *R. Rıza*'nın edebî, kültürel faaliyetlerinde zirvelere ulaşmasında eşi *Nigâr Hanım*'ın da büyük payı vardır. Bu iki çift, hayatları boyunca birbirlerine destek olmuşlar, bu hâllerleriyle de halkın takdirini kazanmışlardır. Karı-koca bu iki şairin şüphesiz ki en büyük eserlerinden biri de yetişmesinde hiç bir fedakârlığı esergemedikleri, günümüzün en tanınmış yazarları arasında yer almış olan oğulları *Anar*'dır.

Çok kısa bir süre içinde peş peşe (yüz gün içerisinde) baba ve annesini kaybeden *Anar*, büyük ruhî sarsıntı geçirmiş ebeveyni hakkında, düşüncelerini, hislerini, hatıralarını dile getiren "*Sizsiz*" adlı eserini yazmaktan kendini alıkoyamamıştır. İki kısımdan ibaret bu eser -birinci kısım *R. Rıza*, ikinci kısım *N. Refibeyli* hakkındadır-, modern Azerî edebiyatının en samimî, lirik hatıraları arasında yer almış bulunmaktadır. *Nigâr Hanım*'ın ve *Resul Rıza*'nın bir çok yönlerini bu hatıratında buluyor ve bu yüce insanları daha çok takdir ediyor, seviyoruz. Rahatlıkla söyleyebiliriz ki, *Anar*, baba ve annesini bu eseriyle, edebiyat tarihindeki en gerçek yerlerine oturtmuş bulunmaktadır.

Nigâr Hanım'ı önce edebiyat tarihlerinden, antolojilerdeki şiirlerinden tanıdım. Kendi şiir kitaplarını bulup okudum; yürekte sevdim. Sonunda bir gün -hiç de arzu

* *Kardaş Edebiyatlar* dergisinde (Erzurum, 1985, Sayı: 9, s. 13-18) neşredilmiştir.

edilmeyecek bir ortamda- şahsen tanıma imkânı da buldum: 1981 yılının Mart ayında Bakû'da idim. Hasta şair *Resul Rıza Bey*'in ziyaretine, onun yakın dostu muhterem *Prof. Abbas Zamanof* ile birlikte gitmiştik. Hastahane odasında *Nigâr Hanım*'ı kocasının yanbaşımda bulduk. O zaman *Resul Bey*'in hayatının son günlerini yaşadığı biliniyordu. Fakat kimse bu çiftin birlikte son günlerini yaşadığını bilmiyordu. *Nigâr Hanım* da aslında çok hasta olmasına rağmen eşine bir şey hissettirmemeğe çalışıyordu.

Hastalığın, eriyip tükettiği büyük şair *R. Rıza*'nın sadece vücudu idi. Zihnî faaliyetlerinden, iradesinden, hiç bir şey kaybetmemişti. İyice zayıflamış, avurtları çökmüş, gözleri çukura düşmüştü, fakat gözleri alev alevdi. Temkinli, soğukkanlıydı, vakurdu. Elbette o da artık son günleri olduğunu hissetmiş olmalıydı. Buna rağmen metindi. Ölümün uçurumunda, bilinmezliğin kapısında durmuş bu karı-kocanın birbirine bağlılığı, sevgi ve hürmeti, beni büyülemişti. O hâlde inanılmazdı ki, beş-on gün sonra *Resul Rıza* (1 Nisan 1981'de) üç ay kadar sonra (10 Temmuz 1981'de) da *Nigâr Hanım* hayata veda edecekler. Birbirlerinden hiç ayrılmaz gibi görünüyordular. Nitekim, ikisinin de birbirlerinin ölümlemlerinden haberi olmamış. Ailede hiç kimse *Nigâr Hanım*'a eşinin vefatı haberini vermeye cesaret edememiş ve hiç kimse ölümün ayağındaki *Resul Bey*'e eşi *Nigâr Hanım*'ın da günlerinin sayılı olduğunu bildirememiş.

Nigâr Hanım, bütün hayatı boyunca olduğu gibi, son günlerinde de eşine ihtimam göstermiş, hatta kendi ciddî rahatsızlığını unutarak müşfik bir eş olarak ona hizmet etmişti. *Nigâr Hanım*'ın da hastalığı artık çok ilerlemiş olduğu için bu iki büyük şair birbirlerinden ayırmak zorunda kalmışlar. Böylece son beş-on günlerini birbirlerinin durumundan habersiz geçirmişlerdi. Fakat, *Anar*, anne ve babasının felâketleri karşısında nasıl günler geçirdi? Bunu kendisinden başkası bilmez ve hissedemez!

Nigâr Hanım, engin gönüllü bir şair, büyük ruh asaletine sahip bir insandı. Eşine karşı duyduğu büyük sevgiyi, bir gün onsuz kalabileceği korkusunu bir şiirinde şöyle dile getirmişti:

*Bir sonbahar da düşdü
ömrümün teğviminden,
Ne sene mehebbetim,
ne hesretim azaldı.
Özüm de héç bilmirem
niye bir ömür boyu
Gözüm uzag yollarda;
senin yolunda galdı.
Bir gacaman dağ olsan
seni vurup yıhardım.
Üreyimden en ince
teli néce goparım?
Dünyada güzel de çoh,
güzel ürekler de çoh.
Şirin şirin arzular,*

ince dilekler de çoh.
Bir sen oldun könlümün
yahın dostu hemdemi.
Sen olmasan tutmazdı
belke elim gelemi.
Sen olmasan baharın,
Yazın étri olmazdı.
Sen olmasan bir dünya
Sévinç bile çoh azdı.
Baharın çiçekleri
açıp solmasın sensiz...
Ömrüm sensiz olmasın,
Şé'rim olmasın sensiz.

Nigâr Hanım'ın şiirlerinde asrımızın en büyük korkusu olan nükleer savaş, insanlığın geleceği hakkındaki endişeler, dünyada sürekli barışın sağlanması, insanca bir düzenin yerleşmesi, kardeşçe yaşamak gibi temaların yanında vatan ve millet sevgisi de mühim bir yer tutar:

Men senin torpağından
Boy atmuşam, vetenim...
Dircelmişen, galhmuşam,
Denli sünbül olmuşam.
Éşğini üreyimde
Yaşatmışam, vetenim.
Min neğmeli, min sözlü
Çoşğun könül olmuşam.
Men senden öyremişem
Éşgi de, nifreti de,
İnsana, tebiете
Sonsuz mehebbeti de...
Bir gün sinemde eger
Çırpınmasa bu ürek,
Toprağın altda béle
Senin böyük eşginle
Hemişe döyünecek...

O, bu mevzuları ele alırken, bir yandan da annelik duygularını, endişe ve ümidlerini dile getirir. Böyle şiirlerinde sorumluluğunun şuurundaki münevver bir insanın ümidleriyle, annelik duygularının, heyecanlarının mükemmel bir şekilde kaynaştığını görürüz. Bu bakımdan bilhassa II. Dünya Harbi dolayısıyla yazdığı şiirleri dikkati çeker: Harbin yıkıntıları, acıları, O'nun mısralarında yer eder. İnsanlığın bu en kara günlerinin içinde yaşamış, cepheye gidenlerin de, geride kalanların da hisslerine tercüman olmuş, acılarını paylaşmıştır. Harbin en şiddetli günlerinde bile ümitsiz olmamış, neticenin insanlığın lehinde cereyan edeceği yolundaki inancını kaybetmemiştir.

Ferfî, insanî duyguların terennüm edildiği lirik şiirlerinde, temiz, temiz olduğu kadar mert, dürüst bir aşkla, coşkunlukla karşılaşırız. Eşi için, şair karı-kocanın birbirleri için hissettiklerini, aynı zamanda *Nigâr Hanım*'ın samimî, yüce duygularının özünü bu bir tek mısra kadar hiç bir şey dile getiremez sanıyoruz:

"İki seven üreyin bir eşgi vardı ancak"

Eşi *Resul Rıza*, serbest şiirin Azerbaycandaki en büyük temsilcisi olmasına, dilinde -bizdeki özleştirmeciler gibi- birçok şahsî ifadenin bulunmasına rağmen *Nigâr Hanım*, daha çok hece vezniyle âşik şiiri nazım şekillerine bağlı kalarak, açık, kolay anlaşılır bir halk diliyle şiirler yazmıştır. Bunun yanında tamamen serbest yazılmış manzumeleri de vardır. Şairliği yanında tercüme faaliyeti ile de uğraşmıştır. Bunlar daha çok manzum tercüme şeklidir. Farsça yazmış Azerî şairesi *Mehseti Gencevî* den rubailer, *Genceli Nizamî* den gazeller, Rus şairleri *Puşkin*, *Lermontov* ve daha başka kimselerden bir çok şiiri Azerî Türkçesi'ne kazandırmıştır.

Doğumunun 72. yılında, Azerbaycan'ın şair "ana"sını hürmetle anıyor, bir kaç şiirini sunuyoruz.

GUŞ SESLERİ

Seher müjdesi, a güzel guşlar,
Civ civ édirsiniz ne tezden béle?
Sizi bir élçi mi göndermiş bahar,
Yohsa meftunsunuz étirli¹ güle?

Hele gızarmamış göylerin rengi
Bir heyat sesiyle oyanırsınız.
Yuyunup yuyunup² inci şehlerle
Şefegin³ rengine boyanırsınız.

Herden⁴ çiçekleri séyre dalıram,
Aparır⁵ bir hezin heyalet meni.
Sizin sesinizden ilham alıram,
Herden düşündürür bu heyat meni.

Dünyadan héç zaman⁶ kesilmeyeydi
Gözel, şen neğmeli bu guş sesleri.
Ömrün bağçasında öteydi her an
Ferehli,⁷ neş'eli bu guş sesleri.

1- İturlı: güzel kokulu 2- Yıkayıp yıkayıp 3- Şafağın 4- Bazan, arada bir 5- Alıp götürüyor 6- Hiç bir zaman 7- Ferahlı: iç açıcı

İSTESEM

İstesem
 dağı dağ üste goyaram,
 İstesem
 torpağın derisini soyaram,
 İstesem
 Yér küresinin başında
 tufan olup eserem,
 İstesem
 nesil nesil insanların kökünü
 yér üzünden¹ keserem.
 Gücleyem, amansızam, möhteşemem,
 Sonsuz sévinç, seadetem,
 amansız güsseyem, gemem²...
 Heyallar arhamca sürünür,³
 Dünen⁴ dağ boyda görünen
 Bugün darı boyda görünür...
 Taunu, vebanı⁵ élimin eliyle boğdum,
 Çiçeyi, gara gızdırmanı⁶
 diyar diyar govdu.
 Hiroşima faciesinin şahidiyem,
 Kosmas fatéhlerinin
 elini sıhmışam,
 Yéni âlemler açmışam,
 köhne⁷ dünyanı yıhmışam.
 Atom nefesliyem,
 Azadlığ hevesliyem⁸...
 İngilap sesliyem...
 İyirminci esrem, men,
 Ölümlerin, felâketlerin
 yolunu keserem, men.
 Her sirri, her hikmeti bilmeliyem,⁹
 İnsanın insanla düşmenliyini
 silmeliyem.

1- Yer yüzünden; dünyadan 2- Gamin 3- Arkamdan sürünüyor 4- Dün 5- Vebayı 6- Kara hummayı
 7- Eski 8- Hürriyet arzusunu taşıyorum 9- Bilmeliyim; bilmem gerekir

DÖZE BİLMİREM

Men tanıdığım ve
 tanımadığım adamların
 ağlamağına¹
 döze bilmirem:²

Hesret ağrısına
 ayrılık dağına
 döze bilmirem.

Mehebbetden yaralanmış,
 Yar yoldaşdan aralanmış,
 Dirilerin cergesinden³
 Adı, sanı garalanmış⁴
 Nakâmların⁵ gismetine
 döze bilmirem

Derdine, möhnetine⁶
 döze bilmirem.

Külek esse⁷ budag sınar.⁸
 Ağlayanla ağlayaram,⁹
 Derdlilere canım yanar.
 Başgasının ağrısına
 soyug bahsam,¹⁰

Élim, obam meni gınar.
 Derdli bir gelb ağrısına
 döze bilmirem,

Bu dünyadan vahtsız gédén¹¹
 cavanların¹² yasına
 döze bilmirem.

Hoşbeht ola bilmez¹³ insan
 Yanında derd keder olsa.
 Öz sévinci, seadeti
 Lap¹⁴ bu dünya geder olsa.
 Güneş olsun,
 bahar olsun
 gülsün cahan,¹⁵

Gülsün âlem,
 men olmasan béle,¹⁶
 ne gem¹⁷ ?...

1- Ağlamasına 2- Tahammül edemiyorum 3- Sırasından, "arasından" 4- İsmi, şöhetri karalanmış, "silinmiş" 5- Arzusuna kavuşmamış olanların, "gözii açık gidenlerin" 6- Mihmetine 7- Rüzgâr esse 8- Dal kırılır 9- Ağların 10- "Aldırış etmesem" 11- Vakitsiz giden 12- Gençlerin 13- Mutlu olamaz 14- Tam, tâ 15- Cihan 16- Bile 17- Ne gam

8- RESUL RIZA VE NİGÂR REFİBEYLİNİN ARDINDAN*

Çağdaş Azerî şiirinin önde gelen temsilcilerinden *Resul Rıza* (1910-1 Nisan 1981) ve Azerbaycan'ın tanınmış kadın şairlerinden biri olan eşi *Nigâr Refibeyli* (1913-1981) ardarda vefat ettiler.

Mart ayının ortalarında Bakû'da *Prof. Abbas Zamanof*la birlikte, hastahanedeyken yatmakta olan *Resul Rıza Bey*'in ziyaretine gitmiştik. Kendisi gibi hasta olan hanımı *Nigâr Refibeyli* de yanında idi. Ben bu karı-koca san'atkârların son günleri yaşadıklarını aklımdan bile geçirmiyordum. Fakat, dünya görmüş, ağsaçlı Abbas Bey, hastahanededen çıktıktan sonra bana derin bir keder ve korkuyla "*Resul'dan gorhuram, veziyeti yahşı değil, lâkin Nigâr da epeyce hastadır!*" demişti. Abbas Bey'in korktuğu oldu ve onun ifâdesiyle"...*halkın aklının, şuurunun, felsefesinin, millî varlığının tecessümü olan çağdaş şiirin en yüksek dağ zirvelerinden*" *Resul Rıza* 1 Nisan 1981 de Hakkın rahmetine kavuştu. Ardından çok geçmeden 10 Temmuz 1981 tarihinde de hanımı *Nigâr Refibeyli*, âdeta bu dünyada bir an bile yalnız bırakmadığı eşinin, ahirette de yalnız kalmaması için ardından yetişti.

Azerbaycan halkının gönlünde yer tutmuş bu iki şaire Tanrıdan rahmet dileyerek, bir iki satır ve birkaç şiirle hatıralarını yadetteğe çalışıyoruz.

Resul Rıza, Gökçay'da doğdu. Babası İbrahim Bey, "kend mirzası" idi. Anası Meriyem Hanım ise bedâhетен şiirler söyleyen bir ev kadınıydı. 1924 yılına kadar Gökçay'da yaşadı. İlk tahsilini burada tamamladı. Daha sonra muntazam bir tahsil görerek, muhtelif mekteplerde altı ay-bir yıl okuyup ayrılmıştır. 1931 de Bakû'daki Azerbaycan İlmî Tedkitât Enstitüsü'ne -âli tahsilini tamamlamadığına bakılmaksızın-dışarıdan imtihan vererek girdi ve mezun oldu. Felsefe ihtisası yaptı.

1927 yılında Tiflis'te çıkarılan *Gığılcım* (kıvılcım) adlı topluda (almanak) "*Bugün*" adlı ilk şiiri neşredildi. Bunun hemen arkasından "*Dan Ulduzu*" adlı mecmuada, *Oğul Katili*, *Uhajor* ve *Dilârâ* adlı üç hikâye ve birkaç makale neşrettirdi.

1930 da Bakû'ya gelerek "*Genç İşçi*" gazetesinde tercüman olarak çalışmaya başladı. İlk şiir kitabı 1931 de Bakû'da yayınlandı Bugüne kadar şiir ve nesirlerden ibâret 52 kitabı neşredilmiştir. Tercüme eserlerinin sayısı da 12 civarındadır.

* Türk Edebiyatı dergisinde (İstanbul, Mayıs 1982, Sayı: 103, s. 44-45) neşredilmiştir. Yeni şiirler eklenmiştir.

1952'de 2 ciltlik "*Seçilmiş Eserleri*", 1974 yılında 4 ciltlik "*Seçilmiş Eserleri*" neşredilmiştir. Hâlen 5 ciltlik "*Seçilmiş Eserleri*" serisinin 2 cildi baskıdan çıkmış bulunmaktadır. Şiirleri muhtelif dillere çevrilmiştir. Sovyetler Birliği'ndeki Türk Lehçeleri ve diğer dillerden başka, Avrupa, Asya, Afrika ve Kanada gibi memleketlerde de şiirleri çeşitli mecmualarda yer almış, ayrıca kitap hâlinde yayınlanmıştır.

1950'de "Azerbaycan Dövlət Mükâfâtı"na, 1960'da "Halk Şâiri" fahrî adına, 1980 de ise "Sosyalis Emeği Kahramanı" ünvanına lâyık görülmüştür. Ayrıca üç "Lenin Ordenu" (nişanı) almıştır. Vefâtında, "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" meclisinde me'bûs idi.

Resul Rıza, 1920-30 yılları arasında Azerî şiirinde ortaya çıkan "yenilik" ve buna bağlı olarak görülen "serbest şiir" cereyanı içerisinde kendine mehsus orijinal üslup ve nâzım biçimiyle mühim bir yer tutar. Azerî edebiyatında, serbest şiir; -birçok başarılı örnekleri ortaya çıkmasına rağmen- 1950'lere kadar yerine oturmaz. Bugün bile, serbest şiirde başarıya ulaşan şairler pek fazla değildir.

Serbest şiirde orijinal üslup ve bununla uyumlu olması gereken biçim-şekil arasında denge sağlayan, bu yolda başarıya ulaşan en büyük ve kudretli şair; *Resul Rıza*'dır. Bu şair, birçokları gibi "yenilik" ve "serbest şiir" yolunda millî-edebî geleneklerden kopmamış; bunları inkâr etmek durumuna düşmemiştir. O, asrını en iyi bir şekilde ifâde edebilme, gününü yansıtmaya, çağdaş olma arzu ve iradesiyle "yeniliğe" ve "serbest şiir"e müracaat etmiş bunda da başarıya ulaşmıştır. Şiirlerinde *Nazım Hikmet* ve *Mayakovski*'ye yakın bir üslup ve biçim göze çarpar. Fakat asla taklidçi bir şair değildir. Kendi yolunu kendisi açmıştır. Hece ve aruz vezinleriyle veya bu vezinlerden yararlanarak yeni şekillerle de şiirler söylemiştir.

Devrin günlük hayatını, ictimâî, siyasî ve felsefî mevzu ve mes'eleleri derinlemesine işler. Şiirlerinde engin bir insan sevgisi, mes'uliyet duygusu, iyimser bir ruh hâli, bedîf-felsefî vus'at vardır. Hayat, ölüm, insan, zaman *Resul Rıza*'nın şiirlerinde mühim yer tutan mevzu ve mes'elelerdendir. Ayrıca dünyanın çeşitli yerlerindeki siyasî ve ictimâî mes'eleler hakkında da birçok şiirler yazmıştır. Şiirlerinde ele aldığı mevzu veya mes'eleleri ana hatlarıyla, teferruata girmeden işler. Yoğun, te'sir gücü fazla, akıcı bir dil kullanır. Fakat, muğlak, anlaşılması zor, remzî mahiyette şiirleri de vardır. Böyle şiirlerinde felsefî düşünce mübhem, dil dolaşıktır. Ama bu tarz şiirleri fazla değildir.

Kendi şiir anlayışını şu muhtelif cümlelerinde açık bir şekilde ifâde etmiştir: "Şiirde fikir bol, söz az olmalıdır.", "Şiir, kısa ve derin olsun.", "Şiirde gerek sular aksın, su gibi gösterişsiz." "Söz gerek sinede tutuşup yansın, hakikî söz gerek dilden yıldırım gibi çıksın!"

∴

Nigâr Refibeyli (1913-1981): Gence'de doğdu. Moskava'daki Pedegoloji Enstitüsü'nün Edebiyat şubesinden mezun oldu. 1930'dan sonra edebî faaliyete başladığı görülür.

Daha çok kadınların ictimaî hayatı; kadının cemiyetdeki yeri, hakları ana-çocuk-aile teması, vatan ve millet sevgisi hakkında yazdığı güzel, lirik şiirleriyle tanınır.

Klasik şiir geleneğinin mahsulü olan nâzım şekillerini yeni mazmunlarla, kendine mahsus ifade vasıtalarıyla kullandı. Dili geniş okuyucu zümrelerinin anlayacağı kadar açık ve sadedir.

Çocuklar için şiirler yazmış, çeşitli milletlerin edebiyatlarından tercüme yapmıştır. Avrupa seyahati intibalarını "Avrupa Seyahat Defterinden" başlığı altında kaleme aldı.

İlk kitabı 1934 de *Şiirler* adıyla yayınlandı. Diğer şiir kitaplarından bazıları şunlardır: *Komsomolçu Gızlar* (manzum destan), *Çaçag Kerem*, *Zafer Nağmesi* (1943), *Anaların Sesi* (1951), *Işıklı Dünyam* (1969), *Men seni Sevirem: İnsan, Denizin Sesi Gelir...* vs.

Resul Rıza'dan şiirler:

BAHAR HER İL¹ GELECEK

Göye ba^hdım
 birem birem² gar gelir.
 Kerem düşdü yadıma.³
 Efsanelerin en gözellerinden:
 İki mezar,
 arada bir gara tikan kôlu.⁴
 Ah, bu kôllar, bu kôllar!
 her zaman
 İşimize, gücümüze engel olurlar.
 Gar çoh yağsın, az yağsın,
 bir vaht kesecek.
 Güneş daha méhriban,⁵
 daha cana yatan,
 dağ dereler az duman,
 çöl bayır⁶ al elvan⁷ olacag.
 Külekler⁸ daha mülayim esecek
 her il béle⁹
 gış gédip bahar gelecek.
 Bu baharlardan biri
 mensiz gelecek,
 mensiz gédecek.
 Barı, çiçekli, oflu olaydı yolu.

1- Yıl 2- İlapa-lapa 3- Aklıma geldi 4- Diken çalıtı 5- Mihriban: şevkatli, güler yüzlü 6- Kır-bayır 7- rengârenk 8- Rüzgârlar 9- Böyle

Dağında düzündə
bitmeyeydi gara tikân kôlu.
Béle, dünya béle!
Güle güle!

YALAN SORAĞINDA¹

Yalan ahtarıram.²
Yalan!
Éle³ bir yalan ki,
Lazer şuaları da
kéçe bilmesin ondan
Bu yalana acı heğğət bükeceyem.
Üstüne de
söz şerbeti tókeceğem.

1969

SEHERİN GAPISINDA

Bir gün mensiz olacagsan.
Sensiz olacağam démeye
gelmir dilim.
Kim bilir,
hardadır¹
Ömür yolunun finişi.
Ömürümüzü azaldacag mı
mehebbet,
keder,
nifret,
séviç:
ya gısaldacag mı!?
Yolumuz dönge döngedir²,
ezizim!

1- Peşinde 2- Arıyorum 3- Öyle

1- Nerededir 2- Kıvrım-kıvrım

Bu döngelerin
 kôr dalanı³ da var.
 Baharlı günlerin
 ümid gaynağı;
 ş ahtalı⁴ günlerin
 talanı da var.
 Bir sukût, bir garanlıg
 kesir, garşını.⁵
 Dur!
 Gurtar!⁶
 Déyirsen ahı⁷
 bitmemiş işlerim,
 ne geder ümidim,
 arzum var.
 Soyug bir ses yandırır béynini.
 Möhlet bitdi!
 Gurtar!⁸

NESİMÎ'YE

"Nesimî'ni dabanından soydular!"
 Soydular!
 Nesimî yüz illerden
 bugüne diri geldi.
 Nesimî'ni soyanlar öldüler.
 Öldükleri gün,
 İnsan sallahı¹ kimi²
 lekeli ad goydular.
 Bu dünən de béleydi,
 bugün de béledir.
 Sabahlar³ da bu sayag,⁴
 béle olacag!

1969

3- Çıkamaz sokağı 4- Ayazlı, donlu 5- Karşını 6- Bitir, tamamla 7- Ahı: bir edat. Burada şey, manasına 8- Tamamla bitir.

1- Kasabı 2- Gibi 3- Yarınlar, gelecekte de 4- Bunun gibi, bu usulde, bu biçimde

PROMETey

Yuhuda gördüm Promete'yi
 Gollarından zencirlenmişdi,
 salgaya daşına.
 Bir guzgun
 caynaqlarıyla¹
 didirdi köksünü onun.
 Prometey ne zencir ağrısından,
 ne köksünün
 şırım şırım² yarasından,
 inleyirdi,
 ne aman dileyirdi.
 Gözlerinde eks étmişdi³
 bir insan ocağının şö'lesi.⁴
 Dodağında bir gelebe⁵ gımışığ⁶ vardı.
 Prometey
 İztirablarıyla behtiyârdı.

1969

SEDAGET

Durnanı vurdular
 bir saban érken
 Uzag üfüğlerde
 gaş gızaranda;¹
 Ala göl başında,
 nahuşı lâle,
 Sayası göy çemen²
 düzde, aranda.³

Durna tek déyildi
 bir cütdü⁴ durna.
 Belke mehebbetden
 sözleri vardı.

1- Pençeleriyle 2- Şerhâ şerhâ, dilim-dilim 3- Yansımtı, çarpmıştı, "gözlerine aks etmişti" 4- Şu'lesi, ışığı 5- Zafer 6- Tebessümü

1- Tan yeri ağarırken 2- Dümdüz, alabildiğine yeşil 3- Ovada 4- Bir çift idi

Durna gurban gétđi
 namerđ gülleye,
 Lâleler titredi,
 otlar gızardı.

Gerdi ganadını
 ikinci durna,
 millendi⁵ göylere;
 yohsa gaçdı o!
 Yohsa bu me'nasız,
 zalım ölümü
 Görüp birden bire
 béle çaşdı⁶ o!

Durna galhđı,⁷ galhđı,⁷
 arhada goydu
 Hündür⁸ buludların
 üst gatlarını.
 Göründü havada
 bir haş haş kimi.
 Orda birden bükdü
 ganadlarını,
 Düşdü yere, düşdü
 ağır daş kimi..

1970

5- Kurşun gibi yukarı fırladı 6- Şaşırdı 7- Yükseldi, yükseldi 8- Yüksek

Nigâr Refibeyli'den şiirler:

OĞLUMDAN AYRILAN GÉCE

Ay gümüş dalgalarda
nazlanır gelin kimi,¹
Rüzgâr gezir saçımda
körpece elin kimi.
Yéne² ay ışığında
gumlar sanki incidir.
Körpe balam hesretin
meni yaman incidir.
Sen indi³ oyag mısan,⁴
gözünde yuhu var mı?
Balasından ayrılan
ana géce yatar mı?!
Men hele yatmamışam,
yanımda boşdur yérin,
Gapanır mı, a körpem,
o uzun kirpiklerin?...
Bayag⁵ güneş batanda
tozlu yollardan kéçdin,
Üreyin⁶ yanan zaman⁷
serin sulardan içdin.
Men de senin yanında
dayanmışdım⁸ éle bil,⁹
O göyçek gözlerinle
birce¹⁰ şirin şirin gül.
Sen tamaşa édirsen¹¹
héyran héyran dağlara,
Be'zen yol ayrıcında¹²
bahırsan uzaglara.
Anasının dalınca
guzular meler kéçir,
O körpe heyalından,
céyanım neler kéçir?
Uzagda yalgız¹³ galan
anan kéçir fikrinden,

1- Gibi 2- Yine 3- Şimdi 4- Uyanık mısın 5- Demin, az önce 6- Yüreğin 7- Yandığında, yandığı zaman 8- Durmuştum 9- Sanki, öyle san ki, 10- Bir tek, yalnız bir kere 11- Seyrediyorsun 12- ayrımında 13- Yalnız

Belke indi yatmayıp
 onu düşünürsen sen?
 Belke ana hesreti
 saf könlünü ganadır?
 Veten mülkü, gül oğlum,
 en müğeddes anadır!
 O gördüyün göy dağlar,
 yaşıl bağlar, dereler,
 Gétdikce héy deyişen
 ferehli menzereler¹⁴
 Senin ana yurdundur,
 senin doğma¹⁵ acağın,
 hoşbeht ömür sürdüyüm
 temiz, azad torpağın.
 Bu teneffüs étdiyin
 dağların saf havası,
 Gürbetden uçup gelen
 guşların şen yuvası,
 Çiçeklerin hoş etri,
 ahan suyun gür sesi.
 Budaglarda oynayan
 rüzgârın zümzumesi,¹⁶
 Derya tek¹⁷ lepelenen¹⁸
 sarı sünbül tağıllar,
 Yollarda rast geldiyin,
 gördüyün her ne ki var,
 Azad torpag, azad él
 çiçekli vetenindir.
 Güneş, deniz, göy, hava
 garh dağlar senindir!
 Sév onları eziz tut,¹⁹
 Veteni yahşı tanı.
 Varlığınla, gellbinle
 Sen sév Azerbaycanı!

14- Manzaralar 15- Öz, tabii 16- Nağmesi, Güzel, ahenkli sesi. 17- Gibi 18- Dalgalanan 19- Eziz tut-
 mag: Her şeyden daha çok sevmek

DÉMİREM

Démiren dünyadan köçüp¹ gédende
 Vetende şöhretli bir adım galsın,
 İsteyirem birce² hezin heyalım,
 Bir de uçmag isteyen iki ganadım galsın.

Nesiller aparsın³ ganadlarımı
 Aydın üfögilere élesin pervaz.⁴
 Böyük arzuları, saf duyguları
 Torpagın altında basdırmag olmaz.

NÉYLEYİM

Ala gözlüm, senden ayrı géceler
 Bir il kimi uzun olur, néyleyim?
 Bağçamızda gızıl güller her seher
 Tézdən açır, vahtsız solur, néyleyim?

Nergizlerin gözü yaşla dolanda,
 Benövşeler bahıp gemgin olanda
 Gerenfilin gözü yolda galanda
 Yasemen saçını yolur néyleyim?

Esen rüzgârın da yoğdur vefası,
 Düşmüşdür başına özge sévdası.
 Lâlenin cırılıp¹ gemden yahası
 Saçları perişan olur, néyleyim?

Belke téz gelesen elac véresen,
 Sünbülün saçını yığıp höresen,²
 Elvan çiçekleri özün déresen,
 Gözleri yollarda galır, néyleyim?

Çekir çiçeklerin gözü intizar
 Ayrılığdan beter dünyada ne var?
 Bu bahar ahşamı seni bah, Nigâr
 Hezin hezin yada salır, néyleyim?

1- Göçüp 2- bir tek, yalnız, sadece 3- Götürsün, taşısın, alsın 4- Uçsun
 1- Yırılıp 2- Toplayıp öresin

9. AZERBAJCAN'DAN BİR ŞAİR: MİRVARİD DİLBAZÎ*

"*Mirvarid Hanım, min illik Azerbaycan şe'rinin en güzel en'eneleri esasında yetişmiş, bütün hissiyatı ile üreyinin derin téllerile halgın heyatına, me'neviyyatına, zövğüne bağlı olan güzel bir şairedir.*"

Mirze Ibrahimof

Birçok kimse Azerbaycan'ı "şairler yurdu" diye bilir. Fakat bu şairler arasında bir çok kadının da bulunduğunu pek fazla kimse bilmez. Tâ XII. asırda yaşamış *Mehseti Gencevi*'den günümüze kadar bir çok şaire, Azerî şiirinin baştaçı olmuş, bu şiirin tarihî gelişiminde, olgunlaşmasında önemli işi görmüşlerdir. Halk şiiri, klasik şiir ve modern şiirin temsilcileri arasında büyük istidat sahibi şaireler her zaman yer almıştır.

Burada bahsedeceğimiz *Mirvarid Dilbazî*, *Mehseti* gibi kötü talihinden şikâyet etmemiş, *Ağabacı* (Ağa Beğüm Ağa) ve *Natevan* gibi feleğin elinde oyuncak olmamıştır. Bu belki de onun en büyük saadetidir.

Mirvarid Hanım, vatanının dertleriyle, milletinin arzu ve hasretleriyle haşır neşir olmuş, yarım asırlık san'at hayatını, halkının hizmetinde geçirmiş; kendisini vatan evlatlarının "anası" saymış, onların dertleriyle kederlenmiş, sevinçleriyle çöşmüştür. Şiirlerinde "analık" kaygılarını görür, yüreginin halkı için attığını hissederiz. O, yalnız halkına değil, vatanının taşına toprağına; tabiatına da vurgundur. Belki de Azerbaycan'ın en güzel pastoral şiirleri *Mirvarid Hanım*'ındır. Vatan halk sevgisi, onun şiirlerinde tabiat sevgisiyle, hayat aşkıyla kaynaşmış olarak görülür. Azerbaycan'ın maddî ve manevî güzellikleri, faziletleri *M. Dilbaî*'nin ince dikkati ve kadınca, "anaca" duygularıyla şiire yansımıştır.

Vatanın halkına bu derece bağlı bir insanın Azerbaycan'ın çocuklarını, gençlerini aklından çıkarması; onların tahsil ve terbiyeleriyle, bedîf zevklerinin olgunlaşmasıyla doğrudan doğruya ilgilenmemesi imkânsızdı. Çocuklar için yüzlerce manzûme yazdı. Bununla yetinmedi; piyesler, hikâyeler kaleme aldı. Bugün Azerbaycan'ın orta kuşağında olup da çocukluğunda, ilk ve orta tahsil yıllarında *Dilbazî*'nin şiirleriyle, manzûm hikâye ve masallarıyla büyülenmemiş kimse var mıdır? O, Azerbaycan'ın mektepsiz muallimi, terbiyecisi, genç kuşakların "anası ve nenesi" dir.

* *Kardaş Edebiyatlar* (Erzurum, 1985, Sayı: 10, s. 4-11) dergisinde yayınlanmıştır.

Dilbazî, Azerbaycan'a bir çok şair yetiştirmiş olan Kazak'ta Musaköy'de 1912'de doğdu.* Bu bölge Azerbaycan'an âşıklar yurdu olarak bilinir; bir çok ünlü âşık bu bölgede yetişmiştir.

Küçük yaşta babasını kaybedince, ailece dedesinin (annesinin babasının) yanına giderek Daşsalahlı köyünde yerleştiler. Çocukluğu Azerbaycan'ın bu en güzel köşelerinde geçti. Daha sonra bu günlerini hatırlayıp:

*Guzullar teze ot ayaglayında,
Tepeler döşünden sél çağlayanda,
Gonçeler içinde gül bağlayanda,
Büsbüütün çemene, çöle uyardıg. ¹*

*Yaşıl yarpag üste goyup üzünü,
Benöşe açanda ala gözüünü,
Neğmenin, neğmeye goşup yüzünü
Bahar guşlarını biz mat goyardıg.*

*Havanın sınında ayazı buzu,
Göy renge çalardı ahşam ulduzu, ²
Gırmızı şamlardan ³ her il Novruzı,
Süfrelere başında garşılardıg.*

şeklinde birçok manzume yazmıştır. Çocukluğundan itibaren köyde, halkın içinde yetişmesi, canlı halk edebiyatı gelenekleri içinde büyümesi, âşıkların sözünü, sazını dinleyerek büyümesi O'nun şairliğine de tesir etmiştir. Annesi *Fuzulî*'den ezbere gazeller bilen bir kadındı. Bunların yanında içinde yaşadığı tabiatın güzelliği onu pastoral şiirler yazmaya sevkederken, bir yandan da hece vezniyle daha çok âşık şiiri geleneklerine bağlı manzumeler yaratmıştır.

Küçük yaşlarında, babasının ölümünden sonra, bacası Yakut'la Bakû'ya giderek 1921 yılının sonbaharında yeni açılmış olan kız öğretmen okuluna kaydolmuşlardır. Altı yıl sonra burayı bitirerek (1927) Bileceri'deki "demiryolu mektebi"nde bir süre öğretmenlik yaptı. 1929'da Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün "edebiyat-ictimaiyyat" fakültesine kaydoldu. Şiirle daha 7-8 yaşlarında ilgilenmeye başlamasına rağmen ilk şiirleri de bu sırada yayınlandı. Fakülteyi bitirdikten sonra Kuba'da edebiyat öğretmenliği yaptı. İki yıl sonra Bakû'ya dönerek Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Fondu'nda çalışmaya başladı. 1938'e kadar bulunduğu bu yerde, "şube müdürü" vazifesine kadar yükseldi. Elyazma kitaplar arasında geçirdiği bu yıllarda Azerî halk şiiriyle, klasik şiirle ilgisini derinleştirdi.

* *M. Dilbazî*'nin hayatı hakkındaki bilgiler Ezize Ehmedova'nın "*Bu Ellere Vurulmuşam*" (Bakû, 1978) adlı kitabından alınmıştır.

1- Bozkura Uyandık 2- Yıldızı 3- Mumlardan

İlk şiir kitabı *Bizim Sesimiz*(1934)ji *İlk Bahar*(1937) adlı ikincisi izledi. Çocuklar için kaleme aldığı şiirleri, masalları ihtiva eden *Bahardan Mektup* (1940) adlı kitabında her şeyden önce çocuklara büyük bir kaygı gösteren "ana" olarak görülür. Bu da şiirindeki lirizmle karışarak onların samimiyetini, tesir gücünü artırır. Bu gibi eserlerini, ilk çocukluk çağlarından, ilk gençlik çağlarına kadar geniş bir kesimi gözönünde tutarak yazar. 1941-1970 yılları arasında çocuklar için 16 kitap yazmış, yayınlamıştır. Yine çocuklar için yaptığı bir çok tercüme bulunmaktadır.

Azerbaycan çocuk edebiyatının önde gelen temsilcilerinden olmasına rağmen, çocuklar için yazdığı, eserlerinin dörtte birini teşkil edecek nisbettedir. Çok velûd olan şairenin bütün eserleri arasında bu nisbet önemlidir.

Fransızlara karşı kurtuluş savaşı veren Cezayirlilerin haklı istiklâl mücadelesine hasrettiği *Elcezayirli Gız* adlı büyük manzumesi (manzum hikâyesi) en beğenilmiş eserleri arasındadır.

Muğanda Bahar ve *Göyçek Fatma* adlarında piyesleri vardır. İkincisi, bir halk masalının oyunlaştırılmasıyla ortaya çıkmıştır.

Bestelenmiş şiirleri arasında *Évimize Gelin Gelir* çok beğenilen Azerî şarkılarından biri olmuştur.

Kırktan çok şiir kitabı neşredilmiştir. bunlar arasında, *Hayat Lövheleri* (1967), *Yasemen Fesli* (1977), *Hatireler Olan Yerde* (1964), *Dağ Çiçeyi* (1977) ve son olarak bütün eserlerinden yapılan seçmelerle düzenlenmiş *Séçilmiş Eserleri* (3 cilt, Bakû, 1984-1985)ni sayabiliriz.

Mirvarid Hanım'ı ilk defa 1977 deki Bakû seyahatinde, hoş bir tesadüf eseri olarak kızı ile karşılaştıktan sonra tanıdım. Haziran ayının sonları idi. İlimler Akademisinin Elyazmaları Fondunda çalışıyordum. Hazırlamakta olduğu *M. Fethali Ahundzade* hakkındaki doktora tezime için yazma, basma kaynakları tarıyor, arşiv vesikalarını inceliyordum. Bir yandan da hâlâ tamamlamadığım "Azerî Şiiri Antolojisi" için malzeme topluyordum. *Mirvarid Hanım*'ın kızı da bu arşivde memur olarak çalışıyormuş. Azerî edebiyatıyla bilhassa şiirle ilgilendiğimi öğrenince "ben Mirvarid Dilbazî'nin kızıyım" dedi, sevindim. Ricam üzerine beni annesiyle tanıştırmayı kabul etti. Sonra evlerine gittik. Fondun hemen yakınındaki, aynı caddenin üzerinde "Sabir Bağı"nın karşısında büyük bir apartmanın üst katında oturuyordu. Evlerinin balkonunda oturup bir yandan karşıdaki "Sabir Bağı"nı, buraya adını veren büyük şair *Sabir*'in heykelini, Bakû kal'asının surlarını, daha uzakta sessiz bir mavilik hâlinde ufka uzanan Hazer'i seyrederek saatlerce konuştuk. Bu ufak defek, yaşlı kadının samimiyeti, tevazuu, tatlı konuşması beni cezbetmişti. O'nu hiç unutamadım. Bana bazı kitaplarını imzalayarak hediye etmişti. O kitaplardan güürüştüğümüz günü de kesinlikle biliyorum: 29 Haziran 1977. Aradan seneler geçti. 1981 de yine Bakû'dayım. Mart ayı idi. Tekrar ziyaretine gittim. Yine öyle sâkin, mütevazi idi. Bir gelin gibi hizmet ediyor; dikkatle çay süzüyor, sofradan sürekli birşeyler ikram ediyordu. Sanki memleketinin tanınmış bir şairi değil, halktan herhangi bir ev hanımı, Azerbaycanlı hanımların gerçek bir timsaliydi. İyi bir şair olduğu kadar müşfik bir anne idi. Sanki gurbetten gelmiş evladiyle görüşüyor,

hasret gideriyordu. O kadar hislenmiş ve heyecanlanmış idim ki, o andaki duygu ve düşüncelerimi, anlatamayacağımı şimdi daha iyi anlıyorum.

Sohbetimiz, Azerbaycan'la Türkiye arasındaki eski yeni kültürel münasebetler, daha çok edebî alakalardı. Bana *Hamid*'ten, *Fikrèt*'ten daha başka şairlerimizden bahsederken bu şairlerimizi çok iyi bildiğini, Türk edebiyatına bir hayli aşına olduğunu anlıyordum. Hele *Fuzulî* hakkındaki konuşmalarımız...

Söz bir ara Amasya'da müdfün *Mir Hamza Nigârî*'ye geldi. Edebiyat tarihinden, Dilbazîler sülalesinden *Hacı Rahim Ağa*'nın *Nigârî*'nin yakın dostu olduğunu biliyordum; *Feridun Bey Köçerli*'nin edebiyat tarihinde okumuştum. Bu sülale ile alakası olup olmadığını sordum. Tahmin ettiğim gibi *Hacı Rahim Ağa* dedelerindenmiş. Ayrıca XVIII. asırda yaşamış *Abdurrahman Ağa Dilbazî*'nin de dedeleri arasında olduğunu öğrendim. Şairler yetiştirmiş bir aileden geliyordu.

Vakit geçmiş, gece ilerlemişti. Akşam üstü geldiğim evden geceyarısına doğru ayrılmak istedim. *Mirvaid Hanım*'ın tatlı sohbetinden doyum olmuyordu, ayrılmak gerekiyordu. Vedalaşırken bir müddet de merdiven başında konuşmamız devam etti, elini öpüp ayrılırken "tekrar görüşürüz... yine gelirim Bakû'ya" dedim. "Gelirsin amma, belki tekrar görüşemeyiz, ben yaşlı bir insanım!" demesi beni birden bire sarstı. Bu sıcak sohbetin, güzel intibaların arasına aniden ölümün soğuk nefesi girmişti. İçimi keder kapladı, donup kaldım. Yine de "Allah uzun ömür versin, inşallah görüşürüz, böyle konuşmayınız!" diyebildim. Kendi kendime de "kimin başına ne zaman, ne iş geleceğini kimse bilmez! Ölüm yaşla değil ki" diye söylenerek hüznüyle merdivenlerden inmeye başladım. O, beni öylece, merdiven başında uğurladı.

Daha sonra Türkiye'ye döndükten sonra muhterem *Abbas Zamanof Bey*'den aldığım bir mektuptan *Mirvarid Hanım*'ın bir şiiri çıktı. Merdiven başındaki vedalaşmamızı şiire aksettirmiş, yazıp göndermişti. Şöyle:

Dayandım pille başında ¹
Sıhıldı ürek döşümde, ²
Göz yaşlarım daşa düşdü;
Ahdı goşa-goşa düşdü. ³

Hesretimiz gözde gétدی,
Héyretimiz üzde gétدی,
Yazda ⁴geldi, yazda gétدی.
Menim könlüm gışa düşdü.

Oğul saldım uzag yola,
Gözüm yaşla dola dola,
Görüş bir de gışmet ola? ⁵
O hâlimi başa düşdü. ⁶

1- Merdiven başında durdum 2- Yürek göğsümde sıkıştı 3- Aktı, çift çift düştü 4- İlkbaharda. Azerî Türkçesinde "yay"; yaz demektir. 5- Görüşmek bir daha kısmet olur mu? 6- O, hâlimi anladi.

*Tek galdım pille başında
Gözyaşlarım daşa düşdü.*

Mart 1981

Demek ki, *Mirvarid Hanım*'ın da o vedalaşmada içinde "bir tel kopmuş ahenk ebebiyyen kesilmişti". Bana yazıp gönderdiği bu şiiri okuyunca yeniden sarsıldım. "Yüreğimiz birmiş, aynı şeyleri hissetmişiz" dedim. Fakat nasip bu, kim önce kim sonra? Bunu ancak "bilen" bilir!

Şimdi bu satırları yazarken *Mirvarid Hanım*'ın Bakû'da -sıhhatinden pek haberim olamasa da- yazıp-yaratmakla meşgul olduğunu biliyor ve sevinç duyuyorum.

Tanrıdan sana nice yıllar sağlık ve saadetler dilerim, *Mirvarid Hanım!* Şairle okuyucu arasında, halk arasında bağ asla kopmaz; ne ölümlle, ne zamanla! Sen her zaman halkının kalbinde olacaksın. Ne mutlu senin gibi buna hak kazanmış olanlara!

VETENDAŞ KİMİ

Şérim vetendaş kimi¹
Vetenin keşiyinde² eger dura bilmesen,³
Seni dara çekerem!
Üstünden öz elimle, özüm gara çekerem!⁴
Cansız setirlerini, kelme kelme doğrayıp,
Dalğalara tökerem.

Sen bir vetenin remzi, bir üreyin odusan,
Lâkin, beşeriyetin ganadlı övladısan.

Kökün derin olmasa, zeif⁵ esen külek⁶ de
Tezce goparar seni.
Halğ çeşmesinden ahan neğmelerin⁷ olmasa,
Bir balaca dağ séli lüzumsuz çör çöp kimi,
Alıp, aparar⁸ seni.
Vetensiz insan olmaz,
Şérin de var veteni.

1973

1- Vatandaş gibi, vatandaş olarak 2- Vatanın sınırında, vatanın bekçiliğinde 3- Duramaz isen 4- Kendim çizerim, karalarım 5- Zayıf 6- Rüzgâr 7- Nağmelerin, şarkıların türkülerin 8- Götürür

YADİGÂRIMDIR

Derilmeyen çiçek torpagda solur,
Şadlanmayan ürek kederle dolur,
Sévlmeyen insan tez hezen olur.
Menim mehebbetim iftiharımdır.

Yaz gelip, çiçekler gönçe gönçedir,
Üreyim çiçekden, gülden incedir.
Déme gözümdeki ne düşüncedir?
Bu sene hesretim, intizarımdır.

Éy çoşgun şelalem, éy gür bulağım,¹
Éy gönül mülkünde çiçekli bağım!
Gelse gulağıma sesin, sorağın,²
Déyerem: Gışım da ilk baharımdır.

Gelbimde ışıklı bir âlemim var,
Sévincli, ferehli kéçen demim var.
Mehebbet adlanan bir hemdemim³ var
Bu senin en eziz yadigârındır.

1974

1- Pınarım 2- Haberin 3- Arkadaşım, dostum

MUĞANA GEL SEN

Durna gâkğıltısı, anadil¹ sesi
 Êşitmek istesen Muğana gél sen!
 Bağda gızılıgúlün teze gönçesi
 Çertende² bu yaşıl ummana³ gel sen!

Ganadı gızıllı, gümüşlü guşlar,⁴
 Bizim goynu isti⁵ Muğanda gışlar.
 Şefegden süzülür burda yağışlar,
 Baharda bu güneş doğana⁶ gel sen!

Cüceren⁷ tahılın yaşıl denizi
 Lale yaylığıyla⁸ çağırır bizi.
 Çen gelip⁹ dolanda göylerin gözü,¹⁰
 Goynuna bereket yağana gel sen!

Sél kimi çağlayıp, çay kimi daşan,
 Sévgisi, hesreti başından aşan;
 Mirvarid, üreyin olsa peşiman
 Vurgunun¹¹ sévdiyi Muğana gel sen!

1973

1- Anadil: Güzel sesli bir kuş 2- Yırtılıp açınca 3- Yeşillik denizine 4- Kanadı altın, gümüş (renkli) kuşlar 5- Koynu sıcak 6- Güneşin doğduğu tarafa, doğduğu yere 7- Yeşeren 8- Yaşmağı ile. Lâle yaşmaklanmış kıza, geline benzetilir. 9- Duman gelip, sis basıp 10- Göklerin gözü. "Hava bozarıp yağmur, bulutları toplanınca". 11- Azerbaycan'ın tanınmış şairi *Samet Vurgun* (1906-1956).

O GÜNLER NE GÜNDÜ

Gündüzler güneşi goynuna basan,
 Gece ulduzları köksünden asan,
 Havası şaftalı, yemiş etirli¹
 Géniş düzenleri lale çetirli,²
 Özbek éllerinin vurğunuyam men,
 Mavi Semergend'de tez gelip kéçen,
 İşıglı seherim, ulduzlu gécem,
 Bilmirem heğiget, ya efsaneydi,
 Gördüyüm o bâkir gözelliğeydi?!

Seher Semergend'in hündür³ yérinden
 Özbek torpağını séyr édende men;
 Garşımda açılan o menzereler,
 O yaşıl düzenler, mavi dereler,
 Üfüğün zirveye deyen eteyi
 O dağlardan esen payız küleyi⁴
 Bir de şair gözü, şair üreyi
 Meni gözelliğeyn séyrine saldı.
 Eski⁵ o yerlerin gözümde galdı.

Oturup sıldırım⁶ gaya döşünde,
 Heyala⁷ daldığım günler, ne gündü!
 Füsunkâr⁸ Semergend ulduzlarından .
 Nur, ışığ aldığım günler, ne gündü!
 Sessiz rübabında çoşgun könlümün
 Min hava çaldığım günler, ne gündü!

Şöhretli Daşkend'in eziz mehmanı,⁹
 Gonağı¹⁰ olduğum günler, ne gündü!
 İsterem burada héy, ganad çalım,
 Zereşan boyunca uçan heyalım
 Yorulmag bilmeyir, geri dönmeyir,
 O doğma ülfetin¹¹, o mehebbetin.
 Odu üreyimde bir an sönmeyir.

Éy Özbek élleri, Özbek élleri,
 Men seni sévirem öz élim geder.¹²
 Gızılğum etirli sehrâ yélleri,
 Ohuyur¹³ fikrimde yeni neğmeler!

Taşkent, 1968

1- Yemiş ıtırılı, yemiş kokulu 2- Şemsiyeli, 3- Yüksek 4- Sonbahar rüzgârı 5- Aksi, yansıması 6- Yalçın, sarp 7- Hayale 8- Büyüleyici 9- Misafiri 10- Tabii, öz yakınlığım 12- Kendi hal-kım, memleketim kadar seviyorum 13- Okuyor, söylüyor. "Düşüncemde yeni şarkılar söylüyor".

10. BAHTİYAR VAHABZADE'NİN "İKİ GORHU" ADLI MANZUMESİ*

Vahabzade'nin çağdaş Azerî edebiyatında önemli bir yeri vardır. Millî mes'eleleri işlemesiyle, Azerbaycan insanının duygu ve düşünce dünyasını yansıtmamasıyla tanınmıştır. O, dâima, halkın vicdanının sesi olmayı başarmıştır. Vahabzade, milletine ait her şeyin; vatanının, dilinin, medeniyetinin yorulmaz savunucusudur.

Sovyetler'de daha açıklık siyaset olmadığı zamanlarda bile düşüncelerini açık veya kapalı ifade etmekten çekinmemiştir. O'nun *Gülistan* manzumesi merkezî matbuat organlarında basılmadığı zamanlar bile halkın hafızasında, gönlünde yerini almıştı.

Sovyetler'de *Stalin*'in diktatörlük devrinde yaratılan terörle halkların millî tarihleri tahrif edilmiş, Moskova'nın yararlı gördüğü tarzda yeni bir tarih anlayışı uydurularak, yakın zamanlara kadar zorla benimsetilmiştir.

Bunlardan biri de Azerbaycan halkının aslında "yerli halk" olduğu, ama sonraları "Azerbaycan'ı istila eden Türk halkları" tarafından, "Türk dillerinden biriyle konuşan halk" hâline getirildiği masalıdır.

İşin komik tarafı, aynı masalın, İran'da da Fars şovenistleri tarafından anlatılmasıdır!

Şimdi her iki ülkede de karanlığın sona erdiğini, hakikat ışıklarının, yalan tarih nazariyelerini açığa çıkararak ortadan kaldırdığını görüyoruz.

Yayınlamış olduğumuz bu manzumesinde *Vahabzade*, halkının medeniyeti, tarihi, vatani üzerinde oynanan oyunları teşhir ediyor. Aynı zamanda *Stalin* dehşetinin bütün ülkeyi kasıp kavurduğu yıllarda yaşamış olduğu dramatik hayatın bir kesitini bizlere anlatıyor. Okuyalım ve düşünelim:

* Kardaş Edebiyatlar dergisinde (Erzurum, 1989, Sayı: 18 s. 10-20) neşredilmiştir. Bu manzume Bakü'de çıkmakta olan Edebiyyat ve İncesen'et gazetesinin 4 Noyabr/Kasım 1988 tarihli 45(2336) sayılı nüshasından alınmıştır. Manzume daha önce Türkiye'de gerekli açıklamalar olmaksızın bir iki dergide neşredildi. Yapılan yanlışlıklar sebebiyle yeniden neşretmenin uygun olduğunu düşündük. Hatta muhterem şairin kendisi de bizden bunu istemişti. Arzusunu memnuniyetle yerine getiriyoruz.

İKİ GORHU¹

Merhum bestekârimız Gember Hüseynli²'nin hatiresine

Menim dostum idi, mahnılarından³
Torpag etri⁴ gelen bestekâr Gember.
Dillerde gezerdi, bizim bir zaman
Goşa⁵ yazdığımız şirin neğmeler.

Huşuna gelende yazdığım şér
Sözün alovuna bürünerdi o.
Bir anın içinde tamam deyişer,
Başga bir sifetde görünürdi o.

Şé'ri dene dene o, ohuyardı,
Sözün neğmesine dalar, uyardı.
Sonra dindirerdi⁶ astadan⁷ tarı,
Muğam⁸ nahışları, muğam halları
Süzülüp ahardı, barmaglarından
Külçe götürürdi ses dağlarından.
Alardı ilhamı sözden, şérden
Senet méydanında çapan¹⁰ bestekâr;
Muğamdan neğmeye kéçerdi birden
Şérin neğmesine tapan bestekâr
Amma hemişe¹¹
Ala gözlerinde bir keder vardı.
Bilirdim, zamanla gelmiş döş döşe¹²;
Odur ki, her yerde az danışardı.
Öze démemişdi, bilirdim,

onu

Néce il gabag¹³
Hebs élemişler.
Günahu ne imiş bilmirdim, ancag
Ne men soruşardım,
Ne o déyerdi.
Söhbət bu metlebe¹⁴ yahınlaşanda
Sözü deyiştirip tezeleyerdi.

1- Korku 2- Gember Hüseynli (1916-1961): Azerbaycan'ın tanınmış bestekârlarından. Besteleri Azerbaycan millî musikisinin başarılı eserlerinden kabul edilir. Lirik besteleri çok sevilmiştir 3- Şarkularından, 4- Korkusu 5- Birlikte, beraber; Burada bestekârın Vahabzâdenin şiirlerini bestelemesine işaret edilmektedir 6- Konuştururdu "çalardı" 7- Acele etmeden, yavaşça 9- Makam (Muğam): Azeri klasik musikisinin tamamını içine alacak kadar geniş anlamda kullanılan özel bir terimdir. 9- Nakışları, 10- Koşturan, at koşturan. 11- Her zaman. 12- Göğüs göğüse 13- Bir kaç yıl önce. 14- Mevzuya, konuya.

Açığca görürdüm, gizli derdi var,
 Adamlar içinde çoh zaman susar.
 Hetalı¹⁵ söhbetten yan kéçerdi¹⁶ o,
 Yüz ölçüp min ölçüp,
 Bir biçerdi o.
 Néçe il zindanda ezap çekeli
 Dolandı hemişe o, seksekeli¹⁷,
 Meger yalnız o mu?
 Héyr, hamımız.
 Galdı gözümüzde bütün kâmımız¹⁸.

Gorhu gayda¹⁹ oldu, adice gayda,
 Gorhundan don biçdi éynine iller²⁰.
 Bu memleket boyda hebshanada
 Dustag²¹ olmadıg mı hamımız meger!

Gülmedi bir defa üzüne iller,
 Kçük bir dahmada²² yaşardı Gember.
 İçinde defn étdi derd-i serini,
 O bildi, yoh imiş yazıya pozu²³
 Tar üste yaratdı neğmelerini,
 Ne royalı²⁴ vardı, ne pianosu.
 Elçatmaz²⁵ zirveye daim can atdı,
 Ucalıg éşğine yazdı, yaratdı.

Amma néylesen beyenmediler
 "Gember tar üstünde yazır" dédiler.
 Gûyâ saz avazı, gûyâ tar sesi,
 Ulu dedelerin ulu neğmesi
 Uyuşmur zamanın öz ahengine,
 Esrimiz sığışmaz saz ahengine!
 Ruhumuz govuldu musigimizden,
 Uydug uzun iller caz ahengine.
 Bir soran olmadı, ay gardaş, neden
 Ahı²⁶ baş yérine ayag terpeden²⁷
 Bizi semalardan yére éndiren
 Özge gapısında véyillendiren²⁸
 Dayaz²⁹ Rok en rollar göye ucalsın

15- Korkulu, tehlikeli. 16- Kaçınırdı. 17- Endişeli, tedirgin, huzursuz. 18- İsteğimiz, arzumuz. 19- Kai-
 de 20- Yıllar (kendi) bedenine korkudan elbise biçdi. Yıllar korkudan ibaretti. 21- Mahpus, tutsak 22-
 Kulübe, baraka 23- O alın yazısının bozulamayacağını bildi; anladı. 24- Kuyruklu piyano 25- Ulaşıl-
 mayacak kadar yüksek. 26- Ama. 27- Ayak kıpırdatan, ayağa hitap eden. 28- Avare, başıboş dolaştıran
 29- Sathî, sığ

Üzeyir³⁰ mektebi yétim mi galsın?
Hara çekirsiniz musigimizi,
Nadan³¹ mı sandınız bu geder bizi?

Ama o satgınlara³² çattı şerefe,
Gember bir defe
Mene giléylendi³³ güzeranından,
Üreyim sıhıldı...
Soruşdum ondan:
– Bes ³⁴ seni ne üstde³⁵ hebs étmışdiler?
Birden barıt kimi açıldı Gember
– Bilmirsen? Dünyanı le'netlemışdim
"Éller atasına"³⁶ düşmen démişdim.
Bu boyda ölkeni³⁷ saldı ne güne.
O geddar³⁸, o zalim, müdhiş zülmüne
Bir defe démedi, hevesdi, besdi³⁹,
Düşünen keslerin başını kesdi.

O nese andı⁴⁰,
Birden dayandı⁴¹...
Anladım onu;
Men başa düşdüm⁴²
Niye birden bire tutulduğunu.
O dözebilmedi⁴³, birden danışdı.⁴⁴
Sonra dédiyine pêsmanlamışdı⁴⁵.
O susup dinmemiş, susurken hele
Onun esiriydi gelbinin sözü.
Dözmedi⁴⁶ partladı⁴⁷,
Öz esirine
Dönüp esir oldu indi, o özü.
Gorhuya düşmüşdü dédiklerinden,
O birden dayandı, o birden susdu.
Yeğın⁴⁸ ki, çekindi, o gorhdu menden,
Düşündü "bu şair belke casusdu"
Sene tanış déyil bu hâl, ey cavan⁴⁹,
Gorhardıg doğmaca gardaşımızdan.

30- Ü. Hacıbeyli. Mecazen Üzeyir Bey'in yeni bir ruh verdiği klasik Azeri musikisi. 31- Cahil, küt be-yinli. 32- Satılmışlar, hainler. 33- Sızlandı, şikâyet etti. 34- Pekiyi, ya. 35- Neden dolayı, niçin 36- Stalin için kullanılmış zorlama sıfatlardan biri. "Halkın atası" 37- Bu büyüklükte ülkeyi. 38- Gaddar (Stalin). 39- Kâfidir, yeter. 40- Neyi ise hatırladı. 41- Derk ettim, tam olarak anladım. 43- Dayanamadı, katlanamadı. 44- Aniden konuştu. 45- Pişman olmuştu. 46- Tahammül edemedi. 47- Patladı. 48- Mu-hakkak, şübhesiz. 49- Ey genç. Burada, hadisenin Stalin devrinde cereyan etmesi sebebiyle şimdiki gençlerin o günleri bilmediğine, işaret ediyor.

Dedesini satan az olmamışdı,
 Yalnız yaşlılara bu hâl tanışdı.
 Rütbe sata sata, yér sata sata,
 Çohlari hörmet de gazandı bol bol.
 O vaht şübheliydi oğuldan ata
 Gelinden gaynana, atadan oğul.
 O vaht susardılar héyirde, şerde,
 İdrakı, vicdanı ezerdi şübhe.
 O zaman évlerde, idarelerde
 Gara kâbus kimi gezerdi şübhe.
 Yaman yéyin⁵⁰ idi şübhenin atı,
 Hamımız gul idik, o, beydi ancag.
 Birinin birine münasibeti
 Şübheydi
 Şübheydi,
 Şübheydi ancag!
 Odur ki, gorhardıg birbirimizden,
 Gorhu saçıldardı gözlerimizden.
 Düzlüyü, merdliyi döşledi⁵¹ gorhu,
 Bir eser galmadı vügarımızdan⁵².
 Éle canımıza işledi gorhu,
 Ahdı gan yérine damarımızdan.

Sehrada göyeren bir gangal teki⁵³
 Bizim içimizde kök atdı gorhu.
 Yalanla heğğét arasındakiiki
 Halal serhedleri dağıtdı gorhu.
 Boğup heğğeti, yalan öyündü
 Esl me'nasını itirdi söz de.
 Yalan üzümüzde gülüşe döndü,
 Heğğét ağladı üreyimizde.
 Yalanın hökmüne düz eyilince⁵⁴
 Eyri pervazlandı, eyri dağ aşdı.
 Heğğét ürekden dile gelince
 Yolda yétmiş defe mayallag aşdı⁵⁵.

Yeğın ki, düşündün bu dem, éy cavan
 Bes ganun, bes gayda yohmuş o zaman?
 Cellad ne istese édebilermiş,
 Ona hansı ganun bu hökmü vérmış?

50- Çabuk, hızlı. 51- Göğüsledi, (onlara) karşı geldi. Onları önüne katdı götürdü. 52- Vakarıımızdan
 53- Çölde yeşeren deve dikenini gibi. 54- Doğru, yalanın hükmü (karşısında) eğilince. 55- Takla attı.

Néce cevap vérim sene men indi?
 İnsan her zülüme, vallah, dözendî.
 Ganundan gorh mazdıg, o illerde biz,
 Adamdan gorhardıg, adamdan, yalnız
 Mütleğ hakim idi o vaht birce baş,
 Onun iradesi her şeydi, ancag.
 – Bağışla, gızışdım⁵⁶ söyledi

birden

Özümü, sözümü bilmirem herden⁵⁷.
 Bir yazıglıg duydum onun sesinden,
 Gember de haglıydı öz şüphesinde.
 Onun şubhesini dağıdım déye
 Dédiyi sözleri destekledim men.
 – O ğenim kesilip⁵⁸, dédim, ölkeye,
 Cavidler⁵⁹ sürülüp öz veteninden.
 ...Daha danışmadı, dinmedi⁶⁰ Gember.
 Anladım, dédiyi o doğru sözler
 Daş kimi asılıp çiyinlerinden⁶¹,
 O yazıg gorhurdu, gorhurdu menden.

II

Gembergilden dönünce fikir meni
 apardı¹

Gorhu, telaş içimde bir fırtına
 gopardı

Yada düşdü o söhbet
 O giley², o şikâyet.
 Birden bire tutuldum,
 Éle bil iflic oldum³.
 İtthamçı⁴ gözüyle mene baħan
 divarlar

Gördüm, gelir üstüme.
 Durup benim ğesdime⁵
 Eli ganlı o cellad.
 Söydüm özüm üzümü
 Dédim, ay évi berbad⁶,
 Niye desmal⁷ bağladın
 Ağrımayan başına?
 Niye soyg su gatdın sen

56- Kızdım, sinirlendim. 57- Bazan, arada bir. 58- O düşman olmuş. 59- Hüseyin Cavid (1882-1944) Stalin zamanında sürgüne gönderilerek öldürülen büyük şair. 60- Konuşmadı, sesini çıkarmadı. 61- Omuzlarından

1- Endişe beni altı. 2- Şikâyet, yakınma. 3- Sanki felc oldum. 4- İtham eden, suçlayıcı, savcı. 5- Beni öldürme niyetinde. 6- Ev evi yıkılmış. 7- Mendil.

Kimse düşüp²⁶ maşından
 ünvanı²⁷ sordu, Allah!
 Év başıma dolandı²⁸,
 Dünya bir an içinde
 Kaméraya çevrilip²⁹, néce balacalandı³⁰
 Soyug ter basdı meni.
 Dédim, dar ağacından öz dilim
 asdı meni.
 Motor sesi eşitdim.
 Maşının gapıları örtüldü tarag tarag.
 Maşın gûruldayarag
 Gétdi...
 Şükür Allaha!
 Bu hatadan sovuşsam, çarmıha
 çekseler de
 Ağzımı kilitlerem, danışmaram
 bir daha.

III

Keçdi üreyimden bu dem ah neler:
 ...Meni aparmağa¹ ne vaht gelseler,
 Yağın arhivime baş vuracaglar²,
 Yazımı, pozumu ahtaracaglar³.

Düşündüm neyim var, garadan, ağdan!
 Baħdım öz içime bir an yad kimi⁴.
 Géce nin yarısı galhıp yatagdan,
 Tökdüm gabağıma⁵ şe'rlerimi.

Gördüm ki, ilâhî, çapa gétmeyen⁶
 Ne geder şe'rim var, yazı pozum var.
 Başga bir göz ile oħuyanda
 Gördüm, her setirde néce yozum⁷ var.
 Düşündüm, bunları yazırken gören⁸,
 Hansı duyularla yaşamışam men?

Ürek sıhılırken, göyde ve yérde
 Néce ganadlanıp heyalım benim?
 Aşıp hüdudları bu şe'rlerde
 Heğiget ahtararı amalım benim.

26- İnip. 27- Adresi. 28- Ev başıma yıkıldı. 29- Hücreye dönüp. 30- Nasıl küçüldü

1- Götürmeye. 2- Muhakkak arşivime (evraklarıma) müracaat edecekler (göz atacaklar). 3- Arıyacaklar. 4- Yabancı gibi. 5- Önüme. 6- Baskıya gitmeyen. 7- Yorum, tefsir. 8- Yazıyor iken acaba?

Ahı⁹ kim yarattı bu serhedleri?
Kim saldı gelibe¹⁰ fikri, heyalı?
İdrâk cığırına düşenden beri¹¹
Çerçive tanımır insan kâmalı..

Yazmaya bilmezdim¹² yegîn¹³ bunları
Könlümü sarsıdan burulğanları¹⁴
Yazıya köçürüp¹⁵ dincelmişem¹⁶ men.
Néyleyim, bu, gelip benim elimden

Çapa¹⁷ vérmediyim şérlerime
Müfettiş gözüyle bahıp titredim.
–Bunlar ele geçse, benim derime
Vallah, saman teper o cellad, dedim.

Alışıp yandığım¹⁸ illerden beri
Duyup düşündüyüm bu şérleri
İndi öz elimle yandırım mı men?
Orda dönerem mi heğîgetimden?

Söyle, heğîgetin ne imiş senin?
Kimdir heğîgete bahān, ay yazıg?¹⁹
Sen indi çalış ki, o gan içenin
Eline kécmesin yahān, ay yazıg.

Onda yandırım mı?²⁰ Elacım nedir?²¹
Ahı²², hayatına kim bigānedir?
Kim ister dünyada bir gün görmemiş
Arzular namine ömür sürmemiş
Zindanlar küncünde²³ yanıp govrula,
Uzag sürgünlerde ömrü gehr ola?

Vérdim gerarımı
Aman, eleman!
Dünyadan heğîget, edalet uman
Şérlerimden
Tongal çatmalıyam²⁴, tongal çatmalı!

9- Pekiyi, ama. 10- Kalıba soktu. 11- (Dünyayı) anlama, kavrama yoluna girdikten sonra. 12- Yazmadan edemezdim. 13- Şüphesiz, mutlak. 14- Gönlümü sarsan anafoları; gönlümün dertlerini. 15- Yazıya aktarıp 16- Rahatlamışım, huzura kavuşmuşum. 17- Baskıya. 18- Tutuşup yandığım. 19- A zavallı 20- Öyleyse yakayım mı? 21- Çarem nedir? 22- Elbette, ya, pekiyi. 23- Köşesinde. 24- Büyük ateş yakma-hıym.

Fikrimi, hissimi, duygularımı
Ömrüme, günüme müfte satmalı²⁵!

...Yanır hagsızlığa garşı yükselen,
Egidem²⁶, meslekim, héyirim şerim;
Yanır rezaletle döşdöşe gelen
GorĖmaz setirlerim, kişi sözlerim.

Yanır gileylerim²⁷, şikâyetlerim,
Yanır zamaneye üsyanım yanır.
Yanır arzularım, hoş niyyetlerim,
Düşüncem, heyalım, vicdanım yanır.
Yanır bu dünyada ayag izlerim.
Yanır arzuların gışgırıkları²⁸.
Yanır o heğgi, doğru sözlerim,
Yanır üreyimin hıçgırıkları.

Yanır hedefini düzgün belleyen
Açığ mehebbetim açığ nifretim
Yanır oĖuçuya²⁹ heğget déyen
Riyasız boyasız sözüm, söhbetim.
Dünyadan dünyaya gileyim³⁰ yanır
Yanan şe'rlere üreyim yanır.

Yanır, yangısıyla meni yandırır
Ėelbimden süzölüp ahan her şe'rim
Bir anlıg zülmeti işğlandırır
Yanan duygularım düşüncelerim.

Gördüm öz özümü bu işğda men
Gördüm ayrılmışam öz fitretimden³¹.
Gördüm sığınmışam dözüme³² ya Reb!
Ėenim kesilmişem³³ özüme ya Reb.

GorĖmadım yandırdım bir gatil kimi,
Men öz gerçeyimi, heğgetimi.
Ėünkü emindim
Heğget yansa da mehv olabilir
Sap³⁴ kimi uzanar, gırılabilir.
İnanıram men

25- Ömrüm, geleceğim için bedava satmalıyım. 26- İnancım, akidem. 27- Yalvarmalarım, sızlanmalarım. 28- Haykırışları. 29- Okuyucuya. 30- Şikâyetim, sızlanmam. 31- Fitratımdan, yaradılışımdan. 32- Tahammüle. 33- Düşman olmuşum 34- İp.

Hemin o heğget vaht gelecekdir,
 Başga birisinin dilile hökmen
 Déyilecekdir.
 Yanan şérlerin od alovundan
 Bedenim üşüdü, üreyim esdi³⁵
 Bir néçe şérime gıymadım ancag
 Dédim kifayetdi,
 Dédim, tâ... besdi³⁶.
 Bir néçe şérime gıymadım o gün.
 Saralmış vereğler³⁷ durur bu gün de
 Hemin şérleri gelecek üçün
 Gizletdim anamın poretezinde³⁸

Ağır gem yüküdür bunlar bir ömrün,
 Açılsın, tökülsün déyirem bu gün.
 Duyan üreklerin gizli sirləri
 Éy cavan oñucum,
 Bu şérleri
 Gizledip men bu gün çatdırdım³⁹ sene
 İndi de vérirem müzakirene.
 İstirem bilesen, üreklerimiz
 Susmadı...
 Kölgede yatan olmadıg
 O vahtlar gehreman olmasag da biz
 Hay küye aldanan nadan⁴⁰ olmadıg!

DAMCI DAMCI¹

Bulag² oldum, çağladım.
 Susuz galan çöllerin
 Hâlına gan ağladım.
 Çemenlere çilendim³,
 Ahdıgca neğmelendim
 Tez yolumu kesdiler,
 Ağzıma daş basdılar.
 Éle güman etdiler⁴,
 Gâh mıha, gâh da nala
 Döyen amalsızmışam⁵.

35- Titredi. 36- Yeter, yetişir. 37- Varaklar. 38- Protez: Yapma organ. Şair "Anamın bir ayağı protez idi" diye not düşmüştür. 39- Ulaştırdım. 40- Cahil.

1- Damla damla. 2- Pınar. 3- Çemenlere serpildim. 4- Öyle sandılar, öyle zannettiler. 5- Sanki emelleri olmayan birisi imişim.

Amma esli budur ki
Gür ahabilmesem de
Damcı damcı sızmuşam.

Deniz déyil göl oldum
Ahip çuhura doldum
Öz derdimle doluydum
Dibimi oydum, oydum,
Yér altında daşları
Gayaları döşledim⁶.
Énine bacarmadım,
Derinine işledim.

Dalga pıçılısında⁷
Dibde yatan daşların
Metlebine varan yoh⁸.
Én görünür her göze
Derinliyi gören yoh.

Dédiler dayazmışam⁹.
Bir çuhurdan baş alıp¹⁰,
Öz yolumu azmışam.

Men yolumu azmadım,
Mene "az" diyenlerin
Fikrini azdırmışam,
Onun öz meramını
Çesdine yozdurmuşam¹¹.

Ganım Gorhud¹² ganıdır,
Men evvelki damaram.
Damcı damcı damaram,
Damcımı sahlamaram.
Damcı damar sél olar
Cığır¹³ dönüp yol olar

Bir yanıklı sazam men,
Hele çağlamazam men
Asta asta dinmişem¹⁴,

6- Göğüsledim. 7- Fısıltısında. 8- Arzusuna, isteğine ulaşan yok. 9- Sığ imişim. 10- Başını alıp gidip, başlayıp 11- Aleyhine çevirmişim. 12- Dede Korkut. 13- Dar, patika yol. 14- Yavaş yavaş dillenmişim, dile gelmişim, konuşmaya başlamışım

Arzuma köklenmişem.¹⁵
Sesleri bu kök¹⁶ üstde,
Sesleyen avazmışam.

Derd gaynaglı elemem
Kâğız üste gelemem
Nifretimi démeye,
İmkânım olmayanda
Men sévgimi yazmışam.

SOĞAN

Soğan gabiğına bahdı
Düşündü.
Başını buladı
O mene döndü
Dedi; Sert olacag gış bu il yaman
Dédim; Neden bildin?
Dédi: Gabıgdan.
Galındır;
Démeli¹,
Sert gécecek gış.
Tebiet ezelden müdrük yaranmış².

O ki, neğmesidir gaydanın yönün³,
Dağı yaratmamış⁴ ona yol séçir.
Soğanı soyugdan gorumag üçün
Onun paltarını⁵ o galın biçir.

Ehsen⁶ bu paltara, dona⁷ tebiet,
Sen bu sehavetde⁸ nesen, nesenmiş⁹!
Éy ana tebiet,
Ana tebiet,
Bilmirdim néce de rehimplisenmiş¹⁰!
Acı soğan kimi bes ahi men de
Övladınam senin,
Balanam senin.
Men de üşüyürem,
Mene gelende

15- Arzuma (uygun olarak) akord olmuşum 16- Perde (musikide)

1- Demek ki. 2- Müdrük yaratılmış. 3- Kaidenin, usûlün. 4- Dağı yaratmadan. 5- Elbisesini. 6- Aferin.
7- Elbiseye. 8- Eliaçıklıkta, cömertlikte. 9- (Daha) ne imişsin, ne imişsin. 10- Merhametliymişsin.

Rehmin harda¹¹ galdı, ay anam senin?!
 Elem çovgununda¹², ğem tufanında¹³
 Soyugdan esirem¹⁴, ahı¹⁵ men yetim
 Soğana gıymadın,
 Senin yanında
 Bir soğan ğeder de yohmuş ğiyetim!
 Nedir bu fikirler bu üzüntüler?
 Üreyi bir vérdin, ezabı min min.
 Nolardı mene de dözümüm ğeder¹⁶
 İztirab véreydin, ezab véreydin?

DAŞ GAYALAR

Öz fikrimi, düşüncemi,
 Üreyimde doğulmamış¹,
 Kâğız üste söz olmamış,
 Öz elimle boğan menem
 Hem de néçe ataları bilinmeyen
 Bic, zinakâr balaları
 Doğan menem!
 Fırtınalar gabağında
 Öz semtini deyiştiren
 Bir yélkenem
 Öz fikrini öz elile
 Abort éden² gatil menem!
 Çeper³ bağı dolanınca⁴
 Bağ çeperi dolandı héy.
 Fikirlerin çağlar seli
 Bulandı héy...
 Bulandı héy...
 Bulanar mı
 Sél, gaya tek⁵ gabağında⁶ bend olmasa?
 Öz içinden oyulmasa?
 Olmayaydı kâş⁷, gayalar.
 Daş gayalar, daş gayalar!

IV

Sen vahtın, zamanın hökmüne bir baħ,
 Zamandır her fikre yön veren, ancag

11- Nerede. 13- Elem (keder) fırtınasında. 13- Gam tufanında. 14- Titiriyorum. 15- Ama, lakin 16- Tahammülüm kadar

1- Daha yüreğimde doğmadan. 2- Kürtaj eden, "yok eden". 3- Çit, bahçe duvarı. 4- Dolanıncaya kadar. 5- Gibi. 6- Önünde. 7- Keşke.

İnsan zaman ile gelir dōş dōşe
 İnsanı yétiren vahtdır hemişe.
 Zaman var¹ héyalı çekir zirveye
 Zaman var, mehv édir éşgi², niyyeti.
 Zaman var insanı galdırır göye³,
 Zaman var öldürür insanıyyeti
 Zaman var, köksüne gül tahır yérin,
 Zaman var, düşünen duyan keslerin,
 Ağzına daş basır, gelbi susdurur;
 Zaman var, yalana heğiğét déyir,
 Zaman var, tanrı tek hakga baş eyir.
 Bir de görürsen⁴ ki dünenki dağlar
 Tepeye el açıp dilenir bu gün.
 Yalanlar, gerçekler, haglar, nâhaglar⁵
 Vahtın eleyinde⁶ elenir bu gün.
 Dünen düzlüyünden⁷ üze çıhmayan⁸
 Özünü zamanda günahkâr sayan
 Menim üzü gara bu şérlerim,
 Bu gün üz ağığım⁹, hag sözüm oldu,
 Üze çıhmağı da bir lüzum oldu.

V

Bütün dövrlerde müstebid, geddar¹
 Ağıldan², kâmalıdan fikirden gorhar.
 Çünkü o bilir ki fikir, düşünce
 Ne hüdüdü tanıyar, ne serhed biler
 Odur ki³ müstebid her şeyden önce
 Fikre, düşünceye genim kesilir⁴.
 Fikir adamları onun genimi⁵
 O yahşı bilir ki, fikir gün kimi⁶
 Yanıp garanlığa birden nur çiler.
 Boyalı sözlerle üstü örtülen
 Ağlarken gülen
 Heğiğétleri
 Görmeyen göze de gösterebilir.

Müstebid⁷ bilir ki kâmalın, fikrin,
 Göze görünmeyen ganadları var.
 İdrâkın yolunu kesmek çoğ çetin,
 İğlimden iğlime o uçar, uçar.

1- Öyle zaman var ki. 2- Aşkı. 3- Göğe yükseltiyor. 4- Görüyorsun. 5- Hak olmayanlar. 6- Eleğinde. 7- Doğruluğundan. 8- Yüze çıkmayan. 9- Yüzümün aklı.

1- Gaddar. 2- Akıldan. 3- O yüzdendir ki, o sebeptendir ki. 4- Düşman olur. 5- Düşmanı. 6- Güneş gibi
7- Zâlim, diktatör.

Fikir sığabilmez hüduda hedde,
O, zora baş eymez, güce eyilmez.
Fikir azad olan bir memleketde,
Zülm öz atını seyirdebilmez⁸.

Sönmedi gelbinin gezebi⁹, odu
Müstebid gılcını goymadı gına.
Azadlığ adına méydan ohudu,
Fikrin düşüncenin azadlığına¹⁰,
Susdug... behtimize asi déyildik,
Beli¹¹, derd budur ki, biz éle bildik,
Béledir gayda¹².
Bizden behteveri¹³ yohdur dünyada.
Mahını da ohudug; "Behteverik biz,
Gül kimi açılıp dileklerimiz".
"Él azaddır¹⁴,
Tél azaddır.
Azad vetende
Dil azaddır."

Hansı derdimizi démişdik ki biz,
Üstelik azaddır dédik dilimiz!

Galdı kitaplarda gerçeyin adı
Ne özü göründü, ne ayag izi
Yalan danışmagdan üz gızarmadı,
Algışdan gızartdıg ellerimizi.
Bedbehtlik gölünde biz üze üze¹⁵,
İnandığ behtever¹⁶ olduğumuza.

O gansız cellada bunlar gerekdi,
Onun yalanları ahdı her yére.
Yalnız serhedlere déyil, o çekdi
Demir perdeleri düşüncelere.
Perdeden o yanı görebilmedik,
Dondu düşünemiz dondu fikrimiz.
Demir perdeleri yarabilmedik,
Çévrildik¹⁷ fikirsiz mügevvaya¹⁸ biz.
Celladın elinde alete döndük,

8- Süremez, koşturamaz. 9- Gazabı. 10- Hürriyetine. 11- Evet. 12- Usûl, âdet, kaide. 13- Mutlusu, şanslısı. 14- Halk hürdür. 15- Yüze yüze. 16- Talihli, mutlu. 17- Döndürülük. 18- Kuklaya, cansız ci-simlere.

O néce düşündü, éle¹⁹ düşündük.
 Müstebid zülmünü doğrultmag üçün
 Ehkâmlar²⁰ yaratdı, bütler yarattı.
 "Éllerin atası" olup o, bir gün
 Özünü millete çoh baha satdı.

Apardı dalınca şuarlar²¹ bizi,
 Kütleşdi béynimiz, hissimiz tamam.
 Aldı elimizden düşüncemizi
 Zülmün, istibdadın maskâsı; éhkâm.

Müstebid déyişdi tarihimizi,
 Bir kâh Midiyalı²², kâh filan oldug,
 Silindi tarihden gerçeyin izi,
 Bilmedik biz hansı atadan oldug.
 Yadlar sahib çihdi servetimize,
 Sahib çihmadılar bize bes neden?
 Yétim évi oldu bu dünya bize,
 Ata ahtarırığ indi özgeden²³.
 Dé hara²⁴ sığışar, hara, éy zaman,
 Bu boyda²⁵ tehgire²⁶ halgın dözmesi;
 Dede Gorgud kimi dedesi olan
 Milletin özüne dede gezmesi²⁷?!

Gör ne güne saldı²⁸ müstebid bizi
 Ay anam hardasan, ağla bu derde!
 Éle dolaşdırıp tarihimizi,
 Başımı itirip tarihçiler de²⁹!

Başımız üstünde hemişe³⁰ yumrug,
 Halal adımızı démeye gorhdug
 Damğa da vurdular hele bu ada,
 Dandıg³¹ gorhumuzundan öz babamızı.
 Kifâyet déyilmiş bu da cellada,
 Déyişdi min illik³² elifbamızı
 Yéne soyumadı celladın kini,

19- Öyle. 20- Ahkâmlar, kat'i hükümler, kanunlar, 21- Sloganlar, şiarlar. 22- Midiya (Medya): Medlerin ülkesi. Burada Azerbaycan'ın tarihi, Azerbaycan Türklerinin soyu hakkındaki münakaşalardan, uydurmalarından söz ediyor. 23- Başkalarından kendimize atalar (cedd) arıyoruz. 24- Nereye 25- Bu derecede, bu kadar. 26- Aşağılanmaya, hakarete. 27- Baba, dede araması. 28- Ne hâle düşürdün. 29- Tarihçiler bile şaşırıp kalmış, ne yaptığını bilemez hâle düşmüş. 30- Latin alfabesine geçmekle: Azerbaycan'da 1928'de Latin harflerine geçilmişti. 1939'da aniden Rus alfabesine geçildi.

O éle düşündü, éle bildi ki³³,
 Latına kéçmekle³⁴ biz yéniléştik.
 O, buna dözmedi... On il kéçmemiş,
 Celladın emrile Kirile kéçdik³⁵.

Bélece garaldı "menliyin" şanı ³⁶,
 Bulandı dilimin büllur çeşmesi.
 Bir déyen olmadı élifbada mı
 Gocaman milletin yénileşmesi?!
 Eger béledirse, edalet hanı?
 Niye deyişmedin öz elifbanı?

Senin sadıg gulun, benim soydaşım.
 O yerli rehberim³⁷, cahil kütbaşım³⁸,
 Susdu, danışmadı, yumdu ağzını.
 Çünkü o görmedi, görebilmezdi,
 Senin meğsedinin³⁹, esl meğzini⁴⁰

Sen ganıp⁴¹ düşünüp, kéçdin bu gésde⁴²,
 O gün, dünenimden ⁴³ intigam aldın.
 Menim min min illik⁴⁴ tarihim üstde⁴⁵
 "Şalako"⁴⁶ oynadın, menden kâm aldın⁴⁷
 Bir genim kesildin mene o ki, var⁴⁸,
 Min illik ruhumun tutdun yasını.
 On ilde néçe yol⁴⁹ deyişmek olar,
 Bir halgın min illik elifbasım?!

É' tiraz olmadı!
 Oldu: bir nefer⁵⁰,
 Ona her terefdən göz bereltdiler⁵¹.
 --Rehber déyen söze⁵² ne müzakire?
 Ona canımızı gurban vérerik.
 Elifba nedir ki, lâzım gelerse,
 Ana dilimizi deyişdirerik!

Niye deyişmesin ahı bu satgın:
 Ata dili varken, ana dilini?

35- Kiril alfabesine geçtik. Rus alfabesinin asıl adı. 36- Benliğin, şahsiyetin mumu böylece karardı 37- Stalin zamanındaki Azerbaycan Komünist Partisi, başkanı kasdediliyor. 38- Cahil, beyinsizim 39- Maksadım. 40- Asıl ikiyüzünü, özünü. 41- Aldanıp, inanıp. 42- Kasd, niyet, maksad Burada "suikast" manasına 43- Tarihimden, geçmişimden. 44- Binlerce yıllık. 45- Üzerinde. 46- Şalako: Sert hareketlerle oynanan bir Gürcü oyunu. Stalin'e işaret ediliyor. 47- Zevk aldım, keyiflendim. 48- Bana bütün gücünle düşman oldun. 49- Kaç kere. 50- Bir kişi 51- Kızgın gözlerle baktılar. 52- "Rehber" in dediği sözü müzakere etmeğe ne lüzum var? Müzakere edilmez.

Bélesi turp ekdi başında halgın,
Satdı vetenini, satdı élini⁵³
Bunu déyen oğul hemin o anda
Rehber atasından rütbe dilendi;
Bir hefte geçmemiş o, rütbelendi.

Bes é'tiraz éden? Onun taléyi?
Atdı her şeyi.
Bir müddet Bakı'dan köçünü çekti⁵⁴,
Yohsa, Müşfig⁵⁵ kimi sürülecekti.

Elifba deyişdi
Buna öyündük.
Bilmedik rişesiz budağa döndük⁵⁶.
Gabağı görmedik öz yaşımızdan,
Nesiller arası gırıldı bağlar:
Govulup silindi yaddaşımızdan,⁵⁷
Gurulan çadırlar, yanan ocaglar.

Hanı Banu Çiçek? Hanı Gazan Han?
Biz ki ruhu esil,⁵⁸ gamı esildik.
Gorgud gamı ahdı damarımızdan,
Özümüz Gorgud'a düşmen kesildik.

Doğudan Batıya at çapan babam⁵⁹,
Menim Oğuz babam, benim han babam.
Teze kitaplarda mene yad oldu⁶⁰,
Soy soya garişdı, kök unutuldu.
Elenebilmedik galdıg elekde,
Gör néce kökünden lahladı⁶¹ millet.
Yapıh dahmalarda⁶², kende kesekde⁶³,
Yéne de milleti sahladı⁶⁴ millet.

VI

Varag varag çévirдим düşüncemi,
Fikrimi;
Seher açılan kimi¹
Gédeceyem yanına.
And vérip vicdanına

53- Halkım. 54- Çekilip gitti. 55- Mikâyıl Müşfik (1908-1937) Stalin devri kurbanlarından,şair. 56- Köksüz, özsüz dala döndük. 57- Hafızamızdan. 58- Asil, soylu. 59- At koşturan dedem. 60- Benim için yabancı oldu. 61- Oynadı, laçkalaştı. 62- Çirkin, kötü barınaklarda, kulübelerde. 63- Köyde kenarda, kıyıda, köşede. 64- Korudu, muhafaza etti.

1- Sabah olur olmaz.

Déyeceyem, "amandır²,
 Dünen³ dédiklerimiz başdan başa
 Yalandır.
 Bir diş bilsin, bir dodag.
 Seni desteklemekçün éle dédim
 Men ancag
 Eslinde çoh sévirem mén
 O dahi rehberi,
 Odu⁴ bize behş éden⁵
 Bu behtever⁶ günleri.
 O bizim bu dünyada, tek
 Güman yérimizdir⁷,
 Düşünün béynimizdir,
 Gören gözlerimizdir."
 "Men ne gelet éyledim"⁸ déye
 Sehere kimi⁹
 Öz özüme déyindim.
 Seher açılan kimi galhıp
 Derhal géyindim.
 Birden gapı döyüldü...
 Bize kim gelebilir seherin
 Bu çağında?
 Aynanın gabağında
 Gördüm, esir bedenim.¹⁰
 Gapını¹¹ açmağa da héç tağetim
 Yoh¹² benim.
 "Yeğın¹³ o satmış meni
 Éle dünen géceden.
 Gelirler aparmağa, hara kaçım
 İndi men?"
 Gapı bir de döyüldü
 Bir de, bir de döyüldü
 Gelen kimse görünür¹⁴
 Meğsedine çatmamış¹⁵
 Burdan géden déyildi...
 – Kimsen?
 – Menem, a gardaş.
 Bu, Gember'in sesiydi...
 Bu da mene bes idi¹⁶.

2- Aman ha! Sakın ha! 3- Dün. 4- Odur 5- Bağışlayan 6- Mutlu. 7- Ümid kaynağımız, güvencemizdir
 8- Kusur, hata yaptım. 9- Sehere kadar. 10- Vücüdüm titriyor. 11- Kapıyı. 12- Takatım, gücüm yok.
 13- Mutlaka. 14- Anlaşıyor ki 15- Amacına ulaşmadan. 16- Bu da benim için kâfi idi, yeterliydi..

11. BİR ÂLİM DAHA GÖÇTÜ*

Prof. Dr. Hamid Araslı (1906-1983)

Geçtiğimiz Aralık ayının sonlarında (25 Aralık'tan önce, gününü tam olarak tesbit edemedik) Azerbayca'nın yetiştirdiği en büyük ilim adamlarından, büyük edebiyat tarihçisi, şifahî halk edebiyatı mütehasssısı, şarkiyatçı ve türkolog *Prof. Dr. Hamid Memmedağioğlu Araslı*, vefat etmiştir.

Bu haberi, Ocak ayının ortalarında Bakû'dan *Prof. Dr. Abbas Zamanof Bey*'den almış olduğum bir mektuptan öğrendim. Mektup, onu gönderen gibi beni de büyük bir kedere gark etti.

Araslı, yarım asırlık ilmî faaliyetleri ile Azerî edebiyatı başta olmak üzere Türkiye, İran gibi yakın şark halklarının ve Orta Asya Türk boylarının karşılıklı edebî münasebetleri ve kültür tarihleri hakkında kaleme aldığı çok mühim eserleriyle büyük hizmetler görmüş, eşine az rastlanılır bir ilim adamı, temiz ahlâkı ve mütevazî şahsiyetiyle unutulmaz bir sima idi.

Kendisiyle son olarak 30 Mart 1981 de, *Prof. Dr. Abbas Zamanof Bey*'le birlikte evine giderek görüşmüştük. Her ikisi yakın dost ve mesafî arkadaşı idiler. O sıralarda da *Hamid Bey*'in sağlık durumu pek iyi değildi. Evde, kızı Nuşabe Araslı hanım da vardı. O, *Nizamî ve Türk Edebiyatı* adlı mühim bir monografi hâzırlamıştı. Kendi kitaplarıyla birlikte kızının da bu eserini bana hediye ederken edebiyatçı bir evlat yetiştirmekten duyduğu hazzı *Hamid Bey*'in gözlerinde okudum.

Evde Azerî Edebiyatı, Türkiye ile bu edebiyat arasındaki münasebetlerden, son zamanlarda canlanmış olan kültür alışverişinden söz etmiştik. Konuşması çok sâkin, tatlı ve iknâ edici idi. Sanki dünya çapında tanınmış bir ilim adamı ile değil de kırk yıllık bir dostumla konuşur gibiydim. Mütevazî tavırları, misafirperverliği, olgun şahsiyeti ile beni büyülemişti.

Bir kaç gün sonra Azerbaycan İlimler Akademisi'nde *Genceli Nizamî* hakkındaki ilmî bir toplantıya beni de çağırıldı. Dinleyici olarak gittiğimde, Türkiyeden gelen bir misafir olmam, Azerî edebiyatı ile ilgilenmem sebebiyle büyük bir nezaket göstererek, toplantıyı idare etmesine rağmen, beri yanına oturttu.. Daha sonra bana da o toplantıda söz verdi.

* Türk Edebiyatı dergisinde (İstanbul, Şubat 1984, Sayı: 124) yayınlanmıştır.

Yaptığım küçük bir konuşmada, Türkiye'de *Prof. Dr. M. Fahrettin Kurzioğlu* tarafından İstanbul'daki Başbakanlık Devlet Arşivin'de bulunan Genceli Nizamî'nin vakfına ait kayıtlardan bahsettim. Bu kayıtlara göre, tanınmış şairin büyük bir vakıf kurduğunun anlaşıldığını söyledim. Vakfı, Akkoyunlu *Uzun Hasan* tasdik etmişti; Osmanlılar da Genceyi ele geçirdikten sonra bu vakfı, yeniden bir düzene sokmuşlardı.

Bu hususdaki açıklamalarım büyük bir alaka uyandırdı. Zîrâ Azerbaycan'da *Genceli Nizamî*'nin vakfı hakkında bilgi yoktu. Bu haber, herkesten daha çok *Hamid Araslı*'yı sevindirmişti. Kendisine söz verdim; Türkiye'ye döndükten sonra vakfa ait kayıtların suretlerini gönderdim. 25 Fevral (Şubat) 1983 tarihli *Edebiyyat ve İnce-Sen'et* adlı haftalık dergide bu belgeleri büyük bir vukûfla değerlendirmiş, Azerî Edebiyatı sahasındaki çığır açıcı tesbitlerinden birini daha yapmıştı.

Merhum *Araslı, Nesimî, Hatayî, Fuzulî* gibi şairlerin, Köroğlu hikâyesi, Dede Korkut destanı gibi şifahî halk edebiyatı mahsullerinin hakkındaki derin ve ufuk açıcı çalışmaları ile bütün dünyada takdir toplamıştı. O, aynı zamanda Türkiye ile Azerbaycan arasındaki edebî münasebetleri inceleyen *F. Köprülü* ve *İ.H.Ertaylan*'dan sonra bu mevzuda en ciddî çalışmaları yapmış, bu iki ilim adamının incelemelerini tamamlamış ve daha mütekâmil neticelere ulaşmış, tamamen orijinal tesbitleri yapmaya muvaffak olmuştur. Bu bakımdan bilhassa *Fuzulî* hakkındaki çalışmaları, dört ciltlik *Fuzulî külliyyatı* neşri -beşinci cilt basılmamıştır- ve *Böyük Azerbaycan Şairi Fizuli* (1958) adlı monografisi Türkiye'de *Fuzulî* hakkında çalışmalar yapan ilim adamlarımızın devamlı müracaat ettikleri el kitaplarından biri olmuştur.

Leyla ile Mecnun hikâyesini başta *Nizamî* olmak üzere bütün yakın şark şairlerinin eserlerini mukayese ederek, şifahî halk edebiyatı geleneklerini gözönünde tutarak incelemiş; mukayeseli edebiyat çalışmaları sahasında büyük muvaffakiyetler elde etmiştir. Bu bakımdan sadece Azerbaycan'da değil Türkmenistan ve Özbekistan'da da takdirle karşılanmıştır.

Araslı iki defa Türkiye'ye gelmiş; Türk Dil Kurumu'nun kurultaylarına katılmıştır: 1957'de katıldığı VIII. Kurultay'da *Dede Korkut* destanı hakkında, 1966'da iştirâk ettiği XI. Kurultay'da da *Gülşehri* ve *Genceli Nizamî* mevzuunda tebliğ sunmuştur. Her iki tebliği de Türkiye edebî çevrelerinde büyük ilgiyle karşılanmıştır.

1957'deki Kurultayda, Türk Dil Kurumu başkanının "onur üyeliği" teklif ettiği listede, R. Eşref Ünaydın gibi ilmî çalışmaları olmayan birinin yanında ayrıca Türk asıllı bir ilim adamının da bulunmaması Kurultay iştirâkçilerinden *Orhan Okay*'ın dikkatini çekmiş ve şimdi Atatürk Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmakta olan bu kadîrşinas ilim adamının çok yerinde bir teklifi ile *Hamid Araslı*'nın "onur üyeliği"ne kabul edilmesi oya sunulmuş ve Kurultay tarafından oybirliği ile bu teklif kabul edilmiştir. Böylece hiç olmazsa Azerbaycanlı ilim adamlarına karşı küçük bir borcumuzu yerine getirmiş bulunmaktayız!

Araslı hakkında mufassal bir yazı hazırlamak ümidiyle şimdilik satırlarımıza son verir, merhuma Tanrıdan rahmet diller, kardeş Azerbaycan halkına başsağlığı dileklerini sunarız.

12. Prof. Dr. ABBAS ZAMANOF*

Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin çağdaş Azerî edebiyatı kürsüsünün âlimlerindedir. 19 ve 20. asır Azerî edebî şahsiyetleri ve edebî mektepleri hakkında yaptığı kıymetli araştırmalarıyla Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'nin dışında; Türkiye, İran ve Irak'ta dikkati çekmiş, ilim çevrelerinin takdirini kazanmıştır. Bir çok yazıları, adı geçen her üç memlekette de neşredilmiştir. Araştırmaları, merhum *Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu*'nun dikkatini çekmiş, *Türkiyât* mecmuasında (cilt: XVI, 1971, s. 164-166) iki ayrı tenkit yazmasına vesile olmuştur. Bazı yazıları, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Araştırma Dergisi*, *Türk Edebiyatı*, *Yağmur* vs. gibi dergilerde neşredildi.

Hâlen Azerbaycan Devlet Üniversitesi Çağdaş Azerî Edebiyatı kürsüsünde Profesör olarak çalışmaktadır.

Abbas Zamanof, 1911 yılında Nahçıvan'ın Şerur bölgesinin Matıta köyünde doğdu. Babası Fettah Zamanoğlu, orta hâlli bir köylü idi. İlk ve orta tahsilini Bakû'da tamamladı. 1939'da "Bakû Pedagoji Enstitüsü Edebiyat Şubesi"nden mezun oldu. Genç yaşlarında matbuat hayatına atıldı. "Genç İşçi" adı gençlerle alakalı neşriyat yapan gazete de "redaktör muavini", "Edebiyat Gazetesi"nin "mes'ul kâtibi" ve "Azernesr" in "edebiyat şubesi reisliği" gibi işlerde çalıştı. 1939'da Pedagoji Enstitüsünü bitirdikten sonra, yapılan imtihanda başarı kazanarak aynı mektebe XX. Asır Azerî Edebiyatı hocası oldu. 1941'de II. Dünya Harbi'ne katıldı. Muhtelif cephe gazetelerinde çalıştı Harpten sonra Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde 1960 yılına kadar mustakil olarak XX. Asır Azerî Edebiyatı okuttu. 1960-68 yılları arasında Azerbaycan İlimler Akademisinin "Nizamî Adına Azerbaycan Edebiyatı Enstitüsü"nde "ilmî emekdaş", 1968-71 yılları arasında "Nizamî Adına Azerbaycan Edebiyatı Müzesi"nin müdürü olarak çalıştı. 1971-79 yıllarında Azerbaycan Üniversitesi'nde "Muasır Azerbaycan Edebiyatı" kürsüsünün müdürlüğünü yaptı. 1979'dan itibaren Üniversite'de Azerî edebiyatı tarihi kürsüsünün pofösürü olarak çalışmaktadır.

* *Kardaş Edebiyatlar* dergisinde (Erzurum, 1982, Sayı: 1, s. 28-32) yayınlanmıştır. Aynı dergide Abbas Zamanof Bey hakkında yayınlanmış iki yazımız daha bulunmaktadır: "75. Yaşında Prof. Dr. Abbas Zamanof" (1985, Sayı: 11, s. 10-11), "Prof. Dr. Abbas Zamanof 80 Yaşında" (1992, Sayı: 21, s. 48-49). Abbas Bey, 1993'te vefat etmiştir.

1965 yılında *Sabir ve Müâsirleri* adlı incelemesiyle "doktor", 1967'de de "profesör" ünvanlarını aldı. 1979'da "Azerbaycanın Emekdar İlm Hâdîmi" ünvanına layık görüldü. Türkiye'de Türk Dil Kurumu'na muhabir üye seçildi (1971).

Bazı makaleleri, İran'da *Varlık ve Dede Korkud*'da, Irak'da: *Kardaşlık ve Yurd* dergilerinde yer aldı. Ayrıca *Sâbir ve Muassirleri* (Bakû, 1973) adlı kitabı *Esed Behrengi* tarafından Farsça'ya çevrilerek "*Sâbir ve Muâsirîn-i Ū*" adıyla neşredildi (Tebriz, İntişârât-ı Şems, 1358).

A. Zamanof, bir çok ilim adamının yetişmesine emek harcamıştır. Yirmiden fazla doktora tezi yönetmiş, iki yüzden fazla "diplom işi" elinden geçmiştir.

Türkiye'de Azerbaycan edebiyatının tanınması için fedakârlıkta bulunmuş; Atatürk Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi Araştırma Enstitüsüne kıymetli kitaplar göndermiştir. A. Zamanof'un kitapları aynı Enstitü'nün içerisinde "*Prof. Dr. Abbas Zamanof Bağış Kitapları*" adıyla hususî bir okuma salonunda muhafaza edilmektedir. Bu kitaplık, Azerî edebiyatı hakkında çalışma yapan ilim adamlarının başvuracağı birinci kaynak ve kolleksiyon durumundadır.

Abbas Zamanof'un ilmî faaliyetleri arasında tenkidî metin çalışmaları da mühim bir yer tutmaktadır. O, Seyyid Azim Şirvanî, Abdurrahim Bey Hakverdili, Sultan Mecid Ganizade, Seyyid Hüseyin, Süleyman Sani Ahundof, Kazım Bey Zakir, Abdullah Şaik, Celil Mehmedguluzade, Vâkıf... ve daha birçok edebî şahsiyetin eserlerini büyük bir titizlikle araştırarak neşre hâzırlamış; yeni nesillerin bu san'atkârları okumasına, anlamasına zemin hâzırlamıştır. Bazı şahsiyetlerin eserlerini Rusça'ya çevirdiği gibi bazılarının da Rusça eserlerini Azerî Türkçesi'ne çevirmiştir. Bu sonuncular arasında Celil Mehmedguluzade'nin hanımı Hemide Memmedguluzade'nin *Haturalarım* mühim bir yer tutmaktadır.

Abbas Zamanof'un inceleme ve makalelerinden burada ayrı ayrı bahsetmemiz imkânsızdır. Kitaplarını ve belli başlı incelemelerini, makale ve metin neşirlerini bir liste hâlinde vermeğe çalışıyoruz:

Kitaplar:

- 1- Müâsirleri Sâbir Hakkında. Bakû, 1962
- 2- Sâbir ve Müâsirleri, Bakû, 1973 (Farsça neşri, 1979)
- 3- Emel Dostları. Bakû 1079
- 4- Sâbir Gülür. Bakû, 1981

Neşre hâzırladığı eserler:

- 5- Divanbeyoğlu: Can Yangısı (yıl ?)
- 6- Hacıbaba Nazarlı: Seçilmiş Eserleri, (yıl ?)
- 7- Seyyid Azim Şirvanî: Seçilmiş Eserleri, 2 c., (Rusça yıl ?)
- 8- Celil Memmedguluzade: Seçilmiş Eserleri, 2 c., (Rusça yıl ?)
- 9- Abdurrahim Bey Hakverdili: Seçilmiş Eserleri, 2 c., 1956-57

- 10- S. Sâni Ahundzâde: Seçilmiş Eserleri, 1957
 - 11- Seyid Hüseyin: Seçilmiş Eserleri, 1960
 - 12- Sultan Mecid Ganizade: Seçilmiş Eserleri, 1965
 - 13- Şiheli Gurbanof: Seçilmiş Eserleri, 3 c. (Mukaddime: A. Zamanof), Tertip edenler: A. Zamanof, H. Memmedzade, H. Gurbanof, 1968-70
 - 14- Hemide Memmedguluzade: Mirze Celil Hakkında Hatirelerim (Rusçadan çeviren, şerhler yazan: A. Zamanof), 1. bs, 1962, 2. bs., 1981.
 - 15- Kasım Bey Zâkir: Seçilmiş Eserleri, (Rusça), 1971
- Bazı makaleleri, incelemeleri:*
- 1- *Sihat ve Sâbir*. Elmî Eserler (mecmua), Bakû, 1974, S. 3-8
 - 2- *Azerbaycan Teatrının 100. İliyi: Yahşı Yol*, Elmî Eserler
 - 3- *Müellim, Yazıçı, Vetendaş* (S. Sâni Ahundof'un doğumununun 100. İliyi: Yahşı Yol, Elmî Eserler 1974
 - 4- *Vetendaşlıg Reşadeti* (Hasan Bey Melikzade Zerdabî hakkında), Tebligatçı (mecmua), Bakû 1957
 - 5- *Müellim Yazıçı* (Abdulla Şâik hakkında). Literaturnıy Azerbaycan (mecmua, rusça), 1955
 - 6- *M.E. Sâbir* (Hophopname'ye mukaddime), Hophopname. Tertip eden: Hamid Memmedzade, Redaktör: A. Zamanof, Bakû, 1962 (eski harflerle)
 - 7- *Molla Penah Vâkif* (adlı esere sonsöz), *Seçilmiş Eserleri*. Tertip eden: Hamid Memmedzade, Redaktör: A. Zamanof. Bakû, 1968 (eski harflerle)
 - 8- *Sâbire Heykel*. Azerbaycan (mecmua), Bakû, 1970, S. 3, s. 175-187
 - 9- *Hayat Aşığı, Güzellik Mugannisi*, (M.P. Vakıf hakkında), Edebiyat Dil İnce-Sen'et. Az.SSR. Elmler Akademiyasının Haberleri (mecmua), Bakû, 1968, S. 4, s. 6-9
 - 10- *Sâbir İrsinin Neşri Tarihi*, Azerbaycan (mecmua), 1968, S. ?
 - 11- *Sâbir'in Şahsiyeti*, Azerbaycan Mektebi (mecmua), 1979, S. ?
 - 12- *Sâbir'in Düşmenlere Cevabı*, Elm Ve Hayat (mecmua), 1978, S. 7

13. Prof. Dr. PENAH HALİLOF*

Günümüz edebiyat tarihi araştırmalarının, çağın imkânlarına paralel olarak bir hayli ilerlemiş olması yapılan incelemelerin kısa zamanda dünyanın dört bir tarafına yayılması, belli başlı klasik eserlere ait elyazmalarının kütüphanelerin tozlu raflarından kurtarılarak güvenilir, sağlam metinlerinin neşredilmesi, eserlerin başka dillere tercümesi, haberleşmedeki kolaylık ve daha başka hususlar, mukayeseli edebiyat çalışmalarının canlanmasına, gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Dünyanın bir çok yerlerinde olduğu gibi Azerbaycan Üniversitesi'nde de mukayeseli edebiyat çalışmaları yapan bir kürsü kurulmuştur. Bu kürsünün kurucusu ve şimdiki başkanı, kısaca hâlertercümesini vereceğimiz *Prof. Dr. Penah Halilof*tur.

Yazarımız, 1925 yılının Temmuz ayında Tiflis civarındaki Borçalı bölgesinin Sadahlı köyünde doğdu. Borçalı bölgesi, şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nde, Karapapak-Türkiye'de daha çok Terekeme diye bilinen- boylarının yaşadıkları yerdir. İlk tahsilini Sadahlı, orta tahsilini Gence'de tamamlayan *Penah Halilof*, 1943-1948 tarihleri arasında Bakû'daki Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesi'nde okudu. Mezun olduktan sonra aynı Fakültenin Azerbaycan Edebiyatı Tarihi kürsüsüne "muallim" olarak tayin edildi.

Penah Halilof, bir yandan çağdaş Azerî edebiyatı ile meşgul olurken, bir yandan da mukayeseli edebiyat çalışmalarına devam etmekte, zaman zaman klasik Azerî edebiyatı, edebiyatın nazarı mes'eleleri ile ilgili mevzularda da araştırmalar yapmaktadır. O'nun *Edebiyyat-şünaslığın Esasları* (Bakû, 1972) adlı yüksek okullar için yazdığı bir ders kitabı ve liselerin 10. sınıfları için hazırladığı "*Edebiyat*" adlı diğer bir ders kitabı (ki 11 baskı yapmıştır) takdirle karşılanmıştır.

İlk baskısı 1966-68 yıllarında Bakû'da yapılan *SSRİ Halkları Edebiyatı* adlı iki ciltlik eseri büyük bir ilgi görmüş; Azerbaycan'dan başka Orta Asya Üniversitelerinde de okutulan muteber bir ders kitabı olarak kabul edilmiştir. Bu kitapta Sovyetler Birliği'ndeki halkların edebiyatı ele alınmıştır. Kitabın yarıya yakın kısmını Özbek, Türkmen, Tatar, Tacik, Kırgız, Kazak gibi kardeş halkların edebiyatı diğer kısmını ise Ermeni, Gürcü, Dağıstan gibi komşu halkların ve nihayet Slav asıllı olan Ukrayna, Belorus, Latış, Litvanya ve Eston halklarının edebiyatı teşkil etmektedir. Bu eserde ele alınan halkın edebiyatı en eski tarihlerden itibaren incelenmiş, kısa ve öz bir hâlde sunulmuştur. Yalnız 19 ve 20. asırlardaki edebî bahislere daha geniş yer verildiği dikkati çekmektedir. Bu kitabın ikinci baskısı yine iki cilt hâlinde neşredildi (Bakû, 1975/77).

*Penah Halilof*un yine aynı mevzuya hasredilmiş *SSRİ Halkları Edebiyatı Müntehabatı* (Bakû, 1956) adlı bir antolojisi vardır. Burada eserlerinden örnekler alınan edebî

* *Kardeş Edebiyatlar* dergisinde (Erzurum, 1982, Sayı: 3, s. 44-45) yayımlanmıştır.

şahsiyetler hakkında kısa bilgiler verilmiş sonra tercümelerini ayrı ayrı kimselerin yaptıkları manzum veya mensur örneklere geçilmiştir.

Yazarımız, bu başarılı çalışmaları sebebiyle Azerbaycan'ın dışında, Türkmenistan ve Özbekistan üniversitesitelerinde de zaman zaman ders okutmaktadır.

O'nun ele aldığı mevzulardan biri de Klasik Azerî Edebiyatı ile Özbek Edebiyatı arasındaki münasebetlerdir. *Genceli Nizamî*'nin *Ali Şir Nevaî* üzerindeki tesiri, *Nevaî*'nin Azerî edebiyatına nüfuzu, *Fuzulî* yaratıcılığının Orta Asya'daki izleri ve tesirleri gibi mevzular mukayeseli edebiyat çalışmalarının temelini teşkil ediyor denilebilir.

Azerî alimi, çağdaş Azerî edebiyatı ile de düzenli bir şekilde uğraşmaktadır. Azerbaycan İlimler Akademisi'nin neşrettiği 3 ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* (Bakû, 1957-1960) nin 3. cildindeki bazı bölümler *Penah Haliflof*'un kaleminden çıkmıştır. O'nun ayrıca C. Cabbarlı, M.S. Ordubadî, M. İbrahimof, S. Rehimof, E. Veliyev, E. Übülhesen, İ. Efendiyev. B. Bayramof, İ. Şıhlı, İ. Hüseyinof, H. Hüseyinzade (Arif), İ. Seferli vs. gibi bir çok çağdaş Azerî şairi ve yazarı hakkında ayrı ayrı makaleleri, araştırmaları vardır.

Yazarımızın bir başka ilgi sahası da 1960-70 yıllarında edebî faaliyete başlamış olan genç kuşak şair ve yazarlarıdır. Bunlar hakkındaki incelemeler yapmakta, tenkitler yazmaktadır. Bir yandan da çağdaş edebiyatın ilmî ve nazarî mes'eleleriyle uğraşmakta, bu mevzudaki problemlere ışık tutacak mahiyette yazılar neşrettirmektedir. Penah Halilof, aynı zamanda "Azerbaycan Ali Mekteb Nâzirliği"nin edebiyatın çeşitli mes'eleleriyle ilgilenen "ilmî-metodik" şura'sının üyelerinden biridir.

Yazarımızın Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız vs. gibi kardeş halkların edebiyatı tarihine dair yazmış olduğu makaleleri ve yukarıda sözünü ettiğimiz *SSRİ Hakları Edebiyatı Tarihi* adlı eserindeki bizi ilgilendiren bölümleri Türkiye Türkçesine çevirerek yayınlatmak edebî ve kültürel hayatımız için hayırlı bir hizmet olacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ*

* *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*(Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977-1990)nde yayınlanmış ve yayınlanacak bazı maddeler. (Alfabetik sırayla)

FERİDUN BEY KÖÇERLİ (Şuşa 26 Ocak 1863-Gence 1920)

Meşhur Azerî edebiyatı tarihçisi, münekkit, pedegog. Çocukluk yıllarını Şuşa'da geçirdi. 1872'de Mirza Kerim Münşizâde'nin mektebine devam etti. 1875'de babası Ahmed Ağa, Köçerliyi Rus mektebine gönderdi. 1879'da Gürcüstan'daki Gori Öğretmen okulunun "*Tatar Şubesi*"ne kaydoldu. Burada Rus edebiyatı ve batı avrupa edebiyatlarını öğrenmeğe başladı. Mektebde iken edebî mevzularda yazılar kaleme aldı. 14 Haziran 1885'te Revan (İrevan) lisesine "Tatarca" (Azerî Türkçesi) ve "şeriat dersleri" hocalığı olarak tayin edildi. 1887'de müdür muavini oldu. Mesleğinde göstermiş olduğu başarılar için çeşitli mükâfatlara ve nişanlara lâyık görüldü. Öğretmenliği sırasında maarif mes'elelerine dair yazılar yazdı. Bu sıralarda *Zöhrabzâde* ile birlikte *Ta'lim-i Lisân-i Türki* adlı bir ders kitabı hazırladı. *Talim-i Sokrat* (Felsefî eser, 1891) ve *Puşkin* (1892)i neşrettirdi. Rus klasiklerinden muhtelif tercümeler yaptı.

Revan'da ilerici gençlerle görüşüyor, maarifci faaliyetlerde bulunuyordu. Bu yüzden zaman zaman gerici çevrelerin ve hükûmetin baskılarıyla karşılaşta.

11 Ekim 1895'de Gori'deki mektebin "*Tatar Şubesi*" ne şeriat ve Azerî Türkçesi öğretmeni olarak atandı. Burada bir tenkidçi ve edebiyat tarihçisi olarak çalışmalarını sürdürdü, Azerî edebiyatına dair malzeme topladı. Rusça gazete ve mecmulara yazılar gönderdi. 1898'de *Kavkaz* da yayınladığı "*Arab elifbası ve onun noksanları*" adlı seri makaleleriyle *Ahundzade*'nin yolunu takip etti. Alfabe mes'elesiyile ilgilenmeğe devam ederek 1902'de *M. Şahtahtlı*'nın "yeni elifba" lahihası hakkında tenkidlerini yazdı (*Tifliski Listok* (gazetesi), No: 113). *Tatar Komedyaları* (1895), *Azerbaycan Şairi Vakıf'ın Hayatına Dair* (1903), *Edebiyatımıza Dair Mektup* (1904) gibi önemli makaleleri yayımlandı.

Bir yandan da Azerî edebiyatı tarihi hakkındaki çalışmalarını sürdürüyordu: 1903 de *Azerbaycan Tatarlarının Edebiyyatı*(Rusça)nı bastırdı. Bu eser büyük bir ilgiyle karşılandı.

1901'de Gori öğretmen okulunun "Azerbaycan Şubesi"nin başkanlığına getirildi. Ahundzade'nin *Aldanmış Kevakib*'ini Rusçaya çevirdi (1911). Uzun zamandan beri üzerinde çalıştığı "*Azerbaycan Türklerinin Edebiyyatı*" adını verdiği eseri 1908 de tamamladığı hâlde bastıramadı. Malzemesinin bir kısmını mektuplaşmalar ile temin ettiği bu çalışması *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi Materyalleri*; AETM (Bakû, 1925-1926) adıyla

la ölümünden sonra yayınlandı. Eser tamamlanmış olduğu için "meteryal" diye anılması hatalıdır.

1911'de *Mirza Feth-Ali Ahundzade* (Rusça) ve 1912 yılında da *Balalara Hediye* adlı kitapları çıktı.

Uzun zaman Gori'deki "Tatar" (Azerbaycan) şubesinin Azerbaycan'da bir yere müstakil "muallim mektebi olarak nakledilmesi için uğraşmıştı. 1918'de Kazak muallim mektebi açılınca *Köçerli* de buranın müdürlüğüne getirildi. Bu mektepte Azerbaycan'ın edebî ve siyasî hayatında gelecekte önemli roller oynayacak bir neslin yetişmesinde büyük hizmetlerde bulundu.

1920'de Sovyetlerin Azerbaycan'ı ele geçirmelerinden sonra meydana gelen karışıklıklarda hayatını kaybetti.

Ahundzade'den sonra Azerî edebiyatında realizm mektebinin temsilcisi olmuş; tenkidî fikrin gelişmesinde, yeni nesillerin yetiştirilmesinde, muasır edebiyatın ortaya çıkışı ve inkişafında önemli hizmetlerde bulunmuştur.

En önemli eseri olan AETM'ni, hanlıklar ve coğrafi bölgelere göre tasnif etmesi edebî bakımdan hatalıdır. Bu tasnifi Azerî edebiyatını bir bütün olarak görmesine ve göstermesine mani olmuştur. AETM bugün dahi kıymetini korumaktadır. Köçerli'nin edebî ve tenkidî çalışmaları hakkında en değerli araştırmaları Bakû'da Kemal Talibzâde yapmıştır.

Bibliyografya

- F. Koçarlinskiy: *Literatura Aderbaydanskih Tatar (Rusca)*, Tiflis, 1903.
- F. Köçerli: *Balalara Hediye*, 2. bs. Bakû, 1972
- F. Köçerli: *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi Materyalleri*, 2 cilt. Bakû, 1925-26
 - I.c.1.hisse, XI+276 s.
 - I.c.2.hisse, 277-625 s.
 - II.c.1.hisse, 278 s.
 - III.c.2.hisse, IV+283 s.
- F. Köçerli: *Seçilmiş Eserleri. Tertip ve kayıtlar: Kemal Talibzade ve Nadir Memmedof*, Bakû, 1963, 341+1 s.
- K. Talibzade: *XX. Esr Azerbaycan Tengidi*. Bakû, 1974 s. 311-317
- K. Talibzade: *Edebî irs ve varisler*, Bakû, 1974, s. 311-317
- *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi (İlimler Akadesimi Neşri) 2.c. "Köçerli maddesi"*. Yazan: K. Talibzade, s.485-512
- Mir Celal, F.C. Hüseyinof: *XX. Esr Azerbaycan Edebiyyatı*, Bakû, 1974 s. 376-390

GANİZEDE, SULTAN MECİD (Şamahı, 1866- ?, 1937)

Azerî yazarı, muallim, dramaturg ve lugatçı. Babası, Şamahı'nın münevver tacirlerinden Hacı Murtaza Ali'dir. Ceddî, meşhûr şâir Ağa Mesih Şirvânî'ye dayanır. İlk tahsilini babasından aldı. Seyyid Azim Şirvanî'nin Şamahı'daki Usul-i cedid mektebine 3 yıl devam etti. Burada Farsça, Rusça öğrenmeğe başladı. 1887 de burayı bitirince, arkadaşları Habib Bey Mahmudbeyof (1864-1928)la birlikte Bakû'da ilk "*Rus-Tatar (Azerî)*" mektebinin açtılar. Bu mektep Azerî maarifi için büyük bir öneme sahiptir. Halkın rağbetini kazanan bu mektep örnek alınarak Dağıstan ve Orta Asyada benzerleri açılmıştır. 1890-1900 yıllarında Bakû'da Neriman Nerimanof ve H. Mahmudbeyof'la birlikte Azerî tiyatrosu topluluklarının faaliyetlerine katılmış, piyes yazmış, gençleri sahne hayatına atılmaları için teşvik etmiştir. Meşhur Azerî oyuncusu Hüseyin Arablinski (1881-1919) ilk defa Ganizade'nin teşviki ile sahneye çıkmıştı. Mayıs 1894'te Tolstoy'dan *Evvelimci Şerabcı* adlı piyesi sahneye koyan Ganizade, bu eserin halk tarafından çok sevilmesi üzerine, müellifine müracaat ederek izin alır, eseri bastırır. Bu piyes Azerî sahnesinde görülen ilk Rus eseridir (1896).

Ganizade, 1905'te Gürcistan'daki Gori öğretmen okuluna geçti. Burada 1908 e kadar Tatar (Azerî) şubesinin müfettişi olarak çalıştı. Bir yandan da edebî çalışmalarını sürdürüyordu. 1908'de Bakû ve Dağıstan bölgelerindeki halk mekteplerinin müfettişliği vazifesine tayin edildi. 1917'ye kadar bu işte çalıştı. Memuriyet hayatında üstün başarı gösterdiği, 50 yıllık öğretmenlik mesleğinde bir çok değerli talebe yetiştirdiği bilinmektedir. Çarlık Rusyası'nın müstemleke siyasetinin hüküm sürdüğü yıllarda, Ganizade, Azerbaycan maarifinin ağırlığını omuzunda taşıyan görkemli münevverlerden biri olmuştur. O zamanın genç muallimleri kendisine hürmet alameti olarak "*Mirza Mecid*" diye hitap ederlermiş. Dindar bir insandı, 1918-1919 yılları arasında Azerbaycan'da kurulan İslamcı *İttihad* partisine girdi. 1920'den sonraki Sovyet Hükümetinde "Halk Maarif Komissarlığı"nın müfettişi, Azerbaycan Tedkik ve Tettebbu Cemiyetinin mes'ul kâtibî, "Azerbaycan Elmî Tedkikâtü İnstitütü yanında Lugat komisyonunun üyesi" gibi çeşitli işlerde çalıştı. Bir yandan da öğretmenlik yapıyordu.

1937'de 72 yaşında olmasına rağmen Stalin devrindeki münevver katliamından kurtulamadı.

Eserleri: İlk eseri 1891 de yazdığı *Gonca Hanım* veya *Gülğönçe Hanım* adlı piyesidir. Fakat bu eser kaybolmuştur. Önce hikâye olarak yazılmış daha sonra sansür neşri-

ne izin vermediği için piyes şekline sokulmuş, bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu eserin mevzuu, Dağıstantaki Rus istilası ve Şeyh Şamil'in mücadeleleriyle ilgilidir. 1894'te konusunu halk masallarından alarak çocuklar için yazdığı manzum hikâye; *Tülkü ve Çakçakbey'i*, iki kısımdan ibaret bir roman olan *Mektubat-ı Şeyda Bey Şirvanî* izledi. (1. kısım: *Mualimler İftiharı*, 2. kısım: *Gelinler Hamayili*, 1900). Bu eser, N. Nerimanof'un *Bahadır Bey ve Sona* adlı kitabından sonra yazılmış ikinci Azerî romanıdır. Romanın esas kahramanı *Şeyda Bey* zamanın ilim sahibi, aklı başında, halkını seven, idealist öğretmenlerindedir. Halkı eğitmek, üstün bir medeniyet seviyesine yükseltmesine yardımcı olmak, kadınların terbiyesi ve cemiyetde şerefli bir yer kazanmaları, en büyük emelidir. Gori'deki hocalığı sırasında *Lugat-i Rusî ve Türki* (1902), *İstilah-i Azerbaycan* (1904), *Somouçitel' Tatarskogo yazıka* (Rusca, Kendi kendine Tatarca "Azerî Türkçesi," (1902) ve öğretmen Ali İskender Caferzade ile birlikte *Kilid-i Edebiyyat* (1901) adlı Farsça bir ders kitabı yazmıştır. Sovyet devrinde Lugatini ve İstilah-i Azerbaycan adlı eserlerini yeniden gözden geçirerek baskıya vermişti. Diğer edebî eserleri: *Hikâyeler*; *Gurban Bayramı*, *Allah Hofu* (korkusu, 1916), piyesler: *Yadımdadır*, *Fedekârlık*. Ayrıca bazı Rus ve Ermeni yazarlarından tercüme ve adepteler de yapmıştı: *Nâbekâr Konşu* (1908), ve *Allah Divanı* (1896) A.F.Pogosski'den, *Akşam Sabri Hayr Olar* (1913) G. Sandukyan'dan *Hor-hor* (1912) Myannitski'den, *Dursunali ve Balibadi* (1910) Ter Grigorov'dan, *Ganager* (1894) Dovjenko'dan *Gana gan* (1891).

1905 den sonra *Hayat*, *İrşad*, *Debistan*, *Rehber*, gibi mecmualarda *Şeyda*, *Sofi Şeyda*, *S. Ganizade* imzaliyle bir çok yazı neşrettirmiştir.

Bibliyografya

- Abbas Zamanof: S.M. Ganizade, Seçilmiş Eserleri, Bakû, 1955.
- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (İlimler Akademisi Neşri) I.c. Bakû, 1960
- Feridun Bey Köçerli: S.M. Ganizade'nin Terceme-i Hâli. Bakû, Mektep mecmuası, 14 Dekabr 1912, No: 21 s. 327-330
- İnkilap Kerimof, Azerbaycan Dram Teatrı. Bakû, 1974
- Mir Celal, F.C. Hüseynof; XX. esr Azerbaycan Edebiyatı. Bakû, 1974.

HAKVERDİLİ (HAKVERDİYEV) ABDURRAHİM BEY

(Ağbulağ/Şuşa, 17 Mayıs 1870- Bakû, 11 Aralık 1933)

Azerî dramaturgu, hikâyecisi ve muharriri. XX. asır başlarında Azerbaycan realist ve demokratik edebiyatının en önemli temsilcilerinden biridir.

Babası Esad Bey kaza idaresinde kâtiplik yapıyordu. 1873'te ölünce 3 yaşındaki Abdurrahim'i amcası Abdulkerim Bey himayesine aldı. Annesi Hüsniçihan Hanım, babası öldükten sonra köyün mülkiye memurlarından Hasanali Bey Sadıkoğlu'yla evlenmişti (1876). Abdurrahim Bey, amcasının öldürülmesinden sonra, annesi ve babalığının yanına geldi. Babalığı O'na çok iyi davrandı, tahsil ve terbiyesiyle ilgilendi. 1880'de Şuşa'ya göçtüler. Babalığı, Abdurrahim'i geçici yazlık mektebe gönderdi. Burada Rusça öğrenmeğe başladı. 1884 yılında Şuşa "Realni mektebi"(7 sınıflı orta dereceli okul)ne kaydoldu. 6. sınıfa kadar burada okudu. Mektebin hocalarından Yusuf Bey Meliknazarov büyük bir tiyatro heveskârı idi. Bu hocasının ve 1894'te ilk def'a gittiği bir temsilin te'siriyle tiyatroya karşı ilgi ve sevgisi arttı. *Ahundzade'nin "Temsilât"ını* okudu, çok beğendi. Bu komedilerin etkisi altında *Hacı Taşdemir* adlı bir komedi yazıp hocası Yusuf Bey'e takdim etti. 1890'da Tiflis'e gelip 7. sınıfı orada okuyarak realni mektebi bitirdi. Tiflisdeki tiyatro ile burada karşılaştı. Edebî hayata intisap etmesinde Tiflis kültür çevrelerinin de rolü olmuştur. Burada *Nahak Kan* adlı bir dram tercüme etmişti. 1891'de yüksek tahsile devam etme arzusuyla Petersburg'a gitti; yol mühendisliği enstitüsüne kaydoldu. Bir yandan da oradaki Şarkiyat fakültesinin dil ve edebiyat derslerini dışardan takip ediyordu. Petersburg'da Rus ve klasik Avrupa edebiyatlarıyla yakından ilgilendi. Bu şehrin tiyatro hayatı Hakverdili'nin edebî çalışmaları üzerinde olumlu te'sir bırakmıştır. Bu sıralarda ilk komedisi; *Yéyersan Gaz Etini Görersen Lezzetini* (1892) ve *Dağılan Tifag* (1896) adlı faciasını yazdı. Tahsilini tamamladıktan sonra Şuşa'ya döndü (1896). Burada kaldığı iki yıl içerisinde halk edebiyatı nûmunelerini derledi, *Vahtsız Cevan* (1900) faciasını yazdı. 1901'de Bakû'ya gitti. *Peri Cadu* (1902) piyesini tamamladı. Bu şehirde bir dramaturg ve rejisör olarak Azerî tiyatro hayatına önemli hizmetlerde bulundu; genç aktörlerin yetişmesinde, tiyatro eserlerinin sahnelenmesinde yardımcı ve öğretici oldu. 1904'de Şuşa belediye meclisine temsilci seçildiğinden Bakû'dan ayrıldı. 1905'te Gence vilayetinden I. Çarlık Devlet Duma(Meclis)sına mebus seçilince Petersburg'a yerleşti. Burada yazmayı tasarladığı *Ağa Mehmed Şah Gacar* adlı faciası için malzeme topluyordu. 1906'da Duma lağvedilince Gence'ye dön-

dü; bir sigorta ve nakliyat şirketinin müfettişliğini yapmaya başladı. Bu şirket iflas edince, bir müddet Kür-Hazar Gemicilik Şirketi'nin müfettişliğini yaptı. İşi dolayısıyla Kafkasya, İran ve Türkistan'ın bir çok yerlerini dolaştı. İran'da iken Ağa Mehemmed Şah Gacar faciası için malzeme toplamağa devam ederek bu eserini 1907'de tamamladı. Bu yıldan sonra meşhur mizah mecmuası *Molla Nasreddin*'de hikâyeler ve çeşitli yazılar neşrettiği görülür. Kısa zamanda *Molla Nasreddin*çilerin önemli şahsiyetlerinden biri oldu. 1908'de Bakû'da Ü. Hacıbeyli'nin *Leyla ve Mecnun* operetinin ilk temsilinde orkestra şefliği de yaptı.

1911'de işinden çıkarılınca Ağdam'a gelip 1916'ya kadar burada yaşadı. Edebî faaliyetine devam ediyor, yeni eserler yazıyordu. 1916'da Tiflis'e çağrılıp Rusça bir mecmuanın redaktörlüğüne getirildi. 1917'ye kadar bu işte çalıştıktan sonra Borçalı bölgesinin Sulaver kasabasında birbuçuk yıl komiserlik (Kaza idaresi reisliği) yaptı. Bu yıllarda bütün Kafkasya ve Azerbaycan'ı sarmış bulunan Türk-Ermeni çatışmalarını önlemek gayesiyle çalışmalarda bulundu, uzlaştırıcılık yaptı. 1919 da Tiflis'te Türkler için yeni açılan "âli-ibtidâî mekteb"de müfettişlik vazifesine getirildi. 1919 Ekiminde Gürcistan parlamantosuna seçilen 4 Türk temsilciden biri de Hakverdili' idi. Aynı yıl Bakû'daki Azerbaycan Millî Musavat Hükûmeti'nin çağrısı ve isteği üzerine Dağıstan'a gönderildi. Burada ancak bir gün kalıp Bakû'ya döndü.

1920'den sonraki Sovyet Hükûmeti zamanında Halk Maarifi Komiserliği'nin tiyatro şubesi müdürlüğü ve devlet tiyatroları müfettişliği vazifelerinde bulundu. 1921-31 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Azerî Edebiyatı hocalığı yaptı. "Azerbaycan'ı Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti"nde vazife aldı, 1925-35 arasında bu Cemiyetin müdürlüğünü yaptı. 1924'te Rusya İlimler Akademisi'nin "ülkeşünaslık" bürosuna muhabir üye seçildi.

Sağlığında kendisi için 3 jübile yapıldı: 1922'de edebî faaliyetinin 30. yılı, 1927 de 35. yılı ve 1932'de ise 40. yılı tantanalı bir şekilde kutlandı. Ayrıca "emekdar ince san'at hâdimi" adına layık görüldü (1928). Bir ara Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin de mes'ul kâtipliğini yapmıştır.

Hakverdili, M.F. Ahundzade edebî mektebinin önemli temsilcilerindedir. Tenkidî realizmin güzel örneklerini verdiği, ictimâî hayattan alınmış satirik piyesleri ve hikâyeleri ile çağdaş Azerî edebiyatına yön veren yazarlardan biri olmuştur.

Bibliyografya

- Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Seçilmiş Eserleri, 2 c. Tertip eden: Abbas Zamanof, Bakû, 1956-57
- Abdurrahim Bey Hakverdiyev: Seçilmiş Eserleri; 2 c. Tertip edeni: Kâmran Memedof, Bakû, 1971
- İnkilab Kerimof, Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Teatr, Bakû, 1975
- XX. esr Azerbaycan Edebiyatı, Mir Celal, F.C. Hüseyinof, Bakû, 1974

HASAN BEY, MELİKZADE ZERDABÎ

(Gökçay, 1842-Bakû, 30 Kâsım 1907)

Azerî gazetecisi, darvinist âlim, "ictimai hâdim" ve muallim. O zaman Şamahı'ya - şimdiki Bakû'ya- bağlı Gökçay kazasının Zerdab köyünde doğdu. Babası Selim ve dedesi Rahim Bey'ler münevver kimselerdi. Selim Bey, evinde civarın şairlerini, mümtaz şahsiyetlerini, müzisyenlerini toplar sohbetler düzenlerdi. Hasan Bey'i ilk tahsiline babası başlatmış, sonra Zerdab medresesinde okumuştur. 1852 de Şamahı'da yeni açılan mektebin giriş imtihanını fevkaledede başarıyla kazanır. Üstün başarısını takdir eden "Kafkasya tahsil dairesi müdiri" Baron Nikolay'ın teşebbüsüyle Tiflis'deki "I. Tiflis gimnaziyası"nın giriş imtihanlarına katılır, kazanınca burslu talebe olarak 5. sınıfa kaydedilir (1858). Burayı 1860 da bitirince, Ağustos 1861 de Moskova Üniversitesinin Fizik-matematik Fakültesinin "tabiatşünaslık" bölümüne imtihansız olarak kabul edilir. Fakülteyi de üstün başarıyla bitirince Üniversitede "asistan" olma hakkını kazandı (22 Haziran 1865). Hasan Bey'in Üniversitede okuduğu yıllar, Rusya ıslahatlar ve inkılaplarla dolu idi. Zerdabî, "yeniçağ"ın hususiyetlerini iyice kavramıştı. Halkına yardımcı olacak, aklî ilimlerin yayılması için çalışacaktı. Moskova'da kalması için yapılan teklifleri kabul etmedi, Tiflis'e dönüp Mejevoya Palata (Sınır komisyonu) idaresinin bir memuriyetinde çalışmağa başladı. Sonra Kuba şehri mahkemesinde kâtiplik yaptı. Bu sırada köylülerin hukukunu koruduğu, hürriyetçi fikirleri etrafına telkin ettiği için işinden atıldı (16 Ekim 1868). 14 ay işsiz kaldı. Gayr-ı resmî olarak Şamahı'da halk mahkemesinde dava vekilliği yaptı. 30 Kasım 1869 da Bakû'daki Rus Lisesine "tabiat muallimi" olarak tayin edildi. Bir taraftan büyük bir hevesle muallimlik ederken, diğer yandan da ictimai faaliyetlerde bulunuyordu. 1872 de yoksul öğrencilere yardım etmek, çeşitli sosyal teşebbüslerde bulunmak arzusuyla *Cemiyet-i Harriyye* adlı bir dernek kurdu. Bu dernek için Azerbaycan'ın birçok yerlerini gezerek üye kaydetti, yardım topladı. 22 Mart 1873 de talebesi *Necef Bey Vezirof*la birlikte *M.F. Ahundzade*'nin *Lenkeran Veziri* adlı komedisini sahneye koydu. Böylece Azerî Tiyatrosu tarihinde ilk defa perdelerini açmış oluyordu.

Bu sıralarda işgalci Rusların Kafkasya ve Azerbaycandaki müstemlekecilik siyasetini açığa çıkarmak, halkı cehalet ve geri kalmışlıktan kurtarmak arzusuyla bir gazete çıkarmak için teşebbüse geçti (1872). Bu işte epeyce zorluklarla karşılaşmasına rağmen yılmadı; bir ara İstanbul'a gelerek hurufat aldı. Nihâyet 3 Ağustos 1875 (eski tarihle 22 Temmuz 1875) de *Ekinçi* adıyla, Rusyada neşredilen ilk Türkçe gazeteyi çıkarmağa

muvaffak oldu. Gazete, 1877 Osmanlı -Rus muharebesi sebebiyle kapatılana kadar bütün Rusya Türklüğü tarafından büyük bir ilgiyle takip edildi. Azerbaycan'ın medeniyet tarihinde bu gazetenin oldukça büyük bir yeri vardır. Gazetesi kapatılınca Hasan Bey, Yekaterinador (Krasnador) lisesine tayin edildi (1878). Bu sürgüne gitmektense istifa edip Azerbaycan'da kalmaya tercih eden Zerdabî, iki yıl işsiz kaldı. Hususî iş yerlerinde de kimse Hasan Bey'i hükûmetin korkusundan çalıştırmak istemiyordu. Bazı ictimai derneklerin seçimlerine katıldı; ismini listeden çıkardılar. Sonunda ailesiyle birlikte Zerdab köyüne dönmekten başka çare bulamadı (1880). 16 yıl köyünde yaşadı. Burada bir mektep açmak için uğraştı; izin alamadı. Ucar'a göçtü, dava vekilliği yaptı. Bu yıllarında Tiflis'te çıkan *Kavkaz*, *Novoe obozremie*, *Ziya*, *Ziya-yı Kavkaz* ve Bakû'da yayınlanan *Kaspi*, *Keşkül*, *Hayat*, *İrşad*, *Debistan* gibi gazete ve dergilerde ziraat, tabiat, köy işleri ve ictimai mes'eleler hakkında çeşitli yazılar neşrettirdi. Bazı yazılarında köylülerin hukukunu koruduğu için hükûmet ve "bey"ler tarafından 5 kere mahkemeye verilmişti. Bu mahkemelerdeki savunmalarında Çar memurlarının zulmünü halkın sömürülmesini ifşâ eder mahiyette ifadeler vermiştir.

1896'da Bakû'ya döndü. Dram cemiyetlerinde çalıştı; *Kaspi* gazetesine ömrünün sonuna kadar yazılar gönderdi. Bakû şehir meclisine üye seçildi. Bu işle ilgili olarak Bakû ve civarındaki köylerin mekteplerine "reislik" ediyordu. Üyeliği 7 yıl sürmüştür.

1906'da Bakû'da toplanan "Azerbaycan Muallimleri I. Kurultayı"nın başkanlığına seçilmişti. 28 Kasım 1907'de bir felç geçirerek vefat etti. Ölümü bütün halk arasında büyük bir üzüntü ve matem yarattı. Muhteşem bir cenaze töreniyle defnedildi. Mezarı, Bakû'da sonradan te'sis edilmiş olan "Fahrî Hıyaban" adlı şeref mezarlığına nakledilmiştir.

Bütün Türklüğün tek bir edebî dilinin olması gerektiğine inanmış, Azerbaycan ve Kafkasya Türklüğünün esaretten ve cehaletten kurtarılması için bütün ömrü boyunca çalışmış büyük bir vatansever ve değerli bir âlimdi. Aklî ve tatbikî ilimleri halka öğretmek için eğitici yazıları çok sade bir Türkçe ile kaleme almıştır. Bütün bu hususiyetleriyle Azerbaycan ve Türk kültür tarihinde mümtaz bir yer tutmaktadır.

Eserleri: *Ekinçi* gazetesi ve diğer periyodiklerdeki yazılarından başka; *Toprak*, *Su ve Hava* (Tabiatla ilgili makaleler, Bakû 1912), *Bedeni Salamat Sahlamak Düsturü'l-amelidir* (Bakû, 1912) gibi eserleri de vardır. Bu son eser: bir kaç defa basılmıştır. Esasen bu iki küçük kitap makalelerden ibarettir. Bunları kitap hâline getirerek bastırılanlar Kiev'de okuyan Azerbaycanlı talebelerdir. Daha sonra bütün eserlerinden derlemeler yapılarak neşredilmiştir: *Seçilmiş Eserleri* (Tertip eden: Z.B. Göyüşof, Bakû, 1960).

Bibliyografya

- *Ekinçi* Gazetesi
- Sadık Hüseyinof: *Ekinçi Gazetinin İzahlı Bibliyografyası*, Bakû, 1963
- Seçilmiş Eserleri. Tertip eden: Z.B. Göyüşof, Bakû, 1960
- Veli Memmedof: *Ekinçi Gazeti*, Bakû, 1976
- Z.B. Göyüşof: *Mirovzrenie H.B. Zerdabî*, Bakû, 1962

HOPHOPNAME

Satirik şiirler (Mirza Ali Ekber Tahirzâde Sâbir, Bakû, 1912). Meşhur Azerî şairi Sâbir (1862-1911)in ölümünden sonra neşredilen külliyatına verilen isim. Şiirleri Azerî matbuatında 1903-1911 yılları arasında yayınlanan Sâbir; daha sağlığında büyük bir şöhrete kavuşmuştu. Aktüel mes'eleler, siyasî hadiseler, din, maarif, sosyal hayat vs. gibi mevzularla alakalı satirik şiirleri Şâir'e yalnız Azerbaycan'da değil; İran, Türkiye ve Çarlığın birçok Türk bölgelerinde haklı ve yaygın bir şöhret, binlerce hayran kazandırmıştı. Düşmanlarının sayısı da az değildi: Cahil din adamları, İrandaki Şah rejiminin taraftarları, Rusya Çarlık idaresi zaman zaman Sâbir'in yakasına yapışmışlar, tehdid etmişlerdi. Sâbir herşeye rağmen yoluna devam etti.

Azerî şiirinde önemli bir merhaleyi temsil eder; yeni şiirin çığır açan ilk önemli şahsiyetidir. Arkadaşı *Abbas Sıhhat*'ın da dediği gibi " eski şiirle yeni şiir arasında bir asırlık uçurum açdı ki, bir daha geri dönüp de o uçurumu atlamağa kimsede cür'et kalmadı". Şiirde kendine has yeni bir mektep ve üslup yaratmıştır.

Hophopname ilk neşrinden itibaren çok sevilmiş "Azerbaycanda döğmediği kapı, girmedeği ev kalmamıştır". Eser'in 1912'de *Abbas Sıhhat* (1874-1918) ve Mahmud Bey Mahmudbeyof (1863-1923) tarafından neşredilen 1. bs.sında sadece *Nolla Masreddin* mecmuasında yayınlanmış bazı manzumelerine yer verilmişti. Aslında bu neşir üzerinde "1. hisse" kaydı vardır. 2. veya daha başka hisseler neşredilemeden eserin 1914'de ikinci baskısı yapıldı. Bu baskı daha mükemmel ve muhteva bakımından da zengindir. 1914 neşrine, Azerî ressamı *Aziz Azimzade*'nin muhtelif şiirlerin mazmununa uygun olarak çizmiş olduğu renkli karikatürler de ilave edilmiştir. Esasen, bu gibi karikatürler *Mollâ Nasreddin*'de şiirlerle bir arada yayınlanmıştı. *Azimzade*'nin karikatürleri en az Sâbir'in şiirleri kadar şöhret kazanmıştır. Daha sonra yetişen Azerî ressamları *Hophopname*'nin şiirlerine karikatür çizmeği bir gelenek hâline getirmişlerdir. *A Sıhhat*'ın 2. bs.ya yazdığı "Sâbir'in Terceme-i Hâli" adlı mukaddime bugün dahi ana kaynak olma hususiyetini korumaktadır.

Hophopname'nin diğer baskıları: 3. bs. (Hazırlayan: Ali İskender Caferzade, Bakû, 1922), 4. bs. adı: Sâbir; *Bütün Eserleri* (Redaktör: Seyid Hüseyin, Bakû, 1934). Bu baskı *Hophopname* adını taşımayan tek Sâbir külliyatıdır. Esere ilk def'a şiirlerde adı geçen şahıslar ve siyasî, içtimaî hadiseler hakkında önemli notlar, açıklamalar ilave edilmiş, manzumeler mevzularına göre tasnif edilmişlerdir. *Hophopname*'nin bu tarihten

sonra birçok baskısı yapılmıştır. En mükemmel, ilmî neşir Sâbir'in 100. doğum yıldönümü münasebetiyle *Memmed Memmedof* tarafından hazırlanan 8.bs.dır (Bakû, 1962-1965, 3 c.) Bu neşrin 1. ve 2. ciltlerinde 274 satirik şiir, 3. ciltte 45 muhtelif şiir, 11 gazel, 22 çocuk şiiri, 4 manzum ve 1 mensur tercüme, 1 feyleton (mizahî makale), 36 makale, 11 mektup bulunmaktadır. Ayrıca 1962 de *Hamid Mehemedzade*'nin hazırlamış olduğu eski Türkçe (Arab harfli) baskı da en mükemmel neşirlerden biridir. Bu baskıda şiirler orijinal şekilleriyle ve imla hususiyetleri bozulmadan verildiği için çok önemlidir. Ayrıca burada Sâbir'in 3 Farsca şiiri de yer almıştır.

Hophopname'nin Azerbaycan'da birçok ilmî ve kütleî neşri yapılmıştır, hâlen de yapılmaktadır. Bu arada Güney Azerbaycan(İran)da *Hilal Nasiri* tarafından da neşredildi (Tebriz, 1941). Sovyetler Birliği'ndeki bazı milletlerin dillerine ve çeşitli Türk lehçelerine de çevrilmiştir. Farsça tam manzum tercümesi *Ahmed Şefâi* tarafından yapıldı (Bakû, 1965). Türkiye'de de *Prof. Dr. Abdülmecit Doğru* tarafından neşredildi (Ankara, 1975). Türkiyede *Hophopname*'den bazı parçalar daha önce *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Türk Amacı*, ve Ankara'da yayınlanan *Azerbaycan* dergilerinde zaman zaman yayınlanmıştır.

HÜSEYİN CAVİD RASİZADE (Nahçıvan, 24 Ekim 1882-İrkutsk, 1941)

Azerî şairi ve dram yazarı. Babası Hacı Molla Abdullah ve ağabeği Şeyh Muhammed din adamı idiler. Hüseyin'i de kendileri gibi yetiştirmek istiyorlardı. İlk tahsiline medresede başladı. Ağabeğinden Arabça, Farsça ve dinî ilimler okudu. Sonra ailesinin de iznini alarak dinî tahsili bırakıp 1894'te Mehemedtağı Sıdkı'nın müdürü olduğu "yeni usûl" ders verilen Rus-Tatar (Azerî) mektebi: *Mekteb-i Terbiyye*'ye kaydoldu. Burada 4 yıl okudu. Fars ve Türk edebiyatlarına dair ilk bilgileri edindi. Daha 14 yaşında iken şiir yazmağa başlamıştı; ilk manzumelerinde *Salik* mahlasını kullanıyordu. 1904'ten sonra bu imzayla yazdığı bazı şiirleri Azerî matbuatında dercedilmiştir. Mekteb-i Terbiyye'yi bitirdikten sonra bir göz hastalığına yakalandı. 1901'de hem gözlerini tedavi ettirmek hem de tahsiline devam etmek arzusuyla Tebriz'e gitti. Burada klasik Şark edebiyatı ve felsefesiyle meşgul oldu. 1906'da yine gözlerini tedavi ettirmek hem de tahsiline devam etmek için İstanbul'a geldi. *Rıza Tevfik* (Bölükbaşı) Bey'le tanıştı, hususî derslerine devam etti. Bir yandan da idadînin derslerini vermeğe ve Fransızca öğrenmeğe çalışıyordu. 1908'de R. Tevfik Edirne mebusu oldu, bir yandan da Darülfünun'da hocalık yapıyordu. İdadîyi bitiren H. Cavid, Edebiyat Fakültesi'ne kaydoldu. İstanbul'da bulunduğu yıllarda (1906-1909) Türk Edebiyatı ile yakından ilgilendi. Bilhassa *N. Kemal*, *A. Hemid*, *Rıza Tevfik*, *T. Fikret*, *M.E. Yurdakul*, *A.H. Müftüoğlu...* gibi şahsiyetlerin eserlerini okudu. Bu yıllarda Türkçülük ve İslamcılık cereyanlarının te'siri altında kaldığı, eserlerinden anlaşılmaktadır. Cavid, eserlerini Türkiye Türkçesi ile yazdı. Azerî Türkçesi'ne aid hususiyetler son eserlerinde gittikçe daha fazla yer tutmuştur. *Sâlik* mahlasını da İstanbul'da iken değiştirmiş, *Cavid* imzasıyla yazmağa başlamıştır.

Nitekim İstanbul'da iken *Sırat-ı Müstakim*'de 3 şiiri çıkmıştır: *Yad-ı Mazi* (10 R. Evvel, 1327/1909 Sayı:32) *Son Bahar*'da (7 C. Evvel 1327/1909 Sayı: 38) *İlm-i Beşer* (27 Ağustos 1325/1909 Sayı: 53). Şair bunların hepsinde de *Hüseyin Cavid* imzasını kullanmıştır.

İstanbul'da olduğu yıllarda memleketiyle de ilgisini kesmemiş, yazdığı şiirleri Azerbaycan matbuatına göndermiştir.

Azerbaycan'a döndükten sonra (1909'un sonbaharı) Nahçıvan, Tiflis ve Bakû'da dil ve edebiyat muallimliği yaptı. 1919 yılından sonra hep Bakû'da yaşamıştır. İstanbul'dan döndükten sonra Tiflis'te Rusça öğrenmeğe başladı. 1926 Bakû Türkoloji Kongresi'ne katıldı. Haziran 1926'da bütün hayatı boyunca acı çektiği göz hastalığını tedavi ettirmek için Moskova yoluyla Berlin'e gitti. 1930'dan sonra Azerî matbuatında

haksız ve çok sert hücumlara maruz kaldı. Rejime uygun eserler yazmadığı için suçlanıyordu. Ancak 1932 yılında Yazarlar Birliğine kabul edildi, ama komünistlerin takibinden ve baskısından kurtulamamıştı. Nihayet 1937 yılında tevkif edildi. Uzun yıllar hangi tarihte, nerede vefat ettiği belli olmadı. Ancak 1983'te Azerbaycan Komünist Partisi'nin *Hüseyn Cavid*'in 100. doğum yıldönümünü kutlama kararı almasından sonra akıbeti kesin olarak belli oldu: KGB'deki soruşturma dosyası açıklandı. Buna göre 1941'de Sibirya'da İrkutsk'ta öldüğü anlaşıldı. Alınan resmî bir kararla cesedi Nahçıvan'a getirtilerek devlet töreni ile toprağa verildi.

Evliliğinden Turan adlı bir kızı ve Ertuğurul adlı bir oğlu kalmıştı. Oğlu II. Dünya Savaşı'nda öldü. Turan Cavid, babasının eserlerinin yeniden neşri işinde büyük gayret gösterdi.

1909-10 yıllarına kadar daha çok lirik şiirler yazmakta idi. 1910'dan sonra siyasî-ictimai mevzularla ilgili şiirler kaleme aldı. Mütefekkir, romantik bir şairdir. Dinî, ahlâkî, ictimai, siyasî, mevzuları, derinliğine, sorumluluk ve adalet duygusu son derece geniş olarak ele alıp işledi. Şiirlerinde Türkiye'deki modern şiirin N. Kemal, A. Hamid, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik'in tesirleri hissedilir. Bir yandan ruh ve konu itibarıyla Millî Edebiyat cereyanının etkisi altında almıştır. Azerbaycan'da modern şiirin gelişmesinde, Azerbaycan Türkleri arasında Türkçülük şuurunun uyanmasında büyük bir rol oynamıştır. Romantik dramları da Azerbaycan sahnelerindeki en önemli eserleri olarak kabul edilir. *Uçurum*, *İblis* gibi eserlerinin mekânı ve mevzuu Türkiye'yle ilgilidir. *Siyavüş*, *Topal Timur*, *Hayyam*'ın mevzuu yine Türk tarihi ile alakalıdır. Daha çok geçmiş zamanlarla ilgili eserler yazmaktan hoşlanmıştır. Bunun bir sebebi de yaşadığı devrin baskısı olmalıdır. Fakat son eserlerinden bazılarının konusu yaşadığı devirden alınmıştır. Cavid, siyasî çevrelerin istediği tarzda eserler yazmamak için direnmiştir. Rejime en uygun sayılabilecek *Kynyaz* ve *Azer* adlı eserlerinde bile münakaşa edilebilecek birçok husus bulunmaktadır. H.Cavid, yer yüzünde "mutlak adalet ve saadet" in bulunmayacağı kanatine sahip, romantik bir sanatçıdır.

Eserleri: Şiirler: Geçmiş Günler (1905-1913 arası yazılmış şiirler), *Bahar Şebnemleri* (1905-1916 arası). *Manzum dramlar*: Azerî edebiyatının ilk manzum dramı; *Ana* (1910), *Şeyh San'an* (1914), *Siyavüş* (1932), *İblis* (1924), *Peygamber* (1923), *Telli Saz* (1930), *Şehla* (1935), *İblisin İntikamı* (1936-37). *Mensur eserleri*: *Şeyda* (Facia, 1916), *Maral* (1913), *Afet* (1922), *Topal Timur* (1925), *Köroğlu*, (Senaryo, ?) *Azer* adlı destanının bazı kısımları, *Köroğlu Tellî Saz*, *Şehla* gibi eserleri kayıptır. Ankara'da yayımlanan *Azerbaycan* dergisinde H. Cavid'in *İblis*, *Uçurum*, *Şeyn San'an*, *Maral* ve *Siyavüş* adlı eserleri tefrika edilmiştir.

Bibliyografya

- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (3 ciltlik), Bakû, 1957-1960, "Hüseyn Cavid" (Maddesi), Yazan: M.C. Ceferov, 2.c., 1960, s. 859-887
- Eziz Şerif, Keçmiş Günlerden (Hatıralar), Bakû, 1977
- Gulam Memmedli, Cavid Ömür Boyu. Hayat ve Yaradıcılık salnamesi, 1882-1941, Bakû, 1982
- Hüseyn Cavid, Eserleri 4 c., Tertip eden: Turan Cavid, Bakû, 1982-1985
- Hüseyn Cavid. Seçilmiş Eserleri, 3 c., Tertip eden: Turan Cavid, Bakû, 1968-1971

LALÎ, MİRZA ALÎ HAN (Revan, 1835-Tiflis 1907)

Azerî şairi. Mesleği hekimliktir. Türkçe (Azerî Türkçesi) ve Farsça şiirleriyle tanınmıştır. Ailesi Revanlıdır. Takriben 20 yaşlarında iken ailece Tebriz'e göçmüşlerdir. Bir müddet ticaretle uğraşmış, bir yandan da tahsiline devam etmiştir. Hekimliğe merak sarması sebebiyle ticareti bırakmış, Tebriz'de Mirza Ebülhasan Hekimbaşı'ndan dersler almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek (yıl ?) tıbb tahsilini tamamlamış ve burada ihtisas da yapmıştır. Tebriz'e dönerek hekimlik yaptığı sırada tıbbî bilgisi, hoş sohbeti, şairliği ve nüktedânlığı sebebiyle İran veliahdi Gacar şehzadesi Muzafferüddin Mirza'nın hizmetine alınmıştır. Daha sonra Nâsırüddin Şah'ın Avrupa seyahatine katılan hey'ette de yer aldı. Değişik tarihlerde İstanbul, Mısır ve Avrupanın bazı yerlerine vazife ile gönderildi. Saraydan *Şemsü'l-hükemâ* ünvanını aldı. 1896'da Kerbela ziyaretine gitti. İstanbul'da tanıdığı Gacar hanedanından prens Erfeüddevle İrevanî ile Tiflis'e gitti. Yakalanmış olduğu müzmin bronşit hastalığı sebebiyle bu şehirde ikamete başladı. 1906'da Tebriz'e geldiği sırada İran meşrutiyet hareketi başlamış, bazı kimseler Tebriz'deki İngiliz konsolosluğuna sığınmışlardı. Onları ve meşrutiyet hakeketini destekledi. İki ay sonra Tiflis'e döndü. Çok geçmeden sözü geçen hastalık sebebiyle vefat etti. Mezarı Tiflis'tedir.

Farsça ve Azerî Türkçesiyle yazdığı şiirlerden ibaret, mürettep olmayan bir divanı vardır. Bu eseri Tebriz'de bir çok def'a basılmıştır. En güvenilir olanı Lali'nin kızkardeşinin oğlu Hacı Mehmed Nağçıvanî'den alınarak *M.A. Safvet* tarafından neşredilmiş olanıdır (Tebriz, 1943). Divanında gazel, kaside ve kıt'alardan başka mersiye ve nevhalar vardır. Sade bir halk diliyle yazdığı mersiyeler, dinî kasideler halk arasında yayılmış ve sevilmiştir. Avrupa seyahatini, Kerbala ziyaretini mesnevi şeklinde Farsça kaleme almıştır. Şiirlerinin mühim bir kısmı da latifeler, hicivler ve hezeliyatdan ibarettir.

Bibliyografya

- Aziz Dövletabadî. Suhanveran-i Azerbaycan, 2.c., Tebriz, 1978
- Divan-ı La'lî (Hekim), Hazırlayan: M. Ali Safvet, Tebriz, 1322/1943
- Dr. Cevat Hey'et, Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış. 1.c., Tahran, 1980
- Mirza Mehmed Ali Müderris. Reyhanetü'l-Edeb 2. bs. Tebriz, Çaphane-i Şafak, (1967 ?)

MEHEMMED AĞA ŞAHTAHTLI (Şahtahtı/Nahçıvan, 1846-Bakû, 1931)

Azerî yazarı; dilci, gazeteci devlet adamı. Hususî eğitim gördü; küçük yaşlarından itibaren Arapça ve Farsça öğrendi. İltahsilini Nahçıvan'da "Rus-Tatar Mektebi'nde tamamladı. 1860 da Tiflis'e gelerek "gimnaziya"ya kabul edildi. Mezun oluktan sonra Petersburg'a geçerek bir yüksek okulun Almanca bölümünü bitirdi. Daha sonra bir kaç Rus münevveri ile Layipzig Üniversitesine müracaat ederek burada da Felsefe tahsil etti. Beş yıl kaldığı bu şehirde bir yandan da küçük ilmî araştırmalar yapıyor, Şark hakkında Alman gazetelerine, dergilerine heberler, makaleler yazıyordu. Mezun olduktan sonra Paris'e gitti. 1870 li yıllardaki bu ilk Fransa seyahati bir kaç yıl sürdü. Bir yüksek okulda Şark dilleri ve edebiyatları okuttu. Babası vefat ettiği için Azerbaycan'a döndü. Daha sonra Moskova'ya davet edilerek "Moskovskiye Vedomosti" gazetesinde işe alındı. Bu yıllarda hem Rusya hem de Avrupa ve bazı Şark memleketlerinde bir gazeteci olarak tanındı. Yalnız kendi gazetesinde değil başka gazetelerde de yazıları yayınlandı.

1880'de "Novoye Vremya", "Moskovskiye Vedomosti", "S. Petersburgskiye Vedomosti" gibi gazetelerin yakın doğu muhabirliğini yaptı. Bu gazeteler adına çıktığı seyahatlerde Arap ülkelerini, Türkiye'yi, İran'ı gördü, yakından tanıdı. 1890'lı yıllarda aynı gazetelerin temsilcisi olarak İstanbul'da bulundu. Yine bu yıllarda Milletlerarası Ticaret Mahkemesi'nde (İstanbul'da) Rusyayı temsil etti. Bu şehirde çıkan *Ahter* (Farsça), *Şark Edebiyatı* ve *İstanbul* (Fransızca) gibi gazete ve dergilerde, ayrıca Türk matbuatında "Mehmed Bey" imzası ile bir çok makalesi, yazısı neşredildi. Bu sıralarda Şâkir Paşa'nın siyasî mahiyetteki "traktat"ını Rusçaya çevirerek Moskova'da yayınlattı.

1896'da Tiflis'te 4 dilde (Türkçe, Arapça, Farsça ve Azerî Türkçesi ile) gazete çıkartmak istedi fakat izin alamadı.

1898'de ikinci kere Fransaya gitti. Paris'te gazeteciler, ilim adamları, bilhassa şarkiyatçı ve türkologlarla yakın münasebetleri oldu. Barbiye de Meynar, L. Bouva, Renan, "Hülvi" vs. gibi şahsiyetlerin bazılarıyla müşterek çalışmalar yaptı. Tarih, dilcilik ve şarkiyat mevzularında Fransızca yayınladığı makaleleri, araştırmaları ile takdir topladı. Sorbon Üniversitesinde şarkiyat mevzuları hakkında dersler okuttu. Hocası "Prof. Pavel Passi"nin başkanı olduğu milletlerarası Fonetik Cemiyetinde ve Fransız İlimler Akademisi'nin "Asya Cemiyeti"nde çalıştı. Kendisine 1901 yılında başarılı çalışmaları sebebiyle Fransa "Halk Maarif Nâzırı" tarafından takdirname verildi, Fransız İlim-

ler Akademisine üye olarak kabul edildi. Daha önce de Rusya'da "İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti"ne üye olarak alınmıştı.

1901'de Azerî yazarı, seyyahı Zeynelabidin Merağayı'nın *Seyahatname-yi İbrahim Bey* adlı Farsça eserinden bazı kısımları Rusçaya çevirerek "Argonavt" adlı gazetede yayınlattı. 1902 de Rusya'ya döndü. Memleketi Şahtahtıdaki baba mülkünü satarak Tiflis'te bir matbaa kurdu. Nihayet izin alarak çoktan beri çıkarmayı arzu ettiği günlük bir gazete neşrine muvaffak oldu. *Şark-ı Rus* gazetesi'nin ilk sayısı 30 Mart 1903 tarihinde yayınlandı. Bu gazete Azerî Türkçesiyle XX. asrın başlarında çıkan tek gazete idi. Bu bakımdan belli başlı Azerî münevverleri bu gazete etrafında toplandılar. Gazete kısa zamanda sadece Azerbaycan'da değil Kafkasya, Kırım, Orta Asya, İran ve Türkiye'de geniş okuyucu zümresine sahip oldu. M. Şahtahtlı'nın daha önce de meslekî tecrübesi vardı. Bakû'da Rusça neşredilen *Kaspi* gazetesinin redaktörlüğünü yapmıştı. *Şark-ı Rus* gazetesi önce haftada üç kere daha sonra günlük olarak yayınlandı. 1905'te kapatılıncaya kadar o zamanki zor şartlar altında, Rus sansürüne rağmen Kafkasya ve Azerbaycan muhiti başta olmak üzere Rusya Müslümanları ve Türkleri arasında yeni fikirlerin yayılmasında mühim rol oynadı: İnsan hakları, hürriyet, demokrasi, halkçılık, millî kültür ve medeniyet mes'eleleri, iktisadî problemler vs. bu gazete sayesinde günlük hayata girdi; münevverler arasında tartışılan, üzerinde düşünülen çözüm yolları aranan problemler hâline geldi. Gazete bu bakımdan halkın ve münevverlerin eğitilmesinde büyük hizmet görmüştür. 1905'ten sonra matbaasını Celil Memmedkuluzade ve Ömer Faik Numanzade'ye devrederek Tiflis'deki "asilzade kızlar mektebi"nde hocalık yaptı. 1907'de II. Çarlık Meşrutiyet Meclisi(Duma)ne Revan'dan millet vekili olarak girdi, Petersburg'a gitti. Bir yandan da "Rossiya" gazetesinin redaksiyon heyetinde çalıştı. Dış ülkelere yeniden bazı seyahatler yaptı. Duma'nın dağılmasından sonra öğretmenliğe döndü. Azerbaycan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Bakû'daki Azerbaycan devlet üniversitesinde "Darülfünun"da profesör olarak çalıştı. 1926'da Latin alfabesini hazırlayan hey'ette vazife aldı. Daha önce de Arap harflerini islah veya latin harfleriyle değiştirmek için projeler -layiha- hazırlamıştı. Gazeteciliği de bırakmayarak "Kommunist" adlı gazetede yazılarını sürdürdü. 1922'de emekliye ayrıldı. Ölümüne kadar "*Moskovskiye Izvestiya*", *Gızıl Şark*, *Kommunist*, *Fukara Füyüzatı*, *Türk Kommunisti* gibi dergi ve gazetelerde yazılar yayınlamaya devam etti.

M. Şahtahtlı'nın edebî, ilmî faaliyetleri, tercümeleleri, gazete dergilerinde yayınlanan makaleleri, incelemeleri henüz yeterince araştırılmamış ve incelenmemiştir. Hayatının bir çok noktaları da karanlıktadır. Layipzig'de talebe olduğu sıralarda *Kur'an*'ı Almancaya tercüme ettiğine dair kayıtlar vardır. Yine bu şehirde iken Arab edebiyatı hakkında bir inceleme yayınladığı ve bunun ilim çevreleri de takdirle karşılandığı bilinmektedir. Bu eserinin de hâlen Viyana imparatorluk sarayı kütüphanesinde muhafaza edilmekte olduğu söyleniyor. Dante, Şekspir, Mirabo gibi bazı mütefekkirlerden tercümeleler yaptığı da biliniyor. Fakat bu tercümeleleri hangi dile yaptığı ve nerelerde neşrettirdiği iyice bilinmemektedir. Zira M. Şahtahtlı, Rusça, Gürcüce, Ermenice, Almanca, Fransızca da bilmekteydi. Hafız ve Sadi'den de tercümeleleri vardır.

Şark'i Rus'ta Latin harflerini müdafaa ettiği için Kırım'da gazete çıkarmakta olan meşhur Türkçü *Gaspıralı İsmail Bey*'le aralarında sert tartışmalar olmuş, aksi fikri savunan *Gaspıralı* tarafından hırpalanmıştır. Bu münakaşa hatta *Şark-i Rus*'un Türk ve İslam âlemindeki nüfuzunu da sarsmıştı. Ayrıca o sıralarda Bakû'da gazetecilik eden *Ahmet Ağaoğlu* ile de aralarında fikir münakaşaları olmuştur. Fransada iken alfabe mes'alesi ile uğraşan ve hatta milletler arası Fonetik cemiyetinin üyesi olan Şahtahlı'nın alfabe layihasının bu derecede tenkide muhatap olması enteresandır. Daha sonraları kendisi de layihasında hatalar olduğunu kabul etmiştir. Bu hususta yayınladığı iki Rusça kitapçık bilinmektedir: "*Usorverşenst vovannaya mügül'manskaya azbuka. Sostavlana Mamedom Şahtahinskim*". Bu eserlerin neşri için sansürden izin alınan tarih 5 Mart 1879'dur. İkinci eseri: "*Poyasnitel'naya zapıska o fonetiçeskoy vostoçnoy azbuke Mohammeda Sultanoviça Şahtahinskogo*" (Tiflis, 1902). Bu makalesi de "Tiflisski Lis-tok" adlı Rusça gazetede yayınlanmıştır: 14 Mayıs 1902, No: 113.

M. Şahtahlı'nın *Şark-i Rus* gazetesini çıkartırken Celil Mehemed Kuluzade, Ömer Faik gibi Azerî münevverlerinin meseklerinde yetişmelerinde ve fikrî istikametlerinin belirmesinde mühim rolü vardır.

Bibliyografya

- Abbas Zamanof, Emel Dostları, Bakû, 1979 s. 146 ve diğer.
- A. Hacıyev, Tiflis Edebî Muhiti, Bakû, 1980, s. 15-21
- Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, (3 cilt) Bakû, 1960 (İlimler Akademisi Neşri), 2.c., s. 396-398
- Celil Mehemedguluzade'nin Nahçıvanlı Müasirleri, Bakû, 1967 (M. Şahtahlı kısmını Şükrü Novruzof yazmıştır, s. 56-69)
- İsa Habıbbeyli, XX. Yüzyılın Başlarında Yaşayan Azerbaycan Yazarlarının Biyografileri, Türkiye Türkçesine Aktaran: Recep Toparlı, Erzurun, 1992 s. 22-24 (Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını)

MEHEMMED TAĞI SİDKİ SEFEROF
(Ordubad, 1854-Karabağlar/Nahçıvan, 9 Aralık 1903)

Azerî şairi; öğretmen, gazeteci ve ilim adamı. Dokuz yaşında iken medresede ilk tahsiline başladı, daha sonra "Şah Sultan Hüseyin" medresesinde devam etti. 1869 da babası Kerbelayî Sefer'in vafatı sebebiyle zor durumda kalan ailesini geçindirebilmek için ticarete başladı, bu işi sebebiyle Güney Azerbaycan'ın bir çok şehirlerinde bulundu. Ticareten hoşlanmadığı için Karacadağ'a giderek bir müddet burada dayısı yanında kaldı. Daha sonra Horasan, Nişabur gibi İran'ın bazı şehirlerine seyahat maksadı ile gitti. 1885'de olgun bir insan olarak Ordubad'a döndü. Ailesinin maişetini temin için çeşitli işlerde çalıştı; nihayet bir çayhane açtı. Bir yandan da şiirle uğraşıyordu. Çok geçmeden çayocağı şairlerin devam ettiği edebî bir mahfele dönüştü. M. Sıtkı, bu meclise *Encümen-i Şuara* adını vererek, ondan fazla şairi etrafında topladı. Bunlar Azerbaycan'ın diğer yerlerindeki şair meclisleriyle haberleşir, birbirlerine şiirlerini yollar, nazîreler yazarlardı.

M. Sıdkı, çok geçmeden çevresinde hem bir müderris hem de üstat bir şair olarak tanınır. 1894'de *Encümen-i Şuara*, Sıdkı'nın Nahçıvan'a yerleşmesi sebebiyle dağılır. Sıdkı, Ordubad gibi küçük bir şehirde bile Türkiye, Kırım, İran, Mısır matbuatını takip ediyor, bazı gazetelere de daha çok Farsça yazılar gönderiyordu. Bu sıralarda *Hablü'l-metin*, *Perveriş*, *Ahter*, *Adab*, *Tercüman*, *Şark-i Rus* gazetelerinde mektupları, mektep-maarif mes'elelerine dair makaleleri neşredilmiştir. Bu gibi eğitim-öğretim mes'eleleriyle yakından ilgilendiği için Ordubad'daki dostlarının yardımıyla Azerî Türkçesiyle tedrisat yapan hususî bir mektep açtı. "*Ahter*" adını verdiği bu mektepte medrese eğitiminden farklı bir şekilde, "usul-i cedid" üzere, yani dersler modern şekilde okutuluyordu. Ders kitaplarını da bizzat Sıdkı'nın kendisi kaleme almıştı. Kasım 1894'te Nahçıvan'a davet edildi. Burada da "Mekteb-i Terbiye" adlı okulun idareciliğini üzerine aldı. Bir çok talebe yetiştirdi. 1896'da ayrıca kızlar için hususî bir mektep daha açtı. M. Sıdkı'nın başarılı eğitimi-öğretimi çevresine de müsbet tesir gösterdi, civarda da yeni usul mektepler açılmaya başlandı. Sıdkı yalnız çocukları okutmakta yetinmiyor, yetişkinler için de hususî dersler hazırlıyor, konferanslar veriyordu. Azerbaycan'da ilk meteoroloji rasad istasyonunun da temelini atmıştır. Tiyatro faaliyetleri ile ilgilenmiş, bir çok eserin sahneye konulmasında bizzat çalışmıştır. "*Çırağ*" adlı bir gazete çıkarmak istemiş, fakat izin alamamıştır. Paşa Sultanof adlı bir şahısla birlikte Azerî

Türkçesi-Farsça-Rusça bir lugat hazırlamışlar, ne yazık ki bastıramamışlardır. Eserleri Azerbaycan mekteblerinde okutulan ilk ders kitaplarından olmaları sebebiyle, maarif tarihi bakımından çok önemlidir. Birçoğu elyazma hâlinde kalmış bastırılmamıştır: *Nümune-yi Ahlak*, *Çoğrafya Hususunda Malumat-ı Mücmele*, *Es-Sarfı ümmü'l-ilm ve'-nahvü ebahü* (Arap dilinin sarf ve nahvi), *Kıraat-i Fenniyye*, *Tenvir-i Efkârü'l-ilm ve Tefhim-i İnsaniyyet* (edebiyat kitabı), *Pedagogika*, *Hifz-i Sıhhat* vs. gibi elyazması hâlinde kalmış ders kitapları vardır. Matbu eserleri: *Heykel-i İnsana Bir Nazar* (1912), *Kerbelayî Nasir* (1912), *Puşkin* (2.bs.1914 ilk baskısı 1899 yılında. Nahçıvan'da Puşkin'in 100. doğum yılı münasebetiyle söylenen nutkun metni). Ayrıca *Mesneviyyât-ı Medeniye* adlı tamamlanmamış hikâyeleri, Farsça ve Türkçe şiirleri vardır.

Bibliyografya

- *Celil Mehemedguluzadenin Nahçıvanlı Müasirleri*, Bakû, 1967. (M. Sıdkı, bahsini yazan: İbrahim Mollayev), s. 70-79
- Feyzulla Gasımzade, *XIX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakû, 1974.
- Prof. Dr. Abbas Zamanof, *Emel Dostları*, Bakû, 1979 s. 148-150

MEMMED ARİF DADAŞZADE (Bakû, 10.6.1904-Bakû, 27.12.1975)

Azerî yazarı, tenkidçi ve ilim adamı. Bakû'daki Rus-Tatar mektebinde orta tahsilini (1915), Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Şarkiyat Fakültesi'nde yüksek tahsilinin (1930) tamamladıktan sonra Moskova'da Şark Halkları Enstitüsü'nde lisans üstü öğretim gördü (1930-31). Uzun yıllar: 1939-1950 ve 1957-1959 aralarında Bakû'daki "Nizâmî Adına Edebiyyat ve Dil Enstitüsü'nün müdürlüğünü yaptı. 1955'te "Filoloji ilimler Doktoru" ünvanını aldıktan hemen sonra profesörlüğe yükseltildi. 1960'da "emekdâr ilm hâdimi" ünvanını aldı, 1974'te Azerbaycan Devlet Mükâfatına layık görüldü. 1933-1966 yıllarında Azerbaycan Ali Sovet'ine milletvekili olarak seçildi. 1960 yılından sonra Azerbaycan İlimler Akademisi'nin başkan yardımcılığını yaptı. Daha başka bir çok ictimâî ve ilmî vazifelere getirildi.

Edebî faaliyeti 1920'li yıllardan sonra başlar. Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Rus Edebiyatı kürsüsünün başkanlığında bulunduğu sıralarda tercüme çalışmalarını artırmıştır. Tiflis ve Taşkent'te ve daha başka yerlerde Azerbaycan Sovyet Edebiyatı hakkında dersler ve konferanslar verdi, ilmî toplantılara bu mevzu ile alakalı tebliğlerle katıldı. 1944'te hazırlamış olduğu "*Azerbaycan Sovet Edebiyyatının İnkişâf Yolları*" adlı eseri, XX. asrın ilk yarısındaki Azerî edebiyatını ele alan ilk edebiyat tarihidir. Bilhassa modern edebiyatın nazarî mes'eleleriyle ilgilenmiştir. "Sovyet edebiyat anlayışı"na "sosyalist realizm" düşüncelerine göre edebî hayatı değerlendirmiş, tenkitleriyle bu edebiyata yol göstermeye çalışmıştır. Bu işi yaparken "beynelmilecilik", "hümanizm" ve "millî an'ane"lere yer vermeyi de ihmâl etmemiştir. *Bedîî Dil ve Uslub, Şiirimiz Hakkında Bazı Kayıtlar, Dramaturgiyamızın Yükselişi Uğrunda, Azerbaycan Sovet Şiirinde Lirik, Azerbaycan Sovet Dramaturgiyasının Sen'etkârlığı Mes'eleleri* gibi tenkidle alakalı eserleri vardır. Monografik eserleri: *Cafer Cabbarlı'nın Yaradıcılık Yolu* (1950), *Samed Vurgun'un Dramaturgiyası* (1964). Kollektif olarak yazılan Azerî Edebiyatı tarihlerinin yazılmasında asıl müellifler arasında yer aldı: *Mühteser Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi* (2c., 1943-1944), *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* (3c. 1957-1960), *Azerbaycan Sovet Edebiyyatı Tarihi* (2c., 1967), *Azerbaycan Sovet Edebiyyatı Tarihi Oçerki* (rusça, Moskova, 1963). Aynı şekilde kaleme alınan Rus edebiyatı tarihlerinin de yazarları arasındadır: *Gedim Rus Edebiyyatı -XI-XVII. Asırlar-* (1958), *Rus Edebiyyatı XVIII. asır* (1958) vs. *Azerbaycan Halgının Edebiyyatı* (1958) adlı kısa fakat mühim bir hulasası da başta Rusça olmak üzere İngilizce, Farsça, ve Ermeniceye çevrildi.

Rusça kaleme aldığı bir edebiyat tarihi daha vardır: *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi* (kısa öçerk, 1971). Ayrıca orta dereceli mektebler ve yüksek okullarda okutulmak üzere yazdığı veya yazarlar hey'etine katıldığı bazı ders kitapları bulunmaktadır.

Tercümelere: Gorki, Çehov, Gogol, R.Tagor gibi yazarlardan bir çok hikâyeler, Tolstoy'dan *Harb ve Sulh* (1 ve 4. c.leri)u, Ostrovski'den *Polad Néce Berkidi* (Ve Çeliğe Su Verildi)yi, Servantes'den *Don Kihot* (Don Kışot)u ve daha pek çok eseri Azerî Türkçesine çevirmiştir. Diğer eserleri: *Edebî Tenkidî Magaleler* (1958), *Seçilmiş Eserleri* (3 c., 1967-1970), *Sen'atkâr Gocalmır* (1980), Rus Edebiyatı ile alakalı, Rus-Azerî edebiyatı münasebetlerini incelediği eserleri: *Dahi Rus Şairi Puşkin, İ.A.Kirilof ve Azerbaycan Edebiyyatı, Lermantof ve Sıhhat, Rus Klassikleri Azerbaycan Sahnesinde* (Ostrovski hakkında), *Gorki ve Azerbaycan Edebiyyatı, L.N. Tolstoy* (1960), *A.P. Çehov* (1960)

Bibliyografya

- Azerbaycan Sovet Ansiklopediyası, 6.c., Bakû, 1982
- Azerbaycan Sovet Yazıçıları, Bakû, 1958
- Prof. Dr. Abbas Zamanof, Emel Dostları, Bakû, 1979

MEMMED CAFER CAFEROF (doğ. Nahçıvan, 1.5.1909)

Azerî yazarı; edebiyat tarihçisi, tenkitçi ve ilim adamı. Fakir bir ailenin çocuğudur. 7-8 yaşlarında anne ve babasının kaybederek yetim kalmış çok zor şartlar altında ibtidai mektebe iki yıl ancak devam edebilmiştir. Sonra okuma-yazma kurslarında bilgisini, görgüsünü ilerletmiş, gündüzleri işçilik yaparak geceleri okuyarak kendini yetiştirmiştir. 1928'de "Pedagoji Teknikumu"na kaydoldu. Henüz burayı bitirmeden, başarısı sebebiyle Bakû'daki "Azerbaycan Devlet Pedegoloji Enstitüsü"ne gönderildi.

Bu sıralarda, bir yandan edebî çalışmalarının mahsulü olan yazıları naşrettirirken bir yandan da matbuatta işçi olarak çalışmaya başlamıştır. 1935'te yüksek tahsilinin tamamladıktan sonra asistan olarak alıkonulmuştur. 1962'de "Filoloji İlimleri doktoru", 1963'te "profesör" ünvanları almış 1976'da Azerbaycan İlimler Akademisi'ne kabul edilmiştir. 1935-1959 yılları arasında Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde muallim, dekan, kürsü başkanı gibi vazifelerde çalışmıştır. "Edebiyyat Gazeti"nin redaktörü olmuş, "Azerbaycan Yazıcılar İttifakı"nın tenkid ve edebiyatşünaslık" bölümünün müdürlüğünü yapmıştır. 1958-1981 yıllarında "Nizami Adına Edebiyyat ve Dil Enstitüsü"nde şube müdürü olmuş 1980-1981 arasında da bu enstitünün umum müdürlüğünü vazifesine getirilmiştir. 1981 yılından beri Azerbaycan İlimler Akademisi'nin "Dil ve İncesen'et" bölümünde "akademik kâtip" olarak çalışmaktadır.

M. Cafer, modern Azerî edebiyatı hakkındaki tenkidleri, incelemeleri ve edebiyat tarihi çalışmalarıyla tanınır. Ayrıca Klasik Azerî Edebiyatı hakkında da mühim eserler vermiştir. Bu gibi eserleri arasında, *Klassiklerimiz Hakında* (1948), *M.F. Ahundof'un Edebî-Tenkidi Görüşleri* (1950), *Füzulî Düşünür* (1959), *Hüseyn Cavid* (1960), *Sabir* (1962), *Celil Memmedguluzade* (1966), *Samed Vurgun* (1966), *Nizami'nin Fikir Dünyası* (1981) vs. sayılabilir. Yazar ayrıca Rus edebiyatı hakkında bir çok eserler kaleme almıştır. Rus edebiyatı ile Azerî edebiyatının münasebetlerini incelemiştir. *Rus Edebiyatı Tarihi Oçerkleri* (1939), *A.İ. Kertsen* (1954), *Azerbaycan-Rus Edebî Alakaları Tarihinden* (1967), *Rus Klassikleri* (1964), *XIX. Esr Rus Edebiyyatı* (3c., 1973-1975), Estetik ve pedagojik problem hakkındaki kitapları: *Estetik Zövğ, Aile ve Mekteb* (1954), *Mütefekkirin Şehsiyyeti* (1966). M. Cafer'nin kolektif olarak kaleme alınan bazı ders kitaplarında veya edebiyat tarihlerinde de imzası bulunmaktadır: *Azerbaycan Edebiyyatı Ta-*

rihi (3 c., 1957-1960), *Azərbaycan Sovet Edebiyyatı Tarihi* (2c., 1957)nin yazarları arasında yer almıştır. *Antika Adamlar* (1981) adlı bir hikâye kitabı da vardır.

Azərbaycan Sovet Ansiklopedisi'nin ilmî redaksiyon hey'etinde yer almıştır. İlimler Akadesinin çıkardığı "*Edebiyyat Dil ve İncəsənət*" adlı ilmî derginin baş redaktörlüğünü yapmıştır. Çeşitli nişanlara ve mükâfatlara layık görülmüştür.

Bibliyografya

- *Azərbaycan Sovet Ansiklopediyası*, 6.c., Bakû, 1982
- *Azərbaycan Sovet Yazıçıları*, Bakû, 1958

MEMMED RAHİM (Bakû, 20.4.1907–Bakû, 6.5.1977)

Azerî şairi. İktahsilini Bakû'daki çeşitli mekteplerde yaptıktan sonra Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Dil ve Edebiyyat Fakültesinden mezun oldu (1928). Bakû'da bir kaç yıl öğretmenlik yaptı. Edebî faaliyeti 1928'den sonra başlar. 1940'da "Emekdâr ince-sen'et hamimi" adını 1949'da "SSCB Devlet Mükâfatı'nı, 1957'de ise "Halg şairi" ünvanının aldı. Daha başka bir çok nişanlara ve mükâfatlara da layık görülmüştür. II. Dünya Harbine kadarki şiirlerinde Sovyet rejiminin ön planda gelen mes'eleleri yeni cemiyetin kuruluşu, yeni insan tipleri, işçi ve köylülerin idealize tipler olarak sunulması, iktisadî ve ictimai problemler vs. gibi mevzular şiirinin kaynağını teşkil etti. Harp sırasında daha çok epik türde manzumeler, manzum hikâyeler kaleme aldı. *Leningrad Göylerinde* (1957) adlı manzumesinde Leningrad'ta almanlara karşı direnen sovyet askerlerinin, şehir ahalisinin ve pilotlarının fedâkârlıklarını işledi. *Ölmez Gahraman* (1934-1940) adlı manzumesinde Azerbaycan'ı alan Sovyet generali Kirov'un hayatını ele aldı. *Veten Sevgisi* (1942) adlı manzumesi de II. Dünya Harbi'ne hâredilmiştir. M.Rahim'in bir çok manzumesi vardır. Bunlar arasında Azerî kadın şairi *Natevan* (1962) ve aslen ermeni olan fakat Azerî Türkçesiyle ve gürcücü de çok güzel koşmalar-şiirler yazmış olan XVIII. asırda yaşamış *Sayad Nova* hakkındaki eserleri dikkati çeker. Harbten sonraki yeniden kalkınma yıllarını konu alan iki manzumesi: *Hazar Sularında* (1958) ve *Aşeron Torpağında* (1950) adlarını taşır.

M. Rahim Güney, Azerbaycan hakkında yazdığı şiirlerle geniş ilgi toplamayı başarmıştır. *Şehriyar'a* hitaben yazdığı mektup ve *Şehriyar'ın* kendisine verdiği cevap Azerî modern şiirinin en güzel eserlerindedir. Bu tarz manzumeleri "*Cenub Şiirleri*" başlığı altında toplamıştır.

Tercüme ile de meşgul olmuştur: Nizami'den *Yeddi Gözel'i*, Puşkin'den *Ruslan ve Lyudmilla* ile *Kafkaz Esiri'n*i çevirmiş, Nevayi'nin *Ferhad ve Şirin* mesnevisinin, Gürcü klasik şairi Şato Rustaveli'nin *Pelenk Derisi Giymiş Pehlivan* adlı eserinin bazı kızmalarını tercüme etmiştir.

Şiir Kitapları: *Arzular* (1930), *İkinci Kitap* (1933), *Partizanın Tüfengi* (1937), *Nubar* (1939), *Seçilmiş Eserleri* (2 c., 1957), Farsça eserler vermiş klasik Azerî şairi Hakanî Şirvanî hakkında manzum bir dram da yazmıştır: *Haganî* (1955) Ayrıca meşhur

Azerî halk kahramanı *Gaçag Nebi* (1929) hakkında da tamamlanmamış epik mahiyette bir manzumesi vardır.

Bibliyografya

- *Azerbaycan Sovet Ansiklopediyası*, 6.c., Bakû, 1982
- *Azerbaycan Sovet Yazıcıları*, Bakû, 1958

MEMMED SAİD ORDUBADÎ (Ordubad, 1872-Bakû, 1950)

Azerî yazarı, şair gazeteci, piyes yazarı ve devlet adamı. Babası "Fâkir" mahlası ile klasik tarzda şiirler söylemiş olan Hacı Ağa'dır. İktahsilini medresede aldıktan sonra M.T. Sıdkı'nın "*Ahter*" adlı modern usulde tedrisat yapılan mektebinde okudur. Edebî hayatı *Şark-i Rus* gazetesinde yazdığı yazılarla başlar, meşhur *Molla Nasreddin* dergisinde yıllarca devam eder. *Gaflet* (1906) adlı ilk şiir kitabında cehalet, mektep-marif meseleleri, hurafeler, dinî taassubla alakalı konular işlenmiştir. Gazetelerde satirik şiirler, yazılar, neşrettirmiştir. *Vatan ve Hürriyyet* (1907) adlı ikinci şiir kitabında da birincisine yakın mevzularda yazılmış şiirler bulunur. *Ganlı Seneler* (1905) adlı eseri Kafkasya ve Azerbaycan muhitlerindeki ermeni-türk mücadelelerinin, kırgın felaketlerin daha çok bir gazeteci gözüyle kaleme alınmış intibalarından ibarettir. Edülüs'ün Son Günleri (1914) adlı eserinde Endülüs'teki İslam hakimiyetinin sona ermesi, tarihî hadiseler bir dram olarak işlenmiştir.

1907-1912 arasındaki İran Meşrutiyet hareketine katılmış, Güney Azerbaycan'da bilhassa Tebriz'de bulunarak hadiselerin içinde yaşamıştı. Bu sebeple 1913 yılının sonunda Culfa'da Çar hükûmetince yakalanarak hapsedildi, daha sonra da Rusya içlerine sürgüne gönderildi. 1918'den itibaren Bolşeviklerle alaka kurarak partiye kaydoldu. 1920'de Bakû'ya giren Sovyet ordusu sıralarında bulunuyordu. Sovyet hâkimiyeti yıllarında önce bazı gazete ve dergilerde yazarlık, redaktörlük yaptı. 1938 ve 1947'de "Azerbaycan Âli Sovet"ine millet vekili olarak alındı. "*Molla Nasreddin*" başta olmak üzere çeşitli yayın organlarında "*Herdemhayal*", "*Mesa*", "*Zığ zığ*", "*Behayi*", "*Divane*" gibi müstear adlar kullandı. 1930'lardan sonra daha çok nesir sahasına, romana yöneldi. Azerî edebiyatındaki yeri de daha çok tarihî roman nev'inin teşekkülü ve modernleşmesindeki rolü sebebiyledir. En mühim eseri *Dumanlı Tebriz* (4 cilt, 1927-1940) 1906-1911 yılları arasında merkez Tebriz olmak üzere Güney Azerbaycan'da cereyan eden siyasî ve ictimai hadiseler hakkındadır. Yine Azerbaycan hayat tarzı hakkında yazdığı *Behbahâ Milyonçu yahud Rızagulu Han Firengimeab* (1907) adlı romanı başarılı bir yergidir. *Döğüşen Şehir*, *Gizli Bakı*, *Dünya Değişir* adlı üçlüden ibaret tarihî romanlarında 1890-1920 yıllarında merkez Bakû şehri olmak üzere Azerbaycanda ortaya çıkan değişiklikler, siyasî hadiseler, Sovyet hükûmetinin kuruluşu tasvir edilmiştir. Eserde 1918-1920 yıllarındaki vak'alara daha çok yer verilmiştir. *Kôroğlu* (Üzeyir Hacıbeyli bestelemiştir), *Nergiz*, *Nizamî* gibi operaların metinlerini yazmıştır. *Beş Manat-*

lıg Gelin, Ürek Çalanlar adlı operetlerin de metinleri tarafından kaleme alınmıştır. Basılmamış elyazma eserleri arasında XII. Asır Azerbaycan Edebiyatı adlı iri hacimli bir inceleme, *Şah İsmail Hatayî* hakkında da bir makale bulunmuştur. Birçok tercüme yapmıştır: Puşkin'den *Boris Godunof*, *Bahçesaray Çeşmesi*'ni ermeni yazarı A. Agopyan'dan muhtelif şiirleri, Sovyet yazarlarının bazı eserlerini Azerî Türkçesine kazandırmıştır. *Maral* adlı manzum dramı Midya devleti zamanındaki Azerbaycan hayatından alınmıştır. Geride bıraktığı elyazmalarından, notlarından Azerbaycan tarihini en eski zamanlardan gününe kadar tarihi romanlar şeklinde kaleme almayı düşündüğü anlaşılmıştır. Nitekim bazı devreleri parça parça romanlar hâlinde yazmıştır. *Genceli Nizami'nin* hayatını ve o devrin siyasî ictimâî, kültürel hayatını işlediği, *Gılinc ve Galem* adlı romanı en başarılı eserlerindedir.

Bibliyografya

- Azerbaycan Sovet Yazıçıları, Bakû, 1958
- Celil Memedguluzade'nin Nahçıvanlı Müasirleri, Bakû, 1967 (Bu eserdeki M.S. Ordubadi bahsini Yasin Ahundof yazmıştır.)
- Mir Celal-F.C. Hüseyinof, XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı, Bakû, 1974

MUCİZ, MİRZA ALİ ŞEBÜSTERİ

(Şebüster, 29 Mart 1873 Şahrud, 25 Eylül 1934)

Mizahî manzumeleriye tanınmış Azerî şairi. Babası ortahâlli bir tacir olan Hacı Ağa birçok Şebüsterli gibi gurbete çıkmış İstanbul'da yanına Muciz'in iki kardeşini de alarak ticaretle uğraşmıştır. İlk tahsilini Şebüster'de medresede tamamlayan küçük Mirza Ali, 16 yaşına geldiğinde babasının vefâtı üzerine kardeşleri tarafından İstanbul'a çağırılmıştır. Burada 16 yıl kalarak kitapçılık, kırtasiyecilikle uğraşan Muciz'in ilk şiirlerini de bu şehirde yazdığı bilinmektedir. Fakat şahsiyeti ve edebî görüşleri üzerinde bir tesir bırakmış olması lazım gelen İstanbul muhiti ile alakası, buradaki yaşayışı hakkında pek fazla bilgi yoktur. 1905 Rus ihtilalinden sonra Şebüster'e döndü. Kısa zaman aralıklarıyla Türkiye ve İran'da meydana gelen meşrutiyet hareketleri Muciz'in dünya görüşü ve edebiyat-san'at anlayışı üzerinde büyük tesir bıraktı. Demokratik düşüncelere sahip halkçı bir şair olarak mizahî manzumelerinde din adamlarını, devlet idarecilerini, siyasi ve ictimai problemleri çok açık ve acı bir dille tenkit etti. Bu da cemiyet içinde yalnız kalmasına, âdeta yalnız yaşamasına sebep oldu. Vaktinin çoğunu Şeyh Mahmud Şebüsterî'nin türbesinde "mücavirlik"le geçirmiştir.

1932'de Şebüster'de bir "kız mektebi" açmayı başardı; arzu ettiği yeni usulde eğitim ve öğretimle meşgul oldu. Fakat sürekli alay ettiği, din adamları ve idarecilerin baskısına dayanamayarak çok geçmeden Şahrud şehrine göç etti ve burada öldü. Cenazesinin sonradan Şebüster'e getirilerek Şeyh Mahmud Şebüsterî'nin türbesi yakınlarında toprağa verildiği söylenilmektedir.

1906-1911 yılları arasındaki İran meşrutiyet hareketleri (aynı zamanda Settar Han ayaklanması) ve daha sonra 1920'ye doğru Şeyh Muhammed Hıyabanî'nin öncülük ettiği "Azadistan" adlı bir yıl sürecek olan Azerbaycan'ın hürriyet ve istiklal mücadelesini yakından izledi ve heyecanla destekledi. Aynı zamanda Kuzey Azerbaycan'daki sosyalist (Bolşevik) harekete karşı da kayıtsız değildi. Güney Azerbaycan'daki hürriyet hareketlerinin kanla boğulması onu ümitsizliğe düşürmedi. Şiirleriyle bu istiklâl mücadelesinde destekledi.

Ahlâk bozuklukları, aç gözlülük, kendini beğenmişlik gibi insanî zaafı çok canlı manzumelerle, çoğu zaman gerçek hayattan aldığı hikâye veya sahnelerle oldukça rahat ve acı bir dille iğnelemiştir. Genelde ahlâkçı olmasına rağmen, biraz da İran muhiti-

nin tesiriyle müstehcen şiirler yazmaktan da kendini alamamıştır. En kudretli yanlarından biri de halk dilini ustalıkla kullanmasıdır.

Birkaç şiiri Tebriz'deki *Molla Nasreddin*'de yayınlanmış olmasına rağmen, sağlığında kendi muhitinin dışında şair olarak tanınmamıştır.

Azerî edebî muhitine *Muciz*'i gerçek manada tanıtan gazeteci-yazar Gulam Memmedli'dir. 1942'den beri bu hususta yazdığı makalelerle, 1945'te Tebriz'de neşrettirdiği "*Mirza Ali Muciz, Seçilmiş Eserleri*" adlı değerli çalışmasıyla büyük iş görmüştür.

İslâm İnkılâbı'ndan sonra İran'da Yahya Şeyda "*Şebüsterli Mirza Ali Muciz, Taza ve çap olunmamış eserleri* (Tebriz, Yıl: ?), Sirus Kameri, "*Külliyat-ı Mirza Ali Muciz Şebüsterî*" (Tebriz, Yıl ?) ve M. Nikabi, "*Mirza Ali Muciz Şebüsterî, Taza tapılan şiirleri*" (Tebriz, Yıl: ?) adlı neşirleri gerçekleştirmişlerdir. Şair hakkında yapılmış derli toplu bir inceleme yoktur. Gulam Memmedli güvenilir yeni bir neşir daha yapmıştır: "*Mirza Eli Mö'ciz. Eserleri*. (Bakû, 1982).

Bibliyografya

- Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, 2.c. Bakû, 1960
- Gulam Memmedli (Hazırlayan) *Mirza Eli Mö'cüz, Eserleri*, Bakû, 1982

MOLLA NASREDDİN

Azerbaycan'ın tanınmış fikir,siyaset, edebiyat ve mizah dergisi. Haftalık idi. (Tiflis, 7.4.1906 - 9.1.1917, Tebriz: 1921, Bakû; 1922-1931) Redaktör ve nâşiri: Celil Memmedguluzade (1866-1937) Tiflis'teki ilk devresinde 365 sayısı neşredilmiştir. Dergiyi Celil Memmedguluzade ile Ömer Faik Numanzade birlikte çıkarmışlar, fakat daha sonra C. Memmedguluzade yalnız başına bu işe devam etmiştir. Kafkasya ve Azerbaycan'ın Sovyetler'in eline geçmesinden sonra C. Memmedguluzade, Tebriz'e geçmiş, dergiyi burada çıkarmıştır. Daha sonra da Azerbaycan Sovyet Hükûmeti ile anlaşarak Bakû'ya Dönmüş 1931 yılına kadar *Molla Nasreddin*'in neşri ile uğraşmıştır.

Molla Nasreddin'de devrin hemen bütün mes'elelerine değinilmiş, sadece Azerbaycan ve Rusya'nın değil bunların yanında Türkiye, İran ve diğer bazı Şark ülkelerinin de birçok problemleriyle alakalı haber ve yazılara yer verilmiştir. Bu bakımdan geniş bir coğrafyada okuyucu bulmuş ve etkili olmuştur.

Dergide, umumî olarak sosyal demokrat bir hava hâkimdir. 1905'te Rusya, daha sonra Türkiye ve İran'da meydana gelen meşrutiyet hareketleri hararetle desteklenmiştir. Hangi devletin olursa olsun Şark'taki müstemlekecilik emelleri çok sert bir şekilde ifşâ edilmiş bu hususta mizahî yazılara, manzumelere ve çok câzip renkli karikatürlere dergide geniş yer verilmiştir.

Azerî mizah şairi *Sâbir*, esasen *Molla Nasreddin*'deki manzumeleri ile tanınmış, Celil Memmedguluzade de bu dergideki mizahî yazılarında müstear ad olarak kullandığı "Molla Nasreddin" ile büyük başarı sağlamıştır. O dönemin gereği olarak dergide bir çok takma ad kullanılmıştır. Bazı imzaların bir kaç kişi tarafından müştereken kullanılmaları, birçok yazı veya manzumenin kime aid olduğu yolunda sağlam bir sonuca varmayı engellemektedir.

Derginin kapağında, her zaman C. Memmedguluzade'nin isteği ve görüşü üzerine ressam O.İ. Şmerlîg veya İ. Rotter tarafından çizilen renkli karikatür yer alırdı. Bu karikatürler yayımlandıkları günlerin siyasî, ictimâî problemleri, aktüel hadiseler hakkında olur, çoğunlukla, karikatürün maksadı, bir kaç satır yazıyla veya uygun bir manzume ile pekiştirilirdi. Bu da halk arasında derginin tesirini artırır, mizahî düşüncenin anlaşılmasını kolaylaştırırdı. Derginin trajü beş-altı bine kadar yükselmişti.

Molla Nasreddin'de o zamanlar Ruslar ve İngilizler tarafından el altından kışkırtılan, zorla ortaya çıkartılan "müselman-ermeni davası" çok sert bir şekilde tenkit edilmiş, müstemlekeçilerin siyasetleri açıkca ifşâ edilmişti.

Sert siyasî tenkidlerden dolayı dergi, zaman zaman kapatılmış, C. Memmedguluzade, hakkında soruşturmalar açılmıştır.

Molla Nasreddin dergisi aynı zamanda konuşulan Azerî Türkçesi'nin yazı dili olarak gelişmesinde büyük rol oynamış; edebî Azerî Türkçesi'nin İran ve Türkiye'nin tesirinden kurtulması için çalışmış bunda da başarılı olmuştur. Aynı şekilde modern Azerî Edebiyatı'nın gelişmesinde, Azerbaycan'daki düşünce hareketlerinde, kültürel problemlerin çözümünde bu derginin önemli rolü ve teklifleri olmuştur.

Dergide imzası bulunan şair ve yazarların belli başlıları şunlardır: Celil Memmedguluzade, Mirza Aliekber Sâbir, Abdurrahim Bey Hakverdili, Mehemmed Said Ordubadî, Eli Nazmi, Eligulu Gamkûsar, Eli Razi, Ö. Faik Numanzade, Kurbaneli Şerifzade, Selman Mümtaz, Feridun Bey Köçerli,...

Bibliyografya

- Azerbaycan Edebiyyat Tarihi, 2.c., Bakû, 1960 (Azerbaycan İlimler Akademesi Neşri)
- Nazim Ahundof, Azerbaycan'da Dövr-i Metbuat (1832-1920), Bakû, 1965
- Nazim Ahundof, Azerbaycan Satira Jurnalları (1906-1920 ci iller), Bakû, 1968
- Nazim Ahundof, Molla Nesreddin Jurnalının Neşri Tarihi, Bakû, 1959

NATEVAN, HURŞİD BANU (Şuşa, 15.8.1832 - Şuşa, 2.1.1897)

Azerî şairesi. Karabağ'ın son hanı Mehdigulu'nun kızıdır. "*Hangızı*" adıyla da anılır. Halası Gevher Hanım'ın yanında terbiye görmüş, küçük yaşlarından itibaren hususî hocalardan ders almış Arapça, bilhassa Farsça öğrenmiş, dinî, edebî ilimler okumuştur.

Bir ara Tiflis'e Karabağ Hanlığı'nın işleri, veraset mes'eleleri hakkındaki muameleler için gitmiş, uzun zaman bulunmuş burada Rus aristokratlarının hayatı ve düşünceleri hakkında bilgi sahibi olmuştur. Karabağ Hanlığı'nın tek vârisi olduğu için Ruslar tarafından kontrol altında tutulmuş hatta -kendisi bilmeyerek- Rus taraftarı Dağıstanlı bir "beyzade" olan *Hasay Han Üsmiyev*'le evlendirilmiştir(1850). Bu işte Tiflis'te tanıştığı *M.F. Ahundzade*'nin de parmağı olduğu söylenilmektedir. Nitekim bir türlü mizacına alışmadığı Hasay Han'la geçinemeyerek ayrılmış ve Karabağlı bir seyidle evlenmiştir.

Hayır işlerine kendini adanmış; Şuşa'ya içme suyu getirtmiştir. Yaptırdığı hayrat hâlen "*Hangızı Bulağı*" adıyla anılır. Yoksullara, muhtaçlara yardımlarıyla da halk arasında çok sevilmiştir.

1858'de Bakû'da Fransız yazarı *Alexandre Dumas* (pere) ile tanışmış; ona kendi hazırladığı el işlerinden hediye vermiş, A. Duma da şaire bir santraç takımı hediye etmiştir.

Ailesinde kadın, erkek bir çok şair bulunduğu gibi çocukları da şiirle meşgul olmuşlardır. Kendisi de san'atın birçok dalına ilgi duymuş musiki ve resimle ilgilenmiştir. "*Gül defteri*" (1886) adlı albümde resimlerini toplamıştır.

Şiirle 1850'li yıllardan itibaren bir şair olarak ilgilenmiş, fakat yaşadığı buhranlı hayat sebebiyle olacak, bunları bir divanda toplayamamıştır. Bu bakımdan birçok kaybolmuştur. 1872'de Şuşa'da "*Meclis-i üns*" adıyla bir şairler meclisi oluşturmuş, buradaki şairleri himaye etmiş, toplantılara bizzat katılarak şiirlerini okumuş, sohbetlere katılmıştır. O devirde Azerbaycan'ın birçok bölgesinde bulunan şairlerle bu meclise mensup şairler arasında müşaaireler olmuş, bu âdet, edebî hayata bir canlılık getirmiştir.

1885'te 17 yaşında veremden ölen oğlu Mir Abbas'ın kederi, Natevan'ı çok sarsmış, bu vesileyle yazdığı yas şiirleri Azerbaycan'da geniş yankı uyandırmıştır. Birçok şair, kederli, yaşlı şaireyi teselli için nazireler, cevaplar söylemişlerdir. Ele geçen şiirlerinin

birçoğu, oğluna hasrettiği mersiyelerdir. Gazellerinde samimiyet, tabiiyet, ince bir lirizm vardır. Bu hussusiyetleri ile klasik şiiri taklit eden devrin diğer şairlerinden ayrılır. Gazellerinde rediflerin çokluğu dikkati çeker.

Şiirleri birçok defa neşredilmiştir: *Natevan* (Hurşid Banu) XIX uncu Esr Azerbaycan Edebiyyatından (Bakû, 1928).

Natevan'ın dramatik hayatı modern Azerî edebiyatında birçok edebî esere konu olmuştur. 1960'da Bakû'da bir heykeli dikilmiştir. Şairenin hakkında yazılmış güzel bir monografi de bulunmaktadır: *Beyler Memmedof; Hurşid Banu Natevan* (Bakû, 1983), *Hurşid Banu Natevan* (Tertip eden: F. Seyidof, Bakû, 1956), H.B. Natevan 33 gazel (Bakû, 1981).

Bibliyografya

- Azerbaycan Sovet Ansiklopediyası, 7.c., Bakû, 1983
- F. Gasımzade, XIX uncu Esr Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, Bakû, 1956
- M.A. Müctehidzade, Riyazü'l-âşıkîn. İstanbul, 1902
- M.M. Nevvab, Tezkire-i Nevvab (Farsça), Bakû, 1913

NERİMAN NERİMANOF (Tiflis 14.4.1870 - Moskova 19.3.1925)

Azerî yazarı, gazeteci, doktor ve siyaset adamı. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanıdır. Siyasî faaliyetlerinden önce, edebî, içtimaî çalışmalarını ile tanınmıştı.

Tiflis civarında, Rusça öğretim yapan Gori adlı ilköğretmen okulunda okudu (1882-1890). Mezun olduktan sonra yine Gürcistan'ın bir bölgesi olan, Karapapak (Terekeme) Türklerinin yaşadığı Borçalı'nın Kızılhacılı köyünde ilkokul öğretmenliği yaptı (1980-1981). Bakû'ya gidip edebî, içtimaî ve siyasî faaliyetlerini geliştirerek sürdürdü. 1894'te halk için bir "kırathane" açtı. Türkiye, İran ve Rusya'dan süreli, süresiz yayınlar getirerek halkın, aydınların ufkunu genişletmeye çalıştı. Bunda da başarılı oldu. Aydınların burada toplanıp görüşmesi çarlık hükümetini telaşlandırdı ve kırathane kapatıldı (1898).

Nerimanof, ayrıca Bakû'da tiyatro faaliyetlerine de katıldı. Piyesler yazmakla kalmayıp bazılarında rol alarak sahneye çıktı, bazılarında da rejisörlük yaptı.

1902'de, 32 yaşında iken Odesa'ya Tıp tahsili için gitti. Öğrencilik yıllarında politik hayatın tamamen içine girdi, Çarlık rejimine karşı mücadele eden öğrenci teşkilatlarında vazife aldı, mitinglere katıldı. 1905'te öğrenci hareketleri sebebiyle Fakültesi kapatılınca Bakû'ya döndü. Yine bu yıl Bakû'da gizli olarak kurulan sosyal demokrat karakterli "*Hümmet*" teşkilatına girdi. Daha sonra bu teşkilatla beraber Nerimanof da Marksist-Leninist düşünceleri benimsedi. Bu sıralarda birinci Rus ihtilalinin de tesiriyle İran'da gelişen ve bilhassa Güney Azerbaycan'da Azerî Türklerinin kitleler hâlinde katılmasıyla güçlenen meşrutiyet hareketinin yöneticileri ile alaka kurdu. Onları destekleyen yazılarıyla dikkati çekti. Fakülte açılınca Odesa'ya dönerek tahsilini tamamladı (1908). Tiflis'e giderek bir yandan politika ile uğraşırken bir yandan da hekim olarak faaliyet gösterdi. Bu sıralarda tutuklanarak Metekh kalesinde altı ay hapsedildi, sonra Heşterhan'a sürgüne gönderildi. 1913'te Bakû'ya döndü, 1914'te Bakû'nun sanayi kesimi olan "Garaşcher" hastahanesinde çalıştı.

27 Nisan 1920'de Azerbaycan'da komünistlerin idareyi ele geçirmelerinden sonra "Halk komünist soveti"nin başına getirildi. 19 Mart 1925'te tedavi için bulunduğu Moskova'da beklenmedik bir şekilde aniden vefat etti. Zehirlenerek öldürüldüğü yolunda bazı iddialar da vardır.

Nerimanof 1906-1908 yıllarına kadar edebî, içtimai faaliyetleri ile dikkati çekmiş, yazıları ve eserleri ile takdir edilmişti. Bu tarihlerden sonra aktif olarak politik hayata girmesi ile, edebî çalışmaları geride kalmıştır. Eserlerinde halkçılık, cehâlet ve hurafatla mücadele, "millî istiklâl" mavzuları ön plandadır. Azerbaycan Türklerine Rusça ve Ruslara da Azerbaycan Türkçesi öğretmek maksadıyla gramer kitapları yazmıştır. Azerbaycan Türkçesi'nin Farsça ve Türkiye Türkçesi'nin tesirinden kurtarılması için gayret sarfetmiş, bu hususta Ahundof'un yolunu takip ederek "*Molla Nesreddinciler*"le aynı görüş ve kanaatleri paylaşmıştır. Eserlerinin dili sade açık bir halk Türkçesidir. Tiyatro eserlerinde kadın haklarının üzerinde bilhassa durduğu görülür.

Eserleri: Piyesler; Nadanlık (1894, 2.bs. 1913), *Şamdan Bey* (1895, 3. bs. 1913), *Nadir Şah* (1899, 2.bs.1913), *Bahadır ve Sona* (sahneye uygulanmış şekli, 1915) *Nesir eserleri: Bahadır ve Sona* (Roman, 1. kısım: 1896, 2. kısım : 1899, yeniden işlenmiş, değiştirilmiş şekli: 1915), *Pir* (Hikâye, 1917), *Bir kendin sergüzeşti*, 1915), *İdil kenarında* (İdil nehri hakkında intibalar, 1913).

Eserleri 1920'den sonra defalarca, ayrı ayrı basılmış ve sahnelenmiştir. Geniş haltercemesi, eserleri hakkında bilgi ve bibliyografya Teymur Ehmedof'un *Neriman Nerimanof'un Dramaturgiyası* (Bakû, 1971) adlı incelenmesinde ve yine Teymur Ehmedof'un tertip ettiği N. Nerimanof'un hayatının bütün safhalarını içine alan izahlı bir albüm olan *Neriman Nerimanof* (Bakû, 1977) adlı eserde bulunmaktadır. Teymur Ehmedof ve Sefiyye Hanbabayeva'nın hazırlamış oldukları *Neriman Nerimanof Seçilmiş Eserleri* (Bakû, 1973) adlı neşirde piyesleri, roman ve hikâyelerini bir araya toplanarak Arap harfleri ile neşrettirilmiştir: *Neriman Nerimanof Eserleri* (Bakû, 1971). Bu kitapta da Prof. Dr. Abbas Zamanof'un "Neriman Nerimanof'un edebî yaratıcılığı" adlı bir makalesi vardır.

Dilcilikle alakalı kitapları: Türk-Azerbaycan Dilinin Mühteser Serf-Nehvi (1899), *Müellimsiz Türk Dilini Öyrenmekden Ötrü Ruslar Üçün Asan Kitapça* (1899-1900).

Bibliyografya

- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII. c., Bakû, 1983
- M. Cafer. Mütefekkirin Şehsiyeti (Muhtelif makaleler), Bakû, 1956
- Müseyib Memmedof, Nerimanof ve Anadili. Bakû, 1971

NESİMÎ, SEYYİD İMADEDDİN (Şirvan/Şamahı, 1369 ? - Halep 1417 ?)

Azerî Türk edebiyatının ilk büyük şairi ve düşünürü. Adının *Ali* veya *Seyyid Ali* olduğu daha çok Azerbaycanlı araştırmacılar tarafından *Künüzü'z-zeheb'e* ve *Fazlullah'ın "Vasiyyetname"* sine dayanılarak kabul edilmiştir. *Osmanlı Müellifleri* ve *Tuhfe-i Nâil*'de adı Ömer olarak zikredilmektedir. Fakat bu son iki kaynağa, değerlerine nisbeten son dönemlere ait oldukları ve bu kaydı nereden aldıklarını açıklamadıkları için pek fazla güvenilemez.

Nesimî'nin doğum yeri hakkında da birbirini tutmayan bilgiler vardır. Bağdad, Tebriz, Şiraz veya Şamahı (Şirvan)da ve daha başka yerlerde doğduğu yolunda kayıtlar vardır. *Ali'nin Kühü'l-ahbar*'ında ve *Latîfî'nin Tezkiresinde* Şah Handan adlı bir kardeşi olduğu, Nesimî'nin "sırrı ifşâ" eden şiirlerini görünce "*Gel bu sırrı kimseye fâş eyleme / Hân-ı hâssı âmmeye aş eyleme*" diyerek kardeşini uyarmak istediği, buna karşılık şâirin "*Deryâ-yı muhit çûşa geldi / Kevn ile mekân hurûşa geldi*" diye başlayan mesnevisiyle derinden hissettiği coşkunu dışa vurmadan kendini alamadığı bildirilmiştir. 1426'da öldüğü ve Şamahı'da gömüldüğü bilinen *Şah Handan*'ın "Şahanda" denilen mezarlıktaki türbesinin hâlen ziyaret edildiğini, Şirvanlılar arasındaki rivayetlerle de bu hadisenin tasdik edildiğini gören Azerî edebiyatının meşhur araştırmacılarından *Selman Mümtaz*, çalışmalarını bu yönde derinleştirmiş ve *Nesimî'nin* Şirvan bölgesinin merkezi olan Şamahı şehrinde doğduğunu iddia etmiştir. Günümüzde Kuzey Azerbaycan'da yapılan araştırmalar ile de bu görüş benimsenmiş ve desteklenmiş bulunmaktadır. Esasen Nesimî'nin *Fazlullah Naimî* ile Bakû'da görüşmesi, onun tesirinde kalması, o yıllarda Bakû'nun ve umumiyetle Kuzey Azerbaycan'ın hurufilerin çok büyük nüfuza sahip olduğu yerler olması Onun Şirvanlı olma ihtimalinin iyice pekiştirmektedir.

Gençliğinde "kalpakçılık" yaptığı bilinen *Fazlullah* gibi, Nesimî'nin de esnaf teşkilatı içinde yetiştiği, ilk tahsilini de o zamanın büyük kültür ve ticaret merkezi olan Şamahı'da yaptığı tahmin edilmektedir. O devirde hurufiliğin daha çok esnaf teşkilatları vasıtasıyla Küçük Asya'da varlık göstermesi bu düşünceye bir dereceye kadar haklılık kazandırmaktadır.

Daha ilk gençlik çağlarında şiire, tasavvufa büyük ilgi gösterdiği, *Hallac-ı Mansur*'a büyük bir sevgiyle bağlandığı, bu sebeple *Hallac*'ın asıl ismiyle alakalı olarak "*Hüseynî*" mahlasını kullanmış olduğu eski tarihli yazma Nesimî Divanlarında açıkça

görülmektedir. Bu sıralarda Şii, Caferî görüşlerine bağlı olduğu yine ilk şiirlerinden anlaşılmaktadır.

1394'te Hurufiliğin kurucusu *Fazlullah*, Şirvan'a gider. Burada onunla görüşüp tanışan, ona gönülden bağlanan genç şair, üstat ve pir olarak kabul ettiği *Fazlullah*'ın mahlası "*Naimî*" ile aynı vezinde olan "*Nesimî*" kelimesini kendine mahlas olarak almış ve daha sonra hep bu adı kullanmıştır. Hurufiliği o derecede benimsemiş ve şiirlerinde bu düşünce sistemini o derecede başarı ile terennüm etmiştir ki, *Fazlullah* tarafından hâlîfe olarak ilan edilmiştir.

Daha sonra Nahçıvan civarındaki Alınca kal'asında hapsedilen ve mukadder akibetini beklerken gizlice yazdığı "*Vasiyetname*"sini Bakû hurufilerine gönderen *Fazlullah*, taraftarlarının aileleriyle birlikte Bakû'dan kaçmalarını Anadolu (Rum)ya ve başka yerlere yerleşmelerini emrederken küçük kızının da "*Seyyid Ali*" ile evlendirilmesini tavsiye etmiştir. Azerbaycan'da bu şahsın Nesimî olduğu ve büyük bir ihtimalle *Fazlullah*'ın kızı ile evlendiği kabul edilmektedir. Nitekim *Kemal Edip Kürkçüoğlu* da "*Çün Nesimî'nin Ebü'l-Fazl oldu Hak'dan künyesi / Cümle esmânın hurûfi ayn-ı elkâbindadır*" beytine dayanarak "*künyesinin Fazl'ın babası manasında Efülfazl olduğu anlaşıl-makta, bundan da ya üstadı Fazl'ın adını verdiği bir oğlu bulunduğu, yahud aynı zamanda "kerem ve ihsan babası, sahibi" demek olan künyenin Fazl adını hatırlattığı için alındığı, daha doğrusu verildiği kanaati uyanmaktadır.*" diyor. Azerbaycan edebiyat tarihçilerinin tahminleri ile *K.E. Kürkçüoğlu*'nun dikkatini çeken bu beyt belki de birbirini tamamlamaktadır (?). Fakat yine de Nesimî'nin *Fazlullah*'ın kızıyla evlendiği ve ondan olan çocuğuna da *Fazl* adını verdiğini kabul etmek için başka delillere ihtiyac vardır.

1394 te *Fazlullah* idam edildikten sonra *Nesimî* meşhur bir Hurufî şairi-mürşidi olarak bir müddet Bağdad'ta bulunur daha sonra Türkiye'ye geçer bir çok yerlerde dolaşır, düşüncelerini yaymaya başlar. Bazı kaynaklarda bu sıralarda takip edildiği ve hapse atıldığı bildirilmektedir. Fakat bir hayli taraftar kazandığı da anlaşılıyor. Nitekim Dulkadir beylerinden *Ali Bey*'i tesiri altına alıp Hurufiliğe kazandırdığı, Akkoyunlu *Kara Yülük Osman Bey*'in zihnini çeldiği, Halep'te *Nesimî* hakkında verilen ölüm hükmünden anlaşılıyor.

Türkiye'de Tokat ve Bursa'da bulunduğu tesbit edilebilmiştir. Bu sıralarda şair *Şeyhî* ile görüştüğü *Meşairü'ş-şuarâ*'da zikredilmiştir. *Gaybî*'nin *Sohbetname*'sinde *Hacı Bayram Veli* ile görüşmek isteğinde bulunduğu fakat bu isteğin şeyh tarafından kabul edilmediği, feci sonuna da bu gönül kırıklığının yol açtığı yolunda bir rivayet vardır. Şair *Refîî*'nin de Türkiye'deki bir çok kimse gibi *Nesimî*'nin tesirinde kaldığı *Beşaretname* adlı eserinde açıkça anlaşılmaktadır. *Refîî* bu eserinde Nesimî ile şahsen görüştüğünü bildiriyor ondan "üstadım, muallimim" diye söz ediyor.

Türkiye'de *Nesimî* hakkında en mükemmel ilmî çalışmayı yapmış ve edisyon kritikli olarak *Nesimî Divanı*'nı ortaya koymuş olan *Hüseyn Ayan*, Nesimî'nin Anadoludaki tesirinden bahsederken *Ömer b. Mezid* ve *Edirneli Nazmî*'nin mecmualarına dayanarak bu Azerî şairinin gazellerine yazılan nazîrelerin çokluğuna dikkati çekmiştir.

Huruffilerin Türkiye'de Alevî ve Baktaşî zümreleri arasına sızarak bu gibi muhitlerde yetişen şairlere de büyük ölçüde tesir ettiği bilinmektedir. Mesela 17. asır şairlerinden *Kul Nesimî*'de *Seyyid Nesimî*'nin tesiri oldukça açıktır. *Nesimî*'nin tesiri, sadece düşünçesi -Huruffilik- bakımından değildir; daha büyük tesiri, şiiriyle, yaratıcı gücünün kudretiyle yapmıştır.

Türkiye seyahatinden sonra Haleb'e yerleşerek orada yaşadığı tahmin edilmektedir. düşünceleri sebebiyle *Nesimî*'nin bu şehirde derisi yüzülerek öldürüldüğü bütün kaynaklarda ortak olarak bildirildiği hâlde, bu feci hadisenin cereyanı ve tarihi hakkında değişik bilgiler verilmiştir. Bu hususta en geniş ve güvenilir malumat *İbrahim el-Halebî*'nin *Künüzü'z-zeheb fi tarih-i Haleb*'inde kadılar kadısı o devrin ileri gelenlerinden *Askalanlı İbnü Hecer*'in *İnbâ'ü'l-Gumr bi-ebnâ'i'l-Umr* adlı eserinde ve Haleb tarihiyle alakalı bazı Arapça kaynaklarda 821/1418 yılında öldürüldüğü bildirilir. Daha sonraki bazı kaynaklarda ise değişik tarihlerin bildirildiği görülür. *Keşfü'z-zünun, Osmanlı Müellifleri ve Esami-i Şuara-yı Amid*'te 820/1417 de öldürüldüğü yazılıdır. *Nesimî* üzerinde son zamanlarda önemli çalışmalar yapıldığı Azerbaycan'da araştırmacılar daha başka kaynaklara da dayanarak 1417 de öldürüldüğü kanaatine varmışlardır.

Nesimî'nin öldürülmesi hakkında da çeşitli rivayetler vardır. Yukarıda da zikredilen ve güvenilir en eski kaynaklardaki malumata göre, Heleb'te bir genç *Nesimî*'nin Farsça bir gazelini yüksek sesle okurken tutuklanır, ağır bir şekilde cezalandırılacakken, hadiseyi öğrenen *Nesimî* ortaya çıkar gazelin kendisine ait olduğunu bildirir. Bunun üzerine yargılanar, kadılar arasındaki tartışmalardan sonra ölüme mahkûm edilir. Hükmün Memlûk Sultanı *El-Müeyyed* tarafından tasdik edilmesinden sonra derisi yüzülmek, başı kesilmek ve vücudu parçalanarak teşhir edilmek suretiyle öldürülür. Arap kaynaklarındaki ifadeler dine-şeriata ters düşen fikirleri sebebiyle öldürtülmüş olduğu yolundaki kanaatlere gölge düşürür mahiyettedir. O devirde *Nesimî*'nin etrafında toplanan büyük halk yığınlarının, Haleb'te Mısır Memlûkluları aleyhine siyasî bir kuvvet oluşturmaları şairin asıl öldürülme sebebi olabilir. Netekim *Nesimî* hakkındaki belli başlı kaynakları tarayarak ilkelden edilen bilgilerle iki mühim makale yazmış bulunan *İbrahim Olgun* bu hususa dikkati çeker. *Nesimî*'nin siyasî sebepler, çekişmeler yüzünden öldürülmüş olabileceğini belirtir.

Nesimî şiire âşıkane gazeller yazmakla başlamıştır. Bir yandan da Caferilik mezhebinin telâkkilerine uygun olarak *Hz. Muhammed, Hz. Ali* ve *Oniki İmam*'la alakalı medhiyeler kaleme almıştır. Huruffilik düşüncelerine kendini kaptırdıktan sonra yazdığı şiirlerde yalnız bu inancın yayılması için basit propaganda yapmamış, felsefî, dinî düşüncelerle bu gibi şiirlerini zenginleştirmiştir. Ayrıca bütün şiirlerinde kendine mahsus samîî-lik heyecanlar, Vahdet-i Vücut inancına dayanan coşkunluk, hayat ve insan sevgisi, Şark düşünçesine has İslam hümanizmi hemen hemen bütün manzumelerine derunî bir hava vermiştir. İlk şiirlerinin daha çok âşıkane gazeller olduğu bilinir. Huruffilik yolundaki gayretleri onu dinî, siyasî, ictimai mevzularda şiir yazmaya itmiştir. İnanıcı uğrunda didaktik, ahlakî şiirler söylemiştir. Bunda da oldukça başarı kazanmış, daha devrindeki hayranlarının çokluğu ile belli olmuştur. Sadece kendi taraftarları

arasında değil Bektaşî, Alevî zümreleri arasında hatta katı Sünnî muhitlerde bile etkile-yici olmuştur. O derecede ki, kendisinden sonraki asırlarda meydana getirilen eserlerde şeriata aykırı fikirlerinden dolayı öldürülmüş bir zındık olarak değil, adetâ ilahî bir aş-kın kurbanı sâdik bir âşık, yolundan dönmeyen bir idealist, korkusuz bir yiğit olarak Nesimî'den söz edilmiştir.

İnsanı ilahîleştiren düşüncelere sahiptir: "*Mende sığar iki cihan men bu cihana sığ-mazam*", "*Hakkteâla ademoğlu özüdür*" diyerek bu kanaatlerini açıkça belirtir. Vahdet-i Vücut ve Hurufilik inançları onun şiirlerinde iç içe girmiş, birbirleriyle kaynaştırıl-mış durumdadır. Mahakkak ki *Kuran-ı Kerim*'i çok iyi biliyor, kendi kanaatleri doğrul-tusunda tefsirleri veya tevilleri rahatça yapabiliyordu. Bu hususta müfessirler arasında da münakaşalı olan *Huruf-ı Mukattaa*'dan oldukça bol ve genişçe faydalanmıştır. Büt-tün bunlara bir de şairlik gücü eklenince ortaya başkalarını büyüleyen ve onlara ilahî bir heyecan veren manzumeler çıkarıyordu. *Fazlullah Naimî*'yi hayat ve kâinatın sırla-rına ulaşmış, hakikati kavramış bir "insan-tanrı" olarak görüyordu. Bunun için de mehdediyor, yüceltiyordu. Ruhun sırasıyla cansız âlem (cemat), bitkiler âlemi (nebatat) ve hayvanlar âleminden geçerek nihayet insana doğru geliştiğini düşünüyordu.

Şiirlerinde dünyadan şikâyet, önemli bir yer tutar. Buna rağmen başkalarına yaşa-mayı, hayattan zevk almayı tavsiye eder. İnsanı yüceltir, tanrılık makamına çıkartır. Bunda da harflere istinad edilen mana ve değerlerden, şekillerden yararlanır. Zâhire de-ğer veren din adamları, âdeletsiz idareciler, zâlim hükümdarlar hakkında da şiddetli nefretini açığa vurur.

Dili çok dikkatli ve yerinde kullanır. Aruzun bahirlerini Türkçeye uydurmak için ça-lışmıştır. Zaman zaman vezin bozukluklarına rastlansa da umumiyetle şiirleri vezin ve kafiye bakımından mükemmeldir. Kafiye çok değer vermiş, iç kafeye ve redifi pek fazla kullanmıştır. Cinaslı kafiye kullanma alışkanlığını da halk şiirinden aldığı söyle-nebilir. Şiirlerinin bazılarında yine halk şiir geleneğinin tesiriyle bilmeceelerde olduğu gibi soru-cevap usulünün didaktik maksatla kullanıldığı görülür. Azerbaycan'da "*Elif-lam*" veya "*Elifba*" adıyla bilinen bizde "*Elifname*" denilen yukarıdan aşağıya doğru bütün harflerin alfabetik sırayla (İslamî harflerin) birer birer mısra başında ve şiirin içinde mana kazandırılarak kullanılmasıyla elde edilen manzumelerde, Huruffiliğin harf-ler hakkındaki düşüncelerini rahatça açıklamağa muvaffak olmuştur. Bazan da Bunun tam tersini yapar "ya" harfinden "elif'e doğru manzumeyi sıralar. Bazı manzumelerinde de mısra başına değil beyit başına bu hafleri yerleştirir. Bu gibi şiirler ilk defa *Nesi-mî*'de görülür ve Azerbaycan'da bilhassa halk şairleri, âşıklar tarafından bu gelenek gü-nümüze kadar devam ettirilir. Türkiye'de de Bektaşî, Alevî şairleri arasında bu tarz şi-irler (Elifname) Nesimî'nin tesiri ile tarihin dinî-felsefî düşüncelerini biraz da esren-giz bir hava ile açıklamak maksadiyle kullanılmıştır.

İslam kültürün üç büyük dili ile şiirler söylemiştir, muammalar yazmıştır. Azerî edebiyatında ilk *müstezad*, *murabba* ve *terciibend* örnekleri Nesimî'nin kaleminden çık-mıştır. Ayrıca *Rübaî* ve *Tuyug*ları da edebiyat tarihinde önemli bir değere sahiptir. Rü-bâlerinde daha çok Hurufilik düşüncelerini, hayat ve kâinat hakkındaki görüş ve dü-

şüncelerini ifade etmiştir. Farsça ve Türkçe divanlarından başka *Mukaddemetü'l-hakayık* adlı mensur bir eserinin olduğu da düşünülmektedir. Bu eserin *Nesimî*'ye aid olduğunun isbat edilmemiş olmasına rağmen *Hüseyin Ayan*, *Nesimî* hakkındaki doktora tezinde (Ankara, 1970) bu mensur eser üzerinde durmuş, yaptığı incelemede, Hurufîlik hakkında açıklamalardan ibaret olan *Mukaddemetü'l-hakayık'ta* kullanılan tabirler ve Hurufî düşüncelerini desteklemek için tevîl edilen ayetlerin *Nesimî*'nin Türkçe divanındaki ifade ve kullanım paralelliklerine işaret etmiştir.

Nesimî, daha sağlığında Türkiye, Azerbaycan, Irak ve İran'da şöhret kazanmış, nâmı Orta Asya Türklerine kadar uzanmıştı. Hatta Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında tanınmış olduğu biliniyor. Bu bakımdan *Fuzulî*'den önce bütün Türk muhitlerine tesir eden, uluşan ilk Azerî şairi *Nesimî*'dir. Türkiye ve Azerbaycan'daki tesiri daha süreklî ve canlı olmuştur. Türkiye'de Sünnî muhitlerde lirik bir şair olarak takdir edilip şiirleri tanzir edilmiş, Alevî ve Baktâşî zümrelerinde ise kendisine büyük bir mürid, tarikatlerinin en büyük müessislerinden ve şehidlerinden biri olarak bakılmıştır. Bu sebeple bahsedilen zümre şairleri arasında *Nesimî* ismini kullanan bir çok şair yetişmiştir. Öyle ki, günümüzde bu "nesimîler" in şiirlerini ayırmak bazan imkânsız olmaktadır. Yalnız *Seyyid Nesimî*'nin şiirlerini diğerlerinden ayırmak, edebiyat tarihçileri ve araştırmacılar için daha kolay olmaktadır. Bunun sebebi de *Nesimî*'nin eski tarihli divanlarının elde bulunması, şahsî üslubu ve üstün yaratıcılık gücüdür. *Fuzulî*, *Nesimî*'nin tesirinde kalan şairlerin başında gelir. Şairlik dehası sayesinde *Nesimî*'nin şiirlerinden ilham almasına rağmen taklide düşmemiştir. Türkmen şairi *Andelip* (1711-1780) ve Çağatay-Özbek şairi *Esirî* (1864-1916)'nin *Nesimî* hakkında büyük manzumeleri vardır. *Lütfî* ve *Nevâî* gibi Çağatay şairleri de *Nesimî*'den takdirle söz etmişlerdir. *Nesimî* divanının Orta Asya'da istinsah edilmiş nüshaları da az değildir. Azerbaycan civarında Türkçe şiirler söyleyen Ermeni âşıkları da *Nesimî*'nin tesirlerinden kendilerini kurtaramamışlardır.

Nesimî hakkında ilk ayrıntılı malumat *Latîfî* tezkiresinde görülür. *Emîr Kemaleddin Hüseyin*'in "*Mecalisü'l-uşşak*" adlı eserinde de bilhassa öldürülmesi hakkında geniş bilgi vardır. Divan'ı ilk defa 1260/1844'te İstanbul'da bastırılmıştır. İkinci baskısı ise yine İstanbul'da 1298/1881 yılındadır. *Nesimî* hakkında ilk ilmi araştırmaları yapan ve edebiyat tarihindeki dinî-tasavvufî hareketler içindeki yerini belirleyen *Fuat Köprülü*'dür. *İsmail Hikmet*, *Abdülbaki Gölpınarlı*, *İbrahim Olgun*, *Hüseyin Ayan* bibliyografyada belirtilen önemli araştırmaları gerçekleştirmişlerdir. *Kemal Edip Küçükçüoğlu* da "*Nesimî Divanında Seçmeler*" (2.bs. 1985) adlı eseriyle *Nesimî*'yi geniş okuyucu kitlelerine ulaştırmıştır. Fakat henüz Türkiye'de mükemmel bir Divan neşri yapılmış değildir.

Bilhassa 1960'lı yıllardan sonra Azerbaycan'da *Nesimî* hakkındaki çalışmaların ciddi metin neşirlerinin sür'at kazandığı görülür: *Selman Mümtaz*'ın 1926 da Bakû'da bastırıldığı "*Nesimi Divanı*"ndan sonra *İsmail Hikmet* (Ertaylan)'ın *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* (Bakû, 1928)ne kadar önemli bir çalışma mevcut değildi. *Hamid Araslı*'nın "*Fedekâr Şair; İmadeddin Nesimî*" (Bakû, 1942) adlı eseri de bu sahadaki araştırmalara pek fazla bir şey katmamıştı. Azerbaycan'da yapılan en mühim ilk neşirleri *Cihangir Kah-*

ramanofun Nesimî Divanının Leksikası (Bakû, 1970) adlı sözlük çalışması ve aynı yıl basılmış olan *Z. Kulizade'nin Rusça "Hurufilik ve onun Azerbaycanda nümayendeleri"* (Hurufizm i ego predstaviteli v Azerbaydjane, Bakû, 1970) adlı eseridir. Bunları *Hamid Araslı, İmadeddin Nesimi* (Hayat ve yaratıcılığı, Bakû, 1972), M. Guluzade, *Böyük ideallar şairi* (Bakû, 1973) adlı eserleri ve nihayet şimdiye kadar gerçekleştirilmiş en mükemmel "*Nesimî Divanı*" neşri *Cihangir Kahramanof, İmadeddin Nesimî Eserleri* (3. cilt, Bakû, 1973) izler. Bu son neşir İslamî harflerle edisyon kritikli olarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Bakû'da bunlardan başka umumî okuyucular için yapılmış bir çok neşir daha vardır.

Farsça Divanındaki gazeller Hemid Mehemmedzade tarafından neşredildi (Bakû, 1972). Ayrıca bu divanın tamamı ayrı ayrı şahıslar tarafından Azerî Türkçesine çevrildi. Ekrem Cefer'in redaktörlüğünde "*İmadeddin Nesimî Fars Divanı*" adıyla yayımlandı (Bakû, 1972).

1973'te UNESCO'nun kararı ile Nesimînin 600. doğum yıldönümü milletler arası merasimlerle kutlanmış, özellikle Azerbaycan'da büyük törenler düzenlenmiş, şairin eserleri neşredilmiş, hakkında ilmî toplantılar yapılmış, hayat hikâyesi filme alınmıştır. Bu Filmin seneryosu *İsa Hüseyinof* tarafından yazılmış, rejisörlüğünü de *H. Seyidbeyli* yapmıştır. Bakû'da ayrıca heykeltraş *T. Memmedof* ve *İ. Zeynelabidin*'nin elinden çıkmış bir heykeli dikilmiştir. Meşhur ressamardan *Mikayıl Abdullayev*'in yapmış olduğu *Nesimî* portresi büyük ilgi ile karşılanmış ve benimsenmiştir. *Nesimî*'ye hasredilen edebî eserler arasında da *Gabil*'in *Nesimî* adlı büyük manzum hikâyesini, *İsa Hüseyinofun Mehşer* adlı romanını ve *Bahtiyar Vahabzade*'nin daha sonraki yıllarda yazmış olduğu *Feryad* adlı manzum dramını sayabiliriz.

Bibliyografla

(Metnin içinde zikredilenlerden başka)

- Abdulkaki Gölpınarlı, "Nesimî" (maddesi) İslam Ansiklopedisi
- Abdulkaki Gölpınarlı, Nesimî, Usulî, Ruhî, İstanbul, 1953
- Fuad Köprülü, Azerî Edebiyatına Aid Tedkikler, Bakû, 1926
- Fuad Köprülü, Azerî Edebiyatı (maddesi), İslam Ansiklopedisi
- Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul, 1918
- Hüseyin Ayan, Nesimî, hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Türkçe Divanı'nın metni (Basılmamış doktora tezi, Ankara, 1970). Bu eser Türkiye'de Nesimî hakkında yapılmış olan en mükemmel araştırma ve en güvenilir metin neşridir, ne yazık ki, henüz basılmamıştır.
- Hüseyin Ayan, Seyyid Nesimî Hakkındaki Çalışmamız. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 2, Erzurum, 1971
- İbrahim Olgun, Seyyid Nesimî Üzerine Notlar, TDAY Belleten, 1971 Sayı: 319
- İbrahim Olgun, Seyyid Nesimî Üzerine Notlar (İkinci kısım), TDAY Belleten, 1971 Sayı: 338
- İmadeddin Nesimî (Bibliyografiya) Tertip eden: Emin Efendiyev. Bakû, 1973
- İsmail Hikmet Ertaylan. Azerbaycan Edebiyatı (I.c., Bakû, 1928)
- Selman Mümtaz, İmadeddin Nesimî, Bakû, 1928 (Azerbaycan Edebiyatı adlı serinin 10. kitabı olarak neşredilmiştir.)

NİĞÂRÎ, MİR HAMZA

(Karabağ/Zengezur/Cicimli, 1805 veya 1815 -Harput, 1886)

Azerî Şairi, mutasavvıf ve Nakşibendî (Halidiyye) tarikkati Őeyhlerindendir. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan Zengezur kazasının Cicimli köyünün sevilip sayılan "seyyid ocağı"na mensuptur. K c k yaŐtan itibaren tahsil ve terbiyesinde ihtimam gösterilmiş, dinî ilimler okutulmuş, Arapça ve Farsça  ĖretilmiŐtir. Şamahı ve Şeki'deki tahsilinden sonra genç yaşlarında Türkiye'ye geldi; Mevlana Halid'in yanında Harput'ta öğrenimini ve tarikat terbiyesini tamamlamak istiyordu. Bu Őeyhin vefat ettiğini öğrenince Sivas'a gitti. Buradan Karabağ'a döndü, sonra tekrar Türkiye'ye gelerek Amasya'da Şeyh İsmail Şirvanî'ye intisab etti; Onun derg hında terbiye gördü. M rŐidinden izin alarak önce Konya'da Mevl na Türbesi'nde sonra "Ravza-i Mutahhara"da "erbain çıkarttı". 1859'da (?) Hac farizasını yerine getirip, Şam ve Kudüs'  de ziyaret ederek Amasya'ya döndü. Bu seyahatlerinin kesin tarihlerini tesbit etmek mümkün olmamıştır.

Ziyaretlerinden bir yıl sonra hılafet alarak memleketine Berde ve Berg Őad'a döndü.

XIX. asrın ortalarında Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'da, Doğu Anadolu'da Ruslara karşı mücadele eden Nakşibendî tarikatının tanınmış m rŐidlerinden biri olarak halk arasında büyük nüfuz kazandı.

Kırım Harbi sırasında bir çok müridi ve m cahidle beraber gizlice Rus sınırını aşarak, Kars'a geldi; Osmanlı ordusuna katılarak Ruslarla  arpıŐtı. Savaştan sonra (1857 olmalı ?) Türkiye'ye geçerek Erzurum'da  c yıl kaldı. Sonra İstanbul'a geçti. Burada padiŐahla görüştüğü rivayet edilmektedir.

1865'te memleketinden karısı ve oğlu Siracüddin'i getirtti; Amasya'ya yerleşti. Amasya'da kazandığı Şöhret ve nüfuz bazı kimseleri rahatsız etti. "İsyan edecek" diye dedikodular çıkarttılar. Bunun  zerine başka bir yere yerleşmesi istenince Harput'a Mevlana Halid'in yurduna yerleŐmeĖi tercih etti. 1886'da burada vefat etti. Cesedi müridleri ve ailesi tarafından Amasya'ya getirilerek, Şirvanlılar Camii yanında defnedildi.

Kafkasya'da daha çok Sünnî Karapapak (Terekeme) Türklerinin kendisine tâbi olmasına ragmen Nigârî, Őif-Sun  muhalefetiyle önlemeğe çalıştı; mistik duyguların g cendirilmesine önem verdi. Tarikate girdikten sonra Şiirler söylemeğe başladı. Hem kilasik tarzda aruzla hem de halk Şiiri nazım Şekilleriyle hece  l s nde Şiirler yazdı.

Gazelleri koşma ve geraylıları, kasideleri yalnız müridleri arasında değil geniş halk yığınları arasında da çok beğenildi, ezberlendi. Zikir meclislerinde, daire eşliğinde veya sadece hafif tempo tutularak söylenen gazelleri ile büyük mistik heyecanlara sâhip bir şeyh olarak şöhret kazandı. Doğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycan'da halk arasında kendisi hakkında menkabeler oluştu. Bu büyük nüfuzu sebebiyledir ki, Kırım Harbi'nden sonra Türkiye'ye göç edince kendisine bağlı binlerce insan Kars'tan Amasya'ya Zile'den Muş'a kadar geniş bir bölgeye gelerek yerleşti.

Hayatı ve eserleri hakkında yapılmış geniş, derinlemesine araştırmalar yoktur. Nisbeten geniş bilgi *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*'ın *Son Asır Türk Şairleri* 'nde ve Azerî Edebiyat tarihlerinde bulunmaktadır. *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinde Amasya'da yetişmiş Azerbaycan asıllı şairlerden bahseden *M. Şakir, Mirzade Fahrettin* ve *A. Caferoğlu* onun hakkında dağıntık bilgiler vermişlerdir. Karabağ'dan Kars'a ve Amasya'ya kadar bir çok müridinin bulunduğu ve daha çok Karapapak (Terekeme) Türkleri arasında tesirin hâlen devam ettiği düşünülürse, zamanında ne kadar büyük bir şöhret ve nüfuzu olduğu anlaşılır.

Daha 9 yaşında iken "manâ âleminde görüp âşık olduğu" Karabağ beyleri nesline mensup ve kendisi gibi aşk ehli Nigâr adlı bir kadın sebebiyle şiirlerinde Nigarî mahlasını kullanmayı tercih etti.

Türkiye Türkçesine bir hayli yakın, sade bir halk dili kullanmıştır. Şiirlerinde özellikle kendisi gibi bir tarikat şeyhi olan *Nebatî'nin, Fuzulî ve Hafız'ın* tesirleri açıkça görülürse de taklitçi bir şair değildir. Türkçe şiirlerinde ilahî aşk çok orijinal bir şekilde ve çoşkun bir lirizmle anlatılmıştır. Bir hayli şiir yazması, şiirlerinde zaman zaman görülen vezin hataları, anlatım düzensizlikleri onun şiirlerine fazla ihtimam göstermediği, cezbeyle daha fazla değer verdiği intibasını uyandırmaktadır.

Türkçe divanı önce İstanbul'da (1883) sonra Tiflis'te (1908) basılmıştır. Farsça divanı da yine İstanbul'da (1911) neşredilmiş bulunmaktadır. *Nigârname* (Yer: ?, 1340/1921-22, şapiograf baskı) ve *Sakiname* adlı büyük hacimli, *Çayname* adlı küçük hacimli mesnevileri de bilinmektedir. *İbnül Emin Bey*'in eserinde Fütuhât-i Mekkî'ye tavzihat yazmış olduğu bildirilmiştir.

Not: (Bu madde yeniden gözden geçirilmiş, kısmen değiştirilmiştir.)

Bibliyografya

- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (3 ciltlik), 2.bs., Bakû, 1960 s. 63-64
- Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, 1.c. Meşayih, İstanbul, 1333, s. 65
- Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri, 2.bs., 2.c., Bakû, 1981 s. 142-152
- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, 3.bs., 3.c., İstanbul, 1988, s. 1208-1212
- Vasfi Mahir Kocatürk, Türk Edebiyatı Tarihi, 2.bs. Ankara, 1970, s. 615-616

NİZAMÎ, (İLYAS) GENCELİ (1441 ? - Gence, 1209 ?)

Eserlerini Farsça yazmış Azerbaycanlı Türk şairi. Doğum ve ölüm tarihlerinde te-reddütler vardır. Bunun kaynağı da bizzat Nizamî'nin mesnevilerinin yazılış tarihleri ve kendi yaşı hakkında ayrı ayrı, bazan da çelişen tarihler vermiş olmasıdır. Hakkında bilgi veren tezkirelerin bir çoğu daha sonraki devirlere ait ve meselâ; *Devletşah*, *Heft İklim* gibileri, hayatı hakkında doğru olmayan, ağızdan ağıza aktarılırken bozulan söy-lentilerle doludur. Bu bakımdan güvenilir bilgiler daha çok şairin eserlerinden elde edi-lenlerdir.

Doğum ve ölüm tarihlerinde 5-10 yıl kadar ihtilaf vardır. Son zamanlarda Nizamî hakkında Azerbaycan'da yapılan çalışmalar, araştırmalardan elde edilen bilgilere göre 1141-1209 tarihleri ağırlık kazanmıştır. Ayrıca yine Azerbaycan'da sürdürülen çalış-malar Nizamî'nin sırf Farsça yazdığı için "İranlı bir şair" olarak kabul edilmesinin de yanlış bir düşünce olduğunu açığa çıkarmıştır. Nizamî hemen bütün Şark edebiyatın-da -daha çok Türk ve İran edebiyatında- en büyük üstaplardan biri olarak kabul edilmiş ve bu edebiyatlar üzerinde derin ve sürekli bir tesir icra etmiştir. Fakat bu onun daha çok Azerbaycan'a ait olduğu gerçeğini değiştirmez.

Gencelidir ve hayatı boyunca burada yaşamıştır. Babası Yusuf'un da okumuş yaz-mış kültürlü bir kimse olduğu tahmin ediliyor. Annesi kendisinin *Leyli u Mecnûn*'unda bildirdiğine göre bir Kürt aşiret reisinin kızıdır. Tahsilini Gence medreselerinde ta-mamladı. Çok iyi bir öğrenim görmüştür. Arapça, (hatta Farsça, çünkü anadilinin Türk-çe olduğu kesindir) Süryanice, Pehlevice (çok eski farsça), İbranice öğrendiğini yine kendisi *İkbalname*'de bildirir. Ermenice ve Gürcüce de bildiği tahmin edilmektedir. Ya-bancılı dil bilmesi, mesnevilerini yazarken eski kitaplardan, değişik kaynaklardan fayda-lanmasını kolaylaştırmış, ufkunu genişletmiştir. Yine *İkbalname*'de kendisinden sev-gi ve takdirle bahsettiği, muallimleri arasında bulunduğu anlaşılan *Hace İmad* (İmadüd-din)'in *Nizamî*'nin üzerinde tesiri olduğu açıktır. Eserlerinde, o zamanın birçok şair ve âlimi gibi değişik mevzularda kitaplar okuduğundan, bilgisini genişlettiğinden söz eder: "dünyada ne kadar kitap var çalışıp ele geçirdim." der Tarih, dinler tarihi, felsefe, astronomi, tıp vs. gibi değişik ilim dallarında ansiklopedik bilgi sahibi olduğu mesnevi-lerinde yeri geldikçe -biraz da övünmek amacıyla- bu gibi mevzular hakkında fikir yürütülmesinden, kritik yapmasından, açıklamalarda bulunmasından anlaşılır.

Tahminen 1169/72 yılları arasında bir gazelini okuyup beğenen Derbent hükümdarı Seyfeddin Muzaffer'in kendisine bağışladığı adı Afak (Appak) olan köle bir Kıpçak kıızıyla evlenir. Bu ilk hanımından olan oğlunun adı Muhammed'dir. Afak'ı çok sevmiş olan Nizamî, *Husrev u Şirin*'de onun genç yaşta öldüğünü (kendisi o zaman yaklaşık 40 yaş civarında olmalıdır) bildirir. Nizamî üç defa evlendiğini, ömrünün son yıllarında, eşlerinin ölümü sebebiyle yalnız kaldığını, taliinden şikâyetçi olduğunu, mesnevilerinde zaman zaman uygun bir fırsat bulduğunda kendisi hakkında verdiği malumatı anlıyoruz. Ömer adında bir dayısı olduğunu da *Leyli ü Mecnun*'da açıklamıştır.

Oğlu Muhammed'i (doğumu 1174 olabilir ?) çok sevdiğini, tahsil ve terbiyesine önem verdiğini aynı mesnevîden anlıyoruz. Hattı oğlunun şair olmasına mâni olduğunu ima eden beyitleri vardır. Şirvanşah Ahsetan'ın kendisine sipariş etmiş olduğu *Leyli u Mecnûn*'u yazmak istemediğini, fakat oğlu Muhammed'in ısrarı üzerine yazmağa başladığını bu eserin baş kısmında bildirir.

Nizamî, Gence'de mütevazî bir hayat sürmüştür. Zaman zaman eserlerinin büyümesine kapılan, halk arasındaki şöhretini duyan, şairliğini ve şahsiyetini takdir eden hükümdarların tekliflerini kabul edip saray hayatına girmemiş, kendi başına bir hayatın hürlüğüne, sarayların ihtişamına tercih etmiştir. *Mahzen-i Esrâr*'ı yazdıktan sonra eserlerinden -kasideleri ve mesnevilerinden- elde ettiği kazançla geçimini sağladığını biliyoruz. Herhalde yaratılış itibarıyla gösterişe, şöhrete, dedebeye düşkün değildi. Aza kanaat etmiş, evinde zaman zaman uzlete çekilerek, bazan da bir derviş gibi çileye girerek mütevazî bir hayat sürmüştür. Halk arasındaki hürmet ve şöhretinin, adı etrafında oluşan rivayetlerin şairlikteki kadar biraz da bu hayat tarzına bağlı olduğu düşünülebilir.

Nizamî, zamanında İran'da gelişen ve etrafa dehşet saçan "İsmâîliler"e karşı sünî olan, Türk soyundan Selçukluları, Azerbaycan Atabeylerini desteklemiştir. Bu onun Türklüğüyle olduğu kadar, dinî ve ahlakî inançlarıyla de alakalıdır. İranlıların eski rivayetlerini düşünce ve geleneklerini toplayıp şuurlu bir şekilde ırkçılık yaparak Şehname'yi yaratan Firdevsi'ye karşılık Nizamî, kaynağı İslâmiyet olan insan ve adalet sevgisine soruna kadar açık, müsamahakâr bir dünya görüşünü edebiyata getirdi. Şehnamede İslâm düşüncesinin istediği vasıflar çok azdır. Böylece Firdevsi'den konu itibarıyla yararlı olsa da ondan çok farklı eserler ortaya koydu. Edebiyata insanın ve cemiyetin birçok problemini getirdi. Firdevsi'nin hazır tiplerine karşılık Nizamî dolgun, inandırıcı, canlı vasıfları yeteri derecede taşıyan karakterleri tasvir etti. Edebiyata beşeri olan değerleri, mevzuları getirdi. Tarihî vak'aları konu olarak işlese de insana ve cemiyete yönelmesi, Nizamî'ye çağının cemiyetini tenkit etme imkânı verdi. Böylece idealize ettiği bir dünyayı ve tipleri canlandırabildi. İnsana psikolojik bir varlık, ictimâî bir varlık olarak bakabildi ve böyle değerlendirdi.

Nizamî mütefekkir şairdir. Şiirleriyle dünya görüşü arasında sıkı bağlar vardır. Şark edebiyatında ilk müspet kadın kahramanları eserlerinde canlandıran Nizamî'dir. Hamsesiyle Şark edebiyatında yeni bir edebî hareket başlatmış epik şiire lirizmin canlı samimî havasını katmıştır. Mesnevileri yüksek bedîî değerleriyle, konu itibarıyla hem de

dinî, ahlakî, ideallerinin zenginliği sebebiyle çok tutunmuş bunlara cevaplar, nazireler yazılmıştır. Türk boylarının edebiyatlarında Nizamî'nin günümüze kadar sürüp gelen derin ve sürekli tesiri olmuştur. Türk edebiyatında kendisine ilk nazireler *Nevâî* tarafından yazılmıştır.

Hamse, sırasıyla şu mesnevilerden oluşur: Mahzû'l-Esrar (yazılış tarihi 1177 ?), *Husrev u Şirin* (1180), *Leyli u Mecnun* (1188/89), *Heft Peyker* (1196), *İskendername* (1203 ?).

Mahzenül-Esrar, Şark edebiyatında görülen didaktik-felsefî şiirin en güzel örneklerindendir. Eserde, adelet, doğruluk, mertlik, yiğitlik, alçak gönüllülük, vs. gibi İslâm ahlâkının da yüceltiği beşerî değerler işlenmiştir. Yirmi makaleden oluşan eserde tarihten örnekler, manzum hikâyeler de bulunur. Makaleler anafikir bakımından birbirleriyle alakalıdır.

Husrev u Şirin'de vak'a Firdevsi'den alınmadır. Tarihî bir rivayete dayanır. Bazı edebiyat tarihçileri Şarktaki ilk manzum romanın bu mesnevi olduğunu kabul ederler. Kahramanlarının psikolojilerine dikkat etmesi, baş kahramanların şahsiyetindeki değişme ve gelişmeleri dinamik olarak tasvir etmesi, Nizamî'nin mesnevi yazmadaki genel başarılarından. Eserin asıl mevzuu aşk, başkahramanı da Şirin'dir, Şirin dünya edebiyatının belli başlı kadın tipleri arasında yer alacaktır. Belirgin vasıflarla işlenmiştir; sevgisine son derecede bağlı, fedekâr, mert, asil bir kadın tipidir. Nizamî'nin bu eserinde prototipini çizdiği Ferhad, daha sonra yazılacak mesnevilerde daha da geliştirilecek aşkı uğruna canını feda eden, yiğit ve iradeli bir insan olarak sembolleşecektir. Husrev daha arka planda ve zayıf karakterli, kararsız birisi olarak canlandırılmıştır. Zaten daha sonra bazı şairler, Ferhad'ı ön plana çıkartarak baş kahraman yapmışlar, hikâyeyi de *Ferhad u Şirin* şeklinde yazmışlardır.

Leyla ile Mecnun arasındaki aşkı, bu aşk hakkındaki rivayetleri ilk defa derleyip toparlayarak planlı bir hikâye şeklinde işleyen Nizamî'dir. Bu eser çok sevilmiş ve çok taklid edilmiştir. Dünya klasikleri içerisinde aşka hasredilmiş en büyük eserler arasında yer almıştır.

Heft Peyker, kuruluş itibariyle diğerlerinden farklıdır. Hadiseler İran'ın efsanevî şahsiyetlerinden Behram'ın hayatı etrafında anlatılmıştır. Sevgilisini unutamayan Behram'a yedi kız birer hikâye anlatırlar. Bu hikâyelerdeki masal unsurları dikkati çeker. Yapılan araştırmalar Nizamî'nin Azerbaycan-Türk masallarından geniş ölçüde yararlandığını açığa çıkarmıştır.

İskendername, iki ayrı kitaptan (bölüm) oluşur: *Şerefname*, *İkbalname*. Birincisinde tarihî şahsiyet olan Makedonyalı İskender'in askerî seferlerinden, tahsil ve terbiyesinden bahsedilir. *İkbalnamede* "Zülkarneyn"le Makedonyalı İskender'in şahsiyeti birleştirilir; Peygamber İskender ortaya çıkar. Nizamî bu tarihî hadiseyi vesile bilerek idealindeki devlet düzenini, âdil padişahı, ahlak anlayışını anlatır. Şairin en olgun eseri, olarak kabul edilmiştir. Eserin ikinci kısmı âdeta bir "siyasetname"dir. İskender, dünyada zulmü kaldırmak, insanlığı saadete ulaştırmak gibi yüce arzularla yaşamaktadır. Kahramanlıkla manevî kudreti, kılıçla ilmî birleştirmiştir. Nizamî bu kahramanını idealin-

deki padişah olarak tahayyül eder. *İkbalname*'de İskender Kuzey seferinde eşit haklara sahip âdil bir düzende yaşayan rahat ve mutlu insanlarla karşılaşır. Bu, dünya edebiyatında örneğini gördüğümüz ütopyik bir devlet düzenidir. Burada yalan, hile bilinmez, düşmanlık yoktur, insanlar paraya ve şöhrete düşkün değillerdir, uzun ömürlülerdir ve ölümlere yas tutulmaz... Bu Nizamî'nin idealize ettiği dünyadır.

Nizamî'nin 20.000 beytlik *Divan*'ı olduğu bazı kaynaklarda bildiriliyor. Fakat bu hacimde bir eseri ele geçmemiştir. Mesnevileri dışında ele geçen şiirleri daha azdır.

Azerbaycan'da son zamanlarda Nizamî ile alakalı çalışmalar bir hayli ileri seviyeye ulaşmış, bütün eserleri Azerî Türkçesi'ne çevrilerek neşredilmiştir.

Nizamî'nin Türk Edebiyatı'ndaki tesiri, eserlerinin tercüme ve adapteleri hakkında A.S. Levend'in *Alişir Nevaî* (4 c. Ankara, 1965-68), G.Alpay'ın *Ferhad ü Şirin* (Ankara, 1975), F.K. Timurtaş'ın *Şeyhî ve Husrev'i Şirini* (İstanbul, 1980)nde geniş ve mukayeseli bilgiler vardır. Nuşabe Araslı'nın *Nizamî ve Türk Edebiyatı* (Bakû, 1980) adlı eseri de bu sahada Azerbaycan'da yapılmış çalışmalar arasında dikkati çeker.

Bibliyografya

- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII.c., Bakû, 1983
- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I.c., Bakû, 160 (Azerbaycan İlimler Akademisi neşri)
- A.E. Kramsky, Nizamî i ego sovremenniki (Nizamî ve onun çağdaşları) Bakû, 1981
- Gasım Cahanı, Azerbaycan edebiyatında Nizamî en'eneleri. (XII-XVII esirlerde), Bakû, 1979
- Gulamhüseyn Bekdili, Şerğ edebiyatında Hovrov ve Şirin mövzusu. Bakû; 1970
- Mehmet Cafer, Nizamî'nin fikir dünyası. Bakû, 1982
- R. Azade, Azerbaycan epik şe'rinin inkişaf yolları, XII-XVII. esler, Bakû, 1975
- R. Azede, Nizamî Gencevî. Bakû, 1980
- Sendik Paşayev, Nizamî ve folklor. Bakû, 1976

ÖMER FAİK NUMANZADE (Ahalsih/Azugur, 1872-Gence (?), 1937)

Azerbaycanlı gazeteci. Öğretmenlik de yapmıştır. İlk tahsiline köyündeki medresede başlamış 1882'de İstanbul'da dinî tahsilde bulunan dayısının yanına gelerek Fatih medresesinde bir müddet okumuş, daha sonra dinî tahsili terkederek Darüşşafaka'ya girmiştir (1883). Burada Fransızca da öğrenir. Mezun olduktan sonra (1891) Galata postahanesinde bir müddet çalışmış (1891-1892) Abdulhamit aleyhindeki gizli faaliyetlere katıldığı için takip edildiğini anlayınca memleketine dönmüştür. Bir müddet (1894-1902) Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde öğretmenlik yapmış, nihayet 1903'te Tiflis'e yerleşip Mehemmedağa Şahtahtlı'nın, Kafkasya ve Azerbaycan'ın siyâsî ve ictimaî ilk günlük gazetesi olan *Şark-ı Rus*'unda *Celil Memmedguluzade*, *Üzeyir Hacıbeyli* vs. gibi Azerî aydınlarıyla birlikte çalışmıştır. 1905'te C. Mehmedguluzade, ve *Bağirof* adlı arkadaşları ile "*Gayret*" matbaasını kurdular. Bu matbaa Azerbaycan'da maarifin, millî düşüncelerin gelişip yayılmasında büyük hizmet görmüş burada, birçok süreli yayın ve kitaplar basılmıştır. Numanzade'nin de ilk kitabı olan *Davet* (1905) burada basıldı. Azerbaycan fikir ve san'at hayatında eşsiz bir yeri olan *Molla Nasreddin* (1906) dergisini de Celil Memmedguluzade ile birlikte kurmuşlar ve birlikte yönetmişlerdir. Bu dergide Ö.F. Numanzade, 1917'ye kadar mes'ul kâtip ve redaktör olarak çalışmıştır. Ayrıca Numanzade, Azerî matbuatında ortaya çıkan birçok polemğe katılmış "*Bize hansı élmeler lâzımdır?*", "*Âlem-i nisvan*", "*alfabe*" mevzularında ilerici düşünceleri ile dikkati çekmiştir. Yeni usul (usul-i cedid) öğretim yapılan okulları desteklemiştir. Gazeteci olarak açık, sert, kinayeli, fakat sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Çarlığın millî müstemleke siyasetini ifşâ eden yazılarıyla, hürriyetçi düşünce ve davranışlarıyla halkın takdirini kazanmıştır. Gürcistan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nde "Müslüman şubesi"nde başkanlık yaptı, 1923-1927 yılları arasında Gence'de teknik ziraat mektebinin müdürü olarak vazife aldı.

Makalelerinin bir kısmı "*Ömer Faik Numanzade, Eserleri*" (Bakû, 1983) adı altında yayımlanmış olduğu gibi, hatıralarından ele geçen kısımlar da *Şamil Gurbanof* tarafından açıklamalar ilâve edilerek "*Ö.F. Numanzade, Hatirelerim*" (Bakû, 1985) adı altında bastırılmıştır.

Bibliyografya

- Abbas Zamanof. "*Ömer Faik Numanzade*" Aktaran: Y. Akpınar. Atatürk Üni. Ede. Fak. Araştırma Dergisi, Erzurum, 1986 Sayı: 7, s. 195-202.

SABİR, MİRZA ALİ EKBER TAHİRZADE

(Şirvan/Şamahı, 30.5.1862-Şamahı, 12.7.1911)

Azerî şairi. İlk tahsilini medresede yaptı. Ailesi tarafından bir din adamı olarak yetiştirilmek isteniyordu. Çocukluğundan itibaren şiire büyük bir ilgi duyuyordu. Şamahı'da devrin tanınmış şairlerinden Seyyid Azim Şirvani'nin usul-i cedit mektebinde okurken, hocasının da teşvik ve tesiriyle şiirle alakasını geliştirdi, Mükemmel Farsça öğrendi. Bu sıralarda yazdığı şiirler daha çok eski tarzda gazel, kaside ve bazı dinî manzumelerden (mersiye, nat) ibaretti.

1884'te bir seyahate çıkarak Aşkabat, Semerkant, Merv, Sebzar gibi İran ve Batı Türkistan'ın bir çok şehrinde bulundu. Bu seyahati Türk ve İslâm dünyasının vaziyeti hakkında gözlemler yapmasına, cemiyeti daha iyi anlamasına yardım etti.

Şamahı'da sabunculuk yaparak ailesinin geçimini zar zor temin ediyordu. 1901'de İran'da tıp tahsili yaparak Şamahı'ya dönmüş olan şair Abbas Sıhhat ile tanıştı. Sıhhat'ten zaten yakından tanıdığı İran şiiri yanında bilhassa Fransız ve dolayısıyla kısmen Avrupa şiiri hakkında önemli bilgiler edindi. Daha sonra iki arkadaş Feridun Bey Köçerli'den etkilenerek modern şiire daha şuurlu olarak yöneldiler. Sâbir, artık siyasî içtimaî mes'elelere daha fazla ilgi duymakta idi. Cemiyette gördüğü aksaklıkları satirik şiirlerle dile getirmeye başlamıştı. Matbuatta çıkan ilk şiiri, 1903'te Tiflis'teki *Şark-ı Rus* gazetesinde yer almıştı. 1905'te "Bejnemile" adlı şiiri *Hayat* gazetesinde yayımlandı. Bu şiir Kafkasya dolaylarındaki Türk-Ermeni çatışmalarını konu almıştı. Sâbir her iki tarafı itidalli davranmağa davet ediyor, bu mes'elenin arkasında büyük devletlerin çıkarı olduğunu söylüyordu. Şiir ilgiyle karşılandı.

1906'da Celil Memmedguluzade'nin Tiflis'te yeni çıkarmaya başladığı *Molla Nasreddin* dergisi tam şairin yaradılışına uygun bir havaya sahipti; siyasî sosyal konulara çok önem veren, realist bir mizah dergisi idi. Çok kısa zamanda Sâbir, burada takma adlarla neşrettirdiği manzumeleriyle şöhret kazandı. Aydınların takdirini, cahil din adamlarının, rüşvetçi memurların, sorumsuz beylerin, siyasî çevrelerin de nefretini kazandı. Takma adla yazmasına rağmen kimliğini gizleyemiyordu. Tehdit edilmesine rağmen yolundan dönmedi. Bu dergide Sabir'in şiirleri bazan konuya uygun bir karikatürle pekiştiriliyor, böylece manzumenin tesir gücü iyice artıyordu. Daha sonraları bazı kimse-lerin göstermek istediği gibi Sabir İslâmiyete karşı değil, aksine dinî inançlarına bağlı, samimî bir müslümandı. O sadece dine karışmış batıl itikatlere, halkın cahilliği ve ta-

assubuna, cemiyetin geleceğini değil kendi menfaatlerini düşünen din adamlarına, İran'da mutlakiyete destek olan dinî çevrelere şiddetle karşı idi. Bu tarz şiirleri *Mehmet Akif* ve *Abdullah Tukay*'ın şiirleriyle paralellik gösterir. Sâbir, Avrupanın ilmîni ve iş ahlâkını benimsemiştir. Cemiyette yenileşme, ilerleme olmasından yanadır. Hürriyet taraftarıdır. İran ve Türkiye'deki meşrutiyet hareketlerini çok açık bir şekilde desteklemiştir. Bakû'da 1910 yılından sonra ilkokul öğretmenliği yaptığı sıralarda petrol işçilerinin nasıl zor şartlar altında çalıştıklarını görmüş, bazı manzumelerinde onların durumunu patronların kendi ağızlarından satirik monologlar tarzında dile getirmiştir. Satirik monolog Sabir'in yaratıcılığının en karakteristik taraflarından biridir. Şahısları, olayları realist bir gözlemlerle tipikleştirerek âdeta bir tiyatro eserinin sahnesi gibi mükemmel ifade gücüne sahip canlı tablolarla ve etkili bir halk diliyle anlatır.

1908 yılında imtihanları başararak ilk ve orta dereceli okullarda öğretmenlik yapma hakkını elde etmişti. 1910'da Bakû civarındaki Balahani'da bir yıla yakın öğretmenlik etti. Yakalandığı karaciğer hastalığının tedavisi için Tiflis'e gitti. C. Memmedguluzade'nin yakın ilgisiyle karşılaştı. Hastalığı ilerlemişti; Şamahı'ya gitti, orada vefat etti.

Sâbir ve C. Memmedguluzade'nin reisliğinde *Molla Nasreddin* dergisi etrafında toplanmış Azerî münevverleri güzel ve tutarlı bir ekol oluşturmuşlardı. Kısaca "Molla Nasreddinciler" diye adlandırılan bu grup, halkçı düşünceleri, hürriyetçi, demokrat fikir ve idealleri benimsemiş ve yaymaya çalışmışlardır. Ahunzade'den sonra Azerbaycan'da realist edebiyatın temsilcileri bu ekol olmuştur. Sâbir, bu edebî mektebin içerisinde yer almış olmasına rağmen bazı hususiyetleri ile de onlardan ayrılır. Devrin etkili olan Türkçülük ve İslâmcılık düşüncelerinden, belirli ölçüde etkilenmiş, *Fahriyye*, *A. Şirvanlılar*, *Kurban Bayramı...* gibi şiirler yazmış olmasına rağmen hiçbir siyasî ideolojiye bağlı değildir. İslâm dünyasını birbirinden ayırmadan ele alıyor, müslümanların hürriyet ve medeniyete kavuşmalarını gönülden arzu ediyordu. Bu bakımdan Türkiye, İran, Azerbaycan ve kısmen de Çarlık Rusyası'ndaki hiçbir siyasî hadiseye bigâne kalmamıştır. Halka müstemlekecilerin emellerini, hadiselerin arka perdesini çok keskin ve acımasız bir dille göstermiş, anlatmıştır. O halkı gaflet uykusundan uyandırmak, "ağ-latarak güldürmek, güldürerek ağlatmak" yolunu seçmiştir.

Azerbaycan'da modern şiirin yollarını açanlardan biri de Sâbir'dir. Sadece Kuzey Azerbaycan edebiyatında değil Güney Azerbaycan, İran ve Özbekistan edebiyatlarında da tesirli olmuştur. Şiirleri Türkiye'de de bilhassa İkinci Meşrutiyetten sonra yayılmış, daha sonraları da bir çok dergide birer ikişer yayınlanmıştır. *Prof.Dr.Ali Genceli Türk Amacı* (1942) dergisinde bazı şiirlerini açıklamalı olarak yayınlanmış, *Azerbaycan* dergisinde de yine birçok manzumesi notlarla neşredilmiştir. *Hophopname* de bir Bakû neşri esas alınarak *Prof.Dr.A.Mecit Doğru* tarafından neşredildi (Ankara, 1975).

Çocuklar için yazdığı şiirlerde, öğretmenlik yaptığı günlerin gözlemlerinin, tecrübelerinin müspet izleri görülür. Diğer şiirleri devrin anlayışına uygun olarak daha ağır bir dille olmasına rağmen, çocuklar için yazdıkları şiirlerde dili sadedir.

Sâbir'in şiirleri ölümünden sonra arkadaşı *Abbas Sıhhat* tarafından toplanmış ve *Hophopname* adı altında Bakû'da bastırılmıştır (1912). Daha sonra da bir çok kere hep

aynı ad altında yayınlandı. Bu neşirlerden en önemlileri: M.E.Sabir, Hophopname, 3 c., Tertip eden: Memmed Memmedof (Bakû, 1962-1965) ve M.E. Sabir, Hophopname (eski harflerle), Tertip eden: Hemid Memmedzade, Redaktör : Abbas Zamanof (Bakû, 1962)

Bibliyografya:

- A.Vahab Yurtsever : Sâbir'in Azerbaycan Edebiyatındaki Yeri, Ankara, 1951
- Abbas Zamanof : Müasirleri Sâbir Hakkında, Bakû, 1962
- Abbas Zamanof : Sâbir ve Müasirleri, Bakû, 1973
- Abbas Zamanof : Emel Dostları, Bakû, 1979
- Abbas Zamanof : Sâbir Gülür, Bakû, 1981
- Abbas Zamanof : Sâbir Hatirelerde, Bakû, 1982
- Eziz Mir Ehmedof : Sâbir, Bakû, 1958
- Sâbir (Makaleler mecmuası), Haz.: Abbas Zamanof, R.İbrahimof, E.İbadoğlu, Bakû, 1962
- Tofik Hacıyev : Sâbir Gaynaglar ve Selefleri, Bakû, 1980

SAMED VURGUN

(Kazak/Yukarı Salahlı, 21.3.1906-Bakû, 27 Mayıs 1957)

Azerî şairi. Azerbaycan Sovyet devri şiirinin en önde gelen temsilcilerindendir. Babası fakir düşmüş eski bir "bey" ailesindendi. Altı yaşında annesini kaybetti. Hassas ruhlu, bedence zayıf ve yaramaz bir çocuktur. Babasının saz çalarak söylediği türküler, yaşlı kadınlardan dinlediği masallar, âşıklardan öğrendiği halk hikâyeleri, koşmalar Samed'in ruhunda derin izler bıraktı. Musikiye ve şiire çocukluğundan itibaren ilgi gösterdi. Molla Penah Vakıf ve Molla Veli Vidadî'nin şiirlerini ezberlemiştir.

1918'e kadar köyünde yaşamış, ilk tahsilini de burada tamamlamıştır. Aynı yıl Kazak'ta yeni açılmış olan "Tatar muallim mektebi"ne kaydoldu. Bu yatılı okulda Rus edebiyatı ve Anadolu Türk edebiyatını tanıdı. O zamanın tanınmış edebiyat tarihçisi *Feridun Bey Köçerli* bu okulda ders veriyordu. Samed'i etkiledi. 1920'de Sovyet hükûmeti kurulunca mektebin diğer çocukları gibi Komsomol(Komünist partisi gençlik kolu)a girdi; siyasî propaganda için köyleri dolaştı. Bu sıralarda aşık olduğu Dürre adlı bir kız Samed'i derinden etkiledi. Bu ilk aşkın tesiriyle yazdığı şiirlerinin büyük bir kısmı kaybolmuştur. Elde edilenler şairin ölümünden sonra *Çiçek* (1957) adlı bir kitapta toplandı.

1924'te mezun olarak İkinci Şıhlı mektebinde öğretmenlik yapmağa başladı (1925-26). Sonra Kuba'ya tayin edildi. (1926-27). Bu yıllarda şiirler yazıyordu, fakat ruhen sâkin değildi, buhranlar geçiriyordu. Bir yandan karşılıksız kalan ilk aşkı sebebiyle halk şiiri geleneklerine bağlı olarak lirik şiirler yazıyor diğer taraftan, yeni rejim sebebiyle ortaya çıkan mühim siyasî ve içtimâî değişiklikler, yeni edebiyat anlayışı onu sosyalist realizme, ihtilalci bir atmosfere doğru çekiyordu. 1926-28 arası onun arayışlar içinde bulunduğu yıllardır. 1929'de artık kendi yolunu çizmeğe başladı: Partinin istemiş olduğu doğrultuda eserler verdi. Halkı ve insanlık için faydalı ve güzel olduğuna inandığı yeni ideolojiye sarıldı. 1928-29'ta Gence'de orta dereceli mekteplerde ve parti mektebinde öğretmenlik yaptı. Bu sıralarda Gence'de çıkartılmakta olan Kızıl Gence dergisinde *Mir Celal*, *Seyfulla Şamilof*, *Hamid Araslı* ve *Ahmed Cemil...* gibi şahıslarla birlikte çalışmağa bu dergide şiirler neşretmeğe başladı. Sık sık Bakû'ya gidiyor siyasî, edebî toplantılara katılıyordu. Bakû matbuatında da şiirleri neşredilmeğe başlamıştı. 1929'da Moskova'ya gönderildi; İkinci Moskova Üniversitesi'nin Dil ve Edebiyat Fakültesi'ne kaydoldu. Moskova muhiti Samed'in fikir hayatını, görüşlerini perçinledi.

Sovyet hükümetinin edebiyat anlayışını tam manası ile burada öğrendi. 1931'de fakülteyi bitirerek Bakû'ya döndü. "Azerbaycan Devlet İlmî Tedkikat Enstitüsü"nde asistan olarak çalıştı (1931-1933). Sonra buradan ayrılarak yalnız şiirle, yazı işleriyle uğraşmağa başladı. 1943'te "Emekdâr ince-sen'et hâdimi" ünvanına lâyık görüldü. 1945'te Azerbaycan İlimler Akedemisi tarafından kendisine "Akademik" (Akademisyen) ve 1956'da "Fahrî edebiyat doktoru" payeleri verildi.

1931-34 arasındaki edebî münakaşalarda dikkati çekti. İlk şiir kitapları; *Şairin Andı* (1930), *Fanar* (1932) de çağdaş insanın problemlerini, yeni insan ve cemiyet anlayışını terennüm etti. Resmî görüşe göre yazılmış "Komsomol marşı", "Komsomol poeması" gibi eserleriyle iyice dikkati çekti. 1934'te çıkan *Könül Defteri* adlı şiir kitabında, işçilerin mes'elelerini, kadın haklarını ele aldı. Azerbaycan Sovyet Yazıcıları İttifakı'nın "mes'ul kâtipliği"ne getirildi. Yine 1934'te Moskova'da toplanan SSCB I. yazarlar kurultayına katıldı. 1935-1937 arasında hem bir şair hem de bir devlet adamı olarak çalıştı. 1935'te *Şiirler* adlı kitabı çıktı. 1936'da Sovyet Azerbaycanı'nın kuruluşunun 15. yıldönümü münasebetiyle Kremlin'e gönderilen hey'ette yer aldı. Burada "*Rehber selam*" adlı Lenin ve ihtilâli hakkında yazmış olduğu şiiri okudu. Lenin nişanı almış olarak Bakû'ya döndü.

Bir yandan da tercüme işleriyle uğraşıyordu. Puşkin'in *Yevgeni Onegin* adlı manzum romanını Azerî Türkçesi'ne çevirdi (1935-1936). Bu tercüme takdirle karşılandı; şaire Puşkin madalyası verildi. Gürcü şairi Şota *Rustevelli'den Pelenk derisi geymiş pehlevan* (1935-37) adlı eserin bazı kısımlarını çevirdi. Bu sefer de Gürcistan'ın fahrî fermanı ile taltif edildi.

Tiyatro eserleri de yazmağa başlamıştı : 1937'de *Vakıf* manzum dramını yazdı. Konuyu Azerbaycan tarihinden almış meşhur şairin hayatı ile birlikte tarihî hadiseleri işlemişti. Bu yıllar Stalin'in aydınlar üzerindeki baskı ve temizlik hareketinin gittikçe yoğunlaştığı dönemlerdi. Samed Vurgun da tedirgindi. Bu bakımdan talihsiz şair Vakıf'ın dramı bir yerde kendi dramına benziyordu. Akibetinden emin değildi. Dramın mevzuuna tamamen kendini vermişti. Eseri kısa zamanda tamamladı. 1938'de sahneye konulan eser, biraz da yeni tarih anlayışına göre Kafkas halkları arasında dostluk ve işbirliğini telkin ettiği için, büyük bir başarı sağladı. Bu def'a kendisine Stalin mükâfatı verildi. Azerbaycan "Ali Soveti'ne" I. devre için temsilci seçildi. Siyasî şahsiyeti ve mevkii sağlamıştı.

1937-38 arasında İ.F.Çavçavadze'nin *Şair, veten*, Cambul Cabayev'in *Eller Baharı*, M.Gorki'nin *Kız ve ölüm* adlı manzumelerini tercüme etti. Dramlar yazmayı sürdürdü; *Hanlar* (1939), *Azad ilham* (1939)ı yazdı. Bu arada *Hakanî-i Şirvanî* den *Rübailer* tercüme etti. 1940'ta Komünist partisine kabul edildi. *Nizam-i Gencevî* den Leyla ve Mecnun'u nazmen çevirdi. Bu tercüme Türkiye'de M.Faruk Gürtunca tarafından Türkiye Türkçesi'ne kısmen adapte edilerek bastırıldı (İstanbul, 1966). S.Vurgun 1941'de vatan sevgisi ve istiklal arzusuyla dolu *Ferhad ve Şirin* piyesini yazdı. Eser beğenilince ikinci def'a Stalin mükâfatına lâyık görüldü.

II. Dünya Harbi sırasında pek çok Sovyet şair gibi Samed Vurgun da faşizm aleyhinde, zamanın his ve heyecanlarına uygun şiirler yazdı, değişik yerlerde heyecanlı konuşmalar yaparak, ordunun moralini yükseltmeğe çalıştı. Yine bu yıllarda Sovyet devrinin bir başka önemli şairi Süleyman Rüstem'le birlikte Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin devlet marşını kaleme aldı. Bu sıralarda *Hürmüz ve Ehremen* adını taşıyan felsefi muhtevalı bir esere başladı, fakat tenkitlere uğradığı için eseri tamamlamadı. 1941'de *Aydın Efsanesi*"ni 1944-45 arasında *Bakû'nun destanı* ve *İnsan* adlı manzum romantik, felsefi eserini tamamladı. 1948'deki Avrupa Seyahatinden sonra *Avrupa hatıraları* adlı şiir kitabını yayınladı.

1954'teki II. Sovyet Yazarları Kurultayı'na katıldı. Son zamanlarında Muğan (1949), *Köhne dostlar* (1949), *Aygün* (1951) adlı büyük manzumelerini yazdı. Eserleri sert tenkitlere maruz kaldı. Hakkında çeşitli dedikodular, iftiralar çıkarılıyordu. Şair tekrar psikolojik gerginlik içerisinde idi. Ava çıkarak, insanlar ve cemiyetten uzaklaşarak kendini avutuyordu. 1957'de Bakû'da akciğer kanserinden vefat etti. Mezarı Bakû'da "Fahrî hiyaban" olarak adlandırılan devlet mezarlığındadır. Bakû'daki evi de eşyaları muhafaza edilerek "Samed Vurgun müzesi" hâline getirilmiştir. Yine Bakû'da her yıl şairin adına düzenlenmiş şiir günleri yapılmaktadır. Külliyyatı *Samed Vurgun-Seçilmiş Eserleri* (Bakû, 6 c., 1960-1972) adı altında bastırıldı. Başka neşirler de vardır. Hakkında bir çok ilmî araştırma neşredilmiş bulunmaktadır : Bahtiyar Vahabzade, *Samed Vurgun* (Bakû, 1968), Celal Abdullayev, *Samed Vurgun'un poetikası* (Bakû, 1976), Memmed Cafer, *Samed Vurgun, hayat ve yaratıcılığı* (Bakû, 1966) Memmed Arif, *Samed Vurgun'un dramaturgiası* (Bakû, 1964) ve hakkında yapılan bir bibliyografya çalışması: N.Ahundof. *Samed Vurgun. Bibliyografiya* (Bakû, 1965)

Bibliyografya

Metinde gösterilenden başka şu eserler sayılabilir :

- Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, (Azerbaycan İlimler Akademisi Neşri), 3 c., III.c., Bakû 1957
- Azerbaycan Sovet Edebiyyatı Tarihi, (Azerbaycan İlimler Akademisi Neşiri) 2 c., Bakû 1967
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII. c., Bakû, 1984

SELMAN MÜMTAZ

Azerî edebiyatı tarihçisi, şair, ilim adamı (Şeki, 1883- ?, 1941)

1887'de babasının vefatından sonra Aşkabad'daki dayısının himayesinde büyümüş ve orada tahsiline başlamıştır. Burada Mirze Esedullah adlı bir hocadan Arapça ve Farsça yanında Urduca da öğrenmiştir. Kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu için bir çok şiiri ezberlemiştir. İslâm halklarının dillerini bilmesi onda Doğu edebiyatlarına karşı bir ilgi uyandırdı. Tiflis'te *Molla Nasreddin* dergisi çıktıktan sonra Selman Mümtaz da bu satirik derginin yazarları arasında yer aldı. Aynı zamanda klasik tarzda şiirler de yazıyordu. Aşkabad'ta arkadaşlarıyla birlikte edebî bir meclis kurmuştu.

1908-1909 arasında başta Molla Nasreddin olmak üzere Azerî matbuat organlarında yayınladığı satirik şiirler ve yazılarla dikkati çekti. Bu gibi eserlerinde vatan, millet sevgisini yüceltiyor, sosyal hayattaki bozuklukları teşhir ve ifşa ediyordu.

Bakû'da çıkarılan *Şelale* dergisinde, Türkiye'deki Servet-i Fünun edebiyatının tesiri altında kalarak yayın yapan *H.H.Sabribeyzade*'yi edebiyat anlayışı, bilhassa hatalı dil politikası sebebiyle sert bir şekilde tenkit ederek, zor anlaşılır Osmanlıca yerine Azerbaycan'da halkın konuştuğu gibi yazmanın gerekli olduğunu ileri sürüyordu. Zaten mensubu olduğu *Molla Nasreddin* dergisinin de anlayışı bu yolda idi. Selman Mümtaz bu derginin Türkistan'da da geniş bir şekilde yayılmasına yardım etmiştir. 1910'da bir ara Bakû'ya gidip döndü.

1914-15'te *M.A.Sâbir*'in eserlerinin neşri ve ailesine yardım için açılan kampanyaya katıldı. Sâbir'i 1893'teki Aşkabad seyahati sırasında şahsen tanıdı. Ayrıca Sâbir'in 25. ölüm yılı dönümünde yapılan anma faaliyetleri sırasında "*Sabir hakkındaki hatirelerim*" adlı küçük eserini yazmıştır. Şiirlerinde de Sâbir'in tesiri görülür.

İlk kitabı 1913'de Tiflis'te çıkan *Seyyid Ehmed Hatif İsfahani'nin terci-i bendi ve tercüme-i hâli*"dir.

1918'de Azerbaycan'a dönerek Bakû'ya yerleşti. Burada "Yaşıl galem" adlı edebiyat cemiyatine katıldı. 1923-24 yıllarında Kommunist gazetesinde "Halğ edebiyatı hayattan doğar" başlığı altında seri makaleler yayınlayarak bilhassa Azerî halk edebiyatı hakkındaki geniş çalışmalarını başlatmış oldu. Ayrıca bir çok dergide süreli yazıyor-

du: *Fukara Füyuzatı* (1920-21), *Kommunist* (1923-26), *Mearif ve medeniyet* (1923-27), *İngilap ve medeniyet* (1927-34), *Azerbaycan'ı öğrenme yolu* (1930).

1927-36 arasında Azerneşr(matbuat idaresinde)de klasik edebiyat şubesinin müdürü, Azerbaycan devlet müzesinde, Azerbaycan Devlet İlmî Tedkikat Enstitüsünün Dil Edebiyat ve Sanat Şubesi'nde "Baş ilmî işçi" (uzman) ve daha başka bir çok edebî işle alakalı resmî görevlerde bulunmuştur. Ayrıca hem klasik Azerî edebiyatının hem de halk edebiyatının bir çok şahsiyetinin eserlerinin, halk ağzından, eski mecmua ve cönklerden derlenip toparlanmasında ve neşrinde Selman Mümtaz'ın çok büyük emeği vardır. Elde edilen metinlerin güvenilir, mukayeseli neşirlerini hazırlamağa çalışmış; böylece Azerbaycanda ilmî metin neşrinin esaslarını tespit etmiştir.

1924'te Bakû'da Kommunist gazetesi ve 1927'de Azerneşr ile yaptığı bir anlaşma ile klasik Azerî edebiyatına ait metinlerin orijinal imlâsıyla neşrini ve gerekli görülecek yerlerde açıklamalar yapmayı taahhüt etmişti. Böylece 1925'ten itibaren *Azerbaycan edebiyatı* umumî başlığı altında sırasıyla şu eserleri neşre muvaffak oldu: 1925'te; *Ağa Mesih Şirvanî*, *Molla Penah Vakıf*, *Nişat Şirvanî*, *Memmedhüseyn Han Müştâg*, *Gövsî* (Kavsi), *Kerbelayî Allahî Arif*, *Nitgî Şirvani*, *Kasım Bey Zâkir*, 1926'da; *Mirze Şefi Vâzıf*, *Seyid İmadüddin Nesimî*, 1927'de; *Bababey Şâkir*, 1927'de; *Ël şairleri* (2c., 1.c.; 1927, 2.c.; 1928, bu eserin 2.bs.'sı 1935-36), *Âşık Abdulla*, 1928'de; *Mehdibey Şekakî*, *Ağa Bağır Şirvanî*, *Mirze Nasrullah Dide*. Bu kitaplar nefis bir baskı ile okuyucuya sunulmuş ayrıca yazar tarafından her birinin sonuna küçük birer sözlük de eklenmişti.

S.Mümtaz, kitap neşirleri sürerken, bir taraftan da *Fukara Füzuyatı*, *Mearif ve medeniyet*, *Kommunist gazetesi* gibi matbuat organlarında *Nesimî*, *Habibî*, *Hatayî*, *Fuzulî*, *Mirza Şefi* vs. gibi bazı şairler ve eserleri hakkında önemli makaleler yayınlıyordu. 1925'te Mearif ve medeniyet'te *Şah İsmail Hatayî'nin Nasihatnamesi*'ni yayınlamış, 1930'da *Hatayî Divanı*'nın Erdebil ve Londra nüshalarına dayanarak tenkitli metnini *Bekir Çobanzade* ile birlikte hazırlamışlar, fakat bu eser bastırılmamıştır. Selman Mümtaz'ın 1923'te tertip edip adını "*Beşbin Söz*" olarak koyduğu antolojik mahiyetteki bir eseri de bastırılmamış sonradan kaybolmuştur. 1923 yılında Kommunist gazetesi'nin 253-270. sayılarında *Dilmac* başlığı altında yayınladığı sözlük denemesine ait notları, Azerbaycan dilciliği açısından önemli bir başlangıçtı.

1925-26'da *Nevaî*'nin doğumunun 400. yılı kutlanırken, bu büyük Türk şairi hakkında yazılar yazdı; bunlardan biri de "*Edebiyatımızda Nevaî tesiri*" (Kommunist gazetesi, 4 Mart 1926) adlı makaledir. Aynı şekilde *Firdevsî*'nin birinci doğum yılı münasebetiyle kaleme aldığı makaleler de vardır.

17 Ağustos 1934'te Moskova'da toplanan Sovyet Halkları Yazarları Kurultayı'na katıldı.

Diğer eserleri : *Sarı Âşık* (1935 Bu eser daha önce 1927'de *Âşık Abdulla* ismiyle yayınlanmıştı.), *Molla Veli Vidadî* (1936), *Kasım Bey Zâkir* (genişletilmiş 2.bs., 1936), *Molla Penah Vakıf* (2.bs. 1937).

Ölüm yeri ve sebebi pek belli değildir. Stalin devrindeki temizlik harekâtı sırasında öldürüldüğü söylenmektedir.

Bibliyografya

- Necef Necefov, "*Salman Mümtaz*", Azərbaycan Metin-Şünashğının Mes'eleleri : I., Bakû 1979
- Salman Mümtaz, *Azərbaycan edebiyatının qaynaqları*. Tertip eden : Rasim Tagiyev. Bakû, 1986

SEYYİD AZİM ŞİRVANİ

(Şirvan/Şamahı, 10 Temmuz 1935-Şamahı, 20 Mayıs 1988)

Azeri şairi. Yedi yaşında yetim kalınca bir din adamı olan Dağıstan'daki dedesi tarafından mükemmel medrese tahsili yapması sağlandı. Burada iken bazı Dağıstan dillerini de öğrendi. 1853'de annesi ile Şamahı'ya döndü. 1855'te dinî bilgisini ilerletmek amacıyla Irak'a gitti; Bağdad'ta bir kaç yıl okuduktan sonra, Şam'a geçerek tahsilini sürdürdü. Sonra memleketine döndü. 1857'de bu def'a Hac ziyareti için yeniden seyahate çıktı. Mekke, Medine'de bir müddet kaldıktan sonra Kahire'ye geçti. Seyid Azim bu seyahatleri sırasında Osmanlı İmparatorluğunun, İslâm dünyasının; Araplar ve Farsların içinde bulunduğu siyasî, içtimâî durumu, aydınların din adamlarının düşüncelerini yakından tanıma imkânı buldu. İstanbul ve Kahire gibi o devrin en büyük en güçlü kültürel-dinî merkezlerindeki yeni İslâmcı düşüncelerden etkilendi. Bu seyahatlerinin intibalarından daha sonra yazacağı manzum hikâyelerde, satirik manzumelerde yararlandı. Çarlığın bir sömürgesi hâline gelmiş Kafkasya ve Azerbaycan zaten içinde yaşadığı muhitti. Sosyal mes'elelere yakından ilgi duydu. Devrin bütün Türk-İslam aydınları gibi maarif mes'elelerine büyük önem verdi ve Şamahı'da "Usul-i cedid" bir özel okul açtı (1869-1870). Bu mektebinde uyguladığı usuller Osmanlı mekteplerinde uygulanmakta olan yeni sistemden mülhemdir. Ömrünün sonuna kadar muallimlik yaptı. Talebeleri arasında sonradan Azerbaycan'ın edebî ve kültürel hayatında mühim roller oynamış M.A.Sâbir, Sultan Mecid Ganizade gibileri de vardır. Ders kitabı olmadığı için kendisi Farsça ve Azerî Türkçesi ile manzumeler, manzum hikâyeler yazmış; bunları ders kitabı olarak okutmuştur. 1873-1874'te Çarlık hükûmetinin Şamahı'da açtığı yeni tarz "Rus-Tatar mektebi"ne de muallim olarak alındı. Bu mektepte "şeriat" dersleri ile birlikte Farsça ve Azerî Türkçesi de okutuyordu. Seyid müslüman talebelerinin asrı tanımları, çağdaş ilimleri öğrenmeleri için Rusça'yı da bilmeleri gerektiğini söylüyor, bu dil için onları teşvik ediyordu. Kendisi de 1870'lerden itibaren Rusça öğrenmiş hatta bu dilden tercümeler yapmıştır: Puşkin'den manzum tercümelemi vardır.

Edebî faaliyeti 1855'lerden itibaren başlar, Şamahı'da 1870'lerden itibaren oluşturulan şairler ve aydınlar meclisi "Beytü's-safa"nın reisliğini yapmıştır. O devirde Azerbaycan'ın belli başlı bölgelerinde böyle şairler meclisi vardı. Bu meclis mensupları hem birbirlerinin eserlerini okur tenkit eder, birbirlerine nazireler yazarlar hem de diğer şehirlerde bulunan meclis mensupları ile müşaarede bulunurlardı. O dönemde Seyyid

Azim, Azerbaycan'ın en büyük klasik şairi olarak şöhret yapmıştı. Eski tarzda yazdığı lirik gazeller yanında kaside ve satirik manzumeleri ile de tanınmıştı. Özellikle satirik şiirlerinde Çarlık memurlarının zulmünü, adaletsizliklerini, rüşvet ve suistimal hadiselerini, beylerin keyfi hareketlerini, halkı sömürmelerini, cahil ve menfaatperest din adamlarının riyakârlıklarını, ahlâk bozukluklarını, cehaleti çok sert bir dille tenkit ediyordu. Zaten cahil halk tarafından kendisine kızılmakta idi. Bir de Rus mektebinde ders vermesi, yobaz din adamlarının kışkırtmaları da halk arasından Seyyid'i kötü durumda bıraktı.

1875'te Bakû'da *Hasan Bey Melikzade Zerdabi*'nin Rusya'daki Türklerin ilk Türkçe gazetesi olarak çıkardığı *Ekinçi*'ye manzumeler, yazılar göndererek bu önemli kültür hizmetini destekledi, gazetenin geniş okuyucu kitlesine ulaşması için gayret gösterdi. 1877 de bu gazetenin kapatılması üzerine *Ziya*, *Ziya-yı Kavkasiye* ve *Keşkül* gibi gazetelerde şiirlerini, yazılarını sürdürdü.

Ders kitabı olarak hazırladığı hikâye ve manzumelerinin bir kısmını A.O. Çernyayevski'ye gönderdi. O da ders kitabı olarak bastırıldığı "*Veten dili*"nde bu malzemeyi de kullandı (Tiflis, 1888). Bu kitap Azerî Türkçesi ile basılan ilk ders kitabıdır.

Eserlerinin büyük bir kısmını Azerî Türkçesiyle yazdığı gazeller kasideler, kıt'a, rübaî, müseddes vs. gibi klasik tarzda şiirler teşkil eder. Farsça şiirleri de bir divan teşkil edecek kadar çoktur. Seyid Azim'in belki de daha önemli olan eserleri satirik manzumeleridir. Bu tarz şiirlerinde şahısların açıkça isimleriyle zikredilmiş olması, çok acı ve sert bir mizah dili kullanması, zamanında birçok kimseyi rahatsız etmiş, çeşitli baskılara göğüs germek mecburiyetinde kalmıştır.

1885'te tamamladığı fakat çok sonra bastırabildiği bir *Tezkire*'si vardır. Buraya Azerî şairlerinden başka Osmanlı sahasında ve İran'da, hatta kısmen Türkistan'da yetişmiş olan Türk şairlerini de almıştır. 270 civarındaki şairin kısa hâiltercümeleri ve şiirlerinden örnekleri ihtiva eden eseri, *Sadıkî Afşar*'dan sonra yazılmış üç büyük Türk edebiyatı dairesini de içine alması bakımından mühim ve dikkate lâyıktır.

1884-1887 yılları arasında yazdığı *Tarih-i Şirvanname* adlı eseri kayıptır. Ancak eserden bir kısmı 1884'te Vladimir Bezmenof tarafından ve Farsça nüshasından Rusça'ya çevrilerek Tiflis'te bir arkeoloji-tarih dergisinde bastırılmıştır.

1878'te tamamladığı *Rebiü'l-efâl* adlı didaktik manzume ve hikâyelerden ibaret bir ders kitabını "Bakû-Dağıstan mektepler müdürlüğü"ne bastırılması için göndermiş, "*Şeriat*" adı ile de anılan bu eser bastırılması bir tarafa, içinde siyasî bakımdan tehlikeli fikirler bulunduğu gerekçesiyle yazarının Şeki'deki muallimlik işinden uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Sonradan uğraşmış, muallimliğe dönebilmiştir. Kitabının reddine aldırış etmeyen Seyid Azim, bu eserini daha da geliştirir; 1883'te tamamladığı ikinci nüshaya bu sefer *Tacü'l-kulub* adını verir.

Şiirleri toplu olarak ancak ölümünden sonra bastırılabilir. Oğlu bazı hikâye ve temsillerini 1895'te Tiflis'te *Mecmau-i Seyid Azim Şirvanî* adıyla yayınladı. Aynı yıl bu kitap Tebriz'de de basıldı.

Divan'ı, Habib Sadıkoğlu tarafından düzenlenerek 1897'te Tebriz'de bastırılır. 1902'de Bakû'da *Gazeliyyat-ı Seyid Azim* baskıdan çıkar.

En güzel ve güvenilir şekilde külliyyatı, Azerbaycan İlimler Akademiyası yayınları arasında neşredilir: *Seyid Ezim Şirvani, Eserleri* (3 cilt, Bakû, 1967-1974) Bu külliyyatı neşre hâzırlayan Süleyman Rüstemof, birinci cildin başına şairin hayatı ve eserleri hakkında güzel bir inceleme de koymuştur. Farsça eserleri henüz basılmamıştır. Bu Türkçe külliyyatın birinci cildinde klasik tarzda şiirleri, 2. ciltte; satirik manzumeleri, manzum hikâyeleri, bazı hadiselere bağlı olarak yazılmış şiirler, kasideler, manzum ve mensur mektupları ve *Rebiü'l-efâl* adlı eseri bulunmaktadır. 3. ciltte; yalnız *Tezkire* yer almıştır.

Şairin hakkında yazılmış güzel bir monografi çalışması: Sadık Hüseyinof: *Seyid Ezim Şirvani'nin yaratıcılık yolu* (Bakû 1977).

Bazı edebiyat tarihçileri tarafından son büyük klasik şair olarak kabul edilen Seyid Azim, satirik şiirleri ve diğer eserleri ile de şairliği yanında bir düşünce adamı olarak devrinde önemli rol oynamıştır.

Bibliyografya

Sadık Hüseyinofun bildirilen eserlerinde geniş bibliyografya verilmiştir.

- *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*. VIII.c., Bakû, 1984
- F.Gasımzade. *XIX. esr Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi*. Bakû, 1956

SÜLEYMAN RÜSTEM (Bakû 12.3.1906-)

Sovyet devri Azerî şiirinin en önde gelen temsilcilerindendir. Devlet hizmetinde de bulunmuş Azerbaycan SSR "Ali Soveti" (Parlamento)nde uzun zaman temsilci (1-11. devre) ve parlamento başkanlığı (8-11.devreler) yapmıştır. Başta Lenin nişanı olmak üzere bir çok mükâfatlara lâyık görülmüş, taltif edilmiştir.

1922-1924 arasında Bakû'da "Sanayi Teknikumu"nda, 1925'te üniversitenin "Şark Fakültesi"nde okumuş 1929'da Moskova'ya gönderilmiş "I. Moskova Üniversitesi'nin Edebiyyat Fakültesi"ne devam etmiştir. Bu arada bir çok gazete ve dergide yazı hayatını sürdürmüş, 1937-38 yıllarında Bakû'da "Azerbaycan Devlet Dram Teatrı"nın müdürlüğüne getirilmiş; 1955-56 arasında da "Edebiyyat ve İncesenet" gazetesinin redaktörlüğünü yapmıştır.

Edebî faaliyetine genç yaşlarında başlamış *Cimnaz Hanım Yuhudadır* (1922) adlı bir perdelik komedisini *Unudulmuş genç* (1923) adlı ilk matbu şiiri takip etmiştir. Edebî, içtimaî ve siyasî hayata her zaman ilgi duymuş birçok faaliyetin içinde bulunmuştur. 1925'te "*Genç Gızıl Galemler İttifacı*" adlı edebî derneğin kurucuları arasında yer almıştır. 1928-29 yıllarında "Azerbaycan Proletar Yazıcıları Cemiyeti'nin "Mes'ül kâtip"liğini yapmıştır.

1927'de ilk şiir kitabı *Elemden Neş'e*ye çıktı. İlk san'atkârlık yıllarından itibaren sosyalist düşünceleri benimsemiş, Sovyet devriminin yerleşmesi, gelişmesi yaratıcılığının da düsturu olmuştur. Bu maksadla gündelik problemlere şiirlerinde yer verdiği gibi ekonomik, ideolojik, siyasî mevzulara da geniş ilgi duymuştur. Esas şairlik gücünü 1930'lardan sonra göstermeğe başladı : *Adımlar* (1930), *Ses* (1932), *Ateş* (1932), gibi şiir kitaplarıyla kendini bulmuş bir şair olarak ortaya çıkar.

Bir çok Sovyet şairi gibi büyük manzumelere (Poema) de rağbet etmiş *Golsuz Gehraman* (1928), *Komsomol* (1933), *Partizan Eli* (1938), *Bakû Mısraları* (1934) vs. gibi eserlerini yazmıştır.

Yahşı Yoldaş (1932) manzumesinde "Yeni Sovyet insanı" imajını işledi, kolektifleştirme hareketini destekledi.

II. Dünya Harbi sırasında Faşizme karşı Sovyet ideolojisini savunan bir çok şiir yazdı. 1941-1945 yıllarında Güney Azerbaycan (İran)a giren Sovyet ordusu saflarında bir şair, entellektüel insan olarak bulunup, Tebriz'de Sovyet desteğinde oluşturulan siyasî-kültürel harekette rol oynadı. Güney Azerbaycan'la daha sonraki yıllarda da ilgi-

lenmeye, bu millî mes'eleye şiirler hasretmeye devam etti. Bu tarz şiirlerinde Azerbaycan'ın birleştirilmesi ülküsü ana mihveri teşkil eder. *Tebriz Şiirleri* silsilesi, *İki Sahil* adlı eserleri söz konusu "*Cenup mevzuu*"nda yazılmış belli başlı eserleri arasındadır.

Şiirleri başta Rusça olmak üzere Sovyetler Birliği'ndeki bir çok halkın diline tercüme edildi, kitap hâlinde def'alarca bastırıldı.

Yangın (1930 *Hacıbaba Nezerli* ile birlikte), *Durna* (Komedi, 1948), *Gacag Nebi* (1940 manzum piyes) gibi tiyatro eserleri de yazmıştır. Ayrıca tercüme faaliyeti de vardır: *Nizami*'den *Sirler Hezinesi*(Mahzenü'l-esrar)ni, Gürcü şairi *Şota Rusteveli*'nin "*Pelenk Derisi Géymiş Pehlevan* (Tamamını değil bir kısmını) ve *Puşkin, Griboyedof, Lermantof, T.Şevçenko* gibi bir çok Rus şair ve yazarının bir kısım eserlerini Azerî Türkçesi'ne tercüme etmiştir. Nazım Hikmet'den de aktarmaları vardır.

Kitap hâlinde Bakû'da neşredilmiş bir hayli şiir kitabı vardır. Eski şiirler de bir araya getirilerek yeni kitapların içine dâhil edildiği için hangi şiirlerinin hangi kitapların içinde kaç kere neşredilmiş olduğunu tespit etmek güçtür. Adı geçenlerden başka şu şiir kitapları sayılabilir: *Könül* (1970), *Hazerimin Seheri* (1976) , *Üreyimin Gözüyle* (1977), *Seçilmiş Eserleri* (2 cilt, 1976), *Menim Güneşim* (1980), *Veten Teraneleri* (1980), *Cenub Hesreti* (Eski harflerle, 1982), *Tebrizim* (1986), Şairin biyografisi ve hayatının çeşitli safhalarını aksettiren bir albüm: *Teymur Ehedov, Süleyman Rüstem* (1982).

Bibliyografya

- *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, IX.c., Bakû, 1986 "*Süleyman Rüstem maddesi*" (Bu madde yazılırken sözkonusu yerden geniş ölçüde yararlanılmıştır.)
- *Teymur Ehedov, Azerbaycan Sovet Yazıcıları* -Edebî portreler- , Bakû, 1958

ŞEHİRİYAR (Tebriz, 1906-Tahran 18 Eylül 1988)

Çağdaş Azerî Edebiyatının ve aynı zamanda İran'ın en büyük şairlerinden biridir.

Tebriz'in Bağmeşe mahallesinde doğdu. Babası Mirza Ağa Hoşginabî dava vekili idi ve yörede sevilen bir "seyyid" soyuna mensuptu. 1906-1912 yıllarında Tebriz'de ceyran eden siyasî hadiseler (Meşrutiyet ayaklanması) sebebiyle ailesi, ata baba yurdu olan Baba Dağı eteklerindeki Hoşginab köyüne göçtü. Şehriyar'ın çocukluğu bu köyde, Haydar Baba Dağı eteklerinde, Kayışkurşak ve Şengülava (Şengülabad) köyleri civarında oldukça renkli bir şekilde geçti.

İlk tahsiline Kayışkurşak'ta ileri görüşlü bir din adamı olan Ahund Molla İbrahim'in yanında başladı. Daha sonra düzenli tahsiline Tebriz'de devam etti; Müttehîde, Füyuzât gibi mekteplerde okuyarak orta dereceli bir dinî mektep olan Medrese-i Taliyye'den mezun oldu. Bu okulda Arapça ve Arap edebiyatı hakkında bilgiler de edindi, Fransızca öğrenmeğe başladı. Farsça ilk şiirleri de bu sıralarda Muhammediyye mektebinin *Edeb* adlı dergisinde neşredilmiştir. Lise tahsiline Tahran'da Darü'l-fünun adlı okulda başladı. Sonra Tıp Fakültesi'ne girdi. Son sınıfta Fakülteден ayrılmaya mecbur oldu. Bu hadisede maddî sıkıntılar yanında Süreyya adlı bir kızla yaşadığı ve şairin bunalım geçirmesine sebep olan aşk macerasının da rolü olduğu bilinmektedir.

1931'de ilk şiir kitabı Farsça olarak yayımlandı. Bu kitaba meşhur şair *Bahar*, edebiyatçı *Said Nefisi* ve *P.Bahtiyar* takrizler yazdılar. Bahar, Şehriyar'ı yalnız İran'ın değil bütün Şark'ın gelecekteki büyük şairi olarak gördüğünü söyleyince bazı kimseler bu hükmü oldukça mübalağalı buldular, şüpheyle karşıladılar. Zaman, tecrübeli şair Bahar'ı haklı çıkardı.

1932-1934 yılları arasında Nişabur ve Horasan'ın bazı şehirlerinin noter idarelerinde çalıştı. 1935/36'da babasının vefatı üzerine kısa bir müddet için Tebriz'e döndü. Babasını kaybetmek, uzun yıllardır görmediği memleketini ziyaret etmek şairi sarstı. Bu sıradaki hislerini bazı şiirlerine aksettirmiştir.

1942/43 yıllarında ruhî bir buhran geçirmeğe başlamış yaklaşık beş yıl kadar süren sıkıntılı günlerinde; inzivaya çekilmiş, eski suffiler gibi âdeta çile doldurmuştur. Bu buhran yıllarında annesi en büyük desteği olmuş; şaire çocukluğunun güzel günlerini, yeniden yaşatmış, okuduğu halk türküleri, ninniler, anlattığı masallarla oğlunun ruhunu yıkamış, şefkatiyle onu yeniden hayata döndürmüştür. Bu durumu, şair de daha

sonraları yazdığı bir çok şiirinde açıklamış, bilhassa annesinin 1953'te ölümü üzerine yazdığı "*Ey vay maderem*" (Farsça) adlı mersiyesinde derin bir keder ve minnetdarlıkla dile getirmiştir. Şair ayrıca Türkçe şiirler söylemesinde de annesinin rolü olduğunu açıklamıştır. Bir söylentiye göre bir gün annesinin "sen büyük bir şairmişsin ama ben senin dilini anlamıyorum! Hayvanlar bile yavrularının dilini anlıyor, ben senin dilini anlamıyorum!" şeklindeki serzenişinden sonra çok müteessir olmuş Azerî Türkçesiyle de şiirler söylemeğe başlamıştır.

Annesinin vefatından sonra yeniden büyük bir sarsıntı geçiren Şehriyar'ı dostları Tebriz'e dönmesi için iknâ ettiler(1953). Bu şehirdeki dost çevresinin samimî alakaları şairi yeniden huzura kavuşturmuştur.

35 yıllık bir zamandan sonra yeniden yurduna dönen şair çocukluğundaki güzel günleri, saadet dolu köy hayatını, akranlarını umduğu gibi bulamaz. Zaman her şeyi değiştirmiştir. Teselliyi annesinin yeniden hafızasına ve ruhuna kazandırdığı çocukluk günlerinin hatıralarında bulmağa çalışır. Bu teşebbüsü onda anne sevgisi ile birlikte vatan ve halk sevgisini de yeniden galeyana getirir. 1951'de ilk baskısı(?) ve 1954'te ikinci baskısı yapılan "*Haydar Babaya Selam*" şiirinin bazı bölümleri herhalde annesinin sağlığında 1942/47 yılları arasındaki buhranlı günlerinde yazılmış olmalıdır. Belki de şair, ilk ilhamı o günlerde doğan bu konuya tekrar tekrar dönmüş ve şiirini parça parça tamamlamıştır. Nitekim daha sonraki bir çok baskı karşılaştırıldığında, şairin bu manzumeyi yeniden işlediği, hatta bazı yerlerini değiştirdiği görülür.

Haydar Babaya Selam, 1951'de yayınlanır yayınlanmaz büyük bir ilgiyle karşılandı, dillerde ezber oldu. Bu şiir, şah rejiminin susturmak, eritip yok etmek istediği Azerbaycan Türklüğünün sönmeğe yüz tutmuş ocağını yeniden tutuşturdu; bütün Azerbaycanı sarsan bir kasırga kopardı. Şehriyar'a nazireler, cevaplar, manzum mektuplar yağmaya başladı. Çok geçmeden Türkiye'de, Irak'ta, Kuzey Azerbaycan'da *Haydar Babaya Selam* neşredildi, şairi hakkında yüzlerce makale yazıldı ve buralarda da peşpeşe nazireler bütün Türk dünyasını ayağa kaldırdı. Klasik devirlerin Nevaî, Fuzulî gibi büyük şairlerinden sonra, hiç bir şair bu kadar geniş bir Türk coğrafyasına seslenememişti. Bu edebî hadise Şehriyar'ın Türk ruhunu ve bunun ifade vasıtası olarak aksettirdiğini de gösteriyordu. Şiirde hiç bir dış tesir yoktu. Şehriyar, halkını çok iyi tanımış, onun maddî ve manevî zenginliklerini kendi benliğinde hissetmiş şiire bütün güzelliğiyle aksettirmişti. Böylece millî şiirin en üstün örneklerinden birini ortaya koydu. Kendi çocukluğunu anlatırken halkının da bütün bir geçmişini, maddî manevî dünyasını canlandırabilmiş, bir yandan da halkının geleceğe dair hasret ve ümitlerini dile getirebilmiştir. Şiirdeki insanî, ictimai, millî problemler, dar çerçeveler içine sıkıştırılmamış, beşerî plâna taşacak geniş bir kavrayışla ifade edilmiştir. Bu da Şehriyar'ın şiirine daha büyük ufuklar, mahalîden millîye, millîden beşerîye uzanan büyük bir derinlik vermiş, bunlar müthiş bir hassasiyet ve oldukça mükemmel bir dil ile ifade edilerek kusursuz bir lirik şiir ortaya konmuştur.

Haydar Babaya Selam'a gösterilen büyük ilgi üzerine şair, 1966'da manzumenin ikinci kısmını da tamamlayarak bastırmıştır. Birlikte bir çok kere basılan ve bu manzumeler, Şehriyar'a duyulan hayranlığı kat kat artırdı. Bu iki manzume her bakımdan bir birinin devamıdır, bütünlük gösterirler. Birincisi 76, ikincisi 49 kıt'adan (her kıt'a beş mısradır) oluşmaktadır.

Şiir/onbirli hece vezniyle (genellikle duraklar 4+4+3 = 11) yazılmıştır. İlk üç mısra kendi aralarında kâfiyelidir, Kavuştak gibi kullanılmış olan son iki mısra ayrı bir kâfiyeye sahiptir.

Şehriyar'a yazılan nazirelerin büyük bir kısmında bu nazım şekli aynen korunmuştur. Manzum mektuplar tarzındaki nazirelerin nazım şekilleri farklılık gösterir. Şehriyar'a yazılan nazireler, mektuplar bütün Azerbaycan Türklüğünün ve bazan da bütün dünya Türklüğünün mes'elelerinin ele alınmasına, tartışılmasına ve geleceğe ait tasavvurların oluşturulmasına "millî benliğin" billurlaştırılmasına büyük ölçüde imkân hazırlamıştır. Özellikle *B.K.Sehend*'in manzum mektubu ve Şehriyar'ın buna cevap olarak yazdığı *Sehendim* başlıklı manzume bu husus için mükemmel örneklerdir. İran ihtilalinden (1979) önce bu şiirler bantlara kaydedilmiş olarak halk arasında yayılmış ve büyük ilgi görmüşlerdi. Çünkü bu şiirler aynı zamanda gerçek bir ihtilâl beyannamesi idiler.

Şehriyar'ın Haydar Babaya Selam şiirinden Türkiye'de ilk def'a M.Emin Resulzade söz etmiş (Edebi bir hadise: Haydar Babaya Selam, TürkYurdu, 1955 S.241), Ahmet Ateş ilk ilmi neşrini gerçekleştirmiş (*Şehriyar ve Haydar Babaya Selam*. Ankara, 1964, TKAE Neşriyatı) ve nihayet Prof.Dr.Muharrem Ergin hem mükemmel bir metin neşri hem de mukayeseli bir dil çalışmasıyla şiirin Türkiye'de geniş bir okuyucu zümresine ulaşmasını ve üniversitelerimizde ders kitabı olarak okutulmasını sağlamıştır (*Azerî Türkçesi*, İstanbul, 1971).

Şehriyar'ın Türkçe şiirlerinin büyük bir kısmı değerli şair ve edebiyat araştırmacısı Yahya Şeyda tarafından toplanarak bazı açıklamalarla neşredilmiştir (Şehriyar ve Azerbaycan Dilinde Eserleri, Tebriz, 1360/1981). Bu kitap ilgiyle karşılanmış kısa zamanda ikinci baskısı da yapılmıştır. M.E.Ferzane de Şehriyar'a yazılan nazireleri, mektupları, Şehriyar'ın bunlara verdiği cevapları kısmen bir araya getirerek bastırmıştır (Şehriyar ve Haydar Babaya mektuplar, nazireler, Tahran, 1358/1979). Kuzey Azerbeycan'da da Şehriyar hakkında bir çok yayın bulunmaktadır. Bunların en sonucusu ve Türkçe şiirlerinin bir kısmını ihtiva edeni Hemid Mehemmedzade ve Gulamhüseyn Bekdili'nin müşterek çalışmalarıdır (M.H.Şehriyar, *Aman Ayrılık*, Bakû, 1981).

İran'daki neşriyat aslında bir hayli fazladır. Özellikle Farsça şiirleri bir çok kere neşredilmiştir. Şairin bizzat tashih ettiği beş ciltlik külliyyat en tanınmış olan neşirlerden biridir (Külliyyat-ı Divan-ı Şehriyar, 1.bs., Tahran, 1346/1967). Bu neşirde Şehriyar'ın haltercümesi ve şiir san'atı hakkında makaleler de bulunmaktadır.

Söz konusu neşirlere ve sık sık yapılan bazı ufak tefek çalışmalara rağmen Şehriyar'ın bütün Türkçe şiirlerinin mükemmel denilecek bir neşri henüz ortada yoktur.

Özellikle ana dilini zengin halk tabirleriyle ve bazan da Farsça'dan harfen yaptığı tercüme ifadelerle - ki, bu iki dillilikten kaynaklanmaktadır - kullanan şairin dikkatli bir şekilde sözlüğünün hazırlanması gerekmektedir.

Burada Şehriyar'ın daha çok Azerî Türkçesiyle olan şiirlerine göre bir değerlendirme yapılmış ve bu sebeble de Azerî Edebiyatındaki ve dolayısıyla bütün Türk edebiyatı içindeki yerinden söz edilmiştir. Şüphesiz ki, bir de Farsça şiirlerinin değerlendirilmesi ve İran edebiyatındaki yerinin ayrıca göz önünde bulundurulması gerekir.

Bibliyografya :

Bu biyografi *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* için yazılmış ve henüz basılmamıştır. Madde yazıldıktan sonra İran'da ve Türkiye'de Şehriyar hakkında bir çok makaleler çıkmış, kitaplar neşredilmiştir. Bunlar arasında önemli görülenler bibliyografyaya eklenmiştir

- Akpınar, Yavuz, Şehriyar'ın Türkiye'de Neşredilmemiş Bazı Türkçe Şiirleri, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Erzurum, 1979, Sayı : 11, s, 507-530
- Ber Güzide-i Eş'ar-ı Türkî ve Farisî-i Üstad Seyyid Mehemed Hüseyin Şehriyar, Düzenleyen : İsmail Tacbağ, Tebriz, 1364 (1984)
- Şehriyar, Külliyyat-ı Eş'ar-ı Türkî-i Şehriyar. Düzenleyen : Hemid Memmedzade, Tahran, 1367/1988)
- Şehriyar Mateminde Eserler. Be Yâd-ı Şehriyar, Düzenleyen : Mehemed Hüseyin Mübeyyin (Şimşek), Tebriz, 1368 (1989)
- Şehriyar (Maddesi), Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, X.c., Bakû, 1987
- Şehriyar, Seçilmiş Eserleri, Düzenleyen : Gulamhüseyin Bekdili, Bakû, Dövlət Neşriyatı, 1966
- Şehriyar ve Azerbaycan Dilinde Eserleri, Düzenleyen : Yahya Şeyda, Tebriz, 1360 (1981)
- Gedikli, Yusuf, Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri, 2.bs., İstanbul, 1991
- Yâdi ez Haydar Baba, Düzenleyen : Nusretullah Fethi Ateşbâk, Tahran, 1343 (1964)

ŞEYHZADE MAKSUD

(Azerbaycan/Aktaş, 7.11.1908 - Taşkent, 19.2.1967)

Özbek edebiyatının tanınmış şair, yazar ve ilim adamlarındandır. Aslen Azerbaycan Türklerindedir. İlk tahsilini Aktaş'ta tamamlamış, Muhtar Efendi adlı muallimin "Rüşdiyye" adlı özel okulunda okumuştur. Muhtar Efendi devrin tanınmış öğretmenlerinden, mükemmel Arapça bilen, İslâm tarihi hakkında geniş bilgi sahibi bir kimse dir. Bu zatın tesirinde kalan küçük Maksud, dinî ve millî duygularını güçlendirmeğe başlamış; 1920-1925 arasında Bakû'da öğretmen okuluna devam ederken *Hüseyn Cavid*, *Abdulla Şaik*, *Üzeyir Hacıbeyli* gibi mükemmel hocalardan aldığı derslerle şuur lu bir milliyetçi olarak büyümüştür. Öğretmen okulundaki Türk (Türkiye) edebiyatı derslerinde *Namık Kemal*, *Abdüllak Hamid*, *Tevfik Fikret* gibi yazarlara ve Türkiye Türkçe si'ne büyük ilgi duymuş, ilk şiirlerini Türkiyedeki edebî cereyanların ve Türkiye Türk çesinin tesiri altında yazmıştır.

Mezun olduktan sonra 1925-1927 yıllarında Dağıstan'da Derbend ve Mahaç Kala (Buynaks) şehirlerinde öğretmenlik yaptı. Bu sıralarda Dağıstan'ın eğitim-öğretim dili nin Türkçe (Azerî Türkçesi) olmasını arzu eden mahallî aydınlarla birlikte yörenin gaze telerinde düşüncelerini dile getirmiş, daha sonra bu fikrinden dolayı Kafkasya ve Azer baycan dolaylarında bulunmasına izin verilmediği için kendi kararıyla Orta Asya'ya geçmiş, Taşkent'te yerleşerek orada yaşamıştır.

Orta mekteb sıralarında Türkiye Türkçesiyle şiire başlayan Şehzade, Taşkent'te artık Özbek Türkçesiyle yazmağa başlamış ve çok geçmeden de Özbek şairleri arasında yer almağa muvaffak olmuştur. Farsça ve Rusça'yı da çok iyi bilen şair, bir çok Türk şivesini de başarıyla kullanıyordu.

1928'de geldiği Taşkent'te Neriman Nerimanof adını taşıyan okulda öğretmenliğe başladı. Bir yandan da "Taşkent Pedagoji Enstitüsü'nün "Filoloji Fakültesi"ne devam etti (1928-1932). Mezun olduktan sonra Özbekistan İlimler Akademisi'ne asistan olarak girmiş buradaki lisans üstü derslere devam etmiş, 1934'te Moskova'da "Komunist Aka demisi"nde tahsilini sürdürmüş 1935'te Taşkent'te dönünce "Puşkin" adını taşıyan Özbek dil ve edebiyat tenstitüsünde çalışmağa başlamıştır. Uzun yıllar üzerinde çalıştığı "Şark Şiirinin Estetik Hususiyetleri" konulu doktora çalışmasını tamamlayamadan vefat etmiştir. Bu Enstitüde "Profesörlük"e kadar yükseltilmiş şairliği yanında münekkit ve ilim adamı olarak da haklı bir şöhret kazanmıştır. Özellikle Nevaî hakkındaki yazıla-

rıyla, araştırmalarıyla tanınmıştır. Zaten enstitüde okuttuğu dersler de klasik Özbek (Çağatay) edebiyatı hakkındadır.

Taşkent'te kısa zamanda iyi bir çevre edinmiş, Gafur Gulam, Aybek gibi tanınmış Özbek şairleri ile yakın dostluk te'sis etmiştir. Daha 1929'dan itibaren Özbek matbuatında şiir ve yazıları görülmeye başlamıştır. Modern Özbek şiirinin doğuşu ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Mayakovski'den bir çok tercüme yapmış, serbest şiirleriyle bu tarzın öncüleri arasında yer almıştır. Daha Azerbaycan'da iken hece vezniyle yazdığı şiirlerde Türkiye'deki "millî edebiyat" cereyanı ve "hececilik" hareketini yakından takip edip benimsediği görülür. Özbekistan'da serbest şiire başlarken hece vezninin esnekliğinden de yararlanmış kısa ve uzun heceli mısralarla değişik ifade imkânları yaratmağa çalışmıştır. Kafiyeye de önem verdiği görülür. Türkiye ve Rusya yoluyla öğrendiği modern şiirin imkânlarını, klasik şiir gelenekleriyle uzlaştırmağa gayret etmiş, bilhassa şiir dilinin gelişmesinde başarılı çalışmaları olmuştur. Zaten o dönemde şiire giren yeni konular şiirin ifade imkânlarının geliştirilmesini gerektiriyordu.

1930'lardan sonra bir çok büyük manzume (Poema) yazdı. Bu türde de öncülük yaptı. Özbekistan'daki ilk şiir kitabı *Lâyık sakçı*(1932)'yı *On şê'r* (1933), *Üçüncü kitab* (1933), *Ünâşlarım* (1933), *Cumhuriyyet* (1935), *On İki* (1937), *Saylav goşugları* (1938), *Yeni divan* (1939) takip etti. *Taşkentname* (1958) adlı büyük manzumesinin kahramanı Taşkent, Taşkentliler ve şairin kendidir. Bu şiirinde Özbek hayatındaki değişiklikler, yenileşme ve gelişme çok orijinal bir şekilde anlatılmıştır. Bu manzume en güzel eserleri arasındadır.

İki tane de manzum piyes yazmıştır : İlki *Celâleddin Mengüberdi* (1944)'dir. Bu dramda Moğol işgaline karşı çıkan Celaleddin Harezmsah ve bir halk kahramanı olan Temur Melik, II.Dünya Harbî psikolojisi içinde vatan ve hürriyet kahramanı olarak yüceltilmişlerdir. Eser sahnede büyük başarı kazanmıştır. İkinci piyesi bir trajedi olan *Mirza Uluğ Bey*(1964)'dir. Bunda da oğlu tarafından öldürtülen, çağdaşları tarafından anlaşılmayan âlim bir hakanın acıklı hayat hikâyesi anlatılmıştır. Şeyzade'nin son yıllarında Ebu Reyhan el-Birunî hakkında da bir dram yazmakta olduğu fakat bitiremediği bilinmektedir.

Daha çok Rusça'dan Özbek Türkçesi'ne Puşkin, Lermantof, Mayakovski, Nekrasof vs. gibi şahıslardan tercümelemeler yapmıştır. Fuzulî ve Mirza Fethali Ahundzade'den de Özbek Türkçesi'ne adapteleri vardır.

Diğer şiir kitapları : *Küreş neçün* (1942), *Köngül deydiki* (1943), *Yurt Şê'rleri* (1948), *Zaman torları* (1949), *Alkışlarım* (1949), *Çârek esr devânı* (1958), *Yıllar ve yollar* (1961), *Şê'rleri* (1964), *Hıyaban* (1967). Ayrıca külliyyatı *Eserleri* adıyla 6 cilt hâlinde neşredildi (Taşkent, 1969-1974). Azerbaycan'da hakkında yapılmış önemli bir araştırma, inceleme: Halil Rıza, *Meğsud Şehzade'nin bedîi yaradıcılığı*, (Bakû, 1980).

Bibliyografya

- Halil Rıza, Meğsud Şeyhzade'nin bedîi yaradıcılığı (Bakû, 1980)
- Özbek Sovet Ensiklopediyası, "Şeyhzade, Maksud" XII.c., Taşkent, 1979
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, "Şeyhzade Maksud", X.c., Bakû, 1987

ŞİRALİYEV, MEHEMME DAĞA ŞİRALİOĞLU

(Şamahı, 19.9.1909 -

Daha çok Azerî Türkçesi'nin diyaletolojisi üzerine çalışmalarıyla tanınmış Azerî dilcisi. 1931 yılında Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü'nün dilcilik bölümünden mezun oldu. İki yıl öğretmenlik yaptı. 1933'te bu Enstitüye asistan olarak gidi. 1934'ten itibaren bu okulda dil dersleri okuttu. Bir yandan da ilmî araştırmalarını sürdürüyordu. 1936'da Dil ve Edebiyat Fakültesinin dekan yardımcılığına, daha sonra da dekanlığına tayin edildi. 1942-1944 yıllarında üniversiteye geçerek, "Filoloji Fakültesi"nin dekanlığını yaptı, "Azerbaycan dilciliği" kürsüsünün başkanlığında bulundu. 1945-1949 arasında üniversitenin rektör yardımcılığı vazifesinde çalıştı. 1949-1951 arasında Azerbaycan İlimler Akademisi "Dilcilik Enstitüsü"nün müdürü oldu. Yine 1951'den itibaren bu akademinin "Diyalektoloji Şubesi"nin müdürlüğü vazifesini de yürüttü.

Bulgar hükûmetinin daveti üzerine 1953-1954 arasında Sofya'da üniversitenin "Türk Filolojisi" kürsüsünü yönetti, burada öğrencileri için *Türk diyalektolojisi ve Dil bilimine giriş* adlı kitapları kaleme aldı. 1968-1969 arasında bu akademinin "İçtimaî ilimler" bölümünün "akademik kâtipliği"ni yaptı. 1969-1987 yıllarında akademinin "Dilcilik Enstitüsü"nün müdürlüğünde bulundu. 1987'den itibaren de bu enstitünün "İlmî maslahatçı"sı olarak çalıştı. Çalışmaları elde ettiği başarılar sebebiyle bir çok kere bazı mükâfatlara layık görülmüş taltif edilmiştir: 1960'da "emekdar ilm hâdimi" ünvanını aldı. 1962'de Azerbaycan Akademisi'ne kabul edildi. 1972'de "Azerbaycan Dövlət Mükâfatı"na layık görüldü.

Türk Dil Kurumu muhabir üyeliğine 1957'de kabul edilmiş ve aynı yıl bu kurumun VIII. kurultayına, Azerbaycan ağızlarıyla Türkiye ağızlarını mukayeseli olarak incelediği bir tebliğle katılmıştır.

Şiraliyev'in bulunduğu önemli vazifelerden biri de 1970'den itibaren Bakû'da Rusça olarak neşredilmeğe başlanan *Sovetskaya Tyurkologiya* adlı derginin 1970-1987 yılları arasında baş redaktörlüğünü yapmış olmasıdır.

Şiraliyev, Türkolojinin çeşitli problemleri üzerinde 100'den çok ilmî araştırma yapmış, makaleler neşrettirmiş olmasına rağmen daha çok Azerbaycan'da diyalektoloji çalışmalarının temelini atan şahıs olarak tanınır. Azerbaycan diyalektolojisi hakkında en önemli çalışmaları gerçekleştirmiştir : *Bakû diyalekti* (1. bs. 1949, 2. bs. 1957), *Zakatala Gah Şivesi* (1950, basılmamıştır), *Azerbaycan Diyalektolojisinin Esasları* (1962).

Bu son eseri Şiraliyev'in Azerbaycan diyalektolojisi hakkındaki çalışmalarının umumî bir neticesinden ibarettir Diğer eserleri arasında *Azerbaycan Dilinin Grammatikası* (1959-1960) adlı ders kitabı zikredilebilir. Azerbaycan İlimler Akademisi'nin neşrettirdiği 3 ciltlik *Müasir Azerbaycan Dili* (1978-1981) adlı mühim eserin de esas yazarları arasında yer almış bulunuyordu. Eserlerinin mükemmel bir listesi *M.Ş. Şiraliyev Bibliyografya* (Bakû, 1969) da bulunmaktadır.

Şiraliyev, sadece Azerî dilcilerinin değil, diğer Türk boylarına mensup ilim adamlarının da yetişmesine yardımcı olmuştur. Bu gibi şahıslara yaptırdığı çalışmalarla Azerî Türkçesi'nin diğer Türk boylarının dilleri ile mukayeseli olarak incelenmesinde önemli başarılar elde edilmiştir.

Bibliyografya

- Hasan Eren, *Doğumunun 60.yıldönümünde Mehemmedağa Şiraliyev*. TD, Ocak 1970, S.220
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, "Şiraliyev" (maddesi), X.c., Bakû, 1987

TEMSİLÂT

Azerî Yazarı Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878)'nin 6 komedi ve bir hikâyeden ibaret eseri. Komediler 1850-1859 yılları arasında yazılmışlardır; sırasıyla *Hikâyet-i Molla İbrahim Helil Kimyager* (1850), *Hékâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Cadukân-i Meşhur* (1850), *Sergüzeşt-i Vezir-i Han-i Lenkerân* (1850), *Hékâyet-i Hırs-ı Guldurbasan* (1852), *Sergüzeşt-i Merd-i Hesis* (Hacı Gara, 1853), *Mürâfîe Vekillerinin Hékâyeti* (1855)

Ahundzade, komedileri Türkçe olarak neşrettiremeyince Rusça'ya çevirir ve böylece ilk defa bu dille yayınlanır. Önce Tiflis'te çıkan *Kavkaz* adlı Rusça gazetede, 1851-1855 tarihleri arasında ayrı ayrı tefrika edilir. 1853'te Ahundzade bu metinleri toplayarak -Mürâfîe Vekilleri hariç- Tiflis'te *Komedii Mirza Fethali Ahundova* ismiyle kitap hâlinde bastırır. Bu arada komediler yine Rusça olarak sahnelenmişlerdir. Bütün uğraşısına karşın eserlerinin Azerbaycan Türkçesi ile neşri için sansürden izin alamamıştır. Nihayet 1859'da izin verilir ve *Temsilât* Tiflis'te basılır. Komedilere, o zamana kadar yazmış olduğu bir hikâyeyi; *Aldanmış kevakib'i* de eklemiştir.

Temsilât'a "Fihrist-i kitab" ismiyle bir önsöz de yazmıştır. Burada tiyatro hakkında temel bilgiler verdikten sonra, kendisinin İslâm dünyasında ilk komedi yazarı olduğunu özellikle belirtir. Bir çığır açtığını ısrarla tekrarlar. Gerçekten de yabancıların yazdığı bir iki eseri, zamanında basılıp da yayınlanmamış bazı tiyatro eserlerini bir tarafa bırakacak olursak Türk ve İslâm âleminde tiyatro edebiyatının temelini atan *Mirza Fethali Ahundzade*'dir. Üstelik eserlerinin üstün seviyesi ve dünya çapında kazandığı başarı da bu hükme hak kazandırmaktadır.

Komediler, Rusça'dan sonra kısmen veya tamamen 1852'de Almanca'ya, 1871-1874 yılları arasında Farsça'ya, 1882'de İngilizce'ye ve 1883'te de Fransızca'ya tercüme edilmişlerdir. Verilen tarihler yapılan ilk tercümelere aittir daha sonrakiler burada zikredilmemiştir.

Bu yönüyle de Ahundzade bütün Türk âleminde Avrupaî edebiyatın ilk başarılı temsilcilerinden biri olarak dünya çapında şöhrete ulaşmış usta bir yazar olarak da değerlendirilmelidir.

Komediler çok sade bir dille kaleme alınmışlardır. Bunlarda oldukça tabii bir konuşma dili kullanılmıştır; bu özellikleri sebebiyle de modern Azerî edebî dilinin temelini oluşturmuşlardır.

Piyesler tiyatro tekniği bakımından ufak tefek bazı kusurlarına rağmen büyük bir başarıyı temsil ederler.

Ahundzade'nin bu eserlerinin asıl önemli yanı Rus işgalinden sonra değişmeye başlayan Azerbaycan Türk hayatının büyük bir müşahade gücü ile oldukça realist bir tarzda anlatılmış olmasıdır. Vak'alar devrin hayatını bir çok yönü ile aksettirdiği gibi tipler de maddî ve manevî değerleri başkalaşmaya başlamış bir cemiyetin insanlarını karakteristik yönleri ile ortaya koyar.

Komedilerin dikkati çeken bir yanı da, XIX. asrın ortalarındaki Rus sömürge siyasetinin ve kötü Rus yönetiminin devrin katı sansürüne rağmen çeşitli yollarla teşhir edilebilmiş olmasıdır. Özellikle *Sergüzeşt-i Vezir-i Han-ı Lenkeran*'da şuurlu bir şekilde zaman ve mekân değiştirilerek, konu Azerbaycan'ın yakın tarihinde geçmiş gibi gösterilmiş, feodal Azerbaycan hanlığındaki kötü idare, zulüm ve adaletsizlik ifşa ve tenkit edilirken, çağdaş Rus yönetiminin de benzer kusurları acı bir istihza ile ortaya konulmuştur.

Mürâfîe Vekilleri de Tebriz'deki İran adaletine, sahtekâr din adamları ve tacirlere indirilmiş sert bir darbedir.

Temsilât'taki piyeslerin hemen hepsinde Azerbaycan Türk cemiyetindeki kadının rolü ve yeri hayret edilecek bir gerçekçilikle ve zaman zaman kadınların kötü alışkanlıkları ve batıl inançları da eleştirilerek tespit edilmiştir. Burada "ezilen Şark kadını" yerine, köy ve kasaba hayatına doğrudan katılan, aile ve cemiyet içinde söz sahibi, sağ duyu sahibi kadın ve genç kızlarla karşılaşırız.

Ahundzade, hazırlamış olduğu alfabe tasarısını Osmanlı hükûmeti yöneticilerine sunmak üzere İstanbul'a geldiğinde (1863) *Temsilât*'tan da bir çok nüsha getirmiş, karşılaştığı ve tanıştığı aydınlara hediye etmiştir ve aynı zamanda alfabe tasarısı ile birlikte *Temsilât*'ın da Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye tarafından incelenmesini istemiştir. Nitekim Cemiyetin alfabe tasarısı hakkındaki raporunda *Temsilât*'tan da olumlu bir şekilde bahsedilerek "Lisan-ı Osmaniyye tahvili" ve Cemiyet tarafından bastırılması kararlaştırılmıştır. Bu yüzden daha sonra Ahundzade, bazı Osmanlı yöneticilerine yazdığı mektuplarda *Temsilât*'ın bastırılmamasından duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, eserinin neşrini sağlamak için uğraşmıştır, fakat bu iş o zaman gerçekleşmemiştir.

Temsilât, Dr.Yavuz Akpınar tarafından, Ahundzade'nin 175. doğum yılı münasebetiyle neşre hazırlanmış ve 1988'de İzmir'de bastırılmıştır : *Mirza Fethali Ahundzade; Komediiler (Temsilât)*. Bu neşirde metinler Azerbaycan Türkçesi ile transkripsiyonlu olarak verilmiş, eserin sonuna bütün komedilerdeki kelimeleri içeren geniş bir sözlük eklemiştir. Baş kısmında da Ahundzade'nin hayatı, faaliyetleri ve komedileri hakkında geniş açıklamalar bulunmaktadır.

Bibliyografya

- Mirza Fethali Ahundzade, Komediiler (Temsilât) Neşre hazırlayan : Dr. Yavuz Akpınar. İzmir, 1988 II+322 s. (Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No : 46)

TEZKİRE

Azerî şairi *Seyyid Azim Şirvanî*(1835-1888)'nin 1885'te yazdığı, ama tamamen düzenleyemediği, Türkiye, İran, Kafkas Azerbaycanı ve Türkistan şairlerinin hâtercümelerini ve eserlerinden örnekleri kapsayan tezkiresi.

Eserde dikkati çeken nokta, *Sadıkî*'nin tezkiresinden sonra, birçok Azerbaycan ve İran tezkiresinden farklı olarak üç büyük Türk edebiyatı dairesini içine almasıdır. Azerbaycan şairlerine daha çok yer ayrılmış olmasını tabii karşılamak gerekir. Fars ve Türkistan (Çağatay) şairlerine ise daha az yer verilmiştir. "*Rum şairleri*" adı altında da Anadolu Türk şairlerine daha geniş bir yer ayrılmıştır. Bunun için de bazı yazma divan ve tezkirlerden faydalandığı bilinmektedir. Eserin tam olarak düzenlenmemiş olması bütün özellikleri hakkında kesin hükümler vermediği engellemektedir. 270 civarında şairin hâtercümesinin bulunduğu tezkireye Seyyid Azim bir önsöz de yazmış burada eserini dört bölüm halinde hazırladığını ifade etmiştir.

Seyyid Azim'in nisbeten karışık bir hâlde bulunan bu tezkiresi Azerbaycan'da Sadık Hüseyinof tarafından düzenlenmiş ve daha sonra Süleyman Rüstemof tarafından da tekrar tertip edilip, şerhler yazılarak bastırılmıştır. Bu neşirde Farsça metinleri Ebülfezl Hüseyinî ve Süleyman Rüstemof, Arapça metinleri de Eli Fehmi tercüme etmişlerdir. Böylece Tezkire, Seyyid Azim Şirvanî'nin *Eserleri*'nin 3.cildi olarak Bakû'da 1974 yılında yayınlanmıştır.

Elyazma nüshası Bakû'da Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Fondu'nda bulunmaktadır, 291 varaktır.

Tezkire, yeterli ölçüde olmasa bile XIX. asırda üç büyük Türk edebiyatı dairesinin aralarındaki ilişkileri göstermesi bakımından özel bir değere sahiptir.

Bibliyografya

- Seyid Ezim Şirvanî-Eserleri, 3.c., Tertip eden : Süleyman Rüstemof, Bakû, Elm Neşriyyatı, 1974 498+1 s. (Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası Nizamî adına Edebiyyat İnstitütü) Not :Tezkire bu cildin içinde bulunmaktadır.
- Sadıq Hüseyinof, Seyid Ezim Şirvanî'nin Yaradıcılık Yolu, Bakû, 1977.

İNDEKS*

A

- A. (Ayın). Kulizade 283
A. (Ayın). Selamî 88
A. A. Ağayev (Oyuncu) 249
A. Agopyan 450
A. Hacıyev 440
A. İskender 98
A. Kazanî Bk.Gali Asger Kemal 257
A. Memmedova 197
A. Tofik (Tevfik) Bk. Abdulla Sur
A. Musahanlı 226
Abbas Vasık 86
Abbas Abdulla 84, 155, 157, 158, 162, 209, 309,
Abbas Ağa (İranlı fedaî) 244
Abbas Bariz 87
Abbas Hacıyev 253
Abbas Kuluğa Bakıhanof (Kudsî) 32, 37, 38, 40, 47, 48
Abbas Mirza (Gacar şehzadesi) 177
Abbas Mirza Şerifzade (Oyuncu) 249, 250, 254, 264-268, 271, 272, 284, 294-296, 298, 300-305
Abbas Penahî Makûlu 88
Abbas Sıhhat 73, 238, 240, 420, 433, 444, 472, 473
Abbas Zamanof 99, 239, 240, 370, 376, 389, 416, 418-420, 428, 430, 440, 458, 471, 474,
Abdulaziz (Sultan) 324
Abdulhalık Gaffarzade (Cennetî),73, 241, 242, Abdulhamid II (Sultan) 285, 324
Abdulkerim (A.Hakverdili'nin amcası) 429
Abdulla (Oyuncu) 259
Abdulla Sur, 69, 70, 217, 218, 224, 306-308
Abdulla Şaik 62, 73, 74-76, 80, 225, 226, 281, 419-420, 490,
Abdulla Tevfik Bk. Abdulla Sur
Abdullah Bey Divanbeyoğlu 73, 74
Abdullah Mehemedzade Bk. Abdulla Sur
Abdullah Tukay 473
Abdurrahim Bey Hakverdi 61, 71, 74, 75, 94, 254, 255, 258
Abdurrahim Talıbof 42, 324
Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu (Dilbazi, Dilbazof) 39, 40, 389
Abdülhak Hamid Bk. Tarhan,
Abdülkadir Merağî 23
Abdülmecid Han (I. Abdülmecid) 47
Abdürreşid İbrahim 221
Abegyan M. 166
Aciz 34
Aciz, Mehemed Hanife 40
Açaryan R. 166
Adem (Hz.) 31
Adil Babayev 83
Adil Cemil 81
Afak (Appak, Nizamî'nin eşi) 468
Ağa Bağır Şirvanî 479
Ağa Mehemed Şah Gacar 41,
Ağa Mesih Şirvanî 29, 33, 34, 429, 479
Ağa Mirek Tebrizî (Nakkaş) 24
Ağabacı (Ağa Beğüm Ağa) 40, 387

* İndeks'te sadece şahıs adları dikkate alınmıştır.

- Ağabala Haşımhanof 267
 Ağaoğlu, Ahmet 69, 70, 92, 93, 95, 152,
 161, 222, 231, 246, 285, 293, 324,
 440,
 Ağcayazılı Zârî 33
 Ağgızoğlu Pîrî 33
 Ahî 40
 Ahmed Ağa (F. Köçerli'nin babası) 425
 Ahmed Cevat 73, 80, 320, 355,
 Ahmed Şefaî 434
 Ahmed-i Daî 20
 Ahmedî (Esramame mütercimi) 23
 Ahmet Ağayev Bk. Ağaoğlu
 Ahmet Han Şahseven 33
 Ahmet Haşim 87, 140
 Ahmet Yesevî 211
 Ahund Molla İbrahim 104
 Ahundof 262
 Ahundzade, Mirza Feth Ali 38, 42, 46,
 47, 49, 51-54, 55, 58-60, 71, 79, 79,
 90, 96, 97, 155, 177, 388, 425, 426,
 429-431, 445, 455, 458, 473, 491,
 494, 495
 Akçura, Yusuf 325
 Akif Bey (İst. öğretmen) 217
 Akpınar, Yavuz 17, 96, 245, 250, 269,
 284, 323, 471, 489, 495
 Akyüz, Kenan 252
 Ali (Bk. Nesimî)
 Ali (Eli) Kuşan 340-344
 Ali (Hz.) 26-28, 103, 111, 113, 205, 350,
 461
 Ali (Künhü'l-Ahbar yazarı) 459
 Ali Abbas Müznib 74
 Ali Asgar (Ahund Hacı Ali Asgar) 51, 52
 Ali Asgar Hurrem 85
 Ali Asker Bk. Elesger, Âşık
 Ali Bey (Dulkadirli beyi) 460
 Ali Fehmi (İst.lu oyuncu) 249, 263
 Ali İskender Caferzade 428, 433
 Ali Kemalî 85
 Ali Merdan Bey Topçubaşı 92, 161, 231
 Ali Nazmi 71
 Ali Suavi 234, 324
 Ali Tebrizî Bk. Tebrizli Ali
 Ali Ulvi 228
 Alican Kavsfî (Bk. Kavsfî)
 Aligulu Gamkûsar 71
 Alırza Nabeldel Oktay 88
 Aliyü'l-al'â 21
 Alizade Şirvanî 90
 Allahî 25
 Almaz Hanım (Oyuncu) 59
 Alpay, Gönül 470
 Altay Memmedof 68
 Anar 68, 79, 155, 156, 164, 165, 168, 369
 Andelip (Türkmen şairi) 463
 Andelip Karacadağî 40, 42
 Anka 24
 Arat, Reşit Rahmeti 214
 Arif Erdebilî 21
 Arif, Ağa Hüseyin 34
 Arif, Mustafa Ağa 34
 Arifî 24
 Asger Ağa Goranî 90
 Assar Tebrizî 21
 Âşık Abdulla Bk. Sarı Âşık
 Âşık Alı 39
 Âşık Cavat 39
 Âşık Cemal 39
 Âşık Çoban 39
 Âşık Dilgam 39
 Âşık Elesger 28, 33, 39, 310
 Âşık Hasan 39
 Âşık Hüseyin Bozalğanlı 33
 Âşık Hüseyin Bk. Şemkirli Âşık Hüseyin
 Âşık Musa 39
 Âşık Peri 40
 Âşık Receb 39
 Âşık Şirin 40
 Âşık Veysel 206
 Âşık Yunus Bk. Yunus Emre
 Âşık, Mehmed Bey 40
 Atabala Hacıbabayev 222
 Ateş, Ahmet 488
 Avare Beg 31
 Avetyan (Rejisör) 293
 Ayan, Hüseyin 22, 460-461, 463, 464
 Aybek 491
 Aydın 88
 Aydın Memmedof 166-168
 Ayşe (Oyuncu) 257
 Aziz Azimzade (Ressam) 433

Aziz Dövletabadı 437

B

B.Gızzet (Tatar yazar) 220
 B.K. Sehend Bk. Sehend
 Baba Bey Şakir 41, 479
 Baba Nimetullah Mahmud 25
 Baba Şirvanî 33
 Babacan Lazarev 89
 Babayev 262
 Babek 172, 195
 Bağban Eloğlu 88
 Bağır Han 72, 175, 195,
 Bağırof (Matbaacı) 471
 Bağırof 161
 Bahar (İranlı şair) 486
 Bahtiyar Vahabzade 68, 83, 173, 188,
 191, 193, 196, 197, 206, 207, 209,
 309, 394-415, 464,
 Bahtiyar, Mehmed Hüseyin Huşî 86
 Balaş Azeroğlu 27, 86, 178, 187, 193, 197
 Banarlı, Nihat Sami 206
 Barbiye De Meynar 438
 Barış 88
 Basıfî 24
 Başgöz, İlhan (Prof. Dr.) 120
 Baykara, Hüseyin 97
 Bayram Bayramof 78, 422
 Bayram, Ali 220
 Bayrameli Abbaszade Bk. Hammal
 Bayramof (Oyuncu) 257
 Bedr Şirvanî 24
 Behayi (Bk. M. S. Ordubadî)
 Behbud Bey (K. Zakir'in yeğeni) 49
 Behcet Bk. Şehriyar
 Behmen Zamanî 88
 Bekir Çobanzade 97, 479
 Bennigsen, Alexandre 97
 Berge, Adolph 97
 Beyler Memmedof 456
 Beytullah Cefer 88
 Bezmenof, Viladimir 482
 Bidârî 24
 Bir Adam Bk. Abdulla Sur
 Bodenştet, F. 48, 97, 99

Bouva, L. 438
 Bölükbaşı, Rıza Tevfik 63, 70, 230, 252,
 435, 436
 Brands, Horst W. 97
 Brown (Prof.) 246
 Bulud Karaçorlu Bk. Sehend

C

C. Bagdadbeyof (Oyuncu) 260-265, 268
 C. Hacıyev 98
 C. Mecnunbeyof 67
 Cabbar Esgerzade 86, 295
 Cafer Cabbarlı 63, 65, 75, 76, 80, 172,
 355, 422, 443,
 Caferoğlu, Ahmet 17, 97, 418, 466,
 Cahangir Zeynalof (Oyuncu, rejisör) 264,
 266, 273, 294, 295
 Cambul Cabayev 476
 Camî 21
 Canioğlu Abdullah 34
 Cefer Ceferof 250
 Cefer Handan 82
 Cefer Tahirof (Oyuncu) 260
 Ceferoğlu, Suzan 97
 Cehangir Zeynalof 249
 Celal Abdullayev 477
 Celal Sahir (Erozan) 87
 Celal Ünsizade 69, 90, 91
 Celil Mehmedguluzade 59, 61, 71, 74,
 75, 86, 93-95, 154, 177, 419, 420
 439, 440, 442, 445, 471, 472, 453-
 454
 Cemaeddin Efganî 216, 246, 324
 Cemal Paşayev (Oyuncu) 302
 Cenab Şehabettin 87
 Cengiz Han 244
 Cennetî Bk. Abdulhalık Gaffarzade
 Cevad Han (Gence hanı) 34
 Cevat Hey'et (Dr.) 85, 97, 118, 120, 437
 Ceyhun Hacıbeyli 95
 Cihangir Gehramanof 23, 25, 212, 463,
 464,
 Cihangir Zeynalov (Oyuncu) 63
 Cihanşah (Akkoyunlu) Bk. Hakikî
 Coşgun Bk. Hüseyingulu Kâtibi

Ç

- Çağın, Sabahattin 252, 323
 Çehov 444
 Çernyayevski, A. O. 482
 Çingiz Hüseynov 78, 79
 Çögenli, Sadi 220

D

- D. İ. Şmerling 453
 Dahil 40
 Dante 439
 Davit Keşişoğlu 40
 Dede Kasım Bk. Hasta Kasım
 Dede Korkud 79, 109, 120, 172, 195, 310, 406, 413
 Derunî 30
 Derviş Yunus Bk. Yunus Emre
 Devlet, Nadir 214, 215, 220
 Devletşah 20
 Dilsuz 40
 Dirioz, Meserret 30, 118
 Divanbeyoğlu 419
 Divane Bk. M. S. Ordubadî
 Doğru, Abdülmecit (Prof.) 434, 473
 Dovyenko 428
 Dumas, Alexandre (Père) 455
 Dürre (S. Vurgun'un sevgilisi) 475

E

- E. Ebülhesen 77, 422
 E. Hüseynî 232
 E. Hüseynof 232
 E. İbadoğlu 474
 E. Nerimanof 254
 E.(Elif) Alov 88
 Ebu Reyhan el-Birunî 491
 Ebülabbas el-A'ma 18
 Ebülfeth Veli (Oyuncu) 63, 249, 283
 Ebülfez Elçibey 210, 325
 Ebülfezl Hüseynî 496
 Ebülhasan (Hurufî) 21
 Ebülhasan Han İkbâl 102, 116
 Ebülhesen Saba 104

- Ebülula Gencevî 19
 Ebüzziya Tevfik 224
 Edirneli Nazmî 460
 Ehliman Ahundof 204, 205
 Ehmed Cemil 82, 178, 475
 Ehmed Gemerlinski (Oyuncu) 261, 262, 264, 268
 Ehsenü'l-Kavaid (Hacı Mehemmed Sadık) 90
 Ekber Molla Beyelioğlu 59
 Ekrem Bağirof 161
 Ekrem Cefer 464
 Ekrem Eyllisli 68, 79, 167
 Elçin 79, 168,
 Elçin, Şükrü 140
 Eldar Bahış 84
 Eldar İsmayilof 161
 Elekber Hüseynzade (Oyuncu) 302
 Elekber Mehmedguluoğlu 59
 Elekber Pâkzad Bk. Haddad
 Elekber Salahzade 84, 159
 Elekber Süheyli (Oyuncu) 270
 Elekber Ziyatay 82
 Elesger Bk. Âşık Elesger
 Eli Bk. Ali(Hz.)
 Eli Fehmi 496
 Eli Fitret 86, 178
 Eli Kerim 83
 Eli Memmedof (Oyuncu) 260
 Eli Nazmi 94, 454
 Eli Razi 94, 454
 Eli Tude 86, 178
 Eli Veliyev 77, 422
 Eliabbas Rızayev (Oyuncu) 298
 Eliğa Gürçaylı 83, 123, 135
 Eliğa Vahid 83
 Eligulu Garmküsar 94, 454
 Elislam Dadaşof (Oyuncu) 302
 Elyar Seferli 21, 27, 99
 Emanî 27
 Emin Abid 98, 229, 231
 Emin Efendiyev 464
 Emir Gıyaseddin 20
 Emir Kemaleddin Hüseyn 463
 Enver Elibeyli 82
 Enver Memmedhanlı 68, 77, 167

Eranî (Dr.) 195
 Ercilasun, Ahmet Bican 121
 Eren, Hasan 493
 Erfeüddevlle İrevanî (Gacar) 437
 Ergin, Muharrem 21, 98, 197, 203, 338, 488
 Ersoy, Mehmet Akif 311, 315,316, 325, 473
 Ertaylan, İsmail Hikmet 98, 225, 226, 417, 463, 464
 Ertuğrul (H.Cavid'in oğlu) 158, 436
 Ertuğrul, Muhsin 286, 301
 Es'ad Paşa 228
 Esad Bey (A.Hakverli'nin babası) 429
 Esadullah Cemalî 88
 Esed Behrengî 419
 Esirî (Çağatay şairi) 463
 Evhedî (Merağalı) 21
 Eyneli Bey Soltanof 59, 92, 265, 297
 Eziz Mir Ehmedof 230-432, 474
 Eziz Möhsinî 87
 Eziz Şerif 218, 219, 252, 304, 436
 Ezize Ceferzade 78, 79
 Ezize Ehmedova 387

F

F. C. Hüseyinof 426, 428, 430, 450
 F. Koçarlinskiy Bk. Feridun Bey Köçerli
 F. Seyidof 456
 Fahreddin Mehzun 86
 Fâkir, Hacı Ağa 449
 Famil Mehdi 159,160,180,181, 185, 197
 Farabî 211
 Fatih Sultan Mehmed 24
 Fâtiḥ (Kerim Ağa) 32
 Fazlî (Fuzulî'nin oğlu) 26, 29
 Fazlullah Naimî 21, 22, 24, 459, 460
 Fedâî, Mirza Mehmed Gaib 34
 Fehreddin Mahzun 178
 Ferhad Ağazade 223, 224, 281
 Feride Memmedova 165
 Feridun Bey Köçerli 92, 94, 98, 389, 425, 426, 428, 454, 466, 472, 475,
 Feriman Kerimzade 79
 Feth-Ali Han (Kubalı) 31
 Feth-Ali Han Bk. Müşterî

Fethi Ateşbeyli 102
 Fethi Hoşginabî 86
 Fethullah (Şirvanlı) 25
 Fettah Zamanoğlu 418
 Fetullayev (oyuncu) 262
 Feyzulla Gasımzade 39, 98, 442, 456, 483,
 Fikret Bk. Tevfik Fikret
 Fikret Sadık 83
 Fir'on Bk. Fravun
 Firdevsî 19,20, 46, 468, 469,
 Firudun Bey Köçerli
 Bk. Feridun Bey Köçerli
 Fravun 103, 111
 Fuzulî 24-27, 29, 31, 33, 43, 57, 91, 98, 183, 192, 195, 206, 306,307, 347, 387, 389, 417, 445, 463, 466, 479, 487, 491,

G

G. Kazanî Bk. Gali Asger Kemal
 G. Nerimanof 303
 G. Sandukyan 428
 Gabdurrahman Sagdi (Tatar yazar) 220
 Gabil 83, 464
 Gaçag Nebi 447
 Gaflantî 88
 Gafur Gulam 491
 Gali Asger Kemal (Tatar yazarı) 219, 220, 250
 Ganizade, Sultan Mecid
 Bk. Sultan Mecid Ganizade
 Gara Namazof 204
 Garip 34
 Gasım Cahanî 470
 Gasım Gasımzade 83, 155, 186, 197
 Gasıralı İsmail Bey 215, 218, 221, 440
 Gayb: 160
 Gazan Han 413
 Gedikli, Yusuf 100, 331, 489
 Gehtan (Oyuncu) 303
 Gember Hüseyinli 394, 414
 Genceî, Turhan 98
 Genceli Bk. Abdulla Sur
 Genceli Hasan (Aşık) 40
 Genceli Nizamî Bk. Nizamî (Genceli)
 Genceli Sabahî 86, 88, 118, 120

Genceli, Ali (Prof.Dr.) 473
 Geray Fezli 149, 150, 155,162
 Geydar Guseynof 98
 Gızcayıt (Müşfik'in ninesi) 353
 Gogol 444
 Gorbaçov 95
 Gorgud Bk. Dede Korkut
 Gorki, Maksim 75, 137, 444, 476
 Gökyay, Orhan Şaik 121
 Gölpinarlı, Abdülbaki 203, 205, 239, 463, 464
 Göyərçin Hanım (Oyuncu) 261, 293
 Griboyedof 45, 485
 Grigoryev, İ. 48
 Gulam Memmedli 98, 222, 250, 253, 254, 256, 259, 269, 273, 282, 290, 299, 436, 452
 Gulamhüseyn Bekdili 85, 88, 100-102, 113, 122, 470, 488, 489
 Gülbahar Hanım (Oyuncu) 268
 Gülhüseyn Hüseynoğlu 78, 79, 355
 Gülsabah Hanım (Oyuncu) 268, 269, 297
 Güntekin, Reşat Nuri 82
 Gürtunca, M. Faruk 476

H

H. Köçerlinski (Oyuncu) 259, 261, 265
 H. Mahmudov (Tatar yazar) 220
 H. Minasazof 92
 H. Seyidbeyli 464
 H. Sultanof 304
 H. H. Sabribeyzade 228, 478
 H. M. Savalan 88
 H. Zeynallı 226
 Habib Bey Mahmudbeyof 60, 427
 Habib F. 88
 Habib İdrisî 138
 Habib Sadıkoğlu 483
 Habib Sahir 86, 87, 138,140, 222, 325
 Habibî 23, 24,479
 Habirü'l-Mülk 247
 Hacialovski (Oyuncu) 293
 Hace İmad (İmadüddin) 467
 Hacı Ağa Abbasof (oyuncu) 268
 Hacı Bayram Veli 460
 Hacı Cabbarzade 74

Hacı Çelebi Han 31
 Hacı İbrahim (İst.) 217
 Hacı İbrahim (Bakû) 285
 Hacı İbrahim Gasımofof 296
 Hacı Mehemed Nahçıvanî 437
 Hacı Mirza Hasan Han 246
 Hacı Mirza Mehdi Bk. Şukuhi
 Hacı Molla Abdullah (H.Cavid'in babası) 435
 Hacı Murtaza Ali 427
 Hacı Rahim Ağa (Dilbazof) 389
 Hacı Zeynelabidin Tağıyev Bk. Zeynelabidin Tağıyev (Hayır sever)
 Hacığa Abbasof (Oyuncu) 63
 Hacıbaba Nazarlı 76, 419, 485
 Hacıbeyof 262
 Hacınski (Oyuncu) 292
 Haddad, Elekber Pâkzad 86, 87
 Hadi Bk. Mehmed Hadi
 Hafız Tebrizî (Nakkaş) 24
 Hâfiz (Şirazi) 24, 91, 108, 109 , 350, 439, 466
 Hakanî Şirvanî 19 , 447, 476
 Hakî 40
 Hakikî (Cihanşah) 23, 24
 Hakirî (Tebrizli) 25
 Hakkı (Oyuncu) 219
 Hakverdili, Abdurrahim Bey, 429, 430, 454
 Halife 24
 Halil Hüseynof 260, 300
 Halil Rıza, 187, 189, 190, 192, 195, 197, 245, 246, 491
 Halilî 24
 Hallâc-ı Mansur 22 , 459
 Hamdullah Mücavir Serabî 88
 Hamid Araslı 29, 30, 97, 416, 417, 463, 464, 475,
 Hamid Mehemedzade 434
 Hamid Nutkî 88
 Hamidî 24
 Hammal, Bayrameli Abbaszade 86
 Hançobanî Bk. Nebatî
 Harut 108, 350
 Hasan Bey Mølikzade Zerdabî 60
 Hasan Bey Melikzade Zerdabî 56, 59, 60, 74, 89, 90, 92, 95, 177, 420, 431, 432, 482,

Hasan Sabri Ayvazof 94, 227
 Hasanali Bey Sadıkof 429
 Hasanoğlu (Pur Hasan) 20, 201
 Hasay Han Üsmiyev 455
 Hasirî 24
 Hasta Kasım (Âşık) 28, 29, 205
 Haşim Bey Vezirof 93, 95
 Haşim Terlan 86
 Haşimî 24
 Hataf (Yusuf ve Züleyha'nın şairi) 23
 Hatayî (Şah İsmail) 23-27, 31, 98, 172,
 179, 195, 205, 206, 244, 417, 450,
 479
 Hatib Tebrizî 18
 Hayatizade Seyyid Şerif Bey 47
 Hayran Hanım Dünbülf 40
 Hayrettin 217
 Hayyam (Ömer) 91, 436
 Hebib Köçerlinski (Oyuncu) 219
 Hekime Billurî 87
 Helil Rıza Bk. Halil Rıza
 Helil Yusifov 99
 Hemid Hehemmedzade 88, 100, 197, 420,
 464, 474, 488, 489
 Hemide Memmedguluzade 419
 Herdemhayal Bk. M. S. Ordubadî
 Hesên Seyitbeyli 78
 Hesret, Ebülfez Hüseyinî 86
 Heyder Hüseyinof 157
 Heyne 250
 Héyran Hanım Dünbülf 43
 Hezânî 24
 Hıyabanî Şeyh Mehemed 69, 72,
 73, 179, 192, 195, 248, 325, 345, 451
 Hidayet, Mir Hidayet Bey 25
 Hilal Nasirî 86, 178, 434
 Hubçöhr (Oyuncu) 303
 Hulkî 25
 Hurşid Banu Natevan Bk. Natevan
 Hülvi ("Hülvi") 438
 Hümmet Elizade 97
 Hüsâm (Hoylu) 20
 Hüsameddin İbn Hüseyin Hesênof 262
 Hüseyin (Hz.) 235
 Hüseyin Cavid (Rasizade) 63-65, 69, 70,
 73, 75, 76, 80, 157, 158, 222, 225,
 230, 252, 399, 435, 436, 445, 490,

Hüseyin Düzgün (Hüseyin Mehemedzade
 Sadık) 85, 88, 140
 Hüseyinzade Ali Bey Bk. Turan, Hüseyin-
 zade Ali Bey
 Hüseyin Abbaszade 78
 Hüseyin Ereblinski (Oyuncu) 63, 249, 250,
 253, 254, 257, 258, 260-265, 267-
 271, 283, 284, 290, 291, 293-300
 Hüseyin Feyzullahî 85, 88
 Hüseyin Guliyev 269, 270
 Hüseyin Hüseyinzade (Arif) 83, 184, 186,
 422
 Hüseyingulu Katibî "Coşkun" 86, 109
 Hüseyingulu Serabski (Oyuncu) 63, 249,
 258, 269, 284, 292, 295, 300, 301
 Hüseyinî Bk. Nesimî
 Hüsnicihan Hanım (A. Hakverdili'nin an-
 nesi) 429

İ

İ. Nazir 90
 İ. Zeynelabidin (Heykeltıraş) 464
 İbnü Hacer, Askalanlı 461
 İbrahim Basarî 88
 İbrahim Bey (R. Rıza'nın babası) 376
 İbrahim Bey Musabeyof 74
 İbrahim el-Halebî 461
 İbrahim Nurillin (Tatar yazar) 220
 İbrahim Zakir 178
 İldırım (Yıldırım Beyazıt) 243
 İlmî (Azerî şairi) 26
 İyalova, İ. (Tatar yazar) 220
 İlyas Abbaszade 303
 İlyas Efendiyev 67, 77, 167, 422
 İlyas Tapdik 84
 İmadeddin Nesimî Bk. Nesimî
 İmran Gasımof 67, 77
 İnal, İbnülemin Mahmut Kemal 466
 İnan, Abdulkadir 216
 İnkilab Kerimof 428, 430
 İrakli (Gürücü kralı) 33, 34
 İsa Habibbeyli 440
 İsa Hüseyinof 78, 167, 422, 464
 İsa İsmailzade 84, 168
 İsi Melikzade 79, 168
 İskender (Makedonyalı) 469

İskender Bey Melikof 293
 İslam Seferli 83, 422
 İsmail Bey Kutkaşınlı 49
 İsmail Ceferpur 86
 İsmail Hakkı (Heggi) (Oyuncu) 219, 259
 İsmail İbn Yesar (Nisai) 18
 İsmail Safa 225
 İsmail Şihli 78, 422
 İsmail Şirvanî (Tarikat şeyhi) 465
 İsmail Tacbahş 489
 İsmayıl Ağayev 162, 163
 İzzetullina (Oyuncu) 257

K

K. Kazımzade 272
 K. Kerimov 259, 265
 Kaçak Nebi 195
 Kadı Burhaneddin 20-22
 Kafkasyalı Bk. Abdulla Sur
 Kamal Talıbzade Bk. Kemal Talıbzade
 Kamil Veliyev 164
 Kamran Eliyev 99
 Kamran Memmedof 430
 Kara Yülük Osman Bey 460
 Karaçorlu Razi Bk. Sehend
 Kasım Bey Zakir Bk. Zakir
 Kasimî 24
 Katibî 24
 Katran Tebrizî 18
 Kavsî (Alican) 29, 30, 479
 Kazım Ziya (Oyuncu) 222, 272, 303
 Kazimovski 259
 Kemal Talıbzade 224, 239, 286, 306, 307,
 426
 Kemale Ağayeva 84
 Kemaleddin Behzad (Nakkaş) 24
 Kengerlinski (Oyuncu) 256
 Kerbelayî Allahî Arif 479
 Kerbelayî Sefer (M.T.Sıdkı'nın babası)
 441
 Kerim Han Zend 31
 Kerim Meşruteçi Sönmez 88
 Kerimî, Mirza Hüseyin 87
 Kerimof (Oyuncu) 219
 Keykurun, Naki 217, 218

Kırmskiy A.E. 98, 470
 Kırzıoğlu, M.Fahrettin 417
 Kirilov, A.İ. 48, 444
 Kirmanşahlı (Oyuncu) 219, 265, 293
 Kirov (Rus general) 447
 Kişverî 25
 Kocatürk, Vasfi Mahir 466
 Korkut Bk. Dede Korkut
 Köçerlinski (Oyuncu) 297
 Köprülü, M.Fuad 18, 23, 98, 196, 229,
 417, 463, 464
 Köroğlu 195, 196
 Kul Nesimî 461
 Kumrî (Derbendî) 40
 Kurban Ali Şerifzade (Rejisör) 94, 252,
 253, 293, 454
 Kurbanî (Saz şairi) 28
 Kutkaşınlı Abdullah 41
 Kutsî Bk. Abbaskulu Ağa Bakıhanof
 Kürenî (Saz şairi) 28
 Kürküoğlu, Kemal Edip 460, 463

L

Lalî, Mirza Ali Han 437
 Latifî (Tezkireci) 459
 Lenin 75, 80, 159, 160, 377, 476, 484
 Lermantof 372, 444, 485, 491
 Levend, Agâh Sırrı 470
 Lezgi Ahmet (Âşık) 29
 Liza (Oyuncu) 303
 Lizina (Oyuncu) 270
 Lobaçevski, H. İ. 45
 Lütfî (Çağatay şairi) 463

M

M. A. Müctehidzade 456
 M. Arif 97
 M. Cefer 458
 M. E'timad 178
 M. E. Abbasof (Oyuncu, rejisör) 300
 M. Efhem 88
 M. H. Tehmasıb 66, 67
 M. Hacinski 92
 M. Hanım 271

- M. Mişovlu 88
 M. Nikabî 452
 M. Şakir Bk. Ülkütaşır
 M. Şebüsterli 88
 M. A. Abbasov 284
 M. A. Safvet 437
 M. A. Aliyev 249
 M. A. Ferzane Bk. Mehmed Ali Ferzane
 M. C. Ceferov 436
 M. Guluzade 464
 M. H. Yurdoğlu 88
 M. M. Nevvab 456
 M. Mahmudbeyof 240
 M. R. Daniş 90
 M. Ş. Mirzoyev 252
 Magsud İbrahimbeyof 80
 Mahbus Derbendî 90
 Mahmud Nedim Garagözof 222, 256
 Mahmudbey Mahmudbeyof 433
 Mahmut İsmailof 166
 Mahmut Şevket Paşa 237
 Mahzun 40
 Maksud Şeyhzade 84, 241, 245, 246
 Malik Mahmudof 18, 98
 Mânî 108
 Marut 108, 350
 Matemî 24
 Mayakovski 377, 491
 Mayılof (Azeri petrol zengini) 63
 Me'sum Ezimî 86
 Mecid Bey Efendiyev (Oyuncu) 260
 Mecnunşah Bk. Nebatî
 Medine Gülgün 83, 86-88, 178
 Meftun Eminî 88
 Mehcur Şirvanî 29, 33
 Mehdi Bey Şekakî, 479
 Mehdi Hüseyin 76, 77
 Mehdi Memmedof 252
 Mehdi Seyidzade 80
 Mehdişbey Hacinski (Oyuncu) 63
 Mehdigulu Han (Karabağ Hanı) 455
 Mehmed Ağa Şahtahtlı 69, 425, 438-440
 Mehmed Ali Ferzane 85, 87, 91, 92, 95, 117-121, 222, 331, 438-440, 471, 488
 Mehmed Ali Şah 247
 Mehmed Ali Terbiyet 70
 Mehmed Askerî 41
 Mehmed Bağır Niknam 86, 178
 Mehmed Bey Aşık Bk. Aşık
 Mehmed Bîriya 86
 Mehmed Emanî Bk. Emanî Mehmed Hadi 69, 70, 73, 80, 222, 229-238, 232, 238,
 Mehmed Hüseyin (Aşık) 39
 Mehmed Hüseyin Mübeyyin (Şimşek) 489
 Mehmed Tağı Sıdkı Seferof 59, 70, 441-442, 435, 449
 Mehmed Tahir Bey (Tebrizli) 324
 Mehmedeli Manafzade Sabit 86
 Mehmedeli Mehzun 88
 Mehmedeli Safvet 86
 Mehmedzade Bk. Abdulla Sur
 Mehmed Hudabende (Safevî) 27
 Mehmed Sadık Tebrizî Bk. Settar
 Mehmet Bey (İst. lu öğretmen) 217
 Mehmet Bey Bk. Mehmed Ağa Şahtahtlı
 Mehmet Dilşad Şirvanî (Tabib) 25
 Mehri (Oyuncu) 303
 Mehseti Gencevî 18, 19, 372, 386
 Melik Bey Avcı 31, 97
 Melik Şah 243
 Melik Şahnezeryan (Oyuncu) 264, 265
 Melikballı Kurban 40
 Memmed Araz 84
 Memmed Araz 168, 188, 197
 Memmed Arif Dadaşzade 443-444, 477
 Memmed Aslan 84, 206-208, 309
 Memmed Cafer 470, 477
 Memmed Cafer Caferov 445-446
 Memmedşir 303
 Memmed İsmail 84, 158, 309
 Memmed Memmedof 221, 240, 434, 474
 Memmed Rahim 80, 82, 100-103, 109, 178, 180-182, 186, 331-337, 350
 Memmed Said Ordubadi 64, 71, 74, 76, 77, 94, 154, 178, 422, 449, 454
 Memmed Zeki Sadıkof 305
 Memmedbey Sıdıgıbeyof (Oyuncu) 261
 Memmedeli Gayıbov (Oyuncu) 270
 Memmedglu Elihanof (Oyuncu) 270

- Merağalı Eşref 24
 Merağalı Evhedî Bk. Evhedî
 Merendî (Oyuncu) 293
 Merhan, Aziz 98
 Mert, Nuray 231
 Meryem (R.Rıza'nın annesi) 376
 Merziye Ehmedî Üsküyî 195
 Merziye Hanım (Oyuncu) 249, 250, 254,
 263,265, 266
 Mesa Bk. M. S .Ordubadî
 Mesih, Ağa Mesih Şirvani 34
 Meshîh 24, 30
 Mestan Eliyev 84, 162
 Meşrebî 24
 Mevcî 28, 29, 31
 Mevlana 211, 311, 317-318, 465
 Mevlana Halid (Tarikat şeyhi) 465
 Mevlânâ Hamidî Bk. Hamidî
 Midhat Paşa 234, 247, 324
 Midhet Agamirov 231
 Mihaylova (Oyuncu) 249, 258
 Mihrî-i Arab 30
 Mikayıl Abdullayev (Ressam) 464
 Mikayıl Müşfik 80, 81, 158, 159, 172,
 245, 353-364, 413,
 Mikayıl Rızaguluzade 80, 82
 Mir Abbas (Natevan'ın oğlu) 455
 Mir Celal Paşayev 77, 98, 426, 428, 430,
 450, 475
 Mir Hamza Nigârî Karabağî Bk. Nigârî
 Mir Hidayet Bey Bk. Hidayet
 Mir Hidayet Hısarî 87
 Mir Kadri 24
 Mir Mehdi Çavuşî 86, 178,
 Mir Mehdi E'timad 86
 Mirabo 439
 Miranşah (Timur'un oğlu) 22
 Mireli Seyidof 165
 Mirî Beg 31
 Mirsa Shaffî Bk. Mirza Şefî
 Mirvarid Dilbazî 82, 83, 178, 386-394
 Mirza (Mirze) Celil
 Bk. Celil Memmedguluzade
 Mirza (Mirze) Elekber Sabir Bk. Sabir
 Mirza Abdulkadir İsmailzade 353
 Mirza Ağa (Aka) Han Kirmanî 54, 55,
 246, 324
 Mirza Ağa Hoşginabî 486
 Mirza Ağa Tebrizî 42
 Mirza Bediü'z-zaman 25
 Mirza Cafer Topçubaşı 44, 47
 Mirza Celal Şehristanî 30
 Mirza Ebülhasan Hekimbaşı 437
 Mirza Elesger Han (Atabek) 244
 Mirza Eli Muciz (Mö'ciz) Bk. Muciz,
 Mirza Ali
 Mirza Feth Ali Ahundzade (Ahundov) Bk.
 Ahundzade
 Mirza Habib (Cerrah) 56
 Mirza Hüseyin Kerimî Bk. Kerimî
 Mirza İbrahimof 66, 68, 77, 97, 197, 386,
 422 Mirza Kâzım Bey 45-47
 Mirza Kerim Münşizade 425
 Mirza Mehdi Ahter 324
 Mirza Mehmed Ahundzade 221
 Mirza Mehmed Ali Müderris 437
 Mirza Mehmed Tağızade 51
 Mirza Muhammed Asterabadî 32
 Mirza Salih Tebrizî 30
 Mirza Şefî 37, 38, 48, 49, 51, 52, 97, 99,
 479
 Mirza Tağihan Rûf'et (Rıf'at) 86, 87, 138
 Mirza Uluğ Bey 491
 Mirzade Fahrettin 466
 Mirze Ağa Eliyev (Oyuncu) 271, 291, 300
 Mirze Ali Abbasof 254
 Mirze Esedullah (Din adamı) 478
 Mirze Esedullahan Meragaî (Oyuncu) 300
 Mirze Mehmed Ahundof 256, 264
 Mirze Mustafa Recebof (Oyuncu) 257
 Mirze Nasrullah Dide 479
 Miskin Bürcü 40
 Miskin Yunus Bk. Yunus Emre
 Mitskeviç, Adam 45
 Molla Fevkî 30
 Molla Gasım (Şirvanlı) 201, 203, 204
 Molla Hüseyin (S.E. Şirvanî'nin dedesi) 55
 Molla Penah Vagif Bk. Vakıf
 Molla Veli Vidadî Bk. Vidadî
 Montesquieu 53
 Mö'ciz, Mirze Eli Bk. Muciz
 Möhsün Ceferzade Sen'anî (Oyuncu) 272
 Mövlüd Süleymanlı 79
 Mövsüm Eliyev 161

- Mslaskaya 258
 Mu'ciz, Mirza Ali (Şebüsterî) 69, 72, 86,
 222, 247, 248, 325, 451, 452
 Muallim Naci 217, 228, 230, 281
 Muhammed (Hz.) 65, 211, 461
 Muhammed (Nizamî'nin oğlu) 468
 Muhammed Hıyabanî Bk. Hıyabanî
 Muhibbî (Kanunî Sultan Süleyman) 27
 Muhiddin Mehmed 24
 Muhsin 34
 Muhtar Efendi 490
 Muhtar Gazızade 221
 Mukbil 40
 Murad (Oyuncu) 291
 Murad (Sultan III. Murad) 27
 Murtaza Muhtarof 93
 Murtaza Nizamettin Tebrizli 247
 Musa Şehevât 18, 111, 350
 Musa Yakub 84
 Mustafa Ağa Şekihanof 32
 Mustafa Kemal (Atatürk) 246
 Mustafa Merdanof 296
 Muttalib (Sehend'in babası) 118
 Muzaffer Ali (Nakkaş) 24
 Muzafferüddin Mirza (Şah) 437
 Mücrim Kerim Vardanî 40
 Müeyyed (Memluk Sultanı) 461
 Müftüoğlu, Ahmet Hikmet 306, 435
 Münevver Rızayev (Heykeltıraş) 355
 Münif Paşa 52
 Mürsel Mürselof 204
 Mürsel Paşa 72
 Müseyib Memmedof 458
 Müşfik 353-364
 Müşkinaz (H.Cavid'in karısı) 158
 Müştak (Mehemmed Hüseyin Han) 29,
 32-34, 479
 Müşterî, Feth Ali Han 32, 34
 Müzeffer Dürrefşî 86, 178
 Müzeffer Şükür Mechul 209, 211
 Myannitski 428
- N**
- Nâbî 34, 228
 Nabi Hazri Bk. Nebi Hezri
 Nadim, Mirza Bakış 40
 Nadir Memmedof 426
 Nadir Şah 31, 33, 48, 60, 175, 244, 285
 Naimî Bk. Fazlullah Naimî
 Nakam 90
 Namık Kemal 63, 70, 73, 86, 96, 213-281,
 283, 302, 324, 435, 436, 490
 Namî (Murtaza Kuli Han, Elçi-i Acem) 34
 Nasirüddin Şah 52
 Natevan, Hürşid Banu 32, 386, 445, 447
 Nazım Hikmet 377, 485
 Nazim Ahundof 96, 214, 454, 477
 Nebatî, Seyyid Ebulkasım 40, 42, 466
 Nebi Hezri 68, 83, 189, 194, 197
 Necef Bey Vezirli 59, 60, 74, 90, 431
 Necef Necefov 480
 Necefgulu Veliyev 60
 Necefzade, Yakup Kenan 140
 Nedim 34, 357
 Nefî 306, 307
 Nekrasof 491
 Neriman Hesen-zade 83, 188, 197
 Neriman Nerimanof 60, 74, 92, 159-161,
 267, 304, 427, 428, 457, 458
 Nersesov 34
 Nesimî 20-22, 24, 27, 78, 120, 196, 206,
 347, 380, 417, 459-464, 479
 Nesreddin Şah Bk. Nasirüddin Şah
 Nevâ (Caferkuli Han) 32
 Nevaî, Ali Şir 23, 25, 29, 31, 34, 347, 422,
 447, 463, 469, 470, 479, 487
 Nigâr (M.H. Nigârî'nin sevgilisi) 466
 Nigâr Refibeyli 82, 178, 369-378, 383-385
 Nigârî, Mir Hamza Karabağî 41, 389, 465,
 466
 Nigârîzâde Mahmud 99
 Nikabî 85, 88
 Nikolay (Baron) 431
 Nima Yuşic 138
 Nimetullah Kişverî Bk. Kişverî
 Nisâî Bk. İsmail İbn Yesar
 Nişat Şirvan 29, 33, 34, 479
 Nitgi Şirvanî 479
 Nizamî (Genceli) 19-21, 57, 195, 372, 416,
 417, 422, 445, 447, 467-470, 476,
 485
 Nuh (Hz.) 316

Nureddin Merağî 24
 Nuri Paşa 72
 Nusret Kesemenli 84, 168
 Nusretullah Fethi Ateşbâk 489
 Nuşabe Araslı 416, 470
 Nuşirevan 339
 Nutkî-i Şirvanî 27

O

Ofelya Bayramova 251, 252, 383
 Okay, Orhan 417
 Olenskaya (Oyuncu) 249, 261, 262, 267,
 271, 272, 299
 Olgun, İbrahim 461, 463, 464
 Onay, A. Talat 21
 Orucuf (Kardeşler) 95
 Osman Bektaşızade (Oyuncu) 249, 250,
 254, 263, 265, 266
 Osman Sarıvelli 80, 82, 178, 179
 Ostrovski 444

Ö

Ömer (Nizamî'nin dayısı) 468
 Ömer b. Mezid 460
 Ömer Bk. Nesimî
 Ömer Faik Numanzade 69, 71, 93, 95,
 217, 221, 439, 440, 453, 454, 468,
 471

P

P. Bahtiyar 486
 Passi, Pavel (Prof.) 438
 Paşa Efendiyev 97
 Paşa Kerimof 161
 Paşa Sultanof 441
 Penah Halilof 421-422
 Penahî 24
 Peri Peyker 25
 Pişeveri, Seyyid Cafer 86, 118, 176, 139,
 178, 191, 325, 345, 346
 Pogoski, A. F. 428
 Prometey (Promete) 381
 Puşkin 81,372, 425, 442, 447, 450, 476,
 485, 491
 Pürgam 40

R

R. Azade 470
 R. İbrahimbeyof 68
 R. İbrahimof 474
 R. Kazakov (oyuncu) 272
 Râcî 33, 40
 Rafael 103, 350
 Rafael Hüseyinof 158
 Rafi 33
 Rafîf (Refîî) 34, 460
 Rahim Bey (H.Zerdabî'nin babası) 431
 Ramiz Rövsen 84
 Rasim Tağıyev 98, 201, 480
 Raşid (Tarihçi) 34
 Râzi Bk. Sehend
 Rezaizade Mahmud Ekrem 217, 225, 229-
 231, 281
 Refik Zeka 84, 230, 309
 Refioğlu Hacı Mehmed Hüseyin 217,
 306
 Refioğlu, Selim Refik 229, 238
 Renan 438
 Resul Hemzetof 188
 Resul Rıza 66, 80, 82, 168, 178, 183,
 1197, 353, 355, 365-382
 Resultade, Mehmed Emin 69, 70, 72, 85,
 93-95, 98, 161, 176, 229, 230, 246,
 284, 285, 311, 313, 314, 322-325,
 488
 Reşid Bey Efendiyev 62
 Rıza Han (Pehlevi) 118
 Rıza Tevfik Bk. Bölükbaşı
 Rızayev 258
 Rıza Vetendust 101
 Rifet Zebuoğlu 83
 Rindî 26
 Rıza Kuli Han (Bender valisi) 30
 Rotter, İ (Ressam) 453
 Rugiyye Genbergızı 98
 Ruhulla Erebski (Oyuncu) 254
 Rustem İbrahimbeyof 80
 Rüstem Aliyev (Prof.Dr.) 120, 186
 Rüstem Behrudî 84, 169-171

S

S. Ayvazof 299

- S. Velibeyof 90
 S.A. Garriyev 206
 S.Garanguş Bk. Samed Behrengi
 Sabir Azeri 79, 168
 Sabir Ehmedof 78
 Sabir Mirza Ali Ekber 26, 71, 72, 94, 99, 177, 221, 238-245, 350, 419, 420, 433, 434, 445, 453, 454, 472, 473, 478, 481
 Sabir Rüstemhanlı 84,151,152,154, 155, 168, 193-195, 197
 Sabit Rehman 66, 67, 77
 Sabit Şakakî 34
 Sadık Hüseyinof 57, 90, 432, 483, 496
 Sadıki Afşar 25, 482, 496
 Sadî (Şeyh Sadi Şirazî) 34, 45, 57, 91, 439
 Sadi Bey (İst. Üniv. hocalarından) 138
 Sadi Karabağlı 97, 99
 Safi 29
 Safi Kuli Han 34
 Safiye (Müşfik'in süt annesi) 353
 Saib Tebrizî 29, 30, 34, 98
 Said Nefisî 486
 Said Selması 70, 73, 241, 247
 Said Ünsî (Ünsîzade) 69, 90
 Sakine Hanım Ahundova 222, 256, 258, 264, 271
 Salam Gedirzade 78
 Salamullah Cavid 118
 Sâlik Bk. Hüseyin Cavid
 Sâlik, Kâzım Ağa 34, 40
 Salman Mümtaz Bk. Selman Mümtaz
 Samed Behrengi 85, 87, 88, 131, 325
 Samed Mansur (Kazımof) 73, 264, 282, 283, 294-296, 305
 Samed Vurgun 66, 76, 80, 81, 172, 178, 180, 186, 187, 191, 195, 353, 392, 443, 445, 475-477
 Sanî Bk. Şah Abbas
 Sara Baykine (Oyuncu) 270
 Saray, Mehmet 215
 Sarı Âşık (Âşık Abdulla) 28, 479
 Schmiede, H. Ahmet 121
 Sebati 99
 Sefiyye Hanbabayeva 458
 Sehabî 24
 Sehend 87, 100-103, 105, 109, 111, 117-120, 122-124, 127, 135, 180-184, 325, 346-352, 488
 Selami 34
 Selamullah Cavid (Dr.) 85, 87, 120, 122
 Selim (H. Zerdabi'nin babası) 431
 Selimbeyof (Oyuncu) 272
 Selman Mümtaz 71, 94, 98, 201, 203, 205, 454, 463, 464, 478, 480
 Samed Behrengi Bk. Samed Behrengî
 Samed Vurgun Bk. Samed Vurgun
 Sendik Paşayev 470
 Servantes (Cervantes) 444
 Settar (Mehmed Sadık) 31
 Settar Gülmehmedî 88
 Settar Han 69,72, 175,177-179, 195, 451
 Seyfeddin Muzaffer (Derbend emiri) 467
 Seyfettin Dağlı 68
 Seyfulla Şamilof 475
 Seyid Ahmed (Tebrizli ressam) 24
 Seyid Hüseyin 74, 76, 157, 419, 433
 Seyid Mehmed Hüseyin Şehriyar Bk. Şehriyar
 Seyid Rıza 45
 Seyit Cafer Pişeveri Bk. Pişeveri
 Seyit Yahya Cemaleddin 25
 Seyyid Ali Bk. Nesimî
 Seyyid Azim Şirvanî 55-58, 90, 177, 419, 420, 427, 472, 481-483, 496
 Seyyid Ezim Bk. Seyyid Azim Şirvanî
 Seyyid Ehmed Hatif İsfahanî 478
 Seyyid Mehmed (S.E.Şirvanî'nin babası) 55
 Seyyid Muhammed Hüseyin Şehriyar Bk. Şehriyar
 Sıdkı (Sıdgi) Ruhulla 249, 250, 254, 272
 Sijimgulu 87
 Simurg Bk. Tağ Şahbazî
 Siracüddin (Nigarî'nin oğlu) 465
 Sirius Kameri 452
 Siyavuş 436
 Smirnov, V. 252
 Sokrat 425
 Söhrab Tahir 87, 189
 Stalin 66, 75, 81,158, 158, 161, 173, 394, 397, 399, 400, 412, 476, 479, 164,
 Stambulov, V. 252
 Stenanova (Oyuncu) 264
 Stepan Safrazyan (Oyuncu) 59
 Sultan Ahmed bin Veys 23

Sultan Abdulaziz 252
 Sultan Halil Bahadır 25
 Sultan Mecid Ganizade 60, 74, 419, 420,
 427, 428, 481
 Sultan Mehmed Tebrizî (Nakkaş) 24
 Sultan Selim (Yavuz) 172, 243
 Sultan Yakub 23, 25
 Sultanof (Oyuncu) 293
 Sundermeyer, Kurt 99
 Susenî 25
 Süleyman Bey Ahundof Bk. Süleyman-ı
 Sani Ahundof
 Süleyman Rehimof 76,77, 422
 Süleyman Rüstem 66, 80-82, 109, 178,
 180-185, 188-191, 195, 197, 337,
 350, 477, 484, 485,
 Süleyman Rüstemof 57, 483, 496
 Süleyman Veliyev 77
 Süleyman-ı Sani Ahundof 63, 66, 76, 283,
 290-292, 419, 420
 Süpühri 40
 Süreyya (Şehriyar'ın sevgilisi) 486
 Sürurî 24
 Sürurî-i Şarkî Bk. Sürurî 24
 Swietochowski Tadeuzs 231

Ş

Şah Abbas (I. Şah Abbas) 30
 Şah Abbas (II. Şah Abbas) 22, 27-30
 Şah Handan (Nesimî'nin kardeşi) 459
 Şah İsmail Safevî Bk. Hatayî
 Şah Kasım Envar 23
 Şah Nimetullah Veli 42
 Şah Safî 30
 Şah Süleyman Safevî 31
 Şah Tahmasb 23, 27
 Şâhî 24, 25
 Şahid 34
 Şahkulî 25
 Şair Bk. Abdurrahmanağa Dilbazî
 Şakir 29
 Şakir Paşa 438
 Şakir, A.M. 99
 Şakir, Bababey 40
 Şamil Bk. Şeyh Şamil
 Şamil Gurbanof 217, 471

Şatnova (Oyuncu) 249
 Şato Rustaveli 447
 Şefibeyof (Rejisör) 257
 Şehriyar 19, 82, 86,87, 100, 101, 104, 105
 109, 113, 117, 121, 122, 124, 127,
 180, 184, 185, 186, 188, 197,
 315,331-352, 447, 486-489
 Şekakî, Mehdi Bey 40
 Şekili Hatem 40
 Şekili Nebi 33
 Şekili Râci 33
 Şekspir 61, 64,439
 Şemkirli Aşık Hüseyin 39
 Şemseddin Muhammed (Sivas kadısı) 20
 Şemseddin Sami 219, 250, 252, 280- 305
 Şemsî 26
 Şevçenko, Taras 485
 Şeyh Ahmed 247
 Şeyh Ahmed Ruhî 324
 Şeyh İzzeddin Esfereyanî Bk. Hasanog-
 lu
 Şeyh Mahmud Şebüsterî 451
 Şeyh Muhammed (H.Cavid'in ağabeyi)
 435
 Şeyh Muhammed Hıyabanî Bk. Hıyabanî
 176
 Şeyh Şamil 41,46, 428
 Şeyhî 460
 Şeyhzade Maksud 490-491
 Şiheli Gurbanof 68 ,78, 420
 Şinasi 53, 61, 224, 228, 230, 306, 307
 Şiraliyev, Mehemmedağa Şiraliyev 492,
 493
 Şirvanlı Reşit 33
 Şmerling, D. J. 453
 Şota Rustaveli 476, 485
 Suaî 40
 Şükühî, Hacı Mirza Mehdî 40, 43

T

T. Bayramelibeyof 259
 T. Memmedof (Heykeltraş) 464
 Tagor, R. 444
 Tağî Şahbaz 157
 Tamarina (Oyuncu) 264
 Tamaşaçı (Takma ad) 266

Tamilla Yusufova 197
 Tanos Dadaşzade (Rejisör) 302
 Tansel, Fevziye Abdullah 231
 Tarhan, Abdülhak Hamid 63, 64, 73, 217,
 220, 225, 229-231, 238, 245, 250,
 252, 281, 307, 324, 389, 435,436,
 490
 Tarzî 30
 Te'sir (Tebrizli) 29, 30, 98
 Tebrizli Ali 192
 Telim Hanlı 87, 88
 Temir, Ahmet 215
 Ter Grigorov 428
 Terlan Hanım (Oyuncu) 265
 Tevfik Fikret 63, 70, 73, 82, 86, 87, 143,
 217, 229, 230, 234, 238, 245, 252,
 281, 324, 389, 435, 436, 490
 Teymur Bk. Timur
 Teymur Ehmedof 458, 485
 Timur 22, 26, 243, 436
 Timurtaş, Faruk Kadri 470
 Tofik Bayram 84
 Tofik Hacıyev 164, 474
 Togan, Zeki Velidi 196
 Tohtamış (Toktamış Han) 243
 Tolstoy 226, 227, 444
 Toparlı, Recep 440
 Tufarkanlı Abbas 28
 Tufeyli (Horasanlı) 24
 Turan Cavid (H. Cavid'in kızı) 436
 Turan Hesenazade 90
 Turan, Hüseyinzade Ali 69, 70, 92, 93,
 161, 226, 229, 231
 Tutfi (Ebû'l-Feth Han) 32
 Türkoğlu 88

U

Uğurlu Han (Ziyadhanoglu) 29
 Uşaklıgil, Halid Ziya 281, 307
 Uzun Hasan (Akkoyunlu) 23, 417

Ü

Ülkütaşır, M. Şakir 466
 Ünaydın, Ruşen Eşref 417
 Üzeyir Hacıbeyli 61, 62, 95, 286, 305,
 397, 430, 449, 471, 490

V

Vagif Behmenli 84
 Vagif Bk. Vakıf, Molla Penah
 Vagif Cebrayılzade 84, 168
 Vagif İbrahim 84
 Vagif Nesib 84
 Vagif Semedoğlu 84
 Vagif Veliyev 99
 Vakıf, Molla Penah 31, 33, 34, 42, 49, 66,
 195, 357, 419-420, 425, 475, 476,
 479 Valeh 34
 Varhiyanlı Aşık Mehemed 39
 Vasak Mededyan 59
 Vefa Veliyev 140
 Veli Ebülfeth (Oyuncu) 219, 257, 258,
 265, 284, 290, 292, 294, 301, 302
 Veli Hulufu 98
 Veli memmedof 432
 Vidadi Molla Veli 31, 32, 49, 475, 479
 Volter (Voltaire) 53
 Vorontsov (Tiflis valisi) 58
 Voroşil, G. 166

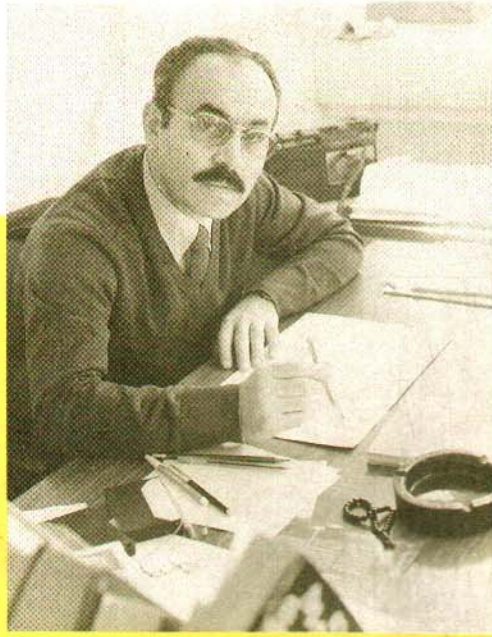
Y

Y. A. Bk. Akpınar, Yavuz
 Y. Tahirof 265
 Yadulla Meftun Eminî Bk. Mefun Eminî
 Yagubof 262
 Yahşi (Sarı Aşık'ın sevgilisi) 28
 Yahya Arıyepur 255
 Yahya Bey Dilgam 39
 Yahya El-Hüseyni El-Nakî 21
 Yahya Şeyda 85-88, 100, 331, 338, 452,
 488, 489
 Yakut (M.Dilbazi'nin kızkardeşi) 387
 Yasin Ahundof 450
 Yevdokimov, İ. (Rejisör) 305
 Yezid 103
 Yıldırım, Dursun 118, 120, 121
 Yıldırım, İrfan Murat 323
 Yunis Nerimanof (Oyuncu) 259
 Yunus Bk. Yunus Emre
 Yunus Emre 140, 201-203, 205, 207, 209-
 212, 311, 312
 Yurdakul, Mehmet Emin, 70, 73, 230, 248,
 281, 435

- Yurtsever, A. Vahab 474
 Yusif Semedoğlu 79
 Yusuf (Genceli Nizamî'nin babası) 467
 Yusuf Bedelof (Rejisör) 305
 Yusuf Bey Meliknazarof 429
 Yusuf İbn Muhammed Han El-Muhammed
 Şahidî 24
 Yusuf Vezir Çemenzeminli 69, 70, 74-76,
 99, 154, 157, 161, 222
 Yusuf Ziya Mahdum (Şamahı kadısı) 25

Z

- Z. B. Göyüşof 432
 Z. Kulizade 464
 Zahid Ekberov 230
 Zakir, Kasım Bey Zakir 34, 40, 49, 419,
 420, 479
 Zamirî 25
 Zayid (Azerî şairi) 26
 Zelimhan Yakub 84, 172, 208, 210, 308-
 320
 Zerdabî Bk. Hasan Bey Melikzade
 Zeynal Cabbarzade 83
 Zeynal Halil 66, 82, 178, 182, 197
 Zeynalov (Oyuncu) 293
 Zeynelabidin Meragayî 74, 324, 439
 Zeynelabidin Tağıyev 60, 63, 92, 93, 160,
 161
 Zeynelâbidin Şirvanî 42
 Zığ Zığ Bk. M. S. Ordubadî
 Zihnî 26
 Ziya Gökalp 72, 73, 235
 Ziya Nasirî (Tatar öğretmen) 220
 Ziya Paşa 224, 228, 230, 247, 324
 Ziyayî 25
 Zodlu Mirza Beyler 39
 Zöhrabzade 425
 Zülâfî 33, 34
 Züleyha Hanım (Müşfik'in annesi) 353
 Zülkarneyn 469

Dr. Yavuz Akpınar'ın Azerî Edebiyatı konusunda yapmış olduğu çalışmaların bir kısmı elinizdeki kitapta biraraya getirildi.

Dört bölümden oluşan kitapta ana hatları ve önemli temsilcileri ile Azerî Edebiyatı; Türkiye - Azerbaycan edebî ilişkileri; tanıtma yazıları, biyografiler ve metin neşirleri yer almaktadır.

Kitap bu muhtevası ile Azerî Edebiyatı konusunda bir kaynak eser hüviyeti taşımaktadır.